

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ALTIN ORDA DEVLETİNİN İKTİSADİ
TARİHİ (XIII-XV. YÜZYILLAR)
CİLT II**

Doktora Tezi

Emel KILIÇ

Ankara - 2017

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ALTIN ORDA DEVLETİNİN İKTİSADİ
TARİHİ (XIII-XV. YÜZYILLAR)
CİLT II**

Doktora Tezi

Emel KILIÇ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İlhan ERDEM

Ankara – 2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ALTIN ORDA DEVLETİNİN İKTİSADİ TARİHİ
(XIII-XV. YÜZYILLAR)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İlhan ERDEM

Tez Jürisi Üyeleri:

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
Prof. Dr. İlhan Erdem	
Prof. Dr. Kazım Yazar Kırman	
Prof. Dr. Uğur Bulank	
Doç. Dr. Hatice Örs	
Doç. Dr. Musa Samil YÜKSEL	

Tez Sınavı Tarihi: 11.05.2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (.../.../2017)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Emel KILIÇ

ÖNSÖZ

Tezin konusu, Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatıdır. Bilindiği üzere Altın Orda Devleti, XIII-XIV. Yüzyıllarda siyasî, iktisadî ve kültürel bakımlardan yalnız Doğu Avrupa'nın değil, Türk dünyasının tarihinde önemli roller oynamış devletlerden biridir. Son yıllarda Rusya'da Altın Orda tarihi ile ilgili çalışmaların sayısı artsa da esasen Rus tarihçilerin Altın Orda hakkındaki olumsuz görüşleri fazla değişmemiştir. Altın Orda'nın devlet yapısı, sosyo-ekonomik ve kültürel tarihi ile ilgili kaynakların yetersizliği sebebiyle bugüne kadar yapılmış araştırmalarda Altın Orda Devleti'nin siyasî tarihi ön planda tutulmuştur. Tez konumuzu Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihi olarak seçmemizin temel sebebi de bu konuda çok az çalışmanın yapılmış olmasıdır.

Altın Orda Devleti'nin gelirlerinin büyük bir kısmını ticâretten sağladığı göz önünde bulundurulursa bu konunun Altın Orda tarihinin aydınlatılması için ne kadar önemli olduğu anlaşılacaktır.

Altın Orda Hanlarının Rus metropolitlerine ve Venedikli tüccârlara verdikleri yarlıklar, Altın Orda Devleti'nin para ekonomisi ve takip ettiği iktisadî politikanın sosyal ve kültürel alana etkileri önemli meseleler olmakla beraber bu konuları irdeleyen derli toplu müstakil bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır.

Be sebeple çalışmamızı Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatı üzerinde yoğunlaştırdık. Siyasî, sosyal ve kültür tarihi ile ilgili meselelere sadece konunun anlam bütünlüğünü sağlamak amacıyla kısaca değindik.

Çalışmamız esnasında önce Türkiye arşivlerindeki vesikalar ve kütüphanelerdeki tetkik eserler incelenmiştir. Bunu müteakiben Kazan-Altın Orda

Araştırmaları Merkezi'nde çalışmalar yapılmış; daha sonra İtalya'da Venedik Arşivi'nde, Cenova Devlet Arşivi'nde, Modena-Bologna Devlet Arşivlerinde bulunan vesikalar taranarak tezimizin arşiv kaynaklı araştırma işlemi büyük ölçüde bitirilmiştir.İtalya'da tarih ve Latince ğrenimi gördüğüm ve arşiv araştırmaları yaptığım süre içinde Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica F. Datini Enstitüsü'nde de çalışma imkânı buldum. Muhtelif neşredilmiş monografilerin tedkiki ve bunlardan yararlanılması ise çalışmamızın sonuna kadar srdrlmştir.

Genel olarak Ortaçağ iktisat tarihi ve özellikle Altın Orda Devleti'nin iktisat tarihi üzerinde yapılmış çalışmalar, diğerk dönem ve devletler hakkında yapılan çalışmalarla kıyaslandığında, araştırmacılar açısından, genellikle bunların çoğunun fevkalâde mahdut konulu çalışmalar olduğu görülür. Oysa ki iktisadî tarih araştırmalarında konunun bütüncül bir yaklaşımla ele alınması, devletin iktisadî siyasetini belirleyebilmek bakımından çok mühimdir.

Biz bu tez araştırması ile Ortaçağ iktisadî tarihi içinde Altın Orda Devleti'nin yerini tespit etmeye çalıştık. Altın Orda iktisadî tarihine yönelik çalışmaların gerek sayı ve gerekse muhteva bakımından ne denli yetersiz oldukları dikkate alındığında bu tez çalışmasının Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihine yönelik çalışmalara nicelik bakımından katkı sağlayacağı muhakkaktır. Nitelik açısından ise eksiklerimiz olup daha neler yapılması gerektiği konusunda bir hayli imâl-i fikir eylediğimiz için, doktora unvnına niliyetten sonra da çalışmalarımıza devam etmeyi düşünüyoruz. Bununla birlikte çalışmamızda grlebilecek eksik ve kusurlar yalnız ve sadece bana aittir. Danışmanlığımı yapan, görüş ve tavsiyelerine başvurduğm hocalarımlın değerli irşat ve yönlendirmeleri olmasaydı muhakkak ki çalışmamız daha eksik ve

kusurlu olacaktı. Bu sebeple değerli katkıları için kendilerine minnettar olduğumu belirtir ve teşekkür etmeyi borç bilirim.

Öncelikle, Lisans öğrenimim, Yüksek Lisans ve Doktora dönemlerinde ve hatta Kültür ve Turizm uzmanlığı tez çalışmalarım sırasında, akademik danışmanlığımı, yaklaşık yirmi yıldır büyük bir özveri, sabır ve teşvik ile yürüten değerli hocam Prof. Dr. İlhan ERDEM hocama teşekkür ederim.

Tez çalışmalarım boyunca yardımlarını esirgemeyen ve emekli olmalarına rağmen kendilerine her başvurduğumda görüş ve tavsiyeleri ile çalışmalarına önemli katkılarda bulunan Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN ve Prof. Dr. Melek DELİLBAŞI hocalarıma içtenlikle teşekkürü kendime borç bilirim. İtalyan arşivlerinde çalışma yaparken akademik teşviği için Prof. Dr. Maria Pia PEDANİ'ye teşekkür ederim.

Tez çalışmamı okuyarak görüş, eleştiri ve tavsiyeleri ile tez çalışmamda katkıda bulunan hocalarım Prof. Dr. Üçler BULDUK, Doç. Dr. Hatice ORUÇ ve Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL'e de teşekkür etmek isterim.

Doktora çalışmalarına aşağı yukarı aynı zamanda başladığımız değerli dostlarım ve hocalarım olan Doç. Dr. İlyas KAMALOV (KEMALOĞLU) ve Doç. Dr. Ekrem KALAN'a, şahsî kütüphanelerini bana açtıkları ve Altın Orda Devleti tarihinin aydınlatılması için çok önemli eserler hazırlayarak, konuya bakış açımı geliştirdikleri için teşekkür ederim. Yoğun akademik çalışmalarında bana zaman ayıran, gerek yurt içi ve gerekse yurt dışından eserleri temin etmek konusunda daima özveri ile destek olduklarını hissettiren değerli hocalarım Doç. Dr. Hakan KIRIMLI ve Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK'e minnettarlığımı belirtmek isterim.

İktisat tarihi alanında çalışmak özellikle Ortaçağ tarihçileri için oldukça zordur. Kaynakların sınırlı olduğu bir sahada bütün sorularımı sabırla cevaplandırın ve iktisat disiplini konusunda bilgilenmemi sağlayan iktisat tarihi alanı hocalarım Prof. Dr. Kerem KARABULUT'a, hocam Mehmet GENÇ'e, Doç Dr. Murat BASKICI'ya, nümizmatik konusunda yardımlarını esirgemeyen Yard. Doç. Sadir KUCUR'a teşekkürü borç bilirim.

Yıllardır zamanımın çok büyük bir kısmını tez çalışmalarım ile geçirdiğim için kendilerine evlad olarak yeterli vakdi ayıramama rağmen sabırla tezimi bitirmemi bekleyen ve beni her konuda destekleyen annem Hacer ve babam Selahattin KILIÇ'a teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	V
TABLolar	X
KISALTMALAR	XI
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR	XIII
I. KAYNAKLAR.....	XIII
A. Latin Kaynakları.....	XIII
B. Arap Kaynakları.....	XIX
C. Fars Kaynakları.....	XXIII
D. Rus Kaynakları	XXVII
E. Moğol Kaynakları	XXX
F. Bizans Kaynakları	XXX
H. Türk Kaynakları.....	XXXII
I. Seyahatnameler	XXXIV
İ. Arkeolojik ve Nümizmatik Kaynaklar	XXXVII
II. ARAŞTIRMA ESERLER.....	XXXVIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE İKTİSADÎ YAPININ

TEMEL ÖZELLİKLERİ VE DÖNEMLERİ

I. ALTIN ORDA İKTİSADÎ YAPISINA ETKİ EDEN ÖN ÖRNEKLER	9
II. ALTIN ORDA İKTİSADÎ YAPISININ TEMELLERİ VE DÖNEMLERİ	14
A. Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış	14
B. Altın Orda Hanlarının İktisadî Politikalarına Genel Bir Bakış.....	29
C. Altın Orda Devletinde Sosyal Yapı ve Nüfus.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİNDE ÜRETİM VE TÜKETİM

I. TAŞRA-BOZKIRDA İKTİSADİ HAYAT.....	73
A. Altın Orda Tarımı.....	76
B. Hayvancılık.....	98
C. Madencilik.....	114
D. Temel Üretici Unsurlar.....	119
1. Köylüler.....	119
2. Göçebe Halk.....	131
II. KENTLERDE İKTİSADİ HAYAT.....	133
A. Sanayi (İmalat) Ekonomisi.....	134
B. Zanaat ve El Sanatları.....	135
1. Dericilik.....	143
2. Dokumacılık.....	144
3. Çini-Seramik.....	149
4. Altın Orda Zanaatkâr Örgütlenmesi/Esnaf Teşekkülleri.....	150
C. Altın Orda Sahasında Geçim : Meslekler ve Esnaf.....	154
III. TÜKETİM : ALTIN ORDA DEVLETİNDE BESLENME BİÇİMLERİ.....	161
IV. TOPRAK MÜLKİYETİ.....	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİNDE TİCARET ve TACİRLER

I. ALTIN ORDA HANLARININ TİCÂRÎ POLİTİKALARI.....	174
II. ALTIN ORDA DEVLETİNDE TACİRLER.....	178
III. ALTIN ORDA DEVLETİNDE İÇ TİCÂRET.....	209
IV. ALTIN ORDA İTHÂLÂTI.....	216
V. ALTIN ORDA İHRACATI.....	220
VI. ALTIN ORDA DEVLETİNİN DİĞER DEVLETLER İLE İKTİSADİ VE TİCARİ İLİŞKİLERİ.....	248
A. Altın Orda'nın Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri ile Ticârîİlişkileri.....	248
B. Altın Orda Devleti'nin Rus Knezlikleri İle İktisadî İlişkileri.....	266
C. Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ile Ticârî İlişkileri.....	287

D. Altın Orda Devleti'nin Memlûklarla Ticârî ilişkileri.....	299
E. Altın Orda'nın Doğu Ülkeleri (Çin-Hindistan) ile Ticârî İlişkileri	308
F. Altın Orda Devleti'nin Latin Devletleri ile Ticârî İlişkileri	320
G. Altın Orda Devleti'nin Trabzon Rum İmparatorluğu ile Ticârî İlişkileri	352
H. Altın Orda Devleti'nin Bizans İle Ticârî İlişkileri	357
I. Altın Orda Devleti'nin Bulgarlar ile İktisadî ve Ticari İlişkileri	362
J. Osmanlı Devleti ile İktisadî ve Ticari İlişkileri	363
K. Altın Orda Devleti'nin Kuzey Batı Ticaret Yolundaki Ülkeler ile İktisadî ve Ticari İlişkileri.....	366
VII. TİCARET YOLLARI-TİCARET KENTLERİ ve KERVANSARAYLAR....	376
VIII. PAZARLAR/ÇARŞILAR TİCARETHANELER	390
IX. FİYAT HAREKETLERİ.....	406

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA PARA POLİTİKASI VE FİNANSMAN

I. ALTIN ORDA DEVLETİNİN PARA POLİTİKASI	441
II. ALTIN ORDA DEVLETİNDE PARA BASIMI VE DARPHANELER.....	446
III. ALTIN ORDA DEVLETİNDE KULLANILAN/ TEDÂVÜLDE OLAN PARA BİRİMLERİ	459

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN MALİYE TEŞKİLATI

I. VERGİLENDİRME	473
A. Genel Vergiler	482
1. Yasak Vergisi	482
2. Çıkış	483
3. Alban	487
B. Tâbi Halklardan Alınan Vergiler	488
1. Haraç	488
2. Ordu Parası.....	500
3. Köprü Parası.....	501
C. Ticarettten Alınan Vergiler	502
1. Tamga.....	502
2. Bâc.....	505

3. Kommerkion	506
4. Tartnak	512
D. Tarım, Toprak, Ziraatten Alınan Vergiler	519
1. Kalan	519
2. Kopçur.....	520
3. Sabanlık Vergisi	522
4. Tütün Vergisi	522
5. Salıĝ	523
6. Kabala	524
7. Terraticum	526
E. Diĝer Vergiler	528
1. Av Vergisi	528
2. Gümrük Vergileri	529
II. İKTİSADÎ YÜKÜMLÜLÜKLER	529
III. ALTIN ORDA DEVLETİNDE İKTİSADÎ SİSTEMİN MALİYE	
MEMURLARI	539
A. Daruga	541
B. Baskak.....	544
C. Tangmaşı.....	545
D. Yolavçı: يولಾವچي	545
E. Bukavul	545
F. Tamgaçı.....	546
G. Tudun.....	546
H. Gümrükçü	548
I. Tartmakçı— ترتتاقچي	549
J. Muhtesib	550
K. Altın Orda Maliyesinde Görev Yapan Diĝer Memurlar.....	552
IV. ALTIN ORDA DEVLETİNDE İKTİSADÎ MUAFİYETLER	553
A. Tarhanlık.....	556
B. Yarlıklar	558
SONUÇ	561
BİBLİYOGRAFYA	574

EKLER.....	636
EK-1. ALTIN ORDA TİCARETİNDE KULLANILAN ÖLÇÜ VE TARTILAR.....	636
EK-2. ALTIN ORDA HANLARININ KRONOLOJİK LİSTESİ	640
ÖZET.....	649
ABSTRACT.....	650

TABLULAR

Tablo 1. Tana nüfusunun kökeni Venedik hariç (1359-1366)	66
Tablo 2. Tana nüfusunun kökeni Venedik hariç (1408-1424)	67
Tablo 3. Codex Cumanicus'ta geçen meyve adları.....	87
Tablo 4. Codex Cumanicus'ta geçen sebze adları	88
Tablo 5. Codex Cumanicus'ta Geçen Kumaş Adları	147
Tablo 6. Codex Cumanicus'a Göre Kıpçak Sahasında Esnaf	155
Tablo 7. Altın Orda Ticaretinde Köle fiyatları.....	410
Tablo 8. Tana'da Venedik tarafından yapılan köle satışı (1359-1360).....	413
Tablo 9. Toktamış Han dönemi sikkeleri Eş Değerlik Tablosu	435
Tablo 10. Yarmak ve eş değeriği	438
Tablo 11. Erken Dönem Kırım gümüş sikkelerin ağırlık histogramı	439
Tablo 12. Bilyar'a ait sikkelerin ağırlık aralığı	457
Tablo 13. Kirman dirhemlerinin ağırlık aralığı	458
Tablo 14. Ruslardan Alınan Vergiler	539

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
ASG	: Archivio di Stato di Genova
ASV	: Archivio di Stato di Venezia
AÜEFAD	: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
CC	: Codex Cumanicus
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DOB	: Dumbarton Oaks Byzantine Studies
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
ed.	: editör
EI	: Encyclopaedia of Islam.
Haz.	: hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İTED	: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
neşr.	: neşreden
PSRL	: Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey [Rus KronikleriKülliyatı]
s.	: sayfa

S.	: Sayı
TD	: Türkoloji Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu
terc.	: tercüme
TK	: Türk Kültürü
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları
TKİD	: Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALARA DAİR

I. KAYNAKLAR

Altın Orda tarihine kaynaklık edecek orijinal tarih kaynakları günümüze ulaşamamıştır. Altın Orda devletinin siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomik tarihini büyük ölçüde yabancı dillerdeki kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Altın Orda Tarihi ile ilgili birinci el kaynak olan yarlıklar, Rus kronikleri, Arap ve Fars kaynakları, seyahatnameler Altın Orda'nın iktisadî hayatı hakkında sınırlı bilgiler vermektedir. Tezin bu bölümünde, çalışmamızı hazırlarken istifade ettiğimiz kaynakları kısaca tanıtmaya çalışacağız.

A. Latin Kaynakları

İtalyanca ve Latince kaleme alınan yarlıklar, bitik ve talimatnâmeler Altın Orda'nın Latin devletleri ile iktisadî ilişkilerini aydınlatmak için en önemli kaynak gurubudur. Bu nedenle tezimizin arşiv araştırmaları sürecinde İtalyan arşivlerinde İtalyanca ve Latince Yarlıklar incelenmiştir. Söz konusu yarlıklar, metin bitiş cümlelerinde de belirtildiği üzere orjinalde Farsça yazılmış olup Latin Devletleri'nin anlayabilmesi için o dönemin saray tercümanları vasıtasıyla Latince ve İtalyanca'ya çevrilmişlerdir. Bu yarlıkların yazıldıkları orjinal dillerdeki şekilleri günümüze ulaşamamış ancak Latince ve İtalyanca çevirileri İtalya'nın Venedik ve Cenova'da bulunan devlet arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Söz konusu yarlıklar İtalya'da yürüttüğümüz çalışmalar sırasında ilgili kütüphanelerden tarafımızca temin edilmiş ve uzun süre incelenmiş, çevirmeye çalışılmıştır. Latince metinler kısmen daha kolay anlaşılabilen iken Ortaçağ İtalyancası ile kaleme alınmış olan yarlıkları

geçiş dönemi dil özellikleri gösterdikleri için anlayabilmek ve Türkçe çevirilerini yapmak daha zor olmuştur. Söz konusu yarlıklar ve diğer vesikalar ilk olarak George Martin Thomas tarafından 1880-1899 yılları arasında Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Latince belgeleri ihtiva eden Diplomatarium Veneto-Levantinum adı ile yayınlanmıştır. Söz konusu yarlıklar A. P. Grigoryev- V. P. Grigoryev tarafından Rusça olarak münferit makaleler halinde yayınlanmıştır¹.

Zikredilen Venedik Arşivi'ndenki bu vesikaların ilk Türkçe tercümesi Behcet Gücer tarafından yapılmış, Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde basılmamış tercüme eserler koleksiyonunda yıllardır basılmayı beklemektedir. Tez çalışmamızda Behcet Gücer tarafından yapılan çevirilerden önemli oranda istifade edilmiştir². Bahsettiğimiz yarlık ve bitiklerin, transkripsiyon ve Türkçe tercümeleleri Melek Özyetgin ve İlyas Kemaloğlu tarafından **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar** ismi ile 2017 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Altın Orda Devleti'ne ait diplomatik vesikaların toplu neşri niteliğindeki bu eser de tez konumuz için çok yararlı olmuştur.

*Codex Cumanicus*³

Kırım'da ticâretle uğraşan Kıpçak Türkleri ile irtibat kuran İtalyanlar, Codex Cumanicus adıyla 1303'te Suğdak'ta ticâreti ilgilendiren Kıpçakça bir lugât kitabı hazırladılar. Kuzey-Batı Türk lehçeleri araştırmaları açısından son derece önemli bir

¹A. P. Grigoryev- V. P. Grigoryev, “Yarlık Uzbak Veneçianskim Hanam Azova: Rekonstruksiya Soderjaniya”, İstoriyografiya i İstoçnikovedeniye İstoriyi Stran Aziyi i Afriki, S. 13, St. Petersburg 1990, s. 74-107. “Yarlık Canibeka Venetsianskim Kupçam Azova”, A. P. Grigoryev-V. P. Grigoryev, “Yarlık Canibeka Veneçianskim Kuptsam Azova ot 1347 Goda: Rekonstruksiya Soderjaniya İstoriyografiya i İstoçnikovedeniye İstoriyi Stran Aziyi i Afriki, S. 15, S. Petersburg 1995, s. 36-83; “Yarlık Berdibeka Venetsianskim Kuptsam Azova”, A. P. Grigoryev-V. P. Grigoryev, “Yarlık Berdibeka Venetsianskim Kuptsam Azova ot 1358 Goda: Rekonstruksiya Soderjaniya”, İstoriyografiya i İstoçnikovedeniye İstoriyi Stran Aziyi i Afriki, S. 16, S. Petersburg 1995, s. 24-66.

²Behcet Gücer, **Venedik ve Doğu'ya Ait Siyasi Akitler Mecmuası** (TTK. Basılmamış Tercüme)

³**Codex Cumanicus**, Mustafa Argunşah-Galip Güner, I. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

kaynak olan Codex Cumanicus, XIV. yüzyılda İtalyan ve Alman misyoner rahipleri tarafından hazırlanmış, Karadeniz'in kuzeyinde yaşamakta olan çeşitli Türk boyları ile birlikte farklı dillerde konuşan bazı milletlerin ortak anlaşma ve ticâret dili olarak Kıpçak (Kuman) Türkçesinin bir sözlüğünü ve Hıristiyanlığa ait dinî metinleri içeren çok önemli bir eserdir. Codex Cumanicus, XIII-XIV.yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde, Kırım ve Kafkasya'da pek çok değişik dilde konuşan çeşitli milletler arasında ortak bir ticâret ve anlaşma dili özelliğini kazanan Kıpçak Türkçesinin geniş ifade gücünü ve söz varlığını belgelemektedir.⁴

Codex Cumanicus XIV. yüzyılda derleme yolu ile kaleme alınmış iki bölümlük bir eserdir. Eser yazı dilini değil, o zamanki Kıpçakların konuşma dilini ve ağızlarını yansıtır.Eser, 110 sayfa ve iki sözlük listesinden oluşur. Orjinal yazma nüshası İtalya'da bulunan eserin büyük bir kısmı Venedik San Marco'da Biblioteca Divi Marci-Biblioteca Nazionale di S. Marco- Biblioteca ad Templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. Latini, Fondo Antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX/№ 549 numarada kayıtlıdır. Eserin İtalyanca olan ilk 55 yaprağı ise Biblioteca Medicae Laurenziana Firenze'de muhafaza edilmektedir. Eser, Latince-Farsça-Kıpçakça-Almanca sözcük listeleri, bazı Katolik ilahileri ve vaazların Kıpçakça tercümelemleri ve bir yapraklık gotik yazı ile Latince yazılmış Kıpçak dili gramerinden oluşur. Altın Orda iktisadî hayatını aydınlatabilmek bakımından çok değerli bir eserdir. Bu eserden Kıpçak sahasındaki meslek adlarını, dönemin tarım aletlerini ve zanaat kollarını saptayabilmek konusunda yararlandık.

⁴Library of St. Mark, in Venice, Cod. Mar. Lat. DXLIX

*La Pratica Della Mercatura*⁵

Folaransalı Francesco Balducci Pegolotti 1338 yılında Tana ile Kuzey Çin arasında ticâret yapmakta olan Latin tacirler için el kitabı niteliğinde bir eser hazırlamıştır. Pegolotti'nin eseri bizlere dönemin ticârî ürünleri, fiyatları, bölgede ticâret koşulları hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

Diplomatarium Veneto-Levantinum

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan Latince belgeleri ihtiva eden bir eserdir. Bu eser George Martin Thomas tarafından 1880-1899 yılları arasında iki cilt halinde yayınlanmıştır. Çalışmamızda 2012 yılında yapılan baskısından istifade edilmiştir. Eserde XIV-XV. yüzyıllarda Altın Orda yetkilileri ve Venedik Cumhuriyeti arasında yapılan Uluslararası anlaşmalarını ve XIV. ortasında ve tüccârların isimlerini veren bir belgedir⁶. Venedik Devlet Arşivi'nden temin ettiğimiz yarlık metinlerinin okumakta güçlük çektiğimiz kısımları için sıklıkla müracaat ettiğimiz çok kıymetli bir eserdir.

Il Libri Commemoriali della Republica di Venezia: Regestri

Venedik Cumhuriyeti Devlet belgelerinin (Commemoriali) 1300-1789 yıllarına ait kayıtlarını içeren toplam 33 kitaptan oluşur. XIV.-XV. yüzyıl Venedik ve bağlantılı olduğu devletler tarihi için çok önemli bir kaynak eserdir. Eserin 1300-1326 yılları arasındaki kayıtları analizi ile birlikte ele alınmışsa da diğer kısımlarda yalnızca indeks bulunur ve eser kronolojik sıra ile devam eder. Riccardo Predelli tarafından derlenmiş belgeler 1876-1914 yılları arasında ilk kez "Monumenti Storici"

⁵Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936.

⁶George Martin Thomas, **Diplomatarium Veneto-Levantinum**, Sive Acta et Diplomata res Venetas Graecas Atque Levantis Illustrantia , Volume II, Cambridge University Press, 2012

adıyla kapsamlı bir serinin parçası olarak yayımlandı. Venedik Cumhuriyeti'nin siyasi, diplomatik, ticarî tarihini özet biçimde sunmaktadır. Eserin 2012 yılında yeni bir baskısı yapılmıştır. Altın Orda Devleti tarafından Venedik'e verilen ticarî yarlık belgelerinin bulunduğu koleksiyona da Commemoraili adı verilmiştir.

Pacta e Aggregati Liber Albus

Pacta ve Aggregati birleşik koleksiyonu, XIII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar olan 579 dokümandan oluşur. Altın Orda Devleti tarafından Venedik'e verilen yarlık metinleri Libri Pactorum bölümünde Liber Albus ve Pacta kitaplarında bulunmaktadır. Venedik devlet elçilerinin diplomatik kayıtlarını içeren koleksiyondaki eserler parşömen kağıtlardan oluşmaktadır.

Senato Deliberazioni Misti-Misti Registri

Venedik Devlet Arşivleri'nde XIV:-XVI. yüzyıllar arasındaki belgeleri ihtiva eden bir koleksiyondur. Mixtorum (karışık) adı ile de bilinen bu koleksiyon ticaret antlaşmalarını da içermekle beraber fen, edebiyat, sanat gibi pek çok alandan 1293-1440 yılları arasındaki belgeleri kapsayan muazzam bir koleksiyondur. Vakt-i zamanında epeyce maliyetli biçimde temin etmiş olduğum vesikalar artık online erişime ve araştırmacıların istifadesine açılmış durumdadır⁷. Koleksiyon 1401 yılından itibaren Secretorum (gizli konular) adından ayrı bir dizi eseri içerir. Bu kısımda büyük elçilerin vb. gönderdikleri belgeler bulunur.

⁷ <http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/collezione.htm?idColl=43> Erişim Tarihi: 28.10.2016.

Massaria di Caffa

Cenova Devlet Arşivleri'nde muhafaza edilen Ceneviz muhasebe kayıtlarıdır. 1374-1424 yıllarını kapsamaktadır. Özellikle köle ticaretine dair kayıtlar ve Solhat valileri hakkında verdiği bilgiler tez konumuz açısından önemli kayıtlar içerir. Cenova Devlet Arşivleri'nde yürüttüğümüz çalışmalar esnasında Massaria di Caffa kayıtlarının orijinal yazmalarını da görme imkânı bulduk ancak bu kayıtlar çok fazla dosya içine dağılmış bir halde olduğu için yazma nüshasından ziyade Nicola Iorga tarafından "Notes et Extraits Pour Servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle".**Revue de l'Orient Latin**⁸,adıyla 1896 yılındaParis'te yayınlanmışmatbu metinlerden yararlandık.

Pièces Diplomatiques Tirées des Archives de la République de Gènes

Cenova Devlet Arşivi'nde bulunan ticarî yıllık metinlerini 1827'de bu konu üzerinde çalışma yapmış olan Sylvestre de Sacy tez konumuz için çok önemli iki metni orijinal dili olan Latince şekli ve Fransızca çeviri ile birlikte"Pieces Diplomatiques Tires des Archives de la Republique de Genes"⁹ismi ile yayınlamıştır.Söz konusu ticarî anlaşmaların Latince metinlerini Cenova Devlet Arşivleri'nden 2013 yılı sonlarında temin ettiğimiz gün büyük bir şok yaşamıştık çünkü metinler (tezimize eklediğimiz dijital kopyasından da anlaşılacağı üzere) artık neredeyse okunamayacak ölçüde silinmiş durumdaydı. Bu belgelerin Sacy'nin araştırmasını yaptığı 1827'lerde çok daha net bir görünümde olduğu anlaşılmaktadır.

⁸Nicola Iorga, "Notes et Extraits Pour Servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle".**Revue de l'Orient Latin**, Publiee Sous La Direction de MM. Le Marquis de Voguê et Ch. Schefer, Membres de l'Institut., Tome IV, Paris, 1896.

⁹Sylvestrede Sacy, "Pieces Diplomatiques Tires des Archives de la Republique de Genes,"in Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque du Roi, XI, Paris 1827: 53–64.

Sacy tarafından yapılan tedkikin bir diğerk faydası Ceneviz lehçesinde yazılı kelimeleri de anlamlandırmamızı sağlamış olmasıdır.

Lettere di Mercanti Pignol Zucchello

Venedikli tacir Pignol Zucchello 1336-1350 yıllarında Altın Orda ticaretinde de haberler verir. Eser İtalya'da Marozzo della Rocca tarafından "Lettere di Mercanti a Pignol Zucchello" ismi ile yayınlanmıştır. Tez çalışmamızda Venedik Devlet Arşivi kütüphanesinde bulunan bu matbu eserden istifade ettik¹⁰.

Officium Gazarie

Officium Gazarie, XIV: yüzyıl ortalarında Cenova'nın deniz aşırı ticaretini pek çok bakımdan düzenleyen bir ticaret konseyidir. Bu ticaret konseyinin tüzükleri İvdovicvs Savli tarafından matbu hale getirilmiştir. İmposicio Officium Gazarie adı ile yayınlanmıştır.

B. Arap Kaynakları

Mukaddime

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). Müellifin Fas'ta 780 (1378) yılında kaleme aldığı Mukaddime, İbn-iHaldun'un en ünlü eseridir. Mukaddime esasen yedi ciltlik eserin ilk cildi olarak hazırlanmıştır. Mukaddime, Tarih, iktisat, sosyoloji, ve siyaset gibi birçok sosyal bilim için temel teşkil eden görüşleri içinde barındırır. Mukaddime, İktisat metodolojisini ve iktisadî olguları

¹⁰**Lettere di Mercanti a Pignol Zucchello(1336-1350)**, ed.Raimondo Morozzo della Rocca, Comitato per la Pubblicazione delle Fonti Relative alla Storia di Venezia, Fonti per la Storia di Venezia, Sez. IV, Archivi Privati,Venezia 1957.

kapsamlı bir biçimde ele alan ilk çalışmalardan biridir. Haldun'un bu eseri kendisinden yüzlerce yıl sonra Batılı iktisatçıların teorilerine de kaynaklık etmiştir.

*El-Kâmil*¹¹

İbnu'l-Esîr İzzeddin Ebu'l-Hasan 'Alî el-Cezerî'nin Tarih eseri çalışmamızda kullandığımız kaynaklardan biridir. Müellif uzun bir süre Musul Atabeği Nureddin Arslan Şâh'ın hizmetinde bulunmuş, son senelerinde te'lif çalışmalarında bulunmuştur. Moğollara dair yazdıklarının bir kısmını doğrudan kendi gözlemlememiş ancak olaylara şahit olanlardan dinleyerek yazmıştır. El-Kâmil adlı eseri 1230/31 senesine kadar olan olayları anlatmaktadır¹². Eser, Moğol istilâsı, Kıpçaklar ve Altın Ordaiktisadî tarihine dair kısmî bilgiler vermektedir.

*Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*¹³

Nüveyrî tarafından 1331 yılında tamamlanan eser Berke Han'dan başlayarak Özbek Han devrine kadar Altın Orda Devleti hakkında önemli bilgiler verir. Eser ansiklopedi niteliği taşır.Eserden daha ziyade Altın Orda-Memlûk ticârî ilişkilerini incelerken yararlandık.

Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr :

Memlûk kaynakları arasında özellikle Şihabeddin Ahmed İbn Fazlallah el-Ömerî (1298-1349) eserinde, Mısır'ın iktisadî yapısı hakkında değerli bilgiler verir.Altın Orda siyasi ve iktisadî tarihi hakkında önemli bilgiler verir El Ömerî

¹¹Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985

¹²İbnü'l-Esir hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, XXI, s. 26-27.

¹³en-Nüveyrî, Şahabeddin Ahmed b.Abdulvahab, Nihayetü'l- Ereb fi Fününü'l-Edeb, C. XXVIII, (Neşr. M.M. Emin, M.H. M Ahmed) Merkezü Tahkikü't-Teras, , Kahire 1992.

eserinde verdiği bilgileri Altın Orda topraklarına siyasi ve ticârî amaçlarla gidip gelen kişilerden sorup öğrenerek derlemiştir. Tez çalışmamız için eserin daha ziyade matbu nüshasından yararlandık¹⁴ ancak Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonunda 3415 demirbaş numarası ile kayıtlı olan Arapça el yazması nüshasını¹⁵ da inceleme imkanı bulduk.

Siretü'l-Melikü'z-Zahir

İbn Abdüzzahir (Kadı Muhiddin Abdu'l-Fadlullah tarafından yazılan bu eser temelde Altın Orda Memlûk ilişkilerini anlatmaktadır¹⁶. Kadı Muhiddin Abdu'l-Fadlullah, Mısır Sultanı Baybars'ın kâtibi idi. Kâtiplik hizmetinden dolayı dönemin siyasî işlerinde bulunmuştur. Altın Orda ile Mısır'ın diplomatik ilişkilerini yakından bilen İbnu'l-'Abduzzahir'in Siretu'l-Melik ez-Zahirisimli eseri vardır. Bu eserdeki Altın Orda Devleti'ne dair bilgileri, Ruknu'd-dîn Baybars, Nuveyrî, Aynî gibi sonraki müverrihler hep bu eserden almışlardır.

Zubdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre¹⁷

Rükne'd-din Baybars el-Mansûrî el-Devâdâr el-Hatâlî (öl.1325) tarafındankaleme alınmıştır. Müellif, Memlûk Sultanı Kalavun ile savaflara katılmış ve el-Melik en-Nâsir'in üçüncü hükümdarlığı zamanında saltanat nâibliğine kadar

¹⁴**Mesalikü'l-Ebsâr fî memaliki'l-Emsâr = routes toward insight into the capital empires**, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömeri, 749/1349 ; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988. 25. c. (273 s.) (Series ; C. Facsimile editions ; volume 46, 25)

¹⁵**El Ömerî (Şihabeddin Ebu'l Abbas Ahmed) Mesalikü'l-ebşâr fî Memâliki'l-Emsâr** Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonunda 3415

¹⁶**Siretü'l-Melikü'z-Zahir Baybars**. Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim İbn Şeddâd, 684/1285, Beyrut : el-Mektebetü's-Sekafiyye, Dimaşk : el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 2000.

¹⁷**Zübdetü'l-fikre fî tarihi'l-hicre**, Rükneddin Baybars el-Mansuri en-Nasri ed-Devadar Baybars ; thk. D. S. Richards, Beirut; Berlin: Das Arabische Buch, 1998/1419. **Baypars Tarihi**, Melikü'z-Zahir Rükneddin el-Bundukdari Baybars I; trc. M. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1941. 2. c., XVI Türk Tarih Kurumu Yayınları; seri:II

yükselmiştir. Baybars Tarihi adı ile de bilinen eser muhtasar bir İslam vekâynamesidir.Eserin Altın Orda tarihi için önemi Berke ve Tokta Han dönemlerinde Memlûk Devleti'nin Altın Orda Devleti ile ilişkileri konusunda bilgiler vermesidir.

*El-Bidâye ve 'n-Nihâye*¹⁸

İbn Kesîr adıyla meşhur olan müellifin (İsmâ'îl b. Ömer, öl. 774/1373) el-Bidâye ve 'n-Nihâye isimli eseri yaratılışdan 1357 yılına kadar gelen olayları anlatır ve genel bilgiler verir. Eser Türkçeye de tercüme edilmiştir.

*Târîhu'l-İslâm*¹⁹

Müellifin tam adı Şemsu'd-dîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmet b. Osman ed-Dimaşkî'dir. 1348 yılında vefat eden Zehebî aslen Meyyâfarikîn'lidir. Uzun süre Dimaşk'ta müderrislik yapmıştır. Müellifin Târîhu'l-İslâm isimli eseri 1300 tarihine kadar olan olayları içermektedir.

*en-Nücûm ez-Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l-Kâhire*²⁰

İbn Tağribirdî'nin 641 yılında Mısır'ın fethi ile başlayan eseri 1467 yılına kadar gelen olayları anlatmaktadır²¹. Bu kaynak esasen Eyyûbi ve Memlûk Devletleri

¹⁸**el-Bidâye ve 'n-Nihaye**, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, Kahire : Matbaatü's-Saade, 1932/1351

¹⁹**Tarihu'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm**: 561-570,Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi; thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996/1417. Müellif hakkında Kafesoğlu'nun kıymetli bir tetkik eseri vardır. İbrahim Kafesoğlu, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri, II (Zehebi)", **Türk Kültürü Araştırmaları**,I/2, Ankara 1964, s. 191-196.

²⁰**an-Nujûm az-Zâhira fî Mulûk Mısır wal-Kâhira-en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire**, Abû'l-Mahâsin Ibn Taghrî Birdî's; edited by William Popper, Orj.,Berkeley : University of California, 1909-1912.

²¹Şeşen Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar**, İstanbul İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul, 1998, s:220.

hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Tez konumuzu da Memlûk Devleti ile iktisadî ilişkiler açısından dolaylı olarak ilgilendirmektedir.

*Kitabü's-Sulûk li Marifet Düvel ve'l-Mulûkveen-Nukûd el-Kadime ve el-İslâmiyye*²²

Müellifin tam ismi el-Makrizî Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî'dir. Ortaçağ'ın en önemli tarihçilerinden biridir. 1364-65 yıllarında Kahire'de doğmuş ve 1442 yılında yine Kahire'de vefat etmiştir²³. Makrizî'nin tez konumuzu ilgilendiren iki eseri bulunmaktadır. İlki İslâmî paralar hakkında temel bilgiler verdiği eseri en-Nukûd el-Kadime ve el-İslâmiyye isimli risâledir. Eserin Arapça el yazması bir nüshası, Beyazıd Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyyüddin Koleksiyonu, 3195 numarada, kütüphane mânidâr bir tesadüf ile kataloğu bendeniz tarafından hazırlanan bir mecmua içerisinde 28a-36b varakları arasında kaydedilmiştir. Müellifin Kitabü's-Sulûk li Marifet Düvel ve'l-Mulûk isimli eseri ise tez konumuzu Altın Orda ve Memlûk münasebetleri bakımından ilgilendirmektedir. Bu eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami Koleksiyonu, 887 numarada kayıtlıdır.

C. Fars Kaynakları

Târîh-i Vassâf

Tam adı Şerefu'd-dîn 'Abdullâh b. Fazlullâh Kâtib-i Şîrâzî olan müellif 1264 ve 1330 yılları arasında yaşamış ve Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'la'sâr

²²Makrizi, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, 845/1442, **Kitâbü's-Sulûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi; nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, 2.baskı, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1957.

²³Şeşen Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar**, İstanbul İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul, 1998, s:208 ve 209.

(Târîh-i Vassâf) ismini taşıyan beş ciltlik eserini 1298 yılında yazmaya başlamıştır. Eserin tamamlanma tarihi ise 1328 yılıdır²⁴. Müellifin ticaret yolları hakkında verdiği bilgiler konumuz açısından önemlidir. Daha çok Vassaf Tarihi adı ile meşhur olan eserin yazma nüshası için Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 2192 numarası ve eserin asıl ismi olan **Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Âsâr** adı ile kayıtlıdır. Tez konumuz için bu yazma eseri de inceleme imkânı bulduk.

*Düstûr el-Kâtib el-fi Ta'yin Merâtib*²⁵

Eser Muhammed Hinduşah Nahcevanî tarafından kaleme alınmış ve 1366 yılında tamamlanmıştır. Nahcevanî eserinde Ortadoğu'da ticâret hayatı, iktisadî gelişmenin koşulları, devlet bütçesinin ayrıntılı hesabında devlet görevlilerine düşen sorumluluklar anlatılmaktadır. Şemseddin Nahcevanî'nin eserinde vergiler, ticaret, zanaat, çiftçinin durumu ve toprak mülkiyeti gibi iktisadî tarih konularına yer verilmiş olması konumuz açısından önemlidir²⁶. Farsça yazılan bu eserde Asya'da kervan ticâretinin yapısı ve yönetimi, yoğun ticârî faaliyetler yürütebilmek için gerekli olan koşullar hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Düstûrü'l-Kâtib fi Ta'yin el-Merâtib Ortaçağ iktisadî ve özellikle ticârî tarihi hakkında temel eserlerden biridir. Abdülkerim Alioğlu Alizâde tarafından 1964 yılında Farsça olarak yayınlanmış ve metin kritiği yapılmıştır. Alizâde bu kıymetli tetkiki İngilizce, Farsça ve Rusça birer önsöz ile birlikte yayınlamıştır. Bu önsözlerde eser tanıtıldıktan sonra

²⁴Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 238-239 ayrıca bkz: W. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 63-65.

²⁵**Desturü'l-katib fi ta'yini'l-meratib**, Şemseddin Şems-i Münşi Muhammed b. Hinduşah Nahcuvani Şems-i Münşi, 777/1375; yay. Haz. Abdülkerim Alioğlu Alizade, Moskova: Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1971. 1. c. 2. cüz.

²⁶Bkz: Mustafa Uyar, Hinduşah Nahçıvanî'ye Ait Düstür el-Kâtib fi Ta'yin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı, **AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXIV/28, Ankara, s.281-282. Mustafa Uyar eserde casusluk konusunu incelemiş olmakla birlikte müellif ve eseri hakkında değerlendirmeler de yapmıştır.

kaynakta yer alan sosyal ve ekonomik veriler değerlendirilmiştir.²⁷ Tezimiz için Alizâde'nin bu çalışmasını ve eserin Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'nda bulunan 3870 demirbaş numaralı Farsça el yazması nüshasını²⁸ inceledik.

*Tarih-i Cihangüşa*²⁹

Üç ciltten oluşan eserin ilk cildi Moğol gelenekleri, Cengiz Han'ın Uygur ülkelerini fetihi, Cengiz Yasası hakkında bilgiler verir. İkinci cilt Harzemşah tarihi, üçüncü cilt Mengü Kağan'ın tahta geçiş döneminden başlayarak Hülagü Han'ın İran'a gelişi ve İsmailîler ile mücadelesi hakkında bilgiler verir. Cüveynî İran, Gürcistan ve Anadolu'yu idare ile görevlendirilen Argun Aka'nın yazışmalarını yapmış; 24 yıl boyunca Bağdat'ın yönetimini üstlenmiş olduğu için eserde daha çok kendi gözlemlerine yer vermiştir. Bu eserden Moğol sistem ve yasalarını kavramak ve Batu Han'ın merkez Moğol devleti ile ilişkilerini belirleyebilmek mümkün olmuştur. Bu eserden Moğol hanlarının ticâret politikaları ve Moğol yönetiminin iktisadî faaliyetleri hakkında bilgi edinmek mümkündür.

*Farsnâme*³⁰

Altın Orda Devleti'nin İtil, Bulgar ve Avrasya bölgesindeki iktisadî tarihi hakkında bilgi veren tarih kaynağımız İbn Ebû Zeynel el- Belhî'nin eseridir. Belhî bir coğrafyacı olarak bölgenin iktisadî özelliklerini iyi gözlemleyebilmiştir. Eseri İtil

²⁷Muhammed bin Hinduşâh Nahçivani, **Düstür el-Katib fi Ta 'yin el-Meratib**, (Tash. A. A. Alizade), c. I-II, Moskova 1964, s. 50-53.

²⁸Muhammed Hinduşâh Nahcevanî, **Düstürü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib**, müstensih: Ali b. Ahmed b. Bedeşânî, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, 3870.

²⁹**Tarih-i Cihan Güşa**, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1988 ve 1999.

³⁰İbnü'l-Belhî, **Farsnâme**, Reynold Alleyne Nicholson-Guy le Strange, Cambridge :Cambridge University, 1962.

-Bulgar Avrasya ticâreti için önemli bilgiler veren Belhî aynı zamanda Moğol istilâları döneminde ticâret yollarını da anlatmaktadır.

*Ravzatu's-Safâ*³¹

Mîrhând (Mîr Muhammed b. Seyyid Burhânu'd-dîn Hândşâh, öl. 1498) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, Ravzatu's-safâ isimli eserinde Câmi'ü't-tevârih'ten ve özellikle de Târîh-i Vassâf'tan geniş nakillerde bulunmaktaysa da, eserde müellifin bazı orijinal ilâvelerine de rastlanır.

*Habîbu's-Siyer*³²

Hâdemîr (Gıyâsu'd-dîn b. Husâmu'd-dîn, öl. 1535) tarafından kaleme alınan Habîbu's-Siyer umumî bir tarih kitabı niteliğindedir. Müellif, eserini başta Câmi'ü't-tevârih olmak üzere, Vassâf ve Mîrhând gibi müverrihlerin eserlerinden yararlanarak oluşturmuştur.

*Camiü't-Tevarih*³³

Abaka Han döneminde İlhanlı devlet hizmetinde bulunan Reşidü'd-din'in Farsça olarak kaleme aldığı eseri üç ciltten oluşur. İlk cildi Tarih-i Mübârek-i Gazanî adı ile Türk Moğol tarihinin anlatımını yapmıştır. Reşidü'd-din'in eseri 1304 yılında vefat etmesi nedeniyle son bulur. Reşidu'd-dîn, Gâzân Han'ın çevresinde bulunan bir devlet adamıdır. Müellif, İlhanlı arşivlerinden de mesleği gereği istifade

³¹**Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa**, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin Mirhand, Tahran : Müessesesi-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, 1338.

³²**Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer** / Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Handmir, 941/1535; zir-i nazar Muhammed Debîr-i Siyâki, 3. bs. Tahran : Kitâbfuruş-i Hayyam, 1983/1362.

³³**Camiü't-Tevarih: (metin): Selçuklular Tarihi**, Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedani, 718/1318; yayınlayan Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.

etmiştir. Eser Berke Han dönemi için önemlidir. Moğol İmparatorluğu döneminde dış ticâret hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.

*Nüzhetü'l-Kulûb ve Târîh-i Güzide*³⁴

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî (öl. 1350) Târîh-i guzîde ismini taşıyan eserini 1329 tarihinde tamamlayarak Reşîdu'd-dîn Fazlullâh'ın oğlu vezîr Gıyâsu'ddîn'e sunmuştur. Nüzhetü'l-Kulûb ve Târîh-i guzîde'nin yanı sıra, müellifin oğlu tarafından kaleme alınan Zeyl-i Târîh-i Guzîde adlı bir eser de mevcuttur.

D. Rus Kaynakları

Altın Orda Hanları ve ileri gelen devlet adamlarının hâkimiyetleri altında bulunan Rus knezlerine ve Rus metropolitlerine verdikleri yarlıklardan Altın Orda Devleti'nin iktisadî yapısı hakkında bilgi edinebilmek mümkündür. Yarlıklar konuyla ilgili en önemli ana kaynak konumunda bulunmaktadır.

Rus kronikleri, Rus tarihini anlatırken özellikle Rus knezliklerindeki gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi vermektedirler. Rus Kronikleri, daha ziyade siyasi ve sosyal tarihe şık tutmakla birlikte Rus knezliklerinin ekonomik durumu ile ilgili bilgiler de vermektedir. Rus kronikleri, vergi adları, görevlilerin unvânları, çar ve yam gibi terimlerin Rusçada kullanılmaya başlanması gibi konuların tespitinde de yardımcı olmuştur.

Rus knezliklerinin tuttıkları tarihî kayıtlar, Ruslar'ın Altın Orda'ya bağlı oldukları dönem de dâhil olmak üzere, Rus tarihinin en önemli kaynağı Rus kronikleridir. Rus kronikleri;rahip veya keşişler tarafından manastırlarda kaleme

³⁴**Tarih-i Güzide**,Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvini Hamdullah Müstevfi, 750/1350. Leiden : E. J. Brill, 1910.

alınmıştır. Yıllıkların en eski nüshaları muhafaza edilmemiş, ancak XIV. yüzyılda yazılan çeşitli redaksiyonları zamanımıza kadar gelmiştir.

Genel olarak Rus tarihi hakkında bilgiler veren kronikler Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey [Rus Kronikleri Külliyyatı] içinde toplanmıştır. Rus kronikleri arasında tez konumuz açısından önem arz edenler Voskresenskaya Letopisy, Tverskaya Letopisy, Ermolinskaya Letopisy, Tipografskaya Letopisy, İpatyevskaya Letopisy, Lavrentyevskaya Letopisy, Novgorodskaya Letopisy, Nikonovskaya Letopisy isimli Rus kronikleridir. Rus kronikleri üzerine pek çok araştırma eser hazırlanmıştır. Çalışmamızda Rus Kroniklerinin sadece yarlık ve mektup metinlerini barındıran Voskresenskaya Letopisy³⁵ ve Novgorodskaya Letopisy³⁶ kullanılmıştır. Diğer Rus kronikleri de dönemin siyasi ilişkileri hakkında bilgiler vermekle beraber iktisadî tarih açısından en önemli olan iki kronik çalışmamız için kullanılmıştır³⁷. Voskresenskaya Kroniğine ait nüsha Rusya İlimler Akademisi Kütüphanesinde bulunmaktadır. 1075- 1541 yılları arasındaki olayları detaylı anlatan Voskresenskaya Letopisy ilk kez 1793- 1794 yıllarında yayınlanmıştır.

Novgorodskaya Letopisy Rus kronikleri arasında en önemlilerinden biridir. Novgorod Altın Orda döneminde siyasî bakımdan eskiye nazaran önemini yitirse de iktisadî önemi devam etmiş bir yerleşim birimidir. Novgorod Kroniği'nin çok sayıda nüshası bulunur. Bu nüshalar arasında en kapsamlısı Arhivskiy (Malinovskiy) adını taşımaktadır. Tez çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz Novgorod Kroniği'nin İngilizce çevirisi de bulunmaktadır.

³⁵PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy, Yayına haz. A. İ. Çepkov, İzdatelystvo Aleksandriya Yayınları, Ryazan 1998

³⁶PSRL, Novgorodskiy Letopisi, I-II, Yayına haz. A. İ. Çepkov, İzdatelystvo Aleksandriya Yayınları, Ryazan 2002.

³⁷Tez çalışmamız için incelediğimiz yarlıkların orijinal Rusça metinleri ve tahlillerine aşağıda verilen internet siteleri üzerinden erişim sağlanmıştır.

www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/http://ricolor.org/history/ka/period/1/orda_yarlyc/
Erişim Tarihi:15. 03. 2013.

XIV-XVI. yüzyıllara ait Rus knezlerinin vasiyetnameleri ve knezler arasında imzalanan anlaşmalar, özellikle Altın Orda dönemi Rus tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Yarıklar hariç Altın Orda kaynaklarının günümüze ulaşmaması, söz konusu vasiyetnameler ile anlaşmaların önemini artırmaktadır. Rusların Altın Orda'ya vergi ödemelerine, bu vergilerin toplanma düzeni miktarına, knezler arasında hanlara vergi ödeme konusundaki anlaşmalara, yam vergisi ve hanın elçilerinin masraflarının üstlenmesine yer vermektedir.

Edigey Mirza'nın I. Vasiliy'e Gönderdiği Yarlık (1409) Rossiyskaya Natsioanlynaya Biblioteka (Rusya Millî Kütüphanesi)'nde; Ahmed Han'ın III. İvan'a Gönderdiği Yarlık (1480) yarıklar Gosudarstvenny İstoriçeskiy Muzey (Devlet Tarih Müzesi)'nde muhafaza edilmektedir. Bu belgelerden Rus knezlerinin Altın Orda Devleti'ne ödedikleri vergileri ve çeşitli iktisadî muafiyetleri öğrenmek mümkündür.

Söz konusu Rus kroniklerinde bulunan yarlık metinleri ve Rus knezlerin vasiyetnâmelerinde Altın Orda Devleti'ne ait kayıtlar daha önce Doç. Dr. İlyas Kamalov (Kemaloğlu) tarafından kaleme alınan "Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi" isimli kitapta³⁸ Rusça ve Türkçe metinleri ile birlikte yayınlanmıştır. Tezimizi hazırlarken bu eserden çok yararlandık.

³⁸İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

E. Moğol Kaynakları

*Moğolların Gizli Tarihi*³⁹

Manghol-un Niuça Tobça'an, Moğollar hakkında efsanevî menşeden başlayarak Ögedey'in zamanına kadarki en eski bilgileri içeren eserdir. Eseri yazan bilmiyorsa da 1240 yılında tamamlandığı tahmin edilmektedir. Bir Moğol kroniği olan Altan Tobçi'nin yazılış tarihi bilinmemektedir. Ancak günümüze kadar ulaşan nüshanın 1604 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. Moğollar hakkındaki ilk bilgileri veren ve anlatımı Ögedey dönemine kadar gelen Monghol-un niuça Tobça'an 'ın 1240 yılında tamamlanan eseri Altın Orda kuruluş dönemi için bilgiler de verir. Genel olarak eser Moğolların Gizli Tarihi ile benzerlik göstermektedir.

F. Bizans Kaynakları

Bizans kaynakları Ortaçağ alanında yapılan çalışmalar için genel olarak önem arz etmektedir⁴⁰. Dukas'ın 1453-1462 yıllarında yazdığı Historia ve Ioannes Kantakuzenos'un Eximperatoris Historiarum Libri eseri de ele aldığımız dönemin önemli Bizans kaynakları olup Bizans ve Türkler hakkında değerli bilgiler verirler. Ancak burada sadece Altın Orda Devleti hakkında doğrudan bilgi veren iki Bizans kaynağından söz edeceğiz.

Relations Historiques

Devrin önemli Bizans kaynaklarından biri olan Pachymeres "Relations historiques" isimli eserinde Berke Han dönemi hakkında bilgiler vermektedir. Eser, İstanbul'un 1261 'de Bizans tarafından geri alınmasından sonra VIII.Mikhail (1259-

³⁹Moğolların Gizli Tarihi Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995

⁴⁰Melek Delilbaşı, "Türk Tarihinin Bizans Kaynakları", Cogito, Sayı: 17, 1999, s:339-351.

1282) ve II. Andronikos (1282-1328) dönemi tarihinin en güvenilir ve en ayrıntılı bilgileri veren tarih kaynağıdır. VIII. Mikhail devri altıkitap halinde olup diğer kısımlar 1307'ye kadar II. Andronikos zamanının olaylarını anlatır. Altın Orda hanları Batu, Berke ve Mangıt emiri Tokta'dan, kumandan Nogay hakkında bilgilere yer vermiştir. Altın Orda Devleti tarihinin daha ziyade siyasî ve sosyal olaylarını anlatmaktadır. Eserin Türklerle ilgili kayıtları, **Bizanslı gözüyle Türkler** isimi ile İlcan Bihter Barlas tarafından dilimize kazandırılmıştır⁴¹. Tez çalışmamız için bu tetkikten de yararlanmakla birlikte Altın Orda tarihi hakkındaki bölümler için eserin yüksek lisans çalışmamız için Altın Orda tarihi hakkındaki kısımları daha öncesinde Fransızcası'ndan tercüme edilmiş olduğu için eser her iki dilde de incelenmiştir⁴². Tezde yapılan atıflarında her ikisi de mevcuttur.

Secreta Fidelium Crucis

Eser Ortaçağ tarihinin önemli Bizans kaynaklarından biridir. Maria Sanudo Mısır'a ekonomik ambargo uygulanması ve bu kapsamda Mısır ile ticari ilişkilerin durdurulması, Müslümanlar ile ticareti yasaklayan Papalık yasaklarına uyulması, Mısır'ın Bizans ve Altın Orda ile ticaretinin engellenmesi ve ticaret yollarının değiştirilmesi gibi konularda yazışmaları ve planları konumuz açısından önemlidir. Çalışmamızda eserin İtalyanca nüshasını inceleme imkânı bulduk eser ayrıca Serdar Çavuşdere tarafından doktora tezi olarak da hazırlanmıştır⁴³.

⁴¹**Bizanslı gözüyle Türkler/** Georges Pachymeres ; çeviren İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, 46. Tarih ; 15, İstanbul, 2009.

⁴²Pachymeres Georges; **Relations Historiques**, Fransızca yayına hazırlayan: Vitalien Laurent, v: XXIV / 1, Paris 1984.

⁴³Serdar Çavuşdere, **Marino Sanudo Torsello'nun Gözünden XIV. Yüzyılın Birinci Yarısında Ege'de Egemenlik Mücadelesi, 1291-1353 Latinler, Denizci Türkmen Beylikleri ve Haçlılar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.

H. Türk Kaynakları

Türkçe yazılmış eserlerden tez konumuz açısından en önemli olanları yarlık ve bitiklerdir. Yarlık, eski Türk devletlerinde ve Moğollarda hükümdar buyruğudur ya da ferman yazısı anlamına gelmektedir. Özellikle Moğol hâkimiyeti altındaki hükümdarlar, yetkilerini Hanlar tarafından verilen yarlıklarla onaylatmak zorundaydılar.⁴⁴

Altın Orda Devleti'nin kendi tebâsı olan Türkler ile iktisadî ilişkilerini Temir Kutluğ Han'ın Muhammed adlı şahsa 1397'de ve Toktamış Han'ın Bik-Hacı adlı şahsa 1381 yılında verdikleri tarhanlık yarlıklarında görebiliriz.

Altın Orda'nın Lehistan ve Litvanya ile ilişkileri konusunda bilinenler çok sınırlıdır. Bu bakımdan kaynağımız -Toktamış'ın Lehistan Kralı Yagaylo'ya 1393 tarihinde verdiği yarlık önemlidir.

Altın Orda Devleti tarihinin Türkçe kaynakları arasında en önemli olanlarından biri de "bitik"lerdir. Devletin diplomatik yazışma kaynaklarından Uluğ-Muhammed Han'ın Osmanlı padişahı 1428'de II. Murad'a, Mahmud Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e 1466 yılında ve Ahmed Han'ın Fatih Sultan Mehmed'e 1477 tarihinde gönderdikleri bitikler⁴⁵ Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkileri aydınlatmak bakımından önemli kaynaklardır.

⁴⁴Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, DTCDF Yayınları, İstanbul 1940; Ayşe Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslub İncelenmesi**, Ankara 1996 ; V. Grigoryev, O Dostovernosti Yarlıkov Dannih Hanami Zolotoy Ordı Russkomu Duhovenstvu, Moskova 1842 ; A. P. Grigoryev, **Sbornik Hanskiy Yarlıkov Russkim Mitropolitam**, S. Petersburg 2004; Akdes Nimet Kurat, Uluğ Muhammed Han'ın Yarlığı, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1937; Abdullahoğlu Hasan, I. Mengli Giay Han Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, IV, 1934, s. 99-109; A.N. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusunda Payca ve Basyaya Dair", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, XXXIX/2, 1932, s.53-71.

⁴⁵Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki AltınOrdu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940, s. 4.

Çengiz-nâme

Ötemiş Hacı'nın Çengiz-nâme adlı eseri, Altın Orda döneminden günümüze kalan en önemli yazılı kaynaklardan biridir. Pek çok konuda Altın Orda Devleti Tarihi'ne dair bilgiler veren eser; tarihi olayların anlatımına Batu Han'dan başlayarak Toktamış Han dönemine kadarki olaylarla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Çengiz-nâme'nin temelini sözlü ifade ve rivayetlere dayalı bilgiler oluşturmakla birlikte müellif, eserine dahil ettiği bilgileri titizlikle yazmıştır. Ötemiş Hacı anlattığı tarihî konuları iyi bilen insanlardan dinlediğini ve bu bilgileri karşılaştırarak uygun olanları hafızasına kaydettiğini, şüpheli bilgileri eserine almadığını yazmıştır. Çengiz Han ile başlayan eser, Toktamış Han'ın Altın Orda'da tahtı ele geçirmesini anlatan bölümle sona ermektedir. Eser, Şeyban Han'ın askerî faaliyetleri, İslamiyet'in Altın Orda'da yayılması, Berdibek Han zamanı ve sonrasında karışıklıkların ortaya çıkması gibi konular üzerinde daha detaylı anlatımlarda bulunur.

Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)

Altın Orda yazılı edebiyat ürünlerinden Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) isimli dini ve didaktik karakterdeki bir eserdir⁴⁶. Eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Mercanî Nüshası üzerindeki 1358 ve İstanbul Yeni Cami nüshası üzerinde bulunan 1360 tarihli istinsah tarihlerine dayanarak eserin bu tarihlerden önce telif edilmiş olduğu kabul edilmektedir. XIV: yüzyıl Harezmi Türkçesi ile yazılmış bu eserin tez konumuz açısından taşıdığı önem "yarmak" para birimine ilişkin bol miktarda örnek içermesidir.

⁴⁶Mahmud b. Ali Kerderli, *Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, Metin, Dizin, Sözlük, Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar.; Tıpkıbasım ve Çeviri yazı Janos Eckmann, Dizin-Sözlük, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Hüsrev u Şirin Mesnevisi

Hüsrev u Şirin Mesnevisi, Altın Ordu şairi Kutb tarafından Altın Ordu hükümdarı Tını Beg Han ile eşi Melike Hatun adına yazılmış bir eserdir. Kutb, eserini Nizamî'nin mesnevisinden tercüme etmiştir. Ancak esere yapılan ilaveler ve eserin hacmi bakımından kelimesi kelimesine bir çeviri olmadığı anlaşılmakta ve Kutb'un esere Altın Orda sosyal ve kültürel tarihi hakkında da bilgiler eklediği anlaşılmaktadır⁴⁷. Altın Ordu sahasında yazıldığı bilinen ilk edebî eser olan Hüsrev u Şirin'in günümüze ulaşabilen tek nüshası Paris Bibliotheque Nationale (Mss. Turcs A.F. 312)'dedir. Bu nüsha 1383 yılında Berke Fakih adlı bir Kıpçak tarafından İskenderiye'de Altın Boga adına istinsah edilmiştir. Eserin sonunda esas metnin dilinden farklı olmayan 66 beyitlik ilavede bir bölüm daha bulunmaktadır. Eser üzerinde Necmettin Hacıeminoğlu tarafından çalışmalar yapılmıştır⁴⁸. Eser üzerinde inceleme yaparken Hacıeminoğlu'nun çalışmasından da yararlanmakla birlikte eseri edebî yönünden çok iktisadî konular bakımından ve bir tarihçi yaklaşımı ile incelediğimiz için Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşlı tarafından yapılan dizin çalışmasından daha fazla yararlandık⁴⁹.

I. Seyahatnameler

XIII. ve XV. yüzyıllarda Avrupalı gezginlerin gezi notları Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihine ışık tutan önemli bir kaynak gurubudur. Giovanni de

⁴⁷Janos Eckmann, "Kıpçak Edebiyatı", **Türk Dünyası Edebiyatı**, (Çeviren: Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s. 47.

⁴⁸Necmeddin Hacıeminoğlu, **Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları:573, Ankara 2000, s. IX

⁴⁹**Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin**-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşlı, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014

Plano Carpini⁵⁰ ve William de Rubruk⁵¹, Marco Polo⁵², Ruy Gonzalez de Clavijo⁵³ tarafından kaleme alınan seyyahatnamelerde Deşt-i Kıpçak bozkırları, bozkır ve şehir hayatı, hükümdar aileleri, örf ve adetler gibi konular ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Plano Carpini, 1246 yılında Altın Orda başkenti Saray şehrinde bulunmuş kısa süre sonra Batu Han onu Moğolistan'a yollamış olduğu için de eserinde Altın Orda tarihine yönelik önemli bilgiler verememiştir. Bununla birlikte Carpini'nin eserinden Moğol iktisadî yapısına dair genel bilgiler tespit etmek mümkündür.

Rubruck Altın Orda şehzadesi Sartak ile görüşmüş Altın Orda sarayında sadece altı ay kalmıştır. Ancak Karadeniz ticâreti hakkında verdiği bilgiler önemlidir. Rubruck'un seyahatnamesinden Altın Orda şehir ve bozkır iktisadî hayatına dair bilgiler edinmek mümkündür.

Marco Polo seyahatnamesinden daha çok Moğol hanlarının yaşayışları hakkında bilgi edinmek mümkündür.

İbn Battûta (Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî)⁵⁴'nın Rihletü İbn Battûta ya da diğer adıyla Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr adlı seyahatnâme, Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak illerine yapılan seyahatleri önemlidir. İbn Battûta Sinop'dan Karadeniz'e çıkmış; Kırım'da Kerç limanına ulaşmış burada Deşt-i Kıpçak'a geçerek Özbek Han

⁵⁰Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247, Ergin Ayan, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

⁵¹Willelm Rubruck, Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, Ruysbroeckli Willem; çeviri Zülal Kılıç; giriş, notlar ve ekler Peter Jackson, David Morgan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.

⁵²Marco Polo'nun Geziler Kitabı, Marco Polo; çeviren Ömer Güngören, İstanbul, Yol Yayınları, 1985.

⁵³Narrative of the embassy of RuyGonzalezdeClavijo of the court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6, Clements R. Markham, New York: Burt Franklin Publishers, 1970.

⁵⁴İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battuta Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâib'l-Esfâr), çeviri, inceleme ve notlar: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2004.

ile görüşmüş; eski Bulgar şehrine gitmiştir. Ükek, Sudak, Baba Saltık yolunu izleyerek İstanbul'a gitmiştir. Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın daveti üzerine 6 Mayıs 1334'te gitti. 10 Aralık 1334'te gezgin Harzemşah'da bir kervana katılarak, Altın Orda başkenti Saray'a ulaştı. Daha sonra Orta Asya'ya ve oradan Hindistan, Çin ve diğer Doğu ülkelerine gitti. Çalışmaları Altın Orda şehirlerinin ekonomik durumu, el sanatları, ticâret hacimleri, malları fiyatları vb. ekonomik hayata dair özgün bilgiler içerir.

XIII.-XV. yüzyıllarda Kefe'yi ziyaret eden diğer seyyahlar Iohann Schiltberger ve Ambrogio Contarini'dir⁵⁵.

Ebû'l Fida⁵⁶ (Ö. 732/1331) İbnu'l Esir'i kaynak olarak kullanmış ve el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer adıyla özlü bir dünya tarihi kaleme almıştır. Bu muhtasar dünya tarihinde Memlûk ve Altın Orda ilişkilerine dair bilgiler bulmak mümkündür. Müellif aynı zamanda Coğrafya sahasındakiönemli eseriyle de, Takvimü'l-Buldân isimli eseri ile de tanınır. Ebul Fida'nın 1316-1321 tarihleri arasında yazdığı Takvimü'l Buldan(Şehirler Dizisi) 8 bölümden ibaret, genel bir coğrafya kitabıdır. Mukaddimededen sonra yeryüzünün denizlerini, dağlarını, ırmaklarını ve göllerini anlatır. Metin, birtakım cetvelleri de ihtiva etmektedir. Bu cetvellerde yer adları ile bunların coğrafi koordinatları gösterilmiştir. Ebu'l Fida bu eserinde, Batlamyus, İbn Havkal, İştahrî ve Birunî gibi meşhur coğrafyacıların eserlerinden faydalanmıştır. Çeşitli coğrafi hususlarla birlikte Dünya'nın başlıca şehirlerini de bir çizelge halinde anlatmıştır. Tez konumuz için bu coğrafya eseri özellikle Kırım, Saray gibi Altın

⁵⁵Michel Balard, **Mediterraneo, Levante e Mar Nero** A stampa in La Società Ligure di Storia Patria nella storiografia italiana. 1857-2007, a cura di Dino Puncuh, "Atti della Società ligure di Storia Patria", n.s.,50 (2010),s:337;Uzun Hasan ve Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Caterino Zeno, Ambrogio Contarini; Çeviri ve notlar Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.

⁵⁶Ebû'l-Fidâ, Tarih Ebî Fidâ, el-Musemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, C. II, (tah. Mahmud Deyyûb), Lübnan1997.

Orda kentleri hakkında bilgiler vermesi bakımından önem taşımaktadır. Eser, müellifin Eyyubiler döneminde idarecilik yaptığı Hama'da ölmesinden iki yıl öncesine, 729/1329'a kadar gelir.

İ. Arkeolojik ve Nümizmatik Kaynaklar

Altın Orda kentlerinde yapılan kazılar Altın Orda nüfusunun ekonomik faaliyetleri ile ilgili önemli verileri ortaya çıkartmıştır. Ayrıca, Altın Orda kentlerinde, özellikle büyük kentsel yerleşimlerde yapılan kazılar yazılı kaynakların eksik bıraktığı tarihî bilgileri tamamlamak amacıyla incelenmiştir.

Altın Orda hanlarının adına darpedilen paralar devletin iktisadî tarihine ait en kıymetli tarihî malzemeler arasındadır. S. Petersburg, Londra, Paris, Viyana ve İstanbul gibi önemli merkezlerdeki müzelerde Altın Orda hanlarının paralarından meydana gelen çeşitli koleksiyonlar mevcuttur. Bu koleksiyonlardan S. Petersburg'daki Ermitaj Müzesindeki paraların envanteri A. K. Markov tarafından yapılmıştır. British Museum'daki paraların kataloğu Stanley Lan-Poole tarafından yayınlanmıştır. Altın Orda paraları German A. Fedorov-Davidov, Nurettin Ağat A. G. Muhamadiyev, N. M. Şelydi tarafından da kataloğ şeklinde yayınlanmıştır. Nümizmatik veriler Altın Orda topraklarında tedâvülde olan paralar ve tüccâr hakkında değerli bilgiler içermektedir. Arkeolojik ve nümizmatik kaynaklar, ticârî ilişkiler, tüccârların hareket yollarının tespit edilmesi gibi konularda bilgiler verir. Altın Orda nümizmatığı üzerine Altın Orda'nın hâkimiyet kurmuş olduğu başta Rusya olmak üzere Kazakistan'da ve Moğolistan'da önemli tetkik eserler hazırlanmıştır. Ukrayna Odesa Nümizmatik Müzesi'nde bulunan veriler de tezimiz açısından önem taşımaktadır. Altın Orda nümizmatığı konusunda Rus

araştırmacılarından G. A. Fedorov-Davydov⁵⁷, A. G. Muhamadiev⁵⁸, P. N. Petrov⁵⁹, A. Z. Singatullin⁶⁰, V. P. Lebedev⁶¹, A. V. Pachkalov⁶² ve Türkiye'de Nurettin Ağat⁶³ önemli çalışmalar yapmışlardır.

Tez çalışmamızı hazırlarken yazılı kaynakların yetersiz kaldığı noktalarda arkeolojik verilerin sunduğu bilgilerden yararlandık. Özellikle Rus arkeologlar Treşçenko ve Nedashkovskiy tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkartılan arkeolojik buluntular araştırmacılara değerli bilgiler sunmaktadır. Altın Orda yerleşimi Aktöbe'de gerçekleştirilen kazılar ise Sanat Tarihi bölümünden değerli hocam Rüstem Bozer tarafından yürütülmüştür. Bu kazılar sonucunda Altın Orda tarihine ilişkin son derece önemli bulgulara ulaşılmış; kazı sonuçları Ortaçağ'da Aktöbe ismi ile yayınlanmıştır⁶⁴.

II. ARAŞTIRMA ESERLER

Tez çalışmamızı hazırlarken yararlandığımız yerli ve yabancı tetkik eserlerin hepsini burada tek tek tanıtmak mümkün olmasa da Altın Orda iktisadî tarihi konusunu doğrudan ele alan bazı tetkik çalışmalardan söz edilebilecektir.

⁵⁷German A. Fedorov-Davydov, **Kladı Djuçidskih Monet, Numizmatika i Epigrafika**, I, Moskova 1960. G. A. Fedorov-Davydov, **Moneti Moskovskoy Rusi: Moskva v Borybe za Nezavisimoye i Tsentralizovannoye Gosudarstvo**, Moskova 1978; German A. Fedorov-Davydov, **Moneti- Svideteli İstoriyi**, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet Yayınları, Moskova 1985.

⁵⁸A. G. Muhamadiyev, **Bulgaro-Tatarskaya Sistema XII-XV Bekov**, İzadetlystvo Nauka, Moskova 1983

⁵⁹Petrov P.N. Ocherki po numizmatike mongol'skikh gosudarstv XIII–XIV vv. – N. Novgorod, 2003.

⁶⁰Singatullina A. Z., **Djuchid coins of the İtil region cities of the 13th Century**, Kazan, 2003.

⁶¹Valentin P. Lebedev, "Korpus Monet Kırıma v Sostave Zolotoy Ordy (XIII-XV), Odessa, 2000.

⁶²Aleksander Pachkalov, V. "Novaya Russkoyazychnaya Literatura po Numizmatike Zolotoi Ordy"/ New Russian-Language Literature on the Golden Hordes, In: **Trudy Mezhdunarodnykh Numizmaticheskikh Konferentsii. Monety i Denezhnoye Obrashchenie v Mongol'skikh Gosudarstvakh XIII-XV Vekov. IV - MNK Bolgar 2005, V - MNK Volgograd 2006**, Numizmaticheskaya Literatura, Moscow, 2008, s: 153-161.

⁶³Nurettin Ağat, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

⁶⁴**Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe)**, Metin: V. Şalekenov - N. O. Aldaber Genov, Resim ve Altyazılar: Rüstem Bozer, Ankara 2006.

Rus sahasında Altın Orda Devleti'nin ticaret tarihine ilişkin bilgiler veren en erken tarihli araştırma, 1884 yılında V.G. Tizengauzen tarafından belge niteliğindeki eserlerin toplanıp yayınlanmasıdır. Tizangauzen, **Sbornik Materialov, Otnosyashchikhsya k İstorii Zolotoy Ordy. T. 1. Izvlecheniya iz Sochineniy Arabskikh**"adı ile Altın Orda tarihine yer veren Arapça eserleri biraraya getirmiş ve Rusça yayımlamıştır. Aradan çok zaman geçmeden 1892 yılında Karamzin tarafından hazırlanan İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo ismi ile St. Petersburg'da yayımlanan kitabında Ticaretin Gelişmesi ve Altın Orda iktisadî tarih yazımının ilk örneğini vermiştir⁶⁵. Altın Orda tarihinin Farsça eserlerini içeren ikinci cildi oldukça uzun bir aradan sonra 1941 yılında yayınlanmıştır⁶⁶. Bu eserlerden Hammer⁶⁷, A.Yu. Yakubovskiy, V.V..Barthold, GA Fedorov Davydov eserlerinde Altın Orda Devleti tarihini anlatırken iktisadî konulara da kısmen yer vermişlerdir. Yakubovskiy ve VV Barthold'un dilimize de kazandırılan kitapları ve ansiklopedi maddeleri önemlidir.

George Vernadskiy'nin⁶⁸ **Mongoly i Rus** isimli eseri **Rusya Tarihi** adı ile Türkçe'ye de çevrilmiştir⁶⁹. Eser Moğol ve Rus ilişkilerini genel olarak ele alıyorsa da Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihi konusunda da önem taşımaktadır.

Kastanov'un Moğol ve Rus finans sistemini değerlendirdiği çalışması 1988 tarihinde Moskova'da yayınlanmıştır⁷⁰. Eser, araştırmacının Altın Orda Devleti'nin

⁶⁵ Karamzin M.N. İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo. SPb., 1892.

⁶⁶ Izvlecheniya iz persidskikh Sochineniy, Sobrannyye V.T. Tizengauzenom i obrabotannyye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. M.-L.: AN SSSR, 1941

⁶⁷ Hammer-Purgstall J.von. **Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland**. Pesth, 1840.

⁶⁸ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, 2. Baskı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

⁶⁹ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çev: Doğukan Mızrak ve Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

vergi sistemi, yarlıklar ile tanınan vergi muafiyeti konusunda iktisadî tarihin, biz tarihçiler tarafından en zor aşılın boyutu olan ekonomi teorileri ve muhasebe sistemine dair bilgisi ve tarihi belgeleri kullanma becerisi ile dikkate değer bir çalışmadır.

Kazan Altın Orda Araştırmaları Merkezi'nin de yoğun gayretleri ile son yıllarda Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihine yönelik doktora tezleri dikkati çekmektedir. Bu merkezin önemli bir özelliği bünyesinde hazırlanan tüm tezlerin özet veya kitap halinde yayınlanmasıdır. Bahsettiğimiz bu tezler arasında Valayev'in İtil-Ural Bölgesi Ticaret Tarihi⁷¹, Aslanov'un Batı Ticaret Yolu ve bu güzergahtaki ülkeler ile ticarî ilişkilerini ele aldığı doktora tezi ve makaleleri⁷², Nabiyev'in Altın Orda politik ve ekonomik tarihi üzerine hazırlamış olduğu doktora tezi⁷³, Valeyev tarafından hazırlanan IX-XV. yüzyılın başına kadar İtil-Ural Bölgesi'nde Ticaret'i konu edinen doktora tezi⁷⁴ örnek verilebilir.

Mark Kramarovskiy, ağırlıklı olarak sosyo-kültürel tarih çalışmakla beraber eserleri iktisat tarihine de farklı bir perspektif getirmiştir⁷⁵.

⁷⁰Serhey Mykhaylovych Kashtanov, *Finansy Srednevekovoy Rusi*, Moskva, 1988. http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KASHTANOV_Sergey_Mihaylovich/_Kashtanov_S.M..html Erişim Tarihi: 18.09.2016.

⁷¹Valeyev R.M. *Torgovlya v Povolzh'ye i Priural'ye v IX-nachale XV vekov: dissertatsia kandidat. ist. nauk.* Kazan, 2011.

⁷²Aslanov, Azad Myekhamyetgaliyevich, *Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy) so Stranami Zapada: Vtoraya Polovina XIII-XIV vv.*, Kazan, 2015.

⁷³Nabiyev Rustam Fanisovich, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepeni İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2014

⁷⁴Valeyev R.M. **Torgovlya v Povolzh'ye i Priural'ye v IX., Nachale XV Vekov**, Kazan, 2011. <http://www.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/4759/19.pdf> Erişim Tarihi: 30.08.2012.

⁷⁵Mark Kramarovskiy, *Indiyskiy Dinar iz Solkhata K Kharakteristike Svyazey Zolotoy Ordy s Indiyey.* Saint Petersburg, 1992, s:37-39; Yego zhe. *Severnoye Prichernomor'ye, Liguriya i Latinskaya Romaniya v XIII-X vv. K Voprosu o Latinskom Komponente v Kul'ture Zolotoy Ordy*, s: 38-42; Yego zhe. *Zolotoordynskiy Gorod Solkhat-Krym. K Probleme Formirovaniya Gorodskoy Kul'tury (Novyye Materialy)*, **Tatar Arkheologiyası**, 1997, No:1, s.: 101-106. **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012.

Moğollar'ın vergi sistemi uzun yıllar araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu konuda John Mason Smith, tarafından hazırlanan "Mongol and Nomadic Taxation" isimli makale kendisinden sonra hazırlanan pek çok tetkik esere kaynaklık etmiştir. Türkiye'de de Türk- Moğol vergi sistemleri konusunda yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından hazırlanan çeşitli tetkikler bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan'ın 1931 tarihli "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti" adlı makalesi ve Walter Hinz tarafından 1949 yılında yayınlanan "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri" isimli makale konuya dikkat çeken öncü eserlerdendir. Moğol vergi sistemi hakkında, John Mason Smith'in, "Mongol and Nomadic Taxation"⁷⁶, Franz Schurmann'ın "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century",⁷⁷ isimli makaleleri bu konuda ilk başvuru kaynakları olarak belirtilmelidir. Türkiye'de ise Altın Orda Devleti tarihine dair değerli tetkik eserler hazırlamış olan Melek Özyetgin tarafından **Eski Türk Vergi Terimleri** isimli çalışmada incelenen vergilerin büyük bir kısmı da Altın Orda sahasına aittir. Özyetgin'e ait "Altın Orda ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi" isimli makale⁷⁸ ve yine vergi konusunda İlyas Kamalov tarafından hazırlanan "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler" isimli makale⁷⁹ de tez çalışmamız için aydınlatıcı olmuştur.

Altın Orda Devleti tarihinin araştırılması uzun süre yasaklayan Sovyetler Birliği'ne karşın bu dönem de dâhil olmak üzere Rus tarihçiler tarafından önemli tetkik eserler hazırlanmıştır. Ruslar Altın Orda tarihi ile barışıp tarihlerini yeniden yazmaya karar verdiklerinde bu sahada önemli çalışmalar yapılmıştır. Kültürel

⁷⁶John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 46-85.

⁷⁷Franz Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, volume 19, Issue 3-4, December 1956, s. 348-350.

⁷⁸Melek Özyetgin, Özyetgin Melek, "Altın Orda ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi", **KÖK Araştırmalar Osmanlı Özel Sayısı**, 2000.

⁷⁹İlyas Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Ekler Bölümü: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003. s: 199-218.

çalışmalara göre daha az muhalif ile karşılaşılabilecek olan iktisadî saha ve ticarî anlaşmalar konusu Rus tetkiklerinde neredeyse tüm ynleri ile incelenmiştir.

Rus ve Ukraynalı bilim adamları Latin ve İtalyan arşivlerini kullanarak birbirinden değerli eserler hazırlamaktadır. Karadeniz ticaret tarihi, meta-para ilişkileri, fiyat hareketleri odaklı inceleyen araştırmacılar arasında özellikle Yakubovskiy, A.I. Popov, A.L. Ponomarev başı çekerken, Rus araştırmacıların ticarî ilişkileri ele alan tetkikleri konusunda Sergey Karpov'un neredeyse tamamından istifade ettiğimiz değerli çalışmalarını önemle zikretmek gerekir. Karadeniz ticaret tarihine dair önemli tetkik eserler hazırlamış olan Sergey Karpov'un çalışmaları konuya bakışımızda ufuk açısı eserlerdir. Temelde Trabzon Rum İmparatorluğu zerine uzmanlaşmış olmakla beraber, Venedik ve Ceneviz Karadeniz ticaret tarihi alanında da çok kıymetli eserler hazırlayan Karpov'un çalışmalarının en önemli yanı Latince ve İtalyanca arşiv belgelerine hâkimiyetidir.

İtalyan arşivleri özellikle de Venedik ve Cenova arşivleri, Altı Orda tarihi hakkında barındırdıkları muazzam verilere rağmen İtalya'da araştırmacılar bu sahaya pek ilgi duymamıştır. Bu sahada Cenova'da yayımlanan birkaç makalenin⁸⁰ dışında Altın Orda tarihi ile pek ilgilenen olmamıştır. Cornelio Desimoni 1380-1381 arasında Altın Orda Hanı ve Cenevizliler arasında yapılan anlaşmaların metnini ve 1296-1307 yılları arasında Kefe noteri Lamberto di Sambuceto'nun bazı kayıtlarını

⁸⁰Skrznskaja, Elena C, "Un Ambasciatore Veneziano all'Orda d'Oro. Analisi dell'epitafio di Jacopo Cornaro-Tana, 1362", **Studi Veneziani** Bd. 16 ,1974, s. 67-69; Enrico Basso, Il "Bellum de Sorchat" ed i Trattati del 1380-1387 tra Genova e l 'Ordo d 'Oro", **Studi Genuensi** (N.S.), Genova, 1991, V. 8, s. 11 - 26.

yayınlamıştır⁸¹. Yine İtalyan araştırmacı Lorenzo Publicci'nin çalışmaları da dikkati çekmektedir⁸².

Türkiye'de ise rahmetli hocamız Mehmed Fuad Köprülü, 1941 yılında yayınlanan "Altın Ordu'ya ait yeni araştırmalar"⁸³ isimli makalesinde Altın Orda sahasında çalışmaların yalnız nitelik değil nicelik bakımından da ne kadar yetersiz olduğunu ortaya koymuş, araştırmacıların bu konuda çalışmalar yapmasının önemini vurgulamış ve mevcut kaynak ve tetkik eserler hakkında bilgiler vermişti. Oldukça uzun bir zaman aralığından sonra 1997 yılında, Prof. Dr. Nadir Devlet, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?" isimli bir maktele ile konuyu yeniden araştırmacıların gündemine taşıdı. Devlet, bu tarihe kadar yapılmış kitap, makale vb. tetkik eserleri tanıtmıştır⁸⁴. Söz konusu makale, aradan geçen 56 yıllık ciddi bir süreye rağmen Türkiye'de bu sahada yapılmış çalışmaların ne kadar yetersiz olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye'de Altın Orda araştırmalarının öncülüğünü yapmış olan isimler arasında Akdes Nimet Kurat özellikle belirtilmelidir. Kurat'ın **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikleri, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Rusya Tarihi. Başlangıcından 1911'ye Kadar ve Türkiye ve İdil Boyu. 1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Rus**

⁸¹Cornello Desimoni, "Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380-1381", scritto in lingua İtilre, **Archivio Storico Italiano**, s. IV, XX (1887), s: 161-165.

⁸²**Dal Caucaso al Mar d'Azov. L'İmpatto dell'invasione Mongola in Caucasia fra Nomadismo e Società Sedentarie (1204-1295)**, Firenze, Firenze University Press 2007.Saraj Batu e Saraj Berke: il ruolo della capitale nell'Orda d'Oro, **Slavia**, 1-2009,s.102-19. "Gli occidentali nel cuore dell'Orda d'Oro, il viaggio di frate Pasquale da Vittoria nelle terre delli Orda d'Oro", in **Uomini, Paesaggi, Storie. Studi di Storia Medievale per Giovanni Cherubini, a cura di D. Balestracci, A. Barlucchi, F. Franceschi, P Nanni, G. Piccinni, A. Zorzi**, Siena 2010, s. 711-24.

⁸³ Mehmet Fuad Köprülü, "Altın Ordu'ya ait yeni araştırmalar", **Bellekten**, VI, sayı 19 (1941), s. 397-436.

⁸⁴Nadir Devlet, "Türkiye'de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır?", **Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan)**, Yıl: XXXIII/122 (1995), Ankara 1997, s. 47-58.

Münasebetleri , Kazan Hanlığını Kuran Uluğ Muhammed Hanın Yarlığı isimli çalışmaları tez konumuz açısından çok önemlidir.

Türkiye’de Altın Orda tarihçiliği açısından önemli bir diğer araştırmacı Mustafa Kafalı hocamızın çalışmalarından öneminden de bahsetmemiz gerekir. Mustafa Kafalı’nın **Altın-Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri** isimli eseri, Ötemiş Hacı’ya göre Cuci Ulusu'nun Tarihi isimli doktora ve Altın Orda Hanlığında Sayın Han Sülalesi Devri (1227-1360) adlı doçentlik tezi ile “Cuci Ulusu ve Ak-Orda (Altın-Orda), Gök-Orda Hanlıkları” adlı makalesi tez çalışmamız için istifade ettiğimiz tetkik eserlerdir.

Bununla birlikte Altın Orda Devleti hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlı sayıda kalmıştır. Yakubovskiy’nin meşhur tetkiki Altın Orda ve Çöküşü Türkçe’ye kazandırıldıktan sonra özellikle genç kuşak tarihçiler bir kez daha Altın Orda’ya yönelik araştırmalardan haberdar olmuş ve eserin birkaç defa baskısı yapılmış olsa da⁸⁵maalesef Türkçe tetkikler ve tez çalışmaları bir kaç isim ile sınırlı kalmıştır. Bu çalışmalar arasında özellikle İlyas Kamalov (Kemaloğlu) tarafından yapılan çalışmaların önemi büyüktür.İlyas Kamalov tarafından hazırlanan kıymetli makaleler ve doktora tezi olarak hazırlanan **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**⁸⁶ isimli kitap bu sahada önemli bir boşluğu doldurmuştur. Tarihçi özellikle Rusça kaynaklara hâkimiyeti ile diğer araştırmacılara yardımcı olmaktadır. Tez çalışmamız için yıllardır Rusça dersleri de almış olmama rağmen özellikle Rus Kroniklerinin arkaik dilini anlayabilmek için Kamalov'un

⁸⁵Nadir Devlet eserin dört kez basılmış olmasını araştırmacıların konuya ilgi yoğunluğu olarak değerlendirmekte ise de bu konuda değerli hocamız ile aynı kanaatte değilim.

⁸⁶İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

çalışmalarına da sıklıkla müracaat ettim. Araştırmacının eserleri Altın Orda İktisadî ilişkilerini aydınlatmak bakımından da çok yararlı olmuştur.

Türkiye'de Altın Orda araştırmalarının sayılı isimlerinden bir diğeri Ekrem Kalan tarafından hazırlanan ve yine Kazan'da yayınlanan **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina XIII-XIV Vv.)** isimli doktora tezi Altın Orda'nın Doğu ülkeleri ile ticâretine dair önemli bir tetkik eserdir⁸⁷.

Altay Tayfun Özcan tarafından Prof. Dr. İsmail AKA danışmanlığında hazırlanan **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341** isimli doktora tezi, Özcan'ın Latince ve Rusça'ya hakimiyetinin de etkisiyle ciddi bir araştırma ürünü olarak dikkati çeker ve burada zikredilmeye değerdir⁸⁸.

Altın Orda tarihi konusunda yapılan araştırmalara bir nebze katkı sağlayabilmek amacıyla bu fakir tarafından Prof. Dr. İlhan Erdem danışmanlığında 2005 yılında hazırlanmış **Türkiye Selçuklu ve Altın Orda İlişkileri Siyasi, Ekonomik ve Sosyo-Kültürel** isimli bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Bir başka yüksek lisans çalışması Fırat Üniversitesi'nde Önder Güler tarafından Doç. Dr. Aydın Çelik danışmanlığında **Altın Orda İmparatorluğu Dış İlişkileri** ismi ile 2013 yılında hazırlanmıştır.

Altın Orda nümismatiği üzerine yaklaşık iki yüzyıl Altın Orda'nın hâkimiyet kurmuş olduğu başta Rusya olmak üzere Kazakistan'da Moğolistan'da değerli çalışmalar yapılmış, sikke katalogları hazırlanmıştır. Türkiye ise Nurettin Ağat tarafından hazırlanmış **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502** isimli

⁸⁷Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, Kazan, 2012.

⁸⁸Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010

kıymetliçalışma, yayın yılı olan 1976 senesinden bu yana hâlen bu sahadaki tek toplu katalog vasfını korumaktadır. Altın Orda tarihine yönelik çalışmalar arasında Türkiye'de en az ele alınan konu nümizmatik olmuştur. Bu bakımdan Ekrem Kalan'ın "Nümizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı isim ve Unvanlar (1227-1357)" isimli makalesi önemlidir.

Moğolların Karadeniz ticaret tarihi özellikle son on yıllık zaman diliminde araştırmacıların özel ilgisini çekmiş ve bu konuda değerli araştırma eserleri hazırlanmıştır. Bu çalışmalar arasında Virgil Ciocîltan tarafından hazırlanan **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries** isimli kitap alanda önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ciocîltan çalışmasında Karadeniz ticaretini özellikle Boğazlar hâkimiyetini ekseninde değerlendirir.

Moğollar'ın Karadeniz hâkimiyeti konusunda araştırmacıların sıklıkla kullandığı önemli bir tedkik eser Nicola di Cosmo tarafından hazırlanan "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts" isimli makaledir. Cosmo eserinde dönemin ticârî koşullarını Latinler ve Moğollar'ın yaklaşma ve çatışmaları paralelinde ele almıştır.

Moğollar'ın Karadeniz ticaretini bütüncül yaklaşımla ele alan bir diğer önemli tedkik Mehmet Tezcan tarafından hazırlanan "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret" isimli makale tez konumuz için çok yararlı olmuştur.

Tedkik eserlerin yetersizliği yalnız Altın Orda iktisat tarihine yönelik değildir. Tüm devletlerin tarihi için Ortaçağ iktisat tarihi çalışmalarının genel olarak siyasî ve kültürel tarih ağırlıklı çalışmalara nazaran oldukça az sayıda kaldığı bilinmektedir. Bunda iktisat tarihi kavram ve kapsamının net olmayışının, farklı disiplinlerde

birbirinden çok farklı algılanmasının da etkisi büyüktür. Bu tartışma bir sonraki bölümde daha detaylı ele alınacaktır.

GİRİŞ

Altın Orda Devleti, Cuci Han'ın 1227 yılında vefatından sonra oğlu Batu Han tarafından kurulmuş bir Moğol Türk Devleti'dir. Sınırları bugünkü Moğolistan ve Kazakistan'dan Kafkasya'dan Tuna Nehri'nin ağzına kadar batıya uzanan Karadeniz kıyıları da dâhil olmak üzere Moldovya'ya kadar kuzey Kafkasya'yı içine alan Harzem, Ural Dağları, İdil Nehri'nin aşağı bölgeleri, İdil-Kama'nın birleştiği yerleri kapsayan muazzam bir imparatorluktur. Altın Orda Devleti'nin en eski yerleşim merkezi İdil ve Kama Nehirleri'nin birleştiği bölge boyunca uzanan Bulgar'dır ancak daha sonra başkent İdil Nehri'nin aşağı ucunda kurulan Saray (Saray Batu) olmuş; merkez Berke Han zamanında da İdil Nehri'nin yukarısında kurulan ve Saray Berke adıyla bilinen şehre taşınmıştır.

Devlet doğu kaynaklarında "Cuci Ulusu"olarak geçmektedir. Ele geçirilen bölgelerdeki nüfusun çoğunu Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı) denilmiştir⁸⁹. Deşt-i Kıpçak tabiri dar ve geniş olmak üzere iki anlam taşımaktadır. Dar anlamıyla Deşt-i Kıpçak XI. yüzyıl ortalarından Moğol istilasına kadar olan devrede Kıpçak Hanlığı'nın yayıldığı alanı ifade eder. XIII. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak tamamen Altın Orda Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.Kıpçaklar siyasî hâkimiyetlerini kaybedip Altın Orda Ulusu içine katıldıkları zaman bile isimlerini devam ettirmişlerdir.Arap kaynakları Altın Orda'dan bahsederken Deşt-i Kıpçak tabirini kullanmışlardır. Deşt-i Kıpçak'ın sınırları Kıpçak Hanlığı zamanında Karadeniz'in kuzeyini ifâde ederken Altın Orda zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı'nı, Kuban ve Terek Irmaklarından Derbend'e kadar Kuzey Kafkasya'yı ve Harzem ülkesini de içine alıyordu. Kırım

⁸⁹Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTTK. Yayınları, Ankara, 2007, 56.

Yarımadası'nda Kıpçaklar'ın çoğu yerleşik hayata geçmiş ve genellikle köylerde yaşamışlardır⁹⁰.Kıpçaklar'ın en yoğun olduğu Kırım şehirleri Suğdak, Solhad,Kefe ve Azak'tır. Kurulan devletin esas kitlesi Kıpçaklar' dan oluştuğu için bu bölgenin tamamen Moğollaştırılması mümkün olmamıştır. Arap kaynaklarında da Altın Orda için Deşt-i Kıpçak tabiri kullanılmıştır. Plano Carpini⁹¹ ve Rubruck⁹² Altın Orda topraklarını Kuman Ulusu şeklinde tanımlamışlardır. Bugün çok daha yaygın bir kullanımı olan Altın Orda tabiri ise ilk defa 1564 yılında yazılmış olan Kazan Hanlığı'na ait bir kronikte geçmektedir.⁹³Farsça ve Türkçe kaynaklarda bu devlet için Ak Orda tabiri kullanılmıştır.

Altın Orda, III-XIV. Yüzyıllarda siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan yalnız Doğu Avrupa'nın değil, Türk dünyasının da en önemli devletlerinden birisidir. Son yıllarda Rusya'da Altın Orda tarihi ile ilgili çalışmaların sayısı artsa da Rus tarihçilerin Altın Orda hakkındaki olumsuz görüşleri fazla değişmemiştir. Altın Orda'nın devlet yapısı, sosyal ve ekonomik ve kültürel tarihi ile ilgili kaynakların yetersizliği nedeniyle Altın Orda Devleti'nin siyasî tarihi ön planda tutulmuştur. Tez konumuzu bu şekilde tespit etmemizin temel sebebi konu üzerine çok az çalışmanın yapılmış olmasıdır. Altın Orda Devleti üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların önemli çoğunluğunu siyasî tarihi işleyen çalışmalar olduğu görülmektedir.⁹⁴ Altın Orda'nın gelirlerinin büyük bir kısmı ticâretten sağladığı düşünülecek olursa bu konunun Altın Orda için ne kadar önemli olduğu

⁹⁰Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, s:64.

⁹¹**Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247**, Ergin Ayan, Ankara, Gece Kitaplığı, 2014.

⁹²Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan, Ayışığı Kitapları, İst.2001

⁹³İlyas Kamalov; "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S:141, 2002 , s:192.

⁹⁴M. Fuat Köprülü, "Bibliyografya Tenkidiyle-Altın Orda'ya Ait Yeni Araştırmalar", **Belleten** V/19, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1941, s. 398.

anlaşılmaktadır. Altın Orda Hanlarının Rus Metropolitlerine ve Venedikli tüccârlara verdikleri yarlıklar, Altın Orda para ekonomisi, Altın Orda Devleti'nin iktisadî politikasının sosyal ve kültürel alana etkileri önemli bir problem olmakla beraber bu problemi irdeleyen derli toplu müstakil bir çalışma bulunmamaktadır.

Ülkemizde İktisadî Tarih alanı kapsamına dâhil edilebilecek değerli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte⁹⁵ söz konusu dönem Orta Çağ olduğunda bilim dalının içeriği çoğu kez "Ticâretin Tarihi" alt dalına münhasır olarak algılanmış, tarih ve iktisat bilgi birikimlerinin birleştirildiği disiplinler arası çalışmalar ve bütüncül bir iktisadî tarih yaklaşımı geliştirilmesinde güçlük yaşanmıştır. Bu nedenle, tez çalışmamız hazırlanırken öncelikle yöntem konusunda yapılmış çalışmalar incelenmiş; iktisat disiplinine ilişkin çeşitli okumalar yapılmıştır. Polat'ın ifadesi ile "iktisat tarihi araştırmacılığının, insan ve çevresinin geçmişini, bugünün iktisadi edimlerine ait kavramlarla okuyup yeniden dile getirme olarak görülmesi daha uygundur."⁹⁶

Dönemin Latin kaynaklarında Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatında ticâretin rolüne ilişkin detaylı veriler sayesinde Altın Orda Devleti'nin ticâret tarihi çeşitli tetkiklere konu olmuştur. Buna rağmen devletin iktisadî yapısının (ziraat, zanaat ve para ekonomilerini de kapsayacak şekilde) yeterince ele alınmadığı bilinmektedir.

Türkiye'de iktisat tarihi alanında yapılan çalışmaların siyasî, sosyal ve kültürel alanda yapılan akademik çalışmalara nazaran yetersiz olduğu bilinmektedir.

⁹⁵Türkiye'de iktisat tarihi yazımına Ömer Lütfi Barkan, Halil İncelik, Suraiya Faroqhi, Mehmet Genç, Şevket Pamuk, Ahmed Güner Sayar ve Ahmet Tabakoğlu gibi önemli birçok tarihçi, sosyolog ve iktisatçının çalışmaları katkı sağlamıştır. Ancak isimleri sayılan bilim adamlarının çalışmaların ana eksenini Osmanlı iktisadî tarihi oluşturmaktadır.

⁹⁶Mehmed Said Polat, "Osmanlı Öncesi Türkiye'nin İktisat Tarihine İlişkin Sorunlar", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2010, Sayı:21, s.43-58.

Her şeyden önce "İktisat Tarihi" kavramının algılanış biçimi konusunda tarih ve iktisat disiplini konusunda çalışmaları bulunan bilim insanları arasındaki görüş, anlayış, yöntem farklılıkları önemli bir sorun teşkil etmektedir.

Ülkemizde iktisadî tarih alanı kapsamına dâhil edilebilecek değerli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bilim dalının içeriği çoğu kez "Ticâretin Tarihi" alt dalına münhasır olarak algılanmış; tarih ve iktisat bilgi birikimlerinin birleştirildiği disiplinler arası çalışmalar ve bütüncül bir iktisadî tarih yaklaşımı geliştirilmesinde güçlük yaşanmıştır.

Kazanç sağlamak amacıyla mal alıp satma olarak tanımlanabilecek ticâreti belirleyen ana unsur arz-talep dengesidir. Kaynakların verimli kullanılması için yapılan her türlü faaliyet en başta da ticaret iktisadın alt dalıdır ve bu bakımdan tarih sahasında sıklıkla kullanılan iktisadî ve ticârî sözcüğü aslında bir galat-ı meşhurdur.

Tezde Altın Orda Devleti'nin iktisadî siyaseti üzerine -ticâret eksenli- Latin kaynaklarının yanı sıra iktisadın diğer sahâları için de bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışmada Altın Orda Devleti'nin iktisadî siyaseti, iktisat biliminin araç ve metotları dikkate alınarak incelenmiştir. İktisat politikası araçları ve iktisadî yapı ölçütleri olan üretim-tüketim, ticâret, vergilendirme ve para politikası dikkate alınmıştır.

Ortaçağ henüz "-izim"ler ile tanımlanan net iktisadî doktrinlerin ortaya çıkmadığı erken bir safhadır. En erken tarihli iktisat politikası merkantilizmin ortaya çıkış tarihi 1470 tarihlidir. Bu nedenle Ortaçağ iktisadî siyaseti önemli oranda

iktisadî zihniyeti oluşturan etkenler, örneğin dinî inanış, iktisat teorisyenlerinin görüşleri, devletin yaşayış biçimi, coğrafya vb. özelliklere göre belirlenir⁹⁷.

Altın Orda Devletinde Üretim ve Tüketim başlıklı ikinci bölümünde tarım, hayvancılık, endüstri, zanaat ve el sanatları başlıkları ile üretim alanları incelenmiştir. Bu bölümde ayrıca yerleşik köylülerin ve konar-göçerlerin Altın Orda iktisadî hayatındaki rolleri ele alınmaktadır. Tezin bu bölümünde üretim-tüketim konuları ele alınmıştır. Altın Orda Devleti'nde üreticiler kim, arz-talep dengesi ne durumda sorularına yanıt verilecektir. Yerli ve yabancı esnaf zümreleri, Altın Orda coğrafyasında çeşitli tüccâr örgütlenmeleri ve Ahi teşkilatının varlığı tartışmaları da devletin iktisadî politikası içinde değerlendirilmiştir.

Ticâret bölümünde ihracat ve ithâlâtı yapılan mallar, iç piyasadaki ücretlendirme, fiyat hareketleri, piyasa kontrolleri, ticâreti teşvik için tacirlere tanınan imtiyazlar, köle ve buğday gibi stratejik önem taşıyan ticârî ürünlerin ihracına getirilen sınırlamalar veya yasaklamalar gibi ölçütlere göre Altın Orda Devleti'nin ticârî siyaseti değerlendirilmiştir.

Para Politikası ve Finansman kısmında Altın Orda Devleti sikkeleri ve piyasa değerleri, Altın Orda Devleti'nde para politikasının istikrarı, malî piyasaların gelişimi

⁹⁷Ortaçağ İslam iktisadî zihniyeti konusunda temel başvuru kaynakları arasında Ebû Yûsuf'un (ö.182/798) Kitâbü'l-Harâc., Câhız'ın (ö.250/864) Kitabu't-Tabassur bi't-Ticâra (Ticârette basiretli olmak) ve Risale fi Medhi't-Tüccar ve Zemm-i Hıdmeti's-Sultan (Tüccarları Övmek ve Sultanın hizmetinde bulunmayı yermek risalesi) adlı risaleleri, Ebû Bekir Hallâl'in (ö.311/923) el-Hass alâ et-Ticâra, Ebu'l-fadl ed-Dimaşki'nin Kitâbü'l-İşâra ilâ Mehâsini't-Ticâra, Ebû Ubeyd'in (ö.224/838) Kitâbü'l-Emvâl , Ebu'l-Fazl Dimeşki'nin (III-VI/IX-XII. yüzyıllar ?) el-İşâra ila Mehasini't-Ticara (Ticâretin iyiliklerine işaret) adlı eseri sayılabilir. Biz de Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihini incelerken bu eserlere sıklıkla müracaat ettik.

ve derinleşmesi ele alınmaktadır. Bu bölümde ayrıca dış ticâret siyaseti gereği ülke sınırlarında ticâret amacıyla kullanılan Latin ve Bizans paraları ve ticârî gayelerle yabancı paraların sahtelerinin üretilmesi gibi meselelere yer verilmiştir. Tezde devletin iktisadî politikalarının belirlenmesinde rol oynayan dış faktörler de dikkate alınmıştır.

Altın Orda Maliye Teşkilatı bölümünde vergilendirme rejimi, vergi çeşitleri, kapsamı, vergilerin stratejik nedenlerle değişimi, gümrük vergileri konularına da tezimizde yer verilmiştir. Altın Orda Devleti'nde Vergi Sistemi (vergi çeşitleri, kapsamı, vergi oranlarının stratejik nedenlerle değişimi, gümrük vergileri, liman vergileri) hususlarına yer verilmektedir.

Esasen "iktisadî tarih" ve "iktisat tarihi" kavramları henüz yeterince ayrıştırılabilmemiş değildir. Kanaatimizce bu konuda bakış açısı farklılıkları uzun yıllar daha tartışılmaya devam edecektir. O nedenle tezin bu başlığı altında, tez çalışmamızı hazırlarken kullanılan yöntemleri ve bakış açımızı aydınlatması bakımından bazı tanımlara yer verilecektir. İktisat, "kıt kaynakların nasıl dağıtıldığını ve üretilen malların hangi şartlarda mübadele edildiğini" araştıran bilim dalıdır."⁹⁸ İktisadî düşünce insanlıkla birlikte var olmuştur. İktisat veya diğer bir adlandırma ile ekonomi, üretim, tüketim, değişim, bölüşüm ve birikim gibi temel faaliyetler bütününe ifade eder. Tarım, hayvancılık, ham maddelerden mamul mal üretilmesi ve birtakım hizmetler, iktisadî faaliyetin alanına girer.

İktisadî siyaset, devletin iktisat politikası araçlarını kullanarak iktisadi ve/veya sosyal hedeflere ulaşmak için gösterdiği çabalar bütünüdür. Hükümetlerin toplum refahını arttırmak amacıyla belirledikleri tüm hedefler ve bu hedeflere

⁹⁸Ahmet Kılıçbay, **İktisadın Prensipleri**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Yay, İstanbul ,1974, s. 3.

ulaşmak amacıyla kullanılan araçlar ve karşılaşılan problemleri çözmek için alınan önlemler ve üretilen çözüm yollarıdır.

İktisadî tarih, bir ülkenin kuruluşu itibari ile iktisadi anlamda gelişmelerini ekonomik gösterge ve değişikliklerini tarihi süreçte karşılaştırmalı olarak inceleyen bir bilim dalıdır. İktisadî tarih, genel tarihin iktisadi olaylarıyla ilgilenen özel bir dalıdır⁹⁹. İktisadî tarih, iktisadi olayların zaman içinde çeşitli ülkeler, bölgeler ve topraklarda nasıl oluştuğunu inceleyen bir disiplindir. İktisadî tarih araştırmalarında, tarihî süreç kronolojik dönemlere bölünür ve ilgili dönemde geçerli olan iktisat teorileri incelenir. İktisat tarihinin ve iktisat tarihçiliğinin başlıca çalışma alanları; tarım, zanaatlar, sanayi, iç ve dış ticâret, değerli madenler, bankacılık, sigortacılık gibi malî-ticârî kurumlar, kent ekonomisi, kredi, finans ve bankacılık, iktisat politikaları ve uygulamaları, iktisadi dalgalanmalar ve iktisadi büyüme, malîye, vergi, borç, iktisadi kurumlar, para ve fiyatlar, emek ve ücretler, nüfus ve göçler, teknoloji, ulaştırma ve haberleşme, iktisadi coğrafya ve iktisadi düşüncedir.

İktisadî tarih disiplini üretim, ticâret, dağıtım ve tüketimden oluşmaktadır. İktisadî siyaset, belli iktisadî amaçlara ulaşmak için alınan önlemler, izlenen yollar ve harcanan çabaların bütünüdür. Türkiye’de iktisadî tarih alanı kapsamına dâhil edilebilecek değerli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte bilim dalının içeriği çoğu kez “ticâretin tarihi” alt dalına münhasır olarak algılanmış, tarih ve iktisat bilgi birikimlerinin birleştirildiği disiplinler arası çalışmalar anakronizm (tarih yanılığı)

⁹⁹İktisadî tarih kavramı ve Türkiye’de bu konuda yapılan çalışmaların değerlendirmesi için bkz: Coşkun Çakır, "Türkiye’de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, 7-63.

zannedilmiş ve bütüncül bir iktisadî tarih yaklaşımı geliştirilmesinde güçlük yaşanmıştır¹⁰⁰.

İktisadî yapı ziraî hayatı, ticârî ilişkileri, ticârette değişimi yapılan malları ve vergi sistemlerini ifade etmektedir. Altın Orda Devleti'nin iktisadî siyaseti üzerine-ticâret eksenli-Latin kaynaklarının yanı sıra iktisadın diğer sahâları için de bilgiler bulmak mümkündür. Altın Orda Devleti'nde iktisadî yapıyı biçimlendiren faktörler arasında sosyal ve kültürel değerler de önem arz etmektedir.

¹⁰⁰Ortaçaę iktisat tarihi çalışmalarının çeşitli zorlukları ve sorunları bünyesinde barındırdığı dikkati çeker. Bu sorunları daha kapsamlı bir biçimde ele alan önemli bir tetkik eser Prof. Dr. Sait Polat tarafından hazırlanmıştır. Bkz: Mehmed Said Polat, "Osmanlı Öncesi Türkiye'nin İktisat Tarihine İlişkin Sorunlar", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2010, Sayı:21, s.43-58.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE İKTİSADİ YAPININ TEMEL ÖZELLİKLERİ VE DÖNEMLERİ

I. ALTIN ORDA İKTİSADİ YAPISINA ETKİ EDEN ÖN ÖRNEKLER

Moğolların temelde göçebe bir yaşam tarzı vardı. Buna bağlı olarak da avcılık ve hayvancılıkla geçinirlerdi. Ancak Altın Orda iktisadî hayatını da kültürü gibi göçebe ve yerleşik olmak üzere ikiye bölerek incelemek gerekmektedir. Yerleşik yaşama geçişin de önemli bir etkisiyle Altın Orda iktisadî yapısını Uygurlar, Harzemşahlar ve Moğol iktisadî geleneği etkilemiştir.

Diğer Moğol devletleri gibi Altın Orda Devleti de ticâret ve bürokrasinin Türkler'in ve daha ziyade Uygurlar'ın etkisinde olduğu bir coğrafyada kurulmuştu. Kendi dönemlerine göre oldukça gelişmiş bir iktisadî teşkilat sistemine sahip olduğunu bildiğimiz Uygurlar, Moğolistan'da Cengiz Han'ın danışmanlığında bulunmaktaydı. Melek Özyetgin'e göre Sogdların¹⁰¹ eski dönemde Türkler için ticârette yaptıkları aracılık işini, Uygurlar Moğollar için yapmıştır¹⁰². Uygurlar, Moğollar'a kuvvetli ve varlıklı bir devlet olabilmek için ticâret yollarına hâkim olmak ve uluslararası ticâret yapmak koşulunu kısa sürede örnekleri ile göstermişti.¹⁰³ Moğollar henüz çok erken bir devre olan Cengiz Han döneminde 1215 yılında Harzemşah heyeti ile yaptığı bir barış ve dostluk anlaşmasında tüccârlara

¹⁰¹Milattan sonra X. yüzyıla kadar İpek Yolu'nda ticaret önem oranda Sogdlular'ın elindeydi. Bu konuda bkz: Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı : Sogdlular, Sogd ve Sogdca", **Türkbilgi**, 2012/24, s: 79.

¹⁰²Melek Özyetgin, "Altın Orda Devletinde Uygur İzleri", **The International Association of Central Asian Studies Korea University of International Studies**, 13, 2009, s: 449.

¹⁰³Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIV, Temmuz 2009, s:151-194.

kendi ülkesinden serbestçe geçiş hakkı tanımıştı.¹⁰⁴Cengiz Han zamanında Moğolların sosyal ve ekonomik yaşamında köklü değişimler oldu. Altın Orda sahasında yazılmış tarhanlık yarlıkları, Uygur ve Moğol kançılara geleneğinin etkilerini taşımakta, içerik ve tarz açısından belirli bir yapıya ve kalıp ifadelerle sahiptir¹⁰⁵.

Harzemşah hükümdarı Alaeddin Muhammed ve Moğollar arasından yapılan bir diğer ticâret anlaşması 1218 tarihini taşımaktadır. Moğollar'ın amacı İpek yolunun merkezi olan Maverâünnehir ve Harezm Bölgeleri ile ticâret yapmak, kendi mallarının Batı'ya taşınmasının yanısıra Batıdan gelen malların da Moğol ülkesindeki ihtiyacı karşılamasıydı¹⁰⁶.

Yakındoğu ve Önasya'da 1235'te başlayan Moğol fetihleri veya "istilası" 1260 yılında durulduğunda Moğollar artık iki köklü iktisadî tecrübe ile daha tanışmıştı. Doğu'da Memlûklar ve Hıristiyan Batıda özellikle Latin ticâret cumhuriyetleri Venedik ve Cenevîz. Savaş ganimetleri ile devlet bütçesi zenginleşirken aynı zamanda ticârî etkinliklerin ekonomideki önemi de arttı. Moğollar siyasî birliklerini kurmayı başarınca tek bir ekonomi ve merkezi bir vergi sistemini geliştirdiler.

Yakubovskiy'e göre Altın Orda Tatarlar'ı doğramacılık ve marangozluk alanında geri kalmışlardı¹⁰⁷. Yağma ve akınların Moğol iktisadî yapısına bir diğer katkısı ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için peşlerinde sürükledikleri ustalar

¹⁰⁴J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İl-kHans", **The Cambridge History of Iran, V. 5, The Saljuq and Mongol Periods**, edited by J. A. Boyle, Cambridge University Press, 1968, s:303.; Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", s: 153.

¹⁰⁵Altın Orda Devleti'nin resmi yazışma geleneği hakkında bkz: Melek Özyetgin, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği" **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s: 819-830.

¹⁰⁶Altay Tayfun Özcan, "XV. ve XVI.Yüzyıllarda Karadeniz'inKuzeyinde Doğu Mallarına Dair", **Belleten**, Cilt: LXXV-Sayı: 274-Yıl: 2011, s: 719-743.

¹⁰⁷ Yakubovskiy, **Altın Orda ve Çöküşü**, s:91.

vasıtasıyla demircilik ve marangozluğun dolayısıyla zanaat ve el sanatlarının gelişmeye başlaması ile oldu.

Türkistan ile Çin arasındaki ticâret sırasında kâğıt para kullanıldı. Ticâret şirketleri kuruldu. Kervan yolları güvenlik altına alınınca tüccârlar Akdeniz'den Çin'e, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar gidip gelme ve geniş bir coğrafyada ticâret yapma cesareti buldular. Altın Orda Hanları, İtil (İtil) nehri yoluyla yapılan ticâreti geliştirdiler. Kervan yollarını işlek hale getirdiler. Bu önlemler, ekonomik yaşamı canlandırdı.

Özellikle XIII.-XIV. yüzyıllardaki dönemde Türk-Moğol devletleri, ticârî teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir. Orta Türk zamanında Türk-Moğol İmparatorluğu coğrafyasında ticâret ile ilgili dikkat çeken en önemli kurumlardan biri Ortak tüccâr teşkilâtıdır¹⁰⁸. Uygurlar'ın ticaret kültürüne armağanı olan Ortak teşkitatı, uzunca bir dönem doğu ile batı arasında ticâretin gelişmesinde ve uygulanmasında etkin rol oynamıştır. Türk-Moğol devletlerinde ticâret hukuku çerçevesinde ortaktüccârı kurumsal bir yapıyla dikkati çekmektedir¹⁰⁹. Hem şirketin hem de ona üye olan tüccârların genel adı idi. Ortak teşkilâtını veya şirketini oluşturan tüccâr zümresinin en büyük kısmını Uygurlar ve bunun yanında Asya Türk coğrafyasındaki diğer Müslüman tüccârlar oluşturmuştur.

Moğol devletlerinin ticâret geleneği bakımından örnek aldıkları bir diğer medeniyet Müslüman Türk ve Hazarlar'dır. Hazarlar'ın köklü bir ticâret kültürüne

¹⁰⁸Ortak tüccâr teşkilatı hakkında daha kapsamlı bilgiler için bkz: Özyetgin Ayşe Melek, "On the Term Ortuq (~Ortaq) "Merchant" among the Old Turks". **International Journal of Central Asian Studies**, 11(1), 2007, s: 1-17.

¹⁰⁹Bruno De Nicola, Charles Melville, *The Mongols Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, Boston, BRILL, 2016, s:83.

sahip oldukları bilinmektedir¹¹⁰. Hazarlar iktisadî kültürleri ile Eski Rus-Slav ekonomik hayatını da etkilemişlerdir.

Möngke Kaan, eğer Güyük'ün ticârî zorunluluklarını yerine getiremezlerse tacirlerin Moğollar ile ticâret yapmaya gönüllü olmayacaklarını fark etmiş ve Moğollar'a ticaretin önemini ısrarla vurgulamıştı. Yakındoğu'da en büyük ticârî rakip olan İlhanlı Devleti'nin Moğol iktisadî gelişiminden nasibini Altın Orda Devleti'nden daha önce almayı başardığını anlamaktayız. Öyle ki İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdar, Memlûk sultanı Kalavun'a yazdığı mektubunda tüccârları "devletin temeli olarak" göstermişti.¹¹¹

Esasen Altın Orda Karadeniz coğrafyasında çeşitli milletler tarafından yüzlerce yıldır geliştirilmiş bir ticârî miras ve ticâret hukukuna dair temel prensipleri devralmıştı. Karadeniz kuzey ve güney sahil şeridinde M.Ö. VI-V. yüzyıllardan beri Grek ve Yunan kolonileri kurulmuştu. Karadeniz Bölgesi ticaret konusunda çok aktifti ve İlkçağlardan beri Anadolu ve Ege ile ihtalat ve ihracat yapmaktaydı.

Karadeniz sahasında Altın Orda iktisadî geleneğine örnek teşkil eden bir diğer zümre hiç kuşkusuz Kumanlar'dır¹¹². Kumanların yaşadıkları bölgelerin ticâretmerkezlerinde olması onların ticarete hâkim olmalarını sağlamıştı, bu coğrafi avantaj sayesinde Kumanlar ticâret yoluyla çok çeşitli ürünleri tanımış ve ticarete önemli gelişmeler kaydetmişlerdi. Kumanlar'dan günümüze kalan temel tarihî miras olan meşhur sözlük Codex Cumanicus'daticâretle ilgili terimlerin ve ticârî mal

¹¹⁰Virgil Ciociltan, Altın Orda Devleti'nin ticaret konusunda Hazarlar kadar maharetli olmadıklarını savunur. Hazarlar daha fazla ürün çeşitliliği ve daha aktif ticarî bağlantılara sahiptir. Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, Translated by Samuel Willcocks, BRILL, 2012, s:18.

¹¹¹Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIV, Temmuz 2009, s: 154.

¹¹²Virgil Ciociltan da *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* isimli eserinde Kumanlar'ın Altın Orda Devleti'nin Karadeniz ticaretinde temel aldığı dört önemli unsurdan biri olduğunu vurgulamıştır. Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries* , s:141.

adlarının dikkat çekici olduğu gör÷lür. X.-XV. yüzyıllara ait, ticârî mal olarak niteleyeceğimiz dokuma türleri, kumaş adları Codex Cumanicus isimli eserde ayrıntılı olarak bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Türkçe bir ada sahipken, bir kısmı ticârî malın geldiği ülkenin diliyle tanınmış ve adlandırılmıştır.

Altın Orda Devleti için İtil Bölgesi'nin önemi ortadadır. Bu sahada İtil (İtil) Bulgarlarının yalnız siyasi ve kültürel mirası değil iktisadî geleneği ile de Altın Orda Devleti için oldukça önemli bir örnek olduğu belirtilmelidir. Moğol akınları ile siyasi bakımdan oldukça sarsılsalar da İtil Bulgar Devleti'nin yine de yarı bağımlı biçimde varlık göstermeye devam ettikleri bilinmektedir. İtil Bulgar Devleti'nin iktisadî yapısı pek çok bakımdan gelişmişti. Ziraat, ticaret, avcılık, hayvancılık, arıcılık ve zanaatkârlık İtil Bulgar Devleti'nin iktisadî hayatının temelini oluşturmaktaydı¹¹³. Ticaretin çok gelişmiş olduğunu anladığımız İtil Bulgarlarında başlıca ihraç maddeleri Kürk, deri, ok, kılıç, zırh, kereste, ceviz, mum, bal, arpa, buğday, çavdar, koyun, sığır iken kumaş, seramik gibi maddeleri İslâm ülkelerinden ithal etmekteydiler¹¹⁴. İtil sahasında "Bulgar gönü"¹¹⁵ adı verilen işlenmiş deri işçiliğinin zanaat birikimleri ile Altın Orda zanaatkârlarına iyi bir örnek teşkil ettiği söylenebilir.

¹¹³Ahmet Taşagıl, "İdil Bulgar Hanlığı" **DİA.**, C:21, s: 473.

¹¹⁴İtil Bulgarları'nın ticarî ilişkileri ve para sistemleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Valeyev R.M. **Volzhskaja Bulgarija: Torgovlja i Denezhno-Vesovye Sistemy IX-Nachala XIII vekov**, Kazan, 1995.

¹¹⁵Ahmet Taşagıl, "İdil Bulgar Hanlığı", s: 473.

II. ALTIN ORDA İKTİSADÎ YAPISININ TEMELLERİ VE DÖNEMLERİ

A.Altın Orda Devleti'nin Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış

Büyük Moğol Hanı Cengiz Han, 1222 yılında en seçme iki kumandanı Cebe Noyan ile Subitay Noyan'ı Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya ve Kıpçak Hanlığı üzerine sefere göndermiştir¹¹⁶. Cengiz Han henüz hayatta iken, fethettiği toprakları oğulları arasında paylaşmış, oğullarının en büyüğü olan Cuci Han'a büyük bir ordu ile Deşt-i Kıpçak'ı ve atlarının yemliğini karşılamak üzere de Harezm ülkesini vermişti¹¹⁷.

Möngke Kağan'ın ölümünden sonra Cengiz İmparatorluğu parçalanmış; ulusların her birinden ayrı ayrı devletler ve hanlıklar ortaya çıkmıştır. Ancak Batu Han bu parçalanmadan önce de kendi ulusundan bütünüyle bağımsız bir han durumundaydı¹¹⁸.

Batu Han, 1241 yılında İdil'in aşağı mecrasına dönmüş ve nehrin sol sahilinde karargâh kurmuştur¹¹⁹. Bu merkez Saray adını aldı ve kısa süre içinde eski Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini almıştır. Saray kenti aynı zamanda Doğu Avrupa, Hazar Denizi ve Aral Gölü civarlarıyla, Batı Sibir'in en önemli siyasî merkezi olmuştur.

Batu Han döneminde Gök Ordu biçimsel olarak Karakurum'daki Moğol İmparatorluğu'na bağlı olmakla birlikte Ögedey döneminde (1227-1241) batıya yapılan seferin komutanlığına atanan Batu, Rusya'yı Novgorod'a kadar tahrip ederek Kiev'i aldı. Balkanlar'a kadar ilerledi. Saray Batu, Astrahan yakınında kurduğu saray

¹¹⁶ Moğolların Gizli Tarihi, s:181-182.

¹¹⁷Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, s: 83.

¹¹⁸Mustafa Kafalı; "Altın Orda Hanlığı" **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yay. c: 8, Ankara 2002, s:398

¹¹⁹Mustafa Kafalı,**Altın Ordu Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**,İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1976, s:49.

kentini Kıpçak bozkırı, Orta ve Aşağı İdil, Aral Gölü çevresi, Harezmi, Rus Knezlikleri, Azerbaycan'a kadar Kafkaslar, Lehistan ve Litvanya'nın Batı bölgelerini kapsayan ülkesinin başkenti yaptı.

Moğol-Türk ordusu 1237 yılında, Rus bölgesinin istilâsına başladı. Bu dönemde Rus yurdu içinde siyasi birlik yoktu ve Ruslar birçok knezliklere bölünmüştü. Ryurik sülâlesine mensup olmak üzere, çeşitli bölgelerde, Rus knezleri, müstakil birer beylik hâlinde kendi hâkimiyetlerini kurmuşlardı. Artık Kiev merkez değildi. Kiev'in yerine Suzdal Rusyası (Merkezi Vladimir) yükselmişti, batıda da Haliç knezleri siyasi bakımdan güçlenmişlerdi.

Altın Orda orduları Vladimir, Suzdal, Rostov ve İtil kıyısındaki Yaroslav şehirlerini zaptettiler. Bütün bu şehirler birer kale idi. Batu Han kuvvetleri birkaç ay gibi kısa bir sürede birçok kale ve şehirleri ele geçirdiler. 1238 baharı geldiği zaman bu ordu İlmen gölünün güneyinde, Lovat Irmağına varmış bulunuyordu¹²⁰. Fakat mevsimin koşulları çok ağır olduğu için daha fazla kuzeye, yani Novgorod istikâmetine gidilememiş, orduların güneye dönmesi uygun görülmüştü.

Oka Nehri'ne yakın Kozelsk şehrinin fazla direnmesi, ordunun hareketini biraz yavaşlatmışsa da, bu kale zapt edilmiş; ahâlisi kılıçtan geçirilince, Moğol-Türk kuvvetleri 1238 ilkbaharında Don ile Dinyeper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdi. Bununla seferin ilk safhası sona erdi. Kısa bir zaman içinde, Batu Han Rus yurdunun büyük bölümünü kısmını zapt etmiş ve Rus knezlerinin askerî kuvvetleri önemli oranda imha etmiştir¹²¹.

¹²⁰Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, Indiana University Press Bloomington 1985, s:21-32.

¹²¹Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987, s.65.

Moğol-Türk hareketinin bir sonraki hedefi Kumanlar'ın bulunduğu alanlardı. 1224'de Kalka boyundaki savaştan sonra, Kumanlar Türk-Moğol İmparatorluğunun düşmanları arasında sayılıyorlardı. 1238-39 yılındaki seferler ile Don boyu ve bütün Kıpçak sahrasından Kumanlar kovuldu. Bir kısmı kuzeydoğu'da Kama Bulgarları arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a göç etmişlerdi.

Batu Han, Kumanlar ile giriştiği mücadeleden de zorlanmadan başarı ile çıkmıştır,1240'da Kiev kentini kısa süren bir kuşatmadan sonra ele geçirmeyi başarmıştır. Esasen o sıralarda Kiev'in büyük bir önemi kalmamıştı. Daha batıda olan Vladimir ve Haliç şehirleri de Moğol-Türkler tarafından işgal edilerek bütün Rus yurdu Batu Han'ın eline geçmiş oldu. İstilâ kuvvetlerinin büyük bir kısmı, Kumanlar'ın gittikleri, Macaristan'a yürürlerken, bir kolu da Lehistan'ın güney eyaletleri üzerinden Silezya'ya kadar ilerlediler.

Moğol orduları 1241 ilkbaharında, Polonya'da Liegnitz yakınında karşılarna çıkan Alman kuvvetlerini yendiler, fakat daha ileriye gidemeyerek, Macaristan'a döndüler¹²². Moğol-Türklerin bir kolu Balkanlar'a kadar ilerledi ve Adriyatik sahillerine kadar yaklaştılar. 1240-41 seferi tam bir başarıyla bitmiş, Batu Han'ın ordusu bütün meydan muharebelerini kazanmış, binlerce kilometre genişliğinde Doğu Avrupa sahasını işgal ile burada önce mevcut bütün askerî ve siyasî varlıklara son vermişti. Cengiz Han hayatta iken, batıda fethedilen tüm toprakların Cuci'ye verileceği belli olmuştu. Buna göre, Batu Han'ın zaptettiği yerler Cuci ulusunun toprakları olacaktı.

Altın Orda Devleti'ne uzun yıllar başkentlik yapacak olan Saray şehri, Batu Han tarafından II. Kıpçak Seferi dönüşünde İdil Nehri'nin sol kıyısındaki bir

¹²²Akdes Nimet Kurat, **IV. -XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri**, TTK. Yayınevi, Ankara, 1972, s: 123.

düzlükte inşâ ettirilmiştir.¹²³Altın Orda başkenti Saray'ın konumu aynı zamanda büyük ticâret yolu üstünde bulunması bakımından önem taşıyordu. Kent, coğrafi konumunun sağladığı avantaj ile dikkati çekiyordu ve bu sayede az zaman içinde büyük bir gelişme göstermişti.

Cengiz oğulları arasında en değerli komutan ve en dirayetli devlet adamı olarak tanınan Batu Han "Sayın Han"olarak anıldığına göre tebaları arsında da büyük bir itibara sahip olmalıdır¹²⁴. Batu Han hukukî olarak Karakurum'da Kağan sıfatıyla bulunan Moğol imparatoruna bağlı olmakla birlikte icraatlarında tamamen bağımsız durumdaydı. Batu Moğollar'ın bütün önemli askerî seferlerine katılıyor ve elde edilen ganimetlerden kendisine düşen payı almak için birliklerini esas orduya yardıma gönderiyordu. Tabakat-ı Nasırî isimli eserin müellifi Cüzcanî'ye göre Moğol hâkimiyeti altına giren İran topraklarında Batu Han'a ayrı bir kısım tahsis edilmişti onun mülkü olan bu yerlere yine onun amirleri tayin ediliyordu¹²⁵.Cuci ulusu daha sonra Anadolu ve Azerbaycan üzerinde hak iddiasında bulunacak ve bu bölgelerin kendilerine tahsis edilmiş olduğunu söyleyeceklerdir.

1255'de İrtiş boyundan, Aral Denzinin kuzeyi de dâhil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnyestr) mıntıkasına kadar uzanan geniş bir sahada, Altın Orda hâkimiyetinde yeni bir idare sistemi kurmuştur.

Batu Han, Cuci Ulusu'nun ortaasında yer alan Saray şehrinde ikâmet ediyor fakat hukuken, Karakurum'da bulunan ve Büyük Hakan olan amcası Ögeday'a bağlı bulunuyordu. Ögeday Han'ın yerine Büyük Hakan olan Mengü 1259'da ölünce, Batu

¹²³W. Barthold, "Batu", **İA**, II, İstanbul Maarif Matbası,İstanbul 1944, s. 351-353

¹²⁴Örneğin Selçuklu ülkesinde Batu Han'ın oldukça saygın bir yeri vardır. İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s: 83-84.

¹²⁵Cüzcanî, **Tabakat-ı Nasırî**, W. Tiesenhausen, **Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I**, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s:15.

Han, Karakorum'la ilişkilerini eskiden olduğu kadar önemsememeye başladıysa da şeklen hâlâ oraya bağlı idi.

Batu Han, Saray şehrinde hüküm sürerken, kardeşi Orda, Doğu Kıpçak yöresini idare ediyordu. İmparatorluğun doğu yöresine Ak Ordu, Batu Han'ın hâkim olduğu batı bölgesine ise Gök Ordu adı verilmiş, Gök Ordu'nun adı daha sonra Altın Orda olmuştur¹²⁶. Bugün Altın Orda diye andığımız devletin ilk adı Gök Ordu'dur. Devlet ikiye ayrılmış, fakat Ak Ordu Hanları Altın Orda Hanı'na bağlı kalmışlardı.

Batu Han'ın ölümünden sonra Altın Orda tahtına küçük kardeşi Berke Han geçti. Bu sırada Cengiz Han'ın öteki oğulları birbiriyle anlaşmazlığa düşmüş, Büyük Hakanlık tahtı için kendi aralarında savaşılmaya başlamışlardı. Berke Han bu durumu iyi değerlendirdi. Büyük Hakanlık savaşında önce Artık Böke'yu tuttu. Yapılan savaştan Kubilay Han galip çıkınca Büyük Hanlıkla ilişkisi tamamen kesilmiştir.

Cengiz İmparatorluğu'nun paylaşılmasının sonucu olarak Harezm bölgesi Çağatay Han'a geçmişti ve burada Alğun Han hüküm sürmekteydi. Berke Han, Kafkasya'ya bir sefere çıktığı sırada Alğun Han sınırlarını Altın Orda sınırlarını aşacak kadar genişletmiş bulunuyordu. Bu yüzden araları açıldı. Öte yandan İlhanlı hükümdarı Hülagu Kafkasya'ya girince, onlarla savaşmak zorunda kaldı. Bu kardeş hükümdarların ikisi de zengin Azerbaycan topraklarını ellerinde tutmak istiyorlardı¹²⁷. Bu yüzden aralarında savaş çıktı. Berke Han, Hülagu'yu tam bir bozguna uğrattı.

Berke Han İslamiyeti kabul ettiği İlhanlı Devleti ile Türkistan ve Kafkas sınırında sürekli mücadele etmek durumunda kaldığı için Memlûksultanı Baybars ile

¹²⁶ Mustafa Kafalı, a.g.e. s: 59-68.

¹²⁷ Azerbaycan'ın ekonomik özellikleri Moğollar için daima mücadeleye değer bulunmuştur. Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:199.

ittifak yapmayı kendi açısından daha uygun bulmuştur¹²⁸. Berke Han, Bizans'la da ilgilenmeye başladı. 1265 yılında, yeğeni Nogay'ın komutasında 20 bin kişilik bir orduyu Tuna'nın güneyine geçirdi. Bizans ordusunu yendi.

Berke Han 1266'da Güney Kafkasya ve Azerbaycan için İlhanlı hükümdarı Abaka Han'a karşı düzenlediği sefer sırasında yolda ölünce yerine Batu Han'ın torunu Mengü Temür geçti ve devleti 1280 yılına kadar yönetti. Mengü Temür Han'dan başlamak üzere Altın Orda tahtına çıkan Hanların hepsi Nogay'ın yardımıyla iktidara gelmişlerdir.

Mengü Temür, Memlûk Sultanı ile iyi ilişkilerini devam ettirdi ve Ögeday ile Çağatay oğulları arasındaki savaşlarda Ögeday'ın oğullarını destekledi. Bu sırada Berke'nin yeğeni Emir Nogay'ın nüfuzu çok artmış, devleti o yönetmeye başlamıştı. Emir Nogay bu nüfuzunu tam kırk yıl korudu ve bu süre içinde Altın Orda hakanlarını tahta çıkararak ve onları kendi otoritesi altında tutan bir kumandan olarak kaldı. Mengü Temür döneminde Berke'nin yeğeni emir Nogay'ın nüfuzu arttı. Mengü Timur Han, Kırım'da H. 665/M. 1266 yılında Altın Orda Hanlığı'nda ilk defa kendi adına para bastıran Han Mengü Temür olmuştur.

Mengü Timur, Rus knezlikleri üzerindeki Altın Orda nüfuzunu sürdürmüş, bu amaçla 1275-76 yılında yönetimi altındaki Rus topraklarında idarî ve malî düzenlemelere gidebilmek için nüfus sayımı yaptırmış ve zaman zaman knezlere karşı sefere çıkmıştır.

Mengü Temür'den sonra Altın Orda tahtına sırasıyla Tuta Mengü ve Teleboğa çıktılar.

¹²⁸Abdülkadir Yuvalı;"XIII.Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", Türk Kültürü, XXIII/262, s:111-120; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XVI, Bornova, İzmir, 2001, s: 31-47. s: 33.; Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar'a Karşı Kurduğu İttifak" **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s: 295-310.

Tokta Han'ın Nogay'ın desteği ve yönlendirmesi ile bazı Hanedan üyelerini öldürtmek suretiyle tahta çıkması, Nogay ile mücadelesi, onu bertaraf etmesi ve arkasından kendi kardeşinin Hanlık davasında bulunması gibi durumların etkisiyle siyasi erkin kontrolü için şiddetli bir tedbire başvurdu oğlu İlbasar'ı rakipsiz veliaht yapabilmek için sayın Han evladından kim varsa hepsini öldürttü. Tokta Han bunu atalığı Uygur Bacırtık Buka'nın telkiniyle yapmıştı. Fakat veliahdı yapmak istediği oğlu İlbasar ölünce Tokta Han kederinden hastalanmıştı.

Altın Orda Hanlığı'nın başına 1313 yılında dokuzuncu Han olarak geçen Özbek Han tahta çıktığı zaman ilk iş olarak Azerbaycan'ı zaptetti.¹²⁹ İktisadî bakımdan müreffeh bir devre olarak dikkati çeken Özbek Han döneminde XIV. yüzyıl seyyahı İbn Battûta, Hanın otağını şöyle anlatmaktadır: “Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir “altın otağ”da oturur. Otağ, altın yapraklarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttu.”¹³⁰

Özbek Han zamanında Altın Orda Devleti tamamen bir Türk devleti oldu. Özbek Han, yapılan evlilikler üzerinden Memlûk Devleti ile akrabalık kurunca hükümdar ailesi yalnız dil ve kültür bakımından değil, kan bakımından da Türkleşmiş oldu. Bu önemli dönüm noktasından sonra artık bütün Kuzey Türklerine (Oğuzlara, Bulgarlara, Kıpçaklara ve Kumanlara) Tatar deniyordu ve Türk kültürü de Tatar kültürü olarak anılacaktı¹³¹.

¹²⁹Ahmet Caferoglu, **Türk Kavimleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 25.

¹³⁰Özbek kavim adının türeyişine dair, Ebul Gazi Bahadır Han'ın verdiği bilgiye bakılacak olunursa, bu 1340 tarihine kadar bu adlandırma Altın-Orda hükümdarı Özbek Han'ın, kendi tebaasına verdiği bir isim iken zaman içinde Orta Asya Türk halkları arasında geniş rağbet görmüştür. Bkz: İlyas Kamalov, “Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 141, 2002, s. 115-121.

¹³¹Tatarlar'ın siyasi tarihleri ve Tatar kültürü hakkında bkz: İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.

Canibek Han, 1340-1357 yılları arasında Altın Ordu Devletini yönetmiştir¹³². Canibek Altın Orda Devleti'nin son büyük hükümdarı sayılır. Onun zamanında devlet daha da güçlendi. İran'daki İlhanlılar Devleti dağıtıldı ve Cani Bey Tebriz'i tamamen ele geçirdi. Fakat bu devirde Altın Orda Devleti'nin Memlûk Devleti ile ilişkisi kesildi. Çünkü, Anadolu'da kurulan yeni ve güçlü diğer bir Türk Devleti Osmanlılar, bir yandan Balkanlara geçmiş, bir yandan da güneye yönelmişlerdi.

Altın Ordu Devletinin ilk gerileme belirtileri de Canibek döneminde görülür. Canibek Han aynı zamanda Mamay'ın kayın pederi olan Berdibek Han'ın babasıdır. Canibek Han İslamiyeti yaymak yolunda yoğun faaliyetlerde bulunmuştur.¹³³

Canibek, Altın Orda Devleti'nin son hükümdarı olarak tanınır. İran'daki İlhanlı Devleti Canibek zamanında dağılınca Canibek, Tebriz bölgesinde hâkim duruma geçen Şeyh Küçük Hasan üzerine yaptığı bir seferde Tebriz'i zapt etmeyi başardı, ancak burada yerleşmeyerek geri çekildi. Canibek'i Tebriz'e karşı sefer yapmaya zorlayan Melik Eşref, Azerbaycan'da 1356 yılında yapılan savaşta yenildi¹³⁴. Böylelikle Azerbaycan'ın tamamı Altın Ordu'nun eline geçti. Canibek döneminde 1340-1341 tarihlerinde Tebriz'deki İtalyanların bir bölümü kılıçtan geçirilirken sağ kalanlar da kentten göçe tabi tutuldu¹³⁵. Eşref bin Timurtaş bin Çoban'ın baskısından bunalan Irak ve Azerbaycan halklarının yardım çağrılarını üzerine bölgeye giden Canibek Han 1356 yılında Güney Azerbaycan ve Tebriz'e bir sefer düzenleyerek buraları bir süre kendi egemenliğinde tuttu. Tebriz'i aldıktan sonra oğlu Berdibek'i Azerbaycan Hanı olarak bıraktı. Tebriz'de kendi adına para bastırdı.

¹³²Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s: 82.

¹³³A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, çev: Hasan Eren, TTK. Yayınları, Ankara, 2000, s: 110-111; Altın Orda Devleti'nde İslamiyet algısı konusunda Devin Dewese, **Islamization and Native Religion in the Golden Horde**, Pennsylvania 1994.

¹³⁴Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s: 84.

¹³⁵Mehmet Tezcan, "Türk Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", s: 175.

Canibek zamanında Memlûk Devleti ile ilişkilerin duraksama nedeni güneyde Osmanlılar 1345’de Çanakkale boğazını geçince Mısır’a olan boğazlar yolunun da kapanmış olması ile Bizans ve Balkanlar ile olan bağlar önemini kaybetti. Bu suretle Altın Orda uluslararası siyaset alanından önemli oranda uzaklaştırıldı.

Oğlu Berdibek’in yönetimi ele almasından sonra ortaya çıkan taht kavgasında Altın Orda’nın güçlü emirlerinden Toğlubeg tarafından öldürüldüğü söylenir. Canibek 1357 yılında bir suikast sonucu öldürüldükten sonra devletin gerileme dönemi de başladı. Altın Orda devletinde artık devamlı karışıklılar yaşanacaktır. Hanedan üyeleri arasında çıkan iç mücadele, ticâret hareketlerinin gittikçe azalmasına neden olmuştur.

Berdibek Han’ın saltanatı döneminde Altın Orda tahtında büyük bir karmaşa yaşanmıştır¹³⁶. Babasının yerine tahta çıkan Berdibek, on iki kardeşini öldürtmüştü. Mensup olduğu sülaleyi yok etti. Fetret devrinde Cuci soyundan olup olmadığı konusuna net bir biçimde bilinmeyen kişiler Han olarak para darp ettirmişlerdi. Bu durum kurumsal olarak Hanlığın zaafını gösterir.

Canibek’in oğlu Berdibek’in 1359’da ölmesinden sonra Batu Han sülalesinin sona erdiğini belirten kaynaklar vardır. Taht kargaşası öylesine güçlüydü ki 1360-1380 yılları arasında Altın Orda tahtına toplam 14 Han oturmuştu.

Berdibek ölünce Toktamış Han taht üzerinde otoriteyi kurmuştu, ama bu arada birçok emir bağımsızlıklarını ve Hanlıklarını ilan etmiş bulunuyorlardı. Ayrıca Litvanya ve Podolya prenslikleri de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Emir Mamay Mırza ise kendi başına hareket edecek bir güç ve nüfuza erişmişti ve Özbek Han’ın oğullarından Abdullah’ı tahta çıkardı. Böylece Altın Orda Devleti ikiye bölünmüştür.

¹³⁶Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s:57. Mustafa Kafalı; **Altın Orda Hanlığı’nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s. 86.

Altın Orda'nın son büyük Hanı Timur ve Bayezid'in çağdaşı olan Toktamış Han'dır. 1376-1391 yılları ve 1392-1395 yılları arasında devleti Toktamış Han yönetmiştir. 1376 yılında kardeşi Urus Han'dan kaçarak Timur'un yanına sığınmış, Altın Orda ve Ak-Orda'nın birleşmeleri halinde Maverâünnehir için son derece tehlikeli olacağını düşünen Timur, Toktamış'ın iyi karşılanmasını emretmişti. Timur, Toktamış'ı defalarca Ak-Orda üzerine sefere gönderdi ancak o her defasında yenildi¹³⁷. Sonunda Timur'un desteği ile Ak-Orda'yı yenen Toktamış 1380 yılında Mamay Mirza'yı yenerek Altın Orda'ya hâkim olmuştur. Toktamış, Moskova'ya kadar uzanan bir sefer düzenlemiş, kendi adına para bastırmıştı.

Toktamış Han, Rus prensliklerinin boyun eğmesini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya savaşının intikamını almak için 23-26 Ağustos 1382 tarihinde Ryazan ve Suzdal knezlerinin desteğiyle Moskova'yı kuşattı¹³⁸. Bu kuşatma seferi başarısız olunca da farklı bir taktik ile Moskovalılar'dan alacağı az miktarda para karşılığında kuşatmayı kaldıracağına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açınca şehri yerle bir etti ve büyük ganimetlerle geri döndü. Kaynaklarda bu savaş dolayısıyla Moskova'da 24.000 kişinin öldüğü belirtilir¹³⁹. Böylece Toktamış, Altın Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi. Toktamış Han bunun ardından Azerbaycan ile Hârezm'e girdi. Toktamış Han burada kendi adına paralar darpettirdi. Daha sonra Tebriz seferine çıktı ancak askerleri sekiz gün boyunca şehre girmeyi başaramayınca Toktamış Han, yine Moskova'da uyguladığı taktiğe başvurdu. Tebriz halkı 250 tümen altın karşılığında barışı kabul etti. Fakat Toktamış Han antlaşmayı bozarak ordusunu şehre soktu ve Tebriz'i yağmaladı, âlimlerini başkentteki Saray'a

¹³⁷ İsmail Aka, **Timurlular**, s:20.

¹³⁸ İlyas Kamalov, "Toktamış Han", **DİA**, Cilt: 41; sayfa: 232.

¹³⁹ İlyas Kamalov, "Toktamış Han", s: 232.

götürdü. 1387'de Keş'i yağmaladı. Ertesi yıl Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrini kuşatıp ardından Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlûp etti, birçok şehir ve köyü yağmaladı. Buhara'yı almak istediye de başarılı olamadı.

Taht karışıklıklarından yaralanan Ak-Orda Hanı Toktamış, Altın Orda Hanlığını ele geçirmeyi başardı. Böylece Ak-Orda ve Altın Orda'yı bir Han yönetiminde birleştirdi. Toktamış Altın Orda'yı önemli bir güç durumuna getirdi. Moskova'yı yağmaladı, her biri bağımsızlık peşinde koşan emirlere yetkisini kabul ettirdi. Ancak Timur ile mücadeleye girişmesi Altın Orda'yı kolay kolay kendisini toparlayamayacak biçimde sarstı. Timur Toktamış'ı Saray'dan kaçmak zorunda bıraktı. Saray dâhil birçok kenti yakıp yıktı¹⁴⁰.

Toktamış Han, Doğu Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra Hanlığın batı kısmına da hâkim olmak istedi¹⁴¹. Bunun için Emir Kıyat Mamay'ı bertaraf etmesi gerekiyordu. Mamay, Toktamış ile savaşmasından hemen önce 1380 yılında müttefik Rus knezleri ile her iki tarafın büyük kayıplar vermesine neden olan Kulikovo Savaşı'nı yaptı¹⁴². Mamay bu savaşa başlamadan önce çeşitli diplomatik hazırlıklar yapmıştır.Örneğin Cenovalı tüccarlara Rus Nehirleri üzerinde ticaret hakları vaat etmiş; Litvanya prensi Yogayla ve Ryazan knezi ile ittifaklar yapmış büyük bir orduyu itaati altına almak istediği kuzeydoğuya göndermişti¹⁴³. Ancak Mamay'ın bu savaştan güç kaybederek çıkması Toktamış'ın işine yaradı ve böylece

¹⁴⁰İbni Arabşah, **Acaibu'l-Makdûr, (Bozkırdan Gelen Bela)**, Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s: 51-53. Hayrunnisa Alan **Bozkırdan cennet bahçesine Timurular : (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s: 46-47.

¹⁴¹Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s:69.

¹⁴²Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev: Kezban Acar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s: 118.

¹⁴³Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, s: 118.

onu yenebildi¹⁴⁴. Bu sayede Altın Orda'nın sağ ve sol kanatları tekrar bir Han'ın idaresi altında toplanmış oldu. Toktamış Han'ın 1380 yılında rakibi Mamay'ı yenmesi, bir süredir vergi ödemeyi kesmiş olan Ruslar üzerinde de etkili oldu. Rus Knezleri yeniden Altın Orda'ya vergi vermeye başladılar. Toktamış Han'ın yaptığı finansal reformlar sayesinde devleti yalnız ekonomik bakımdan değil siyasî açıdan da bir süre daha güçlü tutmayı başardığı anlaşılmaktadır.

Toktamış'tan sonra kısa süreli birçok Han tahta çıktıysa da başarılı olamamıştır. 1480 yılında Han Seyit Ahmet Moskova büyük knezi III. İvan'ı sıkıştırmış ancak ileri harekette geç kalınca Moskova knezliği kendiliğinden Türk hâkimiyetinden kurtulmuş ve bölgenin en güçlü devleti haline gelmiştir.

Toktamış ve Timur'un ittifakı, bir süre sonra birbirlerine karşı hâkimiyet mücadelesine dönüştü ve Timur Toktamış üzerine seferler düzenledi. Altın Orda bu süreçte, ortak Timur tehlikesine karşı Memlûklar'dan destek aldı. Taraflar arasında 1395 yılında yaşanan mücadeleyi Toktamış kaybetti. Timur Özü (Dnepr) Irmağı taraflarına giderek Toktamış Han ile birlikte hareket eden bazı kabileleri yağmaladı ardından kuzeye Don Irmağı'na yöneldi. Moskova yakınlarına gelen Timur Azak şehrini de yağmaladı, kışın ise Hacı Tarhan (Ejderhan) ve Saray Berke kentlerini yağmaladı¹⁴⁵. Bu dönemde 1395 yılında Timur tehdidine karşı Venedik'teki tepki Karadeniz Bölgesi'ndeki Tana ve Venedik ticâretinin kaderi üzerine duyulan endişe olmuş ve hemen Altın Orda Hanı Toktamış'a kendisinden koruma talep eden mektuplar yollanmıştır.¹⁴⁶ Fakat Toktamış Han bu tarihlerde başkenti Saray'ın

¹⁴⁴Ötemiş Hacı, **Cengizname**, s:69.

¹⁴⁵ İsmail Aka, **Timurlular**, s:32-33.

¹⁴⁶A. Knobner, , "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**,Çev: Musa Şamil Yüksel, Sayı 18, Güz 2005, s: 233; Ayrıca bkz: *Registres... du sénat*, no.898, 927, 981; **Délibérations des assemblées Vénitiennes concernant la Romanie**, ed. F. E. Thiriet, Paris, 1971, no.933.

yağmalanması ve yakılması ile meşguldü ve bu büyük kargaşa ortamında Altın Orda hanlarının Batılı müttefikleri uğruna bir yardım girişiminde bulunması pek mümkün değildi.

Toktamış Han 1392-1395 yılları arasında yeniden tahta çıktı, Timur'un yardımıyla birliği yeniden kurmuştu. Ayaklanan Rusları ve Litvanyalıları da yenmişti. Bu başarılarını Timur'un yardımlarına borçlu idi. Ama, durumunu düzeltip güçlenince, Timur'la ilişkisini kesmek istedi. Böylece aralarında başlayan anlaşmazlık büyüdü. Timur'la Toktamış Han arasında 1395 yılında yapılan Terek Savaşı'nda, Timur galip geldi ve Altın Orda Devleti'ni bir daha eski gücüne ulaşamayacak bir şekilde çökertti¹⁴⁷. Altın Orda Devleti'nin başına Kutluk Han'ı getirerek çekildi. Toktamış Han ile Timur arasındaki ilk karşılaşma (Haziran 1391 tarihinde Kondurca (Kunduzca) ırmağı boyunda gerçekleşti. Toktamış Han'ın ordusunu dağıtan Timur çok miktarda ganimet elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korudu. İki ordu 15 Nisan 1395 Terek ırmağı boyunda tekrar karşı karşıya geldi. Mücadeleden galip çıkan Timur bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İdil boyunda Ükek'e, ardından Moskova'ya kadar giderek buraları yağmaladı.

Timur'un çekilmesinden sonra Toktamış Han 1396'da Kefe'ye hâkim olmuştu ancak kısa süre sonra Emîr Edigey Mirza'nın yardımıyla Hanlığını ilân eden Timur Kutluk'a yenildi ve Litvanya Prensi Vitovt'a sığındı. Fakat 12 Ağustos 1399 Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Edigey tarafından bozguna uğratıldı. 1405 yılına kadar devam eden kaçak hayatı sırasında Edigey Mirza onu yakalayabilmek için çok uğraştı. Toktamış Han zor durumda kaldığından Timur'la arasını düzeltmeye

¹⁴⁷İbni Arabşah, **Acaibu'l-Makdûr, (Bozkırdan Gelen Bela)**, Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s:145-148.

teşebbüs ettiyse de Timur'un âni ölümü onu zor durumda bıraktı. Bir süre sonra Toktamış Han da vefat etti. Ölümünden sonra oğulları ve özellikle de özellikle Celâleddin, Cabbar Berdi, Kerim Berdi ve Kebek Altın Orda Hanlığı mirası üzerinde pay almak için kıyasıya bir siyasî mücadeleye girdiler. Toktamış'ın diğer bir oğlu olan Kadir Berdi 1419 yılında öldürüldü.

Toktamış, batıya kaçarak Litvanya'ya sığınmıştı. Litvanya hâkimi Yagayla'ya bu dönemde bir yarlık verdi. Litvanya Kralı Witold'un yardımı ile geri dönüp tahtını ele geçirmeye çalıştı ama Kutluk Han'a yenildi. Litvanya ordusu büyük bir bozguna uğratıldı.

1395-1400 yılları arasında Timur'un Altın Orda tahtına çıkardığı Timur Kutluk'un koruyucusu Edige Mirza, iktidarın gerçek sahibi durumuna geldi. Tahtını yeniden ele geçirmeye çalışan Toktamış'a yardım eden Litvanya kralını 1399 yılında yendi. Rusları yenerek boyun eğmeye zorladı

Timur Kutluğ 1400 yılında ölünce Edigey Mirza tahta sırasıyla Timur Kutluğ'un akrabaları olan Şadibek, Fuladbek ve kardeşi Timur'u çıkarttı. Bu Hanlar vasıtasıyla Edigey Mirza kendi reformlarını başlattı. Altın Orda'da düzeni oluşturmayı başaran Edigey, Çengiz Han'ın yasasına ilavelerde bulundu, vergi sistemini de değiştirdi ve eskiden beri düzenli olarak yürütülen bir ticârî faaliyeti, Mısır'a yapılan köle ticâretini yasakladı. Edigey bu ticarî yasağı aslında ticârete önem vermemesi nedeniyle değil Altın Orda'dan Türk nüfusunun azalmasını engellemek amacıyla yapmıştır¹⁴⁸.

Edige'nin Toktamış'ın oğullarından Kerim Berdi ile yaptığı savaş sırasında 1419 yılında ölmesinden sonra Altın Orda'nın dağılma süreci hızlandı. Uluğ

¹⁴⁸George Vernadskiy, **Moğollar ve Ruslar**, s. 290-291. ve İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:109 ve 110.

Muhammed (1419-1420-1427-1433) Akordu kolundan Barak tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Daha sonra tahtını ele geçirdiyse de Edige Mirza'nın oğullarının baskısı karşısında Kırım'a çekilmek zorunda kaldı. Burada da tutunamayarak Orta İdil bölgesinde Kazan Hanlığı'nı kurdu¹⁴⁹. Kırım'da Hacı Giray (1442'den önce) Altın Orda'dan ayrıldı. Ayrıca Saray üzerinde iddiası olan Toktamış'ın torunu Seyyit Ahmet, 1433 yılı itibariyle Ukrayna'da bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Ahmet Han (1465-1481), Altın Orda'daki siyasi karışıklıklardan yararlanarak bağımsızlığını ilan eden III. İvan'a karşı Lehistan-Litvanya ile anlaştı. 1480'de Moskova üzerine bir sefer düzenlediyse de sonuç alamadı. Hanlar arasındaki bu şiddetli mücadele devresinde Altın Orda başkenti Saray da Moskova'nın müttefiki Kırım Hanı tarafından yağmalandı.

Birçok etkenlerin bir araya gelmesiyle, gittikçe zayıf düşen Altın Orda Devleti'ne, bu dönemde Timur'un üç darbesinin de peşpeşe geldiği bilinmektedir. Timur'un bu seferleri sırasında Saray şehri tamamen yıkılmış ve halkı öldürülmüştür. Altın Orda Devleti ard arda aldığı bu ağır darbelerden sonra bir daha kendine gelememiştir. Hanedan âzası arasında çıkan iç mücadele, ticâret hareketlerinin gittikçe azalması, komşularının kuvvetlenmesi Altın Orda Hakanlığı'nı gittikçe zayıflattı. Akdes Nimet Kurat'a göre; *"Altın Orda'nın çökmesinde en büyük âmil Moskova Knezliği'nin yükselmesi ve kuvvetlenmesi olmuştur; Bunu hazırlayan birçok unsur bir araya gelmiştir. III. İvan gibi kurnaz ve dirayetli bir knezin Moskova'nın başında bulunması, Knezliği yükseltmek ve genişletmek için gayet sistemli bir siyaset takip etmesi en mühim faktörlerden birini teşkil etmiştir. Moskova'nın batı komşusu Litvanya-Polonya ve Baltık'taki Alman şövalyeleri ve İsveç Devleti, Rusya'nın*

¹⁴⁹Kazan Hanlığı tarihi hakkında daha kapsamlı bilgiler için bkz: Mihail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev: Ayaz İshakî, Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK Yayınları, 2009.

*büyümesine karşı müştereken ciddi bir karşılık gösteremediler. O devirdeki umumisiyasî gelişme, Moskova knezliğinin büyümesini kolaylaştırdı*¹⁵⁰.

Altın Orda Devleti 1502 tarihinde tamamen ortadan kalkmış, bu hakanlığın enkazından Kırım, Kazan, Sibir, Astarhan ve Nogay Hanlıkları doğmuştur.¹⁵¹

B. Altın Orda Hanlarının İktisadî Politikalarına Genel Bir Bakış

Genel olarak tüm Moğol liderlerinin Cengiz Han'dan itibaren ülkelerinde ticâretin gelişmesine çok önem verdikleri bilinmektedir. Cengiz Han ticaretin faydalarının farkında olduğu için Harezmi'de tüccar kampanyası başlattı. Cengiz Han Hârezmşahlar ile ticarî ilişkileri geliştirmek üzere tamamı Müslümanlar'dan oluşan 450 kişilik bir tüccar kafilesini Hârezmşah'ın ülkesine göndermişti. Moğollar'ın bu ilk ticaret tecrübesi olumlu sonuçlanmadı. Bu ticaret heyeti Hârezmşahların sınır şehri Otrar'a girmesinin hemen ardından, şehrin valisi Kayır Han lakaplı İnalçık tarafından durdurularak tutuklandılar. Daha sonra kervanın mallarına el konulurken, heyetin tamamı öldürüldü. Kısa süre sonra 1220 ulu (ejder) yılının yazında İrtiş bölgesinde olan Cengiz Han güz mevsiminde yolu üzerindeki vilayetleri zapt ederek Otrar üzerine yürüdü.¹⁵²

Moğollar için ticaret ve tacirler çok önemli olduğu gibi Cengiz Han Moğol kabilelerini birleştirerek başarılı olmadan önce bile Müslüman tüccarlar da onun ilk destekçileri arasında yer aldı¹⁵³.

¹⁵⁰Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 145.

¹⁵¹Akdes Nimet Kurat, "Altın Ordu Devleti", **Türk Dünyası El Kitabı**, s. 407.

¹⁵²İbrahim Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 2000, s.240-241. Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, s:79 ve 106.

¹⁵³Michal Biran, "The Mongol Transformation: From the Steppe to Eurasian Empire" **Inner Asian Studies and Mongolian Studies**, Medieval Encounters, Volume 10, Issue 1-3: 2004, s: 350.

Moğol ve Tatar kabileleri, Cengiz Han yasalarına bağı olarak bir araya gelmişlerdir.¹⁵⁴ Elde mevcut sınırlı kaynaklara göre Altın Orda'da ziraat, ticâret, vergi ve her çeşit mükellefiyetleri düzenleyen belirli kanunlar mevcuttu¹⁵⁵.

Bir ülkeye tacir-emiri gönderen Moğol Hanı ona payza ve yarlık verir böylece gezgin tacir dokunulmazlık elde ederdi.¹⁵⁶

Altın Orda Devleti'ne en çok gelir getiren vergi kaynağı tacirler tarafından satılan veya pazar yerine getirilen tüm mallardan alınan tamga vergisi olduğu için tacirler devlet için oldukça itibârlı bir zümreydi.¹⁵⁷

Uluslararası ticâreti geliştirebilmek için aktif devlet koruması gereklidir ve bu sadece yolların güvenliğini sağlamak ile değil aynı zamanda piyasa koşullarının tâcirlere güven verebilecek şekilde düzenlenmesini gerekli kılar. Bir devlet topraklarında ticâret yapmak isteyen tacirlere ilk etapta can güvenliği, ardından ölmeleri halinde mallarının zâyi olmayacağını bilmeleri güvencesini verebilmelidir. Gelişmiş bir ticâretağı kurulabilmesi aynı zamanda para eş değerliğinin daha güvenilir olmasını, paranın dolaşımında uygun değerini bulabilmesini ve tacirlerin ihtiyacı için yeterli olabilmesini gerektirir. Bu nedenle devletler resmi yazışma ve anlaşmalar yapmak durumunda kalmıştır¹⁵⁸. Altın Orda Devleti döneminden günümüze ulaşabilen yarlıklarda yani ticarî imtiyaz belgelerinde söz konusu gerekliliklerin yerine getirilmeye çalışıldığını fark ederiz.

Thomas Allsen'in deyimi ile "*Moğollar kendileri tarımsal dünyanın tadını çıkarırken tüccarları da bozkırda kalmaya razı etmek için posta istasyonlarına*

¹⁵⁴Ahmet Temir, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, s. 119.

¹⁵⁵Cengiz Han yasaları hakkında bkz: Ali Bademci, **Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁵⁶Gordlevsky V. ; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev:Azer Yaran, Onur Yay., Ankara 1988, s: 211

¹⁵⁷Mustafa Kafalı, **Altın Orda Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s:135.

¹⁵⁸Nicola di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts",s:405.

güvenli yollar ve erişimden istifade etme fırsatları sundular"¹⁵⁹. Altın Orda Hanlarının da ülkelerinde ticâretin gelişmesine özel önem verdikleri bilinmektedir. Ülkelerinde ticâretin gelişmesi amacıyla sürekli çaba harcayan Altın Orda hanları siyasî politikalarında da ticârî faydayı ön plânda tutmuşlardır.

İlmen Gölü'nün kuzey sahilindeki Novgorod şehri önemli bir iktisadî ve siyasî merkezdi. Ekonomi tarihçilerinin bir kısmı Novgorod'un XIII- ve XIV. yüzyıllarda yani Tatar hâkimiyeti döneminde daha büyük gelişme kaydettiğini belirtirler¹⁶⁰. Rus knezlikleri arasında mücadeleler eksik olmadığından Rus yurdu, âdeta, daimî bir anarşi ortamı yaşanmasıyla dikkati çekiyordu. Batu Han'ın orduları 1237'de Bulgar'dan hareketle Suru (Sura) ırmağının baş kısmını geçtikten sonra Ryazan üzerine yürüdüler. Bir darbe ile burayı ele geçirip o sıralarda fazla önem arzetmeyen bir kasaba olan Moskova'yı yaktılar. Rus tarihçilerin çoğu bu kentlerin yakılıp yıkılmasını iktisadî gerileme olarak gösterse de Altın Orda hanları kent gelişimine önem vermiş, harap olan kentleri onarmış ve yeni imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Altın Orda Devleti için ticâret sadece ekonomik bir etkinlik olmakla sınırlı kalmıyor, sosyal gelişim açısından da önem taşıyordu. Tacirlere verilen önem onların kervanlarla seyahatlerini kolaylaştırmak ve savaş zamanlarında özel şartlara tâbi tutulmak şeklinde ayrıcalıkları da içeriyordu. İbni Arabşah'ın Deşt-i Kıpçak ülkesini tasvir ederken belirttiğine göre kervanlar Harezm'den çıkıp hiçbir tehlike ile karşılaşmadan araba ile Kırım'a kadar giderdi¹⁶¹. Savaş dönemlerinde de tacirlere

¹⁵⁹Thomas T. Allsen, "Mongolian Princes and their Merchant Partners 1200-1260," *Asia Major*, n.s., 2, 1989, 83-126.

¹⁶⁰Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s:108.

¹⁶¹İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdûr, (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s:135.

cepheden serbestçe geçme izni veriliyordu. Esir alınan tacirler hangi milletten olursa olsunlar serbest bırakılıyorlardı. Örneğin Baskak Ahmed, Rus knezlerini cezalandırmak için sefere çıktığında önce buradaki Alman tüccarları da esir almışa ancak daha sonra onların tüccar olduğunu öğrenince bu esirleri serbest bırakmıştır¹⁶². Ölen tacirin malları müsadere edilmiyordu.¹⁶³

Batu Han aralarında bir çok Müslüman tacir de bulunan müşavirlerine dayanarak gelirlerini en geniş ölçüde arttırmak istedi ve bu nedenle gerektiğinde her türlü şiddete başvurmaktan da çekinmemişti. Ülkesinde ticâretin gelişmesine büyük önem veren Batu Han Kırım'da, Bulgar alanında, İtil Havzasında, Harezmi'de ve kuzey Kafkasya'da bulunan şehirlerdeki esnaf ve tüccâr sınıfından türlü feodal vergileri toplamak için de ayrı bir teşkilat kurmuştu. Moğol işgali Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda geliştirilen ticârete ağır bir darbe vurmuştu. Gerilemeye başlayan ticârî hayatı yeniden canlandırmak gerekiyordu. Ülkenin ekonomik gelişimine önem veren Batu Han Altın Orda coğrafyasında ticârî faaliyetleri tekrar canlandırabilmek için çok çabaladı. Bununla birlikte Batu Han dönemi İlhanlı hâkimiyetindeki Tebiz'e göre ekonomik açıdan dikkate değer bir gelişme kaydedememiştir. XIII-XIV. Yüzyıllarda Karadeniz ticâreti ve Moğollar konulu eserin sahibi Virgil Cicolitan da Batu Han dönemini "Tebriz'in Gölgesinde Karadeniz Ticâreti" şeklinde tanımlamaktadır¹⁶⁴.

Batu Han döneminde yaşanan bir örnek olay bu süreçte merkez Moğol yönetiminin Altın Orda sahasını iktisadî bakımdan fazla önemsemediğini

¹⁶²İlyas Kemalolu,"Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:371-372.

¹⁶³Nadir Devlet; "Altın Ordu",**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**,c: IX , Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s: 167.

¹⁶⁴Virgil Ciociltan, a.g.e. s: 144.

göstermektedir: yaşadığı açık bir ekonomik bunalımda iken nakit krizinde Karakorum'daki büyük Moğol kaanı Mönge'den, inci alabilmek amacıyla 10.000 gümüş külçe istemiş, Mönge sadece 1.000 külçe gümüş ve ölçülü uygulamalarda bulunması yönünde tavsiyeler göndermiştir¹⁶⁵.

Sayın Han¹⁶⁶ ve "İyi kalpli Han" unvânlarını taşıyan Batu Han'ın kendisine tabii devletlere ağır iktisadî yükler getirmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin vassal devlet konumundaki Türkiye Selçukluları yıllık vergi dışında doymak bilmeyen istekleri ve bazı Moğol kumandanlarının keyfi baskılarına karşı Batu Han'a güvenmekteydiler. Fahreddin Ali Batu Han'ın huzuruna gidip Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar'ın anlaşma dışı vergi taleplerini karşılayamadığını bildirdi. Bunun üzerine Batu Han Baycu Noyan ile diğer emirlerin elçilerinin Rum diyarına gitmelerini yasaklayan ve onları o işten alıkoyan yarlık ve payza çıkardı.¹⁶⁷ Taktasun yargucu ile bütün şehzadelerin gözünde üstün bir yere sahip olan itibarlı kölelerini (nöker) sahib-i a'zam Fahreddin Ebu'l Hayrad Ali'nin yanında gönderdi. Onlar dönüşte o hükmü Baycu Noyan'a buyurdular. O güden sonra Baycu'nun ve diğer noyanların elçileri Türk ülkesine gidip gelmeye cesaret edemediler. Fahreddin Ali bu ziyareti sonunda Baycu Noyan'ın ödenmekte olan vergiler dışında Anadolu'dan korku ve tehdit salarak almakta olduğu özellikle hayvan sayım vergisi "kopçur"u almak için Şemseddin Kazvinî'nin gönderdiği tahsil memurlarını yasaklayan, Batu Han'ın yarlığı ile yanında kaanın elçi ve yargucuları ile birlikte

¹⁶⁵Thomas T. Allsen, "Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259", **The International History Review** Vol.10, No. 3, Aug., 1988, s. 465.

¹⁶⁶Ötemiş Hacı, **Cengizname**, s: 36 ve 39.

¹⁶⁷Bu yarıktan İbn Bibi söz eder ancak bu yarlık bugün mevcut değildir. İbn Bibî; **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l Umuri'l -Ala'ıye (Selçuk Name)** , II, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, Ankara 1996, I.cilt, s: 464.

dönmüştür.¹⁶⁸ Bu kayıt bizlere kopçur vergisinin Altın Orda ilhanlığı döneminde alınmadığını göstermektedir. Selçuklu Sultanı Kaan'a Emir-i Dad Fahreddin Ali'yi gönderdiğinde, nüfus sayım vergisi (kafa vergisi adıyla da bilinen ve İbn-i Bibi'nin "ser şomare" olarak zikrettiği verginin Selçuklu ülkesinden alınmamasını sağlayan bir muafiyet yarlığı almayı başarmışlardı¹⁶⁹. Bundan sonra Baycu'dan gelen elçilerin sayısı azaldı. Arasına gelenler de fazla ilgi ve itibar görmediler. Yani bundan böyle Baycu Noyan canı istediği zaman Anadolu'dan mal ve para alamayacaktı. Bu kayıt Batu Han'ın Anadolu idaresinde Moğol merkezinden bağımsız idare edebildiğini gösterir. Altın Orda Devleti'nin Selçuklular'dan aldığı haraç miktarı konusunda kaynaklarda tartışmalı görüşler vardır. Net bir rakam söylemek mümkün olmasa da İlhan Erdem, Sıbt, İbnü'l-Cevzî, Devadarî ve Zehebi'nin verdiği bilgileri değerlendirerek Moğollar'a ödenen miktarın 360 ilâ 400.000 dinarcivarında olduğu sonucuna varmıştır¹⁷⁰.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin ekonomik kontrolü de Altın Orda elindedir. Bununla birlikte Altın Orda Hanının bu yetkisini İlhanlı dönemindeki gibi baskı amaçlı kullanmadığı dikkati çeker. İlhanlar döneminde ise Anadolu halkı yıllık vergileri ödemekte yetersiz kalınca gelirleri ile birlikte yöreler verilmiş ve İlhanlılar Anadolu'da özel mülkler edinmiş, iktisadî sistemideğiştirerek ülkeyi iltizama verme yöntemini uygulamıştır. İlhanlılar döneminde ortaya çıkan bu keyfi yönetim ve ağır vergiler özellikle Türkmenler'in büyük bir tepki göstermesine neden olmuştur¹⁷¹.

¹⁶⁸Ali Sevim, Yaşar Yücel; **Türkiye Tarihi**, s:178.

¹⁶⁹İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", **Tarih Araştırmaları Dergisi (AÜDTCF)**, C. XXIV S. 38, Ankara 2005, s:8.

¹⁷⁰İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", s:6.

¹⁷¹İlhan Erdem; **Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s:459.

Moğollar'a özellikle olumlu duygular beslemeyen Farsça Tabakat-ı Nasirî yazarı tarihçi Cüzcanî'nin, sözlerine göre Batu Han'ın koruması altında Müslümanlar özgürce yaşamıştır. Onun himayesinde Türkistan'daki Müslümanların büyük huzur içinde yaşadıkları ve olağanüstü güvenlikten memnun olduğu anlaşılmaktadır¹⁷².

Berke Han, kendi adına sikke bastırarak Karakorum'la ilişkisini kesti ve bağımsızlığını ilan etti. Ayrıca Yeni Saray (Saray el-Cedid) şehrini kurarak burayı yeni başkent yapmış ve bu tarihten itibaren Saray el-Cedid iktisadî bakımdan önemli oranda gelişme kaydetmiştir.

Berke Han'ın hâkimiyet zamanında, Altın Orda Büyük Hakanlıktan tamamen ayrılarak yalnız siyasî açıdan değil iktisadî bakımdan da merkez Moğol yönetiminden tamamen bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Berke Han kendi adına sikke bastırmakta ve tamamıyla müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi. Berke Han zamanı Altın Orda'nın en parlak devri olarak tanınmaktadır. Yeni bir "Saray" (Yeni Saray) şehrinin kuruluşu da bunu teyit etmektedir.

Yönettiği halk 922'den beri Müslüman olan Altın Orda'da Batu'nun küçük kardeşi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, ülke artık bir Türk-İslâm devleti haline gelmiştir¹⁷³. Esas itibarıyla bu coğrafyada 922'den beri İslâm kültürü yayılmıştı. Berke Han, Volgograd yakınında yeni bir saray kenti Saray Berke'yi kurunca Türkistan'la ticâret münasebetleri tekrar kuvvet buldu ve Saray Hanları Müslüman oldular¹⁷⁴. Tez çalışmamız boyunca Altın Orda tarihinde İslamlaşma sonrası iktisadî yapıda İslam etkilerini de araştırdık ancak, bizden önceki pek çok araştırma eserde dile getirildiğinin aksine Altın Orda'nın İslam iktisadî

¹⁷²Cüzcanî, **Tabakat-i-Nasirî**, W. Tiesenhausen, **Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I**, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. s:15.

¹⁷³ Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s:41 ve 45.

¹⁷⁴Akdes Nimet Kurat, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Coğrafya-Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1992, 400-408.

yapısının başka etkilerden üstün geldiği kanaatine ulaşmadık. Altın Orda iktisadî yapısında İslam izlerini fazla göremeyiz.

Altın Orda hanı Mengü Timur Büyük Prenslar ile 1270 yılında yazışmalar yapmıştır. Bu yazışmalara göre tüccârlar için serbest geçiş öngörülmüş ve tacirlerin güvenliği garanti altına alınmıştır. Bu anlaşmalar Avrupa ve Asya arasında yakınlaşma ve birbirlerini her zamankinden daha iyi tanıma için prensipte Moğollar'ın geç XIII. ve XIV. yüzyıllarda etkin rolünü göstermektedir¹⁷⁵.

Mengü Timur'un dış siyasetinde daima İlhanlı, Bizans ve papalık ilk sırayı almıştır. Ayrıca Cenevîz ve Venedikliler'le ticârî ilişkiler başlatılmış ve Cenevîzliler, Kefe'de daha sonra Karadeniz ticâretinde önemli rol oynayacak olan bir koloni kurmuşlardır. Altın Orda-Memlûk iş birliğinin Boğazlar üzerinden gerçekleştirilmesi, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki nüfuzu ve Batı dünyası ile mevcut ilişkileri dolayısıyla Bizans'a baskı yaparak bu iki devletin bağlantısının zaman zaman kesilmesine yol açmışsa da Altın Orda'nın Bizans'a baskısı genelde Boğazlar yolunun açık tutulmasını sağlamıştır. Mengü Timur'un ordusunun 668 (1269-70) yılında İstanbul'u ele geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği sefer o sırada İstanbul'da bulunan Memlûk elçisi Fârisüddin Mes'ûdî tarafından durduruldu. Fakat elçi bu hareketi Sultan Baybars'ın izni olmadan yapmış ve bu nedenle Kahire'ye dönüşünde tutuklanmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁵Niccolo di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai – M. Biran, Leiden-Boston 2005, s:392.

¹⁷⁶en-Nüveyrî, Şahabeddin Ahmed b. Abdulvahab, Nihayetü'l- Ereb fi Fünunü'l-Edeb, C. XXVIII, (Neşr. M.M. Emin, M.H. M Ahmed) Merkezü Tahkikü't-Teras, , Kahire 1992, XXVII, 362

Altın Orda Devleti'nin gelişmesiyle birlikte halkın gittikçe toprağa bağlanması, ziraat, ticâret ve sanayinin gelişmesi, devlet idaresinin yerleşik hayatın getirdiği şartlara göre yeniden teşkilâtlanmasına yol açmıştır.¹⁷⁷

Kırım'a 1298-1299 yılında vergi toplamak üzere gönderdiği torunu Aktacı öldürülünce bu duruma çok sinirlenen Emir Nogay'ın emriyle 1298'de Kefe, Kırk Yer (Çufut Kale), Suğdak Kerç gibi Altın Orda şehirlerinin yağmalanması¹⁷⁸, Müslüman, Frenk ve Alanlar'dan pek çok tacirin öldürülmesi ticârete ağır bir darbe vurmuştur.

Mehmet Saray'a göre, Avrupa ve Asya arasındaki ticaret daha ziyade Ön Asya yolu üzerinden yürütüldüğü için Altın Orda Devleti iktisadî açıdan pek ilerleme gösterememiştir¹⁷⁹. Charles King ise ticarî gelişme için Karadeniz'in yeterince önemli olduğunu düşünür, ona göre "bir tacir için doğuya yönelik herhangi bir yolculuğa Karadeniz'i de dâhil etmeye çalışmak ekonomik açıdan oldukça maküldü. Çünkü İstanbul'dan Trabzon'a, oradan da kervan ile İran'a gitmek doğrudan Anadolu'yu geçen bir kara yolculuğunun üçte biri kadar zaman alıyordu"¹⁸⁰. Altın Orda Devleti için Karadeniz üzerinden yürütülen ticaret önemli bir alternatifti ancak bu sahada ticaret bazen siyasi politikalardan olumsuz etkilenmiştir.Örneğin Tokta Han döneminde Cenevîzîler'in Karadeniz ticâreti de önemli oranda zedelenmiştir. 1340'lı yıllarda Cenevîz kolonileri ile Altın Orda idarecilerinin arasında gerginlik yaşanmıştır. Bu tarihlerde İlhanlılar ile ticarî ilişkiler kuran Cenevîz, Altın Orda-İlhanlı mücadelesine de dâhil olup rakip devlet İlhanlıları desteklemeye başlayınca ilişkiler aktif çatışmaya dönüştü. Cenevîz kolonilerine saldırmaya karar veren Tokta

¹⁷⁷ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı" **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, S. 538-540.

¹⁷⁸D. V. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, Çev: D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s:49.

¹⁷⁹MehmetSaray, "Altın Orda Hanlığı" **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, s.540.

¹⁸⁰Charles King, **Karadeniz**, Çeviri: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2008, s:115.

Han 1308 yılında, Cenevîzliler'in Tatar çocuklarını kaçıarak zorla köle olarak sattıkları bahanesiyle Cenevîzliler'e saldırdı.¹⁸¹ Altın Orda merkezi Saray kentindeki tüccârları Solhat'a sürdü, mallarını müsadere etti, ardından Kefe'yi kuşattı.

Karadeniz ticâret tekeli için Latin Devletleri arasında yoğun bir rekabet yaşanıyordu ilk planda Cenevîz ve Venedik ikinci konumda ise Pisalı ve Yunan tüccârlar, rekabet karşısında her yolu denemişlerdi. Cenevîzliler bir süre için bu amaçlarında başarılı da oldular ancak 1308 yılında Moğollar'ın Kefe'ye saldırması sonucunda kendi konumlarını ani ve geçici olarak terk etmek zorunda kaldılar. Moğollar ile ilişkilerin kötüleşmesi ile Kefe'deki ticârî konumları zayıfladı. Tokta Han'ın askerî hareket için birincil nedeni Moğolları ve Altın Orda ticâret Cenevîz ticâretine köle dâhil diğer konularda, yasak getirmek olmuştur.¹⁸² Ticâret için izin her şeyden önce geliyordu, ancak ticârî izinler belli şartları dayatılmış ve Moğol egemenlik meselesinin vazgeçilmez olduğu, han otoritesi tarafından düzenlenmişti. Cenevîzliler'e kazandırılan bu ders muhtemelen "Hanın otorite ağırlığını" hissettirdi.¹⁸³

Tana krizi, Venedik ve Cenova arasında geçici ittifaka yol açmış ve bu iki rakip Latin ticâret devleti arasında ortak bir siyasî ittifaka zemin hazırlamıştır¹⁸⁴. Zamanlarda tepki yöntemi olarak Venedik her zaman Tatarlar ile savaşta Altın Orda topraklarında ticâret yapabilmek için, Cenevîzliler gibi, eski düşmanları ile işbirliği içinde olmayı, tüm güçlerini birleştirmek için tercih etmişti. Latince ifadesiyle "*La*

¹⁸¹Jackson Peter, **The Mongols of the West 1221-1410**, Harlow: Pearson Education Ltd 2005, s: 305.

¹⁸²Jackson Peter. a.g.e. s: 305.

¹⁸³Gheorghe I. Bratianu, **Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle**, Paris 1929, s: 283.

¹⁸⁴R.Morozzo della Rocca, "Notizie da Caffa," **Studi in Onore di Amintore Fanfani**, vol. iii (Milano, 1962), s: 285.

spiegazione è chiara: virtus unita forcior est quam dispartita et separata” birleştirilmiş güç parçalanmışlıktan iyiydi¹⁸⁵.

Canibek ordularına karşı İtalyanlar tarafından kullanılan bir "silah" olan ticârî ambargoyu (devetum), onlarla uzlaşmak ve onları bu düşmanca niyetlerinden vazgeçmeye zorlamak amacıyla uyguladı¹⁸⁶. Tana krizi hem İtalyan perakende satış yeri için uygun koşulları yaratmak için yapılan çabaların bir sonucuydu ama zamanda Moğol Hanları arasındaki dış ilişkileri, ticârette güvenlik ağlarının yokluğunu, sistemin zayıflığını veya kırılğan durumunu ve siyasî dengelerin bozulduğunu göstermektedir. Aslında İtalyanlar'ın Karadeniz ticâretinde egemenliği ve idarî teçhizatı tehlikede idi ve Latinler Moğolların otoritesine herhangi açık bir meydan okumanın affedilmeyeceğini görmüş oldular.

Kefe'de Cenevizliler Asya pazarlarından tahıl, balmumu, kürk, tuzlu balık, özellikle havyar ve erkek ve kadın köleler satın almışlardı. Uzun süre boyunca İtalyan tüccar ve devlet içindeki Moğollar arasındaki ilişkiler bozulmadan devam etmişti. Ancak 1300-1310 yılları arasını anlatan Latin kroniğine göre 1307 yılında, St Francesco gününde, Altın Orda hâkimi Tokta Han tüm Ceneviz tüccarları Solhat'dan sınır dışı etti¹⁸⁷. Kefe'nin saldırıya uğramasının hemen ardından, 1308 yılında Karadeniz Cenova yerleşim yanı sıra özel bir ofis metropol merkezi ve sonrakinin iç yönetimi arasındaki ilişkiyi de düzenleyen "Officium Gazarie" oluşturuldu¹⁸⁸. Ancak bu önlem Kefe üzerinde daha fazla devlet kontrolü sağlamadı, daha ziyade Karadeniz

¹⁸⁵Sergey Karpov, *Perché Tana? Motivazioni ufficiali per Proteggere e Mantenere un Lontanissimo Insediamento Veneziano*, **Fondazione Centro Italiano di Studi Sull 'Altro Medioevo Spoleto**, 2013, s:574.

¹⁸⁶Morozzo della Rocca, "Notizie da Caffa," **Studi in Onore di Amintore Fanfani**, vol. iii (Milano, 1962), s. 289–95.

¹⁸⁷Carlo Ciucciovino, "Cronaca 1300-1310", In: **La cronaca del Trecento italiano. Giorno per giorno l'Italia di Giotto e Dante. 1: 1300-1325**. UniversItalia, Roma, 2007, s. 306.

¹⁸⁸Kefe'de Cenevizlilerin yönetim birimi Liber Gazaria hakkında daha geniş bilgi için bkz: Giovanni Forcheri, **Navi e Navigazione a Genova nel Trecento: Il Liber Gazarie**, Genova, 1974.

sömürgelerinde dâhili yapıyı ve işlerini düzenleyen yönetim oldu. Cenevîz kolonileri bu ablukaya ancak birkaç ay direnebildi ve daha uzun süre dayanamayacaklarını anladıklarında şehri ateşe vererek kaçtılar.

Altın Orda Devleti'ni 1340 yılına kadar büyük bir başarıyla idare eden Özbek Han (1313-1341), Berke döneminde yayılmaya başlayan Müslümanlığı resmi din durumuna getirdi. Altın Orda'nın başkentini Saray Berke'ye taşıdı. Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dini özellikle kültürel alanda tamamen kuvvetlendi¹⁸⁹. Saray şehri, diğer İslâm memleketlerinin büyük şehirleri gibi camiler, medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı. Hükümdar sarayında âlimler, şeyhler, seyyidler ve hocalar itibar kazandılar. Medreseler ve mektepler açıldı. Özbek Han döneminde inşa edilen çok sayıda İslam eserinin muhtemelen vakfiyeleri vardı. Vakfiyeler yalnız kültürel ve sosyal tarih kaynağı olarak değil iktisadî tarih alanında da çok kıymetli bir kaynak türüdür. Ancak tez çalışmamız kapsamında yaptığımız araştırmalara göre (mevcut bilgilere göre) Altın Orda dönemine ait günümüze ulaşabilmiş bir vakfiye bulunmamaktadır.

Özbek Han dönemi Altın Orda Devleti'nin ekonomik açıdan zirvede olduğu bir devredir. Bu dönemde el-Ömerî, Özbek Han'ın seyyahlara dostça davrandığını ama hanlığın gelirleri yetersiz olduğu için istediği halde çok cömertçe hediyeler vermediğini kaydetmiştir¹⁹⁰. Özbek Han döneminde Latinler Altın Orda topraklarında geniş ticarî ayrıcalıklar elde ettiler. 9 Eylül 1332 tarihinde, Venedikli tüccârlara Tana'ya yerleşmeleri için imtiyaz tanındı. Özbek Han Rus prenslerinden alınan vergi sisteminde değişiklik yaptı.

¹⁸⁹Uli Schamiloğlu, "The Islamic High Culture of the Golden Horde", Devin Dewese, **Islamization and Native Religion in the Golden Horde**, Pennsylvania 1994.

www.turko-tatar.com/ca303/UCLA200x.pdfErişim Tarihi: 29.08.2009.

¹⁹⁰Virgil Ciocîltan, a.g.e. s:10.

Özbek Han'ın eşi Taytuğlu Hatun da eşi gibi ekonomik politikaları ile dikkati çekmiştir. Taytuğlu Hatun'un (Taytuğlu Hatun) Rus prensi Semen İvanoviç'e verdiği 26 Eylül 1347 tarihli yarlık, Metropolit Feognost'a verdiği 4 Şubat 1351 tarihli yarlık, Metropolit Aleksey'e verdiği 11 Şubat 1354 tarihli yarlıklar, Latinler'e verdiği ödeme belgeleri Hatun'un bu dönemde iktisadî ilişkiler üzerindeki aktif rolünü kanıtlamaktadır.

Canibek Han 1356 yılında Güney Azerbaycan ve Tebriz'e bir sefer düzenleyerek buraları bir süre kendi egemenliğinde tutarken Tebriz'de kendi adına para da bastırdı.

Özbek Han döneminde Venedikli tüccârlara Tana'da yerleşme izni verilen ayrıcalıklar 1342'de Canibek Han tarafından da teyid edilmişti.¹⁹¹ Ancak sadece bir yıl sonrasında 1343 tarihinde Venedikli tüccâr Andriolo Çivrano'nun kavga ettiği bir Moğol ileri geleni öldürmesine aşırı tepki gösteren halk Canibek Han'ı çok etkiledi. Canibek Han dönemi Altın Orda'nın Venedik kolonileri ile de savaşmasına neden oldu ve han bütün İtalyanları Tana'dan beş yıl boyunca kovdu.

Veba 1338 yılında Hindistan'da görülmeye başladı ve daha sonra 1342 yılında İtalya'da, 1346 yılında Portekiz'de, 1348 yılında Mısır'da görüldü¹⁹² ve ardından Altın Orda topraklarına sıçradı. Canı Bek Han'ın 1343-1347 tarihleri arasında

¹⁹¹Venedik ve Ceneviz ticârî ayrıcalıkları Türk hükümdarlarından da almayı başarmışlardı. Bu konuda daha kapsamlı bir çalışma için bkz: Melek Delilbaşı, "Orta Çağ'da Türk Hükümdarlarının Ahidnamelerle Batılılara Verdikleri İmtiyazlara Genel Bir Bakış", **Belleten**, XLVII/185 (1983), s. 95-103 ve Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidname" maddesi, DİA cilt: 01; sayfa: 540.

¹⁹²Mısır'da meydana gelen kıtlık ve veba salgının boyutları dönemin tarih kaynağı en-Nüveyrî'nin eserine yansımıştır. Nüveyrî, bu kıtlık ve salgın nedeniyle Nil'in civarında Mısır arazisinin sulanamadığını yazmaktadır. Müellif ülkedeki siyasi istikrarsızlığın kıtlık ve salgın hastalığın artmasında etkili olduğunu belirterek meydana gelen felaketlerden 600 bin kişinin hayatını kaybettiğini belirtmiştir. Bu dönemde açlık ve perişanlık içinde bulunan halktan bir de vezir Cafer zorla para toplamaya kalkışmıştı. Sıkıntı çeken halkın vezire karşı öfkesi kabarır ve Fustat'ta ayaklanmalar çıktığı gibi bazı ileri gelenler ile vezirin evi yağmalanır. İhşidî idaresinden memnun olmayanlardan bazıları da Fatımi halifesi el-Muizz'e başvurarak içinde buldukları durumdan kurtuluş çaresi olarak onu Mısır'a davet ederler.

Venedik ve Cenevîzliler'e karşı giriştiği savaşta başarısız bir Kefe kuşatması veba salgınının da başlangıcı oldu. Veba salgını sırasında Ceneviz ve Venedikliler için Tana ve kuzey yolları kesilmiş, kendi tabanları tehdit altındaydı ve ayrıca gözaltına alındılar birçoğu para karşılığında kendini kurtarmaya çalışırken halkın çoğu ciddi kayıplar verdiler¹⁹³. Canı Bek Han Venedik ve Cenevîzliler'e Tana'daki ticârî imtiyazlarını ancak 1347 yılında kısmen iade etti.¹⁹⁴

Berdibek'in saltanatı döneminde aynı anda sekiz Hanın para darp ettirmesinden Altın Orda'daki karmaşanın iktisadî boyutu da anlaşılabilir.¹⁹⁵

1353 yılı sonbaharında Venedikliler denizde iki kez bir dizi Altın Orda tüccârlarını soydular. Toplam hasar, yani 842 kg gümüş, 400 gram, bir gümüş eşdeğer 4500 soma ulaşmıştı. Altın Orda ve Venedik tarafları arasında tazminat davası başladı. 1358 sonbaharında Venedikliler'in borcunun 2.830 somma miktarına ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu miktar 529 gram ilâ 776 kg arasında bir gümüş demektir. Dava Altın Orda Han tarafı ve onun büyük devlet adamları, Venedik önderliğinde, Venedik Dükü ve Kuzey Karadeniz'de Dük yüksek rütbe resmi temsilcisi Azak Konsolosu arasında oldukça üst düzeyde gerçekleştirilmiştir. 13 Eylül 1358 Berdibek Han (1357-1359) Altın Orda ve Kırım Azak Tümen hükümdarları hemen Azak'da Venedikli tüccârlar ile borç tutarının tamamını tahsil edip Venedikliler'i uzaklaştırmak istemiştir. Ardından Han'ın otoritesi için geçerli durum Canibek (1342-1357) ve Özbek Han'ın eşi, Canibek'in annesi ve Berdibek büyükannesi olan Taytuğlu Hatun (1313-1341) Azak'a gelen Venedikli tüccâr

¹⁹³Serghej. P. Karpov 2001. Venezia e Genova: Rivalità e Collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV. In Genova, Venezia, il Levantenei Secoli XII-XIV, eds Gherardo Ortalliand Dino Puncuh. Venezia: Istituto Veneto discienze, Lettereediti: 257-72. 2001: 270-2.

¹⁹⁴Sergey Karpov, "Gênois et Byzantins face à la Crise de Tana de 1343 d'après les Documents d'Archives Inédits", *Byzantinische Forschungen*, 22, s: 37.

¹⁹⁵Mustafa Kafalı; *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s. 86.

gemilerinin her biri üzerindeki ithâlât vergisinden bir pay almak için Kuzey Karadeniz'de Venediklilerin ticâretini etkin ve kesintisiz biçimde yürümesiyle bizzat ilgilenmiştir. Bu destekleri nedeniyle Taytuğlu Hatun tarihe "Hıristiyan şefaatçi" olarak geçmiştir.

Toktamış Han döneminde 1380-1395 yıllarında ticaret ile ilgili kent ve kasabalarda Altın Orda Devleti'nin kendi geleneksel korumacı politika birliğinin yeniden tesis edilmesinden kaynaklanan küçük bir ekonomik canlanma gözlenmiştir.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru 1395 yılında yıkıcı Timur akınları Tana'daki İtalyan kolonilerini, ikinci kez katliamlara ve yağmaya tabi tuttu. Altın Orda, İran ile ticâretin gelişen bir merkezi olan İtil, ağzında Astrakhan şehri 1396 yılında tahrip edilmişti. Bu taribat oldukça uzun süre onarılamadı öyle ki yarım yüzyıl sonra, Giosafat Barbaro'nun ifadesine göre kent hâlen harabe durumundaydı¹⁹⁶. Timur tarafından tahrip edilen Tana'da baharat ve ipek ticâreti önemli oranda sekteye uğramıştı, sadece Venedik için gönderilen baharat ve ipek yüklü altı yedi kadirga vardı¹⁹⁷. Tana'da Venedik ticâretinin Timur öncesindeki haline dönebilmesi için Venedik Senatosu tarafından gönderilen elçi Andrea Giustiniani Kutluk Timur ile de görüşmüş, handan Venedikliler'e ticârî haklar tanıyan yarlıklar almayı başarmıştı. Ancak tüm bu çabalara rağmen Tana'ya eski canlılığını kazandırmak mümkün olmamıştır. Tana'nın ve buradaki Venedik mahallesinin onarımı 29 yıldan fazla sürmüş, 1424'e kadar tamamlanamamıştı. Ticâret için daha da önemli sorun Timur tarafından esir alınan ya da tehlike nedeniyle bölgeden kaçan tüccârlar ve halk Tana'ya büyük oranda dönmemişti. Tana'daki ticâret merkezi 1418 yılında Kerimberdi Han tarafından yağmalanmıştır. Venedikliler'in Tana'da ticâret

¹⁹⁶Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini**, Ramusio Vol. III, Torino 1980, s:185.

¹⁹⁷Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, .a.g.e. s:187.

yapmaktan uzun süre daha vazgeçemediklerini 1436 tarihinde Venedikli Josafa Barbaro'nun kayıtları bildirmektedir. Bu tarihte Pietro Lando konsolos olarak bulunmakta, Venedikli tüccârlar da etkinliklerini sürdürmektedir.

Altın Orda ekonomisi üzerinde önemli çalışmalar yapmış olan Rüstem Nabiyev'e göre Altın Orda Devleti ekonomisi beş safhada incelenebilir¹⁹⁸. İlk dönem fetihlerin tamamlandığı ekonomik toparlanmanın yaşandığı ve devletin kendi iç kaynaklarına dayalı bir ekonomisinin oluşmaya başladığı birinci aşama 1260-1310 yılları arasındaki devredir. Devlet, 1310 ve 1360 yılları arasında ise ekonomide merkantilist politikanın etkileri dikkati çeker; bu yıllarda devlet ekonomisi "çiçeklenme" aşaması yaşamıştır. Tohta Han, Özbek Han, Canibek Han hakimiyet dönemlerinin ekonomik politikaları bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Altın Orda devlet ekonomisinin tükenme yılları 1360-1380 yılları arasındır. 1380-1391 arası iktisadî açıdan stabilizasyon ve kısmî bir canlanma devresi olarak tanımlanabilir. 1395 ve 1396 yılları imparatorluk çapında ekonominin düşüşüne tanıklık etmiştir¹⁹⁹. Timur'un Altın Orda Devleti'nin temel ticaret kentlerinden Tana'yı ekonomik açıdan ciddi biçimde sarstığı bu tarihlerde yalnız kentlerdeki ticarî ilişkiler değil geniş kırsal arazilerdeki yol sistemi de önemi oranda yıkıma sahne olmuştur.

XIV yüzyılda Altın Orda Devleti sınırları dahilinde özellikle ekonomik öneme sahip yerleşimler, Harezmi, Bulgar, Aşağı İtil bölgesi, Majar ve Azak'tır.

¹⁹⁸Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitiya**, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepni İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2014,s: 222.

¹⁹⁹Rustam Fanisovich Nabiyev, a.g.e. s: 222.

C. Altın Orda Devletinde Sosyal Yapı ve Nüfus

İktisadî açıdan demografik özellikler son derece önemlidir. Başka bir ifadeyle bir ülkenin nüfusu ile iktisadî gelişmesi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Belirli bir ülkeyi ekonomi politik bakımından ele aldığımız zaman, o ülkenin nüfusunu, bu nüfusun sınıflara bölünmesini, kentlerde, kırlarda, deniz kıyısında dağılımını incelemek gerekmektedir.

Moğollarda sosyal yapı dört gruptan oluşuyordu. Bunlar; Han ailesi ve noyanlar, askerler, halk ve köleler olarak sıralanırdı. Bilindiği üzere Altın Orda Devleti, devlet idâresinin üst tabakadaki hânedân unsuru Moğol olsa da nüfusunun, Rus yurdu hâriç, büyük bir kısmı Türklerden meydana geliyordu.

Ötemiş Hacı'ya göre, X. ve XI. yüzyıllarda Orta İtil havzasının Türk seknesi arasında Bulgarları ve bunlara komşu durumunda olan Başkurtlar ile Suvarlar vardı. Başkurtlar ve Suvarlann, Divanu Lugati't-Türk'te isimleri birlikte zikredilmektedir. Deşt-i Kıpçak'ta üstün Kıpçak hakimiyeti sağlanınca, bu Türk toplulukları da büyük Kıpçak ilinin bünyesine karışmışlardır. Bulgar ülkesinde oturan Fin toplulukları; Kırım'm Kefe ve Suğdak limanlarında ticaret kolonileri bulunan Grekler ve Cenevizliler; Bulgar, Saksın ve İtil'de ticaretle meşgul olan Saklablar (Slavlar) Çerkesler ve Alanlar (As)'dır.²⁰⁰

XIII Moğol istilaları sonucu Avrasya'nın etnik haritası radikal bir biçimde yeniden çizilmiştir. Ortaçağ seyyahımız el-Ömerî bu durumu" *bu devlet (Altın Orda) eskiden Kıpçaklar'ın yurdu idi Tatarlar tarafından işgal edilince Kıpçaklar onlara tabî oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular*toprak

²⁰⁰ Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, s: 39.

onların (Tatarlar'ın) tabiyat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamen Kıpçaklaştılar" şeklinde ifade eder²⁰¹.

Avrupalılar Moğol istilâsını yapan bütün kuvvetlere Moğol ve Türk fark edilmeksizin "Tatar" demişlerdir. Bu sebeptendir ki, Cengiz ordularındaki Türk kavimleri, kendilerine böyle adlandırmaları bile, yabancılar karşısında böyle görünmeye başlamışlardır. Çok zaman geçmeden İdil boyunda yerleşen Moğollar kalabalık Türk unsuru arasında eriyip gitmişlerse de, bu sahanın ahâlisi Türk olmasına rağmen "Tatar" adıyla tanınmaya başlamışlardır. Moğol istilâsı sonucunda İdil-Ural ve Sibirya'da Türk unsuru arttığı gibi, bir dereceye kadar Moğol unsuru da yerli ahâli ile karışmıştır, fakat bu zümrenin daha ziyade yüksek tabakaya mensup olduğu anlaşılıyor. Bugün, Tatar adıyla anılan Türkler de Altın Orda Devleti'nin halkıdır ve Tatar adı "Kuzey Türkleri" anlamında bir genel ad olmuştur. Moğollar çok küçük bir azınlık haline düşmüştü. Askerin büyük çoğunluğu da Türk idi. Moğol azınlığı Türklerle karışmış ve eriyip gitmişlerdi. Ama Hanlar Moğol sülalesinden geliyordu. Bunlar da Türklerle evlendikleri için zamanla Moğol etkisi sadece idare şeklinde, teşkilatta kaldı.

Deşt-i Kıpçak'ın elverişli coğrafya koşulları, bu sahanın uzun yıllar boyunca bozkır göçebeleri ve yerleşik nüfus arasında aktif etnik temaslara sahne olması sonucunu doğurmuştur. 1240 yılından itibaren, Moğol orduları Deşt-i Kıpçak'taki Polovcı'nın (Türkçe konuşan Kıpçakların batı gurubu) direncini kırdı. Polovcı soyluları istisnasız katledildiler.²⁰² Cüveyni'ye göre, Polovcı Hanı Baçman, İtil Nehri adacıklarında ve kıyılarındaki ormanlık bölgelerde Moğollara karşı gerilla savaşına başladı. Baçman'ı yakalamak için Mengü Han bir süvari sınıfı ile 200 gemi tahsis

²⁰¹El Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*'dan naklen Tiesenhausen s:372-373

²⁰²German A.Fyodorov-Davydov,*Kochevniki Vostochn Evropy pod Vlast'yu Zolotoordynskih Hanov*, Moskova, 1966, s. 247.

etti.²⁰³ E. P. Kostjukov'a göre muhtemelen Polovcı tamamen yok edildi veya en azından Don ve Dinyeper bozkırından sürüldü.²⁰⁴ Moğol baskısı ile Kotyan Han yönetimindeki Polovcı'nın büyük kısmı Macaristan'a göç etti. Burada Macar kralı Bela ile ilişkiye geçerek Hristiyanlığın Katolik Mezhebi'ni benimsedi ve ülkenin batı kısmına yerleşti. Ancak, kısa süre sonra Kotyan ve maiyeti Macaristan'ın başkenti Peşt'te öldürülünce Polovcı Ordası Balkanlara geldi.²⁰⁵ Polovcı'nın terk ettiği yerde etnik yapı kökten değişti ve bu ordanın yerine Moğollarla müttefik olan ve XIV. yüzyılda Altın Orda nüfusunun etnik temelini oluşturan Kıpçaklar geldi.

Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve idil Bulgar Devleti'nin topraklarında kurulan Cuci Ulusu halkının büyük kısmı Kıpçakların oluşturması devletin dilinin neden Moğolca olmadığına da açıklamasıdır²⁰⁶.

Cuci'nin emrine verilen 4000 civarında kuvvet, Kiyat (Kyiat), Kangıt (Kynkyt) ve Sayut (Sayjut) lardan oluşuyordu²⁰⁷. Mangıtlar da mevcut idi. Bunlar asli Moğol unsurlardan ayrı tutuluyordu. Mangıtlar, Nogay zamanından beri ayrı bir ünite olarak örgütlendirildiler. İtil batısındaki Altın Orda'nın sosyal bünyesi, yukarıda belirtilen az sayıda Moğol unsurundan ibaret değildi. Burada yaşayan Kuman (Kıpçak)lar, Kuzey Karadeniz'in en büyük nüfus potansiyelini teşkil etmekte olup, bunlara Hazar, Peçenek ve Bulgarların bakiyeleri ile Başkırtlar da dâhil idi. Altın Orda, nüfusun büyük kısmını teşkil eden bu Türk nüfusu tarafından etnik, sosyal ve kültürel unsurlarıyla beraber Türkleşmiştir. Kama boyundaki Kıpçak ve Kumanlar'la birlikte olan, Yimekler'in gelmesiyle Türk unsuru artmış ve hattâ

²⁰³E. P. Myskov, *Politicheskaya İstoriya Zolotoi Ordy (1236–1313)*, Moskova, 2003, s. 26–28.

²⁰⁴ E. P. Kostjukov, *Kypchaki i Zolotaya Orda: XIV Uralskoe Arheologicheskoe Soveshanie* (21-24 Aprelya 1999), Tezisy Dokladov, Chelyabinsk, 1999, s. 165-166.

²⁰⁵V. T. Pashuto, *Mongol'skii Pohod Vglub' Evropy: Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*, Moskova, 1977, s. 211.

²⁰⁶Mirkasım A. Usmanov *Istoriya Ulusa Dzhuchi i Nekotoryye Osobennosti yeye Interpretatsii v Noveysheye Vremya, İstoriya Tatar s Drevneyshikh Vremen*, III., Kazan, 2009, s. 4.

²⁰⁷ Rızaeddin Fahreddin, *Altın Orda Hanları*, Kazan, 1996, s:75.

Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardı. Moğol istilâsının ardından Orta İdil boyundaki Türk ahâlisi etnik ve dinî bakımdan karıştı. Bugünkü Kazan Türklerinin kavmî oluşumları işte bu tarihî olaylarla açıklanmaktadır.

Altın Orda nüfusunun sosyalve kültürel gelişimi birbirinden oldukça farklılık göstermektedir. Tarihi kaynaklar incelendiğinde Altın Orda şehirlerinde hangi din ve kökene mensup kişilerin yaşadığını görmek mümkün olmakla birlikte, mevcut bilgiler nüfusunun tam bir sayısını verme imkânı tanımamaktadır.

Kırım Yarımadası'nın bilinen ilk hâkimleri İskitlerdir (M.Ö. XIII. yüzyıl). İskitlerin bir kolu olan Taurlara izafeten yarımada "Tavrıda"adını almıştır. İskitlerden sonra Yunan kolonicilerinden Milet (M.Ö. VI. yüzyıl) zamanında Kırım'ın sahil şeridinde Rum yerleşimi bilinmektedir. M.Ö. I. yüzyılda başlayan Roma hâkimiyeti sırasında Alan ve Got kavimleri de yerleşmiştir. Osmanlı tahrirlerinden anlaşıldığı kadarıyla yine Roma ve Bizans zamanlarında yarımadaya Rumlara yakın düzeyde Ermeni nüfusu yerleşmiştir²⁰⁸. Yahudiler nüfus kategorisinde üçüncü durumda idi. Osmanlı tahrirlerine Yahudi olarak yansıyan nüfusun bir kısmının Karay Türkleri olduğu da tespit edilmiştir²⁰⁹. Miladi IV.yüzyıldan itibaren Asya'dan Avrupa istikametine yapılan yayılmanın geçiş noktasını teşkil eden Kuzey Karadeniz, bu yüzyıldan itibaren Türk nüfusu ile tanışmıştır. Kuzey Karadeniz, Avrupa Hunları, Sabarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Bulgarlar ve Kıpçaklar vasıtası ile Türkleşmiştir. Kuzey Karadeniz'de en kalıcı etkileri bırakmayı başaran Türk unsuru Kıpçaklardır. Kıpçakların 1239 yılında Kalka MuharebesindeAltın Orda'ya

²⁰⁸“scitis enim terram istam populatam esse in majori parte Ermenis, qui sunt nobis fidelissimi et boni mercatores dantes civitati magnum benefitium” (sappiate infatti che questa terra è popolata per la maggior parte di Armeni, che sono a noi molto fedeli e buoni mercanti e recano grandi benefici alla città” Wilhelm Heyd, **Geschichte des Levantehandels im Mittelalter**, s: 176, dipnot: 1

²⁰⁹Bu konuda yapılan çalışmaların öncülüğünü yapmış bir tetkik olarak bkz: Sereya Şapşaloğlu, “Kırım Karay Türkleri”, **Türk Yılı**, İstanbul: 1928, 575-615.

yenilmesi ile Moğol hâkimiyeti başladı. Moğol ordusunun Kalka zaferinden sonra düşmanlarını takip etmeyerek Kırım'a girip büyük bir ticaret limanı olan Sudak şehrini yağmaladılar. Bundan sonra da Cebe ve Subiday idaresindeki Moğol ordusu, muzaffer olmasına rağmen, galibiyet pahalıya mal olmuş olmalı ki, geri dönmek üzere yola çıkmışlardı. Hatta Aktuba ırmağının İtil ırmağından ayrıldığı büklüme yakın bir mevkide ani baskın veren Bulgarlar, Moğollara ağır zayıat verdimişlerdi. Böylelikle Moğol ordusu, ilk Deşt-i Kıpçak seferinden muzaffer çıkmalarına rağmen, hayli hırpalanmış olarak Asya'ya dönmüştü.²¹⁰

Türk boylarından biri olan Kıpçaklar XI. yüzyıl başlarında Batı Sibirya'dan "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırılan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelip yerleşmişlerdir. Orta Asya'da Harezmi'den başlayarak Doğu Avrupa, Balkanlar ve hatta Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir sahada güçlü bir konar-göçer bozkır Hanlığı kurmuşlardır.²¹¹ Ancak Kıpçaklar'ın hâkimiyetleri uzun sürmemiş XIII. yüzyılda Moğollara boyun eğmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ele geçirilen bölgedeki nüfusun çoğunu göçebe Kıpçaklar oluşturduğu için bu bölgeye Deşt-i Kıpçak, yani "Kıpçak Bozkırı" adı verildi.

Moğollar Binbaşı Menggür idaresinde Seycut (Secut) askerî sol kolda, Binbaşı Kingday Kotan Noyan idaresindeki Kinhit askerî merkezde, Binbaşı Hüsiday idaresindeki Huşin askerî yine merkezde, Binbaşı Baysungur idaresinde Kıyat askerî sağ kolda olmak üzere Deşt-i Kıpçak'a gelmişlerdi. Deşt-i Kıpçak'a gelen boyların sadece Cuci'ye babasının verdiği bu boylarla sınırlı olmadığı, Altın Orda sahasında başka boyların da olduğu devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Kongrat, Nayman,

²¹⁰ Mustafa Kafalı, Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi, s: 41.

²¹¹ Akdes Nimet Kurat, **IV.-XYIII yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 74.

Mangıt, Barın, Şirin, Argın, Kanglı, Uygur, Karluk gibi boyların adı Altın Orda tarihi ile ilgili kaynak metinlerde geçmektedir.²¹²

Altın Orda ulusu nüfus sayısı bakımından Yuan İmparatorluğu'nun çok gerisinde olsa da işgal altındaki topraklarda vassal devletler ile beraber düşünüldüğü zaman Cuci Ulusu merkezi Moğol idaresinin çöküşünden sonra ortaya çıkan dört ulus arasında demografik gücü en fazla olanıydı.

Kırım'ın nüfusuna dair bir kayıt 1333 yılında burada seyahât etmekte olan İbn Battuta tarafından verilmektedir. Seyyahımız Kefe'de Hıristiyan nüfusun Müslümanlar'dan daha fazla olduğunu ancak Müslümanlar'ın da kentte önemli bir sayı teşkil ettiğini belirtmiştir²¹³. Kefe'nin batısından Akyar'a kadar uzanan sahil kesiminde Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun ağırlığı bilinmektedir.

XIV. yüzyılın ortalarında Altın Orda'nın başkenti Saray ise yoğun nüfusu ve yayıldığı alanla Avrupa'nın en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir.

Altın Orda'nın yoğun nüfuslu bölgelerinden birisi de Büyük Moğol fütuhâtı ile Altın Orda'ya dâhil edilen Harezm'dir. Harezm, Hanlığın en zengin ve medeni merkezlerinden biri olmuştur.

Altın Orda Devleti'nde, nüfusun büyük bir çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Kırım'ın Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan nüfusu ise yalı kesiminde bulunan şehir ve kasabalarda yerleşmişlerdi.²¹⁴

Genel olarak, ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde nüfus da yoğundur. Ekonomik faaliyetlerin az olduğu bölgelerde ise nüfus seyrek. Moğollar

²¹²Deşt-i Kıpçak'taki boy adları için bkz: Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009.

²¹³İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battuta Seyahatnâmesi** (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâib'l -Esfâr), çeviri, inceleme ve notlar : A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları , İst. 2004, s:463.

²¹⁴George Vernadsky, **The Mongols And Russia**, Yale University Press, London 1953, III, s: 208.

fetihleri daha önce dağınık durumda bulunan kabileleri, merkezi iktidarın bozkır fikrinde biraraya getirmiştir. Altın Orda döneminde Yayla Dağlarının kuzey kesiminde yer alan ve Türk hayat tarzına son derece müsait olan bozkır kesiminin Türk yerleşimine sahne olduğuna şüphe yoktur. Burada, Altın Orda öncesi dönemlerde yaşadığı ifade edilen Türk boylarından Bulgarların yerleşik kültürü yansıtan izler bıraktığı da son yapılan arkeolojik kazılarca tespit edilmiştir²¹⁵. Yerleşik hayata geçmiş bu Türk boylarının Roma ve Bizans zamanlarında yoğunlaşan Rum ve Ermeni iskânı sırasında burada barınamayıp daha batıya göç ettikleri ve burada da yerleşik kültürü sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Altın Orda zamanında Kefe'de yerleşme izni alan Cenevîziler, burayı İstanbul'dan Hazar ötesine kadar uzanan ticâretlerinin merkezi haline getirdiler. Karadeniz kolonilerinin merkezi olan Kefe, merkez Cenova tarafından atanan podesta tarafından yönetiliyordu. Kefe'deki Ceneviz kolonisi Gazzeria Geovese, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan çok sayıda Ceneviz kolonilerinin merkeziydi. Merkezi Cenova'daki Officium Gazzaria denilen büro tarafından denetleniyor ve bir takım tüzüklere göre yönetiliyordu. Koloninin başında bulunan Konsolos veya Podesta geniş yetkilere sahipti örneğin para basabiliyordu. Kefe konsolosunun yetkileri 1434'ten sonra daha da genişletildi. Kefe Tüzüğü'nde Kırım'da yaşayan Türkler'in Kırım Hanı'na tâbi sayılmayacakları belirtiliyordu²¹⁶. Cenevîz, Altın Orda'nın zayıfladığı dönemde, hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymaya çalışıyordu. Kefe Podestallığı'nın hedefi, Kefe'nin batısından Akyar'a kadar uzanan

²¹⁵Ravil Abdurrahmanoviç Fahreddinov, Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler, Çev: İlyas Topsakal, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Adana 2000, s: 287-292. Altın Orda ve Bulgar münasebetleri için bkz: İlyas Kamalov, "Altın Orda-Bulgar Knezliği Münasebetleri", Rumeli Kültürü, S. 19, Yaz 2008, s. 36-43.

²¹⁶Şerafettin, Turan, Türkiye İtalya İlişkileri I, Ankara 2000, s: 68.

sahil kesimindeki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusunun iktisadi potansiyelini koloni ağına dâhil etmekte.

Tana'da ise ticâret kolonisi nedeniyle Venedikliler önemli bir nüfus teşkil ediyordu.

Kırım bozkırlarına Altın Orda zamanından itibaren çok miktarda Tatar kabilesinin iskân edildiği bilinmektedir.²¹⁷

İbn Battuta Saray sakinleri arasında Müslüman Moğollara ek olarak Alanlar, Hıristiyanlar, Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar, Yunanlılar'ın da olduğu hakkında bilgi vermektedir²¹⁸. Altın Orda topraklarında Yahudilerin varlığına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Budistler hakkındaki bilgiler ise Batu Han döneminde yoğunluk kazanmaktadır.

İbn Haldun'a göre "artan nüfus, artan işbölümü ve ihtisaslaşma, artan refah ve şehirleşme demektir."²¹⁹ Nüfusun çoğalması iş bölümü yaratacağı, büyük işletmelerin kurulmasına imkan vereceği, verimi arttıracığı için birey başına gelirin ve hayat seviyesinin yükselmesine imkan verir²²⁰. Altın Orda Devleti'nde ahâlinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çok olmasından da açıkça anlaşılabilir. Orta-İdil boyundaki Türklerin çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları bilinmektedir. İdil'in aşağı mecrasında bulunan Türk-Moğol unsurunun da yavaş yavaş şehir ve köylere yerleştikleri anlaşılmaktadır. Azerbaycan da dâhil olduğu halde Altın Orda'ya ait sahada şimdiye kadar 25 şehir tespit edilmiştir. Bunlar: Azak,

²¹⁷Seyyid Mehmed Rıza, *Esseb'ü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûk't-Tâtâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, No. 1016, v. 35a.

²¹⁸İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi* (Tuhfetün-Nuzzar fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâib'l-Esfâr), çeviri, inceleme ve notlar A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları , İst. 2004, s:

²¹⁹Recep Kök, *İktisadın Tarihi ve Felsefi Temelleri*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1999, s: 26.

²²⁰Ahmet N.Özdal, "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları-Bir Taslak Çalışması", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, Bahar 2014, s: 89.

Batçin, Baku, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü)²²¹, Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmûd Âbad, Muşşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık²²², Sıġnak-Cedit, Tebriz, Ükek²²³, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamaha'dır.Kentleşme ticaret ile doğrudan bağlantılıdır çünkü Ortaçağ'da kentlerin oluşması, talebin artması, feodal bağımlılıkların kırılması, ticarî organizasyonun sağlanması, pazarların ve fuarların oluşması, para kullanımının yaygınlaşması, temel imalat endüstrilerinin, gemiciliğin ve taşımacılığın gelişmesi, şehir içi örgütlenmelerin artması anlamına geliyordu²²⁴.

Kiyev Rusyası'nın, özellikle XI. yüzyıldan sonra, ekonomik hayatında en önemli rolü oynayan zümre kölelerdi. Vareg-Rus tüccârları, Yerli Slav ahâlisinden birçoğunu köle olarak Bizans'a ve Yakın Doğuya, İslam dünyasına, götürüp sattılar. Bizans ve Hazar ticâretinin azalması ve durması üzerine, köleler ziraat işçisi olarak kullanılmağa başlandılar. Bu şekilde büyük çiftlikler ortaya çıkıp "feodalizm" sistemine geçilince serbest ve yarı serbest köylüler de, ekonomik baskı altında, gitgide büyük çiftlikler veya manastırlara bağlanarak, serbestliklerini kaybettiler²²⁵.

1245'te Batu Han'ın girişimi ile Güney Rusya'da 1247'de de Güyük Han'ın emriyle sayımlar yapılmıştır. Altın Orda Hanları, Rus topraklarında nüfus sayımlarını Rus knezliklerini daha iyi yönetmek ve bu topraklardan gelir elde etmek

²²¹Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s:135.

²²²Saraycık Şehri, Ural Nehri'nin sağ kıyısında Guryev Şehri'nden 60 km. uzaklıkta bulunan ve XIII. yüzyılın ilk yarısında kurulan bir şehirdir. Saraycık, Altın Orda başkenti Saray ve Harezm'in merkezi Ürgenç ile bağlantılıdır. Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, Ankara 2009, s: 42 65. dipnot.

²²³Ükek'ten söz eden Marco Polo ne yazık ki kent hakkında detaylı bilgiler vermez. Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı**, 1, Çev: Işık Ergüden, İthaki, İstanbul, 2003, s: 49.

²²⁴Abdullah Mesut Küçükcalay, **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler- Avrupa ve Osmanlı Devleti-**, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2001, 35.

²²⁵Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987, s: 60.

amacıyla yaptırmıştır.²²⁶ Nüfus sayımı, ele geçirilen bölgelerdeki halktan birlik oluşturma, posta işlerini düzenleme, vergileri toplama ve toplanan vergiyi Han'a götürme gibi işler, Altın Orda'nın Rus topraklarındaki temsilcisi konumunda olan Darugaların göreviydi²²⁷. Rus nüfus sahasında yapılan nüfus sayımına göre vergi toplanmış ve Han'ın ordusu için asker tedariki yapılmıştır. Rusya'da yapılan bu nüfus sayımlarının temel amacı vergi toplamak olduğu için kendilerine han tarafından yarlık verilen ve vergiden muaf tutulan din adamları ve kiliselerde yaşayan halk nüfus sayımına dâhil edilmemiştir.

Altın Orda'daki bir başka nüfus sayımı merkez hanlıkta Mengü Han'ın emriyle 1254 yılında Kuzey Kafkasya'da başlamış ve en kuzeydeki Rus prensliği olan Novgorod'da bitmiştir. Altın Orda'ya bağlı Ruslar'a ilk nüfus sayımı Türk Moğollar tarafından yapılmıştır. Altın Orda hükümdarı Berke Han döneminde de Ruslar'a nüfus sayımı yapılmıştır. 1257 yılında başlayan nüfus sayımında imparatorluğun bütün bölgeleri sayılmıştır. İlk önce Suzdal, Ryzan, Murom, daha sonraki yılda ise Vladimir bölgesinin nüfusa sayımları yapılmış; 1259 yılında Novgorod yöresinde nüfus kayıtları tamamlanmıştır. Son büyük Rus sayımı Rus topraklarında 1273-1275 yılları arasında yapılmıştır²²⁸.

Tahrir için tutulan kayıt ve defterler, Uygur sahasında ve Cengiz Handöneminde de dikkati çekmektedir.²²⁹ Uygurların tüm sicil kayıtlarının "ulug depter" olarak adlandırılan defterlere Moğol devletinin gelenek ve yasalar, çeşitli emîr ve askerî görevliler için ayrılmış olan arazilerin ve hizmetkârların kayıtları yer

²²⁶Thomas Allsen, "Mongol Census Taking in Rus". 1245-1275. **Harvard Ukrainian Studies**. 5/1, 1981, s: 32-53.

²²⁷Istvan Vasary, "The Golden Horde Term Daruga And Its Survival In Russia", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung**, Tomus XXX/2 (1976), s. 187-197.

²²⁸Thomas Allesen, "The Yüan Dynasty and Uygurs of Turfan in the 13. Century", 1983, s: 262.

²²⁹Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine". **V.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri-II**(20-26 Eylül 2004),s.2379-2394.

almıştır. Benzer bir kayıt geleneği Çingiz döneminde "Kökö Depter", "mavi defter" olarak adlandırılan kayıtlarda da dikkati çekmektedir. P. Peliot 1308 yılında Moğol hanına bu nüfus kayıtlarının sunulduğunu belirtmiştir²³⁰. Zamanla nüfus sayım sonuçlarının da yine bu deftere kaydedildiği anlaşılmaktadır²³¹. Nüfus ve vergi kayıtlarını içeren bu defterlerin Altın Orda Devletinde de mevcut olduğu kaynaklarda geçmektedir. Altın Orda nüfusunu yansıtan bu defterlerin bir kopyası Altın Orda hanında kalırken diğer kopyası merkezdeki Moğol hanına gönderilmiştir. Cengiz yasası gereği askerî komutanlar için tutulan bu defterler Uygur-Moğol sahasında da bulunmaktaydı. Ancak tıpkı bu yitik tarihî kayıtlar gibi, Altın Orda topraklarında tutulan defterler de günümüze kadar gelememiştir.

Malî sistemin oluşturulmasında sayımların büyük yeri vardır. Mesela Osmanlı kamu malîyesi öncelikle sayımlara dayanmaktaydı. Sayımlar bir yönüyle kayıtlı iktisat anlayışının somut örneğidir. Bu sayımlar yapıldığına göre muhtemelen bir tahrir uygulaması da vardı. Ancak olası kayıtlar günümüze dek ulaşamamıştır. Cengiz Han da imparatorluğu kurar kurmaz, yani 1206 yılında bütün imparatorlukta nüfus sayımı gerçekleştirmiştir.

Batu Han'ın kumandasında fetihleri gerçekleştiren askerî kuvvetlerin 600.000 kişiden ibaret olduğu söylenmektedir. Bunun ancak 60.000'i Moğol'du; kalan kısmı ise çeşitli Türk kavimlerinden toplanmıştı. Ancak orduyu kumanda etmekle Moğollar görevlendirilmiş; ayrıca bazı memuriyetlerin başında Moğollar bulunmakta idi. Batu Han Zamanında 1246'da da bazı Rus prensliklerinde de nüfus sayımı yapılmıştır. Ancak bu dönemde yapılan işlem daha çok temel seviyede bir nüfus sayımıdır.

²³⁰Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine", s: 98.

²³¹A.Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine", **Orta Zamanda Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s: 98.

Rusya'da 1257–1259 yılları arasında yeni nüfus sayımları yapıldı. Kroniklerde 1257 yılında Rus topraklarına Altın Orda'lı görevlilerin geldiği, onların nüfus sayımı gerçekleştirdikleri ve din adamlarının nüfus sayımına tabi tutulmadıkları yazılmaktadır.

Thomas Allsen'in nüfus sayımı ve vergilere dair çalışmaları tezimiz için önem arz etmektedir.²³² Aralık 1237 tarihinde yapılan nüfus sayımı Ryazan'ın gösterdiği ciddi direniş yüzünden başarısız olmuştur. Batu 1257 yılı nüfus sayımında ülkesini ekonomik ve askerî bakımdan organize etmeyi amaçlamıştı. Batu Han döneminde yapılan nüfus sayımında vergi ödeyen birimlerin tespit edilmesi ve yerel askerî örgütlenme için imkân sağlamıştır²³³. Rus topraklarında nüfus sayımlarının kış aylarında yapıldığına dair Rus kroniklerindeki bilgiler dikkat çekicidir. 1257-59 yılları arasındaki nüfus sayımları kış mevsimlerinde yapılmıştır. Bunun nedeni, kış mevsiminde herkesin evinde olması ve böylece daha sağlıklı sonuçlar elde etme isteğidir. Aralık 1237 ve 1257 yıllarında yapılan Nüfus Sayımları Rus topraklarında bulunan özellikle Ryazan'da sosyo-ekonomik, politik ve askerî olarak Batu Han'a bağımlılığı göstermiş ve "Altın Orda'nın boyunduruğu" olarak tanımlanan devrenin oluşumunda önemli bir aşama olduğunu göstermektedir²³⁴. Altın Orda topraklarında 1257-1259 yıllarında yapılan nüfus sayımları makûl sınırlar içinde

²³²Thomas Allsen, "Mongol Census Taking in Rus', 1245-1274", **Harvard Ukrainian Studies**, V/1, Cambridge-Massachusetts 1981, s. 32-53; T. Allsen, "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", **The Cambridge History of China, Alien Regimes and Border States**, 907-1368, Vol. 6, Cambridge University Press, 1994, s. 321-413.

²³³Petrov S.A., Voprosu ob Ustanovlenii «iga» v Ryazanskoy Zemle: Pokhod Batyya i Perepis' 1257 Goda, Nauchnyye Vedomosti, Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnfomatika, 2010. № 13 (84), Vypusk, 15, s:109.

²³⁴Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s:127; S Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg ; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 69. ; A. Petrov, "Voprosu ob Ustanovlenii «iga» v Ryazanskoy Zemle: Pokhod Batyya i Perepis' 1257 goda, Nauchnyye Vedomosti", **Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnfomatika**, 2010. № 13 (84). Vypusk 15, s:109.

vergi çiftlik birleşik sistemine göre yani gelirin %10'unu esas alan bir vergilendirmeyi gösterir aynı zamanda görevlilerin listesini de vermektedir.

Berke Han da Altın Orda'ya bağlı Rus knezliklerinde toplanacak vergileri düzene oturtmak ve acemi askerlerden yardım sağlamak için 1257 yılında Rus topraklarında bir nüfus sayımı yaptırdı. 1259'da o tarihe kadar nüfus sayımı yapılmayan Novgorod Knezliği'nde de nüfus sayımı yapılmıştır. Rus knezliklerini daha iyi yönetmek ve bu topraklardan gelir elde etmek amacıyla Altın Orda Hanları, Rus topraklarında nüfus sayımları yaptırmıştır. Yapılan nüfus sayımına göre de vergi toplanmış ve Han'ın ordusu için asker tedariki yapılmıştır. Kubilay Kaan tahtı elde ettiğinde, Berke ona tabi olmayı reddetmiş, Kubilay 1262'de Rusya'da nüfus sayımı yaptırmak istediğinde Berke Han bu nüfus sayımının yapılmasını engellemiştir.²³⁵

Mengü-Timur, Rus knezliklerine karşı Berke Han'ın siyasetini takip etmiş ve 1275 yılında yeniden sayım yaptırarak vergi meselelerini düzenlemeye çalışmıştır²³⁶. Büyük Kağan'ın Güney Çin seferi için askere ihtiyacı varken, Mengü-Timur'un da İlhanlılar ile yürüttüğü mücadelede yeni askerî güce ihtiyaç duyması yeni bir nüfus sayımının yapılması için geçerli nedenler olmalıdır.

Moğollar, nüfus sayımını özellikle imparatorluğun yerleşik bölgelerinde yaşayanlar arasında yaptırmışlardır. Altın Orda'daki ilk sayım da neredeyse devletin kuruluşundan hemen sonra 1245 yılında Batu'nun girişimiyle Güney Rusya'da yapılmıştır. Bu tarihte Kiyev, Podolye, Pereyaslavl ve Çernigov knezlikleri sayıma tabi tutulmuşlardır. Sadece iki yıl sonrasında 1247 yılında aynı bölgelerde yine nüfus sayımı yapılmıştır. Bu tarihte Büyük Moğol İmparatoru Güyük'ün emriyle ele geçirilen bütün bölgelerde nüfus sayımı yapılmıştır. Rus topraklarının yanı sıra,

²³⁵A.Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine",s. 98 vd.

²³⁶Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s: 61.

1247-48 yıllarında Çin ile Kafkasya coğrafyasında da nüfus sayımlarının yapıldığı bilinmektedir.

1257 yılında Berke Han, Altın Orda'ya bağlı Rus knezliklerinde toplanacak vergileri düzene oturtmak, acemi askerlerden birlikler sağlamak, ayrıca yetenekli zanaatkâr ve ustaları belirleyerek devlet teşkilâtlarında görevlendirmek üzere bir nüfus sayımı yaptırmıştır. Bu tarihte ilk olarak 1257 yılında Suzdal, Ryazan ve Murom şehirlerinde yaşayan halk tespit edilmiştir. 1258 yılında Vladimir Knezliği'nde sayım yapılırken, 1259'da Novgorod ahâlisi sayıma tabi tutulmuştur. Böylece Altın Orda boyunduruğu altındaki Ruslara ilk sayımı Türk-Moğollar yapmıştır. Altın Orda döneminde Rus topraklarında son büyük sayım 1273-1275 yıllarında yapılmıştır. Bu tarihte Doğu Rusya ve Smolensk knezlikleri sayıma tabi tutulmuştur.

1259 yılına kadar Vladimir-Suzdalia'da hiçbir nüfus sayımı yapılmamıştır. Bu şehirlerde ve Novgorod'da 1257 yılına ya da sonrasına kadar sayımlarda görev yapacak baskak olmaması mümkündür.

Altın Orda vergileri Çin'de olduğu gibi "hane" esasına göre toplanmıştır. Vergi toplama ile asker tedarikinin yanı sıra nüfus sayımları iş ve yükümlülüklerinin paylaşılması amacıyla da gütmiştir. Devlet, sayım geleneğinin olduğu ülkelerde kayıtlı iktisattan söz etmek mümkündür. Sasani, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Selçuklu, Memlûk Devletleri nüfus ve vergi sayımları yapıyorlar, böylelikle ülkelerinin maddi imkanlarını tespit ediyorlardı. Osmanlılar, öncelikle tımar kesimini teşkilatlandırmak için yaptıkları ve tapu tahrirleri de denen bu sayımları gelir kaynaklarındaki değişiklikleri izleyebilmek için genellikle 30 yılda bir tekrarlıyorlardı. Bu türde XVI. yüzyıla ait üç kez sayım yapılmıştır. XVII. yüzyıl sonlarından itibaren

bütün ülkenin sayılmasına gerek görülmeyerek ancak yeni fethedilen veya elden çıktıktan sonra geri alınan bölgelerin sayımı yapılmıştır.²³⁷

Rus topraklarında yapılan nüfus sayımları birçok bakımdan Moğol İmparatorluğu'nun yayıldığı Çin ile İran'da yapılan sayımlarla benzerlikler taşıyordu. Aynı tarihlerde bütün bu coğrafyalarda yapılan nüfus sayımında esas birim olarak "hane" kabul edilmiştir. Thomas Allsen, "hane" uygulamasının benimsenmesinin, Çin standart uygulamasına uyduğunu ve ayrıca göçebe topluluğun çadır sayısı ile ölçen Moğol geleneğinin devamına işaret ettiğini yazmıştır²³⁸. Vergiden muaf tutulan kilise ve din adamlarının nüfus sayımına tabi tutulmadıklarını da belirtmekte fayda vardır. Hanede yaşayan kişi sayısını kesin olarak saptamak mümkün değilse de genel olarak hane 5-6 kişilik kabul edilmektedir²³⁹.

Moğol ülkelerinde tâbi konumundaki ülkelerde de ahâlinin nüfus sayımı yapılmış ve bu hususa tarihi kaynaklarda Farsça sayım kelimesinden hareketle "şumare" denildiği gibi, "kaleme almak" ta denilmiştir²⁴⁰.

Altın Orda döneminde Rus topraklarında yapılan sayımlar "çislo", sayımcılar ise "çislenniki" olarak adlandırılmışlardır. Sayım sonuçları, *köke depter (mavi defter)* adı verilen defterlerde kaydedilmiştir. Ancak Altın Orda'daki bu defterler günümüze kadar ulaşamadığından nüfus sayımlarının neticeleri ve vergi miktarları konusunda çok sınırlı bilgiye sahibiz. Rus kroniklerinde Rus topraklarında sayım yapmakla

²³⁷ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, 2010, s:21.

²³⁸ Thomas Allsen, "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", **The Cambridge History of China, Alien Regimes and Border States, 907-1368**, Vol. 6, Cambridge University Press, 1994, s. 321-413.

²³⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Aratırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, C. X., 1955, ; Melek Özyetgin **Orta Zamanda Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s: 96.

²⁴⁰ Nüfus sayımları hakkında daha detaylı bir inceleme için bkz: A. Melek Özyetgin, "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar Üzerine", **Orta Zamanda Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 98 vd.

görevlendirilen iki memurun adı geçmektedir. 1258/59 yılında Berkay ve Kasaçık adlı memurlar, Novgorod'da nüfus sayımı gerçekleştirmişlerdir.²⁴¹

Altın Orda'da nüfus sırasında tutulan bu defterlerin bir kopyası Altın Orda Hanına gönderilirken, ikinci bir kopyası da en azından başlangıçta büyük Moğol İmparatorluğu'na gönderilmiştir. Uygurca ve/veya Uygur harfleriyle Moğolca kaleme alındığı tahmin edilen bu defterlere dayanarak Han, vergilendirme, askerî alan ve diğer konularda düzenlemeler yapmıştır.

Nüfus sayımları sırasında Rus knezlikleri de dâhil tüm Altın Orda nüfusu sayılmıştır ancak bu sayım sonuçları günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Altın Orda'da, özellikle de başkent Saray'da Rus nüfusu küçümsenmeyecek kadar kalabalık olduğu söylenilebilir. Sadece köleler değil, Rus knezleri ve aileleri, knezlerin temsilcileri ve tüccârlar da Saray şehrinde yaşıyordu. Saray aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Cenevîz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccârların buldukları bir merkez olması hasebiyle de büyük bir ehemmiyete sahipti. Burada ayrı milletler için ayrı mahaller kurulduğu ve herkese kendi memleketinde alışık olduğu hayata göre yaşamak imkânı verildiğini biliyoruz.

Moğolları'nın toplam sayısı en fazla 500-600 kişi idi yani binlerce kişi değildi bu durumda metrekare başına bir adamdan daha az kişi düşüyordu ²⁴² Altın Orda nüfus yoğunluğu, metrekare başına 1 kişiden biraz daha fazlası düşüyordu.²⁴³

Türk ve Moğollarda nüfus özellikle büyük fetihlerden sonra artmış ve bu da 4-5 kuşak sonra geniş göçlere neden olmuştur. Cüveyni, Cengiz Han'ın evladının

²⁴¹Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914, s: 96; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s: 160. Ayrıca bkz: PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy, s.218; PSRL, VII, Ermolinskaya Letopisy, s. 118; PSRL, IX, Tipografskaya Letopisy, s. 130.

²⁴²Nikolay N. Kradin, **Cultural Complexity of Pastoral Nomads**, <http://socio.ch/evo/Kradin.pdf> Erişim Tarihi: 15.06. 2014.

²⁴³Ivanov Igor Vasiljev, **Chelovek, Priroda i Pochvy Ryn-peskov Volgo Uralskogo Meshdurechya v Golocene**. Moscow: Intellect. 1995, s: 57-60.

Mengü Kaan zamanına kadar 20.000 olduğunu kaydetmiştir. Moğollar'da her yetişkin insan (nüfusun yaklaşık % 20'si) bir asker olsa bile binlerce orman Moğollar listelerinde yer almadığını dikkate alarak, Moğolların sayısı 500-6000'den fazla binlerce kişiydi (yani bir sq mil [0 puan] başına en az bir adam düşmekteydi²⁴⁴).

1257-1259 yılları arasında Mongke Afganistan, İran, Ermenistan, Gürcistan, Orta Asya ve Kuzey Çin ile birlikte Rusya sınırları içinde de bir nüfus sayımı yaptırmıştır. Batu Han iktidar belirleyici ve aralarında en yaşlı Borijin olarak saygınlığının diğerlerine göre daha yüksekte olmasına rağmen Mongke tarafından sayım için gelenlerin kendi aralarında özgürce çalışabilmesine izin vermiştir. Burada dikkati çeken bir nokta Uzak Kuzey Batı'daki Çin'de bile nüfus sayımı 1252 yılında tamamlanmış olmasına rağmen Novgorod'da 1258-1259 kışına kadar nüfus sayımı yapılmamış olmasıdır. Moğol sayımına karşı Novgorod'da bir ayaklanma olmuştur ancak Aleksander Nevsky nüfus sayımının yapılarak merkez yönetime vergi gönderilmesi için şehri zorlamıştır.

Saray Berke'nin nüfusu 1350 civarında 120.000'e ulaşmıştır Böylece Saray Berke 220.000 nüfuslu Paris 200.000 nüfuslu Konstantinopol, 150.000 nüfuslu Granada kentlerinden sonra dördüncü Büyük kent olmuştur.²⁴⁵

Kuzey Kafkasya'da Kuban bölgesi- Taman'dan Azak'a gelen yol üzerinde muazzam bir ticâret merkezi olduğu anlaşılan ve XIII. XIV. yüzyıllara tarihlenen Shakrak yerleşim biriminde yapılan kazılarda ortaya çıkan sonuçlara bakılırsa, Shakrak 10-15 bin nüfuslu, Altın Orda'nın büyük kentlerinden biriydi. Bu XIII. yüzyılda Moskova'ya karşılaştırılabilir bir nüfus demektir ama bu yerleşim birimi bir

²⁴⁴Nikolay N. Kradin, **Cultural Complexity of Pastoral Nomads**, <http://socio.ch/evo/Kradin.pdf>
Erişim Tarihi: 15.06. 2014.

²⁴⁵Luc-Normand Tellier, *Urban World History: An Economic and Geographical Perspective*, s: 214

yüzyıl sonra iz bırakmadan ortadan kayboldu. Tarihçiler bu yerleşim biriminin 1360'larda yangın tarafından tahrip edildiğini ön görmüşlerdir.²⁴⁶

Altın Orda'da Hanedan Moğol olmakla birlikte halkın, askerî nüfusu Türk'tü. Yani nüfusun %1'i Moğol, %99'u Türk'tü. Altın Orda'nın başına Berke Noyan geçince Kıpçak nüfusu iyice arttı. Özbek Han zamanında ise İslamiyetin kabulüyle Altın Orda tam bir Türk devleti oldu. Sonuç olarak Önceleri Hanedanı Moğol olan Altın Orda, sürekli artan Kıpçak Türkü nüfusu ile hızla Türkleşmiş, İslamiyet kabul edilince bu süreç daha da hızlanmıştır.

Altın Orda nüfusu büyük ölçüde daha sonra İslam'ı kabul eden Türklerin ve Moğolların karışımı yanı sıra Fin-Ugor, Sarmato-İskitler, Slavlar, ve diğerleri arasında Kafkasya'dan gelen insanlar daha az miktarlardaydı. Altın Orda nüfusunun çoğu Türk idi. Kıpçaklar, Kumanlar, İtil Bulgarlar, Harzemliler, ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Batu'nun torunları orijinal Moğol savaşçıların üst sınıfını teşkil ederken Altın Orda, yavaş yavaş Türkleşmiş ve onun Moğol kimliğini kaybetti. Bunlar genellikle Ruslar ve Avrupalılar tarafından Tatarlar olarak adlandırılmıştır. Ruslar aşağı yukarı XX. yüzyıla kadar bu grup için ortak adı korunmuştur. Bu grubun üyelerinin çoğu kendi etnik veya kabile isimleriyle kendilerini tespit etse de, çoğu da kendilerini Müslüman olarak kabul eder. Altın Orda nüfusunun çoğu, tarım ile uğraşan kesim veya göçebeleden oluşuyordu. Kıpçak grupları bölgesel dilleri halinde Kıpçak dilini benimsemiştir.

Altın Orda, çok uluslu bir devlet idi. Bu kabileler ve etnik gruplar, birçok sosyo-ekonomik kalkınma belirli bir kültür ve farklı gelenekleri de içermekteydi. Deşt-i Kıpçak bozkırlarında göçebe insanların çoğu Türk kabileleri, başta Kıpçaklar,

²⁴⁶ <http://voiceofrussia.com/2009/10/30/2148727/> Erişim tarihi: 18. 11. 2013.

aynı zamanda Kanglı, Karluk, Naimanlar ve diğerleri vardı. Altın Orda yerleşik alanlarında Moğollar aslında, Bulgarlar Mordovianlar, Ruslar, vb Rumlar, Çerkezler, Harezmliler bir azınlık olarak yaşadı. Türk nüfusu zamanla Altın Orda Moğol liderlerini de etkiledi. XIII-XIV yüzyıllarda Moğollar büyük oranda Türkleşti, Altın Orda'nın nüfusu "Tatarlar" olarak tanınmaya başladı.

Altın Orda nüfusunun sosyal ve kültürel gelişimi farklılık göstermektedir. Yarı-ataerkil, yarı-feodal ilişkilerin egemen olduğu göçebe toplumda yerleşik tarımvefeodal ilişkilerdikkati çekmektedir. Hem han hem de yerel feodal lordlar için vergileri de ödemek zorunda kalan bu insanlar, çifte baskı altında idi. Başlangıçta göçerlerden ve çiftçiler elde edilen gelirler Han'ın hazinesine gidiyordu.

Mengü Tümur 1280 yılında öldüğü zaman ardında ekonomik ve siyasi bakımdançok güçlü, nüfusu ağırlıklı olarak göçebe Türkler'den oluşan bir devlet bırakmıştır. Askerî kaynaklara sahip Moğollar Kıpçak Hanlığı üzerinde devam eden taleplerin bir sonucu olarak azalmış olsa da Moğol liderliği giderek ağırlıklı olarak Müslüman Türk nüfusun kültürel, dilsel ve dinî etkisi altına girmişti. Altın Orda'nın merkezi Saray,Kırım ve Urgenç kentlerinin hepsi hızla büyüyen Müslüman öğretiminin ana merkezleriydi²⁴⁷. Yine de Kıpçak göçebelerinin önemli bir bölümü bu dönemde hâlen pagan inanç özellikleri taşımaktaydı.

Arap Seyyah İbn Battuta,Üstyurt'ta çölü 30 günde geçtive Saraycık yolunu izleyerek, Türkler'in en önemli yerleşim birimlerinden biri olan Urgenç'e ulaşmıştır. İbn Battuta'nın anlatımına göre burası güzel çarşıları ve geniş sokakları, binalarının ve malların çokluğu ile dikkati çeken büyük birkentti. Battuta'ya göre nüfus öyle kalabalıktı ki seyyahımız kente hemen girememiş; at sırtında bir gün dışarıda

²⁴⁷Thomas S. Noonan, "Russia's Eastern Trade, 1150-1350: The Archaeological Evidence." *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 3, 1983, s: 254.

kalmışve çarşıya gittiğinde geriye güçlükle dnebilmiřti²⁴⁸. Kent İbni Arabşah'ın ziyaret ettiği 1430 tarihlerinde de Altın Orda başkenti Saray şehri yüz bin nüfuslu bir yerleşim birimi ve döneminin muazzam sanayi řehriydi²⁴⁹.

Moğol Hanları'nın saraylarını ziyaret eden seyyahlar, Batılı elçi ve misyonerler Kıpçak bozkırlarını göçebe kabile sâkinlerinden çok az kişiyle ilgilenip sınırlı kayıtlar tuttıkları için Altın Orda bozkırlarında yaşayan gebenfus hakkındakibilgilerimiz oldukça yetersizkalmaktadır. Yine de seyyahımız Rubruck eserinde Moğollar'ın ev içinde çalışma ekonomisine dair bir takım notlar düşmüştür. Rubruck'a göre "*kadınlara vazifeleri arabaları yönetmek, yurtları kurmak ve yeniden kaldırmak, inekleri sağmak, yağ ve peynir yapmak, derileri tabaklamaktı. Moğol erkekleri ise ok, yay, biniş askısı, zengi ve eyer yaparlardı. Kısrakları sağar tulumlara koydukları at sütünü alkalar, develeri gderlerdi*".²⁵⁰

Çağdaş kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Kıpçak Türkleri bölgenin göçebe nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturmakta ve bu nedenle Altın Orda Devleti Kıpçak Hanlığı olarak da anılmaktaydı. Doğanın sert ve gerçekten zorlayıcı koşulları altında yaşamaya çalışan göçebe nüfus içinde ölüm oranı yüksek, hayat süresi kısaydı. Nüfusun büyük bir bölümü kırsal bölgelerde yaşıyor ve toprakta çalışıyordu.

Altın Orda zamanında Kefe'de yerleşme izni alan Cenevîzliler, burayı İstanbul'dan Hazar ötesine kadar uzanan ticretlerinin merkezi haline getirdiler. Karadeniz kolonilerinin merkezi olan Kefe, merkez Cenova tarafından atanan podesta tarafından yönetiliyordu. Cenevîz, Altın Orda'nın zayıfladığı dönemde,

²⁴⁸İbn Battuta, Eb Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battuta Seyahatnâmesi**, s:519.

²⁴⁹İbni Arabşah, **Acaibu'l-Makdûr, (Bozkırdan Gelen Bela)**, ev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s: 137.

²⁵⁰Wilhelm Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, eviren: Engin Ayan, Ayışığı Yayınları, 2001, s: 40.

hâkimiyetini bütün Kırım sahillerine yaymaya çalışıyordu.²⁵¹ Kefe'nin batısından Akyar'a kadar uzanan sahil kesimindeki Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusunun iktisadi potansiyelini koloni ağına dâhil etmeye çalışan Cenevîz hâkimiyetinin yayıldığı devrede kurulan Kırım Hanlığı tarafından durduruldu.

Altın Orda sahasında Kefe'de kurulan kolonileri, tıpkı Samsun (Simisso) kolonisi gibi siyasî ve dini nitelikleri olmayan bir koloniydi. Venedik ise hemen Samsun'un yanı başındaki Trabzon Kolonisini Katolikliği yayma amacıyla kullanmıştır. 1291'de açılan Cenevîz Konsolosluğu bu tür faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerden biriydi. Simisso ise böyle bir özelliğe sahip değildi.

Moğol Hanlarının hepsinde olduğu gibi Altın Orda Devleti'nin sınırları dâhilindeki Batılı elçiler de öncelikli ziyaret amaçları Hanların sarayına gitmek olduğu için Kıpçak bozkırlarını geçerken temas ettikleri göçebe kabile sakinlerine dair fazla detaylı bilgiler vermezler. Bu nedenle göçebenüfusa dair bilgilerimiz çok yetersiz kalmaktadır.

²⁵¹Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I**, Ankara 2000, s: 67.

Tablo 1. Tana nüfusunun kökeni Venedik hariç (1359-1366)²⁵²

Köken	Belirli		Toplam	%
İtalya Yarımadası	Cenova	61		7.85
	Kuzey İtalya	45		5.79
	Orta İtalya	37		4.76
	Güney İtalya	2		0.26
			145	18,66
Batı-Merkez Avrupa		6		0,77
Kafkasya ve Balkanlar		7		0,90
Karadeniz		33		4,25
Altın Orda		52		6.69
Ege ve Bizans İmparatorluğu		58		7,46
			301	38,74

Lorenzo Publicci'nin çalışmasındaki verilere göre yerli Altın Orda nüfusunun sadece 52 kişi ile son derece sınırlı olduğu dikkati çeker. Anlaşılan Hanlar, ticaret Tana'da koloni kurulması hakkını tanımış ve çeşitli milletlerden gelen tacirleri önemli oranda serbest bırakmıştır. Nüfusun % 8.19'u yani 62 kişi Cenova'dan gelmiştir.

Tana'nın etno-kültürel yapısı hakkında Sergey Karpov'un çalışmaları önemlidir. Ortaçağ'da Tana'nın Kökeni makalesinde Azak ve Tana arasındaki ayrıma değinen Karpov, Tana'nın büyük bir Müslüman merkezi olan Azak'ın yakınlarında bir İtalyan yerleşimi olduğunu, bu iki adlandırmanın bazen Avrupalılar kadar Tatarlar tarafından da karıştırıldığını ancak Tana'nın yarı göçebe Tatar komşularından ayrı bir alanda Grek, Slav, Yahudi, Ermeni nüfusun İtalyan yerleşiminde barındıklarını belirtir²⁵³.

²⁵²Tablo Lorenzo Publicci, **Venezia e Il Mar d'Azov: Alcune Considerazioni Sulla Tana Nel XIV Secolo**, isimli çalışmasında s:28'deki veriler kullanılarak oluşturulmuştur.

²⁵³Sergey Pavloviç Karpov, "On the Origin of the Medieval Tana", **Bizantino Slavica**, LVI, 1995, s:225-230.

Karpov'un araştırmalarından da istifade ederek Tana nüfusu konusunda en kapsamlı çalışmaları yapmış olan İtalyan araştırmacı Lorenzo Pubblica'ye göre, XIV.yüzyılın altmışlı yıllarında tespit edilebildiği kadarıyla 247 kişiiden müteşekkil Venedik kökenliler Tana nüfusunun %55,88'ini oluştırmaktaydı. Geri kalanların çoğu yerli halktı. Nüfus farklı milletler arasında bir dağılım göstermekteydi. Balkanlar'da Zadar, Dubrovnik, Zagreb, Scutari ve İstria'dan ve Toskana'dan gelenler büyük ölçüde azalmıştı. Tana'da Egeli ya da eski Bizanslılar ise 25 kişi ile %5.65'lik dilimi temsil etmekteydi²⁵⁴. Tana'nın kalıcı skinleri ve yerlileri 10 kişi ile %2.62'lik bir kısımdı.²⁵⁵. Saraceni yani Müslüman olarak tanımlanan çoğu kişinin 1408 yılına kadar fazla bir faaliyet gösterip belgelere geçemedikleri anlaşılmaktadır

Tablo 2. Tana nüfusunun kökeni Venedik hariç (1408-1424)²⁵⁶

Köken	Belirli		Toplam	%
İtalya Yarımadası	Cenova	14		1,8
	Kuzey İtalya	19		7,46
	Orta İtalya	7		1,58
	Güney İtalya	3		0,68
			43	9,72
Batı-Merkez Avrupa		4	4	0,90
Kafkasyave Balkanlar		13	13	2,94
Karadeniz		5	5	1,21
Timur İmparatorluğu		19	19	4,30
Ege ve Bizans İmparatorluğu		34	34	7,69
			118	26,70

Tana'da mevcut Venedik ve Ceneviz kökenli ailelerin sosyal bağları ile ilgili de bilgiler bulmak mümkündür. Örneğin Venedikli birçok seçkin aile vardır. Bu yıllarda Tana'daki Cenevizliler yaklaşık 16 kişi ile daha küçük bir miktar teşkil etmektedir²⁵⁷.

²⁵⁴Lorenzo Pubblica, a.g.e. s:28

²⁵⁵Lorenzo Pubblica, a.g.e. s:28

²⁵⁶Lorenzo Pubblica, a.g.e. s:28

XIII. yüzyılda Tana'da Venedikli sâkinlerin ve çoğu tüccâr olan diğer ziyaretçilerin yüzdesi %38 iken bu oran XV. yüzyılın ilk yıllarında bir ölçüde azalmış ve yaklaşık olarak %26. 70'e düşmüştür²⁵⁸. Örnek vermek gerekirse 1 Eylül 1359 ve 29 Eylül 1360 yılları arasında gerçekleştirilen toplam 109 adet tapusatisindansadece4tanesi Saracenli yani Müslümanlariken 1363 yılında gerçekleştirilen 101'den fazla satışın 16'sı Müslümanlar tarafından yapılmıştır²⁵⁹.

Mevcut bilgilere göre Tana'da Moğollar, Kumanlar, Alanlar, Ruslar sıkça ikamet etmişlerdir. Ekonominin karakteri aslında göçebe özellikler arz etmekle birlikte yerli grubun büyük bir kısmı oldukça çeşitlendirilmiş bir ekonomik ortama kavuşmuş ve tüccarlar ile eskiye nazaran daha verimli ilişkiler kurulmaya başlanmıştır²⁶⁰. Ancak Tana'da XIV. başlarında ve XV. yüzyılda yaklaşık otuz yıl süreyle yaşanan kargaşa büyük hasara yol açtı ve politik anarşi, bölgede ortaya çıkan güvensizlik ve uzun mesafe ticâretinin zorlaşması cesaretli tüccâr sayısını azaltmıştır. Ardından Kafkasya'da Timur yeni bir düşman olarak ortaya çıktı. Tana'da Venedik'e dayatılan "devetum" (ticâret yasağı) ve Venedik Cumhuriyeti gemilerinin farklı kökenden tüccârları da getirmesi gibi faktörler Tana'da Venedik nüfus yüzdesini önemli oranda düşürmüştür.

Tana nüfusu üzerine incelemeler yapan Lorenzo Publici'ye göre, 1408-1424 yılları arasında değişen bir dönemi kapsayan bir süreçte Tana'da Latin nüfusunun azalmasında çeşitli nedenler bulunmaktadır. Timur saldırısı ve 1410 ve 1418 yılları arasında Pulga Beg ve Kerim Berti hanların peşpeşe iki kez bölgeye saldırımları gibi çeşitli nedenlerle nüfus azalmıştır²⁶¹. Timur saldırısının Batı ekonomisine ve bu alanların

²⁵⁷Lorenzo Publici, a.g.e. s:27.

²⁵⁸Lorenzo Publici, a.g.e. s:27.

²⁵⁹Lorenzo Publici, a.g.e. s:24.

²⁶⁰Sergey Pavloviç Karpov, "On the Origin of the Medieval Tana", **Bizanstino Slavica**, LVI, 1995, s:225-230.

²⁶¹Lorenzo Publici, a.g.e. s:28

nüfusuna Karadeniz'indoğu kıyısında geniş bölümleri kapsayan şekilde etkili sonuçları olmuştur. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Timur krizi geçtikten sonra Altın Orda ve İlhanlılar siyasi durumu istikrâra kavuşturmayı başardılar ancak ticâretin önemli oranda gerilemesine engel olamadılar. Timur'un getirdiği ekonomik krizin çeşitli bölgelere göre değişen etkileri olmuştur. Maveraünnehir ve Doğu'da devam eden kuvvetler arasında yeni düzen ve iş bağlantılarından yararlanılmıştır. Batı Karadeniz'de Cenova ve Venedik Timur'u asla güvenli bir müttfik olarak kabul etmedilerse de iki cumhuriyetin hiç biri yurtdışında kendi şehirlerini terk etmemişlerdir.

Tana'da Venedik nüfusu daha yoğun olsa da burada Cenevizliler de vardı. Kefe'de Latin nüfusu büyük ölçüde azalmasına rağmen, aynı nüfus azalışı bu coğrafyadaki yerleşim birimlerinin hepsi için söylenebilir. Bilindiği üzere, Timur'un askerî faaliyetlerini genişletmesi, vergilerin ve ardından emtia fiyatlarının artmasına nedeniyle Tana nüfusu azalmış olmalıdır.

Altın Orda halkı çoğunlukla ilk dönem İslam'ı kabul eden Türklerin ve Moğolların bir karışımı idi. Altın Orda nüfusunun çoğu Kıpçaklar, İtil Tatarları, Harzemler ve diğerlerinden yani Türkler'den oluşmaktaydı. Batu'nun torunları Moğol savaşçılarının üst sınıfını teşkil ederken Altın Ordalılar yavaş yavaş Türkleştirdiler ve Moğol kimliğini kaybettiler. Bunlar genellikle Ruslar ve Avrupalılar tarafından Tatarlar olarak adlandırılmıştır. Bu grubun bazıları da kendilerini Müslüman olarak kabul eder. Ruslar, aşağı XX. yüzyıla kadar bu grubu ifade ederken etnik veya kabile isimlerini tespit için ortak adı korumuştur. Tarımla uğraşan köylüler ve göçebeler olan Kıpçak nüfusun çoğu Altın Orda dağıldıktan sonra da bölgesel Kıpçak dilini benimsemişlerdir.

Altın Orda'nın hâkim olduğu bir başka saha da Bulgarlar'dır. Bulgar az bir zaman içinde yenildiler. Başta merkezleri Bulgar olmak üzere şehirleri tahrip edildi. Şehirlerden

ve büyük yollardan uzakta kalan halkın, bu istilâdan zarar görmediği anlaşılmaktadır. Şehirli ve köylü ahâlden birçoğunun da kaçarak, ormanlarda saklandığı anlaşılmaktadır. Bu suretle Moğol istilâsından sonra Orta İdil sahasındaki Bulgar unsuru ortadan kaldırılmış olmadı, müstakil Bulgar devleti yok olsa da bölgede çok geçmeden Bulgar beylerinin yeniden faaliyette buldukları bilinmektedir.

XIV. yüzyıl ortalarında Kırım kentinde Yahudi varlığı daha dikkate değer boyutlara ulaşmıştı. Massaria di Caffa'ya ait kayıtları bölge içinde özellikle 1386 yılı için 30 kadar Yahudi'nin yaşadığı hakkında bilgi vermektedir²⁶².

Yücel Öztürk, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir hanlık durumunda iken Kırım'ın sahil şeridi ile ilgili Kefe ve Kefe'ye bağlı şehirlerde 1520'de toplam nüfusun 37.960 olduğu ve bunun %63'ünün şehir % 37'sinin ise kır nüfusundan oluştuğunu tespit etmiştir. Kefe'de 1520'de Müslümanlar 5650, Ermeniler 7360, Rumlar 2760, diğerleri 730 dolayında nüfusa sahiptiler. Nüfus büyüklükleri bakımından Kefe önde gelmekte ve onu sırasıyla İnkirman, Soğdak, Menkub, Azak, Balıklağö, Kerş ve Taman izlemektedir. Şehir nüfusu bakımından Kefe (% 68) önde gelmektedir. Toplam şehir nüfusunun % 66'sı gayri Müslim, % 34'ü ise Müslümanlardan meydana gelmektedir.²⁶³ 1547'de 7420 dolayına ulaşan Müslüman nüfusa karşılık Ermenilerin 5780, Rumların 2400, diğerlerinin ise 700 dolayında nüfusu vardı. Müslüman nüfusundaki artış, Öztürk'e göre dışarıdan şehre yönelik göçlerin bir sonucu olmalıdır²⁶⁴.

²⁶²Michel Balard, "Gênes et l'Outre-Mer", s. 141-142, regesto 371; ID., La Romanie Génoise cit., s. 279.

²⁶³Yücel Öztürk, Cercis İkiel, "Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16-19. Yüzyıl)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 1, 2001, s. 69-74.

²⁶⁴Yücel Öztürk "Kefe", *DİA*. cilt: 25; 2002, sayfa: 183.

İKİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE ÜRETİM VE TÜKETİM

Ortaçağda mallar, üretici ve tüketicinin iyi yaşamlarını sağlamak ve tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak için, ancak o yeterlilikte, üretilir ve satılırdı. Hem üreticilerin hem de tüketicilerin beklentileri, uzun süreli kullanım yapısıyla tespit edilirdi. Kuşkusuz kazanmak ve kar etmek amaçtı. Altın Orda Devlet'inde Üretici unsur, genel olarak köylüler, konar-göçerler, esnaf ve zanaatkârlardı. Altın Orda'da ticârî hayat daha çok Kırım, Bulgar ve Harezmi'de gelişmişti.

Ortaçağ iktisadî hayatına dair çok değerli tespitleri olan İbn Haldun'a göre göçebeler sahra ve bozkırlarda yaşayan, yalnızca yaşamlarını sürdürecektik kadar üretim yapan ve bu nedenle lüks bir hayattan uzak olan sosyal topluluklardı²⁶⁵. Göçebe toplumlar, tarihsel süreç içerisinde artı ürün biriktirme ve sosyal yapılarında var olan güçlü grup bilincinin yani “asabiyet”in itici etkisi ile yerleşik yaşama geçer ve devletleşirler. Daha sonra, devletleşen bu toplum yapısal değişikliklere uğramaya başlar ve belli bir süreyi doldurduktan sonra çöker. Göçebe toplumlar belli bir yere bağlanmadan mevsimine göre yurt değiştirirler. Göçebe toplumlarında çok sayıda hayvan sürüleri olur, insanlar tümüyle bu hayvan sürülerinin bakımıyla ilgili olduklarından genel anlamda çoban sayılırlar. Göçebelikte hayvan, otlak ve av imkânı olmadan yaşam olmaz. Bunlar hayvanlarını otlatmak için mevsimine göre yaylaklara ve kışlaklara göçerler. Göçebe, ekip biçmediğinden, tarla tarımıyla

²⁶⁵Koray Şerbetçi, "İbn Haldun'un Tarih Tezi Çerçevesinde Doğu'da Kent (Kentlerin Oluşumu ve Ekonomik Yapısı)"

<http://www.akademiktarih.com/tarih-anabilim-dal/2124-tarih-bilimi-aratrmalar/tarih-bilimi-aramalar/15470-bn-haldunun-tarih-tez-cercevesnde-douda-kent.html> Erişim Tarihi: 28. 04. 2014.

uğraşmadığından gereksinmelerinin bir kısmını yağma yoluyla karşılar. Yağma, göçebelikte doğal sayılırdı. Uzun yıllar Altın Orda sadece bir göçebe imparatorluk olarak algılanmış²⁶⁶ olsa da gelişmiş bir tarım, ziraat ve ticâretin varlığı saptanmış ve bu tezi çürütmüştür diyebiliriz.

Altın Orda ekonomisinde üretici sınıfın üretim biçimleri ziraat-tarım ve hayvancılık, bitkisel üretim ve hayvansal üretim olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir. Tarım temelde kırlık alanlarda, sanayi ve hizmetler ise daha çok şehir ve kasabalarda görülür. Altın Orda halkının bir kısmı şehirlerde; çoğu ise köylerde yaşar. Bir kısmı ise konar-göçer bir hayat sürdürür. Köylerdeki halk, ziraatla meşguldür. Şehirliler, ya askerî sınıftandır, yani memurdur ya da esnaftır.

Altın Orda iktisadi tarihine bakış sorunlarından birisi, devlet ekonomisinin uzun yıllar salt göçebe ekonomi olarak algılanmasıdır. Üretim ve emek kavramları ile ilişkili bir ekonomi, göçebe iktisadı değildir. Birlikte hareket etmek ideali, tek ve ortaktır.

İktisat tarihinde üretimin esas olarak öz tüketim için yapıldığı, yaşam standardının temel ihtiyaçların ötesini karşılamadığı, marjinal produktivitenin çok düşük olduğu ekonomiler "geçimlik ekonomi" olarak bilinmektedir. Altın Orda yarı-göçebeleri ise ihtiyaç fazlası üretmiş ve bu ürünleri satışa sunmuştur.

Önemli etkilere sahip asgari ücrete ilişkin ilk görüşler Antik Yunan'a kadar götürülse de modern anlamıyla asgari ücretin ele alınması oldukça kısa bir geçmişe sahiptir. İşçi sınıfının sosyal bir sınıf olarak henüz açıkça ortaya çıkmadığı, işçi ile işveren arasında kesin sınıflaşmanın bulunmadığı Ortaçağ lonca sisteminde bugünkü manasıyla bir asgari ücret tespitinde bulunulmamıştır. Ortaçağ'da gerek batı, gerek

²⁶⁶Nikolay N. Kradin, "Nomadic Empires in Evolutionary Perspective", **Alternatives of Social Evolution** (N.N. Kradin, A.V. Korotayev, D.M. Bondarenko, V. de Munck, and P.K. Wason, eds.). Vladivostok: Far-Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, 2000, s.501-524.

doğu dnyasında mesleki birlikler olarak loncalar meslek üyelerinin bütün ihtiyaç ve yükümlülüklerini düzenledikleri için, o dönemde ücret tespiti ile amaç, iktisadi olarak zayıf bir sosyal sınıfın asgari geçim imkânlarına sahip olması değil, meslek üyeleri arasındaki haksız rekabeti önlemek ve malın kalitesinin düşmesini engellemek olmuştur²⁶⁷. Ortaçağ Batı iktisadî hayatında kilise etkisi pek çok konuda çok hâkimdir. Yine kilise, Ortaçağ düşünürlerince ileri sürülen adil fiyat kavramından hareketle “adil ücret” tanımını ortaya atmıştır. XV. yüzyılda Floransalı bir din adamı olan Antonius tarafından ortaya atılan adil ücret, işçiye kendi sosyal seviyesine göre ailesi ile birlikte yaşama imkânı veren bir ücret düzeyi olarak tanımlanmıştır²⁶⁸.

I. TAŞRA-BOZKIRDA İKTİSADİ HAYAT

Moğolların temelde göçebe bir yaşam tarzı vardı. Buna bağlı olarak da avcılık ve hayvancılıkla geçinirlerdi. Ancak Altın Orda iktisadî hayatını da kültürü gibi göçebe ve yerleşik olmak üzere ikiye bölerek incelemek gerekmektedir. XIV. yüzyılda kent ekonomisi ön plana geçene kadar Altın Orda ekonomisinde esasen bozkır ekonomisi ağır basmaktaydı.

Ticarî faaliyetlerde kazanmak ve kar etmek amaçlansa da Ortaçağda koşullar çok büyük ölçekte mal üretimi ve pazarlanmasına müsait değildi. Mallar, üretici ve tüketicinin iyi yaşamalarını sağlamak ve tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak için, ancak o yeterlilikte, üretilir ve satılırdı. Hem üreticilerin hem de tüketicilerin beklentileri, uzun süreli kullanım yapısıyla tespit edilirdi.

Bir topluluğun, yaşamlarını ve soylarını sürdürebilmek için düzenli aralıklarla yer değiştirme geleneği ya da alışkanlığı olarak tanımlanan göçebelikte insanların

²⁶⁷Kutal, M. *Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret*, Sermet Matbaası, İstanbul, 1969, s:17.

²⁶⁸Korkmaz, A. *Çağdaş Gelişmeler Açısından Asgari Ücret*, KAMU-İş Sendikası Yayınları, Ankara 2003, s: 5

ve hayvanların iklime bağılı olarak doğal koşullara uyması söz konusudur. Tarıma dayalı yaşama geçilmeden önce hayvancılıkla uğraılmaktaydı ve bunun doğal sonucu olarak da hayvanların bakım ve beslenme şartları göçerliğin doğal yaşama uyumunu gerektirmekteydi²⁶⁹.

Basit göçebe topluluklar, devamlı yer değiştirirler, ziraatı ve yerleşik hayatı bilmezler, sosyal organizasyonları gelişmemiş sürüler halinde yaşayan gruplardır. Konar-göçerler ise ekonomik açıdan hayvancılıkla uğraşır, hayat tarzı bakımından da yaylak ve kışlak alanları arasında hareket halinde olan guruplardır. Bunun yanı sıra tıpkı yerleşik halk gibi devletin idari, mali ve hukuki organizasyonu içinde de yer almışlardır²⁷⁰. Bu bakımdan Altın Orda göçebe halkını basit göçebeler değil konar-göçer veya yarı-göçebe olarak tanımlamak daha doğrudur.

Vasiliev'e göre;

Hazar civarı ile Karadeniz civarı bozkırları eski zamanlardan beri göçebelerin yerleşim merkeziydi ve Moğolların gelişinden önce buralarda gelişmiş-planlı bir şehir kültürü bilinmiyordu. XIII. yüzyılda bu bozkır alanı Rusya, İtil Bulgarya, Harezmi, Kuzey Kafkasya, Saksin ve Kırım gibi yerleşik medeniyetler ile çevrelenmiş devasa bir göçebe adasıydı²⁷¹.

Yaşanan coğrafya hem ekonomileri belirler hem kültürlerinin oluşmasında önemli bir rol oynar. Konar- göçer bozkır toplumlarında temel geçim kaynağı hayvancılıktır.

Bozkır halkının yaşamında temel geçim kaynağı hayvandan elde edilen ürünlere dayanır. Özellikle süt ve süt ürünleri önemli bir yer tutar. Hayvanınsütünden

²⁶⁹Şeyda Büyükcan Sayılır, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.563-580.

²⁷⁰Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", M. Bilal Çelik, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri** (5-6 Kasım 2007), Sakarya 2008, s: 163.

²⁷¹Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", s: 164.

yoğurt, yağ, peynir, kımız vb. içecekler; derisinden kıyafetler için kumaş, halı ve kilim gibi dokumalar üretilir.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun göçebeleri özeline yaptığı bir değerlendirmede Ergin Ayan, aslında diğer devletler için de göçebe iktisadî-malî sistemini anlamlandırma konusunda aydınlatıcı olmuştur. Göçebeler eğer devlete hâkim olmuşsa, devlet ve köylüler arasında çatışmalar, gerginlikler hatta savaşlar yaşanabilirdi. Vergilendirme söz konusu olduğunda ise işler daha da karmaşık bir hal alabiliyordu. Ergin Ayan'ın ifadesiyle:

Devlet ya da merkezî yönetim açısından yerleşik ve savaş gücü düşük olan tarımcıyı vergilendirmek kolay görüldüğü hâlde, göçebeleri vergilendirmek zordu. Hayvan varlığı vergilendirilse, ürünü vergilendirmek; ürün (et ve süt) vergilendirilse baş hayvanı vergilendirmek zorlaşmaktaydı. Bu yüzden tarıma dayalı merkezî devletler genel politika olarak, göçebeleri toprağa yerleştirmeye, onu mülkiyet, üretim, tüketim ve dağıtım sisteminin bir parçası yapmaya, yani onu vergilendirmeye çalışırlar. Kendi törelerini yerleşik tarımcılardan çok daha üstün gören göçebeler ise, yerleşik hayata geçmemekte ve hatta göçebe şekliyle vergi ödemekte direnirler.²⁷²

Altın Orda göçebeleri arasında ticaret kentlerdeki ve komşu kasabalardaki kadar gelişmiş değildi. Araştırmacıların bir kısmına göre meta-para ilişkileri de düşük seviyelerdeydi, ticarete gerilemeyi savunan araştırmacılara göre göçebelerin ticareti eskiye nazaran gerilemiş, bozulma seviyesine gelmişti. Bu görüşteki F. V. Ballod ve yine R.M. Valeyev gibi araştırmacılar el-Ömeri'nin göçebe toplulukları anlatırken göçerlerin arasında et alım-satımının olmadığını belirtmesi ve İbn Vasil'in "onlar hiçbir lüks tükettiklerini, herhangi bir ev eşyası kullandıklarını bilmiyorum" şeklindeki kaydını göçebelerin ticaret yapmadıkları şeklindeki görüşlerine delil

²⁷²Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci", **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Sakarya Haziran 2008, s. s. 89-90.

gösterirler²⁷³. Nabiyev ise araştırmacıların göçebe topluluklar arasında bilinçli bir seçimle kapalı ataerkil bir iktisadî yaşam tarz seçmiş olduklarını vurgular²⁷⁴. Bizim kanaatimizce de göçebe iktisadını kendi koşulları içinde doğru değerlendirmeye çalışmak önemlidir. Örneğin İbn Battuta'nın sözünü ettiği "sessiz ticaret" mevzusunu ve göçebelerin metal paralar kullanmak yerine trampa usûlü ile ticaret yapması gerçeğini unutmamak gerekir.

A. Altın Orda Tarımı

Tarım (ziraat) uzun zamandır yerleşik hayata geçmiş bulunan köylü halkın yaptıkları her türlü ekim, yaylacılık, otlu ve sulak yerlerdeki halkın ve çiftlik sahibi devlet ricaliyle ayânın geniş meralarda besledikleri hayvanlar ile kasaba ve şehirlerdeki meyve yetiştiriciliği ve bağıcılık faaliyetlerinden oluşturmaktadır.

Ortaçağ toplumu esas olarak tarıma dayalıydı. Ancak Altın Orda ekonomisini toprağa bağı bir ekonomi olarak tanımlayamayız. Moğollar göçebe oldukları için Kıpçak ülkesine geldiklerinde, ekicilik hayvancılık kadar önemli bir rol oynamıyordu. Bununla birlikte Altın Orda Devletinde yerleşmiş ve iyi gelişmiş bir tarım vardı.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî yapısı genel itibariyle ziraate dayanmaktaydı. Halkın önemli bir çoğunluğu bu alanda istihdam edilmişti. Cengiz soylu devletlerde çiftçiler de tüccarlar kadar önemli bir unsur olarak algılanmaktaydı ve güçlü bir konuma sahiplerdi. Güçlü bir ziraat anlayışının temel emek birimi ise köylü ailesiydi. Henri Pirenne'ye göre Ortaçağ'da kentlinin fiziksel yaşamı köylüye bağılıydı ama

²⁷³Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepni İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2014,s: 223.

²⁷⁴Söz konusu muhtelif görüşler ve Nabiyev'in kanaati için bkz: Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepni İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2014,s: 223.

köylünün toplumsal yaşamı da kentliye dayanıyordu²⁷⁵. Bununla beraber vergi gelirlerinin çoğu tarımsal ürünlerden alınıyor ve ihracatın çoğu tarım ürünlerinden gerçekleştiriliyordu. Tarım ancak iklim ve tabiat koşullarının elverdiği ölçüde yapılabiliyordu. Tahıllar yaygın üretimi yapılan tarım ürünleriydi. Altın Orda nüfusu bu tarım ürünleri ile kendi ihtiyaçlarını karşılamayı başarmıştır. Ana ürün çavdar, buğday, arpa, yulaf, bezelye ve darı idi²⁷⁶.

Orta İtil-Kama Bölgesi'ndeki Bulgar ülkesinin çok gelişmiş bir ziraat yapısı vardı. Batı Rusya (Ukrayna), Orta ve Doğu Rusya'nın güney prenslikleri, özellikle de Riyazan'da bol miktarda tahıl yetiştiriliyordu²⁷⁷.

Altın Orda Devletine ait topraklarda temel gıda maddeleri üretilmiştir. Buğday, arpa, yulaf gibi ürünler temel besin maddeleri olduğu gibi aynı zamanda hayvancılık için de üretilmiştir.

Avrasya bozkırlarında göçebeler tarımsal üretim ürünlerinin ticâret ve değişim işlemlerine tüketiciler ve dağıtıcılar olarak katılmaya başladılar. Altın Orda halkının sadece göçebelere oluşmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile açıkça görülebilmektedir. Orta-İdil boyundaki Türkler'in çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları ve tarımın geliştiği bilinmektedir. Bu dönemde İdil'in aşağısında bulunan alanlardaki Türk-Moğol unsurunun da, yavaş yavaş şehir ve köylere yerleştikleri anlaşılmaktadır²⁷⁸.

Tarım Altın Orda Devleti'nin ilk dönemlerinde oldukça azdı. Plano Carpini şöyle yazar: "Moğollar ne ekmek ne de sebze sahiplerdi." Altın Orda

²⁷⁵Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, Çev: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1991, s:82.

²⁷⁶L.F. Nedashkovskii "Economy of the Golden Horde Population" **Anthropology & Archeology of Eurasia**, vol. 48, no. 2 (Fall 2009), s: 35.

²⁷⁷ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:255.

²⁷⁸Akdes Nimet, Kurat, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Coğrafya-Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1992, s: 404.

Devleti'nde XIV. yüzyıldan itibaren gelişmiş tarımın mevcudiyeti devletin gelişme sürecini tamamladığının başka bir göstergesidir. Çünkü sadece kompleks ekonomi devlet organizmasının devamlılığını sağlayabilir.

Altın Orda Devleti'nin hâkim olduğu geniş sınırlar içinde kuzey ve güney bölgeleri arasındaki tarım teknolojileri ve toprak verimliliği farkını, ülkenin güneyinde sulanan ve sulanmayan pulluk ile tarım yapılan alanları, geniş bir tayga bölgesinin varlığını düşündüğümüzde tek bir tarım politikasından söz etmenin pek mümkün olmadığını daha net anlayabiliriz.

Tarım politikasını anlayabilmek için toprak yönetimini dikkate almak gerekir. Moğol İmparatorluğu'nun erken döneminde bir bütün olarak (kısmen Cuci Ulusu'nda da) kollektif yaşama, üretme ve tüketme biçimine bağlı olarak kollektif mülkiyet ilkesi ve imparatorluğun her bir parçasında Cengiz Han yönetici soyunun bütün üyelerinin yönetim hakkı vardı. Yönetici soyun birlikteliğinin muhafazası amacı için sıklıkla bazı Hanların mülkiyetindeki toprakların belirlenmesi ve bu topraklardan elde edilen gelirin diğer Hanlara aktarımı vardı.²⁷⁹ Noyan veya Bey, Handan ulus (halkın yönetimi) ve yurt veya nutugun (ulusa ait halkın kullandığı toprak) yönetimini bazı askerî veya ekonomik hizmet karşılığı almıştır.²⁸⁰

XIV. yüzyılda Cuci Ulusu toprakları 70 küçük birime (vilayet) bölünmüştü. Bunların başında da emirler vardı. Emirler Divan (vezir başkanlığında toplanan kurul) üyesi idiler. XIII. yüzyılda, feodal lordlar, ancak Hanın izni ile ulus sahibi olabiliyorlardı ve hizmetlerini terk etmeleri veya Han tarafından suçlanmaları yüzünden mülklerini kolaylıkla kaybedebiliyorlardı. XIV. yüzyılda bu mülkler -ulus ve yurt- birleştiler ve satılamaz ve miras yoluyla intikal eder bir karakter

²⁷⁹German A. Fyodorov-Davydov, **Obshestvennyi Stroï Zolotoi Ordy**, Moskova, 1973, s:31-34.

²⁸⁰Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", s:157.

kazanmışlardır. Bu tip önlemlerle Özbek Han devletinin direncini ve yerleşik toprakların idare düzenini güçlendirmiştir.

Altın Orda iktisadî tarihi üzerine araştırmalar yapan Nabiyev'in Altın Orda tarımı konusunda da dikkatimizi çektiği bir husus vardır. Avrupalı tarihçilerin basma kalıp fikirlerinden biri Bulgar-Tatar kültürüne dair önyargıların tarım alanında da geçerli olduğudur. Avrupalı bilim adamlarının çoğuna göre Tatar göçebeleri mahsulün temel düşmanlarıydı ve onlar yalnızca kentleri değil tarım alanlarını da yağmalıyorlardı²⁸¹. Ancak gerek kazılarda ortaya tarımsal üretim malzemeleri ve gerekse Codex Cumanicus ve Hüsrev u Şirin Mesnevisi gibi yazılı edebî ürünlerden anlaşıldığına göre göçebelerin tarım geleneği Avrupa halklarının çoğundan daha eski daha köklü ve gelişmiş bir geleneğe sahipti.

Bugün bile tarihçilerin bir kısmı geleneksel olarak Altın Orda Devleti'ni yalnız göçebe bir devlet olarak görüp en az oranda tarımın geliştirdiği kabul ederlerse de ortaya çıkan yeni arkeolojik verilerin ışığında bu yargının yanlış bir görüşten ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Göçebe bozkır coğrafyası ile birlikte, Altın Orda'nın Bulgar, Harezmsah, Kırım ve Kuzey Kafkasya gibi uzun zamandır tarım konusunda gelişmiş bölgelere sahip olduğu bilinmektedir²⁸².

Tahıl ambarı olarak bilinen Karadeniz sayesinde Altın Orda halkı temel tahıl olarak buğdayı tanımakla birlikte, hayvan yemi olarak da kullanılan ve sert iklime dayanıklı arpa tarımına da ayrı bir önem vermişlerdir. Arpadan ekmek yapılmaktaydı.

Altın Orda Devleti topraklarında yerleşmiş ve iyi gelişmiş bir tarım vardı. Ana ürün çavdar, buğday, arpa, yulaf, bezelye ve darı idi. Avcılık kürkleri için

²⁸¹Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitiya**, s: 405.

²⁸²L. F. Nedaskovskiy, "Economy of the Golden Horde Population" **Anthropology & Archeology of Eurasia**, vol. 48, no. 2 (Fall 2009), s: 36.

yapılırdı ve sadece göçebeler arasında popüler değildi av sonrasında elde edilen bu ürünler ayrıca Hindistan ve İran'a da ihraç edilirdi²⁸³.

Altın Orda yerleştiği çeşitli bölgelerde özellikle deltil Havzası'nda oldukça iyi gelişmiş birtarımyapısı vardı. Ana ürün çavdar, buğday, arpa, yulaf, bezelye ve arpa, darı idi. Darı, Kutb'un Hüsrev ve Şirin Mesnevisi'nde "tarı" şeklinde geçmektedir.²⁸⁴

İslam dünyasında tarımsal tekniklerin çağına göre oldukça ileri düzeyde olması, çeşitli tarihçilerin ortaya koyduğu gibi İslamî tarım devriminin oluşmasını sağlamış ve buna paralel olarak buğday üretimi olağan üstü miktarda artmıştı. Bizans döneminden beri İstanbul'un büyük bir tüketim pazarı oluşu Kırım bozkırlarında hayvancılıkla birlikte tarımın yapılmasını da Tatarlar için oldukça cazip bir hale getiriyordu²⁸⁵. Tahıl ürünleri, Ortaçağ da devrin hem ekmeği hem de başlıca öğünü olarak itibar görüyordu. İlkçağlardan beri Karadeniz'in kuzeyi bir tahıl deposu gibidir²⁸⁶. Altın Orda Devleti döneminde de tahıl oranları dikkat çekici boyuttadır. Kuçkin'e göre 1384 yılında Rus knez Dimitry Donskoy idaresinde sadece 1 ilâ 3 hane olan Rus köylerinden bile Altın Orda Devleti hazinesine ödenen vergiler 2 ton tahıl etmekteydi²⁸⁷. Ortaçağda Avrupa'da buğday üretiminin yerini, çavdar üretimine bırakması nedeniyle Rönesans'a kadar sadece çavdar ekmeği tüketilmiştir. Bununla birlikte, Altın Orda Devleti'nin hâkimiyet sahasındaki Kırım Yarımadası'nın kuzeyindeki düzlüklerde Tatarlar tarafından üretilen buğday Kefe'den deniz yoluyla İstanbul'a ve diğer Avrupa ülkelerine ihraç edilmiştir. A. G. Yemanov, A. I. Popov'a

²⁸³Nedaskovskiy "Economy of the Golden Horde Population", s: 47.

²⁸⁴Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşlı, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s:537.

²⁸⁵Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken, İstanbul, 2014, s:206.

²⁸⁶Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Mümtekin Ökmen, 2. Baskı, İstanbul: Kültür Yayınları. Tarih, VII. 1983, s: 147.

²⁸⁷ Kuchkin V.A. Rus pod igom: kak eto bylo? Moscow. Panorama. 1991.

göre buğdayın büyük bir bölümü (412,2 mud), Pisa ve Cenova, Provence ve İspanya, Suriye ve Tunus satmak için beklendiği gibi önemli bir kısmı da Boğaz üzerinde batıya teslim edilmiştir. Altın Orda tahılının önemli bir kısmı Karadeniz'de değişim ihtiyaçlarına hizmet etmiştir. Sambucheto, yaklaşık 6 bin. Mud (1682 ton) Trabzon Kefe'den ihraç edildi. Kerasunt (Giresun), yaklaşık 175 mud (49.3 ton) ve Simisso 410 mud (115.4 m) mud buğdaya sahiptir 162.4 (45.7 m)'lik kısım ise Karadeniz diğer kısımlarına taşınmıştır²⁸⁸.

XIV. yüzyılda seyyah Giosofat Barbaro muazzam Altın Orda bozkırlarında buğday verimini görünce oldukça etkilenmiştir. Barbaro'ya göre buğday verimi, 1: 50, ve darı: 1-1006. Böylesi bir verim günümüzün modern gelişmiş ülkelerindeki pek çok çiftlik için ulaşılmaz bir seviyede olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte İskit bozkırlarında buğday alışılmadık derecede yüksek verimde olduğu belirtir. Nabyev'in belirttiği gibi XIV yüzyılda tahıl veriminin sadece Novgorod'da "Tatarlar"ın bir bahtiyarlığı değildi, bu tarihlerde Polonya Krallığı, Fransa ve İtalya gibi ülkelerde de buğday verimi oldukça yüksekti²⁸⁹.

Ortaçağ'da köylüler ve çeşitli tarım işçileri genel olarak toprakların hâkiminden tohum, öküz, saban gibi temel ihtiyaçlarını alırlardı. Altın Orda Devleti döneminde tarımın teşvik edilmesi için çalışmalar yapıp yapılmadığı hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. Dönemin diğer devletleri İlhanlılar²⁹⁰, Timurlular²⁹¹.

²⁸⁸A. G. Yemanov, A. I. Popov. Ital'yanskayatorgovlyanaChernommore v XIII—XV vv. S utratoyVizantiyeykontrolyanadBosforom v XIII v. http://Annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm Erişim Tarihi: 22.10.2016.

²⁸⁹Nabyev Rustam Fanisovich, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, s:413.

²⁹⁰Bu dönemde İlhanlı Devleti'nin metruk toprakların tarıma açılması, sulama kanalları yapılması, yabancı ülkelere tohumlar getirilmesi vb. gelişmiş tarım politikalarına ilişkin kapsamlı bilgiler vardır. İlhanlı Devleti veziri Reşidüddin Fazlullah Hemedanî (1247-1318) başkent Tebriz'de uyguladığı ziraat faaliyetleri, çiftçilik, hayvancılık, ağaç yetiştirme, tarımda verimlilik, toprağa zararlı böcek ve diğer etkenlerden arındırılması gibi konuları ele alan eseri önemlidir. İlhanlı dönemi tarım politikaları hakkında bkz: Harun Dıraman, "İlhanlı Devleti Veziri Reşidüddin Fazlullah

ve Selçuklular'da²⁹² ise çeşitli tarım teşvik politikalarının uygulanmış olduğu bilinmektedir. Altın Orda Devleti'nin hâkimiyet sahasında bulunan alanlarda iklim koşulları sayesinde bazı doğal avantajlarının olduğu muhakkaktır. Kırım Sicillerinden anlaşıldığı üzere yarımada üzerinde su sıkıntısı yaşanmıyor, Kaçi, Salgır, Taşlı, Alma ve Kabartay gibi nehirler çevresinde bağ, bahçe ve bostanlıklar bulunuyor ve pek çok ürün bu nehirler sayesinde sorunsuzca yetiştirilebiliyordu²⁹³.

Altın Orda tarımı konusunda bir diğer tartışmalı husus tarımda sulama yöntemlerinin kullanımına ilişkindir. Sır-Derya'nın ve kollarının sularından tarımda faydalanma yönteminin ne zamandan beri uygulandığı konusunda tartışmalı görüşler vardır. Barthold ²⁹⁴bu sulama sisteminin Ortaçağ'a kadar gittiğini savunurken Abdullah Muhammedcanov bunun XIX. yüzyılda gerçekleştirilen çok sayıdaki kanalla mümkün olduğunu ve daha erken devrelere tarihlenmesi için yeterli kanıt olmadığını iddia etmektedir²⁹⁵. Kazak ve Özbek bilim adamları içinde Harezmi'de antik sulama alanlarının kullanıldığını özellikle XIV. yüzyılda sulanan büyük pirinç tarlaları eski Sır-derya deltasında kilometrelerce genişliğindeki alana yayıldığını ve

Hemedanî (1248-1318)'nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi", **Sosyoloji Dergisi**, Dizi: 15, Sayı: 2007/ 2, s: 101-116.

²⁹¹Timur işlenebilecek hiçbir yerin boş bırakılmasını istemiyordu. Bu maksatla pek çok kabileyi başka yerlere göçürerek iskân edilmemiş yerleri iskâna açmış, ülkenin çeşitli yerlerinde kanallar kazdırmıştır. Bu etkinliklere Şâhruh zamanında da devam edilmiştir. Şâhruh 1435'te Kazvin'e geldiğinde Azerbaycan ve Irâk-ı Acem'in imarını istemiş, boş kalan toprakların işlenmesini sağlamak için köylülerden beş yıl süreyle vergi alınmayacağını ilân etmiştir. İsmail Aka, "Timurlular", **DİA**, cilt: 41; sayfa: 178.

²⁹²Bu dönemde Anadolu'da çiftçiler bazı vergilerden muaf tutulmuş, köylüye tarlasını ekebilmesi için bir çift öküz verilmesi, tohumluk dağıtılması gibi sistemli tarım teşvik uygulamaları görülmüştür. M. Said Polat; **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s:200.

²⁹³Ömer Bıyık , **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötügen, İstanbul, 2014, s: 208.

²⁹⁴ W. Barthold, "Sır-Derya", **İA**, X, 567.

²⁹⁵Abdullah Muhammedcanov, "Siriderya", TDV. **İA.**, C. 37, s.272.

"Aral-Asar."yerleşiminde pirinç tarlalarının Sır-Derya'dan kaynak aldığını kabul edenler vardır²⁹⁶.

Codex Cumanicus tarım aletlerinden olan sabandan sıklıkla söz etmektedir. Saban surarmen, sabansurdum, sabansur, sabanci, pulluk(saban), saban demiri(saban temir), sürülmüştoprak anlamına gelen (tarlov²⁹⁷, sabanieri)²⁹⁸ gibi çeşitli ifadeler geçmektedir. Kaynağımız Codex Cumanicus ayrıca "saban temir" kelimesi ile bizlere Altın Orda tarımında demir saban kullanımını konusunda da fikir vermekte ki bu devrin tarım teknikleri açısından oldukça ileri bir adıma işaret etmektedir. Saban dışında kullanılan başka tarım aletleri de vardı. Yapılan kazılarda pulluk, demir pulluk, ağır demir saban, çapalar gibi toprakta ürün yetiştirilmesi veya hasat için kullanılan orak ve tırpan gibi malzemeler bulunmuştur²⁹⁹.

Altın Orda döneminde, yumuşakbuğday, emmer buğdayı(iki taneli kılçıksız buğday), takımbuğday, darı, arpa, saman formları, yabani arpa, yulaf, çavdar, bezelye, fiğ, mercimek, salatalık, elma, keten, kenevirve Bolgar antik kale yerleşiminde ortaya çıkartılmıştır³⁰⁰. Astarhan Nehri Aktöbe üzerinde Selitren müstahkem yerleşim yerinde yapılan kazılarda üzüm ve karpuz çekirdekleri bulunmuştur.³⁰¹

Günümüzde Rusya'nın batısında Saratov Bölgesi'nde bulunan Shirokii Buerak'de Nedaskovskiy tarafından yapılan arkeolojik araştırmalarda kültür

²⁹⁶Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**,s: 222.

²⁹⁷Codex Cumanicus, s:375.

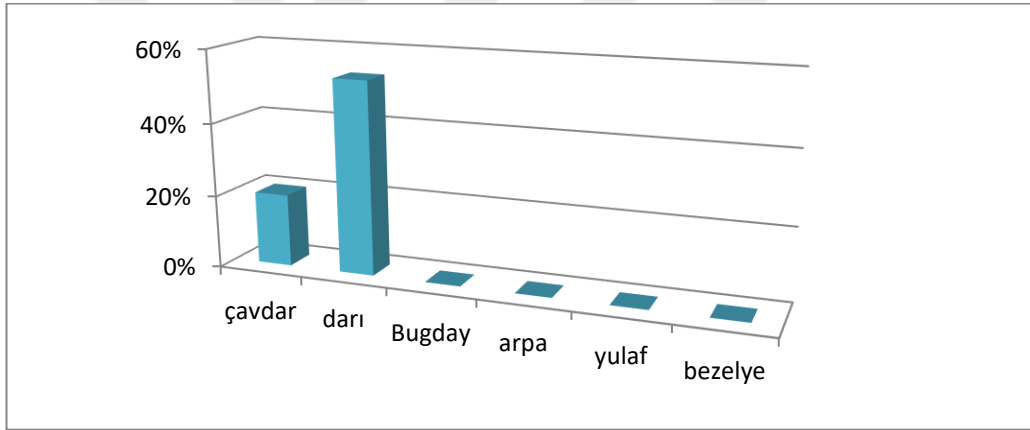
²⁹⁸Codex Cumanicus, , s: 8, 90, 180.

²⁹⁹L.F. Nedashkovskii, "Economy of the Golden Horde Population", **Anthropology & Archeology of Eurasia**, vol. 48, no. 2 , Fall 2009, s: 38.

³⁰⁰Krasnov, Iu.A. "Nekotorye Voprosy İstorii Zemledeliia u Zhitelei Goroda Bolgara i ego Okrugı." **Gorod Bolgar: Ocherki İstorii i Kul'tury**, Moscow, 1987, s.218

³⁰¹Rudakov Vadim Gennad'yevich, "Istoriya izucheniya Selitrennogo Gorodishcha", **Rossiyskaya Arkheologiya**. 2, 2000, s: 180-191 ve Fedorov-Davydov,G.A. **Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy**, Moscow, 1973. **Zolotoordynskie Goroda Povolzh'ia: Keramika. Torgovlia, Byt**, Moscow, 2001, s: 231.

bitkilerinin 2.009 tanımlanabilir taneleri bulunmuştur. Kazılarda ortaya çıkartılan tahıl tanelerinin dağılımı ise 370 tane Bagarevskoe, 20 tane Kolotov Buerak ve 15 tane Kmelevskoe bölgesindedir³⁰². Shirokii Buerak, Bagaevskoe Khmelevskoean'da tahıl, hububat ve ayrıca harman izleri parçaları bulunmuştur. Bu bitkiler ilgili yerleşim birimlerinin yerel halkı tarafından yetiştirilmiş ve bu nedenle bölge tarımın gelişmediği; hububatın başka bölgelerden ithal edildiği görüşünü haksız çıkartmıştır. Darı (ekili kalıntılarının % 53,4 bitkiler), çavdar (% 20,1), buğday (%19,6), arpa (%5,9), yulaf (% 0,7), ve bezelye (%0,3) birlikte ele alındığında, tesadüf değildir³⁰³.

Tabloda da açıkça görülebileceği üzere Altın Orda tarımsal üretiminde buğday ve arpa özellikle azdır. Altın Orda ekonomisini besleyen başlıca hububat maddesi ise darıdır.

Ortaçağ kaynakları Altın Orda ülkesinde darının ekili olduğunu bildirmektedir. XIII. yüzyılda Plano Carpini ve Guillaume de Rubruck'un işaret

³⁰²L.F. Nedashkovskii, "Economy of the Golden Horde Population", s: 36.

³⁰³L.F. Nedashkovskii, a.g.m. s: 36.

ettikleri gibi bu darı, Moğol İmparatorluğu'nda yemek olarak kullanıldığı gibi dışarıya da ihraç edilmiştir³⁰⁴.

Bir başka tarih kaynağımız olan Giosofat Barbaro'nun Venedik'in Ten Nehri ağzındaki Tan kalesinde iken verdiği bilgiler tarımsal üretimin teşvik edilmesine dair önemli bir örnektir. "Şubat ayında bütün orduda herkesin duyabileceği şekilde ilan edilirdi ki, herkes ekin eksin. Buldukları yerlerden iki günlük mesafedeki yerlerde bütün aile halkı ya da birkaç kişiyle, hayvanlarıyla beraber arabalarına tohum doldurarak belirlenen yerlere giderler, mahsul yetiştikten sonra arabaları, hayvanları ve gereken eşyalarıyla ekin biçmeye giderler. Toprak çok verimlidir. Buğday çok iğri ve bazen bire elli, darı ise bire yüz verir. Bazen ekin o kadar fazla olur ki buğdayı nereye koyacaklarını bilemezler ve olduğu yerde bırakırlardı demektedir³⁰⁵. XV. yüzyılda artık Moğollar da bahar mevsiminde toprağı ekmeye başlamışlardı. Bu ekilen yerlerin sahibi yoktu. Buna rağmen bir tımar sisteminin mevcut olması muhtemeldir.

Darı dışında, sadece pirinç ve arpa, içecek yapmak için kullanılmıştır. Kıpçak sahasında yürütülen tarım faaliyetleri hakkında önemli bilgiler veren Codex Cumanicus'ta³⁰⁶ darı (tari), yulaf(lı), buğday (coptaluc), kılçıksız (suulu), arpa (arpa), pirinç (tuturgan, balamura, bri[ng]), bezelye (brizac, noghuc) vemergimek (maruimac) kelimeleri yer almaktadır. Vassaf Tarihi'nde de Tokta Han tarafından İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a hac yılı için 1302-1303 yıllarında gönderilen bir

³⁰⁴L.F. Nedashkovskii, "Economy of the Golden Horde Population", s: 37.

³⁰⁵İlyas Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Ekler Bölümü: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s:207-208.

³⁰⁶**Codex Cumanicus**, s:234.

çuval darıdan söz edilir³⁰⁷. Altın Orda hanlarının darı yediğini seyyah Giosafat Barbaro da kaydetmiştir.³⁰⁸

El-Ömeri (1300-1/1348-49) Altın Orda tarımı hakkında bilgi vermektedir:

Onlar birkaç tür ekim yapardı, tüm ekimin en azı buğday ve arpaydı. Fasulye bulmak neredeyse imkansızdı. En çokdarı var, onlar yemek ve ekili arazi temel gıda maddesi darıdır.³⁰⁹ El-Omeri, buğday, arpa, iki çeşitdarı-darı(duği) ve yonca tohumuna benzer çavdar"(bir çeşit darı)

Şeklinde kayıt düşmüştür. Yine el-Ömerî'nin kaydından anlaşıldığına göre darı ve mercimek Saray pazarlarında da satılmıştır³¹⁰

Altın Orda halkı buğday ve yulafi ise yiyecek olmaktan ziyade atları beslemek için yetiştiriyordu³¹¹. 1476 yılında Aşağı İtil bölgesini ziyaret eden Ambrogio Contarini ise pirinç, oldukça iyi buğday unundan yapılan çörek, soğan ve sarımsaktan söz etmiştir³¹².

³⁰⁷Vassaf Tarihi'nin yazma nüshası için Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu 2192 numarası ve **Tezciyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Âsâr** adı ile bakınız; İSAM kütüphanesinde de mevcut olan matbu Farsça metni için **Tahrir-i Tarih-i Vassaf** / Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yazdi Şirazi Vassaf; neşr. Abdülmuhammed Ayeti, Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1346, s:35-37 ve Türkçe çevirisi için Tarih-i Vassaf, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941,s.83.

³⁰⁸Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I Viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini**, s. 8.

³⁰⁹**Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941,s: 230.

³¹⁰ El Ömerî, **Mesâlik el-epsâr fi Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen

³¹¹Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, a.g.e. s: 142, 146, 149, 150.

³¹²Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, a.g.e. s: 221, 224

Tablo 3. Codex Cumanicus'ta geçen meyve adları³¹³

nainè	Nane
limon	Limon
saftalu	Şeftali
nardan	Nar
alma	Elma
mismis	Kayısı
Eric	Erik
ingir	İncir
xuxun	Üzüm
chertme	Armut
Chiras	Kiraz

Altın Orda ülkesinde topraklar oldukça verimli olup zeytin ve portakaldan başka bütün meyveler yetiştirilebiliyordu. Aşağı İtil ve Aktöbe'de sulama kanalları yapılmış, tarım desteklenmişti³¹⁴.

Kıpçak göçbeleri arasında tarımcılık fazla gelişmediği ve iklim şartları da pek müsait olmadığı için yapılan üretim ihtiyaçları zar zor karşılıyor ve halkın ekmek ihtiyacını temin etmeye yetmiyordu. Kıpçakların çoğunun buğdaya ihtiyacı varken zengin kesim bu temel gereksinimlerini karşılamakla yetinmiyor; pahalı kumaşlar, takılar, değerli silahlar, baharatlar, bozkırda yetişmeyen egzotik meyveleri de temin etme çabasına giriyordu.³¹⁵Söz konusu talepleri Harezmi ve Doğulu tacirler karşılıyordu. Harezmi'nin ana mamûlleri gıda maddeleri, hububatlar ve meyvelerdi. Çok verimli olan bu arazide büyük miktarda pamuk da yetişiyordu³¹⁶. el-Ömerî'ye göre, Harezmi'de yemişlerin bütün çeşitleri vardır, yalnız hurma, zeytin, şeker kamışı,

³¹³Codex Cumanicus, s:230-231.

³¹⁴Nadir Devlet, "Altın Ordu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Sayı :IX, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s: 170.

³¹⁵Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, Çev: Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s:260.

³¹⁶Guy le Strange, **Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri, (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, Ortaçağ İslam Kaynakları İle Karşılaştırmalı Tercüme, Hazırlayanlar: Adnan Eskiuyurt-Cengiz Tomar, Yeditepe, İstanbul, 2015, s:553.

muz, ağaçkavunu, limon ve turunç yoktur. Burada çeşit kuşlar ve yabani hayvanlar, pek büyük ahuler de vardır ki yaban inekleri kadar olur³¹⁷.

İklim şartları fazla müsaade etmese de Codex Cumanicus Kıpçaklar'ın varlığından haberdar oldukları sebze ve meyvelerden geniş ölçüde söz etmektedir.

Tablo 4. Codex Cumanicus'ta geçen sebze adları³¹⁸

chear	Salatalık
mangdan	Maydanoz
èagundur	Pancar
lghan	Lahana
yspanac	Ispanak
sarmjisac	Sarımsak
cabuc	Kabak
raxiana	Dereotu
sorgan	Sogan
xuxun	Üzüm
Chiras	Kiraz

Arap coğrafyacı El-Ömeri eserinde Altın Orda topraklarında yetiştirilen üzüm, nar, ayva, elma, armut, kayısı, şeftali, fındık, sebze ve kavun ile ilgili oldukça ilginç bilgilere yer verir:

Bu beldeler yeryüzünün suyu ve otağı en çok, ekildiği vakit ekimi en bol olan bir yeridir, şu kadar ki bunlar göçmendir, davar sahibidir. Ekin ekmeğe, fidan dikmeğe aldırışları yoktur, burası Tatarlar ellerine gecmeden evvel hep mamur idi, şimdi burada o mamurluğun bakiyeleri vardır. Üzüm, nar, ayva, elma, armut, kayısı, şeftali ve ceviz gibi meyvaların çeşit çeşit ağaçları vardır. Burada incire benzer bir meyva daha vardır ki, ona Kıpçak dilinde patlıcan derler bugün Kıpçaklarda bulunan meyvalar onlardan önce ekin ekmeğe ağaç dikmeğe özenen meraklılar tarafından olup yok olan fidanların bakiyelerindedir. Yok olanlar çok olmakla beraber dağlarında çok bulunur. Kavuna gelince onlarda kavun, hele sarı cinsi çok yenir çünkü onlarda uzun müddet kalır, ellerinde bulunur, onu dilim dilim dilerler, güneşte kuruturlar, tam bir sene, yarılarında kalır, çokluğu ve ucuzluğu hikaye olunmakla

³¹⁷El Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*'dan naklen Tiesenhause n s:387.

³¹⁸Codex Cumanicus, s:230-231.

*beraber gayet tatlıdır, tadı da hoştur. Bazıları onun suyunu çıkarıp ondan tatlı yaparlar. Şehirlerinde şalgam, havuç, karnebit ve saire gibi çok sebze vardır, Çerkes, Rus, Lezki şehirlerinde de pek çoktur.*³¹⁹

1398 tarihli Kutluğ Timur Tarhan Yarlığı'nda da Kırım'da Sudak çevresinde üzüm bağları, meyve bahçeleri, değirmenler ve çiftçiler, hem de tahıl ambarı görev ve harman yeri ücretleri yazılmıştır³²⁰.

İtalyan ve Bizans ülkesinden gelen tüccârların Altın Orda'dan satın aldıkları çeşitli tahıllar arasında buğday, darı, arpa yer almakla birlikte ihraç miktarının azaldığı anlaşılmaktadır³²¹. Francesco Pegolotti Kefe ve Moncastro'dan kaliteli buğday ihraç edildiğini kaydetmiştir³²².

Ünlü Arap seyyah İbn Battuta Türmez ve Harezm'den teknelerle gelen buğday ve arpanın Amu Derya üzerinde teslim edildiğini bildirmiştir³²³.

Altın Orda sahasında tarım ile ilgili bir diğer gelişme Rus knezleri için tarımın eskiye nazaran daha önemli hale gelmesiyle yaşanmıştır. Altın Orda döneminde siyasî yetkileri ellerinden alındığında, daha önce ağırlıklı olarak siyaset ile ilgilenen knezler, artık köy ve toprak işlerine daha çok önem vermeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak da tarım yapılan malikâneler, knezlerin idarî ve iktisadî temeli haline gelmiştir³²⁴. Altın Orda döneminde ayrıca ziraat alanlarında artmış olduğu anlaşılmaktadır. Vernadkiy'e göre, Rus nüfusun yoğun olduğu sahada ziraat

³¹⁹El Ömerî, **Mesâlik el-ebâr fî Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen, s:

³²⁰Hasan Abdullahoğlu, "Temir Kutluk Yarlığı", **Türkiyat Mecmuası**, C. III, (1926-1933), İstanbul, s. 209.

³²¹Barbaro, Contarini, a.g.e. s. 52, 53, 57, 66; Kramarovsky, M.G. "The Golden Horde and Levant in the Epoch of Fr. Petrarca: Trade, Culture, Handicrafts." **Rivista di Bizantinistica**, no. 3. Bologna, 1993., s. 250, 251, 259, 260.

³²²Pegolotti, **La Pratica Della Mercatura**, ed A. Evans. Cambridge, Mediaeval Academy of America, 1936, s: 42

³²³**İbn Battuta Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l-Emsar ve Acâib'l-Esfar)**, çeviri, inceleme ve notlar: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2004, s: 520.

³²⁴George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, 2. Baskı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 406. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:233.

Moğol akınlarından imalat işlerine nazaran daha az etkilenmiştir. Moğollar, Güney Rus topraklarının kendi otoritelerine tâbi olan kısımlarında ordu ve idarî kademenin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için darı ve buğday gibi ürünlerin yetiştirilmesini teşvik etmişlerdi³²⁵.

Rus nüfusun yoğun olduğu bozkırın kuzey bölgelerinde orman-bozkır alanında tarım sektörü de gelişim göstermişti. İlk hasattan sonra toprak birkaç yıl nadasa bırakılıyor ve toprağın ürün vermesine olanak sağlanıyordu. Bozkırın el değmemiş bakir toprağı çok bereketli olup bir kez sürüldükten sonra birkaç sezon ürün verebiliyorken nüfusun kalabalık olduğu alanlarda ise toprağın bereketi kısa sürede sona ederdi. Tarlalar atlar ve öküzler yardımıyla sürülürdü³²⁶. Kuzey Rus topraklarında ise bu işlem tek at tarafından çekilebilen "sohta" adında hafif bir ağaç saban ile kendine özgü bir biçimde yapılırdı. Daha sonra ise demir sabanlar kullanılmaya başlandı. Altın Orda hâkimiyetinde geçen yıllarda Doğu Rusya ve Novgorod'da üç tip saban vardı. Plug denilen ağır saban, demir bıçaklı tahta saban ve bir at tarafından çekilen hafif tahta sohta vardı³²⁷.

Her sosyal tabakadan insan toprak sahibi olabilirken ortalama bir tarla küçük olmakla birlikte prens ve boyarların at ve sığır çiftliklerinin büyüklüğüne eş değerdii. Ruslar arasında ziraat ve sığır yetiştiriciliğine ek olarak avcılık, balıkçılık ve arıcılık da önemli bir yer tutuyordu³²⁸.

Altın Orda Devleti tâbiyetindeki Moskovalı Ruslar'ın büyük çoğunluğu için tarım ekonomik hayatın merkezindeydi. Moskova'da çavdar, buğday, yulaf, arpa ve darı en temel ürünlerdi. Tarım aletleri arasında ahşap ve demir sabanlar, tırmıklar,

³²⁵George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 406.

³²⁶**Codex Cumanicus**, a.g.e. s: 232.

³²⁷George Vernadsky, a.g.e. s. 407.

³²⁸George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s: 67.

tırpanlar ve oraklar yer alıyordu. Öküz ve atı hem tarla sürmekte hem de gübreleri için kullanıyorlardı. Hayvan yetiştiriciliği, sebzeçilik ve özellikle batıda keten ve kenevir yetiştirilmesi, avcılık ve balıkçılık, arıcılık köylülerin temel geçim kaynaklarıydı³²⁹.

İbn Rüste, Bulgarlar hakkında şunları nakletmektedir: “Onlar, birçok kavimle ticâret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler. Zirai mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, arpa ve darı ekerler.³³⁰

XVI. yüzyılın başı ile XVII. yüzyılın ikinci yarısı arasındaki dönemde Astarhan'ın merkezinde ve çevresinde elma, ayva, ceviz, kavun, karpuz, bal kabağı, salatalık vb. ürünler ile meyvecilik ve bostancılık da yapılmaktaydı.³³¹

Altın Orda Devleti döneminde ziraatın gelişmesi bakımından önemli bir konu Moğol istilâsının ilk yıllarında halkın Moskova ve Tver gibi daha güvenilir bölgelere göç etmeleridir. Moğol istilâsı sırasında nüfusun bir kısmının yeni topraklara sığınmasıyla daha önce işlenmemiş topraklar artık işlenmeye başlanmış, nüfusun artmasıyla ormanlar da tarlalara dönüştürülmüştür.

el-Ömer'i'ye göre,

Saray ile Harezmi arasında Hive ile Kutlukent şehirleri vardır, altınları rayiç olarak altı dirheme muadildir. Harezmi ile Sarayda hemen kıymet farkı yoktur. Harezmi ritli, üç yüz otuz dirhemdir. Azıkları zikrolunan buğday, arpa, darı ki buna erzen derler-burçak, karacadarı - ki yonca tohumuna benzer -onlarca bu hububat yalnız ritil ile satılır, her eşek yükü şu kadardır denir. Bir eşek yükü bu ritil ile yüz ritildir. Buğdayın orta narhı iki buçuk altın, burçağın, arpanın orta narhı iki

³²⁹Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg ; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 189.

³³⁰Khvol'son D. A. **Izvestiya o Khazarakh, Burtasakh, Bolgarakh, Mad'yarakh, Slavyanakh i Russkikh Abu-Ali Akhmeda ben Omara Ibn-Dasta, Neizvestnogo dosele Zrabskogo Pisatelya X veka po rukopisi Britanskogo Muzeya** / v pervy raz izdal, perevel i ob'yasnily D. A. Khvol'son. SPb., 1869. XIV. 199, s. 34.

³³¹Diñçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı" **Dominance Struggles in Lower İtil Region and Astarkhan (Haji Tarhan) Khanete Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.485.

*altındır.Darının, Karaca darının orta narhı bu kadar veya daha fazladır. Ekseriya bunun narhı orta narh üzere buğday, arpa, koyun etinin narhı kıymetindedir ki her üç rıtılda bir dirhemdir*³³².

Hayvancılık, Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde fazla önem arz etmese de, Altın Orda döneminde Ruslar at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Ruslar, Altın Orda birlikleri örneğinde süvari birlikler kurunca ve Altın Orda döneminde Rus topraklarında yam istasyonları kurulunca, Ruslar at ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır³³³.

Altın Orda döneminde Ruslar arasında tarım faaliyetleri artmıştır. Köylüler diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi Altın Orda ülkesinde de ürettikleri ürünlere göre vergi veriyorlardı. Her 9 köylü 1 askere bakmakla yükümlüydü. Moğol fetihlerinin, Ruslar'ın ziraat ve köy ekonomisine fazla bir zarar vermemiş olduğu anlaşılmaktadır. Moğollar döneminde Doğu Rusya'da ziraatın gelişmesi ile birlikte ziraat millî ekonominin en önemli kolu haline gelmiştir. Ziraatın gelişmesinde Moğol istilâsının ilk yıllarında halkın Moskova ve Tver gibi daha güvenilir bölgelere göç etmeleri de önemli rol oynamıştır³³⁴.

Codex Cumanicus, Altın Orda tarımında saban kullanımına dair bilgiler de sunmaktadır. Eserde "saban", "sabancı", "saban sürmek", "saban demiri" gibi örnekler rastlanmaktadır.³³⁵ Rükneddin Baybars da Tokta ve Nogay Hanlar

³³² El Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*'dan naklen Tiesenhausen s:387.

³³³ Yam istasyonlarından Manghol-un Niuça Tobça'an söz etmektedir.Bkz: Manghol-un Niuça **Tobça'an (Moğolların Gizli Tarihi)**,Çev:Ahmet Temir,TTK, Ankara 1995, s. 204.

³³⁴ Barthold W. ; "Batu", *İ.A.* , c:II , İstanbul, 1955, s: 351-353.

³³⁵ **Codex Cumanicus**,s:802. /Kaynağımızın varlığını bildirdiği bu ahşap pulluk araştırmacıların dikkatini çekmiş bu konu üzerine yapılan tartışmalar için bkz: A. I. Papkov. "The Dnieper-Don Forest-Steppe as an Etno-Contact Zone: Russia, The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate" s: 221.

arasındaki mücadeleyi anlatırken "sokha" isimli bir ahşap pulluktan söz etmektedir.³³⁶

XIV. yüzyılın ortasında Saray ve Harezmşah ülkesinde 100 Rattle (yaklaşık 46 kg) buğday yükü 2.5 dinar (gümüş yaklaşık 23 g) mercimek ile aynı maliyet yükü değerindeydi. Arpa yükü 2dinar (gümüş 18.7 gram), koyun etinin maliyeti 1 Dirhemi=3 Rattle (1.4 kg) (gümüş 1.56 gram). Azak'ta Latin Şarabının bir fiçisi XIV. Yüzyılın ortasında 1.5 kese değeri (yaklaşık 300 gram) gümüş ediyordu³³⁷.

Moğol akınları, Rus nüfusun yoğun olduğu alanlarda ziraat ve köy ekonomisi üzerinde fazla olumsuz etkiler yapmamıştır³³⁸. Özellikle Altın Orda Hanı Batu Han döneminde Ruslar'ın yoğun olarak yaşadığı sahada köy ekonomisine dayanan İktisadî hayat, haraç meselesi düzene koyulduktan sonra Moğol öncesi döneme kıyasla daha da güçlenmeye başlamıştır³³⁹. Moğolların kontrolünde olan Doğu Rusya'da Moğollar, ordu ve halkın ihtiyaçlarını karşılayan darı ve buğday ekimini, avcılık ve balıkçılığı teşvik etmişlerdir. Rus köy ekonomisinde önemli bir yer tutan demir istihsalı ile tuz çıkarılması Altın Orda döneminde eskiye oranla azalmamıştır³⁴⁰.

Altın Orda Devleti Rus Knezlerini toprak idaresi konusunda serbest bırakmış; sadece bu topraktan bazı vergileri almakla yetinmiştir. Knez idaresindeki Rus toprakları içinde vergi ödemekle mükellef hür köylülerin çalıştığı, mülkiyeti Büyük Knez'e ait topraklar bulunmaktaydı. Moskova'nın Novgorod'u idaresi altına

³³⁶Baypars Tarihi, Melikü'z-Zahir Rükneddin el-Bundukdari Baybars I; trc. M. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1941. 2. c., XVI Türk Tarih Kurumu Yayınları; seri:II

³³⁷Ekrem Kalan Zolotaya Orda (Ulus Dzhuchi) i Strany Vostoka: Torgovo- Ekonomicheskiye Vzaimootnosheniya vo vtoroy Polovine XIII – XIV vv., Otv. red. prof. F.SH. Khuzin, Kazan:Institut İstorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2012, s:40.

³³⁸İlyas Kamalov, Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, s: 284.

³³⁹Nadir Devlet, Rusya Tarihi, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 42.

³⁴⁰George Vernadsky, Moğollar ve Ruslar, s. 406; İlyas Kamalov, Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, s: 284.

almasından önce Novgorod'daki toprak dağılımı içinde vergi ödemekle mükellef köylülere ait topraklar %10'luk bir dilimi oluşturmaktaydı. Moğol fatihleri haraç ödeyen bu köylülerden daha fazla verim alabilmek amacıyla ziraatin gelişmesini teşvik etmeyi kendi iktisadî çıkarları bakımından da daha yararlı buluyorlardı. Moğolların kontrolünde olan Doğu Rusya'da Moğollar, ordu ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak için bizzat darı ve buğday ekimini teşvik etmişlerdir.

Altın Orda Hanı, bir Moğol aristokratının öldürülmesi gibi taşkınca hareketlere sinirlenmiş; 1343'te ülkesindeki Latin tacirlere hububat ticâretini de yasaklamıştır.³⁴¹ Hanın tahıl ihracatını yasaklaması Kırım sahasının tahıl kaynağı olarak önemini bir süre azaltmıştır.³⁴² Ancak, Altın Orda bu ambargo³⁴³ ile aslında kendisine önemli bir ticârî darbe vurduğunu çok geçmeden anladı ve sadece dört yıl sonra 1347 yılında Tana (Azak) üzerinden tahıl ihracını yeniden serbest bıraktı. 1386 yılında Kırım Tatarları ile rekâbeti olan Kefe, Avrupa'ya tahıl ihraç etmek için Altın Orda'ya alternatif olarak Anadolu ve Kıbrıs'ı tercih etmeye başlamıştı. Ancak Altın Orda hâkimiyetindeki Karadeniz sahası tahıl üretiminde vazgeçilmez üç kaynak coğrafyadan en verimli olanıydı. Tüccâr Vannino 1347 Mayısında tüccâr Pignol Zucchello'ya gönderdiği mektupta Girit ve Balat (Palatia)'daki tahıl fiyatlarını belirtirken, Tana'da barış yapıldığı için tahıl ve diğer mallar konusunda pazarın artık daha iyi olduğunu, pek çok geminin oraya gittiğini aktarmıştır.³⁴⁴ Balard'ın 1384 yılı için verdiği tahıl potansiyelleri kıyaslandığında Altın Orda tahılının gözden

³⁴¹R. Morozzo della Rocca, "Notizie da Caffa," **Studi in onore di Amintore Fanfani**, vol. iii (Milano, 1962), s. 289–95.

³⁴²Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s: 67.

³⁴³Bu ticarî ambargonun uygulanması konusunda detaylar için bkz: Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s: 213.

³⁴⁴Pignol Zucchello, **Zucchello, Lettere di Mercanti a Pignol Zucchello (1336-1350)**, ed. Raimondo Morozzo della Rocca, **Comitato per la Pubblicazione della Fonti Relative alla Storia di Venezia**, Fonti per la Storia di Venezia 4, Archivi Privati Venice 1957, no:36, s:73.

çıkartılamayacak kadar muazzam olduğu daha net anlaşılmaktadır. Buna göre 1384'te Cenova'ya Kefe 31.344 mine tahıl sağlarken, onu 31.919 mine ile Romania az bir farkla geçebilmekte Anadolu limanlarından Foça ve Ayasuluk ise 3.710 mine ile çok gerilerde kalmaktadır.³⁴⁵ Altın Orda Hanının tahıl ihracatını stratejik bir politikaya dönüştürmesinin bir diğer örneğini Osmanlılar da uygulamıştır. Han, batılı tüccârları Karadeniz'de kendi denetimi dışında kalan limanlara çıkmaya zorlamış ve böylece Venedikliler'i Tana'dan püskürtmeyi başarmıştı. Venedikliler ise buna misilleme olarak kendi tüccârlarının Hanın topraklarına girmesini yasaklamıştı. Altın Orda Hanının uyguladığı bu tahıl ihracatı yasağı Kostantinopolis'te ani bir tahıl sıkıntısı yaşanması sonucunu doğurmuştu. Venedik, Tatar Hanı'na uyguladığı boykotu Cenevîzîliler'den de beklemişti ancak Cenevîz iktisadî çıkarlarına hiç de uymayan bu öneriyi reddetmiştir. Ticârî boykot kararında tek başına kalan ve başka bir alternatif tahıl ambarı potansiyeli de bulamayan Venedik, Han ile aralarında 1347 yılında yapılan bir anlaşma ile kısa süre sonra Tatar topraklarına yönelik ticâret yasağını kaldırdı.

Venedik gemileri Haçlı Seferleri'nden önce özellikle hububat yüklemek amacıyla Kırım'a kadar gidip geliyorlardı³⁴⁶. Altın Ordu toprakları Avrupa için hububat ambarı vazifesi görüyordu ve her yıl Latin tüccârlar Tana (Azak)'dan binlerce ton hububat ithal ediyorlardı. Altın Orda Han'ı Latinler'in Moğol aristokratları ile gerginlikler yaşamaları ve vergileri düzenli ödememeleri gibi konulara sinirlenerek 1343 yılında ülkesinden Latin tacirleri kovmuş; dolayısıyla hububat ticaretini de yasaklamıştı³⁴⁷. Altın Orda Hanı gibi hareket eden Aydınoğulları

³⁴⁵Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)*, C:2, London 1989, s:760.

³⁴⁶Şerafettin, Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I*, Ankara 2000, s:80.

³⁴⁷Bu süreçte Latinler çözüm yolları aramıştır. Örneğin, 1343 yılı şubat ayının 21. günü Consiglio Rogatorum'un isteği üzerine herhangi bir şekilde İmparator Canibek ve ona bağlı olanların önce

Beyi'nin de 1344 tarihinde hububat ticâretini yasaklaması nedeniyle ile Haçlı Seferi'nin gerçek sebebinin bu hububat yasakları olduğunu savunan görüşler vardır.³⁴⁸ En önemli hububat üreticisi olan bölgelerin hükümdarları tarafından söz konusu ürünün ihracının yasaklanması, Batılı tacirleri zor durumda bıraktığı gibi, İtalyan tacirlerin hububat ithal edememeleri nedeniyle³⁴⁹. Bu yasaktan dolayı bütün Romania sahasında büyük bir hububat kıtlığı yaşanmış ve fiyatlarda büyük artışlar olmuştu. Batılılar bu durumun yol açtığı rahatsızlıkları ortadan kaldırmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Mesela Papa, İzmir'e Latin saldırısından sadece birkaç ay önce, Nisan 1344'te, Mısır ile ticârî ilişkilerin yeniden kurulması için Venediklilere ticâret izni verirken, Venedikliler ve Cenovalılar Altın Ordu toprakları ile olan ticâret üzerinde ortak bir ambargo uygulama kararı almışlardı³⁵⁰. Ancak Cenovalıların bu ambargoyu uygulama konusunda kararlı davranmaması nedeniyle istenilen sonuç elde edilememiştir.³⁵¹ Siyasî ve askerî gerginlik dönemleri düşmanlık ve karşılıklı uygulanan ambargo ticâreti durduramadı. Cenova ve Venedik dönem dönem Altın Orda tarafından (1343-1347) yıllarında koyulan "devetum" denilen

Venedik ve (ortak Venedik tacirleri) *comunis Veneciarum* Venedik İmparatoruna sadık bağlı olarak denize açılacak yelkenlilerle Canibek'in yörelerine gidecek, Canibek'in her baskısına, darp edilmeye ve kanunda belirtilmiş cezalara rağmen beraber hareket ederek Venedik'in bir kısmına mısır ve buğday getirmek yararlıdır. Buğday ya da mısır yüklü gemileri beraber yüklemek ve beraber dönmek mümkündür ya da Canibek'in ülkeleri boş bırakılacaktır. ASV, Senato Misti XXIV, f: 18.

³⁴⁸Serdar Çavuşdere, Avrupa'nın Türk Sorunu, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016. ve Elizabeth Zachariadou, **Trade and Crusade, Venetian Crete and Emirates of the Menteshe and Aydın (1300-1415)**, Hellenic Institute of Byzantine and Post Byzantine Studies, Venice, 1983, s: 45-46.

³⁴⁹Karadeniz hububat ticareti hakkında bkz: Sergey Karpov, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: the Thirteenth to the Fifteenth Century", **Mediterranean Historical Review**, 8, 1993, s:55-71. Altın Orda Hanları'nın tutumu konusunda s:63.

Serdar Çavuşdere, "Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, No: 46, 2009, s.275-303. Michael Balard, **La Mer Noire et la Romanie Génoise (XIIIe-Xve siècles)**, London 1989

³⁵⁰Serghej Karpov, "Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV" Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV (Atti del convegno internazionale di studi, Genova-Venezia, 10-14 marzo 2000), a cura di G. Ortalli – D. Puncuh, Genova 2001 ("Atti della Società **Ligure di Storia Patria**", n. s., XLI/1), s. 257-272.

³⁵¹Zachariadou, 1983, s: 46-47; Zachariadou, 1977, s: 295-296; Nicol, 2000, s: 249, 282 Serghej Karpov, "Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV" Genova, Venezia, s. 257-272.

ticâret yasağı şartlarına riayet etmemiş, bu süreçte Altın Orda'ya karşı iki Latin Devleti anlaşma yapmayı tercih etmiştir. Venedik, Cenevîzlilerden beklediği desteği görememiş bu nedenle 1347'de Altın Orda Hanı ile onun istekleri doğrultusunda barış yapmış ve eskiden olduğu gibi hububat ithal etmeye başlamıştır³⁵².

XIV. yüzyıl başlarında Batı Avrupa'da yaşanan iklim değişikliği ve bu tarihlerde Avrupa nüfusunda yaşanan aşırı artış 1315-1317 tarihleri arasında daha öncesinde fazla verimli olmamakla birlikte ekilebilir özellikteki arazilerin bile kısırlaşmasına ve nüfusu besleyemez hale gelmesine neden olmuştur. Avrupa bu kıtlık devresinde kötü beslenme nedeniyle önemli oranda can kayıpları vermiş; 1317'de iklim yeniden normale döndüğünde artık halkın %15'i çeşitli hastalıklar nedeniyle ölmüş, sağ kalanlar da hastalıklar nedeniyle zayıf düşmüşlerdi.³⁵³ Avrupa'da yaşanan kıtlık çeşitli yer ve boyutlarda 1332 yılına kadar devam etmiş, açlığın yanı sıra fiyatlar da kayda değer biçimde yükselmişti. Bu kıtlık krizini fırsata dönüştürmeyi başaran Altın Orda ve İlhanlı devletleri tahıl ihracatını önemli oranda arttırmıştı³⁵⁴.

El-Ömerî *"Buğdayın boy verdiği ve sütüün aktığı bir topraktır; nehirler bu toprağı sulamakta ve meyveler bol miktar da yeşermekte"* demektedir³⁵⁵

Altın Orda ithal malları arasında tahıl ürünlerinin belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Buğday sadece iç gereksinimi sağlamakla kalmamış, önemli ihraç malları arasında yer almış hatta çeşitli nedenlerle gerektiğinde siyasî ve ekonomik bir koz olarak da kullanılmıştır. Bulgar alanı sağladığı buğdayla da Altın Orda

³⁵²George Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, s: 311-313.

³⁵³Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt:XXIV, Temmuz 2009, s: 174.

³⁵⁴Sergey Karpov, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, Volume: 8, June 1993, Number: 1, London 1993, s: 55-73.

³⁵⁵El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, 48.

zanaatının en önemli coğrafyası halindeydi³⁵⁶. Bulgar bölgesi ileri bir ziraî geleneğe sahipti. Buğday ürününün buradan kolay ve ucuz bir şekilde İtil Havzası'na ve özellikle de Saray Batu ve Saray Berke şehirlerine sevk edilebiliyordu.

Moğollar İran'da bazı bölgelerde gelişmiş sulama kanallarını tahrip etmişlerdi. Göçebelerin çoğu yerleşik halklar ile sembiyotik bir ilişki kurmuşlardı³⁵⁷ ki bu bağımlılığın, sonra tarım ve kasabalarda en azından doğrudan Moğollar ile etkileşim olan bölgelerde, gelişmeye devam ettiğini belirtmemiz gerekmektedir. Barthold'a göre, göçebe kavimler her zaman medenî ülkelerin ürünlerine, özellikle elbise vs. eşyasına muhtaç idiler ve yine buna göre Rusya'da da görüldüğü üzere göçebe kavimlerin medenî milletlerle ticaretlerinde göçebeler her şeyden fazla dokuma ürünlerini talep ediyorlardı.³⁵⁸

B. Hayvancılık

Cengiz Han'dan beri ağırlıklı olarak göçebeler hayat süren Moğolkabilelerinin temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Genel olarak Bozkır göçebeleri orman, çöl ve balıkçı göçebe topluluklarından farklı olarak üretken (hayvan besiciliği ve ziraat) bir yapıyı temsil eder.

Göçebeler ayrı ayrı yaylak ve kışlaklarda yaşayan ve çoğu kez ziraî faaliyetlerle ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar meşgul olan, geçimini özellikle hayvan sürüleri yetiştirerek sağlayan unsurlardır. Marco Polo Tatarlar hakkında bilgiler verirken Tatarlar'ın genellikle inek, kısırak ve keçi sürüleri ile beslendiklerini ve bu nedenle asla aynı yerde kalmadıklarını, kışın hayvanları için zengin otlaklar ve çayır çimen buldukları sıcak yerlere ve düzlüklere göçerken yazın ise soğuk yerlerde,

³⁵⁶Valeyev R. M. *Torgovlya i Denezhnyye Otnosheniya Bulgarskogo Gosudarstva*, Kazan, 2003

³⁵⁷Virgil Ciociltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, s:19.

³⁵⁸V.V.Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004, s:66.

dağlarda ve vadilerde yaşamaya gittiklerini eğer böyle yapmazlarsa hayvanları için asla yeterince ot bulamayacaklarını bildirir³⁵⁹. Moğol Devleti'nin erken döneminde, ekonominin temeli göçebe hayvan yetiştiriciliği idi. Altın Orda Devleti'nde, tarım bir anlamda açıkça % 10'dan fazla yer tutuyordu ama yine de kırsal ekonominin önde gelen kısmının hayvancılık olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka ifadeyle, Altın Orda Devleti'nin ekonomisinde tarım ne kadar az gelişmişse, hayvancılık da o kadar fazla gelişmiştir³⁶⁰.

Moğol Devleti'nin erken döneminde, ekonominin temeli göçebe hayvan yetiştiriciliği idi. Göçebe hayat tarzının gerekleri ulusların sınırlarını da belirlemişti. Avrupalı seyyahların istisnasız hepsi Moğolların sahip oldukları hayvanların çokluğuna dikkat çekerler. Hayvan yetiştiriciliği göçebelere her türlü yaşamsal ihtiyaçlarını sağlıyordu. Et, yün, giyim-kuşam için deri ve kımız bu ürünler arasındaydı. Evcil hayvanların yünü elbise üretiminde, kilim dokumada ve yurtlarını kaplamada kullanılıyordu. Deriler ise ayakkabı üretiminde ve atlara koşum takımı yapımında kullanılıyordu³⁶¹.

Konar göçer hayat süren halk, hayvanları yazın İdil veya başka nehirlerin kıyılarından kuzeye, kışın ise güneye indirirlerdi. Temeli hayvan besiciliğine dayanan yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Aslında hayvan besiciliğini, bozkır ekonomisinin temeli sayabiliriz.

Altın Orda'da hayvancılık sadece göçebeler tarafından değil yerleşik halk tarafından dayandırılan bir ekonomik faaliyetti.

³⁵⁹Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı**, 1, Çev: Işık Ergüden, İthaki, İstanbul, 2003, 170.

³⁶⁰L.F.Nedashkovskii, "Economy of the Golden Horde Population", **Anthropology & Archeology of Eurasia**, vol. 48, no. 2 (Fall 2009), s: 35.

³⁶¹İlhami Durmuş "Türk Kültür Çevresinde Kımız", **Millî Folklor**, 2014, Yıl 26, Sayı 104

Ögedey Han'ın getirdiği kurala göre, her Moğol ailesi Hana iki yaşında bir öküz, her yüz koyundan bir koyun ve her bin sağmal attan bir tane vermek zorundaydı³⁶².

Altın Orda Devleti'nde koyun ve sığır besiciliği ile birlikte at besiciliğinin de oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda Devleti'nde sığır, sadece ıslah edilerek et, aynı zamanda, süt, yün, deri elde etmek amacıyla yetiştirilmemiş. aynı zamanda Altınordu büyük miktarlarda sığır ihraç etmiştir³⁶³. Harezm'de büyük sığır sürüleri bataklık arazide otlardı ve birçok peynir türü, yumuşak ve tuzsuz lor peyniri ihraç edilirdi³⁶⁴.

Tüm göçebe toplumlarda olduğu gibi Altın Orda Devleti'nde de at, göçebe hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Etini yemeleri, sütünden kımız denilen içki yapmaları, derisini giyimde kullanmaları açısından at bozkır göçebeleri için büyük önem taşımıştır. Çok sayıda at sürüleri mevcuttu ve atlar erkekler tarafından sağır ve at sütleri ekşitilerek kımız yapılırdı³⁶⁵.

Altın Orda döneminde atın tersi bir sistemle sığırlar kadınların sorumluluğu altında idi. Altın Orda sığırları İtalyan pazarlarına satılırdı.

Deve sürülerinin bir kısmı ise İran'a ihraç edilirdi. Koyun ve keçilerden süt ve yün elde edilirdi.

Altın Orda dönemindeki adı Saray el-Cedid (Yenişehir) olan, bugün Moldova sınırları içinde bulunan eski bir tarihi ve arkeolojik yerleşim birimi olan Eski Orheiul

³⁶²Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", s: 164.

³⁶³Leonard Fyodorovich Nedashkovsky, "Agriculture, Cattle Breeding and Trade in the Golden Horde Based on Data from Written Sources", **Terra Sebus: Acta Musei Sabesiensis**, Special Issue, 2014, s. 300.

³⁶⁴Guy le Strange, **Doğu Hilâfeti'nin Memleketleri, (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, Ortaçağ İslam Kaynakları İle Karşılaştırmalı Tercüme, Hazırlayanlar: Adnan Eskiuyurt-Cengiz Tomar, Yeditepe, İstanbul, 2015, s:553.

³⁶⁵L.F.Nedashkovskii, "Economy of the Golden Horde Population", s: 40.

Vechi (Yeni Şehir)³⁶⁶ yerleşiminde, et tüketiminde koyun/keçi gibi hayvanların hâkim bir üstünlüğü varken, sığır ikinci sırada gelmekteydi. Domuz kalıntıları ise yüksek frekans Orheiul Vechi yerleşimin daha sonraki döneminde (XIV.-XVII. Yüzyıl) kaydedilmiştir.³⁶⁷

Aşağı İtil Bölgesi halkının beslenmesinde sığır, koyun ve at etinin yoğunluk kazandığı bilinmektedir. Bununla birlikte Aşağı İtil bölgesinde ayrıca sığır, koyun, keçi ve atların kemikleri bulunmuştur. Bunların yanı sıra deve, domuz, köpek ve ördek kemikleri de bulunmuştur³⁶⁸. Ancak Altın Orda Devleti Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında et kaynağı olarak küçük bir öneme sahipti.

Altın Orda Devleti'nde balıkçılık harkulâde geliştirilmiş ve deniz ürünleri yurtdışına ihraç edilmiştir. İtil'nin ağzı balık yönünden zengindi³⁶⁹. İtil havzası gerek bitki örtüsü ve gerekse hayvan bakımından fevkalâde zengindi. İtil deltasında ünlü mersin balığı, kunduz, rakun, balıkçılar, misk, tilki ve diğer balık farklı türleri vardır. Bu mersin balığının tüm türleri bulunuyordu. Mersin balığı ve havyar-çiğ yumurta iç tüketim ve ihracat için büyük emtiaydı³⁷⁰. Sercan M. Ahincanov, Kıpçaklar'ın Moğollar'dan önceki dönemlerden beri balık avlamakta iyi olduklarını

³⁶⁶Eski Orheil (Yeni Şehir) XIV. Yüzyıl başlarında kurulmuş olup, kalıntıları Moldova'daki Orgeyev Bölgesinde yer almaktadır.

³⁶⁷Luminița Bejenaru1, Ludmila Bacumenco- Pirnâu, "Meat Consumption In The Cities of Mediaeval Moldavia. Archaeozoological Data And Documentary Mentions, Analele Ştiinţifice ale Universităţii, Al. I. Cuza" Iaşi, s. Biologie animală, Tom LVII, 2011, s. 159.

³⁶⁸Nedashkovskii, "Nizhnevolzhskii Zolotoordynskii Gorod i Ego Okrug." **Ruskaia Arkheologiia**, 2006, no. 4.s. 79–81.

³⁶⁹Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleri ile Ticarî Münasebetleri (IX-XIII-Yüzyıllar Arası Dönemde), **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2007, 170, s: 228.

³⁷⁰A. G. Yemanov, A. I. Popov. **Ital'yanskaya Torgovlyana Chernommore v XIII-XV vv.** Sutratoy Vizantiyey kontrolyanad Bosforom v XIII v. http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm Erişim Tarihi: 15.10. 2016. Havyar ve mersin balığı gibi deniz ürünlerinin ihracatının XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde yani Altın Orda tarih sahnesinden çekildikten sonra da devam etmiş olduğunu Kefe gümrük kayıtlarında bulunan örneklerden anlamaktayız. Bkz: Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 1995, s:161.

ve özellikle nehir kıyılarında yaşayan fakir halkın balıkçılık ile geçindiğini belirtir³⁷¹. Altın Orda Devleti döneminde Latin ticaret gemileri Kefe'den, Kırım limanlarından, Azak Denizi etrafı ve Tana'dan Trabzon'a kurutulmuş balık getirirlerdi³⁷². Karadeniz'de dikkati çeken bir diğer ticarî ürün olan balık ticaretinde özellikle Tana çok gelişmişti. Balık ticareti, Antik dönemlerden itibaren ticaret kolonilerinin Karadeniz'e yönelmelerindeki önemli bir etkidir³⁷³. Özellikle yumurtlamak için Karadeniz'in büyük ırmak ağzlarını tercih eden somon balığı ve mersin balığının yanı sıra, deniz otu ile beslenen dikenli kalkan, çaçabalığı, kayabalığı, vatoz, kefal ve mezgit, antik dönemlerden itibaren Karadeniz'de yunus, domuz balığı, palamut ve hamsi çıkartılmaktadır³⁷⁴. Mevsimine göre, balık türlerinin Karadeniz'de yıllık göçleri, balıkçılar ve tacirler için daima önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Altın Orda Devleti zamanında da balıkların dağıtımı için İstanbul limanı kullanılabildiği gibi Trabzon, Sinop ve Samsun limanlarından da balık ihracatı yapılmaktaydı³⁷⁵. İtalyanlar Ten Nehri ağzından kurutulmuş mersin balığı ve çipura gibi diğer tüm balıkları satın alıyorlardı³⁷⁶. Don yatağından çıkartılan balıklar Venedik, Cenovave Adalar Denizi'nden Azak'taki büyük gemi ve kadırgalar üzerinde ihraç ediliyordu³⁷⁷. Balık ihraç edilen bir coğrafya da Mısır'dı. İtil Bölgesi'nden mersin balığı, havyar, kürk ve tuz Karadeniz, Akdeniz ve İtalya'ya ihraç ediliyordu. Beyaz

³⁷¹Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s:258.

³⁷²Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:221. **Pero Tafur Seyahatnamesi (9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438)**, Çeviri, Önsöz, Notlar: Hakan Kılınç, Kitab Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2016, s : 158.

³⁷³Antik Çağda Karadeniz bölgesinde balık ticareti ile ilgili araştırmalar için Bekker-Nielsen Tønnes (Ed.), **Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region**, Aarhus University Press 2006.

³⁷⁴Neal Ascherson, **Black Sea**, New York, 2001, s: 17-19

³⁷⁵Mehmet Tezcan, a.g.m., s:162.

³⁷⁶Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s:50.

³⁷⁷Leonard Fyodorovich Nedashkovsky, "Agriculture, Cattle Breeding and Trade in the Golden Horde Based on Data from Written Sources", **Terra Sebus: Acta Musei Sabesiensis**, Special Issue, 2014, s. 297.

mersin balığı özellikle önemli bir gıda maddesiydi. el-Ömerî'ye göre, Ceyhun'da öyle bir balık vardır ki kemiği yoktu, yalnız belkemiği vardı, saf et olup, başı kıkırdaktı³⁷⁸. Balıklar taşınma ve depolanma aşamasında kurutulur, tuzlanır ve tütsülenirdi. Tuzlu su ve tatlı su balıkları talebe göre arz edilirdi. Bu ürünleri insanlar ihtiyacına göre zaman zaman taze tüketirken ihtiyaca göre de depolanırdı.

Avcılık göçebelerin hayatında önemli bir yere sahipti. Avcılık, Altın Orda ekonomisinde de önemli bir yer tutmaktaydı. Marco Polo, avcılığı çok iyi bildiklerini belirttiği Altın Orda halkının, genellikle ok ve yay ile avlandıklarını da belirtir³⁷⁹. Deşt-i Kıpçak'ta yaşayanların, kendi et, kürk ve deri ihtiyaçlarını kendileri karşılamak için kendi başlarına avlanıyorlardı³⁸⁰. Yayık Ural Nehri'nde de yoğun balıkçılık yapıyordu. Bu nehirde yakanan çeşitli balık türleri arasında ağırlığı bir deve yükünü bulan balıklar bulunduğu gibi daha küçük balıkları avlamak da mümkündü³⁸¹. Avlanan balıklardan yağ ve zambak imâl ediliyordu. Altın Orda'nın en önemli ihracat kalemi olan kürk için samur, kakım, sansar, tilki, vaşak, sincap (teyin), kunduz, su samuru ve kutub ayısı avcılığı yaygındı. Avcılık göçebeler arasında sadece beslenme amacıyla yaygın bir uğraş değil aynı zamanda Hindistan ve İran'a ihraç edilen kürk için yapılan ticarî bir faaliyetti.

Deniz ürünleri avcılığı da Altın Orda ekonomisi için oldukça değerli bir kalemdi. İtalyan tüccârlar Altın Orda ülkesinden kurutulmuş ve tuzlanmış balık (mersin balığı ve filetosu) ve havyar idhal ediyordu.³⁸² Barbarohem denizden hem de

³⁷⁸El Ömerî , *Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*'dan naklen Tiesenhausen s:387.

³⁷⁹Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*, Marco Polo; çeviren Ömer Güngören, İstanbul, Yol Yayınları, 1985, s:43.

³⁸⁰Sercan M. Ahincanov, *a.g.e.*, s:258.

³⁸¹Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (XI-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 170, Ekim 2007, s:228.

³⁸²Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, *I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini*, 1971, 50-52, 57-58; Giacomo Badoer, *Il libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)*, Testo a cura di Umberto Dorini e Tommaso Bertelé. Venice, 1956, s:

nehirden yüklü miktarda balık çıkartıldığını belirtir.³⁸³ Contarini İtil ve Hazar Denizi'nden çıkartılan diğer türler arasında, mersin balığı ve yine mersin morinası avcılığı, yanı sıra Hazar'da fok balığı avcılığı da yapıldığını yazar.³⁸⁴ Balığı koruma için tuz üretimine de önem verilmiştir. Altın Orda hakimiyetinde iken Bizans ve Latinler'in Kefe'den ithal ettikleri ürünler arasında kürk ve balığın önemli bir yer işgal ettiği bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyetinde Kefe, Azak ve Taman'dan Hazar'a kadar uzanan saha bulunuyordu. Osmanlı gümrük defterlerine kayıtlı vesikalardan bu durumu daha iyi biliyoruz. Deşt-i Kıpçak'tan hayvanî ürünler çokça İstanbul'a ihraç ediliyordu³⁸⁵.

İktisadî değerine atfen “beyaz altın” olarak tanımlanan tuz, ağırlıklı olarak Ural havzasından çıkarılıyordu. Barbaro ve Contarini, Altın Orda'da da tuz üretildiğini doğrular.³⁸⁶ Hanın hazinesine bu tuz üretiminden önemli miktarda gelir sağlanıyordu. Tuz Karadeniz halkları için oldukça hayati bir öneme sahipti. Tsetskhladze³⁸⁷ özellikle Kafkas bölgesi halklarının tuz satın almak için bu pazarlara geldiklerini ve yanlarında kölelerini getirdiklerini, Polloux³⁸⁸ ise “Rum-İli'nde oturanların tuz için çocuklarını köle olarak sattıklarını ve onların “halonetes (satın alınmış tuz)” olarak adlandırıldıklarını” kaydederler. 1476 yılında Astarhan'daki tuz gölünü gördüğünde buradaki tuz potansiyelinin "dünyaya yetecek kadar" olduğunu

416, 676, 701; Sergey Karpov, **Ital'ianskie Morskie Respubliki i Iuzhnoe Prichernomor'e v XIII–XV vv.: Problemy Torgovli**, Moscow, 1990, s:149; 1991,191, 195, 210; 2000, 183 Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936,s: 24, 102, 380.

³⁸³Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini**, 1971, s.157.

³⁸⁴Barbaro, Contarini, a.g. e. , s: 216, 218.

³⁸⁵ Yücel Öztürk"Kefe", **DİA**, Cilt: 25; 2002, sayfa: 184.

³⁸⁶Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, a.g.e. s:157, 219.

³⁸⁷Tsetskhladze, **The Export of Slaves from Colchis**, s. 116

³⁸⁸Y. Garlan, **Slavery in Ancient Greece**, çev: Janet Loyd, İthaca 1988, s. 46-48

söyleyen seyyahımız Contarini, bu tuzların daha çok Ruslar tarafından tüketildiğini belirtir³⁸⁹.

Balmumu, kuzey ormanlarının büyük bir ürünüdür. Rusya'da bulunan ormanlar arıcılığın gelişimi için müsâit koşulları oluşturmuş; bal ve balmumu Rus ticâret malları arasında önemli bir yer tutmuştur³⁹⁰. Avrupa'da muma ihtiyaç kağıt endüstrisindeki gelişim ile bağlantılıydı. Tana ve Kefe'den Bizans ve Batı Avrupa'ya ihraç edildi. Mumların ana maddesi olan bu kuzey balmumu, Bizans'ın evlerini, kiliselerini ve sarayı aydınlatıyordu. Cenova 1289-1290 yılları arasında sadece iki yıllık zaman diliminde Kefe'den Avrupa'ya 9 milyon asper balmumu göndermiştir. 54 bin asper karşılığında 17800 adet balmumu ile bu ticarî ürünün en pazarlanabilir rezervi Kefe olmuştur³⁹¹. Bal, Bizans mutfağında sıkça görülen bir maddeydi.

Koyun ve keçiler iki aylıktan üç yaşına kadar veya daha büyük yaşlarda kesilmişlerdir. Sığır, beş aylık veya altı yaş ve üstünde, atlar bir ilâ on iki yıl veya daha büyük bir yaşta; domuz bir iki yaşında ya da daha büyük yaşta kesilmiştir. Hayvanlar sadece eti için değil aynı zamanda süt, yün ve derisi için de beslenirdi. Ortaçağ tarımında gübre önemli bir rol oynamıştır. Boğa ve öküz yük taşımanın yanı sıra tarla sürmek için de kullanılırdı.

³⁸⁹Uzun Hasan-Fâtil Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri, 3. bs., Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yay., İstanbul 2009, s: 119.

³⁹⁰Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi*, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987, s: 133. A. N. Kurat, , *IV. -XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri*, s: 192. Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, 1879, s:529.

³⁹¹A. G. Yemanov, A. I. Popov. *Ital'yanskaya Torgovlyana Chernommore v XIII- XV vv. S utratoy Vizantiyey kontrolyanad Bosforom v XIII v.* http://annales.info/blacksea/small/emanov_88.htm Erişim Tarihi: 28.03.2016.

Astarhan bölgesinde ekonomide hayvancılığın rolü büyüktü. XVI. yüzyılda Astarhan'dan Sıgnak'a besili koyunlar, atlar ve develer pazarlanıyordu.³⁹²

Ortaçağ ekonomisinde derinin önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Venedik Guidecca adasında dönemine göre uluslararası standartlarda deri üreten bir deri atölyesine sahip olsa da deri büyük miktarda Altın Orda'dan ithal ediliyordu³⁹³.

Ancak, Altın Orda devrinden günümüze kadar ulaşan deri mamullerinin sayısı azdır. Saray el-Cedid ekonomisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetlerden birisi de dokumacılık idi. Komşu konargöçerlerden alınan yünlerden üretilen yünlü kumaşlar ile Orta Asya'dan getirilen pamuktan üretilen pamuklu kumaşlar son derece önemli bir yer tutuyordu.

Hayvancılık Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde fazla önem arz etmemiştir. Bununla birlikte Moğol ordusunu örnek alan knezler kendi atlı birliklerini oluşturmak için atlara ihtiyaç duymuş ve at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Knezlerin vasiyetnamelerinde çok sık at sürüleri ve seyislerin adı geçmektedir. Seyisler knezlik idaresinde önemli görevliler arasında yer almıştır. Argamak (argamak, Orta Asya'da soylu yük atı), arkan (kement), otara (koyun sürüsü), bulanıy (kula at) gibi hayvancılık ile ilgili Rusça'daki Türkçe ve Moğolca kelimeler de bu alandaki etkiyi göstermektedir³⁹⁴.

Hayvancılık, Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde fazla önem arz etmese de, Altın Orda döneminde Ruslar at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Ruslar, Altın Orda birlikleri örneğinde süvari birlikler kurunca ve

³⁹²Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı" *Dominance Struggles in Lower İtil Region and Astarkhan (Haji Tarhan) Khanete Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/1, Yaz 2012, s.485.

³⁹³Saray el-Cedid'de yapılan kazılar hakkında bkz: **Tereşenko, Aleksandr Vasilyeviç**, "Okonçatelynoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikipçakskoğo Tsarstva", **Uçenyje Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam.**, S. 2, Moskova 1854, s. 89-105. ; Allsen T. T., "Saray", **EJ2**, IX, 41-44.

³⁹⁴İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:282.

Altın Orda döneminde Rus topraklarında yam istasyonları kurulunca, Ruslar at ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır³⁹⁵.

Bozkırda hayvan besiciliği yapılabilmesine uygun tarzda yazlık ve kışlık konaklar önemlidir. Bu nedenle, yaylak ve kışlak tabir edilen ve sınırları önceden belirlenmiş otlaklar arasında mevsimlik dönemler halinde düzenli biçimde yürütülen göçebe hayat tarzını zorunlu kılmıştır. Moğol göçebeleri de sürülerine otlaklar aramak amacıyla senede birkaç defa göç ederlerdi.

Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde hayvan besleyiciliği fazla önem arz etmemiştir. Bununla birlikte Moğol ordusunu örnek alan knezler kendi atlı birliklerini oluşturmak için atlara ihtiyaç duymuş ve at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Knezlerin vasiyetnamelerinde çok sık at sürüleri ve seyislerin adı geçmektedir³⁹⁶.

Altın Orda döneminde Rus köy ekonomisinin önceki döneme göre daha fazla geliştiğini, işlenen toprak miktarının arttığını söylemek mümkündür. Altın Orda döneminde ileri sürülenin aksine Rus şehirleri gelişmiş, tarım faaliyetleri artmış, ticâret canlanmıştır.

Kroniklerin ileri sürdüğü gibi, Moğol istilâsı döneminde birçok şehir tahrip olsa da, daha askerî seferler sona ermeden Moğollar hem yıktıkları şehirleri onarmaya çalışmış, hem de yeni şehirler inşa etmeye başlamışlardır. Şehirlerin varlığı ve ele geçirilen toprakların ekonomik olarak gelişmeleri, Moğolların çıkarına idi. Moğol istilâsı, çeşitli sanat ve zanaat dallarının gelişmesini durdursa da, çok

³⁹⁵İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 292 ve 293.

³⁹⁶İlyas Kamalov, a.g.e. s: 275.

geçmeden üretim canlanmış ve Moskova, Tver gibi şehirler, yeni üretim merkezleri haline gelmiştir³⁹⁷.

XIV.-XVII. yüzyıllarda Kırım'da arıcılığın varlığı hemresmi dokümanlar hem de edebi eserlerle kanıtlanmıştır. Kırım balının yarım adanınötesinde Altın Orda'da iyi bir ünü vardı ve bu bal Harezm'e kadar ihraç edilirdi.³⁹⁸ Vahşi kovan arıcılıkbal vebalmumu gibi ihraç edilecek ürünleri de beraberinde getiriyordu.³⁹⁹ El Ömeri de "Kıpçak diyarında rengi ak, tadı tatlı, keskinliği şiddetli, çok bal vardır "kayı ile bu bilgiyi teyid etmektedir.⁴⁰⁰ Arıcılık faaliyetinin Moskova ve Kırım sahasındaki devamlılığı ve üretim hacmi hakkında bir fikir vermesi bakımından Kasım Hanlığı verilerine bakabiliriz. Kasım Hanlığı'ndaki yurtluklarda arıcılıkla uğraşan 40 kişi vardı. Bunlar kovan vergisi olarak, yılda 4 *pud* [1 *pud*=16,3 kg] bal verirlerdi.⁴⁰¹

1330 yıllarında Altın Orda topraklarında, Aral Denizi'nin hemen güneyindeki bir şehir olan Urgenç'i ziyaret eden İbn Battuta, Altın Orda ve Hindistan toprakları arasındaki ticaretin ne kadar önemli olduğundan da söz etmektedir. İbn Battuta Saray'da atlarını her birini 4 dinara satmıştı. İbn Battuta Deşt-i Kıpçak'ın atlarıyla ünlü olduğunu yazmaktadır.⁴⁰² Altın Orda ticâretinde atın çok önemli bir yeri vardı.

³⁹⁷İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s:323.

³⁹⁸Berthold Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223-1502*, 2. Baskı ed., Wiesbaden 1965, s. 421. Bu eserde Ortaçağ Anadolu'sundaki bal hakkında bilgiler verilir: Wilhelm Heyd, *Geschichte des LevantHandels im Mittelalter*, Vol. II, Stuttgart 1879, s. 673.

³⁹⁹Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, *Travels to Tana and Persia – C. 8.I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*, 1971, s: 51,52, 57, 66,153,220; Karpov Sergey, *Ital'ianskie Morskije Respubliki i Iuzhnoe Prichernomor'e v XIII–XV vv.: Problemy Torgovli*, Moscow, 1990.,s.131, 1991, s:195,210; Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936,s 24, 43, 140; **Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247**, Ergin Ayan, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, s.95;**Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941,s.234

⁴⁰⁰El-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, W. De Tiesenhausen, Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler, Çev.İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, 1941.

⁴⁰¹Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445–1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27 Sayı: 43, s: 128.

⁴⁰²**İbn Battuta Seyahatnâmesi**, s: 315-316.

İbn Battuta'ya göre Deşt-i Kıpçak, "*Atlarıyla ünlüdür, at çok fazladır ve önemsiz bir maldır. At fiyatı bir bizim dinarla eşit 50 veya 60 dirhemdir. Bu atlar Mısır'da Acadia adıyla bilinir.*" Bu atlar Hint ülkesinden taşınırdı ve Acadia adı altında bilinen Mısır'da bir yere nakledilirdi. Bu kaynağa göre, en iyi olanları yerinde elli altmış dirhemdi. Kuzey Hindistan'da, Multan, tüccârlar her at için yedi dinar gümüş vergileri ödüyorlardı. Altın Orda tüccârlarına, bu açıdan büyük bir kâr kalıyordu. Büyük bir at 500 dinardan daha aza satılmadığı için önemli seyahat masrafları ve yüksek tarifelere rağmen at ticâretinde satıcıya çok para kâr kalmaktaydı.⁴⁰³ İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre bu atlardan en iyileri elli ve ya altmış dirheme satın alınabilirdi⁴⁰⁴. Bu atları bir çok ülkelere ihraç ederlerdi. Kervanlar altıbin ata varırlardı. Bunları tâcirkumpanyaları⁴⁰⁵ gönderir ve her tacire yüz-iki yüz at düşerdi. Altın Orda tâcirleri önemli yolgiderleri ve yüksek gümrük verilerine rağmen büyük kazançlar sağlıyordu. Çünkü onlar atlarını 100 dinar gümüşten daha ucuza satmazlardı.⁴⁰⁶ Venedikli Josaf Barbaro'ya göre XV. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak, İran'a bir ticâret kervanında 4000 at ihraç ederdi. XV. ve XVI. yüzyıllarda İran'da bulunan İtalyan seyyahı Barbaro, İran'da Tatar at, deve ve sığırlarının satışı hakkında bilgiler vermektedir. Tatar Azak steplerinde İran'da satılmak üzere safdamıtılmış atlar hakkında sayısız hikâyede, bu ticârî hareketi başından beri gözlemleyen Barbaro'ya göre atlar güneyinde yer alan bozkırlardan büyük olasılıkla Derbent'e gelir ve sonunda İran'a ulaştıklarında satılırlardı. Venedikli Giosofat

⁴⁰³İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 316.

⁴⁰⁴İbn Battuta Seyahatnâmesi,s: 316. Fiyat karşılaştırması için Anadolu'ya bakacak olursak I. İzzeddin Keykavus'un (1211-1220) Küçük Ermenistan seferinden sonra Kayseri'de, canlı hayvan satışı çok arttığı için, 1 baş at 2 akçeye satılırken, 1343'ten önceki yıllarda Germiyan ve Kastamonu gibi yerlerde 1 baş iyi cins at 1000 dinara kadar değer bulabiliyordu.

⁴⁰⁵Kumpanya: Commenda'ların yerini alan ve deniz aşırı ya da karada ticaret yapan iş adamlarının işi tamamlayıncaya kadar yaptıkları kar ortaklığına dayalı şirketlere verilen addır.

⁴⁰⁶İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 316.

Barbaro'ya göre, XV. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak bir kervanda İran'a tam 4.000 at göndermiştir⁴⁰⁷.

Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü yer her zaman önemli bir ticârî merkez oldu. Kentin ve nehrin Antik Yunanlar ilk olarak Tanais (Tana) adıyla kenti kurmuştu. Ortaçağ'da tamamen terk edilen Tanais'in yerini yakınında bulunan Tana şehri aldı. Karadeniz ticâretinin önemli mevkilerinden biri olan Tana'da Cenevîzliler uzun süre hâkimiyet kurduktan sonra 1343'te Tana'yı (Azak) bırakmak zorunda kaldılar.

1343 yılında, bu kez büyük Romanya Denizi'nde Tana şehri için 'Venedikliler ve' Müslümanlar arasında bir kavga başlamıştı. Venedikliler ve yerli halk arasında çıkan bir kargaşa nedeniyle Cenevîzliler, Floransalılar ve diğer Hıristiyanlar da olumsuz etkilendi. Kadırgayla kaçamayanlar öldürüldü. Ardından 60 Latin tüccâr tutuklandı, bir kısmı öldü, hayatta kalanlar da iki yıl cezaevinde tutuldular. Türklere tüccârların baharat çaldıkları söylentisi ulaştı ve bunun üzerine çalıntı baharat hasarı için Cenevîz 350.000, Venedik ise 300.000 Venedik altın florini tutarında zarara uğradılar. Bu tazminat ticâretin boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Cenevîz kroniği tüccârların akılsızlıkları ve giriştikleri büyük tehlike yüzünden ülkesine (Genova) Levante'e gelen her baharat, ve ipek için yüzde elliden fazla zarar ettiklerinden yakınıyordu⁴⁰⁸.

Altın Orda döneminde Venedikliler'in ticaret yapabilmek için yerleştiği Tana kendi içinde hiçbir büyük ölçekli üretim yapılmayan en önemli transit ticaret limanıydı. XIV. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden İtalyan seyyah Gioasfat Barbaro'nunda

⁴⁰⁷Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I Viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini**

⁴⁰⁸Giovanni Villani, **Cronache**, Padova 1841, L.XII

belirttiği gibi özel ve ünlü yerel ürünü ise havyardı⁴⁰⁹ Don'dan çıkartılan ya da İtil Nehri ve Hazar Denizi'nden getirilen balığın iyi olduğunu Pegolotti de belirtmektedir⁴¹⁰.

Altın Orda şehirlerinde deri işi ile uğraşmak gelenekseldi. Göçebe çoban sürüleri gerekli miktarda hammadde temin ediyordu. El sanatları sektörünün gelişmesi için de son derece uygun koşullar vardı. Ancak, kazılarda ele geçirilen küçük deri ürünleri, Altın Orda sonrası Kazan Hanlığı ve Nogay Orda döneminde Tatarlar'da oldukça gelişmiş bir dericiliğin olduğunu göstermektedir. Derinin diğer ülkelere ihraç edilen bir meta olduğunu anlamaktayız⁴¹¹.

Altın Orda sahasında dericilik çok gelişmişti. Deri sektörünün ve el sanatlarının gelişmesi için uygun koşullar vardı. Ancak, kazılarda ortaya çıkarılan deri ürünleri sınırlıdır.

Moğol öncesi dönemin ekonomisinde İtil Bulgarı'nda tabakhaneler yaygındı. Doğuda büyük talep gören, yüksek kaliteli deriler "Bulgari" olarak biliniyordu. Bu üretim Bulgaristan ve Altın Orda döneminde de geliştirilmiştir. Altın Orda döneminde kurulan ve ardılı diğer devletler olan Büyük Kazan Hanlığı ve Nogay Ordası zamanında geliştirilen tabahkâneler, Altın Orda ekonomisinde derinin oynadığı önemli rolü göstermektedir. Deri, aynı zamanda diğer ülkelere de ihraç edilen mallar arasında yer almaktadır⁴¹². Moğol öncesi dönemde Bulgaristan'ın pahalı kürk ve kaliteli derinin önemli oranda ana tedarikçisi olduğu bilinmektedir. Doğu pazarlarında bu ürünler için büyük bir talep olduğu için Tatar kürk ticâreti

⁴⁰⁹Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I viaggi in Persia degli Ambasciatori Veneti Barbaro e Contarini** s. 51.

⁴¹⁰Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936, s:24. Karpov S.P. Trapezundskaya İmperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII–XV vv. – M.: Izd-vo MGU, 1981. s. 57.

⁴¹¹A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:89.

⁴¹²Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskoye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranam Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, Kazan, 2012, s: 90.

önemini uzun süre korumuştur. Doğu'nun bazı ülkelerde, örneğin, Mısır'da Altın Orda kutup ayısı postları alınmıştır.

Mısır'da Memlûk ülkesine Solhat'dan beyaz kuzey şahin ve akbabalaları, Bulgaristan'dan beyaz, gri veya siyah kürk İskandinav ülkelerinden "Ugra" geliyordu⁴¹³.

Moğol öncesi dönemde Bulgaristan'ın pahalı kürk ve kaliteli derinin önemli oranda ana tedarikçisi olduğu bilinmektedir. Doğu pazarlarında bu ürünler için büyük bir talep olduğu için Tatar kürk ticâreti önemini uzun süre korumuştur. Doğu'nun bazı ülkelerde, örneğin Mısır'da Altın Orda kutup ayısı postları alınmıştır. Bu özellikle İbn Said El Magribi'nin eserinde dikkati çeker. Yumuşak ayı postlarının Mısır ülkesinde sunulmakta olduğunu yazmaktadır.⁴¹⁴

Tarih-i Mübarek Şah'daki "*Türkistan'da üretilen mucizevi ürünler, büyük bir fiyatla orada diğer ülke ve pazarlara ihraç edilmektedir.*"⁴¹⁵ kaydı önemlidir. Bu ürünler arasında "Tartar miski, Tibet ve Hotanlı pahalı giysiler; Türk yakut kırmızı yüksek kaliteli kunduz kürk, tilki, ermin, gri sincap, beyaz kavak, [kürk] Bulgar ve tuz, şahin ve doğanlar, yeşim taşı, tüm dünyada hiçbir benzeri olmayan safkan at ve hızlı deve"⁴¹⁶ sayılmıştır.

Malların fiyatları konusunda çok az şey bilinmektedir. Bununla birlikte İbn Battuta'ya göre 1330 yıllarında atlar çok ucuzdu. Atların her biri için 4 dinar yani 37 gram gümüş ödenmekteydi.⁴¹⁷ İbn Battutaat fiyatları hakkında karşılaştırmalı bir

⁴¹³Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s.

⁴¹⁴Karpov S.P. Trapezundskaya imperiya i zapadnoyevropeyskiye gosudarstva v XIII–XV vv. – M.: Izd-vo MGU, 1981, s. 57.

⁴¹⁵Abdollah Dodangeh, "Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 188, Ekim 2010, s:16-17.

⁴¹⁶Abdollah Dodangeh, a.g.m. s:16; ayrıca bkz: **Materialy po istorii Sredney i Tsentral'noy Azii X–XIX vv.** Otv. red. B.A. Akhmadov Tashkent: Fan Uzbekskoy SSR, 1988, s.91.

⁴¹⁷**İbn Battuta Seyahatnâmesi**, s: 343.

bilgi de vermiştir. Bir at için 50-60 dirhem fiyat (yaklaşık 10 dinar ödendiğini belirtmiştir⁴¹⁸).

Altın Orda tüccârları kürkü daha çok yabancı (doğu) tüketici müşterileri, pahalı kürk ve deri ürünleri, iş gücü ve potansiyel savaşçı at ve hayvan başka tür ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Altın Orda Devleti Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında et kaynağı olarak küçük bir öneme sahipti. Balıkçılık da iyi geliştirilmiş ve deniz ürünleri yurtdışına ihraç edilmiştir. Beyaz mersin balığı özellikle önemli bir gıda maddesidir.

Hayvancılık, Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde fazla önem arz etmemiştir. Bununla birlikte Moğol ordusunu örnek alan knezler kendi atlı birliklerini oluşturmak için atlara ihtiyaç duymuş ve at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Knezlerin vasiyetnamelerinde çok sık at sürüleri ve seyislerin adı geçmektedir. Seyisler knezlik idaresinde önemli görevliler arasında yer almıştır. Argamak (argamak, Orta Asya'da soylu yük atı), arkan (kement), otara (koyun sürüsü), bulanıy (kula at) gibi hayvancılık ile ilgili Rusçadaki Türkçe ve Moğolca kelimeler de bu alandaki etkiyi göstermektedir. Sonuç olarak Altın Orda döneminde Rus köy ekonomisinin önceki döneme göre daha fazla geliştiğini, işlenen toprak miktarının arttığını söylemek mümkündür. Altın Orda döneminde Rus şehirleri gelişmiş, tarım faaliyetleri artmış, ticâret canlanmıştır. Moğol fetihlerinin ilk aşamalarında Ruslar'a ait birçok şehir tahrip olsa da, daha askerî seferler sona ermeden Moğollar hem yıktıkları şehirleri onarmış, ayrıca yeni şehirler inşa etmeye başlamışlardır. Şehirlerin varlığı ve ele geçirilen toprakların ekonomik olarak gelişmeleri, Moğolların çıkarına idi. Moğol istilâsı, çeşitli sanat ve zanaat dallarının

⁴¹⁸İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 315.

gelişmesini durdursa da, çok geçmeden üretim canlanmış ve Moskova, Tver gibi şehirler, yeni üretim merkezleri haline gelmiştir. Moğol istilâsı, ziraat ve köy ekonomisi üzerinde fazla olumsuz etkiler yapmamıştır. Bizzat Moğolların kontrolünde olan Doğu Rusya'da Moğollar kendileri darı ve buğday ekimini teşvik etmişlerdir.

Hayvancılık, Altın Orda dönemi Doğu Rusyası'nın köy ekonomisinde fazla önem arz etmese de, Altın Orda döneminde Ruslar at yetiştirilmesine önem vermeye başlamışlardır. Ruslar, Altın Orda birlikleri örneğinde süvari birlikler kurunca ve Altın Orda döneminde Rus topraklarında yam istasyonları kurulunca, Ruslar at ihtiyacı ile karşı karşıya kalmışlardır⁴¹⁹.

C. Madencilik

Geniş sınırlara sahip Altın Orda Devleti'nde çeşitli madenler çıkartılmakta ve işlenmekteydi. Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahâlisinin madencilikte devirlerinin diğer memleketlerinden geri kalmadıkları açıktır. Kaynağımız Codex Cumanicus "kümiş" (gümüş) , "bagır" (bakır), "kalay", "altun" (altın), "temür" (demir), "kömür" gibi tüm madenlerin isimlerini⁴²⁰ saydığına göre Altın Orda döneminde Kıpçak sahasında neredeyse tüm madenlerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın Orda ustalarının, hattâ bu hususta birçok millet ustalarını geride bıraktıklarını gösterir. Saray şehrinde (özellikle de Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin iktisadî geleneğini yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray el-Cedid'de

⁴¹⁹İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s:323.

⁴²⁰Codex Cumanicus, s: 210.

yapılan kazılarda altın, bakır, gümüş başta olmak üzere bol miktarda işlenmiş madenler ortaya çıkartılmıştır⁴²¹.

el-Ömerî'nin kaydına göre Harezm'de taş madenleri de vardır, bu taşlardan yapılan yemek tencereleri altmış sene kadar dayanır, hiç bozulmaz⁴²².

Altın Orda madenciliğinin önemli oranda gelişmiş olduğunu gösteren örnekler Aktöbe kazı buluntularıdır. Aktöbe'de kale ve şehristanda yürütülen kazıların tamamında demir, bakır, bronz madenlerinden üretilmiş çeşitli eşyalar, bakır ve gümüş sikkeler, çeşitli madenî kaplar, bilezik ve küpe gibi takılar, yay oklarının uçları ve günlük kullanım eşyaları ortaya çıkartılmıştır⁴²³. Söz konusu kazı buluntuları şehirdeki demircilerin epey tecrübe kazanmış olduklarını, çelik, dökme ve demir gibi daha zorlu işçilik gerektiren hammaddelerden bile yüksek ısıda kullanım gereçleri üretebilecek düzeyde maden sanatına hâkim olduklarını ispatlamıştır⁴²⁴.

Ortaçağ'da para endüstrisi altın, gümüş ve bakır madenlerine bağımlıydı. Altın ve gümüş para yapımının yanı sıra kuyumculuk sanayisi için de kullanılıyordu. Orta Çağ'da İslam ülkeleri özellikle bakır madenleri bakımından zengindi. Demir yatakları bakımından ise Müslüman dünyanın fakir olduğunu, ihtiyaç duyulan demiri daha çok ithal etmek zorunda kaldıklarını görüyoruz.⁴²⁵ Ortaçağ İslam Devletlerinde de Avrupa'da olduğu gibi maden ocaklarında daha çok köleler kullanılmıştır. Mevcut bilgilerimize göre Maden ocaklarından çıkartılan madenlerin üretim hacmi hakkında

⁴²¹Saray'da yapılan kazıların sonuçları hakkında daha detaylı bilgiler için bkz: Tereşenko, Aleksandr Vasilyeviç, "Okonçatelynoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikipçakskoğo Tsarstva", **Uçenıye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam**, S. 2, Moskova 1854, s. 89-105.

⁴²²El Ömerî , **Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr**'dan naklen Tiesenhause n s:387.

⁴²³**Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe)**, Metin: V. Şalekenov - N. O. Aldaber Genov, Resim ve Altyazılar: Rüstem Bozer, Ankara 2006, s:X.

⁴²⁴**Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe)**, s:X.

⁴²⁵Abdulhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi**, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997

kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Müslümanlar, başlangıçta ülkelerindeki madenlerden sadece vergi alıyordu.⁴²⁶

Tereşçenko'nun 1843-1849 yılları arasında Saray el-Cedid'de yaptığı çalışmalar Saray-el-Cedid'de zanaat faaliyetlerinin çok büyük bir gelişme kaydettiğini göstermiştir⁴²⁷. Saray el-Cedid'de metal zanaatçıların mahalleleri vardı. Kazılarda ortaya çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın Orda zanaatkârlarının madencilikte ne kadar ileri gittiğini kanıtlamaktadır.⁴²⁸

Tereşçenko'nun Saray Berke'de yürüttüğü kazılarda bir alanda sekiz demir ocağı kazılmış, bu ocaklardan birinde yetmiş hava deliği bulunmuştur. Söz konusu bu ocak hava deliklerinden çıkan su borularıyla çevrelenmişti ve ocağın yanında birkaç kandil, testi, kazan ve pek çok demir, bakır külçesi, döküm kap ve kalıpları bulunuyordu. Bütün diğer demir ocaklarında da maden külçeleri, kırık kalıp parçaları ve döküm kapları bulunmuştur. Burada bir maden atölyesi bulunduğu anlaşılmıştır⁴²⁹. Bu, Moğol devrinde tesadüf edilen tipik bir "karhâne", yani hükümdar Sarayına veya zengin tacir veya feodallere ait büyük bir imalathanedir⁴³⁰.

Ortaçağda zenginler ve ileri gelen devlet adamlarının lüks göstergesi aramaları kuyumculuğun gelişimini gerekli kıldı. Mücevher işçiliği de çok gelişmişti. Süstaşlar ve mücevherler İtil bölgesinin Altın Orda şehirlerinde işlenmişti.

⁴²⁶Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi*, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997

⁴²⁷Tereşçenko, Aleksandr Vasilyeviç, "Okonçatelnoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştıkıpçakskoğo Tsarstva", *Uçeniye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam*, S. 2, Moskova 1854, s. 89-105.

⁴²⁸A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s:86-87.

⁴²⁹Aleksándr Vláyevich Teréshchenko, Chetyrehletniye Arkheologicheskiye Poiski v Razvalinakh Saraya, ZAN. 1850. T. 2. S. 364-410. ve Aleksándr Vláyevich Teréshchenko. Okonchatel'noye İssledovaniye Mestnosti Saraya, TA. 2001, No: 1-2. S. 16.

⁴³⁰A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s:86-87.

Değirmentaşları, bileği, bileği taşı, çok sayıda balıkcılık platini, mil ağırlıkları ve topları üretilmişti⁴³¹.

Bulgar kenti, başkentlik ettiği İtil-İtil Bulgar Devletinde yapılan arkeolojik araştırmalarda örülmüş demir saplara, çekiçlere, kilitlere, koyun kırpmak için yapılmış sağlam makaslara, döküm kaplarına ve daha bir çok alet ve edevata rastlanmıştır. Madencilik ile ilgili aletler, özellikle silahlar ve ziraat aletleri, İtil-İtil Bulgar Devletinin dönemine göre ileri düzeyde olduğunun en önemli göstergelerinden birisini oluşturmaktadır. Altın Orda şehirlerinde çalışan zanaatkârların ürettiği silahlar, üzengiler, koşum takımları, gem, eyer, kılıçlar, dökme bronz levhâlâr, asma demir kilitler, bronz çerağlar, bronz mangallar vb. maden işlemeciliğinde ne kadar ileri gittiklerini kanıtlayan arkeolojik verilerdir. G. N. Belorybkin, İtil Bulgar kale yerleşiminde bıçak imalat yöntemleri ve ham çelik kullanılarak üretilmiş ve çelik dövme tekniği ile hazırlanmış çeşitli bıçakları incelemiştir. Belorybkin'e göre Altın Orda döneminde yapılan bu bıçaklarda maden işleme teknikleri bakımından Moğol öncesi Bulgar zanaatkârların etkisi olmuştur⁴³².

Altın Orda sınırları içinde bronz işçiliği de geliştirilmiştir. Yapılan kazılarda bunu gösteren torbalar, cüzdan, çanta, kap-kacak, tılsımlar, yaylar, kayışlar, pantolon, ayakkabı, şapka, aynave iğneler ortaya çıkartılmıştır.

S.V. Ryazanov "Altın Orda Demir Döküm Zanaatları" isimli makalesinde önemli bir sanayi kolu olan madencilik ürünlerinden söz etmiştir. Gümüş ve bakır madenleri Altın Orda ihraç ürünleri içinde önemli bir yer tutmaktadır⁴³³. Kazılarda

⁴³¹Kropotkin V.V. Novyye materialy po istorii denezhnogo obrashcheniya v Vostochnoy Yevrope v kontse VIII – pervoy polovine IX vv. // Slavyane i Rus'. – M., 1968, s. 115.

⁴³²G. N. Belorybkin, "Kultura Byta Naseleniya Volzhskoy Bulgarii (Istoriograficheskiy Aspekt)", **Gumanitarnyye Nauki İstoriya**, No: 1 (25), 2013, s:11-16.

⁴³³ S.V.Ryazanov, "Chugunoliteynoye Remeslo V Zolotoy Orde", Chugunoliteynoye Remeslo v Zolotoy Orde, s: 159.

ortaya çıkartılan malzemeler demir kullanımı hakkında da bilgiler vermektedir. Aşağı İtil Bölgesi'nde bulunan Selitrennoe'de (Saray el-Mahsura) 40, Bulgaristan'da 35 adet ve Azak (Aşağı Don), Tataristan Alt Kama Bölgesi'nde daha az temsil edilen anıtların 76.-12, Macar şehri (Kuzey Kafkasya'da)-6, Başkurdistan (Güney Urallar) Azak'ta ise bölgenin Ortaçağ anıtlarından 23 adet izole buluntu ele geçirilmiştir⁴³⁴.

Bulgar Şehri'nde yapılan kazılarda demir ve bronz ağırlıklar, tartı parçaları, kurşun ağırlıklar, mühürler, gümüş külçeler madencilik bakımından önemli verilerdir⁴³⁵. Saray el-Cedid'de yapılan kazılarda altın, bakır, gümüş başta olmak üzere bol miktarda işlenmiş madenler ortaya çıkartılmıştır.

Ortaçağ'da para endüstrisi altın, gümüş ve bakır madenlerine bağımlıydı. Altın ve gümüş para yapımının yanı sıra kuyumculuk sanayisi için de kullanılıyordu. Orta Çağ'da İslam ülkeleri özellikle bakır madenleri bakımından zengindi. Demir yatakları bakımından ise Müslüman dünyanın fakir olduğunu, ihtiyaç duyulan demiri daha çok ithal etmek zorunda kaldıklarını görüyoruz.⁴³⁶ Orta Çağ İslam Devletlerinde de Avrupa'da olduğu gibi maden ocaklarında daha çok köleler kullanılmıştır. Mevcut bilgilerimize göre maden ocaklarından çıkartılan madenlerin üretim hacmi hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Müslümanlar, başlangıçta ülkelerindeki madenlerden sadece vergi alıyordu.⁴³⁷

Günümüze ulaşabilen Altın Orda gümüş ve altın paralarında madencilik gelişimini de izleme imkanı bulunmaktadır. Altın Orda Devleti'nde çeşitli madenlerden paralar darp edilmiştir. Madeni paraların çoğu gümüş ve bakır

⁴³⁴S.V. Ryazanov, "Chugunoliteynoye remeslo v Zolotoy Orde" s: 159.

⁴³⁵Khuzin F.Sh. Bulgarskiy Gorod v X – Nachale XIII vv, Kazan,2001, s. 237.

⁴³⁶Abdulhalik Bakır, **Orta Çağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi**, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997

⁴³⁷Abdulhalik Bakır, a.g.e. Cilt LXI,

madeninden yapılmış olmakla birlikte Harezmi'de altın para basıldığı belirtilmektedir.⁴³⁸ Altın Orda Devleti'nde paralar daha çok gümüş ve bakırdan yapılmış olmakla birlikte az sayıda altın para da basıldığı anlaşılmaktadır. Yine ödeme aracı olarak kullanılmak üzere yapılmış külçeler için de değerli madenler seçiliyordu.

Altın Orda sanatkârlarının maden sanatı konusunda verdikleri ürünler, bakır, altın, gümüş gibi madenler de dövme, dökme tekniğiyle işlenmişlerdir.

Altın Orda hâkimiyeti altındaki Rus nüfus metalurji sanatında oldukça yüksek bir seviyedeydi. Dökümhaneleri ve demircileri ile burada çalışan işçiler kabiliyetleri ile meşhurdu⁴³⁹. Vernadskiy'e göre Altın Orda yönetimdeki Rusların demir istihsalı ile buharlaştırma metodu ile tuz çıkarılması Moğol hâkimiyeti öncesi döneme oranla azalmamıştır⁴⁴⁰.

D. Temel Üretici Unsurlar

1. Köylüler

Altın Orda köylü zümresi hakkında bilgilerimiz sınırlıdır ancak şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki Altın Orda halkı XIV. yüzyıl ortalarında gittikçe toprağa bağlı hale gelmeye başlayınca tarımla uğraşan bir köylü zümresi güçlenmiştir. Altın Orda köylüsü hakkında en değerli bilgilerimizi verileri sınırlı olmakla birlikte yarlıklardan edinmemiz mümkündür. Örneğin, Kutluk Timur tarafından, Sudak çevresinde geniş bir toprağa sahip olan Hacı Bayram oğlu Muhammed'e verdiği

⁴³⁸Vadim V. Trepavlov, *Zolotaya Orda v XIV Stoletii*, Moskva, 2010, s. 40. Ancak Nurettin Ağat Harezmi'de basıldığı iddia edilen bu paranın Altın Orda dönemine ait olmadığını savunmaktadır. Nurettin Ağat, *Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s:47.

⁴³⁹George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, s: 67.

⁴⁴⁰George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s. 406.

tarhanlık yarlığında "sabancı" ve "ortakçı" adıyla iki köylü zümresinden söz edilmiştir. Bu iki zümreden sabancıların ziraî faaliyetlerin ana kitlesini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Sabancıların Kırım, Bulgar bölgesi ile Aşağı İtil havzasının sağ ve sol kıyısındaki şehir ve kasabalarda tarım arazilerini işliyorlardı⁴⁴¹. Kutluk Timur yarlığında, Altın Orda köylü üretici unsurlarından bir diğeri olarak "ortakçı"yı görmekteyiz⁴⁴². Ortakçılar, tarımsal ürünün yarısını alabileceği gibi, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ 'lük kısmını veya çok daha azını alabilirdi. W.W. Radlof⁴⁴³ tarafından "yarııcı" olarak çevrilen ortakçı iktisadî bölüşüm zihniyeti günümüzde hâlen aynı adlandırmalarıyla Anadolu'nun bazı kesimlerinde varlığını sürdürmektedir. Çoğu kez üretici unsur olmaktan daha çok "canlı ticâret malı" olarak değerlendirilen savaş esiri köle çocukların bir kısmı yerleşik hayata geçerek sabancı ve ortakçılar sınıfına dâhil olurlardı⁴⁴⁴.

Mevcut tarihî kaynakların yetersizliği nedeniyle Altın Orda köylüsü hakkında detaylı bilgiler vermek oldukça güçtür. Kaynaklar Altın Orda hâkimiyetinde bulunan Rus köylüsü hakkında ayrıntılı bilgiler vermese de tetkik eserlerin bir kısmında, bu dönemde köylülerin ezildiğine dair yorumlar vardır. Bölgede Moğol hâkimiyetini "Moğol boyunduruğu" olarak tanımlayan araştırmacıların bakış açısına göre toplumda en fazla ezilen kesim köylülerdir⁴⁴⁵. Oysa ki Rus köylülerinin büyük bir kısmı henüz Altın Orda hakimiyetine girmeden önce çok daha zor koşullar altında bulunuyorlardı. Rus köylüler yaşamlarını devam ettirebilmek için boğaz tokluğuna

⁴⁴¹A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s:67.

⁴⁴²1397 tarihli Temir Kutluk Yarlığı "...basa salalariga **sabançı ortaqçılariga** kim kim erse küç oga tegürmesün". Söz konusu yarlığın tam metni için bkz: Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK. Yayınları, Ankara, 1996, s:107.

⁴⁴³Abdullah Oğlu Hasan, *Temir Kutluğ Yarlığı*, s: 217; W.W.Radloff: *Yarlık Temir-Kutluğa*,; *Zapinski Vostöç. Ot. İmp. Rus. Ar. Ob. S. Petresburg* 1889, s: 17.

⁴⁴⁴ A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e. s:67.

⁴⁴⁵Robert Ernest Frederick Smith, *Peasant Farming in Muscovy*, Cambridge University Press; 1 edition (December 11, 2008), s: 80 ve 144.

çalışmak üzere zengin toprak sahiplerinin himayesine sığınmışlar ve Zakup adıyla bir nevî esir olarak kaydolmuşlardı. Sviatopolk devrinde ülkenin malî işlemlerine hâkim olan Yahudiler'in etkisiyle faiz miktarı %120'lere fırladığı için tohum ve demirbaş eşya tedariki için borçlanan diğer köylüler de toprak sahiplerinin elinde eziliyordu. Bu durumu önlemek için Vladimir Monomak 1117'de ölmeden önce zengin çiftlik sahiplerinin Zakup'lar üzerinde haiz buldukları hakları sınırlandırdı, faiz miktarını %20'ye indirdi⁴⁴⁶. Altın Orda Devleti döneminde Doğu Rus topraklarındaki köylüler sadece bir başkasının arazisinde kiracı değil, fiilen işlediği toprak üzerinde kendi hakkına, işleyenin hakkına (trudovoye pravo) sahipti. Toprakları işleyip çalıştığı ve vergilerini ödediği sürece bir sorun yaşamazdı⁴⁴⁷. Köylülerin ekip biçtikleri toprak üzerindeki hakları mahkemeler tarafından tanınıyordu. Vergilendirmeye tâbi mirî arazilerin olduğu "kara topraklar"da yaşayan köylüler sadece devlete vergi verirken; kilise topraklarında ve özel topraklarda yaşayan köylüler ise devletin yanı sıra malikâneye de ödeme yapıyordu. "Kara topraklar"da yaşayan köylüler malikâne köylülerinden daha yüksek vergiler ödüyorlardı⁴⁴⁸.

Rus prensleri göreceli de olsa barışı korumak için, Han'a haraç para ödemek zorunda kaldılar⁴⁴⁹. Haraç para vergilendirme şeklinde toplanmıştır. Haraç gereksinimleri arttıkça yoksul köylülerin vergileri de artırılıyordu. Rus köylüsü sadece Hana değil yerel feodal lordlara da vergi ödemek zorunda kaldığı için çifte baskı altındaydı. Köylü çiftçiler ekili araziler için kalan vergisini, bozkır göçebeleri

⁴⁴⁶ E. Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I**, Giriş, İstanbul, 1948, s: 152.

⁴⁴⁷ Altın Orda hâkimiyet döneminde Rus köylüler ziraî dönemin sonunda, yani sonbaharın bitişinde tüm hesapları gördükten sonra, malikânenin efendisine şahsi borcu yoksa çiftliğini bırakıp başka bir malikâneye gitme hakkına sahipti. XV. yüzyıl ortalarında St. George Günü yani 26 Kasım, köylünün ekip biçtiği topraklar ile ilişkisini kesmesi için uygun gün olarak belirlendi. Bu tarih 1497 ve 1550 yıllarındaki kanunnâmeler ile yasallaştırıldı. George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s: 445.

⁴⁴⁸ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s: 445.

⁴⁴⁹ H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s: 340.

ise aynı olarak kopçur vergisini ödemek zorundaydılar. Bunu takip eden huzursuzluk sonuçta cinayet ve mal yıkımına yol açtı. Moğollar'a karşı direnç yarattı. Altın Orda'nın taleplerini karşılayabilmek için Ryazan gibi Rus şehirlerin sâkinlerine "efsanelerin öldüğünü" söylemek yerine, bu haraç parayı ödemenin, nüfusu katletmeye gelen Moğolları tutmak için tek yol olduğu anlatıldı. Alexander Nevsky Hanınşartlarını kabul ederek Altın Orda'ya tabii oldu.⁴⁵⁰

Altın Orda döneminde köylüler harac ödediklerinden Moğollar için ziraatın gelişmesi, daha çok üreten köylülerden daha fazla vergi alınması anlamına gelmekteydi. Vergilerden muaf tutulan kiliseler Altın Orda döneminde maddî olarak güçlenmiş, kilise ve toprakları, bağımsız olduğundan köylüler manastır ve kiliselere ait topraklara akın etmiş; kilisenin köy üretimindeki oranı da artmıştır. Ancak şu kısmı gerçektir Altın Orda hâkimiyeti öncesinde vergi ödemeyen köylüler bu dönemde vergiye tâbî tutulmuşlardır. Bununla birlikte, kiliseye bağlı köylülerin ödemeye başladıkları bu vergilerin doğrudan Altın Orda hazinesine gitmediği düşünülürse bu köylüleri vergilendirme işinden Altın Orda Devleti bütçesine kâr kalmamış; durumdan en çok Rus Kilisesi yararlanmıştı. Böylece bir taraftan Kilise'nin idaresindeki köylü sınıfının sayısı artmış, diğer taraftan da Kilise artık köylülere daha rahat bir şekilde ulaşmıştır⁴⁵¹.

Altın Orda'nın başlattığı vergi sistemi ile askerî yükümlülük bu sürecin başlangıcı oldu. Kiyev Rusya'sı döneminde köylü nüfusu genel olarak askere alınmıyor, küçük toprak sahipleri vergi ödemiyorlardı. Bu dönemde sadece devletin köylülerinden (smerdı) vergi alınıyordu. Altın Orda döneminde ise köylüler vergiye

⁴⁵⁰Duffey, James P. and Ricci, Vincent L. *Czars: Russia's Rulers for Over One Thousand Years*, New York: Barnes & Noble Books, 1995. Massie, Suzanne. *Land of the Firebirds: The Beauty of Old Russia*, Blue Hill: Heart Tree Press, 1980.

⁴⁵¹İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s:222.

bağlanmış ve askerî hizmete alınmaya başlanmıştır. Köylü çiftçi ekili araziler için "kolan/kalan" olarak adlandırılan bir toprak vergisi ödemek zorundaydı⁴⁵².

Vladimirtsov'a göre Moğollarda sıradan halktan olan çiftçinin, kişinin toprak sahibine karşı olan köylünün, çiftçinin elde ettiği ürün ile hayvanlarından belirli miktarlarda vererek yerine getirdiği hizmeti "alban" olarak geçmektedir⁴⁵³.

Vergi ödemekle mükellef hür köylülerin çalıştığı, mülkiyeti Büyük Knez'e ait topraklar % 10'luk kısmı oluşturmaktadır.

Nicholas V. Riasanovsky'ye göre "*Rus halkı Tatar işgalinden önce olduğu gibi, onur kırıcı yaşamlarına devam ediyordu. Köylüler için, Moğol boyunduruğu altında hayat bir kâbus oldu*": Moğollar bölgeye geldiklerinde, akınlardan sonra Rus halkından yüzde on kadarı esir edildi ve esir edilen bu Rus esnaf ve sanatkârları en doğuda Han hizmetine sürüldüler. Geride kalan Ruslar içinse vergilendirme sistemi düzenlendi, başlangıçta Moğollar tarafından doğrudan toplanan ağır vergiler, XIV. Yüzyıl başlarında, Rus prensleri tarafından toplanmaya başladı⁴⁵⁴. Vergi toplama işini kolaylaştırmak amacıyla stratejik noktalara Moğol garnizonları yerleştirilmişti; herhangi bir güçlük veya isyan çıkarsa hanın emri ile isyanı bastırmakla yetkili bu garnizonlar te'dib seferleri de düzenleyebiliyordu. Rus vergi mükelleflerine kanunlar katı kurallar ile öğretilmiş olduğu için Moğol vergi memurları ve askeri birlikleri geri çekildiğinde han adına vergi toplamakla görevlendirilen Rus Knezleri görevlerini yerine getirirken güçlükle karşılaşmadılar. Rus knezleri bazı bölgelerde hanın

⁴⁵²Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**,s: 137.

⁴⁵³B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çev. A. İnan, TTK, Ankara, 1987: 236

⁴⁵⁴Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg ; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 67.

belirlediğinden çok daha yüksek miktarlarda para toplamakta ve bu fazla miktarları kendi ceplerine indirmektedirler⁴⁵⁵.

Ruslar'dan vergi ödemeye gücü yetmeyen köylüler Moğol ordusuna asker olabilir veya ölebilirlerdi. Moğol ordusu, vergisini ödeyemeyen köleleştirilmiş kişilerle besleniyordu⁴⁵⁶.

XI. ve XII. yüzyıllarda Kiev Rusyası'na, Varangian ve Slav elitler küçük Fin-Ugor ve Türk unsurların bir karışımı olan prenslikler hâkimdi. Önde gelen askerler ve diğer yetkililer, siyasî ve askerî hizmetleri karşılığında bir takım araziler aldılar. Kiev toplumunda Batı Avrupa feodalizminin tipik sınıf ve sosyal kurumları ve özerk kasaba yapısı yoktu. Bununla birlikte, kentsel tüccâr, esnaf ve işçi bazen nüfusun tüm yetişkin erkekleri dâhil olmak üzere "veche" denilen bir şehir montajı üzerinden siyasî etki icra ederlerdi. Bazı durumlarda veche ya da yöneticiler ile anlaşmalar yapılmıştı. Rus toplumunun alt kısmında küçük bir tabaka olarak köleler vardı. Ancak Batı Avrupa'nın yaygın kişisel kölelik karakteristiği Kiev Rusyası'nda mevcut değildi. Haraç ödeyen prensler için emek vermekle yükümlü borçlu bir köylüler sınıfı vardı. Genel olarak köylüler Batı Avrupa'da Doğu Avrupa'ya göre daha az etkindi⁴⁵⁷.

Bu yaygın geçimlik yapının Ortaçağ geçimlik tarım çağında olduğu düşünülmektedir. Köylüler mallarını satmak veya ihtiyaç duydukları başka bir mal ile takas etmek için pazara giderlerdi. Bununla birlikte piyasaların da olduğu bilinmektedir. Bir köyde köylüler arasında yapılan basit değişim yeterli değildi.

⁴⁵⁵George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s: 98.

⁴⁵⁶Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s:78.

⁴⁵⁷Blum, Jerome, **Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century**, Princeton 1961,

Buna ek olarak evde gerekli herşeyi temin etmek kolaydı bu nedenle değiş tokuş sadece arada bir yapılmış ve köylü çoğu kez pazara gitmek zorunda kalmıřtır⁴⁵⁸.

Ortaçağ'da bir köylü, ürün fazlasını alır ve şehre giderdi. Köylü kasaba içinde kendine bir yer bulabilmek için genellikle şehir kapıları önünde bir giriş ücreti de ödemek zorunda kalırdı. Yüklü vergiler eklendiğinde küçük esnafın kârı çok sınırlı olurdu. Buna rağmen Ortaçağ pazarlarında mallar oldukça iyi bir ürün yelpazesine sahipti. Eğer meydana bir yerde sebze, hayvan, kap kakak vb. satışını yapacaksa daha yüklü vergi ödemesi gerekiyordu. Bu nedenle genellikle daha zengin olanları tezgâhlarını kurmayı başarabiliyorlardı. Ortaçağda köylülerin arazi için maddi ödeme yapmak zorunda oldukları pazar XIV. ve XV. yüzyılda özellikle önem kazanmıştır.

Altın Orda döneminde özellikle Rus köylüsünün durumdan ne derece etkilendiği konusunda tartışmalı görüşler vardır. İlyas Kamalov'a göre Altın Orda döneminde Rus köy ekonomisi önceki döneme göre daha fazla gelişmiş, işlenen toprak miktarı artmıřtır⁴⁵⁹. Rus resmi tarihçiliği ise daha çok BatuHan döneminde önemlirakamlarda alınan vergilerin köylülerin üzerindeağır bir yükolduğu görüşünü savunmaktadır⁴⁶⁰.

Göçebe Moğol "senyör"ünün vassalların arazisine sahip olması ve bu arazilerin idaresi konusunda gösterdiği tavır, ziraat ile meşgul olan yerleşik medeni milletlerde görülen yönetim anlayışına nazaran başka olduğu için mahiyeti açıkça belli olamıyordu. Bu nedenle, göçebelerin "arazi mülkiyeti konusunda yetersiz" oldukları iddia edilmiřtir⁴⁶¹. Özel mülkiyet konusu Ortaçağ'da yalnız göçebeler için değil yerleşikler için de pek gelişmiş bir kavram değildir. Ortaçağ'da arazi kiralama

⁴⁵⁸Ortaçaę'da Rus köylüsü hakkında daha geniş bilgi için bkz: Jerome Blum, **Lord and Peasant in Russia: From the Ninth to the Nineteenth Century**, Princeton: Princeton University Press. 1961.

⁴⁵⁹İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:336.

⁴⁶⁰Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**,s: 78.

⁴⁶¹B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İçtimaî Teşkilatı**, s:168.

uygulamasının oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda döneminde de ticaret yapmak için Latinler, tarım yapabilmek için köylüler toprağı kiralık kullanıyorlardı, devlete vergi ödemeseler de hür olan köylüler toprağı işlediğı ve vergiyi düzenli ödediğı müddetçe kimsenin onu yerinden etme hakkı yoktu⁴⁶². George V Vernadsky'e göre, Altın Orda hâkimiyet döneminde ormanlık alanda değışiklik olmamış; Moğol döneminde Doğı Rusya'da tarım istikrarlı büyüme ile ulusal ekonominin önemli bir dalı haline dönüşmüştür⁴⁶³.

Rus köylüsü sonbaharda tarım işlerini bitirdikten sonra eğer isterse başka yere göç etme ve başkasının hizmetine geçebilme hakkına sahipti. Ancak XVI. yüzyılın ortalarında malîkane sisteminin geniş olarak uygulamaya geçirilmesi ile birlikte devlet, malîkane sahiplerine "üretici bir unsur" temin etme gereğı duymuş ve köylüler bu malîkanelere bağılı kılınmış yani serfleşmişlerdir⁴⁶⁴.

Altın Orda döneminde Kırım'da Ceneviz ve Venedikli tüccârlar köle ticâretine dâhil edildiler⁴⁶⁵. Köle ticâretinde 1414 ve 1423 yılları arasında 10.000 Doğı Avrupalı köle Venedik'e satıldı. Cenevizliler Mısır'da Memlûk Sultanlığı'nda ve İç Asya'ya köle ihracatında merkez rolü oynamaktaydı⁴⁶⁶. Hacı Giray 1441 yılında, Altın Orda Devleti'nden bağımsızlığını ilân etmiş ve Kırım Hanlığı kurulmuştur. Bu aşamada uzun bir süre erken XVIII. yüzyıla kadar, Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğu ve Orta Doğı ile büyük bir köle ticâreti yapmıştır. Köleler

⁴⁶²İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:255.

⁴⁶³George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, 2. Baskı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s:406.

⁴⁶⁴George Vernadsky, a.g.e. s:406.

⁴⁶⁵A. Ehrenkreutz, "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century," **The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History**, ed. A.L. Udovitch, Princeton, 1981, s. 335–45.

⁴⁶⁶A. Ehrenkreutz, "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century," s. 335–45.

için "Bozkırın hasatı" deyiminin kullanıldığı bu süreçte birçok Rus köylü de esir edilmiştir.

Kanaatimizce yazılı belgeler Altın Orda Hanlarını toprakları yağmalayan ve insanlara boyun eğdiren bir faktör olarak değil, tebâsı olan Rus köylüsünü zenginlik kaynağı yapan, normal bir ekonomik hayat kurmak için fırsatlar arayan liderler olarak göstermektedir.

1257-1259 tarihli nüfus sayımı mâkul sınırlar içinde çiftlik vergisi birleşik bir sisteminin yani gelirin %10'unun alınmasının, diğer görevlerin bir listesini vermektedir⁴⁶⁷. Fethedilen topraklarda düzeni sağlamak için ulusal önlemlerin başarılı bir şekilde uygulanmasıyla özellikle Rusya'da soylu feodallerin önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Böylece Altın Orda Hanlarının siyasi ve iktisadi politikalarına katkıda bulunmuştur.

Rus köylünün toprakları, bol olmasına rağmen, kalitesiz ve ürün verimi olağanüstü düşüktü. Kezban Acar'a göre, Ruslar kendilerini besleyebilecek kadar ürüne sahip olsalar da daha fazlasını üretmiyorlardı, üstelik düşük tarım gelirleri ve ürünün az olması sadece soğuk hava koşullarından kaynaklanmıyordu. Tarım ürünü az olduğu için fakirlik yaşıyor; fakirlik olduğu için de tarım ürününün alıcısı pek olmuyordu. Alıcı olmaması daha fazla üretim için teşvik konusunu da olumsuz etkiliyordu⁴⁶⁸. Ortaçağlarda hemen hemen her doğu şehrinde olduğu gibi bazı büyük köylerde de bir tekstil üretim merkezleri vardı. Rus zanaat dallarının gelişimi dikkate alınırrsa Rus köylüsünün toprağı ekmekten daha çok zanaatle geçindiğı söylenilebilir.

⁴⁶⁷Thomas Allsen, "Mongol Census Taking in Rus', 1245-1274", **Harvard Ukrainian Studies**, V/1, Cambridge-Massachusetts 1981, s. 32-53

⁴⁶⁸ Kezban Acar, Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İtetişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.:45.

Moğollar'da köylünün ve çiftçinin "alban" adı ile bilinen bazı malî sorumlulukları da bulunuyordu. Köylü-çiftçi yani üretici unsur, elde ettiği ürün ile hayvanlarından belirli miktarlarda kâr payı vermek ve bu yükümlülüğü yerine getirmek zorundaydılar. Ayrıca toprak sahibinin karargâhında görülen hizmet, toprak sahibinin muhafız ordusunda hizmet ve sürek avlarına katılmak; "ulak" denilen posta hizmeti için halkın toprak sahiplerinin elçilerine ulaşım araçları, atlar vermekten ve erzak yetiştirmekten ibaret olan hizmet yükümlülükleri de vardı⁴⁶⁹. Diğer tüm Moğol Devletlerinde olduğu gibi Altın Orda Devleti'nde de toprağı işleyen çiftçi kalan adlı vergiyi vermek zorundaydı. *Kalan* vergisi ise tarım ve ziraat ile uğraşan kesimden tahsil edilen bir çeşit toprak vergisidir.

Altın Orda'da Türk-Tatar köylülerine dair bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Mevcut kaynaklar arasında köylülere dair en geniş bilgileri sunan kaynak gurubu ise yarlıklardır. Kutluk Timur'un Hacı Bayram oğlu Muhammed'e verdiği Tarhanlık yarlığı "sabancı" ve "ortakçı" isimleri ile andığı iki köylü zümresinden haber vermektedir. Bu yarlıkta Sudak çevresinde geniş arazilere sahip Muhammed isimli şahsa verilen Tarhanlık imtiyazları belirtilmektedir:

*“Bağ vergileri Ambar resimleri, harman ücretleri, halktan alınan ark yasakları, vergiler ve kalan adlı harçlar alınmasın... Evlerinde kalınmasın onlardan yiyecek, içecek talep edilmesin. Serbest olsunlar, her türlü baskıdan uzak kalsınlar, vergi vermesinler”*⁴⁷⁰ demektedir.

Bu muafiyet listesi bizlere, köylülerin devlete ve memurlara karşı ödemekle mükellef oldukları vergi ve diğer yükümlülükleri göstermektedir. Moğol

⁴⁶⁹B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi**, Çev. A. İnan, TTK, Ankara, 1987, s: 236

⁴⁷⁰Kutluk Timur'un Hacı Bayram oğlu Muhammed'e verdiği Tarhanlık yarlığı Abdullahoğlu Hasan tarafından tetkik edilmiştir. Söz konusu yarlık hakkında daha kapsamlı bilgiler için bkz: Abdullahoğlu Hasan, Temir Kutluğ Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, S:15, s:207-225.

devletlerinin genelinde vergi ve mükellefiyetler özellikle çiftçi zümreler için oldukça ağırdı. Bağ vergileri, ambar resimleri, sala harcı, harman ücretleri, ark yasakları, işlenmiş tarlalardan alınan kalan vergisi, tohum ve yem temin etmek için alınan vergi ve mükellefiyetler değişmekle birlikte Altın Orda köylüsü üzerindeki ağır iktisadî baskı dönem dönem değişmektedir.

Tarih boyunca çeşitli devletler tarafından uygulanan vergilendirme politikasında kamusal finansman tekniklerinin özellikleri ve amaçları ile iktisadî, malî ve siyasî boyutları sabit nitelikler arz etmemiş; değişikliklere uğramıştır⁴⁷¹. Vergilerin indirimi, arttırılması veya vergi muafiyeti değişikliklerine devletin ekonomik ve toplumsal yapısı, idarecilerin politikaları ve iktisadî öngörülleri, çeşitli ahlakî, dinî ve sosyolojik öğeler gibi pek çok faktör etki etmiştir. Örneğin Mengü Han döneminde vergilerin toplanmasında bazı suistimaller olmuştu. Mengü Han, bu durumun önüne geçmek üzere "elçilerin sebepsiz olarak hiçbir şehre veya köye gitmemelerive ahâlden tayin edilen miktardan fazla yem ve erzak almamalarını emretmiştir; çünkü baskı ve zulüm son derece artmış, mükellefiyetlerin, vergilerin ve olağanüstü vergilerin çokluğu karşısında çiftçilerin yükü aşırı derecede artmıştı. Onların elde ettikleri ürün ile bu vergilerin yarısı bile karşılamazdı. Bu nedenle Mengü Han tacir ve memurların onlara tabii olan kimselere karşı müsamaha ve şevkat göstermelerini emretmişti. Cengiz Han'ın ve Ögedey'in Hanın yarlığı gereğince vergilerden mükellefiyetlerden muaf tutulan kimseler dışında, ahâlinin kendisinden talep edilen mükellefiyeti, varlık ve durumuna göre, çekinmeden ve

⁴⁷¹Vergilerin tarih boyunca çeşitli devletlerde örnekleri ve evrimi konusunda genel bir değerlendirme için bkz: **Sümerlerden Türkiye Cumhuriyetine Maliye Tarihi**, Editör: Ali Rıza Gökbunar, Alparslan Uğur, Beta Yayıncılık, 2016, İstanbul, 2016, s. 41-56.

bahane ileri sürmeden ve gecikmeksizin devletin maliyecilerine teslim edilmesi gerekiyordu"⁴⁷².

Altın Orda Devleti'nde ziraâî faaliyetlerin esas kitlesini oluşturan köylüler "sabancı" adıyla anılmıştır. Kırım'da, Bulgar Bölgesinde ve Altın Orda'nın merkezi olan Aşağı İtil'nin sağ ve sol kıyısında bulunan şehir ve meskûn yerlerle dolu alanlar sabancılar tarafından işlenmekteydi⁴⁷³. Kıpçak sahasında köylü ve çiftçi Codex Cumanicus'a göre "tat" adı ile biliniyordu. Aynı kaynakta çiftçilik karşılığı olarak "eres" kelimesinin ve yine çiftçi, rençber karşılığında "sabancı" kelimesinin kullandığını öğrenmekteyiz⁴⁷⁴. Sürüleri bekleyen çoban için "küdiçi" ve "kütövçi" sözcükleri kullanılmıştır⁴⁷⁵.

Kutb'un XIV. Yüzyıla tarihlenen bir eseri "Hüsrev u Şirin" Mesnevî'sinde çiftçiler için "ekinci" tabiri kullanılmıştır⁴⁷⁶. Yakubovskiy ise bu eserde geçen "ekinci"nin sabancı veya ortakçı kelimeleri ile aynı anlamda kullanılıp kullanılmadığından şüphe duyduğunu belirtmiştir⁴⁷⁷.

Ortaçağ İslam dünyasının iktisadî yapısı konusunda kıymetli eserler vücuda getirmiş olan Ülgener'e göre, Ortaçağın iktisadî malî yapısı, aynî iktisat ve teşebbüs formlarıyla şehir dışında tarım ve şehir içinde çarşı esnafı ve loncalarıyla dikkati çekmektedir. Yine Ülgener'in tespitlerine göre Ortaçağ, siyasî- politik yönüyle büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı bir hâkimiyet şeklidir⁴⁷⁸. Bu yapı içerisinde güç toprağa göre ölçülür ve ona göre dağılır. Ülgener'e göre Ortaçağ iktisadî ahlâkının

⁴⁷²**Camiü't-Tevarih: (metin): Selçuklular Tarihi**, Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedani, 718/1318; yayımlayan Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.

⁴⁷³A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s. 96-97.

⁴⁷⁴**Codex Cumanicus**, s:371.

⁴⁷⁵**Codex Cumanicus**, s:770.

⁴⁷⁶**Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşlı**, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s:174.

⁴⁷⁷ A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, Çev. Hasan Eren, 2. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2000

⁴⁷⁸Sabri Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, 1981, s: 81vd.

temel vasıfları vardır: durgunluk, kanaatkârlık ve görenekçiliktir⁴⁷⁹. Yakubovskiy Altın Orda'da köylülerin senyörün toprağına bağılı olup olmadığı konusunun tarihî bir kaynak ile açık kayıtle teyit edilmediğini belirtmiştir⁴⁸⁰. Ancak vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için toprağına bağımlılık adeta bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktaydı.

2. Göçebe Halk⁴⁸¹

XI. ve XIII. yüzyıllarda Moğollar'ın bozkır halkının büyük bir bölümü göçebe olarak yaşamışlar çobanlık ve avcılıkla geçinmişlerdir. Altın Orda ekonomisinin de önemli bir bölümünü göçebe ekonomisi oluşturmaktadır. Deşt-i Kıpçak denilen muazzam sahada Kıpçak nüfus Altın Orda Devleti kurulmadan önceki dönemlerden beri temel geçim kaynağı olarak avcılığı seçmişti. Bozkırda en çok avlanan hayvanlar ceylan, antilop, kulan, ördek, dağılık kesimlerde dağı keçisi, yabanî domuz, ormanlık alanda ise geyik ve mus idi⁴⁸². Kıpçaklar, av sırasında ok ve yayın yanı sıra avcı kuşlardan da yararlanıyorlar; onlarla tavşan, tilki, tazı ve kurt avlayabiliyorlardı. Deşt-i Kıpçak'ın kuzeyinde, Altaylar'da kakım, zerdeva ve samur avlayan Kıpçaklar bu hayvanların kürkünden gocuk, kalpak vb. giysiler yaptıkları gibi bu kürkleri Orta Asya ve Harezm pazarlarına takas emtiası olarak da gönderiyorlardı⁴⁸³.

⁴⁷⁹Sabri Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, s: 95. Ayrıca Bkz: Ahmet Özkiraz, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık-Osmanlı'dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme"-I.Ü. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**No:36, Mart 2007, s: 35-59.

⁴⁸⁰A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:67.

⁴⁸¹Göçebelere ve dolayısı ile göçebe iktisadî hayatını anlamak ve yorumlayabilmek kaç kuşaktır yerleşik hayata geçmiş biz tarihçiler için daima zor olmuş; pek çok bakımdan yetersiz kalmıştır. Bu satırların yazarı fakir bu konuda çok eksiği olduğunun farkındadır ve yanlış değerlendirmeler yapmaktan çekinmektedir. Bu konuda lütfen kıymetli hocamız M. Said Polat'ın, **Selçuklu Göçerlerin Dünyası** Karacuk'tan Aziz George Kolu'na, (İstanbul, 2004). isimli eserini de inceleyiniz.

⁴⁸²Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, Çev: Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s:258.

⁴⁸³Sercan M. Ahincanov, a.g.e. s:258.

Göçebe iktisadının olumsuz yanı, gelenek oluşturamamasıdır. Geleneksiz topluluk, iktisadî birikimleri bakımından da kısa vadeli. Altın Orda göçebe halkı da yaşam biçimleri nedeniyle, kurulacak ekonomik düzenin yerleşik yapı öngörmesini engellemiştir.

Göçebe hayat tarzının gerekleri aynı zamanda ulusların sınırlarını da belirlemiştir. Göçebe toplumlar belli bir yere bağlanmadan mevsimine göre yurt değiştirirler. Göçebe toplumlarında çok sayıda hayvan sürüleri olur, insanlar tümüyle bu hayvan sürülerinin bakımıyla ilgili olduklarından genel anlamda çoban sayılırlar. Göçebelikte hayvan, otlak ve avlak olmadan yaşam olmaz. Göçebeler hayvanlarını otlatmak için mevsimine göre yaylaklara ve kışlaklara göçerlerdi.

Bozkırdaki çobanlar göçebe ve yarı göçebe olmak üzere iki türlü ev geçindirme yöntemine sahiplerdi. Birincisi sürekli göç etmeye dayanıyordu. İkincisi ise mevsimsel göçmeler ve uzun süreli bir yerde kalmalara dayanıyordu.

Göçebe halkın kendine mahsus ekonomisi vardı ancak metbularının emri ile yaylaklarını değiştiriyorlardı. Göçebe halk, Hanlara, Han ailesi mensuplarına ve başbuğlara yani feodallara bağlı olarak bazı hizmetlerde bulunuyorlardı. Plano Carpini'ye göre;

Moğollar ile beraber bütün halk kitlesi, başbuğlar arasında taksim edilmişti. Halk, başbuğlar tarafından gönderilen elçilere de araba ve erzak vermek mecburiyetindeydi. Ayrıca itiraz etmeden atlara bakmak ve elçilere yardımda bulunmak lazımdı. Başbuğlarla birlikte bütün halk kitlesi vergi olarak imparatora kısıraklar vermek mecburiyetinde idi. İmparator, bu suretle bir, iki veya üç yıl için süt ihtiyacını karşıladı. Başbuğlara bağlı olanlar da metbularına karşı aynı görevi yapmakla mükellef bulunuyorlardı. Çünkü bunlar arasında serbest insanlar yoktu. Özet olarak imparator ve başbuğlar halkın mallarını istedikleri gibi kullanabilirlerdi.⁴⁸⁴

⁴⁸⁴Plano Carpini- Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan , Ayışığı Kitapları , İst.2001, s:23.

Said Polat, Selçuklu Türkiyesi'nde yerleşik ve göçebe halkın birarada olduğunu belirtir ve "kendi içinde anlamlı bir bütünleşme" gerçekleşene kadar çatışmaların sürdüğünü savunur. Polat'a göre Selçuklu coğrafyasında yerleşikler göçebeleri küçümsemekteydi ancak menfaatleri örtüşünce ortada buluşmaları mümkündür⁴⁸⁵. Anadolu'ya göçebelerin gelişi ile içtimaî ve iktisadî bakımdan durağanlaşmış bir hayata canlılık gelmiştir. Kanaatimce Altın Orda sahasında ise "şehirli" tâcirler göçebe halka iktisadî verimlilik açısından "itici güç" olmuşlardır.

II. KENTLERDE İKTİSADİ HAYAT

Kent ekonomisinin temel unsurları esnaf ve zanaatkarlardır. Gelişmiş zanaatleri ve sanayileri ile ticaret merkezleri olarak başkent Saray ve Altın Orda Devleti'nin diğer büyük kentleri göçebelik ve yerleşim medeniyet arasında temas noktası görevini yerine getiriyordu.

Altın Orda Devleti hâkimiyetindeki Rus nüfusa bakacak olursak şehir halkının büyük bir kısmı bu kentlerde sürekli olarak kalıyorlardı. Kentlerde çeşitli etnik, sosyal ve dinî unsurlardan müteşekkil bir şehirli zümresi çıkmıştı. Şehirler Altın Orda Devleti'nin dış ticaretinin gelişmesinde oldukça önemli roller oynuyordu⁴⁸⁶.

Şehir halkının büyük bir kısmı bir nevi zanaatkâr ve işçilerden meydana geliyordu. Çok sayıda işçi dokumacılık ve debbağlık ile iştilal ediyordu. Başkent Saray'da ayrıca Harezmi mamüllerini örnek alarak çanak-çömlek de üretiliyordu.

⁴⁸⁵M. Said Polat; **Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997,

⁴⁸⁶ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:255.

A. Sanayi (İmalat) Ekonomisi

Ortaçağ'da sanayi kolları ülkede mevcutolan hammaddeye göre gelişip şekillenmiştir. Genel olarak en çok gelişen ve yaygınlaşan sanayi kolunun dokuma endüstrisi olduğu söylenilebilir. Maden sanayisi alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Ortaçağ boyunca sanayi önemli orada zanaata dayanmıştır. Çeşitli zanaat kollarında üretim yapanlar örgütlenmeye başlamıştır.

Avrupalıların Ümit Burnu yolunu bulmaları, Memlûk Devleti için çok önemli olan transit yolun değişmesine sebep oldu. Afrika kıyılarının dolaşarak Hindistan'a ulaşılması, onların ekonomilerinin bozulmasında rol oynadı⁴⁸⁷. Bu durum Memlûk Devleti'nin yıkılmasındaki sebeplerden birini teşkil etti. Memlûk ekonomisi içinde tarım ve küçük sanayinin de yeri vardı. Tarım ürünlerine dayalı dokumacılık gelişmişti. Halkın bir kısmı geçimini demircilik, dericilik ve cam işçiliği ile silâh yapımından sağlamaktaydı⁴⁸⁸.

Altın Orda sahasında oluşan gelişmiş sanayi bir yandan ziraî ve hayvanî ürünleri değerlendirir ve madenleri işlerken diğer yandan da ticârî faaliyetleri beslemiştir.

⁴⁸⁷Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s.

⁴⁸⁸Memlûk dönemi ekonomisi hakkında Kâzım Yaşar Kopruman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 5, Ankara, 2002. B. KELEŞ "Memlûklerde Ticaret", **Türkler Ansiklopedisi**, C. V, Ankara, 2002, s. 819-849 ; S. Labib, "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", **Studies in the Economic History in the Middle East**, M. A. Cook, London, 1970, s. 63-78.

B. Zanaat ve El Sanatları

Altın Orda Devleti'nde söz konusu dönem için geliştirilen el sanatları ve zanaat da iktisadî yapının önemli bir parçası olarak tezimiz kapsamında incelenmiştir.

Bilindiği üzere Altın Orda zanaatında öncelikle, seramik üretim fazlalaşmıştır. Sırsız kırmızı kil seramik Altın Orda anıtlar için önemli bir malzemedir. Altın Orda da Keşan üretimi ve kırmızı kil sırlı seramikler bol miktardaydı. Aynı zamanda iyi gelişmiş cam üretimi, kemik oyma, yarı değerli taşlar ve mücevherler, demir dışı ve demir metalurji işlenmesini ve demircilik çalışmalarının dikkate değer olduğunu belirtmemiz gerekir. Demir yapma, sırlı ve sırsız seramik, cam, demir ve demir eşya, demir dışı ürünler olarak kırsal yüksek teknoloji zanaat ürünleri kazılarda ortaya çıkartılmıştır. Nedaskovskiye'e göre, küçük kasaba ve yerleşim birimlerindeki el sanatları hakkında ise neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. vb seramik, cam, demir-yapımı, gibi el sanatları için Göçebe bir ortamda herhangi bir üretim merkezi olduğuna dair kanıtlar yoktur. Sonuç olarak, göçebe gömü bulunan türden tüm ürünler kasaba ve yerleşim birimlerinden getirilmiştir. Göçebe özellikle sanatsal üretimleri ve göçebe gelenekleri ile ilgili yapılan zanaat ve çeşitli hayvancılık ürünleri alışverişinde bulunulmuştur⁴⁸⁹.

Altın Orda Devleti'nin kurulduğu ilk senelerde İtil Bölgesi ve Harezm'de Moğollar'ın etkisi ile uzun yıllar derin bir çöküş ve gerileme dikkati çeker. Bulgar'da

⁴⁸⁹Leonard Fedorovich Nedashkovskiy, "Remeslo Zolotoy Ordı", **Problemy Istorii Filologii Kultury**, Magnitogorskiy Gosudarstvennyy Tekhnicheskiy Universitet im. G.I. Nosova (Magnitogorsk), Sayı: 3 (41), Yıl: 2013, s:136-154.

ait pek çok yerleşim birimi tahrip edilmiş; el sanatı üretimleri önemli oranda gerilemiştir⁴⁹⁰.

Altın Orda Doğu yerleşim birimlerinden Aktöbe'de yürütülen kazılar neticesinde IX-XIII. yüzyıllar arasında Batı Türkler'in ekonomisinin daha da büyüyerek, el sanatı işlerinin büyük bir gelişme kaydettiği anlaşılmıştır⁴⁹¹. Aktöbe örneğinde net olarak görülebildiği üzere şehirlerin sayısının artması, kentlerin kapladığı alanların genişlemesi, kentteki nüfusun çoğalması çeşitli mesleklerin daha hızlı gelişim kaydetmesine yol açmıştır. İmal edilen malzemelerin tüketicileri VII-IX. yüzyıllarda sadece zengin tüccarlar ve toprak sahiplerinden oluşuyorduysa da bu dönemde sıradan vatandaşların da önemli tüketiciler haline gelmiş olduğu saptanmıştır⁴⁹².

Berke Han nüfus sayımı yaptırdığında zanaatkârlar ve ustaları belirleyip devlet hizmetinde görevlendirmek istemiştir. Han ile münasebetleri iyi olan Rus knezler, Moğol akınlarının ilk yıllarında Rus zanaatkârların han hizmetinde devşilmemesi ya da esir alınan bazı zanaatkârların fidye karşılığı serbest bırakılması için çabaladılar. Çok sayıda demirci, çömlekçi, marangoz, kunduracı ve terzi Moğollar'dan kaçarak prenslerin ve manastırların topraklarında malikânelerde yerleştiler⁴⁹³. Bununla birlikte, Rus nüfusun yoğun olduğu topraklarda Moğol fetihlerinin ardından çeşitli zanaat dallarında bir gerilemenin yaşandığı bilinmektedir. Bu gerileme ya da daha doğru bir ifade ile durgunluğun Rus nüfus sahasında bölgelere göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Novgorod gibi Moğol istilâsından daha az etkilenmiş şehirlerde bu alandaki durgunluk yarım yüzyıl kadar sürerken,

⁴⁹⁰Valeyev R.M. *Torgovlya i Torgovyye Puti Srednego Povolzh'ya i Priural'ya v Epokhu Srednevekov'ya*. Kazan, 2007. s. 212, 227.

⁴⁹¹*Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe)*, s:VIII.

⁴⁹²*Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe)*, s: VIII.

⁴⁹³George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s: 406.

Doğu Rusya'nın büyük bölümünde bu bir yüzyıl boyunca devam etmiş ve ancak XIV. yüzyılın ortalarında metalurji gibi üretim alanları yeniden canlanmış ve çok geçmeden Tver, Moskova ve diğer şehirler zanaat merkezleri haline gelmiştir. Böylece Moğol akınlarının Rus nüfusun yoğun olduğu sahada iktisadî bakımdan en olumsuz sonucu zanaat dallarında dikkate değer bir gerilemeye yol açmasıdır. Ancak, bizden önce Kamalov'un da işaret ettiği gibi, Altın Orda döneminde Ruslar geleneksel sanat dallarını tekrar canlandırmış oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Rus knezlikleri arasındaki mücadelenin ve Altın Orda öncesinde Rus knezliklerinin ekonomik bir kriz yaşamaları, Rus zanaat dallarını Moğol istilâsı kadar olumsuz etkilemiştir⁴⁹⁴.

Altın Orda Devleti, Moğollar'ın usta zanaatkârları ve maharetli sanatkârları hanın hizmetinde devşirme siyaseti gereği fethin ilk yıllarında Rus kuyumcularının ve zanaatkârlarının en becerklilerinden bir kısmının ulu hana gönderildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, arkeolojik kazılar "istilâ"ya uğrayan şehirlerde Rus zanaat dallarının tamamen yok olmadığını göstermektedirler⁴⁹⁵. Bu duruma bir örnek olarak 1237-1240 yılları arasında Batu Han'ın ordusunun ele geçirdiği Serensk şehrinde bu tarihe ait kuyumcu eşyaların bulunması kuyumcuların, Moğol akınlarından sonra faaliyetlerine ara vermediklerini göstermektedir. İstilâyâ uğramayan Kuzey-Doğu knezliklerinin merkezi Beloozero şehrinin XIII. yüzyılın ortalarında eski konumunu kaybetmesi şehirde sanat ve zanaat dallarının yok olması da Rus şehirlerinin krize girmesinin tek nedeninin Moğol istilâsı olmadığını göstermektedir.

⁴⁹⁴İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s. 280.

⁴⁹⁵Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy: Zolotaya Orda; Vizantiya; İtaliya**, Yevraziya-Sankpetersburg, 2012; s:25-27; İlyas Kamalov, a.g.e. s:283.

Altın Orda Devleti döneminde el sanatları da iyi geliştirilmiştir. Rus yanlısı bakış açısı ile kaleme alınmış tarih çalışmalarının çoğunda, uzun yıllar Altın Orda Tatarları'nın zanaatle ilgili hiçbir geleneğe sahip olmadıkları fikri savunulmuştur.⁴⁹⁶ Ancak son yıllarda yapılan değerli tetkik eserlerde yine Rus arkeologların ve araştırmacıların başını çektiği bilimadamlarınca elde edilen arkeolojik veriler Altın Orda sınırlarında zanaatin de gelişim kaydettiğini ortaya koymuştur⁴⁹⁷.

Ortaçağ seyyahları el-Ömerî ve İbn Battuta'nın anlattıklarına bakınca Saray el-Cedid'in devrinin büyük zanaat ve ticâret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Tereşenko'nun XIX. Yüzyılın ilk yarısında yapmış olduğu arkeolojik kazılar neticesinde elde ettiği veriler şehrin büyüklüğü, topografyası ile Saray el-Cedid'in diğer ülkelerle zanaatve ticâreti hakkında da kıymetli bilgiler içermektedir⁴⁹⁸.

Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda; Saray kentinde yan yana dizilmiş küçük evler ve şehir halkının ekonomik kaynaklarıyla ilgili bazı materyaller bulunmuştur. Buna göre şehir halkının genelinin el sanatlarıyla sarraflık, bakırcılık, çömlekçilik vs.ile uğraşmakta olduğu anlaşılmıştır.⁴⁹⁹ Ayrıca bölgede bulunan kervansaray kalıntıları ve devrin en büyük ticâret yollarının kesiştiği kavşak noktalarından birisi üzerinde bulunması, Saray el-Cedid'in Aşağı İtil boyunun sadece büyük bir el sanatları merkezi değil, aynı zamanda da Doğu ile Rus toprakları ve Batı Avrupa arasında tüccârların uğradığı büyük bir ticâret merkezi olduğunu göstermektedir⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶ Bu kısır bakış açısının çok açık bir örneği olarak bkz: A.Y. Yakubovskiy, A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:88.

⁴⁹⁷Altın Orda zanaatı konusunda bkz: Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovooy Ulitsy : Zolotaya Orda; Vizantiya; İtaliya**, Yevraziya-Sankpetersburg, 2012.

⁴⁹⁸E V. Yegorov, "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", **Rodina**, III-IV, Moskva 1997, s. 72-77; W. Barthold, "Saray", X, 206-207; T. T. Allsen, "Saray", **EJ2**, IX, 41-44; Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü : Saray el-Cedid (Yeni Saray Örneği)", s:458.

⁴⁹⁹Yegorov, V. L., **İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vekah**, Moskva,1985, s:114.

⁵⁰⁰Saray el Cedid kentinin özellikleri ve ticâri potansiyeli hakkında bkz: Yegorov E V., "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", **Rodina**, III-IV, Moskva 1997, s. 72-77.

Tüm zanaat ürünleri arasında ilk sıralarda çanak çömlek dikkati çekmektedir. Sırsız, kırmızı kil çömlek Altın Orda eserler için belirleyici malzeme oldu. Seramik öğeleri çok çeşitli şekil ve büyüklükte kullanılmıştır⁵⁰¹. Genellikle sanatsal tasarlanmış veya grift dekore edilmiş değildi ancak bunlar son derece fonksiyonel ürünlerdir. Sırsız seramik pişirilmesi için ocak müstahkem yerleşim yerlerinde bulundu. Vodianskoe, Selitrennoe⁵⁰² (Saray el-Mahsura), Tsarev⁵⁰³, Bolgar, Narovchatskoe, bir ve Uvek, yanı sıra İtil bölgesindeki diğer yerleşim yerlerinde Bol'shoi Shikhan, Zubovka, Krasnyi Iar, Lapas, Russkii Urmat, Sukhorechens, Tatarskaia Bashmakova, Sharenyi Bug'r ve diğer bölgelerinde seramik ile ilişkili çok sayıda nesnelerin üretimi için fırın malzemeleri bulunmuştur⁵⁰⁴.

Bilindiği üzere Altın Orda'da ticârî hayat özellikle Kırım, Bulgar ve Harezm'de gelişmişti, bu üç bölgeye giden yolların ortasında bulunan Saray şehri ise cereyan eden ticârî münasebetlerin kesişme noktasıydı.⁵⁰⁵ XIV. Yüzyılın ortasında Altın Orda Devleti'nin ekonomi merkezi haline gelen Saray el-Cedid'e dünyanın çeşitli ülkelerinden tüccârlar gelmekteydi. Kervansaraylar Yeni ve Eski Saray'dan Harezm'e kadar uzanmaktaydı. İbni Arabşah'ın verdiği bilgilere göre Deşt-i Kıpçak'a giden kervanlar yanlarına ne yiyecek içecek ne hayvanları için yem ne de bir rehber alırlardı. Bunun nedeni orada yiyecek, içeceğin bolluğu, tehlikenin yokluğu ve mahalli halkta su ve gıda maddesinin çokluğu idi. Onlar bir yerde konakladıklarında

⁵⁰¹Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012, s:75-78.

⁵⁰²Aktöbe kenarında bulunur Saray kentinin kalıntısı kabul edilmektedir. Barthold Vasiliy Vladimiroviç, "Saray", İA, C: X, İstanbul, 1967, s. 206 ve 207.

⁵⁰³Aktöbe kenarında bulunur Saray kentinin kalıntısı kabul edilmektedir. Barthold Vasiliy Vladimiroviç, "Saray", s. 206 ve 207.

⁵⁰⁴Smirnov A.P., Fedorov-Davydov G.A. **Zadachi arkheologicheskogo izucheniya Zolotoy Ordy**, SA. , 1959. – № 4. –s. 128–134; Fedorov-Davydov G.A. **Raskopki Novogo Saraya v 1959**, 62 gg. SA. – 1964. – № 4. –s. 248–271

⁵⁰⁵Mustafa Kafalı, **Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı(1227-1360)**, İstanbul, 1972, s.109-110.

adeta kendi kabilesinden olan insanların arasındaymış gibi izzet ikramda bulunanlara misafir olurlardı⁵⁰⁶.

Kervanyollarındaki kültürler arası etkileşim el sanatları ve zanaat ürünlerine de yansımıştır. Komşu ülkelere ihraç edilen el sanatı ürünleri hakkında yazılı bilgiler ve arkeolojik veriler sınırlıdır. Ancak çeşitli ülkelere gelen el sanatı ürünleri hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Örneğin arkeolojik araştırmalar sonucunda Memluk ve Bizans el sanatı ustalarının üretimi olan kap kakak gibi ürünleri bol miktarda tespit edilmiştir. Kırım seramikleri arasında Türkiye Selçuklu ülkesinden ithal edilen ürünlerin de bol miktarda olduğu anlaşılmaktadır⁵⁰⁷.

Altın Orda zanaatında en gelişmiş kollardan biri demircilikvedemir yapımı idi. Demirden yapılmış zanaat ürünleri sadece şehirlerde değil, kırsal yerleşim birimlerinde de görülüyordu. Codex Cumanicus Kıpçak sahasında meslekleri sıralarken "kılıç ostası" ve "bıçakçı"dan da söz etmektedir⁵⁰⁸. Altın Orda Devleti döneminde Rus tebâ da demirciliğe ilişkin çeşitli teknikler geliştirmişlerdi⁵⁰⁹. Rus zanaatkârların metal işlerinde en ileri oldukları konu bıçak üretimiydi. Meşhur Rus bıçakları Altın Orda Devleti döneminde ve hatta XVI. yüzyılda bile Asya pazarlarına

⁵⁰⁶İbni Arabşah, **Acaibu'l-Makdûr, (Bozkırdan Gelen Bela)**, Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s:135-136.

⁵⁰⁷Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovo Yu. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012, s:174.

⁵⁰⁸Codex Cumanicus, s:213.

⁵⁰⁹V.I. Zavyalov, L.S. Rozanova, N.N. Terekhova, **Russian Blacksmith's Craft in the Golden Horde Period and in the Epoch of Muscovite State** ismi ile yayınladıkları kitapta Rus nüfusun ağırlıklı olduğu Altın Orda Devleti topraklarında Altın Orda Devleti kurulmadan önce de gelişmiş bir demircilik olduğunu ama bu zanaatın Altın Orda döneminde ciddi bir gerileme içine girdiğini savunmaktadır. Araştırmacılar söz konusu eserde Tarihsel açıdan birinci aşama yani Altın Orda hakimiyet döneminde, Rusya topraklarının birbirinden ayrı olması ve birleşmiş Rus devletinin merkezi olarak Moskova'yı yavaş yavaş biçimlendirmesine yol açan, ulusal bağımsızlık mücadelesi eğilimlerinin paralel olarak gelişmesi ile karakterize olduğunu savunmaktadırlar V.I. Zavyalov, L.S. Rozanova, N.N. Terekhova, **Russian Blacksmith's Craft in the Golden Horde Period and in the Epoch of Muscovite State**, Moskova, 2007.

kadar ulařtı⁵¹⁰. XIII. ve XIV. yüzyılın ikinci yarısında Aşağı İtil Bölgesi'nde Saratov diğer pek çok konuda olduğu gibi demircilik sahasında da Rus nüfusun yoğun olduğu Altın Orda topraklarına göre çok daha net veriler sunmaktadır. Buradaki Yerleşimlerin arkeolojik çalışmaları, 1995-2003 ve 2006-2012 yıllarında arkeolojik keşif gezileri Kazan Üniversitesi tarafından gerçekteştirilmiştir. Ortaya çıkan metal ürünler, Leonard Fyodorovich Nedaskovskiy ve Yuriy Anatol'yevich Semykin tarafından tanıtılmıştır. Buna göre, Aşağı İtil Bölgesi'nde Saratov yerleşiminde bulunan Khmelevka I ve Bagaevka yerleşmelerinde yapılan kazı ve keşiflerden elde edilen demir eşyaların bilyeli demir ve yapışkan olmayan karbonlu çelikten dövülmüş olduğu tespit edilmiştir. İkinci sıra ise çelik ürünler bulunmaktadır; demir dövme (% 7.6), sementasyon (% 5.5); demir ve çelik kaynaklı dövme (% 2.1); V-biçimli biriktirme kaynağı; Üç katmanlı fagotlu demir oluşturma kaynağı (her biri % 1.4); Çelik bıçağın bilyeli demir veya düzensiz karbonlu çelikten bir taban ile kaynak yapılması ve bakır ile lehimlenmesi (her biri % 0,6) işlemlerini bildikleri saptanmıřtır⁵¹¹.

İtil Kama Bölgesi'nde Toretskoe kent yerleşiminde Valiulina tarafından gerçekteştirilen kazılarda metalürjik ve metal işleme el sanatları merkezi ve XV. Yüzyılın uluslararası ticaretinin örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Çin porselenleri, amber, Kırım sırlı seramikleri, Suriye camları, Harzem çinileri, ve ölçek, ağırlık,

⁵¹⁰Leonid A. Beliaev-Alexei Chernetsov, "The Eastern Contribution to Medieval Russian Culture", **Muqarnas**, 16, 1999, s. 116.

⁵¹¹ Nedaskovskiy F.- Semykin Yuriy Anatol'yevich "Rezultaty metallograficheskogo Analiza İzdeliy iz Chornogo Metalla s Zolotoordynskikh Pamyatnikov Nizhnego Povolzh'ya (po Materialam Khmelevskogo i i Bagayevskogo Selishch)" **Uchenyye Zapiski Kazanskogo Universiteta. Seriya Gumanitarnyye Nauki Scholar** , № 3 / tom 156 / 2014, s:31-43.

Hansa ticaret pulları, 400'den fazla bozuk para burada yapılan yoğun uluslararası ticaretin araçları olarak dikkati çekmektedir⁵¹².

Cam yapımı da Altın Orda zanaatinde oldukça iyi gelişmiştir. Gerek Altın Orda zanaatkârlarının kendi üretimleri ve gerekse ithal edilmiş ürünler arasında cam malzeme dikkat çekicidir⁵¹³. Mono-ve çok renkli boncuk, kolye, yüzük, bilezik, yüzük parçaları, gemi (matara, sürahi, kâse, lambalar ve tencere), hem de pencere disk olarakİtil bölgesinde Bolgar ve Selitren müstahkem yerleşim bölgelerinde cam yapım atölyeleri ortaya çıkartılmıştır⁵¹⁴.

Ahşap işçiliği de Altın Orda'da oldukça gelişmiş, bu el sanatlarının yanı sıra inşaat işçiliğinde de etkisini göstermişti. Keçeden yapılmış çeşitli malzemeler Altın Orda'da keçe sanatının da gelişmiş olduğunu göstermektedir.

Latinler, zanaat birikimleri ile Altın Ordalı zanaatkârlara da örnek olmuş olabilir. İtalyan şehirleri sadece ticaret merkezleri değil aynı zamanda el sanatları ve imâlat için esnaf da çalıştırıyordu. Tana'ya gönderilen askerler de esnaftı.⁵¹⁵ Tarihi kaynaklarda Azak ve Kefe kentlerinin yerli zanaatkârları hakkında detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Bu dönemde bazı brokar, tafta ve "Kefe bezi" olarak bilinen pamuklu kumaşların Kefe'de dokunmuş olduğu bilinmektedir. Ancak Veinstein, pazarların hem Ceneviz hem de Osmanlı Kefesi'nde çok hareketli olduğunu belirtmiş

⁵¹²Svetlana Valiulina,. I. . "International Contacts of the early Kazan Khanate on Materials of the Toretskoe Settlement". **In Russia and East in IX-XVI Centuries**., Nauka, Moscow, 2010, s: 183-191.

⁵¹³Mark Kramarovskiy, "The İmport and Manufacture of Glass in the Territories of the Golden Horde", **Gilded and Enamelled Glass From the Middle East**, Ed. Rachel Ward, British Museum Press, London, 1998.

⁵¹⁴I. P. Petrushevskiy, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khans", **Cambridge History of Iran. The Saljuq and Mongol Periods**, Ed. by J.A. Boyle, Vol. V, Cambridge at the University Press,1968, s. 506. Shchapova YU.L. Steklo Kiyevskoy Rusi, M.: Izd-vo MGU, 1972, s: 216 s.; Valiullina S.I. Steklo Volzhskoy Bulgarii po Materialam Bilyarskogo Gorodishcha. – Kazan': Izd-vo KGU, 2005, s: 280.

⁵¹⁵ B. Doumerc, "La Tana au XVe siècle: comptoir ou colonie?" **État et Colonisation au Moyen Age et à la Renaissance**, ed. Michel Balard Lyon, 1989, s. 253.

ve dolayısıyla bu dokuma zanaat ürünlerinin Ceneviz mirası olup olmadığı konusunda hüküm vermenin yanıltıcı olduğuna işaret etmiştir⁵¹⁶.

Altın Orda zanaatında bir kırılma noktası da 1395–1396 seferinden sonra Timur'un Altın Orda Devleti'nden çok sayıda zanaatkârı ülkesine götürmesi nedeniyle yaşanmıştır. Timur'un akınları sadece Rus zanaat dallarına zarar vermekle kalmadı bu dönemde Tana'da bulunan Venedik konsolosu Giorgio Cappello, tüm kasabanın saldırılara maruz kaldığını, tüccarların öldürüldüğünü, pekçok tahribat yapıldığını söylüyordu, bu dönemde zararın 100.000 ducat olduğu tahmin edilmektedir⁵¹⁷.

1. Dericilik

Deri eşya üretimi ve dokuma sanayisinin gelişimi ziraat ve hayvancılıkla yakından ilgilidir. Deri ve dokuma sanayisi birçok yan sanayi kolları ile birlikte en önemli sanayi kollarıdır. Bu sanayi ürünlerine özellikle dış pazarlarda yüksek bir talep vardı.

Altın Orda Devlet ekonomisinde dericiliğin önemli bir zanaat kolu olarak geliştiği bilinmektedir. Deri ayakkabı üretiminde ve atlara koşum takımı yapımında kullanılıyordu. Saray el- Cedid şehrinde konumundan dolayı dericilik de çok önemli bir yere sahip olsa da Altın Orda devrinden günümüze kadar ulaşan deri mamullerinin sayısı azdır. Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan ve hayvancılıkla geçinen konar-göçer Türk kabileleri dericilik için gerekli hammadde ihtiyacını sağlıyordu. Deri üretimleri Saray el-Cedid'deki zengin deri pazarında satılıyordu⁵¹⁸.

⁵¹⁶Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 1995, s:158-159.

⁵¹⁷John Wansbrough, "Venice and Florance in the Mamluk Commercial Privileges", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, , Vol. 28, Part 3, Londra 1965.

⁵¹⁸Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray Örneği)", s: 458.

2. Dokumacılık

Dokumacılık Ortaçağın en yaygın sanayi koluydu. Saray el-Cedid ekonomisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetlerden birisi de dokumacılık idi. Komşu konar göçerlerden alınan yünlerden üretilen yünlü kumaşlar ile Orta Asya'dan getirilen pamuktan üretilen pamuklu kumaşlar son derece önemli bir yer tutuyordu. Bunun yanı sıra, büyük ölçüde Orta Asya, Kafkasya, İran ve Çin'den de pamuklu ve ipekli kumaşların ithâlâtı da yapılmaktaydı.⁵¹⁹.

Pamuklu, yünlü ve ipekli dokumaların birçok çeşidi ile dünya pazarlarının aranan ürünlerini üreten Anadolu'dan Kefe, Kili ve Akkerman gibi Kuzey Karadeniz limanlarına büyük miktarda ipek, pamuk ve kenevîrden mamul kumaşlar ihracı ile karşılığında buralardan İstanbul'a tarım ve hayvancılık ürünlerinin ithali, XV. ve XVI. yüzyılların kuzey-güney ticâretinin çok önemli bir boyutunu oluşturuyordu. Bir yönüyle, Anadolu imalat ürünlerinin böyle büyük bir pazara kavuşması, Anadolu dokuma sanayinin gösterdiği büyük gelişim karşısında dokumacılık ve kumaş ithâlâtının Anadolu ile rekabet edebilecek ölçüde olmadığı öngörülebilir. Kırım kenti Solhat ise daha çok ipek yönünden zengindi. Ünlü tarihçi Halil İnalcık bu konuda:

Cenovalılar İran ham ipeğini ya Azak (Tana)'da, ya da genişleyen ipekli dokuma sanayileri ve ticâretleri için yaşamsal önem kazanan Kefe'de teslim alıp, deniz yoluyla Cenova'ya naklediyorlardı. Şirvan, Gilan ve Mazenderan ipeği deniz yoluyla doğru Astarhan'a taşıyor, oradan da ya İtil üzerindeki Saray'a, ya da kervanla Tana'ya gidiyordu. Çin ipeği pahâlândığında ya da bir zamanlar Asya'yı kucaklamış olan Pax Mongolica'nın ondördüncü yüzyıl ortalarında çöküvermesi sonucu, artık hiç ithal edilemez hale geldiğinde, İran ipeğine olan talep büsbütün keskinleşti.

⁵¹⁹A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s: 87. Saray el-Cedid'de yapılan kazılar hakkında bkz: **Tereşenko, Aleksandr Vasilyeviç**, "Okonçatelynoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıpçakskoğo Tsarstva", **Uçenıye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam.**, S. 2, Moskova 1854, s. 89-105. ; Allsen T. T., "Saray", **EJ2**, IX, 41-44.

demektedir.⁵²⁰ Moğollar'ın genelinde keçeden yapılan çadırların (yurt) içi kıymetli halılarla süslü idi. Hanın tahtı altın ve kıymetli taşlarla bezenmiş, ayakları gümüşten idi. Bayram ve yortu günlerinde yabancı elçiler merasimle kabul edilirdi.

Kumaş Avrupa'da her ülkede, her bölgede ve hatta her evde imal ediliyordu. Yün yanında keten de başta Fransa ve Doğu Avrupa olmak üzere pek çok bölgede üretiliyordu. İpek ve pamuk üretimi ise İtalya ile Müslüman İspanya'sında toplanmıştı. Kramarovskiy Latinler'in iplik ve kumaş konusunda Altın Orda topraklarındaki zanaate önemli katkılarına dikkat çekmiştir. On beşinci asrın ikinci yarısında Ceneviz Kefe'si hala Avrupa tekstil ve Levant ticaretinde baskın bir rol oynamaya devam etti. Kefe'den ithalat kumaşlar ve yerel olarak üretilen mamul malların Batılı Asya-Kafkas ağ üzerinden yayılan; kıyı boyunca kendi pazarlarında Kopa ve Matrega'nın da aralarında bulunduğu yaklaşık yirmi kadar Ceneviz alışveriş merkezleri vardır. Yine Kefe'de kalenin altı kapılarının "Porta dei filatori", "iplikçiler" ve yine "Porta Vonitiche Filatorum" adları ile mevcudiyeti kumaşlar üretilen her şeyden önce bir uzman el sanatları tekstil atölyeleri konsantrasyonunun bulunduğu bir yer olduğuna tanıklık etmektedir. Kefe farklı bir tür diğer yerel tekstil ürünlerinin, özel bir dağıtımına işaret etmektedir⁵²¹.

Pamuklu ve ipekli kumaş ihtiyacının kısıtlı bir kısmı yerli üretime dayansa da kumaş ürünlerin çoğu Orta Asya'dan, Kafkasya'dan, İran'dan ve Çin'den ihtal edilen mallarla karşılanıyordu.⁵²²

⁵²⁰Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I**, İstanbul, 2000, s:271.

⁵²¹Kuzey Kafkasya'da XIV. XV. yüzyıl İtalyan kumaşları konulu makale için bkz: Mark Kramarovsky, "Porta Vonitiche vel Filatorum" di Caffa e i Tessuti Italiani nel XIV-XV Secolo nel Caucaso Settentrionale", <http://www.ermitageitalia.it/Studi-e-Ricerche/2008/Mark-Kramarovskji.html> Erişim Tarihi: 28.02.2015.

⁵²²A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:87.

Azak'ta ise müslin, pamuk iplik, kaba pamuklu kumaş, yorganlar, yatak örtüleri, mendiller, astarlar, sarıklar, önlükler, çadırlar, brokarlı kaftanlar, brokarlı kumaş çeşitleri, çeşitli kadifeler, saten, çeşitli taftalar, ipek önlükler temin edilebiliyordu.⁵²³

Aslında Altın Orda'nın doğu hâkimiyet sahasında çeşitli kumaşların üretimi yapılıyordu. Pamuk ve ipek kumaşlar da yapan yerel esnaf belirli türlerin üretimini yapıyordu. Ancak kendi yünleri kalitesiz olduğu için kumaşların çoğu Orta Asya, Kafkasya, İran ve Çin'den ithal ediliyordu.⁵²⁴

XIV. yüzyılda Mısır'dan Altın Orda şehirlerine hâlen ipek, ham ipek ve keten kumaşlar gelmekte ve Tinisse, Dimyat gibi kentlerde devlet atölyelerinin ihrâcında önemli bir rol oynamaktaydı.⁵²⁵

Evcil hayvanların yünü elbise üretiminde, kilim dokumada ve yurtlarını kaplamada kullanılıyordu. Başkent Saray, dokumacılıkta önemli bir yer tutuyordu. Saray dokumacıları komşu göçebelere bol miktarda yün alıyor ve yünlü kumaşlar dokuyorlardı. Pamuklu kumaşların üretiminde ise Orta Asya'dan gelen pamuklar kullanılıyordu. Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazılarda keten bezi, ipek kumaş, elbise de bulunmuştur⁵²⁶.

Codex Cumanicus'ta geçen kumaş adları Altın Orda dönemi dokuma endüstrisine de ışık tutmaktadır. Codex Cumanicus'da geçen *çekman* "çuha, yün kumaş anlamındadır. Yine sözlükte geçen "*böz*" ise kumaş, bez, dokuma

⁵²³Altay Tayfun Özcan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Doğu Mallarına Dair", **Bulleten**, Cilt: LXXV-Sayı: 274-Yıl: 2011 Aralık, 274.s: 726.

⁵²⁴Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)** s: 102.

⁵²⁵**Istoriya Stran Zarubezhnoy Azii v Sredniye Veka** , s . 377

⁵²⁶Tereşçenko'nun Saray Berke'de yaptığı kazılar hakkında bkz: **Tereşçenko, Aleksandr Vasilyeviç**, "Okonçatelynoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikıpçakskoğo Tsarstva", **Uçenıye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam**., S. 2, Moskova 1854, s. 89-105.

kavramlarını karşılamaktadır. Codex Cumanicus'un sözlük kısmında yer almayan *böz*, metin içinde aynı kavram karşılığında geçmektedir.

Codex Cumanicus'un söz varlığına bakıldığında, ticâretle ilgili terimlerin ve ticârî mal adlarının dikkat çekici olduğu görülür. X.-XV. yüzyıllara ait, ticârî mal olarak niteleyeceğimiz dokuma türleri, kumaş adları ayrıntılı olarak bulunmaktadır⁵²⁷.

Tablo 5. Codex Cumanicus'ta Geçen Kumaş Adları

Kumancası(?)	Latincesi	Günümüz Türkçesindeki Karşılığı
<i>Veles</i>	butana	pamuk bez
<i>Üsküli</i>	linum	keten
<i>Ters</i>	scamandro	bir çeşit bez
<i>araklı</i>	fabriane	bir çeşit keten dokuma
<i>Çarçav</i>	lenteamina	çarşaf
<i>Çekman</i>	panmim lane/ pannus	çuha, yün kumaş
<i>Çuz</i>	cendatum	sırmalı ipek kumaş
<i>raz/ draz heş</i>	Eremonese/ t(ele)	bir çeşit keten bezi
<i>ışkarlat</i>	scarlata	bir ince bez
<i>ipek, yipek</i>	seta	ipek
<i>ketan, katan</i>	<i>conban ketan</i>	şampanya keteni
<i>rusi ketan</i>	t(ele) de rens	Rus keteni
<i>alamani ketanı</i>	t(ele) de alamagna	Alman keteni
<i>orlens ketan</i>	t(ele) de orliens	Orlean keten
<i>lonbardiketanı</i>	t(ele) lobarde	Lombardi keteni
<i>ostume ketanı</i>	t(ele) ostume	Ostuni keteni
<i>bergonia katanı</i>	tele de nouo/ <i>bergamaske ketanı</i>	Bergama keteni
<i>ketan (i) kan</i>	t(ele) crue	
<i>Kiyiz</i>	feltrum	keçe
<i>heş /şanzda heşi</i>	t(ele) nouarese	ağır keten örtü
<i>drax heş</i>	t(ele) cremonese	
<i>katıfa</i>	vellutus	kadife
<i>Last</i>	Lat. stupa s(ete)	ham ipek
<i>Ters</i>	scamandro	bir çeşit bez
<i>Nasiç</i>	nasicins	altın sırmalı ve incili bir tür kumaş
<i>naç</i>	nachus	bir tür altın sırmalı ipek kumaş
<i>Mondobari</i>	burdum	bir çeşit çizgili kumaş
<i>Laçato</i>		
<i>Rusi/ Far. rusi ketan</i>	tele de rens	Rus keteni
<i>Suf</i>		yün
<i>frangi suf</i>	stamegna	Frenk yünü

⁵²⁷Codex Cumanicus, s:312.

Bilindiği üzere Orta Çağlarda hemen hemen her Doğu şehrinde hatta büyük köylerde bile bir tekstil üretim merkezi vardı. Moğol öncesi dönemde yüksek kaliteli pamuklu kumaş ve ipek üretimi için en önemli merkezi, özellikle Mağrip kadar Halifeliğin topraklarında, Doğu boyunca muazzam bir üne sahip ürünleri Merv ve Nesa'ydı. Niş üretim hacmi ve kalabalık nüfusu ile, Moğollar için buranın fethini oldukça çekici kılıyordu. Dokuma ürünleri Buhara, Semerkant ve Tirmiz, Harzemşah bir kısmını dış pazara sunan, İtil şehirleri de dâhil olmak üzere, giyim, kilim, duvar halısı ve seccade için pahalı yün ve pamuklu kumaşlarıyla ünlüydü⁵²⁸.

Çok pahalı ve güzel ithal ipekler kendi sanat geleneğinin öğelerin üzerine yabancı tekstil görüntüleri kopyalanan yerel sanatçılar için ilham kaynağı idi. Moğol dönemi tekstil üzerindeki süslemenin tarzı ve içeriği diğer malzemelerden yapılmış eserler üzerinde bulunan dekora, çok yakın hatta aynıdır. Burada özellikle Orta Çağ Zirikhgeran (şimdi Dağıstan'da Kubachi, Kuzey Kafkasya) adlı resim ve Kuzey Kafkasya ve komşu bölgelerde arkeolojik bağlamlarda gelen tekstil arasındaki yakın benzerlik dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, belirli bir mezarda bulunan özel bir ipek giysinin orada mı üretildiği, yoksa bir başka ülkeden mi geldiğini belirlemek mümkün değildir. Tekstil ürünleri haraç ya da hediye olarak gelmiş olabilir⁵²⁹, satın alınmış ya da ganimet olarak elde edilmiş olabilir. Ancak, Kalmuk bölgesinde Hazar bozkırında bir Ortaçağ göçebe mezarında zengin işlemeli bir ipek giysi durumda olduğunu hemen hemen kesin olarak söyleyebilecek bir konumda bulunmaktadır.⁵³⁰

⁵²⁸Belenitskiy A.M., Bentovich I.B., Bol'shakov O.G. *Srednevekovyy gorod Sredney Azii*, L.: Nauka,1973, s. 270-271.

⁵²⁹Thomas T. Allsen, *Commodity and exchange in the Mongol Empire: a Cultural History of Islamic Textiles*, Cambridge : Cambridge University, 2003, s:29.

⁵³⁰Zvezdana Dode, *Silk Fabrics of the Golden Horde: Historical, Cultural and Ideological Aspects*, Stavropol State University, Russia, Kubachi Reliefs: A Fresh look at Ancient Stones 2010,

3. Çini-Seramik

Altın Orda çini ve seramik sanatında İtil Bölgesi'nin ayrı bir önemi vardır. Altın Orda Devleti hâkimiyetindeki Orta İtil üzerinde bulunan Bolgar'da yürütülen kazılarda, Kuzey Altın Orda topraklarında ithal çini ve porselen üretimi seladonların yanı sıra bu ürünlerin taklitleri de yoğun olarak bulunmaktadır. Bu sahada ayrıca İran menşeli bazı taklit mallar da vardır.

Dimitriy Viktoroviç Vasilyev tarafından araştırılan Samosdelska şehri, Astrahan'ın 43 km aşağısında Eski İtil ya da Biryul'un sağ kıyısındaki deltada yer alır ve Altın Orda şehirlerinden biri olarak kabul edilmektedir⁵³¹. Bununla birlikte Altın Orda seramikleri Samosdelska'da ortaya çıkartılan bütün seramik buluntularının % 5 inden daha azını oluşturmaktadır. Bu seramikler barınağın üst kısmında saz ve kamış çatının altında yer almıştır. Barınaklarda büyük miktarda koni şeklinde kap parçaları bulunmuştur. Bu kap kırıntıları Vasilyev'e göre burada kimyevi üretimle bağlantılı herhangi bir atölyenin olduğuna işaret etmektedir. Kimyevi maddeler için kullanılan kırmızı çamurdan yapılmış fincanlar yine Samosdeska yerleşiminde bulunmuştur⁵³².

XIII.ve XIV. Yüzyıllarda Macar⁵³³ şehri çoğunluklaİtil-Ural başta olmak üzere Trans-Kafkasya ve Karadeniz bölgesine uzanan kervan yollarında transit konumu nedeniyle önem kazanmış ve bayındır bir kent olmuştur. Saray Batu gibi Macar da tipik bir Altın Orda kenti olarak planlanmıştı. Yapılan kazılarda ortaya çıkan verilere göre söylenilebilir ki birkamu hamamı, gelilmiş bir kanalizasyon

The Rich Golden Horde Graves in the Interfluves of Don and Sal Rivers 2006, and The Medieval Costume of the Peoples of the Northern Caucasus 2001,

⁵³¹Dimitriy Viktoroviç Vasilyev, "İtil Deltasındaki Antik Şehir", Çev: Mustafa Işık, **SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2008-1, s:6.

⁵³² Vasilyev, a.g.m. s:6.

⁵³³Macar kentinin bulunduğu bölge eski Macar'ın bir bölümünün de yaşadığı Hazar İmparatorluğu sınırların içinde yer alıyordu. **İbn Battuta Seyahatnâmesi**,s:490.

sistemi ve bir su hattı vardı. Ayrıca diğer Altın Orda şehirlerinden ayrılan bir özelliği üretim merkezi olmasıydı. İhraç ettiği ana ürün seramikti. Seramik atölyelerinin yanısıra, nalbantlık da biliniyordu. Macar'da Moğolların gelişinden önce küçük bir kasabanın varlığı mümkün olmasına rağmen kentin en parlak dönemi Altın Orda zamanıdır.

Sarayel-Cedid seramiklerinin önemli bir bölümü oldukça renkli ve sanatsal biçimde dekore edilmiştir. Keşan kökenli bu sırlı seramikler için en yaygın ithâlât gerçekleştirilen yerler Macar, Kuzey Kafkasya, Kırım, Azak ve Trabzon gibi Karadeniz sahil yerleşimleri, Orta Asya, Harezmi ve Otrar'dı. Çömlekçilik materyalleri ise Akdeniz ve Trabzon, Maveraünnehir, Şirvan, İran ve Çin'den ithal edilmekteydi.

Ebu el-Fida 1321 yılı itibariyle Saray kenti hakkında şu bilgileri vermektedir: "Burası tüccârlar için uğrak bir yerdir ve büyük bir Türk köle ticâreti vardır."⁵³⁴ Kashin kâse, damgalı çanak çömlek, testi Aşağı İtil bölgesi üretimi sermaye malları Altın Orda'nın diğer bölgelerine ve yurtdışına gönderiliyordu.

4. Altın Orda Zanaatkâr Örgütlenmesi/Esnaf Teşekkülleri

Ortaçağ iktisat hayatını şekillendiren önemli bir unsur küçük tacir ve sanat erbabıdır. Genel olarak tüm Ortaçağ'da şehirli tüccârlar birlikler halinde örgütlenmişti. Şehirli tüccârların biraraya gelmesi ve örgütlenmesi için verilen izin belgesi, şehirlere bazı yükümlülükler dışında kalma gibi çeşitli imtiyazlar tanıyan lordlar tarafından bahşediliyordu. Bu imtiyazlar tüccârın faaliyetleri açısından çok önemliydi. Çünkü XII. ve XIII. yüzyılın tüccârları yalnızca ticâretyapmıyorlardı.

⁵³⁴Ebû'l-Fidâ, *Tarih Ebî Fidâ, el-Musemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, C. II, (tah. Mahmud Deyyûb), Lübnan1997.

Aynı zamanda hammaddeyi dağıtarak ve mamul malı toplayarak esnafın faaliyetlerini de denetimleri altında tutuyorlardı. Bu küçük tacir ve sanat grupları İslam dünyasında bazen Fütüvvet bazen de Ahiler olarak adlandırılmıştır. Zamanla bunlar da isim ve biraz da işlev değiştirip lonca halini almışlardır⁵³⁵.

Altın Orda Devleti'nin ilk yıllarında Hanın yönetimi altında köle gibi çalışan yöneticiler bulunuyordu. Daha sonraki yıllarda Saray Batu ve Saray Berke şehirlerinde yerli sayılabilecek zanaatçılar görülmeye başladı⁵³⁶. Altın Orda'da ticârî hayat özellikle Kırım, Bulgar ve Harezmi'de gelişmiş, bu üç bölgeye giden yolların ortasında bulunan Saray şehri ise cereyan eden ticârî münasebetlerin kesişme noktası durumunda bulunuyordu. Saray el-Cedid'de bilinen dünyanın çeşitli ülkelerinden tüccârlar gelmekteydi. Kervansaraylar Yeni ve Eski Saray'dan Harezmi'ye kadar uzanmaktaydı. Saray el-Cedid, XIV. Yüzyılın ortasında Altın Orda Devleti'nin ekonomi merkezi haline gelmiştir. Saray el-Cedid'deki zanaatçılar arasında Kırım, Orta Asya, Kafkasya ve Mısır şehirlerinden gelenler de mevcuttu. XIII.–XIV. yüzyıllarda Altın Orda şehirlerinde zanaatçı mahallelerinin kurulduğunu biliyoruz. Saray Berke'nin zanaat ve ticâret kısmı herbiri başka bir esnafa ayrılan mahalleleri vardı. Ayrıca bakırcılar, iplikçiler, kap-kacak imalatçıları, inşaat ustaları, kürkçüler, marangozlar, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar ve eyer imalatçıları Altın Orda esnafları arasında yer alıyordu⁵³⁷. Pazar günlerinde esnaf mekânları canlı bir Pazar yerine dönüşüyor ve bu mahallelerde eşya alım satımı yapılıyordu. Demirciler, bıçakçılar ve silahçılar, orak saban vs. yapan esnaf, bronz ve bakır kaplar yapan

⁵³⁵Ahilik hakkında bkz: Neşet Çağatay, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, 2.b. Ankara: TTK Yayınları, 1997.

⁵³⁶A. YU. Yakubovskiy, "K Voprosu o Proiskhozhdenii Remeslennoy Promyshlennosti Saraya Berke", Izv. **GAIMK**. 1931. T. VIII, vyp. 2/3. s. 11-15.

⁵³⁷Nadir Devlet; "Altın Ordu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, sc: IX, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s: 170.

esnaf mahalleri dikkati çeker⁵³⁸. Bu zanaatçılar ayrı bir teşkilat kurmadan feodal şartlar altında çalışmış olamaz.⁵³⁹ Saray Berke zanaatçılarının ayrı esnaf loncaları kurdukları anlaşılıyor⁵⁴⁰. İbn Battûta Kırım'da bulunduğu süre içinde misafir olduğu Ahi zaviyelerinden ayrıntılı biçimde söz eder⁵⁴¹

Yakubovskiy Altın Orda göçebe halkının zanaatle ilgili hiçbir geleneğe sahip olmadığını, tüm zanaat ürünlerinin yerli ahâliye mensup esnafın elinden çıktığını, tüm eşyaların İtil şehirlerine, özellikle de merkez Saray Batu ve Saray Berke'ye zorla getirildiğini savunmaktadır⁵⁴². Oysa ki arkeolojik veriler de açıkça göstermektedir ki Altın Orda sahasında gelişmiş bir zanaat ortamı vardı.

İbni Haldun'a göre kent ekonomisinin en önemli özelliği iş bölümüdür. Bu, el sanatlarını geliştirir; İş bölümü uzmanlaşmayı, uzmanlaşma ürün kalitesini, kalite artışı sanayiden para kazanmayı sağlar⁵⁴³. Üretimde bölgesel ihtisaslaşmanın Ortaçağdan itibaren başladığı bilinmektedir. Tabii, gözetilen nokta, talep edilen ürünlerin üretilmesidir. Temel üretim alanları sayılan terzilik, marangozluk, demircilik vb gibi mesleklerin üretimi ise bunun istisnasıdır.⁵⁴⁴

Altın Orda sahasında yerli ve yabancı esnaf zümreleri, örneğin diğer idarî bölgelerde görüldüğü gibi Ahi teşkilatının olası varlığı iktisadî politika disiplini içinde değerlendirilmesi gereken önemli bir husustur. Kırım topraklarında Ahilik'in varlığını 1926 yılı kazısında ortaya çıkarılan mezarların kitabelerinde "ahi"

⁵³⁸A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s: 86

⁵³⁹A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e. s: 91

⁵⁴⁰A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e. s: 90

⁵⁴¹*İbn Battuta Seyahatnâmesi*, s:466.

⁵⁴²A. Yu. Yakubovskiy, a.g.e. s:88.

⁵⁴³Koray Şerbetçi, "İbn Haldun'un Tarih Tezi Çerçevesinde Doğu'da Kent (Kentlerin Oluşumu ve Ekonomik Yapısı)" <http://www.akademiktarih.com/tarih-anabilim-dal/2124-tarih-bilimi-aratrmalar/tarih-bilimi-aramalar/15470-bn-haldunun-tarh-tez-cercevesnde-douda-kent.html> Erişim Tarihi: 28. 04. 2014.

⁵⁴⁴İbni Haldun; *Mukaddime*, Çev:Z.Kadiri Ugan, M.E.B. yay. , Cilt II , s. 310

unvânının yaygın olarak geçmesinden de anlamak mümkündür⁵⁴⁵. Ancak Ahilik'in Kırım'a taşınma misyonunu tam olarak hangi kültür çevresinin üstlendiğini net olarak söyleyemeyiz, kaynaklar kesin yargılara ulaşabilecek kadar bilgi vermemektedir. Berke Han'ın Mısır'a gelen elçilerinin Baybars tarafından Ahilik teşkilatına alındığı kaydedilmiştir. Ancak burada tartışmaya açık bir nokta bulunmaktadır. Ahilik'in teşkilatlanması Türkiye Selçuklu ülkesinde başlamıştır ve Selçukluların Karadeniz ticâreti uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Türkiye topraklarında esnafların Ahilik teşkilatı etrafında örgütlendiklerini bilmekteyiz. XI. yüzyıldan başlayarak özellikle Arap topluluklarında geniş bir yayılma alanı bulan ve meslek gruplarının ahlâkî davranış kurallarını belirleyen fütüvvetnâmelerin varlığı da unutulmamalıdır. Ancak bu fütüvvetnâmelerin teşkilatlandırılmış biçimi şeklinde değerlendirilebilecek Ahilik Anadolu, Kırım ve Balkanlar'daki Türkler dışında hiçbir yerde meslek ve sanatları kontrol eden bir nitelik kazanmamıştır.

İbn Battûta Kefe limanında Şeyh Zâde-i Horasanî adındabir Ahi şeyhinin zaviyesinden, Ahi Bıçakçı Zaviyesi'nden söz eder. Moğolların önünden kaçarak Horasan, Buhara, Semerkant gibi şehirlerden Anadolu'ya gelen esnaf, sanatkâr ve tacir Türkler yerli Selçuklu tacir ve sanatkârları karşısında ayakta kalabilmek için aralarında bir dayanışma gerçekleştirmiş ve böylece Ahilik kurumu ortaya çıkmıştır⁵⁴⁶.

⁵⁴⁵Söz konusu kazıları merhum Osman Akçokraklı gerçekleştirmiş ve bu kazılar sonucunda elde ettiği verileri şu makalede yayınlamıştır. Bkz: Akçokraklı, O. "Starokrymskiye i Otuzskiye Nadpisi XIII-XV vv.", *Izv. Tavricheskogo Obshchestva İstorii, Arkheologii i Etnografii (Byvshey Tavricheskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii)*, Simferopol', 1927, t. 1 (58). Bahsi geçen eserin temel kaynak olduğu bir araştırmamda Kırım sahasındaki Ahiler hakkında ulaşabildiğim veriler ışığında bir makale kaleme alarak araştırmacıların konuya dikkatini çekmeyi amaçlamıştım. Bkz: Emel Kılıç, "Kırım Topraklarında Ahiliğin İzleri" *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat, Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan Kitabı*, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s.379.

⁵⁴⁶Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvva" Çev: Fikret Işıltan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15 / S: 1-4, 1953-1954, s: 5. Ahilik hakkında seyyah İbn Battuta oldukça detaylı bilgiler vermektedir.

Saray şehri dünyanın çeşitli bölgelerinden İran, Bizans, Anadolu, Orta Avrupa, Baltık Ülkeleri, Cenevîz, Mısır, Hindistan gibi ülkelerden gelen tüccarların buluştuğu bir kent olması sebebiyle de büyük bir öneme sahipti⁵⁴⁷. Zanaatkarların çoğu belli alanda uzmanlaşmış durumdaydı. Hammaddenin işlenmesinden malın üretilmesine kadar tüm aşamalar tek bir elden geçiyor. Malın kalitesi belirleyici oluyordu. Urgeç de tipik bir Orta Çağ kenti el sanatları üretim merkeziydi.

XIII ve XIV. yüzyıllar, gerek doğuda ve gerekse batıda esnaf örgütlenmelerinin en yoğun görüldüğü teşkilatlanma dönemidir. Yerli ve yabancı esnaf zümreleri, örneğin diğer idarî bölgelerde görüldüğü gibi Ahi teşkilatının olası varlığı iktisadî politika disiplini içinde değerlendirilmesi gereken önemli bir husustur⁵⁴⁸. Kaldı ki İtalyanların böylesi etkin olduğu bir ticarî sahada esnaf teşekkülleri ikili bir boyut arz etmektedir, sadece Türkler değil Latinler de Gild ve Hansa Birlikleri gibi adlarla örgütlenerek korsanlık vb. tehlikelere karşı güç birliği yapmışlardı⁵⁴⁹.

C. Altın Orda Sahasında Geçim : Meslekler ve Esnaf

Altın Orda sahasında meslekler hakkında kaynaklar sınırlı bilgiler içermekle birlikte en değerli bilgiler Codex Cumanicus isimli eserde ve yarlıklarda yer almaktadır. Söz konusu iki kaynak gurubundan saptanabildiği kadarıyla Altın Orda sahasında icrâ edilen meslekler oldukça gelişmiş bir iktisadî yapıya işaret etmektedir.

Bkz: İbn Battuta Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l –Emsar ve Acâib'l-Esfar), çeviri, inceleme ve notlar: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2004.

⁵⁴⁷Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Ktabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 133.

⁵⁴⁸Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvva", s: 5. Emel Kılıç, "Kırım Topraklarında Ahiliğin İzleri", s.379.

⁵⁴⁹Gild ve Hanse birlikleri hakkında bkz: The Hanse in Medieval and Early Modern Europe, editör: Justyna Wubs Mrozewicz, Stuart Jenks, Brill, 2013. Steven A. Epstein, Wage Labor and Guilds in Medieval Europe, The University of North Carolina Press, Amerika, 1991.

Esnaflık ve zanaatkarlıkla ilgili mesleklerin genel olarak adlandırılmasında Kıpçak Türkçesi'nde, "osta", "usta, ustâd" "usta, öğretici" ve "üstâd, üstâz" kelimeleri kullanılmıştır⁵⁵⁰. Farsça kökenli bu kelime bugün hâlen bir meslekte, zanaat dallarından birinde uzmanlaşmış ihsas sahibi kişi anlamına karşılık gelmektedir.

Tablo 6.Codex Cumanicus'a Göre Kıpçak Sahasında Esnaf ⁵⁵¹

<i>bâzârgân / bâzergân / bezirken</i>	pazarıcı, tacir
<i>satıcı / satuhç</i> ⁵⁵²	satıcı, satış yapan, tacir
<i>Tâcir</i>	tüccâr
<i>Bâzârcı</i>	pazarıcı, ticâretle uğraşan
<i>Yolçı</i>	tüccâr, satıcı
<i>Taçik-tâcık</i>	bezirgân
<i>Bezzâz</i>	kumaş tüccârı
<i>Celeb</i>	koyun ticâreti ile uğraşan
<i>ekmekçi / etmekçi / ötmekçi</i>	ekmekçi
<i>Furûnçı</i>	fırıncı
<i>etçi / yetçi</i>	kasap
<i>yaçı / yağçı</i> : "yağcı"	<i>yaçı / yağçı</i> : "yağcı"
<i>Yogurtşı</i>	<i>yogurtşı</i>
<i>aftâr</i> عطار	ıtır satan, baharatçı
<i>talal</i> ⁵⁵³	tellal, komisyoncu
<i>saraf</i> ⁵⁵⁴	sarraf
<i>sayrafi</i>	sarraf
<i>kuyumçı / kuyunçı</i>	kuyumcu, sarraf
<i>çerçi</i> ⁵⁵⁵	perakendeci, çerçi, bakkal
<i>astlanç</i> ⁵⁵⁶	tüccâr, tefeci
<i>altınçı/altunç</i> ⁵⁵⁷	altıncı, sarraf
<i>Simsâr</i>	komisyoncu

⁵⁵⁰Galip Güner, "Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflama Denemesi", s: 1425.

⁵⁵¹Galip Güner, söz konusu makalesinde Kıpçak Türkçesinde meslek adı olarak 245 kelime tespit etmiştir. Söz konusu çalışmada mesleklerden 19'u askerlik, 3'ü istihbarat, 5'i iç güvenlik, 20'si eğitim-öğretim, 4'ü çocuk bakımı, 5'i gündelik işlerin yerine getirilmesi, 2'si avlanma, 10'u gıda ve beslenme, 10'u ev eşyası ve aletlerinin yapımı ve onarımı, 16'sı giyim kuşam, 4'ü silah yapımı, 4'ü inşaat işleri, 2'si temizlenme, 5'i haberleşme ve iletişim, 6'sı büyü, fal ve astroloji, 3'ü spor, 6'sı ziraat, 5'i hayvancılık, 12'si müzik ve eğlence hayatı, 3'ü denizcilik, 5'i dilencilik, 5'i yasal olmayan işler, 4'ü taşımacılık, 17'si ticaret, 1'i madencilik, 42'si yöneticilik ve idari hizmetler, 6'sı adalet, 3'ü maliye, 12'si din ve 6'sı da sağlıkla ilgili olduğunu düşünmektedir. Güner'in bu kıymetli çalışması tezimize yol göstermiş olmakla birlikte bazı kelimelerin meslek adı olduğunu kabul etmediğim ve yine bazı mesleklerin ise ticaret ve malî yapıya dair sınıflamada yer alması gerektiğini düşündüğüm için, söz konusu çalışmadan da yararlanarak bu meslekleri tablo halinde yeniden incelemeyi uygun buldum.

⁵⁵²Codex Cumanicus, s:216 ve 549.

⁵⁵³Codex Cumanicus, s:543.

⁵⁵⁴Codex Cumanicus, s:548 .

⁵⁵⁵Codex Cumanicus, s:213.

⁵⁵⁶Codex Cumanicus, s:213.

⁵⁵⁷"Altınçı" başta olmak üzere altın konusu ile ilgili kelimeler Hüsrev u Şirin Mesnevisi'nde de sıklıkla geçmektedir. **Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin** s:38.

Kaynağımız Codex Cumanicus'ta Kıpçak sahasındaki meslekler arasında adı geçen "astlanı" kelimesi iki anlama karşılık gelmektedir. Nadiren tucâr için de kullanılmış olmakla birlikte onu diğer tacirlerden ayıran farklı bir yonü vardır, onlar tefecilerdir. Tefecilik, yani faizle borç para verme, Ortaçağ' da Yahudiler'in tekelindeydi. Ortaçağ' da İtalya'daki, Yahudiler'in bir çoğu tefecilik yapıyordu⁵⁵⁸. XII. yuzyıldan itibaren tefecilik Yahudi mesleği olarak giderek artan bir önem kazanmıřtı⁵⁵⁹. Tefeciliği sadece Kıpçak sahasında değil Altın Orda'nın Doğu topraklarında da grrz⁵⁶⁰. Yuan Hanedanı zamanında Çin'de Moğol asilleri, Müslüman tucârlara tefecilik amaçlı ödünç gümüş vermiştir. Ağır vergiler nedeniyle insanlar vergilerini ödemekte güçlük çektiği için borçları da ikiye katlanmış bu da tefeciliği çekici hale getirmişti. Ruslar, Altın Orda hanlarına ve ileri gelen Tatar soylularına, hatta Altın Orda'da ticaret yapan Rus tucarlarına bile borlanmışlardı⁵⁶¹. Bu süreçte, Altın Orda sahasında varlığını tespit ettiğimiz tefecilerin de oldukça iyikazanmış oldukları anlaşılabilmektedir.

Kaynağımız Codex Cumanicus'da, taşınır mal ve hibe edilen kredilerin güvence altına alınmasını sağlayan kurumun adı olarak İtalyanca "piyon" sözü geçmektedir. Altın Orda hanlarının Latin ticaret devletlerine verdikleri yarlıklarında da aracıdan söz edilmektedir. Modern ekonomilerde bile arz ve talep edenler, üreticiler ve dağıtıcılar, satanlar ve alanlar arasında bağlantı kuran piyasa aracıları vardır. Mustafa Safran, bu aracılık görevinin ilkel ve basit bir piyasa düzeninin aksine gelişmiş bir

⁵⁵⁸Krřat Haldun Akalın, "Ortaçağ İktisat Zihniyeti Sınırlarında M. Luther ve J. Calvin'in Tefecilik Yorumları", **Pictorial History of Jewish People**, NatHan Ausubel, s.99.

⁵⁵⁹**Encyclopedia Judaica**, France, cilt 7, s.9-12.

⁵⁶⁰Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranamı Vostoka (Vtoraya Polovina XIII – XIV Vv.)**

⁵⁶¹İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya zerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:152.

ticârî hayatının göstergesi olduğunu savunmaktadır⁵⁶². Ashtor bu simsârlardan "cottomo" adı ile söz etmektedir⁵⁶³. Simsârlık "Bir ticârî işlemin gerçekleştirilmesine yüzdelik karşılığı aracılık eden gerçek veya tüzel kişi" olarak tanımlanır⁵⁶⁴. Simsârlık çeşitli nedenlerle bir araya gelemeyen kişiler arasında bir sözleşmenin kurulması olanağını sağlayan aracılık türüdür. Bu aracılığı yapan kişiye de "simsâr" denir. Simsâr olarak çalışanlar için aynı zamanda "Komisyoncu", "Tellal", "Aracı", isimleri de verilmiştir. Latinler'e verilen yarlık metinlerinde "censariis" şeklinde ifade edilmiştir⁵⁶⁵. Ticaret aracısından Canibek Han'ın Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği 26 Aralık 1347 tarihli yarlık metninde de söz edilmektedir. Buna göre ticaret aracısı avansı verdikten sonra işlem gerçekleştirilmiş sayılacak ve hiçbir şekilde iptal edilemeyecekti⁵⁶⁶. Simsârlık çok eski bir meslek olup, Ortaçağ ticârî ilişkilerinde de resmi bir sıfat olarak mevcut olduğu görülmektedir. Ortaçağ'da ulaşım ve haberleşme araçlarının yetersizliği, bu araçların ticaretteki önemini artırmıştı. Altın Orda sahasında simsârların ödediği vergi ve miktarına dair net bilgiler bulunmamakla birlikte Türkiye Selçukluları döneminde Antalya'dan bir örnek bu konuda fikir verebilir. Kıbrıs tüccaları, "simsâriye" olarak % 2 oranında vergi ödemekle mükellef idiler⁵⁶⁷.

⁵⁶²Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Siyasi, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, 1993, s: 147.

⁵⁶³Eliyahu Ashtor, **Levant Trade in the Middle Ages**, Princeton University Press, New Jersey, 1983, s: 402. Altın Orda simsârlarının çalışma sistemi hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz ancak Venedik tüccar loncalarının XIV-XV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Müslüman otorite tarafından kendi üyelerinden zorla alınan "simsârlık vergisi" olarak tarh edilmiş "cottomo" vergilerinin malların fiyatını %10 dan daha fazla yükseltebileceğinden endişe duymuşlardı. Sheilagh Ogilvie, **Institutions and European Trade: Merchant Guilds, 1000–1800**, University of Cambridge, New York, 2011, s: 173.

⁵⁶⁴BSTS / İktisat Terimleri Sözlüğü, 2004,

⁵⁶⁵1333 tarihinde Özbek Han tarafından Venedik tüccarlarına verilen yarlık belgesinde "Item, facientibus ipsis vendicionem velempcionem dantibus censariis capparam, vel accipientibus inter ipsos datam capparam, sit firmum et non dissolvatur" ibaresi vardır.

⁵⁶⁶Özyetgin-Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, s:110.

⁵⁶⁷Feridun Emecen, Antalya, **DİA**, cilt: 03; sayfa: 234. Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s: 73.

Latin kaynaklarından anlaşıldığına göre Trabzon Rum İmparatorluğu'nda da "tallalı" adı ile bilinen kişiler vardı. R. M. Shukurov, bu kişilerin Arapça "tellâl" şeklinde ticarete aracı anlamını taşıdığını söylerken Karpov da Shukurov'un görüşüne katılarak bu ticaret aracısı olan "sanser" lerin Trabzon Rum İmparatorluğu'nda mevcudiyetini savunmaktadır⁵⁶⁸.

E. Natalie Rothman, "İmparatorluk Simsârları: Venedik-İstanbul Arasında Mekik Dokuyanlar" isimli kitabında XVI. yüzyıl ortalarında Osmanlı Venedik ticâretinde simsârları incelemiştir⁵⁶⁹. Devletin yabancı tüccârlara vergi ödetme ve Venedik vatandaşlığını tanımlama çabalarına simsârların sık sık karşı koyması gibi örneklerden anlaşılır ki simsârlar birkaç yüzyıl sonrasında Osmanlı coğrafyasında devlet rejimini eleştirebilecek kadar güçlenmişlerdir. Venedik'in hareketli pazar yerlerinde çok sayıda simsârın varlığından söz etmektedir. Osmanlı döneminde Kırım Kefe'de simsârlar köle satışına yardımcı olan kişiler olarak karşımıza çıkmıştır⁵⁷⁰.

Altın Orda sahasında gördüğümüz sarraf öyle anlaşılıyor ki Ortaçağ'ın en yaygın ve hatırı sayılır mesleklerinden biridir⁵⁷¹. Ünlü Fars seyyah ve şair Nasır Hüsrev'e göre 1052 yılında İsfahan şehrinde 200'den fazla sarraf vardır⁵⁷². Sarraflar, pazar ve panayırlarda yerleşir, çeşitli ülkelerin değişik değerlerdeki sikkelerinin ağırlığını ve içindeki gümüşün kaç ayar geldiğini tespit ederek kur ayarıyla değişimini yaparlardı. Sarraflar kişilerin borçlarını öder, kredi mektuplarını inceler ve tüccarlara bu duruma göre borç para

⁵⁶⁸Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul, 2016, s:259.

⁵⁶⁹E.Natalie Rothman, **İmparatorluk Simsârları: Venedik-İstanbul Arasında Mekik Dokuyanlar**, İstanbul 2016.

⁵⁷⁰Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe(1475-1600)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s:400.

⁵⁷¹Ahmet N. Özdal, **Ortaçağ İslam Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s:348.

⁵⁷²**Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halkının" Telafisi**, Editör: Shaikh M. Ghazanfar, Klasik Yayınları, 2015, s: 140.

verirlerdi. Böylece Ortaçağ sarrafları faizle iş yapan bir tacir, pazar ve panayırlar ise ticaret işlemlerinin yanı sıra malî işler de yapan borsa görevi görürlerdi ⁵⁷³.

Codex Cumanicus'un bize verdiği meslek adlarından biri de hamallıktır. hamallığın bir meslek olarak ortaya çıkışı neredeyse insanlık tarihi kadar eskidir.

Altın Orda sahasındaki bir diğer meslek grubu Pazar gözetici (*Bazarda turgan*) pazar denetimlerini yapan kişiyi işaret etmektedir. Kamu yararına "pazar müfettişliği" yapma uygulaması neredeyse pazar ekonomisinin doğması ile eş zamanlıdır. Yunan ve Roma iktisadî yapısında "agora" adı verilen pazar yerlerinde "oikonomia"nın kendi kendine yetebilecek biçimde işleyebilmesini temin etmek amacıyla "agoronomos" veya "agoronomia" unvanlı pazar/piyasa müfettişi elinde kırbaç ile pazar faaliyetlerini idare ediyordu⁵⁷⁴. Pazar denetimlerinin İlhanlı ve Osmanlı devletlerinde de oldukça düzenli yapıldığı bilinmektedir. Ancak mevcut bilgilerimize göre "pazar gözetici" unvânı ile görev yapan memurlar yalnız Altın Orda sahasında bu ismi almıştır.

Altın Orda sahasındaki meslekler incelenirken çağdaş bir diğer coğrafya olan Anadolu'ya da bakmakta yarar vardır. İktisadî kaynaklı pek çok mesleğin Anadolu'da da aynı işlevi taşıdıkları görülmekle birlikte Anadolu'daki meslek isimlerinin çoğunun Farsça olduğu dikkati çeker⁵⁷⁵.

Anakronizm (tarih yanılgısı) kabul edilmez ise birkaç yüzyıl ileri giderek Kırım sahasındaki meslekleri de belirtmek, ele aldığımız kaynakların verdiği bilgileri teyit eder mahiyette olabilir. 1670 tarihli Adil Giray Han Yarlığı ve 1717 yılına ait Hallac esnafına ait bir isim listesinde, 1706 tarihli bir bakkal defterinde sayılan meslekler: kasap, peynirci

⁵⁷³Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 Sayı: 2, Elazığ-2001, s: 297-298.

⁵⁷⁴S. M. Ghazanfar, "Ortaçağ İktisat Düşüncesinde Kamu Ekonomisi"-Seçilmiş Bazı Arap-İslam Alimlerinin Katkıları", **Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halkının" Telafisi**, Editör: Shaikh M. Ghazanfar, Klasik Yayınları, 2015, s:320.

⁵⁷⁵Erdoğan Merçil, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

(cebban), çörekçi, fırıncı, bakkal, sarrac, dellal, keçeci, sikkezen, bahçevan esnafi gibi çoğunu Müslümanlar'ın oluşturduğu esnafları görebiliriz. Daha çok Gayrimüslimler'in uhdesindeki iş kolları ise mumcu, hallac, saatçi, meyhaneci (hammar), sarraf ve kürkçü esnafıdır⁵⁷⁶.

Saray Berke'nin zanaat ve ticâret kısmı her biri başka bir esnafa ayrılan mahalleleri vardı. Burada bakırcılar, iplikçiler, kap-kacak imalatçıları, inşaat ustaları, kürkçüler, marangozlar, kuyumcular, terziler, ayakkabıcılar ve eyer imalatçıları Altın Orda esnafları arasında yer alıyordu.⁵⁷⁷

Altın Orda dönemi zanaatine ilişkin bir başka önemli arkeolojik yerleşim birimi Aktöbe'de şehir ve köy halkının sanat ve zanaat ürünlerine olan talebi artınca, büyük kentlerde imâlatçıların da meslek türüne göre yerleşim birimleri oluşturmaya başladıklarını kanıtlayan arkeolojik verilere ulaşılmıştır. Çömlekçilerin, demircilerin, kuyumcuların, ağaç ustalarının kendi mesleki ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte imalathaneleri oluşmaya başlamıştı. Aktöbe kazılarında şehristan kısmında kalenin güney doğusunda çömlek imalathaneleri ortaya çıkartılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla burada XIII. yüzyıl öncesinde de bazı imalathaneler mevcuttu ancak X. ve XIII. yüzyıllarda daha büyük çaplı tüketim taleplerini karşılayabilecek nitelikte birkaç bölmeli büyük fırın yapılmıştır. Arkeolojik verilerden, bu imalathanede dönemin küplerinin, büyük su kaplarının yüksek ısıda pişirildiği anlaşılmıştır. Aktöbe Kalesi'nin batısında bulunan Rabat'ta ise seramik testilerin, çömleklerin ve tuğlaların üretilmiş olduğu birkaç ocak daha kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. Kazıyı yürüten arkeolog ve sanat tarihçilerin ulaştıkları verilere göre kentin pek çok yerinde

⁵⁷⁶Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, s.247.

⁵⁷⁷Nadir Devlet; "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c: IX , Çağ Yayınları , İstanbul, 1992, s: 170.

seramik kap-kacak üretimi yapılan imalathaneler bulunmaktaydı⁵⁷⁸. Kazılarda ortaya çıkartılan buluntular (kulplu çömlekler, tabaklar, bardak ve testiler, şamdan ve lambalar) Altın Orda zanaat birikimi gerektiren mesleklerde ve el sanatı ustalarının işlemeli ve süslemeli seramiklerin üretimini yapabilecek düzeye ulaştıklarını kanıtlamıştır⁵⁷⁹.

III. TÜKETİM : ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE BESLENME BİÇİMLERİ

Tüketim, ekonomik faaliyetin temel unsurlarından biridir. İnsanlar, temel ve lüks ihtiyaçlarının karşılayarak tüketimi gerçekleştirirler. Şehirlerde ve köylerde nüfusun büyük çoğunluğunun, geçimini sağlayabilecek kadar iktisadi faaliyette buldukları bilinmektedir. Ortaçağ'da köy ekonomisinin şehir ve kasaba ile iktisadî bağlantıları çok azdı. Köylülerin tarım faaliyeti temelde kendi beslenmeleri ve vergi yükümlülüklerini karşılamaya yönelikti. Bunun yanı sıra ihtiyaç duydukları ve kendilerince üretilmeyen malları satın alabilmek için de tarım ürünlerinin bir kısmını pazarda satmaları gerekiyordu. Dolayısıyla halkın büyük çoğunluğunun barınma, giyinme ve beslenmeye ihtiyaç duyduğunu söyleyebiliriz.

Avrupalılar “Moğolların koşan ve zıplayan her şeyi yediklerine” (kurt,tilki vb.) şaşırıyorlarsa da özellikle yarı göçebe halkın beslenmesinde hayvansal ürünler çok önemlidir.

Moğolların kontrolünde olan Doğu Rusya'da Moğollar kendileri darı ve buğday ekimini teşvik etmişlerdir. Çünkü bu ürünler ordu ve halkın ihtiyaçlarını karşılıyordu.Buğday tüm Avrupa'da oldukça yaygın olarak kullanılmış, diğer tüm

⁵⁷⁸Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe), s:IX.

⁵⁷⁹Ortaçağ'da Aktöbe, s:IX.

tahıllar arasında en besleyicisi olarak kabul edilmiştir. Ancak diğer tahıllara göre daha saygın bir yeri olduğu için fiyatı da daima yüksek olmuştur.

Ortaçağ'da genel olarak ulaşımın yavaş ve yetersiz olması saklama koşullarını zorlaştırıyor ve bu durum pek çok yiyeceğin uzun mesafeli ticâretini de engelliyordu. Birçok yerde sadece varlıklı kişilerin, genellikle de soylu takımının baharat ve otlar gibi pahalı ürünleri getirmeye gücü yetiyordu.

Ortaçağda ekmek, yulaf ve buğdaydan elde edilirdi. Kara buğdaydan, arpadan ve nadiren de tahıl türü diğer ürünlerden lapa veya bulamaç yapılırdı. Ekmek ve tahıllardan elde edilen püreler hem zenginlerin hem de fakirlerin önemli bir yiyecek kısmını oluştururdu. Tereşçenko'nun yaptığı kazılar Altın Orda halkının temel beslenme kaynaklarını tespit etmeye de yardımcı olmuştur. Saray Berke'de yapılan kazılarda yanık ekmek parçaları, çavdar, buğday, ceviz, fındık, fıstık, mazı, palamut, erik, erik kurusu, badem, kuru üzüm, incir, keçiboynuzu, şeftali, karanfil, biber, bakla, pirinç ve kahve bulunmuştur.⁵⁸⁰ Altın Orda ekmek açısından oldukça verimli bir alandı. Kefe ve Tana'dan Venedik ve Ceneviz ihracatında ekmek ve balık ilk sırada yer alıyordu. Ekmek fiyatlarında hızlı artış olabiliyordu. Örneğin, Ceneviz muhasebe kayıtlarına göre İtalyan kentlerinde ekmek fiyatları 1290 ve 1357 yılları arasında iki katından daha fazla yükseliş göstermiştir. Cenova'nın 16 soldi olan tahıl maliyeti 40 soldiye XIV. yüzyılda 38 soldi'den 55 soldi'ye çıkmıştır⁵⁸¹.

Moğollar'ı 1240'larda ziyaret John Plano Carpini: "[*Moğollar*] onlar sadece etleri var başka hiçbir şey..." kaydını düşmüştür⁵⁸². Bunlar çok büyük miktarlarda

⁵⁸⁰A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s: 86.

⁵⁸¹Rustam Fanisovich Nabiyev, *Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya*, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepeni İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2014,s: 252.

⁵⁸²Plano Carpini'nin *Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247*, Ergin Ayan, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014, s: 60.

kısrak sütü içmektedir, ne ekmek ne otlar sebze, ne de başka bir şeye sahip değillerdi sadece etleri vardı. Onlar da koyun, inek, keçi ve hatta deve sütü içmekteydiler"⁵⁸³ demesine rağmen birçok göçebelerin çoğu yerleşik halkların ürettiği gıdaları, tarım arazilerinden gelen çeşitli ürünleri tüketmişlerdir. Dış Moğolistan uzun bir yol dâhil mallar için hayvansal ürünler, alışverişi, ve bunları ithal gıda için şüphesiz ortalama bir aile için nadir lüks, pahalıydı. Plano Carpini, "Moğollar ne ekmek ne de sebze sahiplerdi."⁵⁸⁴ dese de kazıda ortaya çıkartılan materyaller Altın Orda halkının beslenme biçimine dair ipuçları sunmaktadır.

Yarı-göçebe halkın beslenmesinde hayvansal ürünlerin ağırlıklı olarak yer alması yüksek kalorili gıdaların düzenli ve bol tüketiminin -özellikle at etini yoğun olarak tüketmeleri- bazı sağlık sorunlarına da neden olmuştur. Altın Orda Moğolları arasında Gut hastalığı yaygın bir rahatsızlıktır⁵⁸⁵.

Türk ve Moğol gıdasında kırmızın ne kadar önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Wilhelm Rubruck ayrıca kırmız kullanımına düşkünlüğün Moğolların Hıristiyanlığı kabul etmemelerinde ne kadar önemli bir yer tuttuğunu gösterir bir anısı vardır.⁵⁸⁶ Kırmızın hazırlanmasıyla ilgili en detaylı bilgileri de yine Wilhelm Rubruck verir.⁵⁸⁷ Yazarın kırmızdan ziyadesiyle hoşlandığı görülüyor ki lezzetini ve insanı besleyiciliği hususunu övgülerle anlatmıştır⁵⁸⁸. Kırmızı tadan Battuta ise lezzetini sevmediğini ifade eder. Ancak notları İslamı benimsemiş Özbek Han'ın sarayında dahi kırmızın ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu gösterir.⁵⁸⁹

⁵⁸³Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247, s: 60.

⁵⁸⁴Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi 1245-1247, s: 59.

⁵⁸⁵John Masson Smith, "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire," by Jr., **Journal of Asian History**, vol. 34, no. 1, 2000, s. 12.

⁵⁸⁶Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan, Ayışığı Kitapları, İst.2001, s.117.

⁵⁸⁷Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s: 36.

⁵⁸⁸Guillaume de Rubruck, a.g.e. s.112.

⁵⁸⁹**İbn Battuta Seyahatnâmesi**,s.466, 469, 476, 478, 479.

Tarihi kaynaklarda verilen gıda miktarını hesaplamak için, araba dolusu yüklendiğinde alabileceği boyutu tahmin etmek gerekir. Doğu Asya ticâret bilgisine sahip bir Floransalı tüccâr olan Pegolotti⁵⁹⁰ tarafından açıklanan rakamlara göre İç Asya arasında araçlar, bir vagon bir yaklaşık 1.000 kg (10 Cenevîz kantarası) taşıyan öküz ve yaklaşık 3.000 kg yükü ile üç deve vagon (30 kantar) ağırlığındadır. Pegolotti altı vagon öküzden söz etmez. Üç devenin 3.000 kg çektiği varsayılırsa, altı öküz gıda arzı ve Karakurum'da günde 1.000 ton içki tüketimi gerçekleşmiş olabilir bu durumda en az 4.000 kg. olabilir. Yükler üçte ikisi gıda ve üçte biri içecek olsa, Moğolistan dışındaki insanların çoğu, her gün gıda (muhtemelen tahıl, un veya makarna) ve bir yarım litre içecek ile bir günde iki kilo almış olabilir.

Aşağı İtil Bölgesi'nin beslenme tarzında sığır eti, koyun eti ve at etinin yoğunluk kazandığı bilinmektedir. Aşağı İtil yerleşiminde ayrıca inek, boğa, öküz, koyun, keçi ve at kemik parçalarının yanısıra deve, domuz, köpek, kedi, tavuk ve ördek kemikleri bulunmuştur⁵⁹¹. Codex Cumanicus'da da tavuk, horoz, kaz gibi çeşitli küçük baş hayvanlardan söz edilmektedir⁵⁹². Ancak Altın Orda Devleti Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında et kaynağı olarak küçük bir öneme sahipti.

Ortaçağda ulaşımın yavaş ve yetersiz oluşu, uygun olmayan saklama koşulları pek çok yiyeceğin uzun mesafeli ticâretini engelliyordu. Bununla birlikte gıda muhafazasının çeşitli yolları vardı. Tütsüleme, kurutma ve tuzlama. Hem balık hem de kesilen etler daha uzun sürede tüketilebilmesi için tuzlanır ve kurutulurdu.

⁵⁹⁰Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936

⁵⁹¹Nedashkovskii, "Nizhnevolzhskii zolotoordynskii gorod i ego okruza." **Ruskaia Arkheologiia**, 2006, no. 4.s. 79–81.

⁵⁹²**Codex Cumanicus**, s:234.

Altın Orda Tarhanlık yarlıklarında adı geçmekte olan kurut, bir çeşit kurutulmuş peynirdir. Önemli bir besin maddesi olduğu anlaşılan kurut için Altın Orda'da vergi karşılığında belli bir hisse alınmıştır.⁵⁹³

Vasiliev'e göre askerlerin devlet bütçesine fazla bir maliyeti yoktu. Tatar orduları seferlerde kendi kendilerini beslemekteydiler ayrıca yiyecek yardımı görmekte ve belli bir maaş da almaktaydılar. 1337'de asker'in iaşesi için her bir askere iki esir, otuz koyun ve beş at düşmekteydi⁵⁹⁴.

John Masson Smith, Moğollar'ın tüketimine dair araştırmalarla oldukça orijinal bir makale yayımlamıştır. Smith'e göre, bir kraliyet Moğol partisinde olası tüketimi ölçülebilir. Rucbruck'a göre;

*Batu'nun kendi karargâhına bir günlük uzaklıkta otuz hizmetçi adamı vardır. Bunlardan herbiri ona günlük olarak 100 kısırak sütü gönderirler, yani günlük üç bin kısırak sütü. Bundan başka diğerlerinden de beyaz süt alır. Tıpkı Suriye'deki çiftçilerin ürünlerinin üçte birini göndermeleri gibi, burada hükümdarın karargâhına da her üç günde bir kısırak sütü ürünlerini göndermelidirler.*⁵⁹⁵

Smith Rubruck'un verdiği bu bilgileri değerlendirerek beslenme biçimlerine göre Moğol hanlarının günlük kalori miktarını hesaplamıştır⁵⁹⁶.

Moğolların başlıca et yemekleri koyun ve kuzuydu; en sevdikleri et türünün at olduğu sıklıkla söylenmesine rağmen ortalama bir Moğol ailesi at etini nadiren yiyebiliyordu. Diğer başlıca gıda özellikleri yine esas olarak koyun (çeşitli işlenmiş şekillerde) sütü, ama tercihen kısırak sütüydü. Koyun eti ve koyun sütünden yararlanılıyordu. At eti yanında koyun etinin de beslenme için önemli üstünlüğü bulunuyordu. Muhtemelen bu gıdaların çok yüksek kalori değeri, uygulayıcıları için

⁵⁹³Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 149.

⁵⁹⁴Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", s: 155.

⁵⁹⁵Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s: 37.

⁵⁹⁶John Mason Smith "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire," by John Masson Smith, Jr., **Journal of Asian History**, vol. 34, no. 1, 2000, s. 8.

merkezi öneme sahip bir konuda ortaya çıktı. Moğolistan'da sert ve soğuk bir iklim ve göçebe hayat hâkimdi⁵⁹⁷. Emziren kısraklar onların tayların günlük süt ihtiyaçlarının sadece yaklaşık 2 litre (4.5 lbs) fazlasını üretmekteydi. Mongke kısraklar sağımını sağlamak için büyükçe bir sürüsü gerekli olurdu. Yani bu parti için kabaca 13.000 litre kımız yanı sıra, 29 Hazirandaki partisinin aynısını beş gün sonra yeniden yapmıştır. Örneğin, Altın Orda Hanı Batu'nun süt verilen 3.000 kısırağa sahip olduğu düşünülebilir.⁵⁹⁸

Moğol liderleri kendi tüketimi için, at eti ve kımız malzemeleri düzenlemiştir. Erken XIV. yüzyılda Altın Orda topraklarını ziyaret eden seyyah İbn Battuta, raporlar, "*Tatlı yemek onlar nezdinde ayıp karşılanır! Ramazan ayı içinde sultan Uzbek [Özbek]'in huzurunda bulunuyordum. Sık sık yenmekte olan kısrak ve koyun eti vardı sofrada. Ayrıca "rišta" [erişte] denilen ve şehriyeye benzeyen; piştikten sonra sütle karıştırılarak bir çorba da hazırlanmıştı.*"⁵⁹⁹ ifadesiyle bizlere Altın Orda saray halkının beslenme biçimleri ve tüketim alışkanlıkları hakkında bilgiler vermektedir.

İbn Battuta'ya göre Türkler ekmek ve katı yiyecekler yemezler, "*dûkî*" [*düğ, düği, bulgur*] adını verdikleri bir yemek yaparlar. Önce suyu ateşin üzerine koyarlar, kaynayınca *dükî*'den bir parça içine atarlar. Yanlarında et varsa onu lime lime edip tencereye koyarlar ve beraber pişirirler. (servis ederken) tabaktaki yemeğin üzerine yoğurt dökerler. Yemekten sonra kısrak sütünden yapılan ve kımız adı verilen nesneyi içerler⁶⁰⁰. Bazen küçük küçük kesilmiş hamur parçalarından "*Boranî*" denilen bir çorba yaparlar pişince üstüne yoğurt döküp içerler diyen

⁵⁹⁷Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s: 99 "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire," by John Masson Smith, Jr., **Journal of Asian History**, vol. 34, no. 1, 2000.

⁵⁹⁸Guillaume de Rubruck, a.g.e. s:99 "Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire," by John Masson Smith, Jr., **Journal of Asian History**, vol. 34, no. 1, 2000, s. 8.

⁵⁹⁹John Masson Smith, a.g.m. s. 12.

⁶⁰⁰İbn Battuta Seyahatnâmesi , s: 467.

Battuta, Altın Orda ülkesinde bir başka sofrada yenilip içilenleri de anlatmıştır. Bu kayda göre Moğol komutanı Tülük Tümür'un huzurunda sofrada ekmek de olduğundan bahsetmiş; burada ayrıca boza içildiğini anlatmıştır⁶⁰¹

Doğu ticâretinde kervanların yüklerinden biri de pirinçti. Bu şekilde pirinç İran Moğollar'ı yani İlhanlılar'ın mutfağında diyet gıda maddesi olmaya başladı.

IV. TOPRAK MÜLKİYETİ

İktisadî düşünce üzerine değerli çalışmalar yapmış olan Ülgener'e göre Ortaçağ iktisadî hayat anlayışına büyük toprak mülkiyeti ve bu toprak mülkiyetine dayalı hâkimiyet şekli, servetin toprağa bağlı kalmasından kaynaklanan aynî iktisat sistemi, büyük toprak rejiminden kaynaklanan, toprağa dayalı ağır ve hareketsiz servet ve kıymet anlayışı hâkimdir⁶⁰². Altın Orda Devleti'nde toprak tasarrufu meselesi ağırlıklı olarak siyasi yönleri ile ele alınmış; bazı yönleri ile hâlen tartışılan kapsamlı bir konudur. Bu başlık altında sadece konumuz itibariyle bizi ilgilendiren kısmı iktisadî boyutu ile kısaca ele alınacaktır.

B. Y. Vladimirtsov'a göre, Moğollar'a tâbi bütün topraklar han sülalesine yani "*altan Urug*"a aitti. Toprakların idaresini han üstleniyordu. "*Xubi*" denilen mukataaları, sülalenin "*köbegün*"ler yani erkek evlatlarına, görevlerini sadıkça yerine getiren hizmetkârları "*nöker*" ve "*noyan*"lara tevzî ederek kendisi tasdik ediyordu⁶⁰³. Cengiz Han Yasası gereğince Moğol "tümen" yapılanması Altın Orda ve idaresindeki tüm Rus prensliklerinde uygulanmıştır. Altın Orda Devleti'nde de toprak, Han ailesi ve yöneticiler arasında dağıtılırdı. Ancak bu paylaşım feodal sistemdeki "*appanage*" gibi toprakların

⁶⁰¹İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 467.

⁶⁰²Sabri Ülgener, İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul, 1981

⁶⁰³B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İctimaî Teşkilatı, s:169.

değil; sürüleriyle birlikte klanların, urugların, boyların verilmesiydi⁶⁰⁴. Altın Orda sahasında "tümen" on bin kişilik askerî birliği vergileri ile geçindirecek bir idarî yapıydı. Böylece hem hanedan üyelerinin geçimliği sağlanıyor hem bu nüfustan alınan vergiler ile malî bakımdan güçlü bir yapı ortaya çıkıyordu. Altın Orda Devleti'ne tâbi olan Rus arazisi ve daha sonra Litvanya ve Lehistan topraklarından alınacak vergi gelirleri "t'ma"ların (çoğulu t'my) sayısına göre hesaplanıyordu⁶⁰⁵. Bu uygulamaya yani toprakların hanedan arasında paylaşılması anlayışı daha sonra Kırım Hanlığı döneminde de devam edilmiştir.

Toprağa hâkimiyet konusu iktisadî bakımdan önemlidir çünkü üretim tipini belirler. Altın Orda Devleti'nde Asya tipi üretim tarzı mı yoksa Feodal üretim tarzı mı belirlemiştir? sorusunun cevabını aradığımızda, bu muazzam imparatorluğun yönettiği geniş topraklarda üretim biçiminin de bölgeler arasında önemli farklılıklar gösterdiği dikkati çeker. Asya tipi üretim tarzında devlet sulama tesisleri, yollar ve diğer kamu işlerini yapmakla görevlidir⁶⁰⁶. Kamu işleri ve hizmetleri devlet ve yine devleti temsil eden hâkim sınıf tarafından yerine getirilir. Toprak açmak, köy ve kasaba kurmak, madenleri işletmek, güvenliği sağlamak, şehirlerde ticaret ve zanaat faaliyetlerini düzenlemek yine devlet kontrolü ile gerçekleştirilir. Feodal üretim tarzı ise özellikle X. -XIII. yüzyıllar arasında Avrupa ağırlıklı olarak dikkati çeker. Feodal üretim tipinde üretici köylü sınıfı senyör ya da serbest mülk sahibi, devlet ya da prens tarafından mükâfat olarak verilen

⁶⁰⁴Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s:58.

⁶⁰⁵Yücel Öztürk "thema" konusunu incelerken Vernardsky ve Barthold'un Altın Orda topraklarında "tümen" mevzusu üzerindeki tartışmalı görüşlerine de yer vermiştir. Tez çalışmamızda her üç çalışmayı da inceledim ve ben de Altın Orda toprakları için Öztürk'ün tespitlerine katılmaktayım.Yücel Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi" **Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, Sayı:31, Yıl: 2012,'den Ayrı Basım, Ankara 2013, s:180-181. Barthold,"Tümen" İA, 12/2,, İstanbul, 1988, s:39; George Vernardsky, *The Mongol and Russia*, New Haven Yale University Press, 1959,s: 115 ve 127.

⁶⁰⁶Asya tipi üretim tarzını Osmanlı örneğinde inceleyen Sencer Divitçioğlu'nun çalışması için bkz: Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Sermet Matbaası, Kırklareli-Vize, 1981, s.121.

toprakları tasarruf eden kişidir. Senyör toprakta çalışan köylüler üzerinde "toprak mülkiyetini elinde tutmak" sıfatı ike iktisadî bir baskıya da hak görmektedir.

X. yüzyılda Avrupa'nın pek çok kısmı malikâne olarak bilinen küçük siyasî ekonomik birimlere ayrılmıştı. Malikânenin işlevi köylünün güvenliğini, aristokrat sınıfın ise otoritesini ve geçimini sağlamaktı. Rus sahasında toprak tasarrufunun ve malikânelerin ortaya çıkışı bakımından Altın Orda Devleti dönemi önemli bir dönüm noktasıdır. Özellikle Rus Knezleri Moğollar ile karşılaşmadan önce, kendilerini tüm ülkenin hâkimi olarak görüyor ve toprak mülkiyeti ve malikâneler konusu fazla önem arzetmiyordu ancak Altın Orda yönetiminde toprakları ve malikâneleri siyasî ve ekonomik merkezleri haline getirdiler⁶⁰⁷. Ortaçağ Rusyası'nda da başlangıçta mülkiyet kavramı yokken zamanla özellikle Rus knezleri arasında "votçina" denilen mülkiyet kavramı doğdu⁶⁰⁸. Toprağın babadan oğula geçmesi anlayışı benimsendi. Altın Orda Hanları tarafından siyasî yetkileri ellerinden alınan Knezler topraklarını idarî ve iktisadî gayelerle sahiplenmeye başladılar. Bu mülkiyet anlayışı yalnız toprakları değil üzerinde yaşayan kölelerin sahiplenilmesini de kapsıyordu. Ortaçağ Rusyası'nda malikânelerin Altın Orda döneminde daha fazla önem kazandığı dikkati çeker. Malikâne Osmanlı topraklarında zaman içinde ayânlığın ve ardından büyük topraklara sahip ağalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı etki Altın Orda topraklarında da yaşanmıştır, Rus knezleri malikâneler kanalıyla ekonomik olduğu kadar siyasî bakımdan da yeniden güçlenme imkânı bulabilmiştir. 1497'den sonra büyük knez mülkiyetinde, vergi ödemekle yükümlü hür köylülerin çalıştığı topraklar vardı.

⁶⁰⁷İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:283.

⁶⁰⁸Donald Ostrowski, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", **Slavic Review** Vol. 49, No. 4 (Winter, 1990), s. 537. Ortaçağ'da özel mülkiyet kavramı ilgi ilgili bkz: Kürşat Haldun Akalın, "Ortaçağ İktisat Zihniyetinde Özel Mülkiyet", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, Yıl: 4, S. 6, Haziran 2012, s: 59-77.

Noyan veya Bey, Handan ulus (halkın yönetimi) ve yurt veya Nutugun yani ulusa ait halkın kullandığı toprakların yönetimini bazı askerî veya ekonomik hizmet karşılığı almıştır.⁶⁰⁹ Ulus sistemi Cengiz Han tarafından akrabalarına ve yakın adamlarına yönetmeleri için kabilelerin tahsis edilmesi şeklinde oluşturulmuştur. XIII. yüzyılda Orda'nın topraklarında 12 büyük ulus vardı.⁶¹⁰ Sadece oğlanlar (prensler) kendi uluslarını yönetmek için atadan gelen hakka sahiplerdi. Geri kalan aristokratlar bağlı oldukları yöneticiye hizmet sağlamak koşuluyla iktidar elde edebiliyorlardı. XIII. yüzyılda mülkiyet hakkı periyodik olarak gerçekleşmişti. Genellikle bu mesele kurultayda çözümlenirdi.⁶¹¹

Ötemiş Hacı'nın Cengiznâme isimli eserinden öğrendiğimize göre XIV. yüzyılda bütün devlet toprakları dört büyük idarî birime (ulus) bölünmüştü. Onların her birinin başında Hanın vekili ulus beyi vardı.⁶¹² Onlardan biri askerî vali olan Beylerbeyidir. Vezir (malîye bakanı) ikinci önemli kişidir. Diğer iki rütbe soylu veya seçkin feodal beylerin elindeydi. Günümüzde bu dört büyük ulusun isimlerini biliyoruz. Bunlar Sarac Ulusu (bu bölge Hanın şahsi mülkü olan ve İtil bölgesini de içine alan arazidir), Kırım Ulusu (en zengin ticârî bölgelerden biri), Harezmi Ulusu (Altın Orda'nın hayat şartlarına etki eden ve siyasî, kültürel ve ekonomik ilişkilerde yeterli idarî birim) ve Deşt-i Kıpçak Ulusu ki bugünkü Güney Rusya ve Ukrayna'da bulunan bozkırdır.⁶¹³

XIV. yüzyılda Cuci Ulusu toprakları 70 küçük birime (vilayet) bölünmüştü. Bunların başında da emirler vardı. Emirler Divan (vezir başkanlığında toplanan kurul) üyesi idiler. XIII. yüzyılda, feodal lordlar, ancak Hanın izni ile ulus sahibi olabiliyorlardı ve hizmetlerini terk etmeleri veya Han tarafından suçlanmaları yüzünden mülklerini

⁶⁰⁹German A. Fyodorov-Davydov, 1943, s. 43–44; German A. Fyodorov Davydov, **Kochevniki Vostochn Evropy pod Vlast'yu Zolotoordynskih Hanov**, Moskova, 1966, s: 240.

⁶¹⁰Egerov V.L.; **İstoričeskaya Geografiya Zolotoy Ordı (XIII-XIV)**, Moskova 1985, s: 131–135.

⁶¹¹German A Fyodorov-Davidov, **Obščestvennyy Sroy Zolotoy Ordı**, s: 46-48.

⁶¹²Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İ. Kamalov, Ankara 2009. Ayrıca bkz: **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c: I, s. 348, 412.

⁶¹³Egerov V.L.; **İstoričeskaya Geografiya Zolotoy Ordı (XIII-XIV)**, s: 135–136.

kolaylıkla kaybedebiliyorlardı. XIV. yüzyılda bu mülkler ulus ve yurt- birleştiler ve satılamaz ve miras yoluyla intikal eder bir karakter kazanmışlardır. Bu tip önlemlerle Özbek Han devletinin direncini ve yerleşik toprakların idare düzenini güçlendirmiştir⁶¹⁴.

Ortaçağ Avrupası toprak yönetim zihniyetinde önemli bir etkisi olan Feodalizm büyük arazilere sahip "esedî" ya da "senyör" denilen kişilere korunma ve adalet karşılığında mal ve hizmet üreten ve hür köylülerin alt tabakasını medyana getirdiği dikey olarak örgütlenmiş siyasî, iktisadi ve sosyal bir organizasyondur.

Moğol istilâsına kadar Rus knezleri, ülkenin hâkimiydi ancak toprak mülkiyetinin sahibi değillerdi. Knezlerin, ülkenin en yüksek toprak sahibi olduğu anlayışı Altın Orda döneminde ortaya çıkmıştır. Altın Orda döneminde siyasî yetkileri ellerinden alındığından, daha önce tarımdan ziyâde siyaset ile ilgilenen knezler, artık köy ve toprak işlerine daha çok önem vermeye başlamışlardır. Böylece malikâneler, knezlerin idarî ve ekonomik temeli haline gelmiştir. Artık topraklar knezler için sadece gelir kaynağı değil, idarî manada da mülkiyetin temelini oluşturuyordu⁶¹⁵.

Soyurgal, toprağa dayalı, vergi muafiyeti bulunan ve vârislere geçebilen bir tür bağıştır ve başarılı kumandanlara, ele geçirilen yerlerde mukavemet göstermeden merkezi otoriteye bağlılık gösteren yöneticilere, Hıristiyan ruhbanları dâhil din adamlarına, sanatkâr ve ediplere verilen bir ihsandır⁶¹⁶. Edigu, Şadi-Bek Han (1400-1407)'i tahta çıkardıktan sonra oğlu Nureddin'i ona atalık tayin etti. Şadi-Bek Han da Nureddin'e Hacı Tarhan daruğalıği ile birlikte Saray şehrinin 30 bin altınlık vergisini soyurgal etmişti. Halen onun soyundan gelen Mangıt mirzalan bu 30 bin altını alırlar.⁶¹⁷

⁶¹⁴Ötemiş Hacı, **Cengizname**, s: 55.

⁶¹⁵İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:320.

⁶¹⁶Ş. F. Farzaliyev, "XV-XVI. Yüzyıllarda Suyurgal (Hasan Bek Rumlu'nun Ehsanu't-Tevarih'ine Göre)", çev. İlyas Kamalov, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, İstanbul, 2006, s. 101.

⁶¹⁷Mustafa Kafalı, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi**, s:95.

Altın Orda Hanlığı gibi Cengiz Han sonrasında kurulan Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleriyle Bâbürlülüler'de soyurgal uygulaması vardı. Soyurgal, Codex Cumanicus adlı kaynakta da geçmektedir⁶¹⁸.

XV. yüzyılda artık Moğollar da bahar mevsiminde toprağı ekmeye başlamışlardı. Bu ekilen yerlerin sahibi yoktu. Buna rağmen bir tımar sisteminin mevcut olması muhtemeldir.

Berthold Spuler, İlhanlılar'da "soyurgal" kurumunu anlatırken bu tür arazilerin Anadolu, Ermenistan, Gürcistan, Şirvan, el-Cezîre, Kazvin, Şüşter ve Horasan'da bulunduğunu ve yalnız bağış olarak dul ve yetimlere değil öncelikle ücret ve ödül olarak devlet memurlarına, kumandanlara ve askerlere (irsî) verildiğini söylemekte ve malîye vezirliğine bağlı özel bir dairenin bu işle ilgilendiğini bildirmektedir.⁶¹⁹ İlber Ortaylı'ya göre soyurgal eski yönetici sınıfa ve toprak sahiplerine bolca bahşedilen bir imtiyazdır⁶²⁰. Bunun sebebi ise açıktır. Güçsüz bir bürokratik mekanizmaya sahip olan geleneksel devlet taşrada kendi bölgelerinde idarî, malî, adlî işleri yürüten eski zümreyi yok edip bir otorite boşluğu yaratmaktansa onlarla ittifakı tercih etmiştir.⁶²¹ Böyle bir ihsana kavuşan kimse aynı zamanda "Tarhan" unvânını elde etmiş sayılıyordu.⁶²² Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde soyurgalın yanı sıra "Tiyul" da görülür. Tiyul irsî olmayıp göreve/zamana bağlı bir vergi muafiyeti anlamındadır.⁶²³ İnalçık'a göre Osmanlılar'daki temliknâme

⁶¹⁸Codex Cumanicus, s:817 ve 818.

⁶¹⁹Berthold Spuler, **İran Moğolları**, s. 356-359

⁶²⁰İlber Ortaylı, "Osmanlı toprak Düzeninin kaynakları (15. yüzyılda İran Toprak Rejiminde Görülen Muafiyet ve İmtiyaz Sistemi Üzerine)", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 4 ,1978,s. 73.

⁶²¹İlber Ortaylı, a.g.m. s: 73.

⁶²²İlber Ortaylı, a.g.m. s: 74.

⁶²³İlhan Erdem, Kazım Paydaş; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik Yayın, Ankara 2007, s: 192. ; Mehmet Ölmez, "Soyurgal" maddesi, DİA cilt: 37; sayfa: 389.

özetle soyurgalın dengidir. İslâm devletlerinde yönetimin dağılımı temlik, soyurgal, yurtluk-ocaklık ve mâlikâne-mukâtaa şeklinde görülmektedir⁶²⁴

El-Ömerî'nin verdiği bilgiye göre, "Harez m toprakları Harez m şahlardan Cengiz oğullarına geçince Harez m askerlerini haliyle, tımarlıklarıyla bıraktılar babalarının ellerinde ne tımarlık kalmış ise oğullarının ellerine geçti emirlerin eyaletleri vardır ki onlar arasında yılda eyaletlerinden gelirleri iki yüz bin rayiç dinardan yüz bin rayiç dinara kadar iner. Ordu neferlerine gelince hepsine eşit olarak halis sikkeden 200 rayiç dinar verilmektedir"⁶²⁵.

Altın Orda ekonomisini toprağa bağlı bir ekonomi olarak tanımlayamayız. Esasen Moğollar göçebe olduklarından Kıpçak ülkesine geldiklerinde, ekicilik onlar için çok önemli bir rol oynamıyordu.

⁶²⁴Halil İncılık, "Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta'as and Awqâf", History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods (ed. J. Pfeiffer - Sholeh A. Quinn), Wiesbaden 2006, s. 114, 116.

⁶²⁵ El Ömerî , **Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr**'dan naklen Tiesenhausen s:388.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİNDE TİCARET ve TACİRLER

Tezin bu bölümünde ihrac edilen ve ithâlâtı yapılan mallar, iç piyasadaki ücretlendirme, fiyat hareketleri, piyasa kontrolleri, ticâreti teşvik için tacirlere tanınan imtiyazlar, şarap, köle ve buğday gibi stratejik önem taşıyan ticârî ürünlerin ihracına getirilen sınırlamalar veya yasaklamalar gibi ölçütlere göre Altın Orda Devleti'nin ticârî siyaseti değerlendirilmektedir. Bu bölümün bir alt başlığı olan Altın Orda Devletinde Tüccârlar bahsinde tüccârların kökeni-etnik teşekkülü, ticârî-ekonomik ve kültürel bakımdan Altın Orda Devleti'nin gelişiminde tüccârların rolü, "ortaklık" müessesesi gibi tüccâr örgütlenmeleri ve commenda gibi ticârî şirketler konularına yer verilmektedir.

I. ALTIN ORDA HANLARININ TİCÂRÎ POLİTİKALARI

Genel olarak tüm Moğol liderlerinin Cengiz Han'dan itibaren ülkelerinde ticâretin gelişmesine çok önem verdikleri bilinmektedir. Moğol liderlerin ticareti teşvikleri konusunda güzel bir örnek Cüveynî tarafından aktarılmıştır. Buna göre:

Kaan padişahlık tahtına oturur oturmaz Kaan'ın iyilik sever ve cömert olduğu haberi dünyanın her yerine yayılınca Kaan akın akın huzuruna gelen tüccarların mallarını seçmeden satın alıyor, onlara karşılıklarını fazlasıyla ödüyordu. Bazen de bakmadan ve fiyatını sormadan kumaş ve eşya alıyor, daha sonra ödeme yapacağı sırada tüccarlar mallarının fiyatını yüksek gösteriyorlar, bir yerine on istiyorlar, adi kumaşa kıymetli kumaş diyorlardı. Bunun duyulması üzerine gelen tüccarların sayısı her geçen gün çoğalıyor okyanus kadar malları dahi olsa iki gün içinde satıp bitiriyorlardı. Padişah satın aldığı malların zaten yüksek gösterilen fiyatından yüzde on kadar daha fazlasını vermelerini emrettiği zaman orada bulunan memurlar, zaten onlara mallarının değerinden fazlasını ödüyorsunuz, bir de yüzde on vermek gerekmez deyince Kaan, "Bizim istediğimiz bizimle ticaret yapanların

daima kâr etmeleri ve himayemizde para kazanmalarındır. Huzurumuza gelenleri zarar etmiş olarak geri çevirmek değil.

demiştir⁶²⁶.

Moğol Hanları bir ülkeye ticâret erbâbı gönderirken ona payza ve yarlık verir böylece gezgin tacir dokunulmazlık elde ederdi⁶²⁷. Altın Orda Devleti'nde de tacirler itibarlı bir konumdaydı. Altın Orda Devleti'ne en çok gelir getiren vergi kaynağı tacirler tarafından satılan veya Pazar yerine getirilen tüm mallardan alınan tamga vergisiydi⁶²⁸

Altın Orda Devleti için ticâret sadece ekonomik bir etkinlik olmakla sınırlı kalmıyor; sosyal gelişim açısından da önem taşıyordu. Tacirlere verilen önem onların kervanlarla seyahatlerini kolaylaştırmak ve savaş zamanlarında özel şartlara tâbi tutulmak şeklinde ayrıcalıkları da içeriyordu. Savaş dönemlerinde tacirlere cepheden geçmeizni veriliyordu. Moğol Devletlerinde hanların özel izni ile verilen, sahibine tam bir dokunulmazlık, serbest dolaşım hakkı gibi pek çok ayrıcalık tanıyan "payza"ya sahip olmak Ortaçağ'da ticaretle meşgul olan bir kişinin sahip olabileceği en büyük ayrıcalıktı⁶²⁹. Altın Orda Devleti'nde de tıpkı diğer Moğol Devletlerinde olduğu gibi esir alınan tacirler hangi milletten olursa olsunlar serbest bırakılıyorlardı. Ölen tacirin malları müsâdere edilmiyordu⁶³⁰. Batu Han Moğol istilasını nedeniyle eski canlılığını kaybeden ticârî hayatta eski seviyeyi yakalayabilmek için çok çabalamıştır. Batu Han Kırım'da, Bulgar alanında, İtil Havzası'nda, Harezmi ve

⁶²⁶Tarih-i Cihan Güşa, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s:239.

⁶²⁷Gordlevsky V. ; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev: Azer Yaran, Onur Yay., Ankara 1988, s: 211

⁶²⁸Mustafa Kafalı,**Altın Orda Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**,s:135.

⁶²⁹Ahmet N. Özdal, **Ortaçağ İslam Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016,s:268.

⁶³⁰Nadir Devlet;“Altın Ordu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**,c: IX , Çağ Yayınları , İstanbul, 1992, s: 167.

Kuzey Kafkasya’da bulunan şehirlerdeki esnaf ve tüccârsınıfından vergi alabilmek için ayrı bir teşkilat kurmuştu⁶³¹.

Altın Orda’da tüccârlar itibarlı bir duruma sahiptiler. Çeşitli vakıflar kurarak din adamları ile de iyi münasebetler kurmayı biliyorlar ve böylece ülkenin esas sahibi durumuna geliyorlardı. Tüccârların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccârlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu⁶³².

Çin, İslam dünyası, Rus toprakları dâhil olmak üzere Moğolların ele geçirdikleri bütün ülkelerde XIII. yüzyıldan sonra eskisine göre siyasî istikrarın arttığını görüyoruz. Siyasî istikrar ise ekonomi, ticâret, kültür ve diğer alandaki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Ayrıca şehir hayatının, sanayinin ve ticâretin yeniden canlanması bu bölgelerden vergi toplayan Hanların işine yarıyordu. Dolayısıyla Hanlar, istilânın izlerini çok kısa sürede silmek ve ele geçirilen bölgelerin gelişmesini amaçlamışlardır. Altın Orda’nın hâkimiyeti altına giren Rus toprakları da şehircilik alanındaki bu çalışmalardan olumlu etkilenmiştir⁶³³.

Moğollar’ın Doğu Avrupa’ya gelişlerinin ardından bu bölgede ticârî ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da, sonuç itibarıyla Moğollar bölgedeki Türk kabilelerini merkezî ve güçlü bir devletin idaresinde birleştirmiş ve bölgede ticâretin yeniden gelişmesini sağlamışlardı. Bunun neticesinde de, Deşt-i Kıpçak’a Bizanslı, İtalyan, Ermeni ve diğer yabancı tüccârlar tekrar gelmeye başlamıştır⁶³⁴.

⁶³¹A.Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:38.

⁶³²İlyas Kemaloğlu, “Altın Orda”, **Avrasya’nın Sekiz Asrı: Çengizogulları**, yay. haz. H. Alan - İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.138.

⁶³³İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:280 ve 281.

⁶³⁴Ekrem Kalan, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray Örneği)", s: 449.

Moğol İmparatorluğu, bir halkın ve bir hanedanın hâkimiyetinin altında Uzak ve Yakın Doğu'nun kültürel bakımdan gelişmiş ülkelerini tek çatı altında toplamayı başarmıştır. Bu husus hiç şüphesiz ticâretin ve halklar arasında kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu ve ardından da Çengiz Han'ın imparatorluğu kendi oğulları arasında paylaştırılmasıyla birlikte ticâret de dâhil olmak üzere her türlü ilişkiler sadece Moğol devletleri arasında değil, bölgenin diğer devletleri arasında da gelişmeye başlamıştır. Altın Orda Devleti; Memlûkler, Bizans, Balkanlar'daki diğer devletlerle iletişim içindeyken, İran Moğolları daha çok Çin, Papalık ve Batı Avrupa ülkeleriyle sıkı ilişkiler yürütüyorlardı⁶³⁵.

Altın Orda Devleti'nin toprakları, Karadeniz kıyısından Karadeniz ve Hazar bozkırları üzerinden doğu ve batıya uzanan ticârî yolların kesiştiği noktada yer aldığı için Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamıştır. Bu bölge Altın Orda öncesinde de ticârî kervanların sıkça geçtiği bir bölge olduğundan Moğollar bu bölgenin ticârî bakımından ehemmiyetini iyi anlamış ve bu geleneği devam ettirmiştir. Başkent Saray; Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus knezlikleri, Cenevîz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccârların buluştukları bir merkez olması nedeniyle Ortaçağ'ın en büyük ticârî merkezlerinden biri olmuştur.

Altın Orda Hanları kuruluş devrinden itibaren ülkelerinde ticaretin gelişimine ve tacirlerin ülkede serbestçe ticaret yapabilmelerine büyük önem verdiler. Altın Orda Hanlarının ülkelerinde ticareti ve tüccarları teşvik politikaları, soyulan ve saldırıya uğrayan tüccarların zararlarının hazineden ödenmesi, gümrük vergilerinin aşağıya çekilmesi ve yabancı ülkelerle imzalanan anlaşmalar ticaretin gelişmesini sağlamıştır.

⁶³⁵Abdulkadir Yuvali, "XIII. Yüzyılda Önyasya'daki Siyasi Bloklaşma", **Türk Kültürü Dergisi**, cilt.1, 1985,s.111-121.

Dönemin diğer devletlerine göre uyguladıkları düşük ticarî vergiler, Altın Orda topraklarını, özellikle de Kırım'ı Latinler başta olmak üzere yabancı tacirler için oldukça çekici bir coğrafya haline getirmiştir.

Altın Orda Hanları'nın Latinlerle ticaret anlaşmaları yaparak düşük gümrük vergileri uygulamaları ticareti büyük oranda canlandırmıştır. Altın Orda Devleti ayrıca çeşitli nedenlerle zarara uğrayanlara sahip çıkarak bir devlet sigortası modeli geliştirmiştir.

Altın Orda hanları hem Karadeniz'de siyasi üstünlük sağlamak hem de deniz aşırı ülkelerle gerçekleştirecekleri ticari faaliyetlerin önündeki en büyük engel olan korsan faaliyetlerine engel olmak için çeşitli tedbirler uygulamışlardır.

Mahkemelerde Latinler hırsızlık ve cinayet davaları hariç diğer davalarını kendi kuralları çerçevesinde karara bağlayacaklardı. Hukuki anlamda sağlanan bu ayrıcalık ile Latinler Altın Orda Devleti sınırları içerisinde hem ticari hem de hukuki ayrıcalıklara sahip olmuşlardır.

Latinler'in ticaretini gerçekleştirecekleri değerli taş, inci, altın, gümüş ve buğday üzerinden hiçbir gümrük ödememeleri "Lex Mercatoria" denilen Ortaçağ ticaret hukukunun bir gereğidir.

II. ALTIN ORDA DEVLETİNDE TACİRLER

Bu bölümde Altın Orda Devleti'nde tüccârların kökeni-etnik teşekkülü, ticarî ve kültürel bakımdan, Altın Orda Devleti'nin gelişiminde tüccârların rolü, "ortak", commenda vb. tüccar örgütlenmeleri konularına yer verilmektedir⁶³⁶.

⁶³⁶Ortaçağ'da ticaretin örgütlü yürütüldüğü aşikârdır ancak peşinen belirtmekte yarar vardır ki tacir örgütlenmelerinin kökenine dair kesin yargılarda bulunmamak gerektiği kanaatindeyiz. Henri Pirenne de meşhur çalışmasında "Tüccar Sınıfı" başlığı altında herşeyden önce şu ifadelere yer vermiştir: "Herhangi birşeyin kökeni saptama bakımından eldeki bilgiler hemen hemen her zaman doyucu olmaktan çok uzaktadır. Bu nedenle ticaret akımını yaratan ve tüm Avrupa'ya yayılmasına yol

Altın Orda' da tüccârlar itibarlı bir duruma sahiptiler. Tacirler çeşitli vakıflar kurarak din adamları ile de iyi münâsebetler tesis etmesini biliyorlar ve böylece ülkenin esas sahibi durumuna geliyorlardı. Tüccârların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccârlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu.

Altın Orda hanı Batu Kırım'da, Bulgar alanında, İtil Havzası'nda, Harzem ve Kuzey Kafkasya'da bulunan şehirlerdeki esnaf ve tüccâr sınıfından vergi alabilmek için ayrı bir teşkilat kurmuştu⁶³⁷.

Ortaçağ'da ticâret hukuku oldukça gelişmişti özellikle İslam kültürünün etkisiyle tüccârın can ve mal güvenliği konusunda önemli güvenceler sağlanıyordu. Bu konuda bir örnek olarak, eğer nereli olduğu açıkça bilinen bir tâcir Gur ülkesinde ölürse, malları o adamın hemşerilerinden bir tüccâra teslim edilirdi. Eğer vefat eden tâciri tanıyan yoksa mallarını teslim edecek kimse bulunamazsa malları kadıya teslim edilir ve şeriata göre o malı alma yetkisi olan bir adam gelinceye kadar üzeri mühürlenirdi. Altın Orda Hanı Canibek'in Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği 1347 tarihli yarıklıkta da "Eğer herhangi bir Venedik gemisi denizde kaza yaparsa Venedik halkı, şehrin darugası ve başkaları eşyaları çalma, onlara zarar verme ve hatta onlara dokunma hakkına sahip değildir." hükmü eklenmişti⁶³⁸.

Çeşitli coğrafyalarda örneklerini gördüğümüz üzere devletin ticâret politikasının en sağlam ilkelerinden biri tâcirin zararını olabildiğince telâfi etmek ve sorunsuz bir ticâret faaliyeti yürütebilmesini sağlamaktı. Örneğin korsan ve eşkıya saldırısına uğrayan ticâret malını, hazine derhal sahibine öderdi.

açan tüccar sınıfının gelişmesinin tam bir görünümünü ortaya koymak olanaksızdır." Bkz: Henri Pirenne, Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması, Çev: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1991, s:85.

⁶³⁷ A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:38.

⁶³⁸ M.Özyetgin-İ.Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, s:110.

Devletlerin sağlamaya çalıştığı güvenceye rağmen yine de Ortaçağ'da korsanlık oldukça yaygın bir baş belasıydı. Moğollar Yakın Doğu'nun süper gücü olarak ortaya çıktığında ilk zamanlarda Anadolu ticâretini de sekteye uğrattılar. 1252 yılında Harran'dan Bağdat'a giden büyük bir kervanı bastılar mallarını yağmalayıp tacirleri öldürdüler. İlhanlı tâbiyetinde bulunan Ermeniler de 1274 yılında Anadolu'dan Suriye'ye Türkmen at ve katırları götüren bir kervanı soydular.

Altın Orda sahasında diplomatik vesikalar arasında da bazı yağma haberlerini ve devletin bu konuda izlediği tutumu gözleme imkânı veren örnekler bulunmaktadır. Örneğin 1353 sonbaharında sonra Amiral Nicolo Pisani liderliğindeki Venedik kadırgası, İstanbul'a Haliç koyunda Nicolosi'nin idaresinde hayvan taşıyan bir Ceneviz kargo gemisine saldırıp gemiyi soydular. Cenova teknesinde bulunan Kırım Altın Orda tüccârlarının mallarında yaşanan zararın 9 tyumena olduğu ortaya çıktı. Venedik ve Cenova arasında sıcak çatışma ortamında iki Altın Orda tüccârına saldıranların bazıları yakalandı, bazıları öldürüldü ve onların mülkiyetindeki malları yağmaladılar.

Canibek Han, dönemin Kırım valisi Ramazan'a Venediklileri cezalandırması ve tüccarların zararlarının karşılanması talimatını vermişti. Kırım hâkimi Ramazan'ın Venedik Doçu'na gönderdiği, 4 mart 1356 tarihli bitikte konu teferruatlı biçimde anlatılmıştır. "Konstantinopolis Haliç'inde Nicolo Pisani'nin 16 gemisi, Cenovalı Nicoloso Scoto'nun gemisinden, Solhat tümeninden İdumelik, Animandi, Sebahattin, Aknok, Todoros, Juanes, Stefanos, İdudiment ve Kalos isimli tüccarları esir etmişler, onların 4000 som'una el koymuşlardı. Bu tüccarlardan ikisi öldürülmüş, idumelik ve Animandi 2 yıl süreyle Kandiya'da hapiste tutulmuştur. Ramazan başka seferlerde de bu soygun ve tutuklamalardan bahsettiğini ama cevap alamadığını, bu nedenle

Venedikli iki tüccarın esir edildiğini, onların sağlıklarının iyi olduğunu bildirmiştir. Altın Ordalı tüccarların mallarının iadesi sağlandığında Venedikli tüccarlardan aldıklarını iade edecekler, eğer iade etmezlerse Kırım hâkimi Ramazan da esir ettiği Venedikli tüccarlara mallarını iade etmeyeceğine yemin etmiştir⁶³⁹.

Ramazan Venedik Doç'una durumu bildirmiş, ondan bir telafi işlemi gerçekleşmediği gibi bu arada iki Altın Orda tüccarının daha Venediklilerin ellerinde olduğunu öğrenmişti. Ramazan Venediklilere tepki göstermek için Kırım'da bulunan iki Venedikli tüccarı hapsedmişti. Tüccarlar esaretten karşılıklı azat edilseler de Altın Ordalı tüccarların maddi zararı karşılanmamış hatta Venedikliler zararın karşılanması için gönderilen Altın Orda tüccarını kovmuşlardı. Bessimat adındaki bir başka tüccar Kıbrıs'tan dönerken kendisine Venedik gemilerinin saldırdığını ve 500 som değerinde malını çaldıklarını bildiren bir dilekçe ile başvurmuştu. Berdibek Han'ın 13 Eylül 1358 tarihinde Kutluğ Timür'e gönderdiği talimatnâme Venedikli konsolosa başvurup durumu anlatmak zorunda olduğunu söylemiş, ödemenin biran önce yapılması için çabalamasını istemiştir⁶⁴⁰.

Bir başka yağma haberi Tverli tüccar Afanasiy Nikitin⁶⁴¹ tarafından kaydedilmiştir. Tüccar, 1466 yılında Moskova'ya gelen Şirvanşah Hanlığı elçisi Hasan Bey ile beraber ticaret kervanında seyahatleri sırasında Astarhan yolu

⁶³⁹M.Özyetgin-İ. Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, TTK. Ankara 2017, s:115.

⁶⁴⁰ M.Özyetgin-İ. Kemaloğlu, a.g.e. s:127.

⁶⁴¹Afanasiy Nikitin, ele aldığımız dönemdeki tüccarlar arasında hakkında en detaylı bilgilere sahip olduğumuz şahıslardan biridir. Nikitin, gezdiği toprakların zenginliklerini oldukça detaylı bilgiler vererek biberinden karanfile, kıymetli taşlarından fillerin fiyatlarına kadar hepsini yer ve mekân göstererek notlarına kaydetmiştir. Nikitin hakkında hazırlanmış değerli bir makale için bkz: Kerami Ünal, "15. Yüzyılda Rus Tüccar Afanasiy Nikitin'in Üç Deniz Ötesine Seyahat Notları", **International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 6, December 2012, s. 535-549.

üzerinde Han'ın emriyle Tatarlar tarafından saldırıya uğrayarak yağmalandıklarından yakınıyordu⁶⁴².

Altın Orda Devleti'nin hâkimiyet döneminde Rus tüccar, Azak yöresindeki ve Kırım'daki İtalyan kolonileri ile de yoğun ilişkiler kurdular. Dönemin Rus tüccarları en kârlı işlerini Suroj (Soldia) ile yapıyor; bu gruba "suroj ile iş yapanlar" deniliyordu. Surojaneler, XIV. yüzyılda Moskova ticaretinde önemli bir rol oynadılar. Moskova tüccar sınıfının üst tabakasını teşkil eden ve "Moskova Gosti'si" diye bilinenler de Surojane'lerdi⁶⁴³.

XV. yüzyıl başlarında Moğol hakimiyeti altında yaşayan ve av rehberi ya da muhafız olarak Pekin'e gönderilen Ruslar bu sayede Çin'in, Semerkant üzerinden geri dönerken de Hindistan'ın zenginliklerini keşfettiler. 1466 yılında Tverli tüccar Afanasi Nikitin liderliğinde Hindistan için ilk keşif heyeti oluşturuldu. Çin ve Hindistan Rusya ve Baltık malları için Astrakan, Buhara ve Hive henüz değerlendirilmemiş birer temas noktasıydı. Zotov, Rus sarayına şu notu yazacaktı: "*Bu kentler bizim çok işimize yarayacaktır çünkü Çin'in ve Hindistan'ın zenginlikleri buralara ulaşmakta*"⁶⁴⁴.

Devletin yalnız Doğu topraklarında değil Batı ticaret yollarında da zaman zaman güvenlik sorunları yaşanıyordu. Latinler bir ara Tatarlar'ın un arabalarındaki çanı bile çalmışlardı. Bu olayı Kefe elçisi Giacomo Castagna' muhasebe kayıtlarında

⁶⁴²Dinçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı" *Dominance Struggles in Lower İtil Region and Astarkhan (Haji Tarhan) Khanete Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012), s.463.

⁶⁴³George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, s: 409.

⁶⁴⁴Marc Ferro, *Sömürgecilik Tarihi, Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*, Çev: Muna Cedden, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s: 29.

"kazara olan, öngörülmeven" giderler arasında belirttiklerinde yine bir Latin kaynağından öğreniyoruz⁶⁴⁵.

Özellikle de Altın Orda tahtında yaşanan kavgalar yüzünden kargaşa dönemlerinde ülkede düzen sağlanamadığında yollar hiç de tekin olmuyordu bazen Rus knezleri bile soyulmuşlardı.

Aslında devlet, tâcirlerden aldığı vergiler nedeniyle onları korumayı önemsiyordu. Örneğin Berdibek Han, Kutluğ Timur'a gönderdiği bir yarlık ile malları soyulan tüccarların şikayeti üzerine telafi için acilen birşeyler yapılması talimatını vermişti⁶⁴⁶.

Altın Orda Devleti tüccarlara soygun ve yağmalara karşı güvence vermeye çalışıyordu. Azak'a gelen Hıristiyan ülke gemilerinden alınan vergiler Taytuğlu Hatun'a tahsis edilmişti. Taytuğlu Hatun bu nedenle Latinler ile yaşanan gerginliklerin çözümünü önemsiyordu. Altın Orda Hanlığı'nın adamları, Nicolay Schoti'nin gemisine bindikten sonra Konstantinopolis'e mal almaya giderken 9 Venedik gemisi bu galeaya⁶⁴⁷ saldırdı ve hanlığın adamlarını esir etti. Venedik galeyası ayrıca Kıbrıs'tan dönmekte olan hanlığın adamlarını soydu. Hanlığın bu adamları hanın yanına gelerek ve şahitleri göstererek kendi zararlarının 2830 som

⁶⁴⁵Çeşitli giderleri sayarken bu işin de "kazara" masraf olduğunu ve Kefe'deki elçi Giacomo Castagna'ya bu işin telafisi için 116 asper verdiklerini belirtiyorlardı. Expense diverse et accidentales debent nobis [...] Item die XX februarii pro Iacobo Castagna interprete et sunt pro expensis factis per ipsum Iacobum pro eundo Sorcato occaxione allius tartaro qui depredavit in campana carro farine et dictus pro solucione facta per dominum Manfredum in CXVI asp. XXX (ASG SG 1227, f. 54v).Örneğe dikkatimizi çeken çalışma için bkz: Annika Stello, **Grenzerfahrungen. Interaktion und Kooperation im spätmittelalterlichen Schwarzmeerraum**, Diss. Trier 2011.s.105.

⁶⁴⁶Berdibek Han'ın Kutluğ Timur'a verdiği yarlığın İtalyanca metninde şu ifadeler yer alıyordu: "Condemelich Jouannes et Stefanos et Aymedin Ysof. Questi homeni son vegnudi a nuy, e lor si an sporta la so peticion in lo seruio de mercandaori: andando mercadanti in Constantinopoli, le galie de Veneciani shontradndo, Il m IIII c XXX somi in arzeno et altra mercandaria fossemo derobadi, et homeni fo morti, li altri si an tegnudi in preson anni II et stagando anni II nuy schampassemo, e vegnando a lo Sancto İmperador auemo inchinado. Fata la gratia che Ramadan douesse zerchar da li Veneciani Franchi se debia tuor et pagar questo auer in quella fiada li franchi disse de pagar questo auer et Ramadan perzo manda I so messo et andando la non fo pagado et fo cazado via. La parolla de Berdibech a Cotelletemur" ifadeleri yer alıyordu.

⁶⁴⁷ Galea, Kürekli, uzun ve alçak gemidir.

olduğunu tespit etmişlerdi. Han onlara şefkat göstererek altın tamgalı yarlık verip Azak'taki elçi ve tüccarlar belirtilen bu parayı malları yağmalanan tüccarlara ödesinler diye görevliler tayin etmiştir. Venedik elçileri karşı çıkmışsa da Taydula Hatun mağdurlara kendi hazinesinden 550 som ödenmesini emretmişti. Bahsi geçen bu devlet sigortası uygulamasını Taydula Han Bike'nin Venedik Doç'una Gönderdiği 14 Mart 1359 tarihini taşıyan bitik metninden öğrenmekteyiz⁶⁴⁸.

Altın Orda Hanlarının tacirleri koruma çabasına rağmen ticaret yollarında korsanlık ihtimali hep vardı ve bu nedenle Ortaçağ tacirinin yollarda can ve mal güvenliğini sağlamayı sadece devletin resmi yöneticisinden beklemek gibi bir lüksü yoktu. XIII-XV. yüzyıllar esasen gerek doğuda ve gerekse batıda esnaf örgütlenmelerinin en yoğun görüldüğü teşkilatlanma dönemidir. Kaldı ki İtalyanların böylesine etkin olduğu bir ticârî sahada esnaf teşekkülleri ikili bir boyut arz etmektedir, sadece Türkler değil Latinler de Gild ve Hansa Birlikleri⁶⁴⁹ gibi adlarla örgütlenerek korsanlık vb tehlikelere karşı güç birliği yapmışlardı.

Ortaçağ'ın en önemli tüccar birliklerinden biri olan Ortaklar, ticâretin ve ticâret maddelerinin çeşitlerine göre farklı guruplara ayrılmışlardı. Ortaklar'la "*uzan*" yahut "*ozan*" denilen sanatkârlar, Moğol Hanları tarafından ayrı "*darugalık*"a (şahna'lık, komiserlik) tâbi tutulmuşlar⁶⁵⁰ ve bunların reisine de "*Ortak ve uzanların darugası*" denilmiş, bu da bir nevî ticâret ve sanayi nazırlığı gibi bir hükümet müessesesi olmuştur. Ortaklıklar daha fazla sermaye birikimi ve aynı zamanda risk dağılımı imkânı verdiği için Ortaklar ufak ticâretle değil, büyük ve uluslararası

⁶⁴⁸M.Özyetgin-İ. Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, s:102.

⁶⁴⁹Hansa birliği ilk önce Alman ticaret şehirlerinin örgütlenmesi şeklinde başlamış ardından 1367'de resmi olarak daha büyük bir ticârî birlikte teşekkül etmiştir. Bu işbirliğine daha sonra Venedik, Londra ve Bruj gibi pek çok Avrupa ülkesi de ticaret kolonileri ile katılmıştır. Altın Orda sınırları içinde Hansa birliği hakkında bkz: Haydarov T.F. "Torgovyye Otnosheniya Ganzeynskogo Soyuzu i Zolotoy (1262-1357 gg.)", **Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya**, Institut istori i imeni Shigabutdina Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan), Sayı: 5, Yıl: 2012, s:335-339.

⁶⁵⁰Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s: 122.

ticâretle meşgul olmuşlar ve Yahudiler de bu işe karışmışlardır⁶⁵¹. Güney İran'da Lûr Atabeyleri 1284 yılında isyan ederek İlhanlılar'ın önemli devlet adamları sıfatıyla bu vilayette bulunan "ortak"ları öldürürken, oradaki zengin Yahudi tüccârlarını da beraber öldürmüşlerdi; hükümet bu isyanı şiddetle bastırdı⁶⁵².

Ticârî yolların ve tüccârların güvenliğini sağlamak ve böylece ticâretin gelişmesini hızlandırmak amacıyla Altın Orda ve diğer Türk-Moğol devletlerinde ortak teşkilatı kurulmuştur. Moğolların Uygurlardan benimsedikleri bu teşkilat, bir tür ticâret şirketi olup, devlet hazinesinden düşük faizle kredi almış ve özellikle büyük çapta ve uluslararası ticâret ile meşgul olmuştur. Ortaçağda faizle ilgili görüşler ise değişiklik göstermektedir. Ortaçağın ilk 700 yılında dinler tarafından faizi yasaklayan açık ve kesin kurallar koyulmamıştır. Daha sonraları faizi yasaklayan kurallar kilise tarafından konulmuşsa da bu yasaklamanın temelinde yatan gerçek nedenlerin ne olduğu açıklanmamıştır. Ortaçağ düşüncesinde para üretim açısından kısır olarak kabul edilmiş, sahibinin herhangi bir emeği olmadan herhangi bir değer üretemeyeceği kabul edilmiştir⁶⁵³.

Ortak teşkilatı, birçok yükümlülük ve vergiden muaf tutulmuş ve diğer yerli tüccâr zümreleri içinde ayrıcalıklı bir yere sahip olmuştur. Böylece ticâret bir nevîdevletin kontrolü altına alınmış ve desteklenmiştir. Ortaçağ İslam dünyasında Kapitalizm üzerine kıymetli bir tetkikeser hazırlamış olan Suphi Labib'e göre, Ortaçağ İslam dünyasında devlet tarafından kurulan ve korunan fabrikalar, yalnızca yöneticilerin hiç de az olmayan kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı

⁶⁵¹Endicott-West E. "Merchant Associations in Yuan China, the Ortoy" *Asia Major*.- 3.ser., 2, 1989, s:127-54.

⁶⁵²Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970, s: 122.

⁶⁵³XV. yüzyıla kadar Ortaçağ'da faiz yasaktı. Orta Çağ Skolastik dönem iktisadî düşüncelerinde temsilcisi Atinalı Thomas faiz yasağı görüşürünü temellendirmiştir. Ortaçağda bu görüşü kilise de benimsemişti. İrem Kurt, **15. Yüzyıla Kadar Kilise Hukukunda Faiz Yasağının Temellendirilmesi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası İlahiyat Bölümü, Bitirme Ödevi, İstanbul, 2014, s: 3-15.

zamanda ticaret için de üretim yapıyordu⁶⁵⁴. Altın Orda Hanı Uluğ-Muhammed'in Osmanlı Sultanı II. Murad'a gönderdiği 1482 tarihli mektup, "ortak teşkilatı"nın öneminin ortaya konulması açısından değerli bir kaynaktır. Uluğ-Muhammed bu mektupta Osmanlı Sultanı'na eski düzenin yeniden canlandırılması ve ortak tüccârlara karadan ve denizden gidip gelme imkânının tanınması temennisinde bulunmuştur. Altın Orda Hanları ticâretin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Hanların ticârete verdikleri öneme, tüccârlara tanınan imtiyazlar da işaret etmektedir. Örneğin 1283 yılında Ahmet Baskak, Rus knezliklerini cezalandırmak üzere çıktığı seferde Rus boyarlarıyla birlikte Alman tüccârlarını da esir etmiş, ancak onların tüccâr olduklarını öğrendikten sonra serbest bırakmış, mallarını da iade etmiştir⁶⁵⁵. Altın Orda'da tüccârların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlara cepheden geçme izni veriliyor, esir alınan tüccârlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu. Bununla birlikte, Osmanlılar Memlûklar gibi çağdaşı İslam ülkelerinin çoğunda mevcut olan "amân ilkesi" ve buna bağlı olarak "amân-nâme" verildiğini Cengiz soylu devletlerde Müslüman olduktan sonra da görmeyiz. Hatta öyle ki Altın Orda'da bu ilkenin tam tersi bazı uygulamalar gerçekleşmiştir. Toktamış Han, Rus prensliklerinin boyun eğmesini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya savaşının intikamını almak için 23-26 Ağustos 1382 tarihinde Ryazan ve Suzdal knezlerinin desteğiyle Moskova'yı kuşattı. Başarısız olunca Moskovalılar'dan alacağı az miktarda para karşılığında kuşatmayı kaldıracağına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açınca şehri yerle bir etti ve büyük ganimetlerle geri döndü. Kaynaklarda bu savaş dolayısıyla Moskova'da

⁶⁵⁴Subhi Y. Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s.233.

⁶⁵⁵PSRL, II, **Voskresenskaya Letopisy**, s. 237 ve İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s:286 ve 287.

24.000 kişinin öldüğü belirtilir. Böylece Toktamış, Altın Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi. Toktamış Han 1385 yılında Tebriz seferinde Toktamış'ın askerleri sekiz gün boyunca şehre giremedi. Bunun üzerine Toktamış, Moskova'da uyguladığı taktiğe başvurdu. Tebriz halkı 250 tümen altın karşılığında barışı kabul etti. Fakat Toktamış Han antlaşmayı bu defa da bozarak ordusunu şehre sokmuş, Tebriz'i yağmalamış ve âlimlerini başkentteki Saray'a götürmüştür.

Altın Orda hanı tarafından "devetum" denilen ticaret yasağı ile de zor durumda kalan Latin tüccarlar aslında karşılaşacakları zorluklara alışkındı, daha öncesinde Bizans, Mısır ve Suriye ile yaptıkları ticarete de çeşitli tarihlere bazı ticaret yasaklarıyla karşılaşmışlardı. Üstelik bu tepkiler bazen sadece alış-veriş işlerinin sınırlandırılmasıyla kalmayıp tutuklama, mallarına el koyulması ve hatta canlarından olmak kadar ağır bedelleri ödedikleri de olmuştu. Ortaçağ tüccarının taşıdığı tek risk kâr elde edememek değildi kimi tüccarlar anavatanlarına bir daha geri dönemediler. Tacir Jacopo Oliviero ve yeğeni Çin'de öldü, Gazne'de ölen I. Giovanni ya da Hindistan'da hayatından olan Benedetto Vivaldi bu talihsiz tüccarlardan sadece birkaçı idi.

Altın Orda Hanlarının Venedikli tüccârlara verdikleri yarlıklarda Hanların tüccârları koruma altına aldıkları görülmektedir. Meselâ, Canibek Han'ın 1347 tarihli yarlığı, Venedikli tüccârlara Azak'ta ticâret yapma hakkı yanı sıra birçok konuda imtiyaz tanımıştır. Yarlıkta tüccârlardan ancak sattıkları mallar için vergi alınması gerektiği ve tüccârların gemilerinin denizde kaza yapması durumunda kıyıya gelen malların koruma altına alınması ve tüccârlara geri verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Yarlıkta ayrıca Venedikliler tarafından satılan altın ve diğer değerli

taşlar için ticârî verginin alınmaması gerektiği yazılmaktadır. Böylece Altın Orda Hanları bir taraftan tüccârların çıkarlarını savunurken, diğer taraftan da ülkenin zengin tabakasının, ihtiyaçlarını kolaylıkla karşılayabilmelerini ve altın ve diğer değerli eşyaların bölgeye getirilmesini teşvik etmişlerdir⁶⁵⁶.

Tarihi kaynaklar,1359-1366 yılları arasında Tana'da geçerli olan meslekler ve tacirler için birçok isim vermektedir. Venedik kapalı bir topluluk değildi, Venedik konsolosu orada bulunan diğer etnik ve dinî guruplara hoşgörü ile yaklaşıyordu. Azınlık oldukları bir alanda kendi toplumlarını koruma ihtiyacı hissettiler. Yabancı düşmanlığı olayları, diğer kaynaklardan gelen işleyişi tüccârlar ile ilgili hiçbir özel kısıtlama yoktur. Kaynakların verdiği bilgilere göre Müslümanlar ve Cenevizliler arasında özellikle köle alışverişinde Venedikliler ve Ermeniler arasında doğan şirketler arasında oldukça işlevsel bir etkileşim vardı. Genellikle Tana'ya köle satan yerliler yani iç tüccârlar ve daha sonra büyük müktaarlarda köle tedârik eden tüccârlar vardı.

Altın Orda coğrafyasındaki tacirlerden en meşhuru Francesco Balducci Pegolotti'dir. “La Pratica della Mercatura” adlı eseri, Karadeniz ticâret tarihi için vazgeçilmez kaynaklardan biri durumundadır. XIV. yüzyılda Batılıların Doğu ile ticâreti, ticâret yolları, ticâret malları, fiyatlar ve yolların güvenliği hakkındaki bu önemli eseri yazan Pegolotti, aslında 1340 yıllarında Bardi ticâret şirketi adına çalışan Floransalı bir banka memuru idi. Pegolotti, Moğol İmparatorluğu döneminde özellikle Altın Orda zamanında Avrasya ticâreti, yol güvenliği ve büyük ticâret merkezlerindeki mevcut mallar ve fiyatları araştırmak üzere Doğu Akdeniz’de çalışmak üzere görevlendirilmişti.

⁶⁵⁶İlyas Kamalov,*Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, s:287.

19 Ekim 1362 tarihinde Manuel de Guarnieri Vasiyetnamesi⁶⁵⁷, tamamı Cenevizli atanan tanıklar yani "fedecommissari" ile aynı zamanda Cenevizli Andreolo de Multa'dan söz eder. Fiziksel açıdan farklı grupların üyeleri arasında bile yakınlaşma vakaları vardır; onlar Tana topraklarımızda ev «positam in Tana in territorio nostre civitatis»ile 24 Eylül 1359 tarihinde Niccolò Baseggio, Bartolomeo Loredan'a mal satması için vekâlet vermiştir⁶⁵⁸. Aynı yılında 30 Aralık tarihinde Venedikli Giovanni di Benedetto ile birlikte yaşayan Theodora «uxor condam Georgii Januensis de Soldadea» ile bir anlaşma imzalamıştır. O Gasparino Superanzio ile tanık olarak mevcut olan Simone da Lione, Konstantinopolisli Theodore, Anconalı Susove Kandiyalı Marco di Leonardo ile bir borç anlaşması yapmıştır. Leonardo Bembo Tana'daki evleri kiralamakta olan kardeşi Bartolomeo'ya "domode novo hedificata" hariç olmak üzere hiçbir veto teşkil etmeden kiracı olabileceği yönünde talimat vermiştir⁶⁵⁹.

Tana'da XIV. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle aktif ve yüksek net gelirlere sahip Müslüman tüccârların varlığını gösteren kayıtlar bulunmaktadır. Tana'da bir Müslüman olan Mesut, "Saracuset Mercator" (Müslüman tüccâr), Peter Penzi'ye, "major patronus navis" Malların birçoğu için 220 sommi'den fazla ödeme yapmıştır. 1359 ilâ 1360'ta Müslümanlar da köle alış ve satış işlemlerine dâhil oldular, ancak diğer Batılılara göre daha az oranda kaldılar. Bununla birlikte 1363 yılındaki artışın nedenini belirlemek zordur. Müslüman olarak tanımlanan bazı tüccârlar aslında Maverâünnehir (Urgenç, Buhara, Semerkant) taraflarındandır. Müslüman tüccârların, büyük yoğunlukla Batılı tüccârların ikâmet ettikleri Tana'da

⁶⁵⁷ ASV, CI, **Notai**, busta 19, testamenti/14 e 15.

⁶⁵⁸ ASV, CI, **Notai**, Busta 19, reg. I/72.

⁶⁵⁹ Michele Lupo Gentile, *Il Regesto del Codice Pelavicino. Atti della Società ligure di storia patria*, Volume 44, Genova, 1912, s: 515.

yerleşmek yerine sadece ticaret amaçlı seyahat edip geri dönmüş olmaları daha muhtemeldir⁶⁶⁰.

Tana'da tarihî belgelerde Saraceni yani Müslüman olarak tanımlanan birçok kişi vardır. Müslümanların ticarî işlemleri ağırlıklı olarak köle satış kayıtlarında dikkati çeker. 16 Eylül 1359'da Muhammed Giovanni Barozzi'ye köle satmıştır; 29 Eylül 1362'de Tana'da yerleşmiş Müslüman tüccârlardan biri "Tana Machorethuscondam Plathus Saracenus habitator" Marco Bon'a bir köle satmıştır. Bazıları ise Cenevizliler ile birlikte bankerlik yapmış ve borç para verilmesinde en aktif rolleri oynamıştır; Örneğin Saraceni (Müslüman) Banker olarak tanınan Miracomet Muhammed Coza Aly (Ali) Pietro del Rosso'ya borç para vermiştir⁶⁶¹.

XIII. yüzyılda gerek doğuda ve gerekse batıda ticaret hacminde büyük bir gelişme yaşanmıştır. Üretim hacminde genişleme ekonomik büyümenin temel göstergesidir diyebiliriz. Kent içlerinde veya uluslararası ölçekte panayır ve pazarların kurulması da ekonominin daha çok paraya dayalı hale gelmesi ve ticari metotlarda görülen bazı gelişmeler ticari büyümenin göstergeleridir.

Yakın Doğu'da kâr ve zarar daha fazla olurdu. Tacirlerin ödeyecekleri ticarî vergiler coğrafyaya göre çok büyük farklılıklar göstermekteydi. Pegolotti Tebriz Ayas arası karayolunda mal taşımak için yapılacak yolculuk sırasında tüccârların ödemek zorunda kaldıkları ücretleri ve görevlilerin tanımı sıradan giderlerden bahsetmiştir. Tebriz'de İlhanlı hükümdarı Ebu Said (1316-1335) döneminde giriş, transit, gece konaklama noktasından itibaren yükleme depolama ve koruma ücretleri

⁶⁶⁰ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/193.

⁶⁶¹ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/21, ASV, PSM, **Misti Commissarie**, Busta 106, ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/61, 69 e 156.

hayvan başına 209 Asper gibi önemli bir toplamı tutarında tarh edilmişti⁶⁶². Marco Polo havyar için %40 biber için % 44 vergi oranlarından söz etmektedir. Çin'de ise mallar bugün olduğu gibi Ortaçağ boyunca da ucuzdu. Tacirler karşılaşacakları risklere değip değmeyeceğine karar verip ticâret rotalarını ona göre belirliyorlardı. Pegolotti'ye göre bir ticâret kervanında yaklaşık 60 kişi varsa o tacirler güven içinde ülkelerine dönebiliyorlardı⁶⁶³.

Doğu'da Yahudiler'in ticarî faaliyetleri çok erken devrelerden itibaren uluslararası boyutlara ulaşmıştı. Çoğu Yahudi tüccâr Maveraünnehir'e seyahat etmekteydi. VIII ve XIII. yüzyıllarda Maveraünnehir'de mimarî, ticâret ve ticâret yolları, çiftçiliğin geliştiği, Semerkand, Buhara, Şaş, Biskent, Ahsikent, Fergana, Kuva, Marginon, Oş, Özkent, Havakent, Hocant, Cend, Urgenç, Hiva, Merv ve Tirmiz gibi gelişmiş şehirleri ile dikkati çekmekteydi. Azak'ta, Kafkasya'da ve diğer bölgelerde ticârette Yahudiler'den söz edilmesi Bizans İmparatorluğu sınırları içindeki varlığına bağlıdır. David Jacoby tarafından yapılan çalışmalara göre, X. yüzyılın sonundan itibaren, Konstantinopolis'te Bizanslı Yahudiler vardı⁶⁶⁴. Pera'da XI. yüzyıldan itibaren Yahudiler'in ticâret yaptıkları kaynaklarda görülür, Galata Kulesi yakınında Yahudiler'e ait bir mezarlık bulunmaktadır. Sadece IV. Haçlı Seferi öncesinde Pera Yahudi mahallesinin uzantısı olan 20 dönümlük bir arazileri vardı. 1203 yılında Konstantinopolis yangınında Pera'daki Yahudi ticâret merkezinin dörtte biri yıkıldı, Yahudi tacirlerin çoğu hayatlarını kaybetti. Pera'daki bu olayın da etkisiyle XIV. yüzyıl ortalarında Kırım Kenti'nde Yahudi tacirlerin varlığı daha

⁶⁶²Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. A. Evans Cambridge, MA, 1936, s: 28–29.; Nicolo di Cosmo, “Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts”, *Mongols, Turks And Others*, ed. R. Amitai – M. Biran, Leiden-Boston 2005, s: 400.

⁶⁶³Pegolotti a.g.e. s:30.

⁶⁶⁴David Jacoby, *The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of Their Evolution, Jewish Reception of Greek Bible Versions*, 2009, s: 157-181.

dikkate değer boyutlara ulaşmıştır. Balard, Massaria di Caffa'ya ait kayıtları esas olarak bölgede 1386 yılı için 30 Yahudi hakkında bilgiler vermektedir⁶⁶⁵. Tana'da 25 Eylül 1360'da bir Yahudi tüccâr, Maffeo Valaresso⁶⁶⁶, Floransalı Domenico'dan köle satın alırken, bir başka Yahudi tüccâr Burdoch, Giovanni Selvaggio'ya bir Tatar kölesatmıştır⁶⁶⁷. Negroponte sâkini Leone di Ysach içinse Venedikli Pietro Vian onun vekili olarak atanmıştır⁶⁶⁸.

Ortaçağ'ın en meşhur Latin tacirlerinden bir diğeri Giacomo Badoer'dir. Venedik Devlet Arşivlerinde bulunan Hesaplar Kitabı, (II. Mehmet döneminde tesadüfî olarak bir araya gelmiş beş tüccârın Konstantinopolis yolculuğunu anlatır. Badoer Venedik'ten 24 Temmuz 1436'da başlayan ve 40 gün süren bir yolculuk sonrasında 2 Eylül 1436'da İstanbul'a gelmiş ve gelişinin hemen ertesi günü kayıtlarını tutmaya başlamıştır. 26 Şubat 1440 yılına kadar yaklaşık üç buçuk yıl için günlük işlemlerin yoğun kayıtlarını tutan Badoer Nisan 1440 yılında vatani Venedik'e dönmüştür⁶⁶⁹. Badoer Altın Orda sahasındaki hesaplara ve kullanılan paralara dair de bilgiler vermektedir.

Yunanlılar'ın çoğu, birkaç istisna dışında tüccârlar şunlardır: Tana sâkinlerinden Yunanlı terzi Jacopo di Abramo, yine muhtemelen bir tüccâr olan Michali, gemiyle İstanbul'a varacak olan Gasparino Superanzio'ya gümüş için 250 altın perperi (değişimde yaklaşık 5750 asper tutarındadır) teslim etmiştir. Yunanlılar yönetim kademelerinde rol almamışlardır. Hatta Kefe'de artan istikrar ve

⁶⁶⁵Michael Balard, *Gênes et l'Outre-Mercit.*, s. 141-142, regesto 371; ID., *La Romanie Génoisecit.*, s. 279.

⁶⁶⁶ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/245.

⁶⁶⁷ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. II/2.

⁶⁶⁸ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. II/116.

⁶⁶⁹Tommaso Bertelè, Umberto Dorini, *Ist. Italiano per il Medio ed Estremo Oriente* (a cura di), **II Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440)**, Roma, Istituto poligrafico dello stato, 1956, s:

organizasyon sonucu Kırım'da yerleşim yoğunlukları ve gurubun önemli sayısal gücüne rağmen Yunanlılar kentin idarî hayatında rol almamışlardır⁶⁷⁰.

Tana'da Floransalı bir tüccâr olan Domenico, köle ticâretinde çok aktif roller oynayarak dikkati çekmişti. Ona talep çok yoğundu tarihî kayıtlar Domenico'nun olağanüstü ciro organize ettiğini göstermektedir. Domenico, herkese köle satmaktaydı. Eylül 1359'da sattığı 23 köleden 14.449 sommi kazanmıştır⁶⁷¹. Domenico 30 Ekim 1359, son zamanlarda, taze kazanımlar elde ederek 3gümüş sommi (570 asper, yaklaşık 13 ducat) tutarındaki borcunu Ser Domenico di Asti'ye borcunu ödemiştir⁶⁷². Bir başka Floransalı, ser Pietro Cambi, kısa bir süre sonra Vittorio Fioravanti'ye 2 sommi tutarında bir parayı ödünç vermiştir⁶⁷³

Benedetto Bianco 23 Kasım 1362 tarihli vasiyetinde, Andalò Basso'nun şarap temini için Giannino'dan 500 asper kredi almış olduğu kaydedilmiştir⁶⁷⁴. Thomas Sismondi 6 Eylül 1362 yılında, Tana'da Jacopo Valaresso'ya 18 sommi borcunu ödemiştir⁶⁷⁵. Bu ödünç alıp verme işlemleri Ortaçağ bankacılığının da temellerini atmıştır.

Tana'da Venedikli çoğu aile ticarî ilişkilerinde ayrıcalıklı bir konumdaydı ama ticarî güvence sadece farklı kökenden gelen insanlar arasında değildi. Aynı zamanda Venedik ve Ceneviz arasında imzalanan ticarî işlemlerin konu edildiği örneklerde sadece aynı dili konuşan insanlar arasında değil, yabancılar arasında da aktif ticâret yapıldığı açıkça görülebilmektedir. Örneğin Pietro Morosini Niccolò

⁶⁷⁰Lorenzo Pubblici, "Venezia E Il Mar D'Azov: Alcune Considerazioni Sulla Tana Nel XIV. Secolo", s: 21.

⁶⁷¹Lorenzo Pubblici, a.g.m. s: 19. ; Charles Verlinden, La Colonie Vénitienne de Tana Centre de la Traite des Esclaves au XIVe et au Début du XVe Siècle, **Studi in Onore di G. Luzzatto**, vol. 2, Milano 1950, s. 1-25.

⁶⁷²Lorenzo Pubblici, a.g.m. s: 19.

⁶⁷³Charles Verlinden, La colonie vénitienne de Tana centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle, **Studi in onore di G. Luzzatto**, vol. 2, Milano 1950, s: 1-25.

⁶⁷⁴ASV, CI, **Notai**, busta 19, testamenti/17.

⁶⁷⁵Lorenzo Pubblici, a.g.m. s: 19. Mueller, **Mercanti e imprenditoricit.**, s. 38.

Spinola'ya vekâlet verir; Jacopo Contarini Niccolò Baseggio 40 gümüş sommi değerindeki bir borç tahsilatında, Januecivis, Giovanni Vassallo ile aynı işi yapmaktaydı. Coza'ya⁶⁷⁶ (Saraceni yani Müslüman) tekne satılması işleminde iki tanıktan biri Cenevizli Francesco di Pando'dur ve belki de yabancılar arasında gerçekleştirilecek ticarî bir işlemde tarafsızlığı sağlamak üzere orada bulunması gerekmiştir⁶⁷⁷. Cenevizli üç tüccârdan oluşan bir gurup ortak 8 Kasım 1359'da, Venedik Aziz Agatha Cemaati'nden Giuliano Contrada, alacaklarına müştereken ve müteselsilen sorumlu hale gelmiştir⁶⁷⁸.

Kefeli bir Ceneviz olan Giovanni della Maddelena 22 Mayıs 1360 tarihinden 500 İstanbul mudd'u ölçüsündeki buğday yükünü, Azak Denizi'nin batı kıyısından Pisa Limanı'na geçirebilmek için gemisini kiraladığı Venedikli tüccâr Francesco di S. Giovanni Nuovo'ya 18 altın ducat tutarında oldukça yüksek bir yükleme ücreti ödemiştir⁶⁷⁹.

Aile şirketleri özellikle Tana'daki Venedikliler arasında yaygındır. Çeşitli Venedik aileleri arasında sosyal uyum güçlüdür. Aynı soydan gelen kişilerin aile şirketi üyelerini bulmak şaşılacak bir durum değildir. Bazı aile şirketleri, Ortaçağ'ın büyük iş isimleri (markaları) arasında yer almaktadırlar. 1300'lerde "Bardi" Şirketi'nin 15 üyesi mevcut olup, bunların 10 tanesi aynı aileye mensuptu ve 1331'de bunlar, şirketin 58 payından 37 tanesine sahiptiler. Venedik'te de aynı şekilde aile ortaklığı çok sık rastlanılan geniş ve sürekli bir uygulamaydı⁶⁸⁰. Sermaye grupları ve

⁶⁷⁶Muhtemelen Hoca kelimesinin Latin kaynağına yansımaları ile Coza şekline dönüşmüştür.

⁶⁷⁷ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/63. -69. Lorenzo Pubblici, "Venezia E Il Mar D'Azov: Alcune Considerazioni Sulla Tana Nel XIV. Secolo", s: 19.

⁶⁷⁸Müteselsil sorumluluk birden çok kimsenin, bir borcun veya zararın tamamının ödenmesinden, zincirleme olarak ve tek başına sorumlu olmasıdır. Verilen örnek için bkz: ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/79.

⁶⁷⁹ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/115.

⁶⁸⁰Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticarî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 Sayı: 2, Sayfa: 295-304, Elazığ-2001, s:303.

çeşitli ölçekteki şirketler yalnız ekonomik açıdan değil politik bakımdan da güç kazanmışlardır. Gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da devlet yöneticilerinin de şirketlere ortak oldukları bilinmektedir. Moğol hakimiyeti devrinde de bazı Moğol hanları, hatunları ve nayonlar şirketlere ortak olmuş, kâr ve faiz almışlardır⁶⁸¹.

Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan vesikalardan biri borç için verilen bir vekaletnameyi bize bildirmektedir. Pietro Morosini bir borç tahsilatı için Niccolò Spinola'ya, Jacopo Contarini ise şarap satın alması için Giovanni Vassallo'ya vekâlet vermiştir⁶⁸².

Ortaçağ İslam dünyasında Kapitalizm'i inceleyen Subhi Labib, Erken Ortaçağlar'da ticârî alanda Araplar'ın, İranlılar'ın, Berberiler'in, Yahudiler'in ve Ermeniler'in öncülük ettiği, ekonomik bir "altın çağ"ın te'sis edildiği "Pax İslamica" varlığını savunur⁶⁸³. Volinskaya Kroniği'nde 1288 yılında Knez Vladimir'in ölümü dolayısıyla sadece Vladimir knezliğindeki halkın değil, şehirdeki Alman, Novgorodlu, Suğdaklı ve Yahudi tüccârların da üzüldükleri kaydedilmiştir⁶⁸⁴. Kronikdeki bu bilgi bizlere hem Ortaçağ tüccarlarının hangi milletten olurlarsa olsunlar sevinç ve kederde ortak ruhta birleşebildiklerini göstermekte hem de Rus şehirlerinde farklı coğrafyalardan gelen tüccârların mevcudiyetine de işaret etmektedir. Rus şehirlerindeki tüccarlar Kamalov'a göre Moğol istilâsının Rus ticâretine zarar verdiğini ileri süren tarihçileri haksız çıkarmaktadır⁶⁸⁵.

Ortaçağ'da özellikle kredilendirme ve sigortacılık çok gelişmişti. Krediler kısa, orta ve uzun vadeli olup, gıda, kumaş, çeşitli malzeme veya lüks harcamalar için "tüketim

⁶⁸¹Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", s: 303.

⁶⁸²ASV, CI, **Notai**, busta 19, reg. I/5 e I/63.

⁶⁸³Subhi Y. Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s.227.

⁶⁸⁴George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s: 409.

⁶⁸⁵İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 341.

kredileri" olarak alındığı gibi, üretim veya ticâretin finansmanında kullanılmak üzere "sermaye kredisi" olarak da alınabiliyordu⁶⁸⁶.

XIV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nde güçlü bir karma ekonomi vardı dikkati çeker. Kroniklerde hesaplama örneklerini dikkate alarak "baliş", "kabala", borç senedi, nakit ödemeler, bonolar, garanti ve ödeme şartları konusunda çalışma yapmış olan Rüstem Nabiyev'e göre, "kabala" borç senedi, sözleşme veya borç veren bir kişi ile imzalanan ve maddi bağımlılık koşullarını belirten yazılı bir senettir. Akdes Nimet Kurat, Kazan Hanlığı'nda da alım-satım işlemlerinin senet ile yapıldığını tespit etmiştir⁶⁸⁷. Kelime eski Rus kültüründe borç senedi anlamında yer edinmiştir. Nabiyev "kabala"nın borç senedi anlamında kullanımına 1389 yılında Kıbrıs Metropolit'i ile Ruslar arasında yapılan bir borç senedinde krediye teminat gösterildiği örneği verir. 1389 yılında bu borcu patrik de garanti altına almıştır. 1379 yılında ise Büyük Moskova Dükü, Tatar tüccarlardan borç almış; bu hesaplamada ayrıca Moskova'da «бесерменским» adı ile bilinen krediden de söz edilmiştir⁶⁸⁸.

Büyük tüccarların küçük tacirlere verdikleri sermaye kredilerinin yanı sıra Moğol hanları da tüccarlara sermaye için kullanmak üzere para verebiliyordu. Cüveynî'nin kaydına göre: Birgün bir tüccar Kaan'ın huzuruna gelerek ondan beş yüz kese sermaye almış; bir süre sonra tekrar gelip makûl olmayan özürler beyan ederek parasız kaldığını söylemişti. Bu şekilde tüccar çeşitli bahaneler uydurarak defalarca tekrar para istemiş kaan memurlarının uyarılarına ve adamın müsrif biri olduğunu ve

⁶⁸⁶Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", s: 297-299.

⁶⁸⁷ Akdes Nimet Kurat, Kazan Hanlığı, s:243.

⁶⁸⁸Rüstem Fanisovich Nabiev, "Dokumental'noye Oformleniye Raschetnykh Operatsiy v Gosudarstve Dzhuchidov XIV. v. Vekselya Obyazatel'stva, Obligatsii", **Gramota**, 2013. № 5 (31): v 2-kh ch. CH. II. C. 144.

mallarını yiyip bitirdiğini söylemelerine rağmen tüccara ticaret yapabilmesi için sermaye vermeye devam etmiştir⁶⁸⁹.

Bir finans terimi olarak kambiyo senedi, uluslararası ticârette kullanılmak için, karşılığı ödenmek üzere hazırlanan senetlere verilen isimdir. Bu tip senetler başka bir kişiye ciro edilebildiği gibi vadesi gelmeden piyasadan iskonto da ettirilebilirler. Kambiyo senetlerinin tedâvülü, devredilebilme kabiliyetleri çok yüksektir. Bu nedenle kambiyo senetleri ticârî ilişkilerde vazgeçilmez bir kredi ve ödeme aracıdır. Tedâvül kolaylığının en önemli sebeplerinden biri, kambiyo senedinin tarafların gerçek amacı olan temel hukuki ilişkiden (satım sözleşmesi gibi) bağımsız olmasıdır. Bu sistem sayesinde, örneğin Cenova'daki bir tüccâr gerekli olan miktarı Cenova'da senedi imzalayan alıcıya ödeyerek Avignon'daki malların parasını havale edebilirdi. Tüccâr daha sonra Avignon'daki meslektaşına senedi gönderirdi. Avignon'daki tüccâr da senedi Cenova'daki keşidecinin aracılığını yapan borçluya verirdi⁶⁹⁰. Kambiyo, bankacılık, çek ve havale senetlerinin meydana çıkması, ticâret hacmi ve işlemlerin büyümesi, para iktisadiyatının ve sermayenin ilerlemesi ile ilgiliydi. Para iktisadının ilerlemesi para ticâretini de beraberinde getiriyordu. Bu dönemde borç alma ve borç verme işlemleri yaygınlaşarak, bu ilişki sade vatandaştan, devlet adamlarına, hatta din adamlarına (papa) kadar uzanıyordu. Ortaçağ bankacılığının esasını bu ödünç para alıp verme işlemleri oluşturmaktaydı⁶⁹¹.

Venedikli tüccarlar Ortaçağ'da zenginlerin finansmana katıldığı sistemlerden birini İslam dünyasına da taşımışlardı. "Commenda" denilen bu sistem, elde edilen

⁶⁸⁹Tarih-i Cihan Güşa, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni; çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı, C: I, Ankara 1988, s: 235.

⁶⁹⁰Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009,s: 20.

⁶⁹¹Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", s: 295-304.

kârın, ortakların mutâbık kaldığı şekil üzere dağıtıldığı sermaye yatırımının bir biçimidir⁶⁹². Subhi Y. Labib'e göre, "Commenda"da hesapların kapitalist bir düzenleme ile yatırıma ayrılan ilk sermaye, en sonunda elde bulunan tutar ile karşılaştırılır ve sermaye fazlası, dağıtılacak kâr olarak belirlenir⁶⁹³. Kısmen istikrarlı uluslararası ticâretşebekelerinin ortaya çıkması, yüksek miktarlarda sikke taşıma zahmetini ve riskini almak gerekmeden fonların transferine izin veren sistemlerin gelişmesini sağladı⁶⁹⁴. G. I. Bratianu tarafından Moğollar ve İtalyanlar arasında Karadeniz havzasındaki buluşma faktörlerinden biri olarak Avrupa kapitalizminin ilk ticârî aşamasını ve bankacılığı genişletmek için katkıda bulunduğunu tespit edilmiş olması önemlidir⁶⁹⁵. Cenova bankacılık girişimi XIV.-XV yüzyılda Kefe'de aktif halde olan Banco di San Giorgio ile başlamıştır⁶⁹⁶. St.George Bankası Cenevîz ve Trabzon arasındaki yoğun ticârî ilişkileri finanse etmiştir. 1453'den sonra bu banka ve Cenevîz vatandaşlarının benimsediği bu bankanın fonlarının yatırıldığı diğer tüccârlar ile Karadeniz ve Cenevîzli'lerin tüm eşyalarını kontrol eden farklı finansal statüye kavuştu. Kefe'de resmi olarak kayıtlı 200 tüccâr, koloni masrafları için Venedik düküne 5.500 lire ödüyorlardı⁶⁹⁷.

Ortaçağ'da doğuda ve batıda çeşitli tüccâr örgütlenmeleri dikkati çeker.

Tüccâr teşkilatlanmasına en temel örneklerden birisi "Ortak" adı ile bilinmektedir.

⁶⁹²Murat Çizakça, **İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Çev. Şehnaz Layıkel, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1999, s:49.

⁶⁹³Subhi Y. Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s.238.

⁶⁹⁴Catherine Eagleton-Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, çev: Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s:108.

⁶⁹⁵Gheorghe Brătianu, I., **Marea Neagră**, I, ed. a cura di V. Spinei, Bucureşti,1988, s. 102.

⁶⁹⁶Sezgin Güçlüay,"Orta Çağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)",s: 295-304, Elazığ-2001, s:303.Michel Balard, **La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)**, II, London 1989, 550.

⁶⁹⁷Michel Balard Mediterraneo, Levante e Mar Nero A stampa in La Società Ligure di Storia Patria nella Storiografia Italiana, 1857-2007, a cura di Dino Puncuh, "**Atti della Società ligure di Storia Patria**", 50, 2010, s:337.

Uygurların ön planda olduğu "Ortak" ticârî şirketleri Türk-Moğol imparatorluğu içinde 1235-1250 yılları arasında faaliyetlerine başlamış, Kuzey Çin'den batıda Avrupa içlerine kadar yoğun ticâret faaliyetleri göstermişlerdir⁶⁹⁸. Bu "ortak" tüccâr teşkilâtı mensupları, devletin birer elçisi gibi görevlendirilmiş, hatta darugalık unvânıyla vergilerin toplanma işini de üstlenmişlerdir⁶⁹⁹. Ortak tüccâr birliğine kabûl edilmenin ve ekip içinde barınabilmenin bazı kriterleri vardı. Türk tacirleri dürüstlüğü ile tanınmış; Arap ve Bizans kaynaklarında bu dürüstlükleri ile övgülere mazhâr olmuşlardı. Eğer bir tacirin ticâret ahlâkına uymayan bir davranışı olursa derhâl Ortak Teşkilatı'ndan çıkartılırdı.

Özellikle XIII-XIV. yüzyıllardaki dönemde Türk-Moğol devletleri, ticârî teknikler ve bunun uluslararası boyutta yaygınlaştırılması konusunda önemli bir görev üstlenmişlerdir⁷⁰⁰. Uygurlar'dan beri bilinen "Ortak" tüccâr teşkilâtı doğu ve batı arasında ticâretin gelişmesinde önemli görevler üstlendiler.

Türk-Moğol devletlerinde ticâret hukuku çerçevesinde hareket etseler de ortak tüccârî gizli bir ticâret birliğiydi⁷⁰¹. Ortak tüccarlar güvenilir kişilerden seçiliyordu ve hazine ile anlaşma yapıyorlardı. Moğol aristokratlar için "Ortak" tüccarlardan aldıkları "aşığ"⁷⁰² adı verilen bu kâr payı önemli bir gelir kaynağıydı.⁷⁰³ Böylece devletten sermaye de alan, bir tür ticârî birliğin, şirketin adı olmuştur. Bir

⁶⁹⁸Endicott-West E. "Merchant Associations in Yuan China, the Ortoy" **Asia Major**, Sayı: 3, 2, 1989, s:127-54.

⁶⁹⁹Rachewiltz, Igor de, "Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries". (Ed.) M. Rossabi, **China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours**, 10th-14th Century, 1983, s: 284-285

⁷⁰⁰Melek Özyetgin, "İpek Yolunda Uygurlar", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl, Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015 s.88.

⁷⁰¹V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004,s:115.

⁷⁰²Kutadgu Biliğ adlı eserini İktisadî açıdan inceleyen şu makalede "aşığ" kelimesinin,"fayda, kâr, kazanç" anlamında kullanımına ilişkin örnekler açıklanmıştır. Bkz: Ahmet Vecdi Can, Salahattin Karabınar, Metehan Küçükler, "Kutadgu Bilid'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu, MUFİTAD Dergisi, Ocak 2012, s:79-80.

⁷⁰³Moğollar'da"Ortak"tüccarlar hakkında ilk örnekler için bkz: **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, Yayına Hazırlayan Mustafa Uyar, Çeviren Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 2012, s.129-130.

anlamda ortak, hem şirketin hem de ona üye olan tüccârların genel adı idi. Ortakteşkilâtını oluşturan tüccâr zümresinin en büyük kısmını Uygurlar ve bunun yanında Asya Türk coğrafyasındaki diğer Müslüman tüccârlar oluşturmuştur⁷⁰⁴. Çin'deki Moğollar bu "ortak" tüccarlara "ortak parası" (wo-t'o ch'ien) olarak bilinen ve % 0,8'lik bir oranla dönemin faiz oranlarına göre çok düşük bir kredi ile para vermiş; Uygur "Ortak" tüccarları bu sermayeyi iç ve dış ticarete kullanarak hem kendileri kârlı çıkmış hem de Çin'deki Moğol Devleti'nin iktisadî gelişmesine önemli katkılar sağlamışlardır⁷⁰⁵.

Ortak teşkilâtının ticârî faaliyetlerini Altın Orda coğrafyasında da sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ortak sözü, Farsça karşılığı olan "bezirgan" kelimesi ile birlikte Altın Orda yarlıklarında da geçmektedir. Altın Orda Hanı Toktamış 1393 yılında Lehistan Kralı Yağayla'ya gönderdiği bir yarlıkta ortak terimi tüccâr anlamında kullanılmıştır⁷⁰⁶. Bazirgan Ortak ifadesi Altın Orda Hanı Uluğ Muhammed'in 1428 yılında Osmanlı sultanı II. Murad'a gönderdiği yarlıkta da geçmektedir. Yarlıkta;

Sizin Rum vilayetini yöneten atalarınız, ağalarınız ile karşılıklı elçi, sözcü gönderip, hediyeler alıp ortak tüccârlar karşılıklı yürüyüp iyi gidiş gelişler yapmış idik. Evvelki iyilerimizin nizamına göre iyi barış içinde olalım. Aramızda elçi sözcü gönderip selam hediyelerimiz ulaşsın ortak tüccârlarımız karşılıklı gidip gelse "beden gider, ebedî ad kalır" ebedî ad için iyisi bu olmaz mı?⁷⁰⁷

"Ortak" tüccârların uluslararası ticârette önemli roller oynadıkları anlaşılmaktadır. Altın Orda sahasına ait doğu kaynaklarında "ortak" teriminin Türk-Moğol idaresi altındaki Fars tüccarlar için de kullanıldığı bilgileri yer alır. Özyetgin'e göre bu terim uluslararası ticâret yapan kişilere büyük "tüccâr"

⁷⁰⁴Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri" **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 13, 2009, s: 444.

⁷⁰⁵Melek Özyetgin, "İpek Yolunda Uygurlar", s:90.

⁷⁰⁶Melek Özyetgin, **Orta Zamanda Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**, s:172.

⁷⁰⁷Melek Özyetgin, a.g.e. s:173.

karşılığında verilmiş bir ad olmalıdır⁷⁰⁸. Ortak bir ölçüde Hanın temsilcisi, ortağı konumundaydı. ortak tüccârların özellikle Türk-Moğol devletlerinde devlet bürokrasisinde de önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır.

Ortak tüccârların faaliyetlerinin en yoğun olduğu zaman Türk-Moğol İmparatorluğu dönemine rastlar. Özellikle Çin'deki Moğol (Yüan) döneminde ticârî faaliyetlerde Uygur tüccârlar ayrıcalıklı bir muameleye tâbi tutulmuştur. Bu dönemde "Ortak" tüccâr birliği Uzak Doğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa'nın ticâret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi kullanımını ve çek ile ödeme yapmayı mümkün kılan tek kurum idi. Ayrıca "Ortak" tüccârlarının ödeme aracı olarak kâğıt paraları ve bunun yanında bugünkü çek karşılığındaki havale belgelerini kullanmaları ticâreti büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Çin'de henüz merkezî idarenin kuvvetlenmediği dönemlerde devlet bürokrasisinde de söz sahibi olan "ortak"tüccârlarının en önemli görevlerinden biri olarak iltizamla vergi toplamak geliyordu. Berke Han'ın hükümdarlığı zamanında Rus nüfusun yoğun olduğu alanlarda vergiler Müslüman tüccarlara iltizam edilmişti. Bu dönemde vergileri toplamakla görevli daruga veya Baskak memurları büyük ölçüde bu ortak tüccârları arasından çıkıyordu⁷⁰⁹.

Ortaçağ'da ekonomi gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da oldukça dinamik ve gelişmiş bir seviyede idi. Örneğin Avrupa'da Geç Ortaçağ'da ekonomik ihtisaslaşma ve ticârî organizasyon şekillerinde önemli gelişmeler dikkati çeker⁷¹⁰. Başlıca İtalyan şehirlerinde merkezleri ve tüm Avrupa'da şubeleri olan büyük malî ve ticârî şirketler,

⁷⁰⁸Melek Özyetgin "On the Term Ortuq (~ Ortaq) "Merchant" among the Old Turks". **International Journal of Central Asian Studies**, 11(1), 2007, s: 1-17.

⁷⁰⁹Melek Özyetgin, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri" **International Journal of Central Asian Studies**, Volume 13, 2009, s: 450.

⁷¹⁰Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999, s:44 ve 45.

"gezginci tüccârın" yerini aldı⁷¹¹. Ticâret İnkılâbı olarak da adlandırılan bu gelişme XV. yüzyılın sonlarında başlayan Avrupa'nın genişleme döneminde büyük öneme sahipti.

Venedik ve Ceneviz ticaret kolonilerinin oldukça iyi örgütlenmiş oldukları bilinmektedir. Koloni yapılanmasında bulunan kişi için kullanılan "Konsolos" unvânı başlangıçta genellikle ticaret ve denizle ilgili meselelerle ilgilenen bazı Venedikli sivil görevlileri ifâde ediyordu. XIII. yüzyılın ilk yarısında ise Venedik'te konsolosluk bürosu (daha sonra Consoli dei mercanti) ticari yetkilere sahipti. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ise "Sopraconsoli dei mercanti" yani Ticaret Üst Konsülü oluşturuldu. Bunlar iflas, ticaret ve rehin konularıyla ilgilendiler. Venedik'in yurtdışındaki temsilcisi sıfatıyla görev yapan konsolos, Venedik kolonisinin başındaki kişiydi ve genellikle Venedik Büyük Konseyi'ndeki asilzadeler arasından iki yıllığına seçilirdi. Maaşı Venedik hükümeti tarafından ödenen konsolos, neredeyse bütün ticari işlemlerle ilgilenirlerdi. Gümrük ve diğer vergileri toplamak ve Venedikli tüccarlar arasında doğabilecek problemlerde yargılama yapmak gibi bazı temel görevleri yerine getiriyordu. Konsoloslar Venedik hukukuna hâkim kişilerdi⁷¹².

Altın Orda topraklarında yürütülen ticârette çok çeşitli milletlerden tüccarlar dikkati çekmektedir. İtalyan tüccârların yanı sıra Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve Kırım ve Karadeniz Bölgesi'nin diğer halklarından olan tacirler biraradaydı⁷¹³. Altın Orda Devleti sınırlarında yürütülen ticarete mal mübâdelesinde Yunanlı tüccarlar

⁷¹¹Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, 1999, s:49.

⁷¹²Maria Pia Pedani, "The Oath of a Venetian Consul in Egypt (1284)", **Arabica, Quaderni di Studi Arabi**, C. 14, 1996, s: 215 ve 216.

⁷¹³Kramarovsky, M. G., **The Import and Manufacture of Glass in the Territories of the Golden Horde, Gilded and Enamelled Glass from the Middle East**, ed. WARD, R., London, 1998, s. 96-100, 200 ve 202. Yemanov A.G. **Razvitiye Torgovykh Svyazey Kafy v XIII-XV vekakh**, s. 17.

önemli rol oynamışlardır. Ayrıca İspanya'dan göç etmiş olan Yahudiler de ticarete etkin bir biçimde katılmışlardır⁷¹⁴. Altın Orda'nın birçok şehrinde de çok sayıda Rus tüccârı yaşıyordu.

Altın Orda'nın hakim olduğu topraklarda Moğol fetihlerinden önce de Ermeni kolonilerinin varlığı bilinmektedir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda Kırım, Astarhan, Derbend, Lviv, Kamanetz-Podolsk'da ve diğer çoğu yerde büyük koloniler halinde yerleşim alanlarını genişleten Ermeniler ticârette aktif rolleriyle dikkati çeker⁷¹⁵. Bulgar şehrinde yapılan kazılarda ortaya çıkan arkeolojik verilere göre Kale batısında bir Ermeni cemaati vardır. Burada küçük bir Ermeni kiliselerinin modeli üzerine inşa edilmiş bir binayermaktaydı⁷¹⁶. Macar kentinde de görünüşe göre Hıristiyan Ermeniler'e ait bir kilise kalmıştır⁷¹⁷. XIII yüzyılın sonunda Ermeni tacirler Azak ve Saray'a daha sonra da Kırım'a taşınmışlardır. Kırım Ermenileri, Karadeniz kıyısındaki bölgeler, Kafkasya, Ermenistan ve Moskova ile yapılan ticârete katılmaktaydı. Ermeni ve yabancı tüccârlar Kırım'a dokuma, kürk, süs eşyaları, baharat vs. ithal edip, ekmek, balık, deri, mum, tuz vs. ihraç etmekteydi. Kırım Ermenileri, özellikle Lvov şehriyle yakın ilişki içindeydi. Tatar bölgelerinde gerçekleştirilen ticâretin monopolü Ermenilerin elindeydi. Kefe konsülü kayıtlarında Ermenilerin ticârette aktif ve saygın oldukları ve çok sayıda buldukları hakkında bilgiler bulunmaktadır⁷¹⁸. Kırım Ermenileri, daha küçük çapta olmakla birlikte,

⁷¹⁴Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 53.

⁷¹⁵Dzhanpoladyan R.M., **Nekotoryye voprosy organizatsii torgovli v srednevekovoym Armenii**, s. 92.

⁷¹⁶Smirnov A.P. **Novyye Dannyye ob İstoricheskoy i Sotsial'noy Topografii Goroda Velikiye Bulgary**, Goroda Povolzh'ya v sredniye veka, 1974.– s: 12.

⁷¹⁷Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskoye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina XIII – XIV Vv.)**, s: 113.

⁷¹⁸Latince kaynakta yer alan ifade:“scitis enim terram istam populatam esse in majori parte Armenis, qui sunt nobis fidelissimi et boni mercatores dantes civitati magnum benefitium” (sappiate infatti che questa terra è popolata per la maggior parte di Armeni, che sono a noi molto fedeli e buoni mercanti e recano grandi benefici alla città” W. Heyd, **Geschichte des Levantehandels im Mittelalter**,s: 176.

zanaatlar ve tarımla da ilgilenmekteydiler. Saray Başpsikoposu Bogos tarafından 1319 yılında yazılmış bir Ermeni el yazmasından Ermeniler'in büyük bir gurup olduğu anlaşılmaktadır⁷¹⁹.

Dönemin ünlü seyyahları ve İtalyan tüccârları olan Giovanni da Plano Carpini ve Guillaume de Rubruck'un Kırım'a dair anıları 1253 yılında 1246-1247 Soldaia ve Kiev'de büyük bir İtalyan kolonisinin varlığını teyit eder. 1232 yılında İstanbul'da bir Venedikli tüccâr sözleşmesi (totam mare majorem), "Bütün büyük denizin karşısında" yürütülen işletmelere karşılık gelir. Bu tarihe kadar, Karadeniz'in ticârî ufku Venedikliler tarafından iyice keşfedilmişti. Latin İmparatorluğu'nun dağılmasından kısa bir süre öncesinde 1261 yılında İstanbul'dan iki İtalyan tüccârlar, Niccolo ve Matteo Polo, Soldaia (bugün Sudak)'a varmak için İstanbul'dan yola çıktılar. "Yunanlıların Denizi" (*Mer Greignor*) ya da "Büyük Deniz" (*Mer Majour*) " para kazanmak ve kar elde etmek için" için Altın Orda topraklarına gelmişlerdi⁷²⁰.

Moğol ulusları Müslüman olarak, faizli krediye karşı vaziyet alıp onu ortadan kaldırıncaya kadar, Ortaklar Uzakdoğu ile Önasya ve Doğu Avrupa'nın ticâret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi tesisini ve çek ile muameleyi mümkün kılan tek müessese olmuştur. Ortakların Altın-Orda'da mesela Kırım'daki Suğdak'da verdikleri vesîka İç Asya ve Çin'de yani Karakurum'da ve Hanbalık'ta da geçerliydi. Moğol ülkeleri dışında da bu Moğol ortakları ile muamele yapılmış ve mesela Mısır'da ve kuzey Hindistan'da ticâret hukukunun değişmesine sebep olmuştur. Mısır'a gelen Acem tüccârlar (daha İlhan Ebu-Sa'id devrinde) davalarının «şeriat kadıları» tarafından değil, «siyasî müesseseler» tarafından yapılmasını talep etmişler ve Mısır Memlûkleri bu tüccârların ve memleketler arasında ticâret

⁷¹⁹Fedorov-Davydov G.A. *Zolotoordynskiye Goroda Povolzh'ya*, s. 207.

⁷²⁰Şerban Papacostea & Virgil Ciociltan, *Nations, Nation-States, Trade and Politics in the Black Sea, Euxeinos 14*, 2014, s: 18.

yapanların (el-tüccâr el-Medeniyyûn) davalarının «kadılar» dan alınıp Moğol yargıçları gibi iş gören «siyasî hacibler» tarafından görülmesini emrettiler. Moğol ülkelerinden Mısır'a gelen tüccârlara böyle ayrı muamele yapılması, Temür zamanında da olmuştur⁷²¹.

XIV. yüzyılda gelişen siyasî ve ekonomik koşulların da etkisiyle Sudak ticâreti esas itibariyle Cenevizliler'in elindeydi⁷²². Tana (Azak-Azov)'da 1332 yılına değin Venedik tüccârları ticâret yaptılar ve bölgede aktif rol oynamaya aday oldular. Venedik ve Ceneviz Cumhuriyetleri ticarî politikalarını, ticari rollerini her türlü koşulda geliştirmeye odaklamışlardı. Venedik ve Ceneviz tüccârları ekonomik ve ticarî çıkarlarının gereği Altın Orda ve İlhanlı devletleri arasındaki siyasî çekişmelere de dâhil edildiler.

Altın Orda hanı Mengü Timur 1266-1270'lerde Sudak'da ve XIII. yüzyıl sonunda XIV. yüzyıl başında Kefe'de Cenevizliler'e ticâret kolonisi kurmaları için ticarî imtiyazlar vermişti. Tana içinde de 1289 yılında Ceneviz tüccârları Kefe'de "emir" yani kendi ticarî konumunu kurabilmek için konsolosluk açtılar.

Ortaçağda tüccâr eyaletlerde farklı görevler üstlenmeye başladı. Tüccâr artık sadece iç ve dış ticâret yapan profesyonel bir tüccâr değildi onlar aynı zamanda zanaat atölyesinde çalışır, bir vergi tahsildarı olarak görev yapabilir, ticârette bir bankacı olarak karşımıza çıkabilirdi. Yöneticiler de ortak tüccârlar arasından çıkardı. Bazen büyükelçi tayin edilir, farklı kültürler ve insanlar hakkında bilgi taşıyıcısı oldular⁷²³.

⁷²¹Zeki Velidi Togan, , **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s:303.

⁷²²Giacomo Casarino, Tra «Estraneita» E Citiadinanza: Mercato Del Lavoroe Migrazioni A Genova"**Revista d'Historia Medieval** 10, s. 85-121.

⁷²³Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheshkiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranamı Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, s: 119.

Moğollar, Uygurlar'dan öğrendikleri “Ortak”ı hemen geliştirerek uygulamaya koymuşlardı. “Yasalar ve Yasaklar” çıkarmışlar ve tatbik etmişlerdi. Ortak tüccârları için Selçuklulardaki bir nevî “ticârî sigorta” “Ortak” kervanları için yürürlükteydi. Herhangi bir şekilde, “Ortak”ın kervanları ve malları zarara uğrarsa, o ülkedeki veya vilayetteki yetkililer, bu zararı devlet hazinesinden karşılardı.⁷²⁴

Büyük Selçuklu Devleti, daha sonra da Moğol Hakanlığı dönemlerinde yapılan ticarete tüccar devletin himaye ve sigortasında bulunuyorlardı. Bu teşkilat milyonlarca altın sermaye ile işliyordu. Pek çok hükümdar, prens ve asilzade “Ortak” kabul edilmişti. Faizli kredi esasına dayalı geniş ticârî faaliyetleri vardı.⁷²⁵ Bu döneme Avrupa'da faizi yasaklayan çeşitli düşünceler yaygınlaşmıştı öyle anlaşılıyor ki dönemin faiz lobisi doğu ticâretini daha çekici buluyordu.

“Ortak” teşkilatı hükümdarlar tarafından korunur ve himaye edilirken, bütün bu ticâret dünyasına hükmeden bir de “Ortak”ın başı vardı. Bu genellikle, o yüzyılda dünyanın en güçlü devletinin hükümdarları olurdu. Bu hükümdarlar, değişen şartlara göre, “Ortak”ın gizli kurallarını yeni işleyiş kurallarıyla düzenleyebilirdi. “Ortak” tüccar kesin olarak devlet himayesindeydi, Ortak’ın kervanlarına saldıran veya bu ticâret ağına zarar veren, mutlaka ortadan kaldırılır, bir şekilde işleyiş devam ettirilirdi. “Ortak”ın dünyanın bütün şehirlerinde teşkilatı vardı. Yüzlerce ticâret gemisi, yüz binlerce develik kervanları bulunuyordu. 1263 de İlhan Hülâgü ile Altınorda hükümdarı Berke arasındaki çatışmanın sebebi, Hülâgü’nün, Altın Orda Ortaklarının mallarına Tebriz’de el koymasıydı. Berke de, buna Deşt-i Kıpçak’taki

⁷²⁴ Osman Turan-**Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti**, s:360

⁷²⁵ Osman Turan, a.g.e. s:381

Hülagü'nin tacirlerine aynı muamele yapmakla karşılık vermişti.⁷²⁶ Bu yüzden iki devlet arasında ticâret durmuş; iki devletin de ekonomileri batmıştı.

Altın Orda topraklarında ortak tüccârların ortaya çıkması uluslararası ticâretin yoğunlaşmasını sağladı. Altın Orda sahasında yürütülen ticârette ayrıca büyük çapta Yahudi, İtalyan ve Ermeni toplulukları XV. yüzyılda özellikle Kırım'da belirginleşmiştir⁷²⁷.

Altın Orda'nın büyük kentlerinde Latinler'e, Yahudiler'e, İranlılar'a, Araplar'a ait koloniler ve onlara mahsus Hanlar ve mahalleler vardı.Örneğin Tana'ya gelen ve burada yaşayan Venedik Frankları'na 26 Aralık 1347 yılında verilen yarılkta işaret edildiğine göre nehir kıyısında 100 adım genişliğinde ve 70 adım uzunluğunda bir arazi bağışı yapılmıştı. Burada Safadin adında bir hamam da bulunmaktaydı.

Araplar diğer tüm coğrafyalarda olduğu gibi Altın Orda hâkimiyetindeki topraklarda yürütülen ticarete de başrollerde dikkati çekmekteydi. Bilindiği üzere Arabistan'da çok eski zamanlardan beri halkın en yaygın olan ekonomik faaliyeti ticarettir. Araplar için söylenen "Her Arap iyi bir tâcirdir" sözü Araplar'ın tarih boyunca ticaret konusundaki yeteneklerinin ürünüdür⁷²⁸.

Altın Orda ve İran, hem de Güney Kafkasya arasındaki ticâret ilişkileri Aşağı İtil bölgesinin Altın Orda kasaba kültürüne İran'ın ve Azerbaycan kültürü üzerinde güçlü etkilere yol açmıştır. Altın Orda tüccârların dili olarak özellikle Farsça kullanıldı. XIII-XIV yüzyıl başında Altın Orda şehirlerde Fars dilinin yaygın olduğu

⁷²⁶Mustafa Kafalı,*Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, s:57.

⁷²⁷Nikiforov A.R.; *Problemi İstorii Solhata-Krım v Otoçestvennoy İstoriografii, İstoriya i Arheologiya Yugo-Zapadnogo Krım*, Simferopol , 1993 , s:139.

⁷²⁸Muammer Gül, "İslam İktisadî Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri", Tarih Okulu, Mart 2014, Yıl: 7, Sayı: XVII, s: 73.

dikkati çeker. Ticârette Latince ve Kıpçak dilinden sonra en yaygın üçüncü dilin Farsça olması Codex Cumanicus adlı meşhur üç dilli sözlük de kanıtlamaktadır⁷²⁹.

Altın Orda Devleti'nde tacirleri her yerde görmek mümkündür. Kroniklerde, Özbek Han Tver Knezi Mihail'i öldürttüğünde Han'ın karargâhında bulunan Rus tüccârlarının knezin cenazesini en yakın kiliseye götürmek istediklerini, ancak Altın Ordalıların buna müsaade etmedikleri yazılmaktadır. Bu kayıt Rus tüccârların Hanın yanbaşında olduklarını göstermektedir⁷³⁰.

XII. yüzyılda Orta Doğu'da Mısır'da Güneydoğu Asya ile ticarî ilişkileri kontrol eden "ortak" benzeri bir tüccâr örgütlenmesinin daha varlığı bilinmektedir. Tarihi kayıtlara Harimî (Karimî)⁷³¹ ismi ile geçen bu tüccâr sınıfı ilk etapta Yahudiler'den oluşmuşsa da daha sonra aralarına Hıristiyanlar ve Müslüman tacirleri de kabul etmiş hatta öyle ki bu iktisadî örgütlenmenin ilerleyen aşamalarında Müslüman tüccârlar başrölü oynayan guruplar olmuşlardır⁷³². Ortaçağ'da Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e kadar uzanan ticaret rotalarında, özellikle de Mısır'da Kahire, İskenderiye ve Kûs'da, Yemen'de Aden, Zebîd, Medine'de Cidde gibi ticaret kentlerinde Kârimî tüccarlara ait Arapça "funduk", Latince "fondaco" denilen binalar yani ticarî han yapıları ortaya çıkmıştır⁷³³.

⁷²⁹Fedorov - Davydov G.A. **Zolotaya Orda i mongol'skiy Iran** . - S . 31 ; Kulpin E.S. **Zolotaya Orda Problemy Genezisa Rossiyskogo Gosudarstva**. – C. 33.

⁷³⁰İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s:288 ve 289.

⁷³¹Altan Çetin, "Memlûkler Devrinde Karimî Tüccarları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 22, Ankara, 2004, s. 71-87. Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015 s. 174-185.

⁷³²Clot A. **Kölelerin İmparatorluğu Memlûkluların Mısırı (1250–1517)**, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005. s. 192.

⁷³³Subhi Y. Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s.228.

III. ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE İÇ TİCÂRET

Bir ülkenin kendi iç pazarlarına yönelik olarak gerçekleştirdiği ticârete iç ticâret denilmektedir. İç ticaret, aynı ülke içinde mal veya hizmetin belli bir ücret karşılığında yer değiştirmesi olarak da tanımlanabilir. Ülke sınırları içinde, bölge ve bölümler arasında yapılan ticârete iç ticâret denir. Bu ticâretin rakamsal büyüklüğüne de iç ticâret hacmi denir.

Altın Orda Devleti kendi topraklarında iç ticâreti de teşvik ederek İtil-Oka alanının gelişimine katkıda bulunmuştur. Nabiyev'e göre, Altın Orda iç ticaretinin en karakteristik özelliği Orta ve Aşağı İtil Bölgeleri'nde görülür⁷³⁴. Ortaçağ'da İtil-Ural ticareti üzerinde çalışan R. M. Valeev'e göre, "Orta İtil ve Kama'da ekonomik faaliyet türleri, hareketsiz yaşam ve göçebe yollarında, büyük devlet bölgelerinde kentsel ve kırsal nüfusun ekonomik bütünleşmesinin aynı bölgede bir arada olması karakteristik bir özelliğidir⁷³⁵

İç ticârette deri ve kürk, köle, tahıl gibi ürünler ve avcılıktan elde edilen balık ve havyar gibi ürünler pastoral göçebelerin temel ürünlerini oluşturuyordu⁷³⁶. Ev eşyaları ve süs eşyaları da ilk sıradaydı. Metal aynalar ve gemilerin yanı sıra binaları süslemek için kullanılan sırlı seramikler ve çiniler için büyük bir talep vardı. Özellikle İran'dan kase ve bardak ithalatı konusunda Suriye ve Mısır özel bir gurup oluşturmuştu.

Altın Orda göçebelerinin el sanatları üretimi özellikle yerli sanayiye geliştirdi. Altın Orda şehirlerinde pazarlar için çok farklı el sanatları üreten esnaf zümreleri

⁷³⁴Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, s: 222.

⁷³⁵Valeyev R.M. **Razvitiye Torgovli Povolzh'ya i Priural'ya v epokhusredne Vekov'ya**, LAP, 2012. s.165

⁷³⁶Leonard F. Nedashkovsky, "Trade in the Golden Horde İtil Region", **Journal of Sustainable Development**; Vol. 8, No. 7; 2015, s: 200.

vardı. Ancak çoğunlukla Harezmsah, KuzeyKafkasya, Kırım, ya da Rus, Ermeni, Yunan vb. göçebe tacirler vardı.Kervan ticâretinde önemli yerleri olan ve günümüze kadar gelen Altın Orda şehir merkezlerinde Azak Denizi, Saray-Batu, Saray Berke, Urgenç, Sudak ve Kırım kentlerinden Kefe (Feodossia) ve Azak (Azov) da dâhil birçok şehir ilk etapta Moğol istilasını nedeniyle perişan olmuş, ekonomik çöküşe geçmiş ya da tamamen kaybolmuştu.Ancak Moğol fatihleri tahrip ettikleri kentleri yeniden imâr faaliyetleri ile süslemişlerdir.

Tarih boyunca iç ticâret daima uluslararası ticaretin gelişimi için de önem taşımıştır.Kentler ve köyler arasındaki sosyal farklılıklar dikkate alındığında iç ticâretin gerekliliği açıkça ortaya çıkar:köyler gıda ürünlerinin ana merkezleriydi. Şehirler ise ağırlıklı olarak sürekli tüccâr ve esnaf tarafından işgal edilen ticâret merkezleriydi.Rusya da bu bakımdan bir istisna değildi. Kuzey beyliklerinde kürk potansiyelinin yüksek olması, güney beyliklerinde ise ve hazır tarım mallarının baskın üstünlüğü esnaflar arası iç ticâreti zorunlu kılmıştır⁷³⁷.

Bir ülkede gerek iç gerekse dış ticâretin gelişmesi için kervan yolları ve piyasaların hırsız ve haydut saldırılarından korunması çok önemlidir. Altın Orda hanları ülkelerinde ticaret yollarını güvenlik altına almaya çalışmışlardır.

Berthold Spuler'e göre, İslâm ülkesinin bütünündeki iç ticaret, uluslararası ticarî gelişmelerle birlikte gelişim hızını koruyamadı. Moğol saldırılarından etkilenen Asya'nın Müslüman ülkeleri, üretkenliklerinin önemli bir kısmını yitirmiş ve netice itibariyle iş potansiyellerinde azalma meydana gelmişti⁷³⁸.

⁷³⁷Nedaskovskiy,"Trade in the Golden Horde İtil Region", s: 202.

⁷³⁸Berthold Spuler, **Geschichte Mittelastens seit dem Auftreten der Türken**, Handbuch der Orientalistik, erste Abteilung (Leiden, 1966), Bd. 5, ss. 215-27. Subhi Y. Labib, "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s.227.

Moğol istilâsından kaçan İdil Bulgarları özellikle Novgorod ve bölgesine yerleşmişlerdir. O tarihte hükümdar olan Aleksandr Nevskiy'nin başarılı siyaseti sayesinde bu bölge Moğol istilasına uğramamış ve Bulgar asilzadeleri buraya göç ederek kendilerini güvene almışlardır⁷³⁹.

Novgorod en büyük ticaret merkezi ve hazır ürünlerin tek büyük üreticisiydi ve bu nedenle iç piyasanın ihtiyaçlarını karşılıyor yakın köylerde ihtiyaç duyulan gıdayı tedârik ediyor ve daha sonra da yurt dışına ihraç ediyordu⁷⁴⁰. İç Pazar ağırlıklı olarak Kiev, Pskov, Suzdal ve Novgorod Knezliklerinde her beyliğin merkezi şehirlerinden oluşuyordu. Don, Dinyeper, Oka ve İtilgibi nehirlerin varlığı ticaret merkezleri arasındaki ulaşım kanalları ile sağlanıyordu. Novgorod malları Suzdal, Vladimir ve Kiev için Dinyeper'in aşağısında ya da üst İtil boyunca sevk ediliyordu⁷⁴¹. Novgorod'da yalnız Rus asıllı tüccarlar değil Arap ve Fars kökenli tüccarların da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Altın Orda yerli halkının ise tüccar olarak Novgorod'da faaliyet gösterip göstermediği ile ilgili bilgi yoksa da Rüstem Nabiyev'e göre Norveç gibi ülkelerdeki Türkçe coğrafi isimler özellikle bazı Türk asıllı tüccarların Novgorod ve buranın ticaret ilişkisinin bulunduğu daha başka yerlerde faaliyette bulduklarını göstermektedir⁷⁴².

⁷³⁹Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914, s: /Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:109.

⁷⁴⁰Janet Martin, "Les Uşkujniki de Novgorod: Marchands ou Pirates", **Cahiers du Monde Russe et Sovietique**, 16, 1975, s: 5-18.

⁷⁴¹Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, 1304-1589, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s:112; Alena Kozina, **The Impact of Mongol Invasion on Russian Trade**, An essay for the 2011 Undergraduate Awards Competition by Alena Kozina. Originally submitted for World Economy at Trinity College, Dublin, with lecturer Kevin O'Rourke in the category of Business & Economics, <http://tr.scribd.com/doc/104306060/The-Impact-of-Mongol-Invasion-on-Russian-Trade>

⁷⁴²Rüstem F. Nabiyev, Severnyı Torgovıy Put iz Bulgara v Skandinavıyu, Aktualniye Problemy Istorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda, s.44.

Novgorod'da imal edilen ev kullanımı için metal, deri ve ağaç ürünlerin ihracatı kentin atölye çalışmaları ve pazarlar ile olurdu. Hammadde ve bitmiş ürünler yurtdışına da gönderiliyordu. Novgorod'da tahtadan araçlar ve diğer ürünler imal ediliyordu. Şehir sakinlerine ait torna, tezgahlar, değirmenler ve yayıklar vardı. Onlar torna üzerinde kase ve tabak döndürüyordu. Novgorodlu ustalar tahta fiçılarda, kova ve testiler, oyma mobilya ve masa inşa ediyorlardı. Dericilik de önemli bir rol oynuyordu. Ayakkabı, çizme, kemer ve koşum takımları ihracat ve ev kullanımı için yapılmıştır. Deri çantalar için eksen, makas ve tarak üretildi. Tarak ve huş ağacı kabuğundan kemik kaşıkları, ahşap oyuncaklar ve kutular Novgorod malları arasında sayılabilir.

Ortaçağ'ınnadir bulunan mallardan olan tuz, Novgorod'da 1136 gibi erken bir tarihte buharlaştırma yöntemi ile okyanus suyundan elde edilmekteydi⁷⁴³. Kaynardeniz suyu ile üretilen kristalize göl yatakları hasat ve Rusya'nın denizden uzak bölgeleri tuz içinişlem görüyordu. Galiçya madenlerinden de tuz elde ediliyordu.

Novgorod'da yapılan basit seramik kaplar, çanaklar ve testiler de vardır. Bir çömlekçi çarkı üzerine atılmış seramikler yeşil, kahverengi veya sarı renkte sırsız veya sırlı olarak üretilmiştir.⁷⁴⁴.

Altın Orda döneminde Rus nüfusun yoğun olduğu sahada iç ticaretin önemini işaret eden bir gösterge bu dönemde her bir Rus şehri içinde pazar yerlerine verilen önemdir. Pazar yerlerinde her türlü mal alınır ve satılır; haftada bir kere bu alan mahalli bir fuara dönüştürülürdü. Novgorodlu tüccarlar yurtdışı ticarete olduğu gibi

⁷⁴³John Mason Smith,, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970 , s. 27.

⁷⁴⁴Janet Martin, **Medieval Russia, 980-1584**, Cambridge University Press, Dec 6, London, 2007.

yurtiçi ticarete de önemli bir rol oynamaktaydılar. Smolensk, Kiyef ve diğer bazı Rus şehirleri de etkin tüccar loncalarına sahiptiler⁷⁴⁵.

Altın Orda döneminde İtil bölgesinin iç ticareti, temelde küçük kasaba ve kendi bölgelerinin kırsal yerleşimlerde, Altın Orda Devleti'nin diğer bölgeleri ile ticari ilişkilerine dayanmakta ve ürünleri paylaştı sedanter ve göçebe nüfusun kişiler ile kentlerin yakın bağlantıları vardı. Bir yandan tarım ve diğer taraftan sığır yetiştirme önem taşıyordu. İç ticaret, büyük ve küçük ölçekli perakende esnaf ihtiyaçlarını karşılayan çok gelişmiş parasal dolaşıma dayanmaktaydı⁷⁴⁶.

Altın Orda Devleti'nin Doğu şehri Bulgar'da da iç ticâret gelişmişti. İtil-Bulgar topraklarında yapılan arkeolojik araştırmalar Bulgar, Bilyar, Souvar, Oshel, Tataristan, Keşan, Samara bölgesinde bulunan Muromskoye höyük, Perm, Kraiyerleşimi de dâhil olmak üzere, Moğol öncesi dönemlerde çok sayıda şehirlerin var olduğu ve Bulgar şehrinin iç ve dış ticârette önemli merkez olduğunu göstermektedir⁷⁴⁷. Bulgar yerleşiminin Altın Orda döneminde ticarî etkinliğini kanıtlaması bakımından , bu dönemde basılan çok sayıda sikkenin varlığı önemli bir göstergedir.

Azerbaycan'ı da içeren bölgede Altın Orda'ya ait sahada, şimdiye kadar 25 şehir tespit edilebilmiştir. Bu kentler: Azak, Batçin, Bakû, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmûd Âbad, Muşşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sığnak-1 Cedit, Ükek, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamahı'dır⁷⁴⁸. Bu

⁷⁴⁵George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s: 69.

⁷⁴⁶Leonard F. Nedashkovsky, "Trade in the Golden Horde İtil Region", s:202.

⁷⁴⁷Bulgar'da ortaya çıkan ticaret envanterleri üzerine Koval Vladimir Yuryevich" Torgovyy Inventar' iz Raskopok Bazara Serediny XIV veka v Bolgare" **Zhurnal Povolzhskaya Arkheologiya**, № 4 (6) / 2013, s:9-33.

⁷⁴⁸Ekrem Kalan, "Altın Orda KentKültürü Saray el-Cedit (Yeni Saray Örneği)", s: 450.

şehirlerin büyük bölümü, büyük ticâret merkezleri ve “ihracat ve ithalât” iskeleleri ve transit istasyonları idi⁷⁴⁹.

Ticârî ilişkiler her şeyden önce arz talep esası üzerine kuruludur ve bu durum yapılandırıcâretin şeklini de belirler. Bu açıdan bakıldığında Ortaçağ'ın en önemli ticârî mallarından olan kölenin Selçuklu halkı arasında yaygın olmaması nedeniyle genellikle transit ticâretmalı olduğu söylenebilir.

Saray el-Cedid şehrinin ekonomisinde önemli bir yer tutan ekonomik faaliyetlerden birisi de dokumacılık idi. Komşu konar-göçerlerden alınan yünlerden üretilen yünlü kumaşlar ile Orta Asya'dan getirilen pamuktan üretilen pamuklu kumaşlar son derece önemli bir yer tutuyordu. 1438 yılında kaleme aldığı Seyahatnamesi'nde Saray'da Şirazlı tüccar HocaŞemseddîn Muhammed, Saray'da Çin ipeği, Avrupa çuhası ve Rus keten bezleri satın aldığını yazmıştır⁷⁵⁰. Saray'da üretim yapılmakla birlikte büyük ölçüde Orta Asya, Kafkasya, İran ve Çin'den de pamuklu ve ipekli kumaşların ithâlâtı da yapılmaktaydı⁷⁵¹.

Güneyde Rus prenslikleri buğday üretiyordu ve Kafkasların kuzeyi de tüm İslam dünyasında hasat yönünden ünlüydü. Aslında o zamanların büyük buğday ambarı, İtil Nehri yoluyla iki Saray'ın gereksinimini karşılayan ve bunun da ötesinde büyük miktarlarda ihracat yapan Kama Bulgaristan'ıydı⁷⁵².

1253'te Kırım'dan geçen G. Rubruck'un kaydettiği bilgiye göre bu ticârette kakım, Sincap ve başka kürkler pamuklu ipekli kumaşlar ve baharat önemlitiçâret

⁷⁴⁹Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s:133.

⁷⁵⁰B. N. Zahoder, “Şirazskiy Kupets na Povoljye v 1438 Godu”, **Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostočnoy Yevrope**, Moskova 1967, s. 169. ve İlyas Kamalov, Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s: 289.

⁷⁵¹Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskkiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**

⁷⁵²Huzin, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, s.104.

ürünleriydi⁷⁵³. Bu ticâret genel olarak Selçuklu, MemlûkArap ve İranlı tacirlerin kontrolü altındaydı.

Saray'dan Rusya ve Batı Avrupa ülkelerine ipek, baharat ve Doğu'nun diğer ürünleri ihraç edilirken, Avrupa'nın tekstil ve diğer ürünleri ithal edilmiştir. Cenevîzlilerin Karadeniz'de kurdukları ticâret ağının merkezi Kırım'da bulunan Kefe liman kentiydi. Kentin nüfus ağırlığı buradan hem İran ipeğini hem de Karadeniz ürünlerini ithaleden Cenevîzlilerle Tatarlar'dan oluşuyordu ve Altın Orda yetkisi altında bulunan bir vali tarafından yönetilmekteydi.

XIV.yüzyıl kaynağımız Muhammed İbn Hinduşah Nahcevânî “Düstûr el-Katib el-fi Ta'yinel-Merâtib”adlı eserinde Doğu ülkelerinden ithâl edilen mamûl kalemlerini vermektedir. Bu listede yer alan ticarî ürünler arasında değerli taşlar ve mücevherat, mutfak eşyaları, Arapatları, giyim, silah, kumaşlar, ipek, halı, dikkati çekmektedir⁷⁵⁴.

Hindistan'da ve Çin'de Seylan, Coromandel ve yine Malabar kıyılarında bulunan Gaidu, Fuzhou, Tsyuanchzhou alanlarında değerli taşlar elde ediliyordu⁷⁵⁵. O dönemde çıkarılmış değerli taşlar arasında incinin özel bir yeri vardır. Ayrıcaelmas, yakut, safir, turkuaz, akik sayılabilir. Nedaskovskiye'e göre, XIV yüzyılın başlarında Hindistan'a Rusya'dan getirilen mallar (kılıç ve keten gibi) Altın Orda Devleti'nin Hindistan ile ticaret bağlantıları hakkındaki bilgileri kanıtlamıştır⁷⁵⁶.

⁷⁵³Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan , Ayışığı Kitapları , İst.2001.

⁷⁵⁴Muhammed bin Hinduşâh Nahçivânî, **Düstûr el-Katib fi Ta 'yin el-Meratib**, Tashih. A. A. Alizade, c. I-II, Moskova 1964, s.193.

⁷⁵⁵Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskkiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)** Kazan 2012, s:148.

⁷⁵⁶Leonard F. Nedashkovsky, “Trade in the Golden Horde İtil Region”, **Journal of Sustainable Development**; Vol. 8, No. 7; 2015, s:200.

Bulgar ihracat malları demir ürünleri, metal ve seramik, boncuk, çeşitli cam ve takı, giyim ve tekstil kürk karşılığında bal, hayvancılık ürünleri de dâhil olmak üzere el sanatları ürünleridir. Udmurt ve Komi-Perm ve Vyatka-Kama diğer ülkelerden sincap ve ayı derisi- kurt derisi, çayır Cheremisses Dağlarından tüccârlar aracılığıyla kunduz burtas ünlü kırmızı ya da siyah ve kahverengi burtas tilki derisi geliyordu. Ziryan Komi, yugra ve diğer kuzey halklardan gelincik kürk, en pahalı ermin ve samur kürk ve hatta mamut ve mors dişleri ihraç ediliyordu⁷⁵⁷.

Kirman Ortaçağ'da mevduat Badeşan, turkuaz zeminli Hint Raichur ve Külür elmas, yakut ve safir alanlarında gelişmişti. Hindistan ve Çin ile temasa Kefe Hint Uzak Doğu ve Kefe'nin köle ve hizmetkârları belgelerinde geçmektedir.

IV. ALTIN ORDA İTHÂLÂTI

Altın Orda'da imalat halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediği için ithâlâta da önem verilmişti. Altın Orda ülkesinde üretilmeyen mallar ve sanayinin ihtiyacı olan hammadde ithal ediliyordu.

Altın Orda Devleti'nin ithal ettikleri mallar, şap, kurşun, demir, kalay, kükürt, civa, çinko sülfat, yakut, zümrüt, zamk, amonyak, firuze taşı, elmas, fildişi, ipekli kumaş, pamuk, sarısabır, kehribar, badem, karanfil, nar, kendir, zencefil, tarçın, kestane, keten, kuru biber, nohut, sakız, helva, kavun, misk, nane, zeytin yağı, beyazbiber, fıstık, pirinç, gülyağı ve gülsuyu, kuru üzüm, limon, adaçayı, zafran, keçe kilim, kadife, ipek, ham ipek, yün, tarçın, buhur, mumya, zincifre kızıl ağaç,

⁷⁵⁷Khalikov A.KH., *Mongoly, Tatory, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 116. Ekrem Kalan, *Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)* Kazan 2012, s:170.

hurma, incir, havlıcan kökü, çivit fidanı, kafur, Hint hıyarı, sarımsak, cila, kırmızı boyası, pars pöstekisi, macun ve Süleyman taşıdır⁷⁵⁸.

Altın Orda Devleti'nin bu ürünleri ithal ettikleri ülkeler Türkiye Selçuklu Devleti, Mısır, Buhara, İran'da İsfahan ve Şirvan, Suriye, Türkistan, Bağdat, Akdeniz stepleri, Maveraünnehir, Tibet, İtalya, Çin ve Japonya'dır. Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan inci ve mercan gelirdi⁷⁵⁹. Bu ürünler Altın Orda sınırlarına Kırım limanları yoluyla geliyor ve oradan Avrupa içlerine ulaştırılıyordu. Ülkeye deniz yoluyla gelen ithal malları limanda gümrükleniyordu ancak altın, gümüş ve inci gibi değerli mallar gümrüğe tâbi tutulmuyordu. Altın Orda'nın ithal ettiği ürünlerden bir kısmı sadece transit ticârette el değiştiren mallardır⁷⁶⁰.

Altın Orda ülkesine Harezmi'den kumaşlar, Çin ve İran sınırlarından porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan ise inci ve mercan gelirdi.

XIII. yüzyılın sonunda ve XIV.yüzyılın ilk yarısında Doğu'danihtilât Solhat ve özellikle Tana ve Trabzon yoluyla sağlanıyordu. Sonraki dönemlerde ürünlerin ithalâtı Karadeniz'in Kafkasya ve Anadolu kıyılarında doğu bağlantı noktaları üzerinden gerçekleştirildi⁷⁶¹.

Ortaçağın kıymetli mallarından bir diğeri baharattı. Altın Orda halkı arasında talep gören baharat İtil Bölgesinde pazarlara Doğu veya Altın Orda tüccarları tarafından doğrudan ithal edilmiştir. Kuzey Hindistan'da biber, zencefil ve diğer

⁷⁵⁸Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış** s:154-157

⁷⁵⁹Nadir Devlet; "Altın Ordu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c: IX , Çağ Yayınları , İstanbul, 1992, s: 168.

⁷⁶⁰Emel Kılıç, **Türkiye Selçuklu Altın Orda İlişkileri, Siyasî, Ekonomik, Sosyo-Kültürel**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s: 124-125.

⁷⁶¹Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)** Kazan 2012

çeşitli baharatlar ve tatlar üretilirdi. Baharatın tüketimi Avrupa'da arasıra yasaklansa da çok miktarda tüketilen etin muhafazası için baharata gereksinim duyulması ve zenginlerin lüks sofralarında baharatın tatlarının arzulanması gibi nedenlerle baharat tüketimi önemli oranda düşmemiştir. Baharat ticaretinde özellikle, Doğu Akdeniz'de İskenderiye Limanı'na hâkim olan Memlûkler'di ve bu kıymetli ticarî ürünü Batı piyasalarına aktarma görevini Venedik üstlenmişti.⁷⁶² Ortaçağın sonunda, Avrupa'da baharata duyulan yoğun ilgi diğer ülkeleri Venedik'in ticarî rakipleri haline getirdi. Baharat'ı Venedik'in tekelinden kurtulmak için alternatif ticaret yollarını bulup baharat sağlamaya çalışmak, büyük coğrafi keşiflerin önemli sebeplerinden biri oldu⁷⁶³.

Biber kilo ile satılırdı ve çoğu kez ödeme aracı olarak kullanılırdı. Ortaçağ boyunca baharat ticâretinde en önemli kalem olan biber ile gemilerin taşıma kapasitesi de ölçülmüştür. Batı'da baharat ithalatında en büyük iki öge biber ve zencefildir. Bu ticârette % 83 ilâ % 87'si gibi ciddi rakamlarla Venedik coğrafi keşiflerin arifesinde en büyük aracı/simsâr olmuştur⁷⁶⁴.

Altın Orda tacirleri Doğu'dan çeşitli kumaşlar da ithal etmişlerdir. Altın Orda yerel esnafı arasında da pamuklu ve ipekli belli kumaş türlerini üretenler vardı. Ancak, kendi üretimleri yünler kalitesiz olduğu için, kumaşın büyük bir bölümünü Orta Asya, Kafkasya, İran ve Çin'den ithal ediyorlardı. Doğu'da dokuma geleneksel zanaat ve el sanatları üretiminin en yaygın şube ağına sahip olmuştur.

⁷⁶²W. J Fischel, "The Spice Trade in Mamluk Egypt ", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. 1, No. 2 (Apr., 1958), s. 157-174

⁷⁶³Paul Freedman, **Doğunun Armağanı-Baharatın Yolculuğu**, çev: İmge Tan, Everest Yayınları, 2011.

⁷⁶⁴Petrov S.A., Voprosu ob Ustanovlenii «iga» v ryazanskoy Zemle: Pokhod Batyya i Perepis' 1257 Goda, **Nauchnyye Vedomosti, Seriya İstoriya**, Politologiya, Ekonomika, İnformatika, 2010. № 13 (84), Vypusk, 15, s:113.

Ortaçağlarda hemen hemen her doğu şehrinde, büyük köylerde bile bir tekstil üretim merkezi vardı. Moğol öncesi dönemde yüksek kaliteli pamuklu kumaş ve ipek üretimi için en önemli merkezi, özellikle Mağrip kadar Halifeliğin topraklarında, Doğu kentleri arasında Merv ve Nesa ürettikleri ürünler ile iyi bir üne sahipti. Niş üretim hacmi ve 10.000 nüfusu ile, Moğollar'ınfethini gerekli kılıyordu.Dokuma üretimleri ileBuhara, Semerkant ve Tirmiz gibi, Harezmi'nin bazı ürünlerini dış pazarasunan, İtil Bölgesi şehirleri, giyim, kilim, duvara asılmak için yapılmış halı ve seccadeiçinkullanılan pahalıyünlü ve ayrıca pamuklu kumaşları ile ünlüydü. XIV. yüzyılda Mısır'dan Altın Orda şehirlerine hâlâ ipek, ham ipek ve keten kumaşlar ihraç edilmekteydi.

Hint şehirlerinde el sanatları üretiminin en önemli sektörü de dokumaydı. Bengal ipek ve pamuklu kumaşların farklı türlerinin üretiminde uzmanlaşmış şehirler arasındaydı. Baskılı pamuk üretiminde ünlü şehirleri Deccan idi Asya, Doğu ve Batı Avrupa ülkelerine ihraç edilmekteydi. Doğu'dan ayrıca yüksek kaliteli, sanatsal özellikleri ile de dikkati çeken yemek kapları ithal edilmiştir.

Saray el-Cedîd kentinin kazı buluntularında ortaya çıkan seramiklerin önemli bir kısmı renkli dekore edilmiş seramikler ve basit sırlı seramiklerdir. En yaygın ithalat Kuzey Kafkasya kentlerindenMacara, Karadeniz'de Kırım ve Azak, Orta Asya Harezmi ve Otrar'dan yapılmıştır. Ayrıca Akdeniz ve Trabzon, Şirvan, Maurya, İran ve Çin sanatlarının temsilcileri olan çömlekler de ithal edilmiştir.Bulgar kale yerleşiminde yapılan kazılarda ise Çin menşeli porselenler, çeşitli kaseler, tabaklar ve sürahi örnekleribulunmuştur⁷⁶⁵.

⁷⁶⁵R. G. Fahreddinof, "Bulgar Devletinin Tarihi Üzerine Denemeler", Çev: İlyasTopsakal, s: 287-292.

Cipolla'ya göre, geçmişin ziraat toplumlarının hepsinde, bilinen ya da işletilebilen enerji kaynakları sınırlı olduğu için, halkın büyük çoğunluğu gıda, giyim ve mesken gibi en basit ihtiyaçlarını karşılamaktan öteye nadiren geçebiliyor, hatta çok kere onları bile zorlukla karşılayabiliyordu. Bu toplumlarda mevcut kaynakların da hemen hemen tamamı ziraat, dokuma sanayi ve inşaat sektöründe kullanılıyordu⁷⁶⁶.

İbni Haldun, temel üretim maddelerinin her yerde, lüks tüketim maddelerinin ise camcılık, kuyumculuk, yağcılık, aşçılık, bakırcılık, yorgancılık, kasaplık gibi sektörlerin,-sosyal hayatın geliştiği yerlerde faaliyette olduğunu yazar. Lüks tüketimin revaçta olması da, kent konumuna göre alan farklılıkları gösterir.⁷⁶⁷

XIII-XIV yüzyıllarda camdan üretilmiş lüks ürünler de çeşitli ülkelerden ithal edilmiştir. Altın Orda şehirlerinde cam eşyalar, takı ve değerli taşların varlığını kanıtlayan birçok arkeolojik bulgu ortaya çıkartılmıştır. Kazılarda doğu ithalatı ile çeşitli şekillerde düğmeler, satranç taşları, boncuklar ortaya çıkartılmıştır. XIII. yüzyıl sonunda XIV yüzyılın ilk yarısında Doğu'dan ithâlât - kısmen Solhat, özellikle Tana ve Trabzon yoluyla yapılırdı. Sonraki dönemde, ürünlerin ithâlâtı Karadeniz'in Kafkasya ve Anadolu kıyılarındaki doğu bağlantı noktaları üzerinden gerçekleştirilmiştir⁷⁶⁸.

V. ALTIN ORDA İHRACATI

Erken Ortaçağda uzak mesafeli ticâret zenginlerin talep ettiği lüks mallarla sınırlı olup, hacimli malların ticâreti bölgesel ölçede gerçekleşmiştir. XIV. yüzyılda

⁷⁶⁶Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Çev: Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul 1980, s. 57, 58.

⁷⁶⁷İbni Haldun; **Mukaddime**, çev: Z. Kadiri Ugan, M.E.B. yay., Cilt II, s. 310-311.

⁷⁶⁸Manandyan YA.A. , **O Torgovle i Gorodakh Armenii v Svyazi s Mirovoy Torgovley Drevnikh Vremen (V v. do n.e. – XV v n.e.)**, Yerevan: Izd-vo Yerevanskogo un-ta, 1954, s. 298 ve Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, s: 86.

ise tahıl, kereste, şarap, tuz, balık, maden, dokuma ham maddeleri ve kumaş artan şekilde uluslararası ticâretin konusu olmaya başlamıştır. Böyle hacimli malların ticâretinin artmasının nedeni, taşıma maliyetlerini düşüren gemi dizayn ve inşasındaki gelişmeleri⁷⁶⁹.

Deşt-i Kıpçak coğrafyasındaki ticârî faaliyetler hakkındaki bilgilerimizi önemli oranda, 1340'larda bölgede bulunan İtalyan tüccâr Pegolotti'ye borçluyuz⁷⁷⁰. Eserinde Altın Orda topraklarındaki ticârî faaliyet hakkında detaylı bilgiler veren Pegolotti Kırım bölgesine dışarıdan gelen ve bölgelerden ihraç edilen malları tasnif ederek bir tablo hazırlamıştır. Bu listeye göre Altın Orda ülkesinden ihraç edilen mallar: Köle esir ve cariyeler, şahin, dogan, tilki, sansar, sincap ve kuzu kürkleri, samur , kurt pöstekisi ve koyun derisi, balık, çavdar, buğday, arpa ve darı⁷⁷¹, kimyon, fındık⁷⁷², keten, bal, kabak, tuz, şarap, balmumu, ravendiye, gümüş ve bakır madenleridir. Altın Orda'nın temel ihraç ürünleri arpa, darı, çavdar ve buğday, kürk, sığır, deri, balık, tuz ve tahıldır⁷⁷³.

İhraç malları dikkate alındığında Altın Orda ekonomisinin temelinde ziraat, hayvancılık ve avcılığa dayandığı net olarak anlaşılabilir. Bu ürünler arasında kürk ilk sırayı alan ticârî maldır. Bulgar bölgesi Altın Orda'ya değerli kürkler ve büyük miktarda deri sağlıyordu. Altın Orda'da buticârî ürünlerin kaynağı Kafkas Dağları, İtil Havzası, Kefe, Kuban Nehri boyları, Karadeniz sahilleri Asya ve Avrupa

⁷⁶⁹Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 101.

⁷⁷⁰Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936, s:54.

⁷⁷¹**Codex Cumanicus**, s:566.

⁷⁷²Karadeniz'den fındık ticareti ilk olarak 1403 yılında Cenevizliler tarafından İstanbul'a getirilmek suretiyle yapılmıştır.

⁷⁷³Francisco Balducci Pegolotti/ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış** s:153-154.

stepleridir. Pegolotti bu malların ihraç edildiği bölgeleri Avrupa ve Kuzey Afrika ülkeleri olarak göstermektedir⁷⁷⁴.

Altın Orda Devleti topraklarından Avrupa ve Bizans'a önemli bir miktarda ekme ihraç edilmekteydi. Ceneviz Massaria di Caffa muhasebe kayıtları et, ekme, kurutulmuş balık ürünlerini Altın Orda Devleti'nden ithal ettikleri net biçimde ortaya koymaktadır. Petrarca "gemilerin taşıdığı mahsulün önemli oranda ekme olduğunu ve bu kentte her yıl gelişinde tüccar ve Türk isimlerin dikkati çektiğini" kaydetmiştir⁷⁷⁵.

Altın Orda'nın Karadeniz yoluyla gerçekleştirdiği malihracatına bakacak olursak, ham ve İşlenmiş İpek, (yaklaşık%40 ile önemli bir pazar vardı ancak daha sonra bu Pazar Venedik'e bırakılmıştır) tekstil-Doğu, İran ve Çin'den gelen ipek, pamuk ve ketenden yapılan ürünler, değerli taşlar, einciler, mercanlar ve kehribar, şarap, bal, içyağı, kürk, tahıl (buğday, arpa), tuz, metaller, bakır, şap, güherçile, kürk, deri, balmumu, kereste ve tutsaklar Altın Orda'nın başlıca ihracat mallarıydı. Bunların taşınmasında İdil ve Kırım'daki, Kefe (Feodosia) Sudak (Suğdak) Kerç limanlarından yararlanılıyordu. Altın Orda arpa, darı, çavdar ve buğday: ayrıca sığır, deri, kürk, balık, tuz, tahıl ihraç etti⁷⁷⁶.

Altın Orda kenti Bulgar, kürk, bal, hayvansal ürünler karşılığında demir ürünleri, metal ve seramik, boncuk, çeşitli cam ve takı, giyim ve tekstil gibi el sanatı ürünleri ihraç etmiştir⁷⁷⁷. Çin'de Bulgar'dan gelen ince kürkler, kuzey ve Çin'den

⁷⁷⁴ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış** s: 154

⁷⁷⁵M.G. Kramarovskiy Petrarka o bedakh Skifii (ZolotoyOrdy) v 60-kh gg. XIV v.'dan naklen NabiyevRustamFanisovich, Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya, Dissertatsiyana Soiskaniye Uchenoy Stepeni istoricheskikh Nauk, Kazan, 2014, s:413.

⁷⁷⁶Khalikov A.KH., **Mongoly, Tatory, Zolotaya Orda i Bulgariya**, s. 116.

⁷⁷⁷Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (XI-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 170, Ekim 2007, s: 231.

Bulgar'a gelen ürünler arasında ise ipek, meşhur Çin porselenleri, seladonlar, çeşitli süs eşyaları, bronz aynalar bulunmaktaydı.

XIV-XV yüzyıllarda Altın Orda transit ticâretinde gelişmiş ticâret kenti Tana ön sırada gelmektedir. Tana'da deniz kenarında olan dağıtımı en aza indirmek için tahıl yükleme amacıyla bir dizi bağlantı noktası geliştirilmiştir. Tahıl Tana'dan İstanbul'a yollanıyordu ve Bizans halkının temel ihtiyacını karşılıyordu.

İhraç edilen ürünler içerisinde tahıl ürünleri ağırlığı oluşturmaktaydı. Tahıl, Kırım, Tana, Konstantinopolis, Kafkasya ve Karadeniz'in batı sahiline getirilirdi. Altın Orda ihraç malları arasında tahıl ürünlerinin belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Özellikle buğday sadece iç gereksinimi sağlamakla kalmamış; önemli ihraç malları arasında yer almış hatta çeşitli nedenlerle gerektiğinde siyasî ve ekonomik bakımdan bir koz olarak da kullanılmıştır. Bulgar alanı sağladığı buğdayla da Altın Orda ziraatinin vazgeçilemez coğrafyası halindeydi. Bulgar bölgesi ileri bir ziraî geleneğe sahipti. Buğday ürünü buradan kolay ve ucuz bir şekilde İtil Havzası'na ve özellikle de Saray Batu ve Saray Berke şehirlerine sevk edilebiliyordu⁷⁷⁸.

İran ve Kafkasya'dan getirilerek Trabzon'dan geçirilen ipek Tana ve Kırım vasıtasıyla getirilen tüm ipeklerden daha kaliteliydi.

Rus knezlerinin hâkim olduğu Rusya ormanlarındaki kereste ve deri tüccârları bu sahaya çekiyordu. Karadeniz kıyılarında yoğun ticaret potansiyeline sahip bir ticarî ürün olan kereste gemi yapımında kullanılıyor ve pek çok yerde olduğu gibi özellikle Memlûk sahasında yoğun talep görüyordu.

Yılın belli dönemlerinde Tana'ya gelen gemiler erkek ve dişi köleler alırdı. Köle ticâretinde özellikle Venedik tacirleri dikkati çekmektedir. Genellikle çok

⁷⁷⁸Khalikov A.KH. *Mongoly, Tatory, Zolotaya Orda i Bulgariya*, s. 116.

kazançlı olan, diğer ticâret türlerine göre çok daha fazla gelir getiren köle ticâreti bazı riskleri de barındırıyordu. Her şeyden önce canlı bir ticâret malı olan kölelerin bir kısmı yollarda ölüyordu.

Doğu'dan itriyat⁷⁷⁹, boya, altın işler, kemerler, değerli taşlar⁷⁸⁰, kokulu maddeler, pamuk kumaşlar, ham pamuk ve tuz Trabzon vasıtasıyla Avrupa'ya götürülürdü.

Ortaçağın en önemli ticâret mallarından biri olan tuz Karadeniz halkları için oldukça hayati bir öneme sahipti. Tarih boyunca besinlerin, özellikle de etlerin uzun süreli muhafazasında kurutma ve işlemleri büyük önem taşımış, tuz bu bakımdan tercih edilen ürün olmuştur. Bu nedendir ki Tsetskhladze özellikle Kafkas bölgesi halklarının tuz satın almak için bu pazarlara geldiklerini ve yanlarında kölelerini getirdiklerini, Polloux ise “*Trak topraklarında oturanların tuz için çocuklarını köle olarak sattıklarını ve onların “halonetes (satın alınmış tuz)” olarak adlandırıldıklarını belirtirler*⁷⁸¹.

Türkistan'da üretilen ürünler, büyük bir fiyat karşılığında oradan diğer ülke pazarlarına ihraç edilirdi. Bu ürünler arasında Tatar miski, Tibet'ten pahalı giysiler, kırmızı yüksek kaliteli Türk yakutu, kunduz kürk, tilki, ermin, gri sincap, beyaz kavak, tuz Bulgar [kürk], Tibet sığırı boynuzu, şahinler ve şahin, yeşimtaşı, tüm dünyada eşi benzeri olmayan safkan at ve hızlı develer bulunuyordu.⁷⁸²

Köle malîyeti büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin, XIII. yüzyılın sonlarında Kefe'de köle 200-600 Asper değerindeydi. 1350'lerde Azak Tana genç

⁷⁷⁹ASV, Senato, Misti, Archivio di Stato di Venezia. Senato (Consilium Rogatorum), ser. Misti. (Mixtorum), XXXIII, f.15v-16v (Reg. Sen, N 474)-//V 1369.

⁷⁸⁰ASV, Senato Misti, XXII, f. 24g-25g (Blanc, Flotte, s.113-114; Reg. Sen, N 170).

⁷⁸¹Y. Garland, **Slavery in Ancient Greece**, Çev. Janet Loyd, İthaca 1988, s. 46-48; Tsetskhladze, The Export of Slaves from Colchis, s. 116

⁷⁸²Abdollah Dodangeh, "Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 188, Ekim 2010, s:16.

Tatar köle-maliyet ortalama 600-700 asper, kaçak bir köle için 3.5 para kesesi (gümüş yaklaşık 0.7 kg) verildi. Çocuklar 4,5-5,5 toplamları (0,91,1 kg gümüş) bir ortalamaya satılıyordu. Kırk yaşında köle kadın 140 asper ediyordu. 1362 yılında arz bolluğu nedeniyle kölelerin fiyatı keskin bir düşüş olmuştur⁷⁸³. Her yıl, Dimyat ve İskenderiye yoluyla Kahire'ye 2000 köle teslim ediliyordu. Kahire'de bir Tatar için en yüksek fiyat 13 ilâ 140 ducat arasında değişmekteydi. Çerkes köle maliyeti 110-120 ducat gelirken, 90 Yunan, Arnavut, Slav 70 ilâ 80 ducat etmekteydi.

Altın Orda'nın hâkim olduğu coğrafya ile Anadolu arasında ticâret ilişkileri, henüz Altın Orda Devleti kurulmadan önce başlamış ve Altın Orda Devleti döneminde de sürdürülmüştür. Altın Orda Devleti için uluslararası ticâret çok büyük bir önem taşımakta; Anadolu ise XIII. Yüzyılda uluslararası ticârette kilit rol oynamaktaydı. Kürk ve köle Karadeniz'in her iki yakası için de en önemli iki ticâret malı olma özelliğini yüzlerce yıl korumuştur. Anadolu, Karadeniz'in kuzeyinden temin edilen kürk ve köle ticâretinin başlıca transit ticâret yolu olduğu kadar bu mallar için önemli bir pazar potansiyeline de sahipti. Altın Orda ve Anadolu arasında ticâreti yapılan ürünler arasında kürk ve köle, bu amaçla kullanılan transit ticâret yolları, köle ve kürkün alıcıları, bu ürünlerin müşterileri ile buluştukları pazarlar, ücretleri ve vergilendirilmeleri ele alınacaktır.

Anadolu, coğrafi ve jeopolitik konumunun etkisiyle tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli ticâret yollarının geçtiği bir merkez olmuştur. Selçuklu sultanları izledikleri ticârî politikalarla Anadolu'yu kıtalararası transit ticâret merkezi haline getirmeyi başarmışlardı. Antalya (1207) ve Alanya (1223) liman şehirlerinin fethi; Kıbrıs, Suriye ve Mısır'la deniz yolu ile ticâret yapılmasına imkân vermiştir.

⁷⁸³Sergey P. Karpov **Ital'yanskiye respubliki i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII–XV vv**, M., Izd-vo MGU, 1990, s. 193.

Sinop'un fethi (1214) ve Kırım'a düzenlenen Suğdak seferi (1226) Karadeniz üzerinden kuzey ülkeleri ile yapılan ticârete canlılık kazandırmıştır.

Kırım'dan ve Deşt-i Kıpçak'ın diğer bölgelerden getirilen mallar arasında kürk ve köle ticâreti önemli bir yer tutuyordu. Kürk ve köle Anadolu'da olduğu kadar Orta doğunun diğer İslam ülkelerinde de aranan ticâret mallarıydı⁷⁸⁴. Selçuklular döneminde kuzey-güney ticâretinde ana mallar kürk ve kölelerdi. Kölelik Altın Orda Devleti'nde de önemli bir yer tutuyordu. Genellikle savaşta alınan esirler arasından çıkan köleler üretim elemanı olmaktan çok bir ticâret malı sayılıyordu. Savaş esirlerinden başka Kafkas kabilelerinden de pek çok kadın ve erkek köle toplanmakta olup bunlar daha çok İslam ülkelerinde aranıyorlardı. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan ve birbirleri ile sürekli savaş halinde olan Türk, Rus ve değişik kökenli öteki milletler esir ettikleri erkekleri kadınları ve çocukları esir tüccârlarına satıyorlardı.

Kürk Altın Orda topraklarından ihraç edilmiş önemli bir ticârî maldır. Altın Orda Devleti Kıpçak Bozkırları üzerinden Suğdak'a getirilen ve dünyanın çeşitli bölgelerine dağıtılan kürkleri ile ünlüdür. Pegolotti'ye göre Altın Orda ülkesinden ihraç edilen mallar arasında şahin, doğan, tilki, sansar, sincap ve kuzu kürkleri, samur, kurt pöstekisi ve koyun derisi önemli bir yer tutmaktadır⁷⁸⁵. Altın Orda hâkimiyetinde kürk ticâretinde başlıca rolü Bulgarlar ve Ruslar oynamakla birlikte Müslüman tacirler de ülkenin kuzeyine giderek buralardan değerli samur ve sincap kürkleri alırlardı. El Ömerî, deri ticâreti hakkında bilgi verirken "Tacir, muhterem

⁷⁸⁴Emel Kılıç "Torgovyje Otnosheniya Zolotoy Ordy s Anatoliyey: Mekha i Raby" **Zolotoordynskoye Naslediye. Sbornik Statey, Vypusk 2 Materialy Vtoroy Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii «Politicheskaya i Sotsial'no-Ekonomicheskaya İstoriya Zolotoy Ordy», Posvyashchenoy Pamyati M.A.Usmanova.** Kazan, 29–30 marta 2011 g., Otv. red. i sost. I.M. Mirgaleyev. Kazan: OOO, , Institut istorii im. SH.Mardzhani AN RT, 2011., s: 124.

⁷⁸⁵Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s:24.

Cemaleddin Abdullahulhısnı bana haber verdi ki buralardaki çöl halkının en çok giydikleri deridir, gerek boğazlanmış olsun, gerek olmasın, gerek derisi terbiye olunsun, gerek terbiye olunmasın, gerek pak hayvan olsun, gerek olmasın" kaydını düşmüştür⁷⁸⁶.

Kürk Yolu esasen, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayıp, Ural, Sibirya ve Altaylar üzerinden Çin'e ulaşmakla birlikte Anadolu üzerinden de kürk ticâreti gerçekleştiriliyordu. Sincap, sansar, tilki, samur, kunduz, vaşak vb. av hayvanlarının kürklerinin ticâreti yapılmaktaydı. Müslüman tacirler Anadolu üzerinden Altın Orda'nın kuzey topraklarına giderek buradan değerli samur ve sincap kürklerini alırlardı. İbnü'l Esir, Cebe ve Sübetey tarafından yapılan seferlerin sonuçlarını anlatırken

...Tatarlar Kıpçak diyarına girdikleri zamandan beri yollar kesilmişti, Kıpçakların memleketlerinden ne Burtas kürkü ne sincap, ne kunduz derileri vesaire gelmiyordu. Tatarlar Kıpçak diyarından ayrıldıktan sonra Kıpçaklar memleketlerine döndüler, yollar açıldı bu mallar da eskisi gibi gelmeye başladı. Der.⁷⁸⁷

Kürk Kırım ve Kuzey Rusya'dan dönen gemilerin en önemli yüklerindendi. İnce kürk kullanma Müslüman dünyasının geleneğine öylesine yerleşmişti ki Kırım veya Selçuklu ülkesinde çıkan bir savaş kürk ihracatını geciktirecek olsa her taraftan şikâyetler yükselirdi⁷⁸⁸.

Anadolu kürk ticâretinde transit yolları bakımından önem taşıdığı kadar alıcı olarak da büyük potansiyele sahipti. Eflâki, Ariflerin Menkıbeleri isimli eserinde Selçuklu devri kıyafetleri hakkında bilgi verirken kurt ve tilki postundan, burtas

⁷⁸⁶El-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, s: 365.

⁷⁸⁷*Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, s.35; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, 2. bs., Ankara, TTK Yayınları, 2000, s.25-26.

⁷⁸⁸Wilhelm Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s: 329.

kürklerinden yapılan kıyafetleri de saymıştır⁷⁸⁹. Burtas kürklerinden yapılan kıyafetler özellikle Selçuklu Hanımlarının dikkatini çekiyordu. Kürkler, Anadolu pazarlarına Selçuklu Türk tüccârları vasıtasıyla Kırım'ın bir limanı olan Sudak'tan nakledildi. Kürkler Memlûk ülkesine de Kırım üzerinden Anadolu pazarları yoluyla ulaştırılıyordu⁷⁹⁰.1250'lerde Sudak anahtar liman olarak kalsa da Moğol yönetiminin ilk yıllarında ticâret sisteminin gelişmesine rağmen kürk ticâretinin oranı sistem içerisinde oldukça dardı.

Azak bölgesi, Rusya'nın kuzeyi ile Akdeniz'in doğu sahilleri arasında yürütülen yoğun kürk ticâreti faaliyetlerinde temel başlangıç noktasıydı. Altın Orda Devleti'nin kurulmasıyla Moğollar kuzey kürk ticâretini de ellerine geçirdiler. Bulgar ve Rus prensliklerini fethettiğinde bu bölgelerin güney steplerinde Aşağı İtil üzerinde karargahlarını kurdular. Altın Orda böylece Moğol İmparatorluğuna kadar uzanan ticâret ve iletişim rotasında bir anahtar rolü oynadı, kürk ve diğer kuzey ürünlerini temin eden bir kuzey-güney ticâret sistemi geliştirdiler. Ancak Moğollar, Orta-İtil ve Rus topraklarına eriştikleri sırada kürk ticâreti ilk yüzyıllardaki yaygınlıktan aslında uzaklaşmıştı. Kürk taşımacılığı için kullanılan ticârî rotaların bir kısmının kesilmesi, uzak kuzeyden lüks kürkler için talep oluşturan uzak pazarların çökmüş olmasının yanı sıra XI. ve XII. yüzyılda samur, kakım ve diğer kuzeyin lüks kürkleri Kiev'den Bizans İmparatorluğuna ve Bulgaristan'dan doğu dünyasına ihraç ediliyor olması kürk ticâretini olumsuz etkilemişti. Kuzey kürkleri için Bulgar yolu kuzey-doğu Rus prenslikleri tarafından tehdit ediliyordu. Bulgarlar, XIII. yüzyılın başlarından beri samur ve tilki tedarik edenler için en gelişmiş rotalarını ve dolayısıyla kürk pazarlarını kaybettiler. Müslüman dünyasında lüks derilere büyük

⁷⁸⁹ Ahmed Eflakî, **Menakübü'l Arifin**, I. Cilt, s:226, 347 ve II. Cilt s: 162.

⁷⁹⁰ Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and Its Significance for , s: 47.

paralar harcayan kalabalık nüfuslu şehirlerin ekonomik yapıları da haçlılarla yapılan uzun mücadeleler neticesinde çöküntüye uğramıştı. XIII. yüzyıl ortalarında lüks kürkün bir tüketici olarak önemi büyük ölçüde azalmıştı.

Kıpçak ülkelerinde kürkler, Ruslar, İdil Bulgarları ve Başkırtlar gibi tabi halk tarafından Altın Orda'ya haraç olarak verilmekteydi. Kürk ticâretinde başrol oynayan Bulgarlar, başlangıçta Altın Orda'ya haraç vererek kürk ihracatı izni de aldılar ancak eski kürk ticâret yolları artık Tatar baskısı altındaki Rus kontrolüne geçmiş ve ticâret sekteye uğramıştı⁷⁹¹.

Altın Orda'nın yabancı ülkelere ihraç ettiği kürkler Anadolu'ya, Trabzon, Samsun ve İstanbul'a sevk ediliyordu. XIII. yüzyıl yazarı İbnü'l Esir Bulgarların kürk ticâretinden bahsederek doğu ülkelerine kara tilki, sincap, kunduz derisi ihraç ettiklerini yazmıştır. Wilhelm von Rubruck 1253 yılında Türkiye ile Karadeniz'in kuzeyi arasındaki bu canlı ticâreti şöyle tasvir ediyordu:

Sinopolis (Sinop) in karşısında Soldaia (Sugdak) şehri bulunur. Buraya Türkiye'den gelen tacirler gider ve kuzeye doğru seyahat etmek isterler. Aynı şekilde tam tersine Rusya'dan ve Kuzey ülkelerinden Türkiye'ye gitmek isteyenlerle karşılaşılır. Bunlar muhtelif ve değerli kürkler getirir, buna mukabil diğerleri keten ve pamuklu eşyalar, ipek mendiller ve baharat satarlardı⁷⁹²

Anadolu kentlerinde kurulan milletlerarası pazarlarda satılan ana mallar arasında kunduz ve samur kürkü bulunması bu bilgileri doğrulamaktadır.

Altın Orda tâbiyetindeki Ruslar⁷⁹³ gittikleri ülkelere genellikle kakım, sincap ve diğer değerli kürkler götürmüşlerdir. Altın Orda sayesinde Ruslar, Doğu

⁷⁹¹Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s: S.27.

⁷⁹²Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s:28.

⁷⁹³Altın Orda Hanları Rus knezliklerinden vergiyi başlangıçta kürk ve gümüş ile almış, vergiler nakit para ile toplanmak istendiğinde ise Ruslara para basımını zorunlu kılmışlardır. S. Şoduar, Obozreniye Russkih Deneg i İnostrannih Monet, Upotrebyavşihnya v Rossiyi s Drevneyşih Vremen, I, S. Petersburg 1837, s. 116-117; İ. İ. Kaufman, "Russkiy Ves, EgoProishojdeniye i Razvitiye v Svyazi s

ülkeleriyle de ticâret yapma şansına sahip olmuşlardır. Kürk için başlıca pazarlardan biri de Tana idi. Pegolotti Tana’da kakım, tilki, samur, sansar, kurt, ceylan derisi gibi her çeşit kürkün satın alınabileceğini bildirmiştir. Latinler 1330’larda Bulgarlar’dan temin ettikleri çeşitli kürkler ile Karadeniz limanlarında göründüler. Kürk, Osmanlının ilk sultanları zamanında pek tercih edilmese de II. Mehmet zamanından itibaren Osmanlı Devleti’nde kürkün yaygın olarak kullanılmaya başladığı ve kürk ticâretinin bir hayli geliştiği bilinmektedir. Bu ticâret büyük oranda iç piyasanın kendi üretimi olmayıp, daha çok ithâlât yoluyla sağlanıyordu. Rus tüccârlar XV. Yüzyılda, kürk ticâreti için Bursa’ya da gelmeye başladılar⁷⁹⁴. XVI. yüzyılda Avrupa’nın gelişmesinden önce Osmanlı şehirleri samur ve tilki derisi için başlıca pazardı.

Altın Orda kürk ticâretinde Ruslardan “yasak” adlı bir vergi alıyordu. Kürk ticâretindeki ücretler ise kürklerin cinslerine göre belirlenmekteydi. İtil Bulgar ihracatında el değıştiren kürkler doğuda çok rağbet gördükleri için oldukça değerliydi. Mesudi “Burtas topraklarından Burtas malı olarak adlandırılan kara ve kızıl tilki postu ihraç edilmektedir. Bu postlar özellikle de siyah tilki postları bazen adet başına 100 dinardan daha fazla değer bulmaktadırlar, kızıl olanları ise daha ucuzdur. Arap ve Pers hükümdarları bu siyah postları sansar, samur ve diğer hayvanların postlarından daha yukarı saymaktadırlar ve onlardan şapkalar, kaftanlar ve kürk mantolar yapmaktadırlar. Siyah tilki postundan astarlı kürk manto ve kaftanı olmayan hükümdar neredeyse yoktur” der⁷⁹⁵.

İstoriyey Russkih Denejnih Znakov s Drevneyşego Vremeni”, **Zapiski Numizmatičeskoğo Otdeleniya Russkoğo Arheologiçeskoğo Obşestva**, I/1, S. Petersburg 1906,s. 127-128; A. A. İlyin, **Klassifikatsiya Russkih Udelynih Monet**, Moskova-Leningrad 1940, s. 32.

⁷⁹⁴Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)"**Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s:224.

⁷⁹⁵Mesudi, **Murûc ez-Zeheb**, çev: Ahsen Batur, İstanbul Selenge Yayınları, 2004, s:73.

İbn Battuta bu bölgelerdeki kürk ticâretini "sessiz ticaret" olarak tanımladığı mal mübadelesi şeklinde anlatmakta ve;

Tüccârlar Karanlık Ülke'ye varınca, çadırlarını kurar ve getirdikleri eşya ve malları bir yere bırakıp çadırlarına dönerler. Ertesi gün eşyaların ne olduğunu görmek için tekrar oraya gittiklerinde eşyaların alındığını, yerlerine sincap, kakım kürk ve derilerinin konduğunu görürler. Eşya sahibi bırakılan kürkleri yeterli görürse alışveriş biter. Az bulduğu takdirde kürkleri almazlar, sonunda alıcılar kürklerin ya sayısını artırır ya da kendi mallarını kaldırıp tüccârın eşyasını oraya bırakırlardı. Alışveriş bu şekilde biterdi, demektedir⁷⁹⁶.

İbn-i Battuta kendi zamanındaki kürk değerleri hakkında da bilgi vermiştir:

“Kürklerin en iyisi kakumdur. Bu cins bir kürk Hindistan’da bin dinara satılır, bizim paramızla 250 altın eder. Rengi son derece beyazdır, bir karış boyunda olan bir hayvanın postundan yapılır. Hayvanın kuyruğu uzun olup, kürk halinde de olduğu gibi bırakılır. Kakumdan sonra samur gelir. Bunun derisi 400 dinara veya daha aşağı bir fiyata alınabilir. Bu derilerin başlıca özellikleri bit kapmamalarıdır. Çin Ülkesinin asilleri ve ileri gelen kumandanları bu derileri yakalarına koyuyorlar. Irak ve İran tüccârlar da böyle yapıyorlar” demektedir⁷⁹⁷.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yöneticileri gereğinden fazla olan kürk ticâretini sınırlamak ve kürk miktarını garanti etmek için tüccârları görevlendirmiş ve ellerindeki malları satın almışlardır. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı tüccârları önemli ölçüde yabancı rekabeti kesmek için mümkün olduğunca kürk ticâretini ele geçirmeye ve Osmanlı Devleti’nin kontrolünde kürk ticâretinin büyük kârlarını korumaya çalıştılar.

Ziraat ve ticâretle uğraşan bütün toplumlarda köleliğin çeşitli şekillerine rastlanmaktadır. Mezopotamya’da, eski Mısır’da Yunan’da, Roma’da, İslam öncesi

⁷⁹⁶İbn Battuta Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l – Emsar ve Acâib'l-Esfar), çeviri, inceleme ve notlar : A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları , İst. 2004, s: 482.

⁷⁹⁷İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 482.

İran, Orta Asya ve Anadolu'da yaşayan kavimlerde kölelik son derece doğal sosyal bir olgu olarak kabul edilmiş; Ortadoğu'da Osmanlıların son zamanlarına kadar "köle ticâreti" devam etmiştir. Osmanlı hâkimiyetine giren Kırım'da köle ticaretindeki vergiler düzenlenmiştir. XVI. yüzyılda Kırım limanlarında köle satışından alınan vergi geliri toplam vergi gelirinin % 29'unu oluşturuyordu⁷⁹⁸.

Samaniler, Gazneliler ve Büyük Selçuklular'ın kölelerinin büyük kısmını Kıpçak coğrafyasından tüccârlar aracılığıyla temin ettikleri bilinmektedir. XIII. yüzyılda da durum değişmemiş ve İslam dünyasına köle ihraç eden saha Kıpçak ülkesi olmuştur. Kıpçakların Mısır'a kadar yayılmalarının sebebi, özellikle XIII. ve XIV. yy.larda Kıpçak çocukların köle olarak ön Asya'ya ve Mısır'a satılmalarıdır. Altın Orda Devleti ile Mısır Memlûk Devleti arasındaki köle ticâreti sayesinde Anadolu'ya çok sayıda Kıpçak köle gelmiştir. Kafkasya ve Ukrayna bölgelerinde sosyal yaşam ve ekonomik şartlar o kadar kötüydü ki, aileler, vergi yerine bakımlarını sağlayamadıkları çocuklarını vermeyi daha uygun görüyorlardı. El-Ömerî'nin kaydına göre: "Bunlar (Kıpçaklar), Çerkes, Rus, Macar ve As askerlerini yenmekle beraber, bu kabileler onların çocuklarını kaçırmak için tacirlere satarlardı. Aynı şekilde Altın Orda Hanı (Özbek Han) da çok defa onların erkeklerini öldürür, kadın ve çocuklarını esir olarak satarı"⁷⁹⁹. "*Deşt-i Kıpçak Türkleri açlık ve kuraklık zamanlarında çocuklarını satarlar, bolluk zamanlarında kız çocuklarını seve seve satarlar, fakat erkek çocuklarını ancak büyük bir ihtiyaç durumunda satarlar*" şeklinde bilgi vermektedir⁸⁰⁰. Moğol orduların yaptıkları akınlarda etnik gruplar arasından kaçırmak topladıkları köleler sayıca büyük rakamlara ulaşmıştı. Orta Doğu'da bu kölelerin yaşamı, geldikleri anayurtlarındaki durumdan çok daha iyi

⁷⁹⁸Charles King, **Karadeniz**, Çeviri: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2008, s:141.

⁷⁹⁹El Ömerî, **Mesâlik el-ebşâr fî Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen,s:365.

⁸⁰⁰El Ömerî, a.g.e. s:386.

olduğu için kölelik sadece tacirler için değil kölelerin kendisi için de ideal bir seçimdi.

El Ömerî'nin kaydına göre: “*Bunlar (Kıpçaklar) Çerkes, Rus Macar ve As askerlerini yenmekle beraber, bu kabileler onların çocuklarını kaçırmak tacirlere satarlardı. Aynı şekilde Altın Orda Hanı (Özbek Han) da çok defa onların erkeklerini öldürür, kadın ve çocuklarını esir olarak satardı*”⁸⁰¹. Karadeniz’in Türkiye Selçuklu ve Kırım kıyılarında Cenevîzliler canlı mal satıyorlar ve buradan aldıkları tutsakları Akdeniz’e taşıyorlardı ve bu son derece kârlı birticâretti⁸⁰²

En Nüveyrî'nin kaydına göre: “1307-1308 yılları arasında Mısır diyarına şu haber geldi: Tokta Kırım , Kefe ve Kuzey eyaletlerindeki Cenevîz Frenklerinin Tatar çocuklarını tutup Müslüman ülkelerine sattıklarını haber alınca onlara öfkelenildi”⁸⁰³. Bu kayıt bizlere Cenevîzliler’in XIV. yüzyıl başlarında köle alım satımı ile de uğraştıklarını göstermektedir.

Tüccârlar için el kitabı niteliğinde bir eser hazırlayan Pegolotti’ye göre Altın Orda ülkesinden ihraç edilen mallar arasında köle önemli bir yer tutmaktadır⁸⁰⁴. Anadolu’ya Kırım ve diğer Altın Orda şehirlerinden getirilen ticârî ürünler arasında köleler özellikle transit ticâret açısından büyük bir önem taşıyan pahalı mallardı. Selçuklu ticâretinde en büyük gelir transit ticâretten elde ediliyordu. Köle ticâretine özellikle Eyyubiler zamanından beri Mısır ve Suriye’de büyük talep vardı. Eyyubîler, Kafkaslardan Kıpçak Türklerini memlûk (köle) olarak alıp, özel bir eğitimden geçirerek gulam-asker olarak yetiştirirlerdi. Eyyubî ordusunun büyük bölümü aylıklı asker olan memlûklardan oluşurdu. Eyyubi sultanı El-Melikü’s-

⁸⁰¹El Ömerî, **Mesâlik el-epsâr fi Memâlik el-ensâr**’dan naklen Tiesenhausen, s: 365.

⁸⁰²Gordlevsky V.; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev:Azer Yaran, Onur Yay., Ankara 1988,s:213

⁸⁰³Nüveyrî , **Nihayetü’l – İreb** , Tiesenhausen , s: 285 .

⁸⁰⁴Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s:24.

Salih'in (1240-1249) orduyu güçlendirmek için çok sayıda Kıpçak köleyi satın almasından beri Mısır en önemli köle alıcılarından biri olmuş, bu durum Memlûklar'da da devam etmiştir⁸⁰⁵.

Karadeniz ticâretine hâkim olmak boğazlara hâkim olmakla adeta eş değerdir. Ünlü Romen tarihçi Gheorghe Bratianu'nun ifadesine göre, "*1204 ve 1453 arasında bölge Karadeniz tarihine yapay bir yaklaşımla hizmet etmiştir*". Bratianu, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz uluslararası ticâretinin, bilinen dünyanın en çok mal ve emtia dağıtım merkezi olduğunu vurgular⁸⁰⁶. 1204 sonrasında İtalyan denizci cumhuriyetlerinin Boğazları zapt etmesi ve toprak genişlemesi: kendi ticâret ve nakliyesi, tamamen ve hızla XIII. yüzyılda meydana gelen iki tarihi olaylardan sonra umutlar değişti bu denizin üzerinde Bizans kontrolü yüzyıllar sonra Moğol İmparatorluğu'na geçti. Ticareti Çanakkale Boğazı'ndan kontrol etmek 1453 yılında Konstantinopolis'in fethinden sonra Osmanlılara kısmet oldu.

Kırım sahillerinden satın alınan köleler Sinop ve Samsun limanlarına getirilip, oradan da Anadolu'da Sivas, Kayseri, Suriye'de Halep ve diğer şehirlerde satılıyordu. Esir nakliyesi Müslüman tâcirlere yasaklandığı için köle nakliyesi işinde Ceneviz baş roldeydi. Altın Orda Devleti'nin Memlûklar ile ticârî ilişkileri Anadolu yolu ve İstanbul Boğazı'nın kendilerine açık olmasını gerektiriyordu. İlhanlılar Anadolu'da tam hâkimiyet kurmayı başarinca Altın Orda-Memlûk ilişkilerini bozmak ve özellikle askerînin gücün kaynağı olan köle ticâretini sekteye uğratmak için Anadolu yollarını kontrol altına aldılar. Altın Orda, Memlûk ve Venedik ittifakına karşı İlhanlı, Ceneviz ve Bizans bloğu oluşturulmuş ve bu ticârî çıkar mücadelesinde

⁸⁰⁵El Ömerî, **Mesâlik el-ebâr fi Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen, s:365.-366.

⁸⁰⁶Gheorghe I. Bratianu, **Recherches Sur Le Commerce Génois Dans La Mer Noire Au Xme Siècle**, Paris 1929.

Karadeniz limanlarının önemi daha da artmıştır⁸⁰⁷. Bizans'ın üzerindeki İlhanlı baskısı boğazlar yolunun uzun süreli açık kalmasına izin vermediği için Anadolu kara yolu köle ticâretindeki önemini korumuştur⁸⁰⁸.

Anadolu Selçukluları zamanında, Anadolu'daki transit ticâret yollarının en önemlisi kuzey güney istikâmetinde olanıydı. Selçuklu Türkiyesi'nde gerek iç ticâret gerekse transit ticâret bakımından önemli malların basında kuzeyin kürk ve köleleri geliyordu. Bu ürünler sadece Anadolu'da değil, Ortadoğu'daki diğer İslâm ülkelerinde de aranan ticâret malları idi. Selçuklu Türkiyesi'nin bu ticâretteki önemi özellikle geçiş ülkesi olmasından kaynaklanıyordu. Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Kıpçak, Rus, Çerkez vb. asıllı köleler Anadolu pazarlarında ya da diğer yollardan İslâm ülkelerine, özellikle de Mısır'a satılıyorlar ve böylece Eyyubî ve Memlûk Devletleri'nin ordularını oluşturuyorlardı⁸⁰⁹.

Karadeniz'de köle ticâretinin sistemli hale gelmesi 1204 yılında IV. Haçlı Seferi'nden sonra gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Altın Orda Devleti'nin izni ile Latin Devletleri Karadeniz'de de ticâret kolonileri kurmuşlardır. 1224'te Venedik Cumhuriyeti'nin kendi tebaasından tacirlerin Mısır ile ticâretini yasaklayan kararı her iki tarafın da ihtiyaç duydukları mallar için Türkiye'ye yönelmelerini sağlamıştır. 1261 yılında Latin hâkimiyeti sona erince Cenevîz, Venedik'in Karadeniz'deki ticâret tekeline son vererek kendi kolonilerini üstün kılmaya başlamış, kısa sürede Kırım'da Kefe, Azak ve Amasra limanlarında koloniler kurarak köle ticâretinde

⁸⁰⁷Yuvali A., "XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", **Türk Kültürü Dergisi**, cilt.1, 1985,s.111-121.

⁸⁰⁸Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, s:182.

⁸⁰⁹Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, s:42.

hâkim konuma gelmiştir⁸¹⁰. Altın Orda, ülkesinde gerçekleştirilen bu ticâret için Venedik ve Cenevîz tacirlerinden vergiler alıyor, bu amaçla çeşitli ticâret anlaşmaları yapıyordu. Örneğin Venedik 1333 yılında kendilerine tahsis edilen depo ve pazar yerleri için %3 üzerinden, Kırım'da limanlara gelen gemiler için de yelken sayısına göre vergi ödemeyi kabul etmiştir. Kırım Yarımadası Altın Orda'nın XIII-XIV. Yüzyıllardaki ekonomisinde önemli bir yere sahipti⁸¹¹. Köle ticâretinde insan kaynağı rezervini kontrol eden Altın Orda, Konstantinapol ve İskenderiye arasındaki gemi rotalarını ve Karadeniz ticâretini kontrol eden Cenevîzliler ve boğazları kontrol eden Bizans Güney Rusya köle piyasasına düzenli olarak girmeyi sürdüren başlıca üç güçlü devletti.

Cenevîz, Altın Orda Hanı Mengü Timur zamanında 1266 yılında Kefe'de bir konsolosluk ve ticârî malları depolamak için toprak elde etmiş, Karadeniz'deki ticâret kolonilerinin temellerini atmıştır⁸¹². Altın Orda ülkesinde kolonilerini kurarken Cenevîzliler, öncelikle yerel hükümdarlardan sadece ticârî amaçlı kullanmak üzere şehrin dışında veya biraz daha ilerisinde küçük bir yer istemişlerdi. Benzer bir siyaset Venedik tarafından da izlenmiştir. Özbek Han'ın Venedik elçisi Andrea Geno'nun talebi üzerine Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği 9 Ekim 1332 tarihli yarlık ile, Azak yakınlarındaki bir mahalle Venediklilere tahsis edilmiştir⁸¹³. Söz konusu bu alan Don Nehri'nin kıyısında Gospitalyerlerin yani Malta Şövalyelerinin kiliselerinin arkasındaki, Azak'taki bataklık alanıdır⁸¹⁴. Venedik tüccarlarının burada yaşamalarına ve evler inşa etmelerine hak tanıyan bir imtiyazdır.

⁸¹⁰Wilhelm Heyd, *Yakundoğu Ticaret Tarihi*, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s: 512.

⁸¹¹Egerov, V.L, *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordu*, Moskova, 1985, s:90.

⁸¹²Wilhelm Heyd, *Histoire Du Commerce Du Levant Au Moyen-Âge*, 1936, s:163.

⁸¹³ M. Özyetgin-İ. Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar*, TTK. Ankara 2017, s:93.

⁸¹⁴Özyetgin, Kemaloğlu, a.g.e. s:93.

1342 yılında Canibek Han ile görüşen Venedik elçileri Johanni Quirino ve Petro Justiniano, Azak yakınlarında Venedik tacirlerine bahşedilen mahallenin Cenovalıların ticaret yaptığı sahadan uzakta bir başka yere nakli konusunda da izin aldılar. Venedikliler'e verilen yeni arazi Don kıyısı boyunca Bedreddin'in hamamından Cudench'a'dan başlayarak Yahudi mahallesine kadar ve burada dağa doğru aşağı giden bölgede Azak'ta idi. Başlangıçta küçük ve Latin tüccârın ticaret faaliyeti için yararlanabileceği alanlar bu yerler, zamanla yerel tüccârları da kendine çekerek büyümüşler ve ekonomik açıdan dikkate değer merkezler haline gelmişlerdir. Özellikle Ceneviz, bu toprakları stratejik açıdan kullanacağı önemli merkezlere dönüştürmek konusunda Venedik'ten daha kararlı bir siyaset izlemiştir. Gümrük gelirlerinin artması ve düzenli mal akışının sağlanması ile ticârî açıdan vazgeçilmez olduklarını düşünmeye başladıklarında ise Cenevizliler, hükümdarlardan yerleşim yerini tahkim etme izni almışlardır⁸¹⁵. Ceneviz; Kefe'de konumunu sağlamlaştırıncaya kadar Altın Orda hâkimleri ile iyi geçinmeye gayret göstermiş ancak ticârette istediği noktaya ulaştıktan sonra daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır.

Venedik, Cenova, Pisa ve diğer İtalyan şehirlerindeki tüccârlar İskenderiye, Dimyat, Kahire mahallelerinde, kiliseler, hastaneler, depolar açmışlardı. İskenderiye Venedik konsolosu genellikle Akdeniz ülkeleri ile sözleşmede bir arabulucu olarak hareket ediyor, Memlûk sultanlarının dış politikasını da etkiliyordu⁸¹⁶.

⁸¹⁵Cenevizliler, Osmanlı Devleti ile de bu tarz anlaşmalar yapmışlardır. 1352 yılında ilki yapılan ticârî anlaşma I. Murad döneminde 1381'de yenilenmiştir. Antlaşma ile Cenevizlilerin gümrük vergisi vermeleri karşılığında Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapabilecekleri öngörülüyordu.

⁸¹⁶Memlûklar döneminde İskenderiye'de bulunan Venedik Konsolosluğu hakkında çok sayıda yayın bulunmaktadır. Bu çalışmalara örnek olarak şu makalelere bakılabilir: Pedani, Maria Pia, "The Mamluk Documents of the Venetian State Archives: Historical Sorvey", **Quaderni di Studi Arabi**, C. 20-21, (2002-2003), s. 133-146; Pedani, Maria Pia, "Bahri Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar", **Türkler Ansiklopedisi**, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 804-818; Fatma Akkuş Yiğit, "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su"

Mısır'a ulaşan yol Karadeniz'den İstanbul'a ve buradan da İskenderiye'ye bağlanırdı. Bu yolda seyahat yaklaşık olarak bir aylık bir sürede tamamlanırdı. Memlûk ülkesine köle aktarımı XIV. Yüzyılın ilk yarısında Cenevîzilerin eline geçmiştir. El Nüveyrî'nin kaydına göre, "1307-1308 yılları arasında Mısır diyarına Tokta, Kırım, Kefe ve kuzey eyaletlerindeki Cenevîz Frenklerinin Tatar çocuklarını tutup Müslüman ülkelerine sattıklarını haber alınca onlara çok öfkelenildiği haberi gelmiştir"⁸¹⁷. Cenevîz kolonilerinin köle ticâreti, Tokta Han'ın askerî gücüne zarar verdiği için Saray'daki Cenevîz temsilcileri tutuklanmış, Kefe'deki Cenevîz kolonisini kuşatmak için de bir ordu göndermiştir. Cenevîzler 1308'de kenti yakıp kaçmışlar, 1312 yılına kadar Altın Orda yönetimi ile gerginliklerini sürdürmüşlerdir. Özbek Han zamanında (1312-1340) ise Cenevîz ve Venedik ile ticâret anlaşması yapılmıştır. Canibek Han zamanında da (1340-1357) bu ticârî imtiyazların süresi uzatılmıştır. Latinlerin koloni kurduğu alanlar resmen Altın Orda Hanlarının toprağı sayılmakla beraber ticârette Latinlerin bu kadar etkin olması, kolonilerde Altın Orda adına gümrük gelirlerini toplayan bir görevli bulundurulmasıyla yetinilmesi Altın Orda Devleti'nin ekonomik açıdan zafiyetidir. Cenova, 1380 yılında Altın Orda Hanı ile imzalandığı anlaşma ile Kırımsahilnin büyük bir kısmı üzerinde doğrudan tam kontrolü elde etmeyi başarmıştır. Bu tavizin verilmesinde köle ticâretinin Müslümanlara yasaklanmasının da etkisi olmuştur. Tüccâr Cenevîziler Kerç'te de 1318'de her yıl vergi vermek şartıyla hâkim oldukları Cherkio-Cerchio adı altında bir konsüllük kurmuş (XIV.yy-XV.yy) 1475'te Osmanlı donanması tarafından Cenevîz

ticâret limanı ve konsüllük fethedilinceye kadar köle ticâretinde üstünlük Cenevîz'in elinde kalmıştır⁸¹⁸.

Karadeniz'de İtalyanlar bölgeye giden tüccârlar için çeşitli kılavuz sözlükler ve kitaplar hazırlama gereğini duymuşlardı. 1303'te Suğdak'ta hazırlanan Codex Cumanicus bu tür eserler içinde önemli bir yer tutmaktadır. Latince-Farsça-Kumanca olarak düzenlenen sözlük ticârette kullanılan 2500 Kumanca kelimeyi içermektedir⁸¹⁹.

Bratianu tarafından isabetli ve sık sık tekrarlanan "plak tournante" (dönen kavşak) tanımında, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz uluslararası ticâretinin, bilinen dünyanın çok mal ve emtia dağıtım merkezi olduğunu vurgulanır⁸²⁰.

Bilindiği gibi, Cenova ve Venedik tüccârlarının bireysel yükümlülükleri ve devlet karşısındaki durumları aynı değildi. Cenova'da devlet kaynakları üzerinde özel servet birikimi ve⁸²¹ özel tüccârların devletten önemli oranda bağımsız olduğunu görebiliriz ancak Venedik'nin devlet faaliyetleri üzerinde sıkı kontrol kullanması bekleniyordu ile tezat duruyor onun vatandaşlar ve özel servetler ve kamu malîyesi arasındaki az boşluğu Venedik'te daha azdı. Sonuç olarak, Cenevîz kolonilerinin ve "sermaye" olmak özellikle Kefe içinde "Cenevîz Romanya"sında merkezi hükümet tarafından gönderilen subay ve yerel elitler⁸²² arasında önemli mücadeleler yaşandı. Cenevîz politikasında devlet genellikle yerel vergi mükelleflerine ücretleri

⁸¹⁸Domenico Gioffré, **Il Mercato degli Schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova, 1971.

⁸¹⁹**Codex Cumanicus**, s:305.

⁸²⁰Gheorghe I. Bratianu, **Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle**, Paris 1929.

⁸²¹Pistarino, Giorgio "Genova e i Genovesi nel Mar Nero (XII-XV s.)". **Bulgaria Pontica**, eds Vassil Gjuzelev et al. Sofia: 1988, vol. 2, s: 29.

⁸²²Michel Balard, "Les milieux dirigeants dans les comptoirs génois d'Orient (XIIIe-XVe s.)"**Lastoria dei genovesi: Atti del Convegno di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova: Genova: Centro internazionale di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova: vol. 1: , 1981, 159-81-161.**

yükleyerek kamu borcunun bir kısmını rahatlatmak için zengin yurtdışı yerleşim istismar olması da önemlidir.

1308 yılında, Altın Orda Hanı Tokta tarafından saldırıya uğramasının hemen ardından Kefe'de, özel bir ofis metropol (anakent) merkezi ve Karadeniz Cenova yerleşim yanı sıra sonrakinin iç yönetim arasındaki ilişkiyi düzenleyen Officium Gazarie⁸²³ oluşturuldu: Kırım'da Cenevîz ticâret kaleleri "Officium Gazariae" gözetimi altında idi⁸²⁴. İtalyanlar, VIII. ve IX. yüzyıllarda bölgeye hâkim olan bir Türk halk olan Hazarlar adından kaynaklanan bir adlandırmayla yarımadaya Gazaria (veya Cazaria) adını vermişti⁸²⁵. "Officium Gazariae" veya Imperium Gazariae Kasım 1313 yılında Officium Gazarie Ligurya merkezli olarak Altın Orda'nın izniyle oluşturulmuş "Sömürgeler Bakanlığı" olarak görülebilir⁸²⁶. Bu ticârî yerleşimde Latince, Yunanca ve Kuman (Tatar) resmi dilleri konuşulmaktaydı. Ticâret kaleleri Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Karaylar ve Müslümanlar (Tatarlar) olmak üzere çeşitli etnik zümrelerden oluşan bir nüfus yapısına sahipti. Her topluluk tarafından yönetilen ve "Compagnie" olarak tanınan bir yönetim birimine sahipti.

Karadeniz'de Cenevîz kolonileri:

- Caffa veya Kaffa (Yunanca adı: Theodosia; Türkçe adı: Kefe; Kırım)
- Cembalo (Türkçe adı: Balaklava; Kırım)

⁸²³Cenova'nın Karadeniz ticaret tarihinde çok önemli bir yönetim birimi olan Officium Gazariae hakkında daha geniş bilgi için bkz: Giovanni Forcheri , **Navi e Navigazione a Genova nel Trecento il Liber Gazarie**, Genova, 1974.

⁸²⁴Officium Gazariae tüzükleri köle ticaretine dair çeşitli düzenlemeler içeriyordu. Kurallar aslında Karadeniz dâhil olmak üzere ister Bizans İmparatorluğu'ndan ister Suriye'den gelmiş olsun, Sakız adasının ötesinde köle çeteleri taşımaya gelen Ceneviz kadırgaları yasaklandı. Ancak, kadırgalar İskenderiye'ye Karadeniz'in kuzeyinden oldukça yasal biçimlerde köle taşıyabiliyordu. Böylece, Officium Gazariae tarafından "Karadeniz ve Mısır arasındaki köle ticareti büyük akışı" engellenmemiş oldu.

⁸²⁵Piero Zattoni, **Tana 1343: inizio di una crisi**, Forlì 2009, s:2.

⁸²⁶Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:182.

- Cherson (Kırım)
- Genovez (Gurzuf, Kırım)
- Lusta (Kırım)
- Soldaia (Türkçe adı: Sudak; Kırım)

Officium Gazarie bünyesinde farklı kurullar vardı. Bunlardan özellikle üzerinde duracağımız gıda (tahıl vb.) ile ilgili hükümleri düzenleyen kurul olan Officium Victualium, deniz ticâret ilişkilerini düzenleyen Officium Mercantie, Para kurulu olan Officium Monetae⁸²⁷ kanaatimizce Cenevîz ticâret merkezinin ne kadar sistemli bir örgütlenme içinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Kefe kolonisi satın alındıktan hemen sonra, Cenevîz, Mare Maggiore denilen Karadeniz sahil şeridi boyunca etkisini arttırdı. Onların ticâreti yönlendirmesi ile Sinop, Amastris, Samsun ve Trabzon gibi farklı yerlerde İtalyan varlığı yoğunlaştı.

Altın Orda Devleti'nin Cenova ile ittifakında etkili bir faktör, Moğolların Mısır'daki müttefikleri olan Memlûkler'le Bizans üzerinden iletişiminin sağlaması konusunda Cenova'nın rolü oldu. En yakın düşman, İran ve Irak'taki İlhanlı Moğol hükümdarlarıydı. Şüphesiz düşmanlık kısmı Orta Asya'dan gelen ticâret yollarının Saray Hazar Denizi'nin kuzey devam etmesi yerine İlhanlı toprakları üzerinden güneye gitmek sorunu etrafında dönüyordu. Sonuçta bu tür düşünceler XIV. yüzyılda daha sonra Altın Orda'nın Emir Timur ile mücadelesi sırasında ticaret kentleri tahrip edilince bu durum Latinler'i de olumsuz etkiledi.

Venedikliler Karadeniz'de Boğazların kontrolünü de yarım yüzyıldan fazla bir süreyle (1204-1261) ellerinde tutmuş, Karadeniz ve kaynakları giderek İtalyan

⁸²⁷Ceneviz kolonilerinin iktisadî örgütlenmesi ve bahsi geçen kurullar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Charles Verlinden, **The Beginnings of Modern Colonization: Eleven Essays with an Introduction**, Cornell Univ. Press, 1970.

denizcilik cumhuriyetlerinden girişimciler tarafından keşfedilmiş ve Katolik misyonerler adeta onların izinde gitmiştir. Venedikliler Karadeniz'de hububat yönünden zengin olan Kırım'a yönelmişlerdi, Venedikliler, Kırım'da eskiden beri gidip geldikleri Suğdak (Soldaia)'da XIII. yüzyıl sonlarında koloni oluşturacak kadar çoğaldılar. Ancak Suğdak 1395'te tamamen Cenevîz hâkimiyetine geçince buradaki Venedik tebaasının ticârî faaliyetleri de son buldu. Kırım'daki Venedik kolonisi resmen daima bir Müslümanın ikna olmasına bağlı olsa da her zaman Batılı tüccârlar için olumlu olmuştu. Özbek han ile Venedik Andrea Geno tarafından yürütülen müzakereler sonucunda, 1332 yılında Katolik misyon doğmuştur. Tanınan ticârî imtiyazın biri Farsçadan tercümeden daha sonra Lehçe'ye çevirisi yapılan bir diğeri de Latince olan iki kopyası bulunmaktadır. Özbek Han tarafından verilen imtiyazın bir Latince versiyonu bugün Venedik'te bulunmaktadır. Ertesi yıl, koloninin ilk konsolosu, Nichola Giustiniani olmuştur⁸²⁸. 9 Ekim 1332'de Venedik Tana topraklarının dörtte birini elde ettiler. Özbek han, 9 Şubat 1333 tarihli Senato kararı ile verilmişti. (28perimetre) (379 adım) (659,46 metre) toprak tahsisi elde eden Venedikler böylece 1319 yılında Trabzon'da Venedikliler'e tahsis edilen toprakları ile karşılaştırıldığında (227 adım)daha geniş bir yerleşim alanı elde ettiler⁸²⁹. Bazı sorunlar çıksa da 1342 yılında, sadece on yıl sonra, Venedikliler usulüne uygun olarak yeni han ile de anlaşmayı başardılar⁸³⁰. Özbek'in oğlu ve halefi han Canibek tarafından verilen yeni bir yarlıkla, bir önceki yılın önemli oranda teyidiydi. Bu

⁸²⁸George Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, Sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia , Volume II, Cambridge University Press, 2012,

⁸²⁹Sergey Karpov, "Venezia e Genova: Rivalita e Collaborazione a Trebisonda e Tana, Secoli XIII-XV" *Genova, Venezia , Il Levante Nei Secoli XII-XIV*, Genova-Venezia 10-14 Marzo 2000., s: 263.

⁸³⁰George Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, s. 261-63.

tarihte, bu nedenle, Canibek Han babasının politikasını sürdürmekte kararlı olduğunu açıkça göstermiştir.

Devletin ekonomiye müdahaleleri bakımından Venedikliler ve Cenevîziler, tek bir modeli temsil etmez. Hükümet müdahalelerinde, tüzükler, zenginlik ve her iki şehirde ticâret topluluklarının organizasyonunda farklılıklar vardır. Venedikli tüccârlar güvenli ve karlı olan bir ortam yaratmak için doğrudan devlet müdahalesine çok fazla bağımlıydı. Devlet Karadeniz pazarına girmek için Venedik çabalarına öncülük etmiş ve Tana mümkün olduğunca ana yerleşim yönetiminin kontrolünde kalmıştır. Göreli zayıflığı nedeniyle, Venedikli tüccârlar genellikle daha girişken olan Cenevîziler nedeniyle görecekları yaralanma ve hasara karşı korumak için kendi hükümetlerine talepte bulundular. Cosmo'ya göre, hem Cenova ve hem de Dükofisinin yetkileri Moğollar'ın onlara "şefaâat etmesi" bir derece koruma sağlamasını bekliyordu⁸³¹.

Cenevîz ticâret kalelerinin, birincil ürünü kölelerdi. Karadeniz'de köle ticâreti hakkında bilinen en eski kayıtların biri 21 Mayıs 1396'da Bizans İmparatorluğu'ndan Cenova'ya gelen Nicoloso Usodimare'nin gemisiyle taşınan mallara ilişkin kayıttır. Geminin kargo yükü, Tatarlar, Çerkezler, Rumlar, Arnavutlar, Slavonians ve Sırplar'dan müteşekkil 80 kadar kadın ve erkek köleden oluşmaktaydı.⁸³² Köle yüklü gemiler *Officium Provisionis Romania* tarafından vergilendirilen "Saint Anthony'ye ait gelirler" XV. yüzyılın başlarında, Kefe'den yalnız Kahire Sultanlığına gönderilen kölelerin bir yılda 2.000'den fazla olduğunu göstermektedir.

⁸³¹Cosmo Nichola Di, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai – M. Biran, Leiden-Boston 2005, s:407.

⁸³²Charles Verlinden, "Medieval 'Slavers'", **David Herlihy, Robert S. Lopez and Vsevolod Slessarev (Eds.)**, "Economy, Society and Government in Medieval Italy", Kent State University Press, 1969, s. 1-14.

Haçlı Seferleri sonucunda Papalık Memlûk Devleti tacirlerine Akdeniz'de ambargo uygulamaya başlayınca köle ticâretinde Anadolu'nun önemi belirginleşmiştir. Papalık, Latinlere, Memlûk Devleti'ne satılan ve onların savaş gücünü oluşturan köle ticâretini yasaklayınca Selçuklu tacirleri köle ticâretinde daha önemli aktörler haline gelmişlerdir.

İslam dininde köle azad etmeyi teşvik etmesi İslam ülkelerinde köle ihtiyacının süreklilik arz etmesine ve köle ticâretinin gelişimine destek olmuştur. Bilindiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nda gayri-Müslimlere Müslüman köle satmak yasaktı. Aynı şekilde XIV. Yüzyılda papalar da Hıristiyanların köle yapılmasını yasaklayan emirler vermişler⁸³³ ancak bu yasaklamalar ile mevcut uygulamaların önüne geçememişlerdir. Bir Müslüman, Müslümanlık inancına göre 'köle' olarak kullanılamaz. Onun için Mısır'a Müslüman olmayan birçok halklardan 'köle' olarak getirilenler vardı, örneğin Moğollar ve Çinliler, Yunanlar ve Ruslar, Ermeniler ve Osetler, Lazlar ve Abazalar. Buna rağmen gayrimüslimlerin Müslüman köle aldıkları görülmekteydi. Gayrimüslimlerin, Müslüman olmayan köleleri alıp satmaları ise serbestti. Köle satın almak isteyen kişi esirciyle pazarlığa başlardı. Kölelere fiziki durumlarına ve sağlıklarına göre değer biçilirdi.

Anadolu'nun önemli köle ticâret merkezlerinden biri olan Konya'ya tüccârlar tarafından getirilen kölelerin büyük çoğunluğu Karadeniz'in kuzeyinden ve doğusundan temin ediliyor ve Karadeniz iskelelerinden ülkeye sokuluyordu. Konya'da köle fiyatları XVI. Yüzyılın son yarısında 2000-4000 akçeye yükselmiş; XVII. Yüzyıl sonlarında ise 20.000 akçeye kadar çıkmıştı. Bu fiyatlardan da anlaşılacağı üzere XVI-XVII. Yüzyıllarda Anadolu'da herkesin köle kullanması

⁸³³Alan Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", s: 29.

mümkün olamamıştı ve ancak belli bir gelir seviyesinin üstündeki kişilerin köle sahibi oldukları anlaşılmaktadır⁸³⁴.

Karadeniz köle ticareti konusunda en kapsamlı çalışmalardan birini hazırlayan Barker'a göre, Casa di San Giorgio, Kırım Hanına 300 sommi, Osmanlılar'a 3,000 ducat ödeyerek güvenlik sözü aldı. Bu, Ceneviz nüfusunun korkularını hafifletti ve 1470'de Osmanlı padişahının İtalyan ve Osmanlı tacirleri arasındaki bir anlaşmazlık nedeniyle haraçta 8,00 düka talebinde bulunduğu kısa bir süre korku haricinde, göreceli barış ve refah dönemini başlattı⁸³⁵. Osmanlı'da köle ticâretinden gümrük vergisi almak amacıyla hükümet tarafından belirlenen bir rayiç bedel vardı⁸³⁶. Erkek köleler, kadın kölelerden biraz daha ucuz, Habeş köleler Afrikalı kölelerden biraz daha pahalı idi. Fiyatlar kölenin durumuna göre değişiyordu. Kırım Hanlığı da köle ticâretinde tacirlerin gelirlerinden, yüzde 10 ila 20 arasında değişen "savğa" adlı bir miktar pay almıştır. Osmanlı Devleti sadece köleliği benimsemekle kalmamış, aynı zamanda köle ticâretinden ekonomik çıkar da sağlamıştır. Köle ticâretinden alınan vergiler ve gümrük resimleri, Osmanlı hazinesinin Kırım limanlarından sağladığı en önemli gelirdi. Köleler için alınan vergiye pencik resmi, verginin ödenmesi üzerine köle sahibine verilen belgeye de "pencik" deniyordu.⁸³⁷

Köle ticâreti genellikle profesyonel satıcıların elinde değildi. Köle ticâreti yapan kişiler çoğu kez başka malların da ticâretini yapıyorlardı. Kölelerin

⁸³⁴XVI. yüzyılda Karadeniz köle ticareti için bkz: Zübeyde Yağcı "16. yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.8, Çorum 2006, s.12-30.

⁸³⁵Hannah Barker, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260-1500*, Columbia University, 2014, s: 189.

⁸³⁶Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti" (1606-1607), *History Studies*, Volume: 3/2, 2011, s: 371-384.

⁸³⁷Osmanlı'da 1857 yasağına kadar imparatorluk sınırından giren köleler için % 9 oranında resmi vergi, bunun da %10'u oranında harç alınıyordu. Yani 8000 kuruşluk bir köle için esir tacirinin 792 kuruş vergi vermesi gerekiyordu.

alınmasından satılmasına kadar olan aşamada taşra tacirleri köleleri imparatorluk dışından alıp antrepolara getiriyorlar, buradan nakliyeciler ya da direk pazar satıcıları tarafından büyük şehirlerin satış merkezlerine götürülüp satılıyorlardı. Büyük çaplı köle ticâreti yapılmıyor, daha çok diğer malların ticâretini yapanlar bir ek iş gibi köle de satıyorlardı. İtalyanlar arasında ise Kefe, Tana ve diğer İtalyan koloniler tarafından satılan köleleri Anadolu'ya taşıyan profesyonel köle satıcıları vardı. Venedik, esir ticâretini düzenli olarak sürdürmek, esirlerden alınan vergileri azaltmamak için Levant'a giden gemilere, köle yükleyip onları belirtilen yerlere götürme yükümlülüğü getiriyordu. Bu kölelerin çoğunluğunu Tatarlar, Ruslar, Çerkesler ve Macarlar gibi milletler oluşturuyordu⁸³⁸.

Altın Orda sahasından elde edilen kölelerin Mısır, Cenova ve Venedik gibi yerlere ihracatı köle ticâretinin yayıldığı alanı daha da genişletiyordu. Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerden getirilen esirlerin köle olarak Anadolu, Suriye ve Mısır pazarlarında satılmasında köle tacirleri olarak Venedikli ve Cenovalı Latin tüccârlar ön plana çıkıyorlardı. Bununla birlikte Türkler de hem köle hem de köle tacirleri olarak bu ticârette önemli bir yere sahiplerdi⁸³⁹.

Osmanlı Devletinde I. Murad döneminden itibaren köle ve cariye alıp satan esirci olarak adlandırılan kişiler ortaya çıktı. Savaşlarda devletin beşte birlik payı dağıtıldıktan sonra geri kalan esirler savaş meydanlarında tüccârlara, burada satılmayan esirler ise merkez şehirlerde esircilere yada satın alma gücüne sahip kimselere satılıyordu. Kaçırma yoluyla köle yapılanlarda yine merkez şehirlerde esir tüccârlarında toplanıyordu Osmanlı ülkesinde esir alım satımı serbest olduğundan,

⁸³⁸Floransa'da 1372 yılında 357 köleden 274'ü Tatarlardı ve %77'lik bir dilimle en büyük oranı Tatarlar oluşturmaktaydılar. Domenico Gioffré, **Il Mercato degli Schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova, 1971, s:14.

⁸³⁹Domenico Gioffré, **Il Mercato degli Schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova, 1971, s:81.

esircilik meslek haline gelmişti.Osmanlı Devleti'nde diğer esnaf teşkilatı gibi esircilerde bir loncada toplanmışlardı, kethüdarları, yiğitbaşları vardı.Esircilik karlı bir işti ve esirciler zengin ticâret adamları arasında sayılıyordu. İsteyen herkes esirci olamıyor, esirci esnafının iyi tanınması gerekiyordu.Esirci esnafı içinde kanuna aykırı hareket edenler cezalandırılıyordu⁸⁴⁰.

Köle malîyeti büyük farklılıklar göstermekteydi. Örneğin, XIII.yüzyıl sonlarında 1350-lerde Kefe'de köle 200-600 Asper değerinde idi. Azak-Tana'da genç bir Tatar kölenin maaliyeti yaklaşık 600-700 asperdi. Kaçak bir köle için bu miktar 3.5 (gümüş yaklaşık 0.7 kg). Erkek çocuk köleler ortalama 5-5.5 (gümüş olarak 0.91-1 kg) satılıyordu. Kırk yaşında bir köle kadın 140 asper ediyordu. 1362 yılında köle arzı fazlalığı nedeniyle kölelerin fiyatında keskin bir düşüş olmuştur⁸⁴¹.

Altın Orda' da tüccârlar itibarlı bir duruma sahiptiler. Çeşitli vakıflar kurarak din adamları ile de iyi münasebetler kurmayı biliyorlar ve böylece ülkenin esas sahibi durumuna geliyorlardı. Tüccârların seyahatleri kolaylaştırılıyor, savaş zamanında kervanlarına cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tüccârlar milliyetlerine bakılmaksızın serbest bırakılıyordu. Ölen tüccârın malları müsâdere edilmiyordu⁸⁴².

⁸⁴⁰Sertoğlu, M. **Osmanlı Tarihi Lügati**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986, s.101.

⁸⁴¹Badyan V.V.,Chiperis A.M. **Torgovlya Kafy v XIII–XV vv.**, Feodal'naya Tavrika. Materialy po istorii i arkeologii Kryma. Kiyev, 1974. s. 170. Karpov S.P. **Ital'yanskiye respubliki i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII–XV vv.** M.: Izd-vo MGU, 1990,s. 193. Ekrem Kalan, **Zolotaya Orda (Ulus Dzhuchi) i Strany Vostoka: Torgovo- Ekonomicheskiye Vzaimootnosheniya vo vtoroy Polovine XIII – XIV vv.**, Otv. red. prof. F.SH. Khuzin, Kazan:Institut İstorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2012, s: 103.

⁸⁴²Nadir Devlet;“Altın Ordu”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**,c: IX , Çağ Yayınları , İstanbul, 1992, s:167.

VI. ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLER İLE İKTİSADİ VE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Moğollar'ın Doğu Avrupa'ya gelişlerinin ardından bu bölgede ticârî ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da, sonuç itibariyle Moğollar bölgedeki Türk kabilelerini merkezî ve güçlü bir devletin idaresinde birleştirmiş ve bölgede ticâretin yeniden gelişmesini sağlamışlardı. Bölgede istikrâr yeniden sağlanınca Deşt-i Kıpçak'a Bizanslı, İtalyan, Ermeni ve diğer yabancı tüccârlar tekrar gelmeye başlamıştır⁸⁴³.

A. Altın Orda'nın Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri ile Ticârî İlişkileri

Altın Orda'nın hâkim olduğu coğrafya ile Anadolu arasında ticâret ilişkileri, henüz Altın Orda Devleti kurulmadan önce başlamış ve Altın Orda Devleti döneminde de sürdürülmüştür. Altın Orda Devleti için uluslararası ticâret çok büyük bir önem taşımakta; Anadolu ise XIII. Yüzyılda uluslararası ticârette kilit rol oynamaktaydı. Kürk ve köle Karadeniz'in her iki yakası için de en önemli iki ticâret malı olma özelliğini yüzlerce yıl korumuştur. Anadolu, Karadeniz'in kuzeyinden temin edilen kürk ve köle ticâretinin başlıca transit ticâret yolu olduğu kadar bu mallar için önemli bir pazar potansiyeline de sahipti. Bu bölümde Altın Orda ve Anadolu arasında ticâreti yapılan ürünler arasında kürk ve köle, bu amaçla kullanılan transit ticâret yolları, köle ve kürkün alıcıları, bu ürünlerin müşterileri ile buluştukları pazarlar, ücretleri ve vergilendirilmeleri ele alınmaktadır.

⁸⁴³Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları", Avrasya Etüdları, İpek Yolu Özel Sayısı, Yıl: 20, Sayı: 45 (2014/1), Ankara, 2014, s:43.

Türkiye Selçuklu sultanlarının ülkelerinde ticâretin gelişmesine özel önem verdikleri bilinmektedir. Ticâretin gelişmesi amacıyla sürekli çaba harcayan sultanlar siyasî politikalarında daticârî faydayı ön plânda tutmuşlardır. Selçuklu ticâreti en gelişmiş seviyesine Alaeddin Keykubad zamanında ulaşmış ve Selçuklular bu dönemde Kırım'da bir ticâret limanına sahip olmuştur. Moğollar 1223 yılında Azak (Tana) ve Kefe gibi önemli bir ticâret merkezi olan Suğdak (Sudak, Soldaia)'ı⁸⁴⁴ zapt etmişler ve Selçuklu tebâsı tacirlerin orada bulunan malların el koymuşlardı. Bu arada bazı tüccâr ve zenginler oradan kaçarak Sinop'da Selçuklular'a sığınmışlar ve sultana bu durum nedeniyle şikâyetlerini bildirmişlerdi. Karadeniz'de malları yağmalandığı için Selçuklu sultanına başvurarak Kıpçak, Rus ve Bulgar ülkeleri tacirlerin bu tutumu Polat'ın da vurguladığı şekilde Selçuklular'ın XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Karadeniz'de söz sahibi olduklarını göstermektedir⁸⁴⁵. Bu durumda Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad tâcirlerin talebini dikkate almış Kırım ile Anadolu arasındaki ticâret yolunu güvence altına alabilmek için Kırım'a bir sefer düzenlemiştir⁸⁴⁶. Kırım Seferi'nde amaç Suğdak'ı ele geçirmektir çünkü Suğdak kuzeye Rusya içlerine giden Türk ve Arap tacirleri için önemli olduğu kadar Anadolu'ya gelen Kıpçak tâcirlerin de uğradığı çok önemli bir ticâret merkeziydi. Kuzeyin deri ve kürkleri ile Asya içlerinden getirilen pamuklu ve ipekli kumaşlar, baharat, tiftik vs. Kefe'de ya da Suğdak'da pazarlanıyordu. Kırım'ın fethi ile Selçuklular Karadeniz ticâretinde daha etkin bir rol oynama imkanı buldular. Suğdak

⁸⁴⁴Zehebî'nin verdiği bilgilere göre Kıpçak ve Sudak sahrası geniş bir memleket, dört aylık yoldur, pek çok yeri kırlar, çayırlardır Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, **Tarihu'l-İslâm ve Vefyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm**: 561-570.; thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996/1417. W. Tiesenhansen, **Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I**, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 353.

⁸⁴⁵M.Said Polat; **Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s:176 ve 177.

⁸⁴⁶İbn Bibi bu seferi tüm ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bkz: İbn Bibî; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ank. 1996, I. cilt, s: 315-345.

fethedildikten sonra mağdur tacirlerin zararları da Selçuklu Devleti tarafından karşılandı⁸⁴⁷. Suğdak 1239'da Altın Orda hâkimiyetine girdikten sonra da gerek Anadolu tâcirleri Karadeniz'in kuzeyine ve gerekse Kırım tâcirleri eskiden olduğu gibi Türkiye Selçuklu Devleti'ne ilgi duymaya devam etti ve ticârî faaliyetler sürdürüldü⁸⁴⁸.

Karadeniz ticâretinde önemli bir rol oynayan Sinop Şehri 1214 yılında, I. İzzeddin Keykavus döneminde Selçuklu hâkimiyetine geçmiştir⁸⁴⁹. Sinop'un alınmasından sonra Selçuklular Karadeniz'de Latin devletleri ve özellikle de Venedik ve Trabzon devletlerinden sonra üçüncü ticârî güç haline gelmiş; Selçuklular Sinop'da bir de tersane inşa etmişti.

Türkiye Selçuklu sultanlarının ticâretin gelişmesine verdikleri önem Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde yaptırılan kervansaraylarda da açıkça görülmektedir⁸⁵⁰. Kervansaraylar ticâret yolları üzerinde genellikle 35-40 km.aralıklarla inşa edimiştir. Türkiye Selçuklu sultanları ülkelerine ticaretin gelişimine önem verdiği için batılı devletler ile ticârî anlaşmalar da yapmışlardır. Ancak Altın Orda ve Selçuklu sultanı arasında vassal devlet olmanın da getirdiği bir etki ile bir ticaret anlaşması vb. yasal düzenleme (mevcut bilgilerimize göre) yapılmamıştır.

Karadeniz limanları Avrupa'nın aranan ticârî ürünleri olan buğday, deri, kürk ve kölelerin merkezleri olduğu için iktisadî bakımdan önemini uzun süre korumuş

⁸⁴⁷Mehmed Said Polat ; "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret" **Türkler Ansiklopedisi**, C:7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s:380

⁸⁴⁸Gordlevsky V. ; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev:Azer Yaran, Ank. 1988, s: 213

⁸⁴⁹İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, s:168-175.

⁸⁵⁰Osman Turan'a göre, Selçuklu kervanlarından varlığı tesbit edilebilenlerin sayısı 132'dir.Selçuklu kervansarayları hakkında daha detaylı bilgi için bkz:Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", **Bellekten** s: 471-496.

olduğu bilinmektedir. Latin Devletlerinden Cenevîz Cumhuriyeti, bu dönemde İlhanlı Devleti ile de ticârî bağlantılarını oldukça sağlam temellere oturtmuştu.

Bizans ve Memlûk arasında karşılıklı ticârî menfaatlere dayanan bir anlaşmanın yapıldığı 1263 yılından itibaren Bizans artık Boğazları uluslararası alanda bir koz olarak kullanmaktan vazgeçmiştir⁸⁵¹. Bu tarihten sonra büyük tonajlı Memlûk gemileri boğazlardan serbestçe geçebilme hakkını elde ediyordu. Bu anlaşma sonrasında Altın Orda ve Memlûk devletleri arasında yapılan ticâretin güzergâhı kısa bir süre için değişti artık Samsun ve Sinop limanları vasıtasıyla Anadolu üzerinden yapılan kuzey-güneyticâret yolu eski önemini kaybediyordu ama Bizans üzerindeki İlhanlı baskısı bu anlaşmanın uzun soluklu olmasına izin vermedi ve Anadolu eskiticârî ayrıcalığına tekrar kavuştu.

M. Said Polat'a göre; Türkiye Selçuklu Devleti'nin Karadeniz siyaseti üç temel esasa dayanıyordu:

- 1.Özellikle Orta Doğu ülkelerine gönderilecek olan Kuzey Karadeniz ürünlerinin kendi topraklarından sevkedilmesini sağlamak ve bundan gümrük vergileri almak
- 2.İç piyasada da talep gören kürk , köle ve diğer malları temin etmek
- 3.Anadolu'nun kuzey sahillerindeki Rumlar'ın ekonomik vesiyasî yönden tehdit oluşturmalarını engellemek⁸⁵²

Türkiye Selçuklu döneminde Anadolu'da çeşitli kervan yolları bulunuyordu. Selçuklu Devleti'nin uluslararası ticâretten en çok kazandığı alan Doğu-Batı ve Kuzey-Güney arasındaki ticârîalışverişi sağlayan Anadolu kervan yollarıydı⁸⁵³.

⁸⁵¹Virgil Cicolitan,**The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:241-243.

⁸⁵²Mehmet Said Polat;**Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi , İstanbul 1997, s:177.

⁸⁵³Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi**, TTK. Basımevi, 1990, s: 118.

Anadolu transit ticâret yolu Akdeniz’de Antalya ve Alanya limanlarından başlıyor Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum’dan geçerek Tebriz vasıtasıyla Uzakdoğu’ya bağlanıyordu. Tebriz’den tacirler Hindistan’a, Orta Asya’ya ve Çin’e gidiyorlardı. Tebriz’e ulaşan en kısa yol ise Trabzon’dan geçiyordu. Söz konusu bu yol 953 km. uzunluğa sahipti. Anadolu’da kuzey-güney transit ticâret yolu ise Antalya-Alanya-Ayas limanları vasıtasıyla Sivas’a ulaşıyor diğer bir yol ise Suriye- Irak karayolunu kullanarak Elbistan Kayseri yönünden Sivas’a ve oradan da Tokat üzerinden Sinop-Samsun limanları ile Karadeniz’e bağlanıyordu⁸⁵⁴.

Türkiye Selçukluları döneminde uluslararası ticâret yapan kervanların güvenliklerini sağlamak için ayrı bir teşkilat kurulmuştu. Bu teşkilatın başında kervansalar adı ile bilinen bir yönetici, rahdar veya kutuval olarak adlandırılan bir muhafız kıtası ve "*bedraqa*" adı ile bilinen bir görevli bulunuyordu⁸⁵⁵. Bedraqa adlı görevlinin bu koruma görevinde oynadığı rol tam olarak bilinmemektedir ancak Osman Turan'a göre klavuz olması muhtemeldir⁸⁵⁶. Kervanlar bu güvenlik teşkilatı nedeniyle koruma vergisi öderlerdi. Bedraqa olarak adlandırılan bu vergi hakkında mevcut tarihi kayıtlar sınırlıdır. Ancak Ayas-Tebriz arasında elli dirhem alındığı bilinmektedir ki bu vergi ülkenin tamamında aynı oranda uygulanmış olmalıdır⁸⁵⁷.

XII.yüzyılda Selçuklu Türkiyesi, İslam dünyasının kuzeyle bağlantısının sağlayan güzergâh üzerinde yer aldığı için Müslüman tacirler kuzeyin mallarına ancak bu topraklardan ulaşabiliyordu⁸⁵⁸. Ancak Trabzon Rumları’nın Selçuklular ile

⁸⁵⁴M.Said Polat, "Selçuklu Türkiyesi’nde Ticaret", **Türkler** c: 7 s:381 / Sezgin Güçlüay, "Anadolu Selçuklu Devleti’nin Ticaret Politikası" **Türkler**, c: 7, s: 370

⁸⁵⁵Osman Turan, **Türk İslam Medeniyeti**, s:360

⁸⁵⁶Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s:25

⁸⁵⁷Tuncer Baykara, **Türkiyenin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)**, Diyanet Vakfı Yayınevi, Ankara 2000, s:171.

⁸⁵⁸M.Said Polat; **Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s:171

sürekli çıkar çatışması yaşaması Karadeniz'in en önemli limanlarından birine sahip olan Trabzon'un hiçbir zaman tam olarak Selçuklu hâkimiyetine girmesine izin vermedi. Samsun limanı kısa bir süre için Selçuklular'ın eline geçtiyse de Trabzon Rumları bu alanda iktidarı tekrar ellerine geçirmeyi başardılar.

XIII.yüzyılda Sivas transit ticâret yollarının kavşağında bulunması nedeniyle İslam ülkelerinde aranan ticâret mallarından kürk, köle ve cariyelerin pazarlandığı önemli bir merkez durumundaydı. Bu malların kaynağı Karadeniz'in kuzeyinde Altın Orda Devleti idi. Bu ticârî mallar Trabzon ve Samsun limanlarına oradan da Sivas'a getiriliyordu. Bu ticâretin öneminin erken kavramış olan Cenevîziler 1276 yılında Sivas'da bir koloni kurdular. Trabzon ve Kefe arasındaki ticârî işlemlerde Cenevîz tacirleri söz sahibi olmuştu.

Haçlı Seferleri sırasında Akdeniz limanları Müslüman tacirlere kapatılınca Çukurova-Sivas-Tebriz ticâret yolu canlandı ve Karadeniz sahillerinde bulunan limanların ticârî önemi arttı. Ticâret yolları güney sahillerinden kuzeye kayınca Kırım bölgesi ve Rusya doğu ticâreti için önem kazandı. Bu yeni ticârî güzergah kullanılarak Anadolu'ya Mısır, Bağdat, Şam ve Tebriz'de imâl edilen çeşitli kumaşlar ve kuzeyin kürk ve ketenleri geliyordu. XIII. yüzyıl başlarında Anadolu'da tacirlerin güzergâhı güneyde Elcezire-Suriye ve Mısır'dan kuzeye giden kervanlar Malatya-Sivas-Tokat-Amasya-Samsun-Sinop-Suğdak yolunu izlerdi. Trabzon-Samsun-Sinop-Amasra limanları ile Kefe arasında da çok yoğun birticârî deniz taşımacılığı gerçekleştiriliyordu. XIII. yüzyılda Bulgar alanı ile Orta Asya, Kafkasya, İran ve Uzakdoğu arasında İtilticâret yolu vasıtasıyla sürdürülen önemli bir ticâret ağı vardı ayrıca burada Kırım'a giden bozkır yolunda da geniş bir alım-satım

faaliyeti mevcuttu. Kırım bir yandan Trabzon diğer taraftan da İstanbul ile yaptığı ticârî faaliyetlerle dikkat çekiyordu.

İlhanlı Devleti 1261’de Altın Orda Devleti ile yaptığı mücadeleyi kazanınca hâkimiyet alanını Kuzey Kafkasya’nın batısına kadar genişletti. Onun bu başarısı Karadeniz üzerinden Trabzon İmparatorluğu’na, İlhanlı İmparatorluğundan Mısır’a Altın Orda ve Çağatay Hanlığı bölgelerinden Hindistan içlerine kadar giden yeni bir ticâret yolu açılmasını sağladı. Doğuya ve kuzeye, Çin’e ve Altın Orda’ya giden ticâret yolları Semerkand’dan kısmen de Kâbil’e ve Hindistan’a gidip yine oradan gelen ticâret yolu bakımından da önemi olan Herat’tan geçmekteydi⁸⁵⁹. Bu yeni ticâret yolu XIV.yüzyıl sonlarına kadar önemini korudu⁸⁶⁰. Doğunun en uzak coğrafyalarından Altın Orda sahillerine kadar gelen baharat artık İtil ve Don yatakları boyunca inmeyecek tam tersi Anadolu’dan kuzeye doğru çıkacaktı. Bu dönemde Anadolu’nun Suriye ve Musul’un Müslüman halkı ile Altın Orda Kıpçakları arasında yoğun bir mübadele faaliyetivardı. Sivas’da toplanan kervanlar buradan Trabzon’a çıkıyor ardından Karadeniz yoluyla Deşt-i Kıpçak’a ulaşıyordu. Kırım ve Kıpçak tacirleri de Karadeniz’den Anadolu’ya Karadeniz’in kıymetli malları olan kürk ve köleyi taşıyorlardı. Kuzeyin kürkleri ve başka ticâret malları Anadolu’ya Kefe ve Tana yoluyla gelirdi.

İhraç malları dikkate alındığında Altın Orda ekonomisinin temelde ziraat, hayvancılık ve avcılığa dayandığı görülmektedir. Bu ürünler arasında kürk ilk sırayı alanticârîmaldır. Bulgar bölgesi Altın Orda’ya değerli kürkler ve büyük miktarda deri sağlıyordu Altın Orda sınırlarında bu ticârî ürünlerin kaynağı Kafkas Dağları,

⁸⁵⁹Hans R. Roemer, , “Timurlular” maddesi, , **M.E.B.İ.A.**, İstanbul,1974, c.13, s.362.

⁸⁶⁰Gabashvili Manana, “İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler” , çev: Mahmut Yavaşî, **Türkler** Ansiklopedisi, C: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s: 387.

İtil Havzası, Kefe, Kuban Nehri boyları, Karadeniz sahilleri Asya ve Avrupa stepleridir. Pegolotti bu malların ihraç edildiği bölgeleri Avrupa ve Kuzey Afrika ülkeleri olarak göstermektedir.⁸⁶¹

Altın Orda kürk, tahıl, peynir, tuz, balık gibi ihraç mallarını Anadolu'ya Trabzon, Samsun ve İstanbul limanlarından sevk ediyordu. Tahıl İstanbul'a yollanıyor ve Bizans halkının temel beslenme ihtiyacını karşılıyordu.

Altın Orda Devleti'nin en çok ürün satın aldığı ülkeler Türkiye Selçuklu Devleti, Mısır, Buhara, İran'da İsfahan ve Şirvan, Suriye, Türkistan, Bagdat, Akdeniz stepleri, Maveraünnehir, Tibet, İtalya, Çin ve Japonya'dır. Çin ve İran'dan porselen ve ipek, Buhara'dan pamuk ve halı, Hindistan'dan inci ve mercan gelirdi⁸⁶². Bu ürünler Altın Orda sınırlarına Kırım limanları yoluyla geliyor ve oradan Avrupa içlerine ulaştırılıyordu. Ülkeye deniz yoluyla gelen ithal malları limanda gümrükleniyordu ancak altın, gümüş ve inci gibi değerli mallar gümrüğe tâbi tutulmuyordu. Altın Orda'nın ithal ettiği ürünlerden bir kısmı sadece transit ticârette el değiştiren mallardır.

Altın Orda ithal malları arasında tahıl ürünlerinin belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti ise tarihi boyunca tahıl ambarı olarak nitelenen bir coğrafyada kuruludur. Özellikle buğday Selçuklu ve ardıl Anadolu Türk Devletleri için sadece iç gereksinimi sağlamakla kalmamış; önemli ihraç malları arasında yer almış hatta çeşitli nedenlerle gerektiğinde siyasî ve ekonomik bir koz olarak da kullanılmıştır. Ancak Türkiye Selçuklu-Altın Ordaticâreti içinde buğdayın yer tutmadığı net bir şekilde bilinmektedir çünkü Bulgar alanı sağladığı

⁸⁶¹Pegolotti, s:Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahâlar da Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, s: 154

⁸⁶²Nadir Devlet; "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s: 168.

buğdayla da Altın Orda zanaatinin vazgeçilemez coğrafyası halindeydi. Bulgar bölgesi ileri bir ziraî geleneğe sahipti. Buğday buradan kolay ve ucuz bir şekilde İtil Havzası'na ve özellikle de Saray Batu ve Saray Berke şehirlerine sevk edilebiliyordu. Bu nedenle Türkiye Selçuklu ve Altın Orda ticâretinde buğdayın değişimi yapılan mallar arasında yer almadığı sonucuna varabiliriz. Pamuk ise aynı zamanda yerli dokuma endüstrisinin temel hammaddesi durumundadır ve gerek işlenmiş gerekse hammadde halide çeşitli ülkelere ihraç edilmiştir.

Türkiye Selçuklu ekonomisinde tarım ve hayvancılığın önemi büyüktür. Selçuklu döneminde hayvancılık ve tarım devlet eliyle desteklendiği için önemli bir gelişme kaydetmiştir. Selçuklu ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayandığı için pamuklu ve yünlü dokumalar, halı-kilim, deri mâmülleri gibi ürünler Selçuklu Türkiyesi'nde iç gereksinimi sağladığı gibi önemli ihraç ürünleri arasında da yer alıyordu. Selçuklu kumaşları dünyaca aranan ticâret mallarıydı⁸⁶³.

Altın Orda Devleti Kıpçak bozkırları üzerinden Suğdak'a getirilen ve buradan dünyanın çeşiti bölgelerine dağılan kürkleri ile de ünlüydü. Rus deri ve kürkleri daima ve her yerde özellikle aranan mallar arasındaydı. Bu kürkler doğu ülkelerinde vazgeçilemez olmuşlardı. Eflakî "Arifler'in Menkıbeleri" isimli eserinde Selçuklu Devri kıyafetleri hakkında bilgi verirken kurt ve tilki postundan, burtas kürklerinden yapılan kıyafetleri de saymıştır. Burtas kürklerinden yapılan kıyafetler özellikle Selçuklu Hanımlarının ilgisini çekiyordu⁸⁶⁴.

Ortaçağ Karadeniz ticâreti hakkında bilgi veren Guillemo Rubruck 1253'de Kırım'dan geçmiş kuzey-güney yolunu tarif etmiştir. Rubruck Seyahatnamesi'nde

⁸⁶³İsmet Kayaloğlu, Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 1, s:370.

⁸⁶⁴Aydın Taneri ; Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Bilge Yayınları , 2.basım, Konya 1978 , s:71

Altın Orda ve Selçuklu ticarî ilişkileri bakımından önemli olan şu bilgileri vermektedir: "*Sinop'un kuzeyinde bulunan Soldaia (Suğdak)'a Türkiye'den geçip kuzeye yönelmek isteyen bütün tacirler geldiği gibi kuzey ülkelerinden gelip Türkiye'ye gitmek isteyenler de uğrar. Bir kısmı kakım, sincap ve başka kürkler; bir kısmı da pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat getirir*"⁸⁶⁵.

Kırım ve diğer Altın Orda şehirlerinden getirilen ticarî mallar arasında kürk ve köle en önemli olanlardı. Bu ticârette Türk, Arap ve İran tüccârları söz sahibiydi. Kölelik Altın Orda devleti'nde önemli bir yer tutuyordu. Köleler genellikle savaşta esir alınan Kıpçak ve Ruslar'dı. Kafkas kabilelerinden pekçok kadın ve erkek köle de İslamülkelerine ihraç ediliyordu. Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kıpçak Türkleri, Ruslar ve diğer milletlere mensup halklar birbirleriyle sürekli savaş halindeydiler ve bu mücadeleler sırasında esir ettikleri erkek, kadın ve çocukları esir tacirlerine satıyorlardı⁸⁶⁶.

Türkiye Selçuklu sultanları da belli dönemlerde Mısır'a köle satışını durdurmaya yönelmiştir ancak bu köle ticâretini ortadan kaldırmak amaçlı değil Memlûk devleti'ne karşı kullanılmış olan siyasî bir koz niteliğindedir. Aynı politikayı daha sonra Kadı Burhaneddin de uygulamış ve Mısır sultanı Berkuk ile gerginlik yaşadığı sırada onu Sivas'dan Memlûk Devleti'ne köle satışını engellemekle tehdit etmişti⁸⁶⁷.

XIII.yüzyılda Altın Orda Devleti ve Memlûk Devleti arasındaki köle ticâreti sayesinde Anadolu'ya çok sayıda Kıpçak köle getirilmiştir. Kastamonu'da kurulan Çobanoğulları zamanında Kırım'ın Kefe limanı ve Kastamonu arasında deniz ticâreti

⁸⁶⁵Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan , Ayışığı Kitapları , İst.2001

⁸⁶⁶Osman Turan; **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 1980, s:120

⁸⁶⁷ Osman Turan; a.g.e. s:120

yapıldığı ve bu yolla Deşt-i Kıpçak'dan Anadolu'ya çok sayıda Kıpçak Türkügelmiş; Batı Karadeniz Bölgesi'ne önemli ölçüde Kıpçak Türkü yerleştirilmiştir.⁸⁶⁸.

Kırım'dan 1253'te geçen G. Rubruck'un kaydettiği bilgiye göre buticârette kakım, Sincap ve başka kürkler pamuklu ipekli kumaşlar ve baharat önemli ticâretürünleriydi⁸⁶⁹. Bu ticâret genel olarak Selçuklu, Memlûk Arap ve İranlı tacirlerin kontrolü altındaydı. Kürk ve köle Anadolu'da olduğu kadar Orta Doğu'nun diğer İslam ülkelerinde de aranan ticâret mallarıydı. Selçuklular döneminde kuzey-güneyticâretinde ana mallar kürk ve kölelerdi. Kölelik Altın Orda Devleti'nde de önemli bir yer tutuyordu. Genellikle savaşta alınan esirler arasından çıkan köleler üretim elemanı olmaktan çok bir ticâret malı sayılıyordu. Savaş esirlerinden başka Kafkas kabilelerinden de pek çok kadın ve erkek köle toplanmakta olup bunlar daha çok İslam ülkelerinde aranıyorlardı. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan ve birbirleri ile sürekli savaş halinde olan Türk, Rus ve değişik kökenli öteki milletler esir ettikleri erkekleri kadınları ve çocukları esir tüccârlarına satıyorlardı. El Ömerî 'nin kaydına göre: *"Bunlar Kıpçaklar, Çerkes, Rus Macar ve As askerlerini yenmekle beraber, bu kabileler onların çocuklarını kaçıırarak tacirlere satarlardı. Aynı şekilde Altın Orda Hanı (Özbek Han) da çok defa onların erkeklerini öldürür, kadın ve çocuklarını esir olarak satardı"*⁸⁷⁰. Karadeniz'in Türkiye Selçuklu ve Kırım

⁸⁶⁸Salih Yılmaz,"Kıpçak Türkleri ve Yerleştikleri Sahâlar",**Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s:58.

⁸⁶⁹Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, çev:Engin Ayan , Ayışığı Kitapları , İst.2001, s:47.

⁸⁷⁰El Ömerî, **Mesâlik el-epsâr fî Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen: 365 / En Nüveyrî'nin kaydına göre:"1307-1308 yılları arasında Mısır diyarına şu haber geldi:Tokta Kırım, Kefe ve Kuzey eyaletlerindeki Ceneviz Frenklerinin Tatar çocuklarını tutup Müslüman ülkelere sattıklarını haber alınca onlara öfkeleni."Bkz: Nüveyrî , Nihayetü'l- İreb,Tiesenhausen, s:285 . Bu kayıt bizlere Cenevizliler'in XIV.yüzyıl başlarında köle alım satımı ile de uğraştıklarını göstermektedir.

kıyılarında Cenevîzliler canlı mal satıyorlar ve buradan aldıkları tutsakları Akdeniz'e taşıyorlardı ve bu son derece kârlı bir ticâretti⁸⁷¹

Ortaçağ'ın en önemli ticârî mallarından olan kölenin Selçuklu halkı arasında yaygın olmaması nedeniyle talep ve arzın yüksek olmadığı; genellikle transit ticâret malı olduğu söylenebilir⁸⁷². Anadolu'da kölelerin hizmet amacıyla kullanımlarına yönelik kayıtlarda bilgi yoktur. Ancak Menteşeoğlu Mes'ud bey tarafından Arif Çelebiye gönderilen hediyeler arasında beş köle ve cariyenin yer aldığını Eflakî'den öğreniyoruz⁸⁷³. Köleler Türkiye Selçuklu halkı arasında pek rağbet görmese de Selçuklu ordusu Kıpçak köleleri almıştır. Anadolu şehir ve pazarlarında satılan Kıpçak kölelerin çocuk yaşta olanlarından bir kısmı büyük şehirlerde "gulamhâne" adı verilen köle mekteplerinde baba olarak anılan eğitimciler tarafından yetiştiriliyordu. Burada yetiştirilen kölelerin Selçuklu saray ve ordusuna, devlet adamlarına ve bazı zenginlere verildiğini biliyoruz. Kıpçak köle ve cariyeleri diğer İslam ülkelerinde özellikle de Memlûklüler arasında yoğun bir taleple aranıyor ve bu ülkelere köle sevkiyatı Selçuklu ülkesinden yapılıyordu. Sivas şehri kölelerin mübâdele merkezi olmuştu. Esas unsuru Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden oluşan Memlûk Devleti aralarından bazı önemli devlet adamlarının da çıktığı bu köleleri Sivas'dan satın alıyordu.

Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Kıpçak, Rus, Çerkez ve benzeri asıllı köleler Anadolu pazarlarında ya da diğer yollardan İslam ülkelerine özellikle de Mısır'a satılıyorlardı. Özellikle Eyyubi sultanı El-Melikü's-Salih'in (1240-1249) orduyu güçlendirmek için çok sayıda Kıpçak köleyi satın almasından beri Mısır en

⁸⁷¹Gordlevsky V. ; Anadolu Selçuklu Devleti , çev:Azer Yaran, Onur Yay., Ankara 1988,s:213

⁸⁷²Selçuklu ticaretinde en büyük gelir transit ticaretten elde ediliyordu.Mustafa Akdağ; **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi** , c:I-II , İst.1995, s: 346.

⁸⁷³Aydın Taneri; **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı**, Bilge Yayınları , 2.basım , Konya 1978, s: 65.

önemli köle alıcılarından biri olmuştu⁸⁷⁴. Bu durum Memlûklüler' de de devam etti⁸⁷⁵.

Altın Orda ticâretinde atın çok önemli bir yeri vardı. İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre bu atlardan en iyileri elli ve ya altmış dirheme satın alınabilirdi. Bu atları bir çok ülkelere ihraç ederlerdi. Kervanlar altı bin ata varırlardı. Bunları tacir kumpanyaları gönderir ve her tacire yüz-iki yüz at düşerdi. Altın Orda tacirleri önemli yol giderleri ve yüksek gümrük verilerine rağmen büyük kazançlar sağlıyordu çünkü bu atlarını yüz dinar gümüşden daha ucuza satmıyorlardı⁸⁷⁶. Altın Orda topraklarından getirilen atların Yabanlu gibi uluslararası Selçuklu fuar ve panayırlarında satıldığını biliyoruz ancak Türk atları da dünyaca ünlüydü ve Selçuklu ülkesinde kullanılan atlar daha çok kendi yetiştirdikleri olsa gerektir.

Altın Orda ithal malları:şap, kurşun, demir, kalay, kükürt, civa, çinko sülfat, yakut, zümrüt, zamk, amonyak, firuze taşı, elmas, fildişi, ipekli kumaş, pamuk, sarısabır, kehribar, badem, karanfil, nar, kendir, zencefil, tarçın, kestane, keten, kuru biber, nohut, sakız, helva, kavun, misk, nane, zeytin yağı, beyaz biber, fıstık, pirinç, gülyağı ve gülsuyu, kuru üzüm, limon, adaçayı, zafiran, keçe kilim, kadife, ipek, ham ipek, yün, tarçın, buhur, mumya, zincifre kızıl ağaç, hurma, incir, havlıcan kökü, çivit fidanı, kafur , Hint hıyarı, sarımsak, cila, kırmızı boyası, pars pöstekisi, macun ve Süleyman taşıdır⁸⁷⁷.

Pegolotti eserinde Türkiyeticâreti hakkında bilgi verirken ihraç malları arasında ipeği de saymış ve bu ipeklerin özellikle Türkiye ipeği olarak bilindiğini

⁸⁷⁴El Ömerî, *Mesâlik el-ebşâr fî Memâlik el-ensâr*'dan naklen Tiesenhausen, s:365-366

⁸⁷⁵Şerafeddin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s:143; Bahaeddin Keleş, "Memlûkler'de Ticaret", *Türklerc*: 5, s: 431-445.

⁸⁷⁶İbn Battuta *Seyahatnâmesi*, s: 469-470

⁸⁷⁷Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, s:154-157

belirtmiştir. Aksaray halıları, Antalya kemhâları, Mardin ve Muş pamukluları, Karaman'ın renkli kumaş ve hamam takımları, Denizli akalemlı bezleri, Ankara ve Sivas'ın yünlü kumaşları, Diyarbakır ve Kastamonu'nun sahtiyanları çok ünlüydü ve Avrupa ve Doğu ülkelerine ihraç ediliyordu. Konya, Sivas ve Kırşehir'de boya, yağ ve sabun üretimi yapılıyordu. Konya, Antalya, Mardin ve Ergani'de şaraphaneler bulunuyordu⁸⁷⁸.

Türkiye Selçuklu İslam ülkeleri ve kuzeyde Deşt-i Kıpçak ve Bulgar ülkelerinden, Bizans ve Avrupa'dan geniş ölçüde ithâlât da yapıyordu. Mısır, Bağdat, Şam ve Tebriz'den çeşitli kumaşlar, kuzeyden kürk, köle ve Rus ketenleri alıyordu.

Selçuklu Devleti Kuzey-güney yönde Karadeniz uluslararası ticâretinde köprü görevi görüyor; devletin transit ticâretten elde edilen kazanç büyük miktarlara ulaşıyordu. Türkiye Selçuklu Devleti için Karadeniz ticâreti iki yönden önem taşıyordu: Kürk ve köle gibi kendilerinin de gereksinim duydukları iki önemli ve pahalı ticârî malı ilk elden satın alabilme imkânı ve Ortadoğu ülkelerine gönderilecek malın transit ticâreti sayesinde gelir elde etmek.

Genel olarak tüm Moğol liderlerinin Cengiz Han'dan itibaren ülkelerinde ticâretin gelişmesine çok önem verdikleri bilinmektedir. Türkiye Selçuklu ülkesine tacir-emiri gönderen Moğol Hanı ona payza ve yarlık verir böylece gezgin tacir dokunulmazlık elde ederdi⁸⁷⁹. Altın Orda'da da tacirler itibarlı bir konumdaydı. Altın Orda Devleti'ne en çok gelir getiren vergi kaynağı tacirler tarafından satılan veya Pazar yerine getirilen tüm mallardan alınan "tamga" vergisiydi⁸⁸⁰. Altın Orda Devleti için ticâret sadece ekonomik bir etkinlik olmakla sınırlı kalmıyor; sosyal gelişim açısından da önem taşıyordu. Tacirlere verilen önem onların kervanlarla seyahatlerini

⁸⁷⁸ Osman Turan; **Selçuklular Devrinde Türk İslam Medeniyeti**, s: 364

⁸⁷⁹ Gordlevsky V. ; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev:Azer Yaran, Onur Yay., Ankara 1988,s: 211

⁸⁸⁰ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s:135

kolaylaştırmak ve savaş zamanlarında özel şartlara tâbi tutulmak şeklinde ayrıcalıkları da içeriyordu. Savaş dönemlere tacirlere cepheden geçme izni veriliyordu. Esir alınan tacirler hangi milletten olursa olsunlar serbest bırakılıyorlardı. Ölen tacirin malları müsadere edilmiyordu⁸⁸¹. Batu Han Moğol istilasını nedeniyle eski canlılığını kaybeden ticârî hayatta eski seviyeyi yakalayabilmek için çok çabalamıştır.

Karadeniz ticâretinde Selçuklular için önem taşıyan iki liman şehri Samsun ve Sinop'tu. Ancak Cenevîzliler XIV. Yüzyıl ortalarında Samsun'un bir kısmını tamamıyla yönetimleri altına aldılar, şehrin etrafını surlarla çevirdiler öyle ki kentin liman kısmı Selçuklular'a ait kalmakla birlikte tacirler bu limandan gerektiği gibi yararlanamadılar⁸⁸². Selçuklu döneminde Sinop Karadeniz ticâretine açık olan tek güvenilir limandı. Amasra Cenevîz toprağı sayılıyor; Trabzon ise Rumlar'ın elinde bulunuyordu.

Sivas Selçuklu ihracatında ilk sırada yer alan şehirdi. Kıpçak köle ve cariyeleri de İslam ülkelerine Anadolu yoluyla sevk edilmişlerdir. Bu canlı ticâret malı Trabzon ve Sinop limanlarından Selçuklu ülkesine giriyordu. Anadolu'da Sivas şehri kölelerin önemli değişim merkezlerinden biri olmuştu. XIII. yy. boyunca ve kuzey-güney ticâreti çerçevesinde bazı Rus tüccârlarının Selçuklu şehirlerin gelip gittikleri Türk tüccârlarının da ilişkilerini sürdürdükleri bilinmektedir. Daha XII. y.y.'da Rus tüccârların Anadolu'ya geldikleri, XIII. y.y.'ın ilk çeyreğinden önce çeşitli milletten tüccârların buluşma yeri olan Sivas'a Kıpçak ve Rusların da

⁸⁸¹Nadir Devlet ;"Altın Ordu", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s: 167.

⁸⁸²Emel Kılıç: "Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadi Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun", Osman Köse [Editör]: **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik**, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs 2013, s. 19-46.

geldikleri hakkında kayıtlar vardır⁸⁸³. Halep'den Elbistan ve Kayseri yoluyla Sivas'a gelen ticâretkervanları oradan Sinop ve Samsun limanlarından gemilerle Kırım'a giden Müslüman tacirler Altın Orda topraklarına İslam sanayisinin ürünlerini götürüyorlardı. XIII. yüzyılda Sivas çok çeşitli milletlere mensup tacirlerin yerleştikleri ve dünyanın çeşitli bölgelerine kervanlar düzenledikleri bir merkez haline gelmişti. Cenevîzliler başta olmak üzere çeşitli ülke tacirleri koloniler kurmuş; burada konsolosluklar açmış ve Hanlar yaptırmışlardı⁸⁸⁴.

Altın Orda topraklarından gelen Kıpçak, Rus ve Çerkes asıllı köleler Sivas'da toplanıyor ve buradan İslam ülkelerine özellikle de Memlûk Devleti'ne gönderiliyordu. Sivas köle ticâretinin en büyük merkezlerindendi.

Türkiye Selçuklu döneminde Konya'nın da Sivas gibi ekonomik önemli büyük şehirlerden olduğu anlaşılmaktadır. Konya'da da canlı bir ekonomik hayat ve dolayısıyla da çeşitli milletlerden tacir grupları vardı. Kaynaklarda isim olarak tespit etmek pek mümkün olmasa da Altın Orda tacirlerinin de Sivas ve Konya gibi bu büyük ticaret kentlerindeki tacir grupları arasında yer aldığını söyleyebiliriz

Selçuklu Devleti ekonomik yönden sıkı bağlantılarda bulunduğu Kırım Yarımadası'na hâkimolabilmek için uzun süre uğraşmıştır. Kırım Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya, İstanbul'a, Suriye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi idi. Kırım'ın ticâret ve transit limanları doğu ve batı ülkeleri arasında bağlantı sağlıyordu. Tana'dan Çin'e kadar uzanan büyük bir kervan yolu bulunuyordu. Tana'dan Çin'e giden bu kervanyolu yorucu olsa da ne yolcular ne de mallar için hiçbir tehlike arz etmiyordu. Kırım limanları doğunun ipeğini alıyor, Bizans'a

⁸⁸³İbn'ül -Esir, **El Kâmil, Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhause, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s: 55

⁸⁸⁴ Osman Turan, **Selçuklular ve İslam Medeniyeti**, s:120

buğday, Memlûk Devleti'ne köle, kürk, deri, balık, balmumu ve tuz sevkiyatı yapıyordu⁸⁸⁵.

XIII. yüzyıl sonlarında Cenevîz vesîkaları Kefe'de pek çok Anadolu tacirin varlığından bahsetmektedir. Kefe limanına her çeşit kumaş,halı, altın, ipekli ve pamuklu kumaş ve su testileri gelirdi⁸⁸⁶. Ancak Cenevîzliler 1266'da Altın Orda Hanından Kefe'de ticâret yapmak için yerleşme ve koloni kurma izni aldılar⁸⁸⁷. Artık Kefe'de de ticârî hâkimiyet Cenevîzliler'e geçiyordu.

Uluslararası ticâret ve mübâdelede etkin rol oynaması sonucunda Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'da büyük pazarlar kurulmuş ve bu pazarlarda çeşitli ülkelerden gelen tacirler alış-veriş yapma imkânı bulmuştur. Selçuklu Devleti bu pazarlar için koruma tedbirleri alır ve bu hizmet karşılığında tacirlerden Pazar vergisi talep ederdi. Tacirlerden alınan vergiler emirler ve yasaklarla birlikte bu pazarların etrafındaki cami duvarlarında ilân edilirdi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin en önemli şehirlerinden Sivas'da on altı, Kırşehir'de on dokuz çarşı ve pazar bulunmaktaydı⁸⁸⁸. Ticârî faaliyetler sadece şehir merkezlerinde yoğunlaşmamıştı şehir dışında belli yerlerde de fuar niteliğindeki milletlerarası büyük pazarlar kuruluyordu.Bu pazarlar dış ticâret için de çok önemli durak yerleriydi. Anadolu'da köle ticâretinin en önemli pazarlarından biri Sivas, ikincisi de Yabanlu Pazarı'ydı.

Yabanlu Pazarı Halep-Kayseri ticâret yolu üzerinde bulunuyordu. Zekeriya el Kazvinî Yabanlu Pazarı hakkında önemli bilgiler vermiştir⁸⁸⁹. Kazvinî'ye göre Anadolu'da her yıl bahar mevsiminin başlarında kurulan Yabanlu Pazarı kırk gün

⁸⁸⁵Yakobson A.L. Srednevekoviy Kırım, Moskova, 1964,s:79; Mirza Bala; "Kırım", İ.A. , s: 5.

⁸⁸⁶Nadir Devlet; "Altın Ordu",**Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih**, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s:168.

⁸⁸⁷Osman Turan,"Selçuklular Zamanında Sivas Şehri",**A.Ü. DTCF Dergisi**, 1951, S.29,

⁸⁸⁸Salim Koca,"Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar" , **Türkler**, c:7, s:429.

⁸⁸⁹Yabanlu Pazarı hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Faruk Sümer,**Yabanlu Pazarı** , Ankara, 1985.

sürmekteydi. Buraya uzak yerlerden doğu, batı, kuzey ve güneyden tacirler gelirdi. Tacirlerin büyük ilgi gösterdiği bu pazarda Türk ve Rum köleleri ve cariyeler, güzel atlar, atlas ve sakarlat kumaşlarından yapılmış elbiseler, kunduz samur ve burtas kürkleri satılıp alınırdı. Satılan mal asla geri alınmazdı. Milletlerarası bir fuar niteliğindeki bu pazarda her ülkeden getirilen malları bulmak mümkündü. Kazvinî ayrıca bu pazarda Anadolu'daki Türkler tarafından yetiştirilen atların çok ünlü olduğunu belirtmiştir. Sivas'da Yabanlu Pazarı'nda satılan Kıpçak asıllı köleler Bağdat halifeliğinin ve diğer İslam ülkelerinin yanı sıra Eyyübiler tarafından da satın alınıyor ve Eyyübî hassa askerleri bu kölelerden oluşuyordu. Yabanlu Pazarı hakkında bir tetkik hazırlamış olan Faruk Sümer bu pazarın mayıs ya da en geç Haziran ayı içinde kurulduğunu ileri sürmüştür⁸⁹⁰. Yabanlu Pazarı Aksarayî'nin eserinde Anadolu'daki Moğol genel valilerinin yaylağı olarak geçmektedir. Yabanlu Pazarının XIII. sonları veya XIV. yüzyılın ilk çeyreği içinde sona ermiş olduğu kabul edilir. Yabanlu Pazarı 1277'de Moğol genel valilerinin yaylağı haline geldi ve kısa süre sonrada önemini yitirdi.

Türkiye Selçuklu ülkesine her yerden mallar geliyordu. Güneyden silah, Mısır ve Suriye'den dokumalar, Bağdat'tan ipek, atlas işlemeli kumaş, misk, sarısabır, amber gibi güzel kokular, Çin'den ipek, Orta Asya'dan değerli taşlar, Şiraz ve Gürcistan'dan halı ve Kafkasya'dan at geliyordu⁸⁹¹.

Yakın Doğu'da Altın Orda Devletinin siyasî ve dini sebeplerle olduğu kadar ve hatta belki de bunlardan daha da önemli gördükleri sosyo-ekonomik çıkarları bakımından Memlûklüler'le ilişkileri İstanbul boğazı ve Anadolu yolunun kendilerine açık olmasını gerektiriyordu. Çünkü Altın Orda'nın köle ve kürk ticâretinde İslam

⁸⁹⁰Faruk Sümer , **Yabanlu Pazarı** , Ankara 1985, s: 19.

⁸⁹¹Gordlevsky V. ; **Anadolu Selçuklu Devleti** , çev:Azer Yaran, Ank. 1988, s:208

dünyasının da baharat, ipekli kumaşlar açısından bir üstünlüğü vardı. Kırım sahillerinde satın alınan ticarî mallar, buradan Sinop ve Samsun limanlarına çıkarılıyor ardından Anadolu'da Sivas, Suriye'de Halep'te satılıyordu. İlhanlılar Anadolu'da tam bir Moğolhâkimiyeti kurmayı başarınca Altın Orda-Memlûk ilişkilerini de bozmak ve özellikle askerî gücün kaynağını oluşturan köle ticâretini sekteye uğratmak için Anadolu yollarını kontrol altına aldı⁸⁹².

B. Altın Orda Devleti'nin Rus Knezlikleri İle İktisadî İlişkileri

Rus Knezlikleri 1238 yılından 1480 yılına dek Altın Orda Hanlarının vassalı olmuşlardır⁸⁹³. Fetihlerden sonra 1270 yılında Altın Orda Hanı Prens Ioraslav'a bir mektup göndermiş; tüccarların kendi himayesi altında olacağını bildirmiştir⁸⁹⁴.

Altın Orda ve Rus ilişkileri herşeyden önce bir devletin hâkimiyetindeki vassal bir devletin tebâsına uyguladığı politikalar olarak görülmeli; baskı unsuru olarak gereğinden fazla abartılmamalıdır. Moğol-Türk kuvvetleri fazla bir kalabalık teşkil etmediklerinden bütün Rus şehirleri ve köylerini işgal altına alıp Rus yurdunda kalmaları mümkün değildi. Bu nedenle kendileri için daha elverişli olan bozkır sahâlarını işgal etmişlerdi⁸⁹⁵. Moğollar ele geçirdikleri Rus topraklarını bölgelere göre farklı idare ettiler. Hanların topraktan bekledikleri orduya asker, devlete vergi sağlamasıydı.

Altın Orda Hanları, Rus knezliklerindeki hâkimiyetleri sürdürebilmek için birtakım askerî ve idarî tedbirler almakla yetindiler. İktisadî kontrol bakımından da

⁸⁹²İlhanlı Devleti'nin Ticaret Politikası için bkz:Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", **Türkler**, C: VIII , s:386-395.

⁸⁹³Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 21-32.

⁸⁹⁴Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:118.

⁸⁹⁵Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s:125.

Rus beylerinden vergi almakla ve ilk zamanlarda bunların yanına kendi temsilcilerini göndermekle yetindiler⁸⁹⁶. Batu Han'ın buraları zaptettiğinde Rus yurdu tam bir siyasî anarşi içinde bulunurken iktisadî ve kültür refahının gerekli şartlarından biri olan iç güvenlik sağlanamamıştı. Ruslar çok kalabalık bir nüfusa sahipti ve Altın Orda Hanlar'ının bu coğrafyada baskı uygulamadan idare kurması gerektiğini biliyordu. Örneğin Berke Han Altın Orda'ya bağlı Rus knezliklerinde toplanacak vergileri düzene oturtmak için 1257 yılında Rus topraklarında bir nüfus sayımı yaptırdığında Berke Han'ın nüfus sayımı yaptırması ve vergi toplamaya başlaması, Doğu Rusya knezliklerinde isyanlara yol açmıştı⁸⁹⁷. Yine 1262 yılında Suzdal'da, 1318 yılında ise Kolomna'da gerçekleşen 1327 yılında Tver'de Baskak Şevkal'in öldürülmesi ile biten isyanlar hep vergi meseleleri nedeniyle çıkmıştır⁸⁹⁸. Bu gibi isyanların yeniden başgöstermesini önlemek ve hanların teveccühünü kazanmak için Moskova büyük prensleri XIV. yüzyıl ortalarına doğru, komşu eyaletlerin vergilerini iltizama almayı teklif ettiler⁸⁹⁹. Hanlar bu teklifi kabul edince Tugay'a göre "*Moskova knezleri adeta Han'ların sarrafi mevkiini ihraz etmiş oldular.*" Bu sayede servet ve nüfuzlarının artması ile öteki prenslere karşı güçlerini temin ettiler⁹⁰⁰.

Altın Orda tarafından tespit edilen kuvvetli bir disiplin, her yerde iç emniyet ve güvenliğin gelişmesini sağladı; yine bu asayişin kurulmasıyla ilgili olarak, Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve darugalar ya da askerî başbuğlar (tümen, bin ve

⁸⁹⁶V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004,s: 147.

⁸⁹⁷Allsen Thomas T., "Mongol Census Taking in Rus". 1245-1275. **Harvard Ukrainian Studies**. 5/1, 1981, s: 32-53.

⁸⁹⁸Esad Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I**, Giriş, İstanbul, 1948, s: 202.

⁸⁹⁹İltizâm usûlünün Osmanlı iktisadî sisteminde de önemli bir yeri vardır. Mehmet Genç'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş toprakları ve düşük parasal ekonomisi nakdi bir vergilendirme sistemine engel oluyordu. İltizam usûlü ile aynı gelirlerin toplanarak mültezimler tarafından piyasada nakde çevrilmesi ve merkeze teslim edilmesi iktisadî fayda açısından daha uygun bir yöntemdi. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s: 102-103.

⁹⁰⁰ Esad Fuad Tugay, a.g.e. s: 202 ve 203.

yüz beğleri) arasında bağlantı kurulabilmesi amacıyla daha Cengiz Han zamanında kurulan posta usulü, yeni yol sistemi geliştirildi⁹⁰¹.

Rus knezlikleri Altın Orda'nın vassalı olmuş, knezler de siyasî ve ekonomik olarak Altın Orda Hanlarına bağlanmışlardır. Bu durum yaklaşık üç yüzyıl boyunca devam edecektir. Batu Han, Rus knezliklerini ele geçirdikten sonra, Rus knezlerinin her birine kendi knezliklerinde hüküm sürme hakkı tanımış ve bu hakkı da yarlıklarla resmî hale getirmiştir.

Altın Orda'nın hâkimiyetini kabul eden Rus knezleri aynı zamanda bir takım iktisadî yükümlülükleri de üstlenmişlerdi. Altın Orda Rus knezleri üzerinde hâkimiyetini sürdürebilmek için, bir takım askerî ve idarî tedbirler dışında önemli bir politika sergilememiştir. Öteden beri mevcut olan knez idaresi olduğu gibi bırakıldı. Rurik Sülalesine mensup olmak üzere, knezlerin hâkimiyetleri tanındı; bu tanıma bir şarta bağlıydı o da knezler makamlarını Han'a tasdik ettireceklerdi ve Hana tabii sayılacaklardı⁹⁰².

Hukuken Altın Orda döneminde Ruslar bağımsız hükümete sahip değillerdi. Başta Büyük Moğol İmparatoru, Altın Orda'nın imparatorluktan bağımsızlık kazandıktan sonra Altın Orda Hanları, bütün Rus topraklarının hâkimi olup Rusya'nın iç işlerine karışmışlardır. Hiçbir Rus knezi Hanın yarlığı olmaksızın hüküm sürme hakkına sahip değildi. Ayrıca Hanlar istedikleri zaman knezleri azletme ve istediklerini knezliğe atama hakkına sahiplerdi. Knezlik ve knez, Hanların Rus topraklarını sorunsuz yönetme ve vergi ile asker tedarikini gerçekleştirmesini sağlamışlardır⁹⁰³.

⁹⁰¹Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, TTK.Basımevi, 2. Baskı, Ankara, 1987, s: 81.

⁹⁰²Kurat, a.g.e. s. 125.

⁹⁰³İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:231.

Altın Orda dönemi, Ruslar için ticâretin gelişmesi açısından genel anlamda olumlu bir devredir. Ortaçağ'da Rus coğrafyasında ön planda olan ticâret kentleri Moskova, Kiev, Novgorod ve Suzdal'dır. Bu ticaret kentleri Altın Orda hakimiyeti döneminde de gelişmeye devam etmiştir. Kiev-Bulgar Ticaret Yolu, Bulgar'dan başlıyor İdil üzerinden Hulaş kentine, oradan Sura ve Mokşa'nın su bölümü çizgisi Hopr, Tsni, Don, Severskiy Donets, Seym ve Sula su bölümü çizgisi ile Kiev'e ulaşıyor ve böylece Büyük İdil Ticaret Yolu ile Doğu Ticaret Yolu'nu da birbirine bağlıyordu⁹⁰⁴. Bu yolda özellikle samur, kakım, sincap kürkleri, keten, balık ve işlenmiş deri taşınıyordu. Kiev-Bulgar Ticaret Yolu, Altın Orda Han'ı Batu'nun 1236 yılında II. Deşt-i Kıpçak seferi sırasında Bulgar şehrini tahrip etmesi nedeniyle önemli oranda zarar görmüş; Altın Orda döneminde de Rus knezliklerinin İdil Boyu ile ticarî faaliyetleri devam etse de bu tarihlerde Bulgar'ın ticaret kenti özelliği Saray ve Kazan şehirlerine geçtiği bilinmektedir. Rus tüccarlar artık en çok da Saray şehrinde karşımıza çıkacaktır.

Henüz Altın Orda Devleti kurulmadan önce Haçlı ve Batı Avrupa ülkelerinin Rus topraklarına saldırıları, Rus knezliklerinin dış bağlantılarını kesmiş, Rus ticâretine zarar vermişti. Devlet hazinesini ticâretten elde edilen vergilerle besleyen Altın Orda Hanları ise ticârete önem vererek Ruslar'ın da ticârette aktif roller oynamasını teşvik etmişler; Rus knezlikleri bu durumdan kârlı çıkmışlardır. Altın Orda Hanları, Rus şehirlerinin birer ticarî merkez haline gelmelerini sağlamışlardır. Altın Orda Hanları böylece bir taraftan Rus tüccârlarından vergi toplama imkânı elde etmiş, diğer taraftan da Ruslar aracılığıyla kendi ticarî ilişkilerini geliştirmişlerdir. Altın Orda sayesinde Ruslar, Avrupa ülkeleriyle ticarî ilişkilerini geliştirmiş, İtil

⁹⁰⁴İlyas Kemaloğlu, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:368.

Boyu ticâretinde önemli konuma gelmiş ve Doğu ülkeleriyle ticâret yapma şansına kavuşmuşlardır.⁹⁰⁵ Altın Orda hanları Rus tüccarlara ticâret konusunda her türlü imkânı sağlamışlardır. Rus tüccarları Azak ve Kırım'daki İtalyan kolonileri ile de ticaret yapmayı sürdürmüşler; en kârlı işlerini "Surojane" yani Soldia şehri ile yapmışlardır⁹⁰⁶. Altın Orda döneminde Özbek Han zamanında (1314-1341) Ruslar'ın Ükek ve Saray'da ticâret kolonileri bulunmaktaydı⁹⁰⁷.

Yarlıklar, Altın Orda'daki ve Rus knezliklerinde görev yapan Altın Orda iktisadî memurları, Rus knezliklerinden toplanan vergiler ile ilgili bilgi vermektedirler. Mengü-Timur Han'ın Rus Metropoliti Kiril'e gönderdiği yarlıkta şu imtiyazlardan bahsedilmektedir:

*Hana, Hanbike'ye, beye, memura, darugaya, elçiye, tamgaçılara hiçbir vergi ödenmesin. Kiliseye ait topraklardan, sulardan, bahçelerden, bağlardan, değirmenlerden, kışlıklardan, yazlıklardan hiç vergi alınmasın, alınan şeyler de geri verilsin. Din görevlileri olan ustalar, kuşçular, parşçılar, diğer hizmetliler ve işçiler esir alınmasın ve onlara iş verilmesin*⁹⁰⁸.

Rus kronikleri temelde siyasi olayları anlatırsa da Rus knezliklerinin ekonomik durumu ile ilgili bazı bilgiler de verirler. Rus kronikleri, vergi adları, görevlilerin unvânları, ve bazı iktisadî terimlerin Rusça'da kullanılmaya başlanması gibi konuların tespit edilmesine imkân vermektedir.

⁹⁰⁵Hopkirk, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, New York Kodansha, 1992, s. 5.

⁹⁰⁶George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 409.

⁹⁰⁷George Vernadsky, a.g.e. s. 408.

⁹⁰⁸A. P. Grigoryev, **Sbornik Hanskih Yarlıkov Russkim Mitropolitam**, s. 30

İtil'nin doğduğu yerde bulunan Tver transit ticârette önemli bir noktaydı. Altın Orda döneminde Tver, Moskova ile birlikte Rus knezlikleri arasında ön plana çıkmış ve ekonomik olarak gelişmiştir⁹⁰⁹.

Özellikle Moğolları ve Altın Orda'yı sadece olumsuz yönden ele alan tarihçilerin birçoğu, Moğollar ve Altın Orda döneminde ele geçirilen topraklardaki bütün şehirlerin tamamen tahrip edildiğini ileri sürmektedirler. Moğol fetihleri ilk etapta Rus şehirlerinin yıkılmasına yol açmıştır. Özellikle Rus kronikleri Rus şehirlerinin Moğol istilâsı döneminde gördükleri zararlardan fazlaca bahsetmektedirler. Özellikle istilânın ilk yıllarında Kiyev, Çernigov, Pereyaslavl, Ryazan, Suzdaly, Vladimir ve diğer Rus knezlik ve şehirleri tahrip olmuştur. Smolensk, Novgorod, Pskov, Galiç gibi Batı Rus topraklarındaki şehirler ise daha az zarar görmüştür⁹¹⁰. Ancak kentlerin kalıcı tahribi aslında Moğol idarecileri için de zararlı olurdu bu nedenle Hanlar kısa süre içinde kentleşmeye önem verdiler.

Novgorod birkaç yüzyıl boyunca Ortaçağ kürk ticaretinde önemli bir rol oynadı; Ancak, XV. yüzyılda Moskova Novgorod'un yerini almaya başladı ve kürk ticaret yolları ve sarf malzemeleri için Kazan ile rekâbet edebilecek ölçüde gelişti.

Rus knezlikleri arasındaki mücadeleler Rus knezliklerini ekonomik açıdan olumsuz etkileyerek Rus topraklarında para basımına son verilmesine neden olmuştur. Rus knezleri sürekli kendi aralarında mücadele halindeydiler. Örneğin, Yuriy Daniloviç'le birlikte Moskova ve Tver knezlikleri, iktidar mücadelesi yaşadılar. Aleksandr Nevskiy'in yiğeni olan Tver yöneticisi Mihail Yaroslaviç, 1304

⁹⁰⁹Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304-1589**, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, s:126; Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 80 .

⁹¹⁰George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 403. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:280 ; Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla** , s: 83-84.

yılında Altın Orda hanından Vladimir Büyük Knezliği için bir yarlık almayı başardı⁹¹¹. Moskova knezi Yuri Daniloviç'in bu yarlığı alabilmek için çok çaba sarf ettiği görülmektedir. Yuri, Altın Orda'ya geldiğinde, Tatar knezleri ona: 'Eğer bize Mihail Tverskiy'den fazla haraç verersen biz de sana büyük knezliği veririz.' dediler. Yuri, Mihail'den daha fazla haraç ödeyeceğinin sözünü verdi. Fakat Mihail, ödeyeceği haraç miktarını daha da artırdı, Yuri rekabetten vazgeçti ve Mihail yarlık ile birlikte gerekli izni aldı⁹¹².

Moğol fetihlerinin Rus kentleri üzerinde büyük bir tahribat yaptığı söylene de Moğollar yıktıkları şehirleri kısa süre sonra onarmaya çalışmış, yeni şehirler inşa etmeye başlamışlardır. Esasen gelişmiş şehirlerin varlığı ve ele geçirilen toprakların ekonomik olarak gelişmeleri, Moğolların çıkarına idi. İbn Haldun, başta Bağdad olmak üzere Moğollar tarafından bazı şehirler yıkıldıktan sonra yeni merkezlerin ortaya çıktığını, kültürel çalışmaların devam ettiğini bildirmiştir.

Moğol fetihlerinden en fazla etkilenen Rus kentlerinden Kiev, Doğu ile yapılan ticarete önemli bir rol oynuyordu. Kiev'de Tatar, Cenevizli ve Moskovalı tüccarlar yoğun olarak yaşıyordu. Ancak 1416 yılında Altın Orda tarafından tahrip edilmesi kentte yürütülen ticarete büyük bir sekte vurmuştur⁹¹³.

Rus topraklarındaki Kiyev ile Vladimir kentleri tahrip oldu. Bu durumda Moskova, Kolomna ve Tver gibi şehirler önem kazanmıştır. Hanlara itaat konusuna

⁹¹¹Janet Martin, "North-Eastern Russia and the Golden Horde", **From Early Rus' to 1689**, Volume I, Edit: Maureen Perrie, The Cambridge History of Russia, Cambridge University Press, s: 151.

⁹¹²İsmet Konak, "Moskova Knezliği'nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü", **Türkiyat Mecmuası**, C. 22/Bahar, 2012, s: 107.

⁹¹³Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 53.

özen gösteren Moskova ve Tver gibi knezlikler, Kiyev ile Vladimir'in yerini almış ve Rus topraklarının en önemli iki merkezi haline gelmişlerdir⁹¹⁴.

Altın Orda döneminde Rus şehirlerinin artması ve tahrip olan yerleşim birimlerinin yeniden imar edilmeleri yalnız şehirciliğin değil iktisadî gelişimin de göstergesidir. Ortaçağ'da Rus şehirleri konusunu çalışın Rus tarihçisi V. A. Kuçkin'e göre, Altın Orda döneminde Tver Knezliği'nde 8, Moskova Knezliği'nde 12 yeni şehir kurulmuştur⁹¹⁵. Berke Han ile birlikte Altın Orda'da başlayan şehirciliğin gelişme süreci XIV. yüzyılın ilk yarısında Özbek ve Canibek Hanlar zamanında da devam etmiştir.

Altın Orda döneminde Rus şehirleri gelişmiş, tarım faaliyetleri artmış, ticâret canlanmıştır. Rus tarihçi Halperin, Moğol fetihleri sonrasında Rus kentlerinin ekonomisinde ciddi gerilemenin yaşandığını savunur⁹¹⁶. Kamalov'a göre ise refah içindeki şehirlerin varlığı ve ele geçirilen toprakların ekonomik olarak gelişmeleri, Moğollar için yararlı olmuştur. Moğol etkisiyle daha ziyade Rus zanaat dalları gerilemiş bu köy ekonomisi ve ziraat konusunda daha az hissedilmiştir⁹¹⁷. Bizim kanaatimize göre de Moğollar'ın etkisiyle çeşitli Rus sanat ve zanaat dallarının gelişmesi bir süreliğine durmuş ancak sanatsal üretim çok geçmeden yeniden canlanmış ve Moskova, Tver gibi şehirler, yeni üretim merkezleri haline gelmiştir.

Moğollar Rusya'da ilk etapta kentlerden çok sanat ve zanaat kültür birikimi bakımından zarar vermişlerdir. Rus şehirlerinden binlerce insan eser edilip götürülmüştür. Rus usta ve sanatkarlarının gerek Altın Orda'da gerekse de Büyük

⁹¹⁴Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 80; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:281.

⁹¹⁵İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:283.

⁹¹⁶Charles J. Halperin, a.g.e. s: 78.

⁹¹⁷Charles J. Halperin, a.g.e. s: 81; İlyas Kamalov, a.g.e. s:284/ Nosov, tüm şehirlerin aşırı derecede tahrip olduğunu savunmaktadır. N. E. Nosov, **Russkiy Gorod Feodalynoy Epohi: Problemi i Puti İzuçeniya. Problemi Sotsialno-Ekonomiçeskoj İstoriyi Rossiyi**, S. Petersburg 1991, s. 67-69.

Moğol İmparatorluğu'nda çalıştırıldıkları bilinmektedir. Kamalov'a göre özellikle usta ve sanatkarların Altın Orda veya Moğol İmparatorluğu'na götürülmesi, geleneksel Rus sanat dallarının gelişmesini belli bir ölçüde olumsuz etkilemiştir⁹¹⁸. Rus el sanatlarının kökleri köy zanaatlarına dayanmaktadır. Bu el sanatlarının arasında en meşhur olanları ağaç oymacılığı ve kil yataklarının bulunduğu bölgelerde gelişmiş olan çinicilik, Ural sahası gibi maden yataklarının yoğun olduğu kısımlarda madencilik ve değerli taşların yoğun olduğu alanlarda çeşitli objeleri değerli taşlar ile süslemektir. Moğol hâkimiyetinin ilk yıllarında Rus topraklarında mine üretimi durduğu gibi, Altın Orda döneminde dekoratif çiniler de dâhil olmak üzere çok renkli seramik üretimi ile ilgili de elimizde bilgi yoktur. Arkeolojik kazı sonuçlarına göre, o dönemde Rus sanatkârların meşhur ürünleri olan cam bilezik, cam, bronz ve kırmızı akik kolye gibi objelerin üretimi kesilmiştir. Rus taş oymacılığı sanatı yok olurken, Doğu Rusya'da inşaat sanatları da Moğol istilâsı döneminde gerilemiştir. Moğol iktidarının ilk aşamasında inşa edilen taş binalarının sayısı önceki yüzyıllara göre azalmış ve mimarî kalitesi düşmüştür. Bununla birlikte, Rus sanat ve zanaat dallarındaki köklü sanat geleneğinin tahribatını salt Moğollar etkisi ile yaşanan olumsuz değişimlere bağlamak yanıltıcı olur. Rus knezlikleri arasındaki mücadele ve Altın Orda öncesinde Rus knezliklerinin ekonomik bir krizler yaşamaları da Rus zanaat dallarını olumsuz etkilemiştir. Çeşitli sanat ve zanaat dallarında Moğol akınları nedeniyle yaşanan durgunluğun süresi bölgelere göre bazı farklılıklar göstermektedir. Novgorod gibi Moğol istilâsından daha az etkilenmiş şehirlerde bu alandaki durgunluk yarım yüzyıl kadar sürerken, Doğu Rusya'nın büyük bölümünde bu bir yüzyıl boyunca devam etmiş ve ancak XIV.

⁹¹⁸George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 404. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:331.

yüzyılın ortalarında metalurji gibi üretim alanları yeniden canlanmıştır⁹¹⁹. Ayrıca, Tver, Moskova ve diğer şehirler yeni zanaat merkezleri haline gelmiştir. Altın Orda döneminde Ruslar geleneksel sanat dallarını tekrar canlandırmışlardır.

Altın Orda öncesinde Rus ticareti durgun bir dönem yaşıyordu. Bu durgunluğun en önemli nedeni ise Haçlı seferleri ile Batı Avrupa ülkelerinin Rus topraklarına saldırılarıyla. Haçlılar, Batı Dvina'dan Baltık Denizi'ne giden yolu, Ruslar için kapatmışlardı. Novgorod şehri, Alman şövalye ile İsveçli derebeylerin saldırılarına uğramış ve neticede Novgorod'un dış dünya ile ticarî ilişkileri kesilmişti. Ayrıca Rus knezlikleri arasında sonu olmayan ve kimi kez Moğol Hanı'nın desteğini alarak birbirlerine karşı müttefik olarak seçebilecek kadar ileri boyutlardaki siyasi mücadeleler de yaşanmaktaydı⁹²⁰. Söz konusu durum gerek Rus knezlikleri arasındaki ticareti, gerekse de dış ticareti olumsuz etkilemiştir. Örneğin Moskova Knezliği ile Novgorod Knezliği arasında 1479'da yaşanan bir zıtlasma sırasında Hanse Birliği'nin Alman tüccarları Novgorod'dan kovulmuşlardı⁹²¹. Oysa ki Rusların Altın Orda'nın idaresi altına girmesiyle Ruslar tekrar Avrupa ile ticaret yapma imkanına kavuşmuşlardı. Sikke buluntuları da Ruslar'ın XII. Yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Asya ticaretinde azalmadıklarını açıkça göstermektedir⁹²². Başta Mengü-Timur Han olmak üzere Altın Orda Hanları, Novgorod Knezliği aracılığıyla Kırım ve Azak'daki İtalyan kolonileri ile ticaretin gelişmesi için çalışmışlardır⁹²³.

⁹¹⁹George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s.406.

⁹²⁰Janet Martin, "North-Eastern Russia and the Golden Horde", **From Early Rus' to 1689**, Volume I, Edit: Maureen Perrie, The Cambridge History of Russia, Cambridge University Press, s: 167.

⁹²¹Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 80-81; Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1987, s:111 ve 112.

⁹²²Thomas Noonan, S. "Russia's Eastern Trade, 1150-1350: The Archaeological Evidence." **Archivum Eurasiae Medii Aevi** 3 (1983): 201-264.

⁹²³Nicolo di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai – M. Biran, Leiden-Boston 2005, s. 391-424. Sergey Karpov, **Ital'ianskie Morskije Respubliki i Iuzhnoe Prichernomor'e v XIII–XV vv.: Problemy Torgovli**, Moscow, 1990.

Moğollar, Baltık ve İtil ticaret yolunu ellerinde tutuyorlardı. Altın Orda hanları Baltık ticaretinin giriş-çıkış işlemlerinin gerçekleştirildiği Novgorod'un Batı ülkeleri ile ticaretini kontrol altında tutarken aynı zamanda Alman Hansa ticaret ağının da Novgorod yolu ile Suzdal'a ve Saray'a uzanmasını sağladılar⁹²⁴. Bu sayede Ruslar, Batı ve Doğu ülkeleriyle Altın Orda döneminde Moğol istilâsı öncesine göre daha aktif ticârî ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Altın Orda döneminde Ruslar, İtilboyu ticâretinde önemli konuma gelmişlerdir. Rus tarihçisi V. E. Sıroçkovskiy, Moskova Knezliği'nde ticâretin gelişmesinin, Batı ile bağlantılar sayesinde değil, Doğu ile ilişkilerin geliştirilmesine bağlı olarak geliştiğini ve bunda İtil yolunun önemli rol oynadığını yazmıştır⁹²⁵. Rus tarihçisi A. M. Saharov da Kuzey-Doğu Rus knezliklerinin gelişiminde İtil Yolu'nun önemli katkıda bulunduğunu savunmaktadır. Rus tüccârlar Altın Orda başkenti Saray'da bir ticârî koloni kurmuşlardı. Belirttiğimiz nedenlerle Rus ticaretinin gelişmesinde doğunun etkisi yadsınamaz ancak kanaatimizce Novgorod'un ticârî gelişimi için yalnız doğunun değil batı ticârî kültürünün de önemli katkıları olmuştur, örneğin Batıdaki Hanse Birliği'nin Novgorod'daki varlığı da unutulmamalıdır. Novgorod coğrafi konumu ile tarıma elverişli bir coğrafya değildi, kısmen bataklık ve kısmen de ormanlık alanla çevriliydi ancak Novgorodlular bu durumu avantaja dönüştürmeyi başardılar, ticarete yöneldiler, Alman ve İsveç tüccarları ile yoğun ticârî faaliyetleri sayesinde Rus knezliklerinden en güçlü ve müreffeh olanı haline gelmiştir⁹²⁶. Novgorod'un iktisadî açıdan yükselmesi nedeniyle önemli oranda servet biriktirmeyi başaran büyük arazi

⁹²⁴Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010,s:316.

⁹²⁵George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 409. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 289; V. E. Sıroçkovskiy, **Gosti-Surojane**, Sotsekiz Yayınları, Moskova-Leningrad 1935, s. 9.

⁹²⁶Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 81 ; Martin Janet,“Les uskujniki de Novgorod : Marchands ou pirates ?”**Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 16, n°1, Janvier-Mars 1975, s. 5-18.

sahipleri bir "sermayedârlar sınıfı"meydana getirdiler. Kendileri bizzat ticaretle uğraşmakla beraber tacirlere borç para vermek, onlara yardımda bulunmak suretiyle bir nevi banka vazifesi görmeye başladılar, böylece halkı nüfuzlarına alırken aynı zamanda burada "Boyar" adı ile asilzadeler de ortaya çıktı⁹²⁷. Ruslar, Altın Orda'nın ticâret alanında sağladıkları imkânları kullanarak kısa süre içinde Rus tüccârları Altın Orda ticâretinde etkin rol oynamaya başlamışlardı. Dönemin Rus kroniklerinde bu Rus tüccârlardan bahsedilmiştir⁹²⁸. Tüccarlar, özellikle dış ticaret ile meşgul olan zengin tüccarlar Novgorod'un en önemli unsurlarından birini oluşturuyordu. Novgorodlular uzun süre Altın Orda hakimiyetinde aktif ticaret yapmaya devam ettiler⁹²⁹. Novgorod knezi Aleksandr Nevski'nin, diplomatik hüneri sayesinde diğer Altın Orda topraklarına göre ayrıcalıklı bir yer elde etmişti, topraklarında hiçbir zaman Moğol birliği konuşlanmadı ve Altın Orda'dan vergi toplamak için hiçbir memur gelmedi. Aleksandr Nevski, Altın Orda hanından, kentin kendi kendini yönetme hakkını garanti eden özel bir berat aldığı ve belli miktarda vergi ödemeyi kabul ettiği için diğer Rus knezlerine göre çok daha rahattı⁹³⁰.

Arap seyyah İbn Battuta da Saray-Berke'de çok sayıda Rus'un yaşadığını ve onların ayrı pazarlarının olduğunu yazmaktadır⁹³¹. Kroniklerde, Özbek Han'ın Tver Knezi Mihail'i öldürttüğünde Özbek Han'ın karargâhında bulunan Rus tüccârlarının knezin cenazesini en yakın kiliseye götürmek istediklerini, ancak Altın Ordalılarının buna müsaade etmedikleri de yazılmaktadır⁹³².

⁹²⁷E. Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I**, Giriş, İstanbul, 1948, s: 211.

⁹²⁸Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 81 ; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 341.

⁹²⁹Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg ; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s:81.

⁹³⁰Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, s: 97.

⁹³¹**İbn Battuta Seyahatnâmesi** , s: 115-116.

⁹³² İlyas Kamalov, a.g.e. s: 288-289.

Rus kronikleri, İtil ticâret yolundan da bahsetmektedirler. Örneğin kroniklerde Bulat Timur'un 1361 yılında Bulgar şehrini zaptettiği ve böylece İtil ticâret yolunun kontrolünü ele geçirdiği yazılmaktadır. Memlûk tarihçisi İbn Abdu'z-zahir, Rus gemilerinin İtil Nehri'nde bulduklarını yazmaktadır. Toktamış Han'ın seferi ile ilgili 1382 tarihli kayıtlardan da bu dönemde Ruslar'ın İtil gemiciliğini kontrol ettikleri anlaşılmaktadır⁹³³. Böylece Rus kronikleri ve seyahatnamelerden, İtil ticâret yolunun Altın Orda döneminde büyük önem kazandığı ve Rusların da bölge ticâretinde önemli rol oynamaya başladıkları anlaşılmaktadır.

Altın Orda, Baltık ülkeleriyle ticâretini Novgorod üzerinden yapmıştır⁹³⁴. Mengü-Timur'un Altın Orda için ticârî ilişkiler açısından önem kazanan Novgorod'u diğer Rus knezlikleri ve yabancı düşmanlara karşı koruduğu bilinmektedir. Mengü-Timur, Novgorodlu tüccârlara Suzdal topraklarında rahatlıkla kalmalarına müsaade etmiş ve Suzdal yetkilerini de bu konuda uyarmıştır. Novgorod önderliğinde diğer Rus knezlikleri de Batı ülkeleriyle ticârî ilişkilerini geliştirmişlerdir. Moskova, Vladimir ve Tver knezlikleri; Novgorod, Pskov, Litvanya, Polonya ve onların üzerinden de Almanlar ile ticâret yapmışlardır⁹³⁵.

Altın Orda döneminde Ruslar, İtil bölgesinin yanı sıra Batı ile de ticâret yapmışlardır. Rus tüccârlarının Altın Orda tüccârlarıyla birlikte Orta Asya, Mısır veya İran'a gittikleri ilişkin tarihî kayıtlar yoktur ancak Ruslar bu coğrafyalardan gelen tüccârlarla Saray ve Altın Orda'nın diğer ticârî merkezlerinde karşılaşmışlardır. Thomas S. Noonan'a göre, IX ve X. yüzyıllarda Rusya'nın doğu ticareti hakkında hemen hemen tüm kanıtlar uluslararası pazarlarda İtil Bulgar ve

⁹³³ George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:409.

⁹³⁴ Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 80 .

⁹³⁵ Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, TTK, 2. Baskı, Ankara,1987.; Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:125. George Vernadsky, a.g.e., s.409.

Hazar topraklarına giden Rus tüccarın burada ticaret yapmaları ile ilgilidir. Aslında, bu dönemde yazılı kaynaklarda yansıtılan Rusya'nın doğu ticaret, gerçekten Rus ve Rus olmayan tüccarlar arasında Rus olmayan piyasalarda İtil boyunca yapılan ticaret gerçekleşti. Doğuda İtil Bulgar ve Hazar pazarlarında Rusya'nın ticaretini de bağlayan kilit araçlar vardı⁹³⁶. Saray'da bulunan Şirazlı tüccâr Hoca Şemseddîn Muhammed, 1438 yılında kaleme aldığı Seyahatnamesi'nde, Saray'da Çin ipeği, Avrupa çuhası ve Rus keten bezleri satın aldığını yazmaktadır⁹³⁷. Ruslar gerek Saray pazarlarına gerekse de gittikleri diğer ülkelere genellikle kakım, sincap ve diğer değerli kürkler götürmüşlerdir. XIV-XVI. yüzyıllarda Moskova'ya ise Rus tüccârları gittikleri yerlerden altın ve süs eşyaları, değerli taşlar, ipek, yün, biber, zencefil, kuru karanfil, safran, ceviz, şeker, boya, sabun vs. getirmişlerdir⁹³⁸. Moskova knezleri hediye olarak tüccârlardan Seylon incisi, diğer değerli taş ve koşu atları istemişler; Moskova'dan güneye ise hediye olarak yine kürkler, deriler, mors dişi ve kemiği, bıçaklar gönderilmiştir. Böylece yine Altın Orda idarecilerinin teşvik etmesi sayesinde Ruslar, Doğu ülkeleriyle de ticâret yapma şansına sahip olmuşlardır. Altın Orda yıkıldıktan sonra da Ruslar Altın Orda'nın ticârî merkezleri olan Kazan ile Astrahan'ın bu konumlarından yararlanmayı sürdürmüşlerdir⁹³⁹. Moskova eskiden olduğu gibi bu bölgeleri özellikle Doğu ticâretinde aktif olarak kullanmıştır. Örneğin, Buhara ile Çarlık Rusya'sı arasındaki ticâret açısından Kazan önemli rol oynuyordu.

⁹³⁶Thomas S. Noonan, "Suzdalia's Eastern Trade in the Century Before the Mongol Conquest" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 19, n°4, Octobre-Décembre 1978. s: 372.

⁹³⁷İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 289.

⁹³⁸Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 81; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 289.

⁹³⁹Kazan ticaret konusunda önemli rolünü XV- XVIII. yüzyıllar arasında da sürdürmüştür. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz: R. G. Mukminova, "Srednyaya Aziya i Rossiya: Torgovo-Ekonomičeskiye Vzaimosvyazi v XV-XVIII Vekah", **Türkologičeskiy Sbornik 2002**, İzdatel'skaya Firma Vostočnaya Literatura RAN, Moskov 2003, s. 292-307.

Rus vergi ve para sisteminin oluşumunda ticârî ilişkilerin gelişmesinde Türk-Moğol sisteminin oynadığı önemli rolü bugün Rusça'daki bazı iktisadî terimlerin Türkçe kökenli olması kanıtlamaktadır.⁹⁴⁰ Rusça'da ticâret ile ilgili, günümüze dek varlığını koruyan Türkçe-Tatarca kelimeler, Rus ticâretinde Altın Orda'nın etkisini açıkça göstermektedir. Rusça'daki altın, ambar (ambar), arşin (arşın), bazar (pazar), "bakaleyâ" (bakkal), "balagan" (fuâr ve pazar yerlerinde temaşa), barış (kâr), denyga (para, tenge), karavan (kervan), labaz (mağaza, uncu dükkânı), magariç (rüşvet) gibi kelimeler bunların başlıcalarıdır⁹⁴¹. Yine Rus dilinde "Kazna" (hazine), "kaznaçay" (hazineci), *dengi* (damga'dan para manasında), "Altın" (üç kapiğe muadil bir sikke), "Tamajnia" (gümrük), "İam" (yem kelimesinden posta hayvanlarına yem verilen yer) gibi kelimeler hep Tatar iktisadî teşkilatından kalmıştır⁹⁴².

Mengü-Timur, Baltık ticâretinin merkezi olan Novgorod'u destekleyerek Doğu Rusya'nın ve dolayısıyla Altın Orda'nın gelişmesini amaçlamıştır. Mengü-Timur Novgorod ticarî geleceğini öyle titizlikle korumuştur ki Rus tarihçisi G. Vernadskiy'e göre Han, Tver ve diğer Rus knezlerine, Novgorod ile Baltık bölgesi arasındaki ticârete karışmalarını bile yasaklamıştır⁹⁴³. Mengü-Timur döneminde Rostov ile Novgorod knezlikleri böylece diğer Rus knezlerine göre daha imtiyazlı hale geldiler.

Mengü-Timur hâkimiyeti devresinde, 1275 yılında Rus topraklarında nüfus sayımı yapılmıştır. Yeni bir nüfus sayımının yapılması, temelde asker ihtiyacını karşılamak amaçlı olsa da aynı zamanda vergi alınacak kişileri tespit imkânı da

⁹⁴⁰Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, s.135-139. Rusça'ya geçmiş iktisadî kelimeler hakkında daha detaylı bir çalışma için bkz: Gazizova F. M. **Ruskogo-Tatarsky Slovar Economiceski Terminov, Rusça Tatarca İktisadî Atamalar Sözlüğü**, Kazan 1999.

⁹⁴¹İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:290.

⁹⁴² Esad Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I, Giriş**, İstanbul, 1948, s: 203.Kurat, **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s:150.

⁹⁴³George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:247.

vermiştir ki bu kayıtlı ekonomi adına önemli bir adım daha atılmasıdır. Altın Orda Hanları vergiyi kolaylıkla tahsil edebilmek için, hususî memurlar vasıtasıyla Rus toprakları dâhilinde nüfus sayımı yaptırıldılar. Vergiler nakden ya da aynî olarak alınırdı. Rençberler vergilerini angarya şeklinde, özellikle umumî yollarda çalışmak suretiyle öderlerdi. Rahipler ve kiliseler ise vergilerden muaftı⁹⁴⁴.

Altın Orda Hanlarının Rus knezlerine verdikleri yarlıklardan günümüze kadar ancak Hanların metropolitlere verdikleri yarlıklar ile Altın Orda Devleti hâkimiyetinin son döneminde siyasî iktidardakiler tarafından Rus knezlerine yazılan üç mektup ulaşabilmiştir⁹⁴⁵. Hanların Rus metropolitlere verdikleri ve iktisadî bakımdan konumuzu ilgilendiren yarlıkların çevirilerinden altı tanesi günümüze dek ulaşabilmiştir.

1. Mengü Temür Han'ın adı belli olmayan Rus kilisesi Metropolitine verdiği 1 Ağustos 1267 tarihli yarlık⁹⁴⁶.
2. Taytuğlu Hatun'un (Taytuğlu Hatun) Rus prensi Semen İvanoviç'e verdiği 26 Eylül 1347 tarihli yarlık⁹⁴⁷
3. Taytuğlu Hatun'un (Taytuğlu Hatun) Metropolit Feognost'a verdiği 4 Şubat 1351 tarihli yarlık⁹⁴⁸
4. Taytuğlu Hatun'un (Taytuğlu Hatun) Metropolit Aleksey'e verdiği 11 Şubat 1354 tarihli yarlık⁹⁴⁹

⁹⁴⁴ E. Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I**, Giriş, s: 202.

⁹⁴⁵ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:24.

⁹⁴⁶ İstvan Vasary, **Az Arany Horda Kancellarija**, Budapeşt 1987, s: 13; Priselkov, **Hanskiye Yarlıki Russkim Mitropolitam**, ed. M. D. Priselkov, Petrograd 1916, s: 58-59

⁹⁴⁷ İstvan Vasary, a.g.e. s: 57

⁹⁴⁸ İstvan Vasary, a.g.e. s: 59.

⁹⁴⁹ H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s: 347. ve Priselkov **Hanskiye Yarlıki Russkim Mitropolitam**, ed. M. D. Priselkov, Petrograd, 1916, s: 61.

5. Berdi Bek Han'ın Metropolit Aleksey'e verdiği Kasım 1357 tarihli yarlık⁹⁵⁰
6. Tölek Han (Tolun bey) tarafından Metropolit Mihail'e verilen 1379 tarihli yarlık⁹⁵¹

Özbek Han'ın Metropolit Petro'ya verdiği Yarlık 1313 tarihini taşımaktadır. Bu yarlıkta belirtildiğine göre Rus din adamlarından vergi (dan), koluş, sabanlık toplanmasın ya da elçilerimiz, hanbikelerimiz, çocuklarımız din adamlarından süsün, yam ve ulak alınmasın. Büyük ihtiyaç dolayısıyla ne alındıysa üç katı geri ödensin. Din görevlileri olan zanaatkâr, kâtip, taş ve ağaç ustası ve başka usta, her türlü avcı ve kuşçulara karışılmaması, barsçılar, avcılar, kuşçular ve kıyı gümrükçüleri onların iş aletlerine el koymasın talimatını vermiştir.

Altın Orda Devleti'ne tâbiyet döneminde Ruslar'dan çıkış, kalan, kopçur, tamga, tütün, sabanlık, yam, süsün, salıĝ, bâc, köprü parası, ordu parası, av, koltka gibi vergiler alınmıştır.⁹⁵² Vernadskiy'e göre çoĝu Moĝollar tarafından ihdas edilen her tür harç ve geçiş ücreti malların naklinin her aşamasında alınıyordu. Sığır ve at satışından alınan vergiler veya sığırları bağlamak için alınan vergi "Priviaznoe" adıyla biliniyordu. Ayrıca "ragovoe" veya boynuz harcı ve atları damgalamak için "piatno" ücreti alınıyordu⁹⁵³. Yine Vernadskiy'nin tespitlerine göre Rus nüfustan 1360 yılından sonra sadece tek bir hanın Toktamış Han'ın "tamga" vergisini toplayabildiği anlaşılmaktadır⁹⁵⁴.

⁹⁵⁰Hanskiye Yarlıkı Russkim Mitropolitam, ed. M. D. Priselkov, Petrograd,1916, s: 60-61. H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s:347.

⁹⁵¹Hanskiye Yarlıkı Russkim Mitropolitam, s: 56-57.

⁹⁵²Söz konusu bu vergiler Altın Orda Devleti mirasçısı olan Kazan Hanlığı'nda da aynı isim ve içerikler ile devam etmiştir. Mikhail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev: Ayaz İshakî, Yayına Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK, Ankara, 2009, s: 194.

⁹⁵³George Vernadsky, **Moĝollar ve Ruslar**, s. 426.

⁹⁵⁴George Vernadsky, a.g.e. s.277.

Rus knezleri Altın Orda hanına vergi ödeyebilmek için bazen borçlamak zorunda kalıyorlardı. Hanların Rus metropolitlerine ve Venedikli tüccârlara verdikleri yarlıkların yanı sıra Temir Kutluğ Han'ın Muhammed adlı şahsa (1397) ve Toktamış Han'ın Bik-Hacı adlı şahsa (1381) verdikleri tarhanlık yarlıkları anlaşmalarda bazı knezlerin Hana vergilerini ödemek için diğer knezlerden borç aldıklarından bahsedilmektedir.⁹⁵⁵

Rostov halkının başkanlığında Rostov, Yaroslavl, Suzdal ve Vladimir halkı Altın Orda görevlilerinin kendilerinden fazla vergi topladıklarını, fazla çalıştırdıklarını, hatta kendilerini köle olarak sattıklarını ileri sürerek 1262 yılında isyan başlattılar. Bu isyanın Rus knezlerinin bilgisinin dışında geliştiğini söylemek mümkündür. Aleksandr Nevskiy Berke Han'ın yanına gidip, isyan eden halkı cezalandırmaması konusunda ricada bulunmuştur. Daha Batu Han zamanında Altın Orda'ya itaatini bildiren ve böylece belki de birçok Rus şehrini ve binlerce insanı ölümden kurtaran Aleksandr Nevskiy, Berke Han'ı ikna etmeyi başarmış ve Rostov ve Suzdal gibi Doğu Rus knezliklerini yeni bir Altın Orda seferinden kurtarmıştır. Berke Han, bu şehirlere yeni birlikler göndermemeyi, ancak halkın vergileri ödemeleri ve verdikleri zararı karşılamaları şartıyla kabul etmiştir⁹⁵⁶.

Berke Han'ın döneminde halktan vergiyi Rus knezleri toplamayave Saray'a kendileri göndermeye başlamışlardır. 1263 yılından itibaren başlayan bu uygulama ile Altın Orda Hanları hem vergi toplama gibi ağır bir yükten kurtulmuşlar hem de vassal Rus halkı, kendi knezlerine karşı daha itaatkâr olduğundan isyanların

⁹⁵⁵İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:32.

⁹⁵⁶George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 167-168.

sayısında azalma görülmüştür⁹⁵⁷. Mengü-Timur ise kilise ile din görevlilerini vergiden muaf tutan yarlıklar vermiştir.

1322 yılında Büyük Vladimir Knezliği tekrar Tverlilerin eline geçti. Vernadskiy'e göre Knez Yüriy, topladığı vergilerin bir kısmını teslim etmemiş; bu nedenle Özbek Han Büyük Knezlik için yarlığı öldürülen Tver Knezi Mihail'in oğlu Dmitriy'e vermişti. Ancak 1325 yılında Knez Yüriy derhal Özbek Han ile ilişkilerini düzeltebilmek amacıyla tekrar Saray'a gitti⁹⁵⁸.

Bütün knezler 1383 yılında Toktamış'ın yanına gelerek Toktamış'tan yarlık aldılar. Moskova Knezi Dmitriy ise, yıllık vergi ile bağlılığını bildirmek için oğlu Vasiliy'i Toktamış Han'a rehin olarak gönderdi⁹⁵⁹.

Ruslar Altın Orda Devleti'ne vergi ödemeyi dönem dönem kesmişlerdir. Henüz devlet tamamen yıkılmamışken Timur seferlerinden öncesinde Ruslar kısa bir süre Altın Orda Devleti'ne vergi ödemeyi kesmişlerdi. Bu dönemde Hanlar'ın, Rus Knezlerine çeşitli mektuplar ile sert uyarılarda buldukları bilinmektedir. Örneğin verginin ödenmemesi üzerine oldukça sinirlenen Ahmet Han'ın 1408 yılında III. İvan'a gönderdiği tehdit dolu mektupta:

...vergiyi 40 günde topla: 60.000 altın, 20.000 altın ilkbahar için ve 60.000 altın sonbahar için...Vergimi 40 gün içerisinde toplamasan, Batu'nun alametlerini de taşımasan sen ve bütün güir saçlı ve uzun sakallı boyarların yanımda olacak ya da saraylılarım sahtiyarı çizme ve sahtiyarı yay örtüleriyle yanımda olacaklar. Ormanlardaki zor yolları ve nehir geçitlerini de gördük. Yol üzerindeki bir şehre saldırdık ve [tahrip] oldu. [Kasım Hanı] Daniyar'ı da Kasım'a gönder, göndermezsen onu da ararım, seni de bulurum. Kıyıda uzaklaşsam da bunun nedeni adamlarımın elbisesiz, atlarımın ise çulsuz kalmasıdır. 90 gün [sonra]

⁹⁵⁷İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:88.

⁹⁵⁸George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 244.

⁹⁵⁹George Vernadsky, a.g.e. s. 244.

kışın ortası geçince ben yine üzerine yürüyeceğim ve sen bulanık su içeceksin. denilmektedir⁹⁶⁰.

Verginin ödenmemesi durumunda, vergileri toplama işinden de sorumlu olan darugalar o Rus şehrine baskın düzenleyerek knez ve halkı cezalandırma yetkisine sahipti.

Timur'un seferinden sonra Edigey'in büyük bir ordu toplayabilmesi ve Moskova üzerine sefer düzenlemesi, bu darbenin bir noktaya kadar telafi edildiğini göstermektedir. Timur'un saldırılarıyla Altın Orda tahtının yaşanan kargaşada durumu değiştirmemiş Ruslar, Altın Orda'dan yarıklık almaya ve onlara vergi ödemeye devam etmişlerdir. Timur'un seferleri Altın Orda'yı ekonomik bakımdan zarara uğratmıştır⁹⁶¹. Bu iktisadî gerilemenin devleti çöküşe götürdüğünü vurgulayan Fuad Köprülü'ye göre: *“Timur tarafından Kefe ve Azak gibi büyük ticaret merkezleri tahrip edilen Altın Orda Devleti iktisadî ehemmiyetini kaybetmişti. Bundan sonra ne Orta Asya'nın ne de Güneydoğu Avrupa'nın mukadderatı üzerinde Altın Orda'nın hiçbir siyasî rolü olmayacaktı”*⁹⁶² Bizim kanaatimizce de iktisadî bakımdan alınan bu ağır darbe devletin siyasî çöküşünü de hızlandırmıştır. Edigey Mirza, Moskova'yı alamamış ancak knezliğin büyük bir kısmında tahribat yapmıştı ve ekonomik açıdan Moskova'yı zarara uğrattı. Timur ve Toktamış arasındaki mücadele neredeyse sekiz yıl sürmüş bu savaş sırasında Timur'un kuvvetleri içlerinde başkent Saray'ın dabalunduğu belli başlı bütün Altın Orda şehirlerini tahrip etmiş bu nedenle Altın Orda Devleti'nin hem ticareti hem de endüstrisi çökertilmişti⁹⁶³.

Doğu Rusya toprakları Toktamış Han zamanında Altın Orda'nın kontrolü altından çıkmıştı. Ancak, 1400 yılında Tver Knezi İvan (II. Mikhail'in oğlu), elçisini

⁹⁶⁰İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:130-131.

⁹⁶¹İlyas Kamalov, a.g.e. s:109.

⁹⁶²M. Fuad Köprülü, “Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar”, **Belleten**, C. V, S. 19, 1941, s. 425-426.

⁹⁶³George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s: 102.

Edigey'in yanına gönderdi. İvan'ın bu adımı atmasında Edigey'in Vitovt'u mağlup etmesinin büyük etkisi vardır. İki yıl sonra Ryazan Knezi Fedor, Edigey'in yanına giderek ondan yarlık almayı başardı. Ancak Fedor, memleketine döner dönmez Moskova Knezi Vasiliy ile bir anlaşma yaparak Moğollara yardım etmeyeceğine ve Edigey'in her adımı hakkında kendisini haberdar edeceğine dair söz verdi. Büyük Knez Vasiliy çeşitli sebepler ileri sürerek Saray'a vergi göndermeyi reddetti ve Hanın elçilerinin uyarılarına hiç dikkat etmedi, Vasiliy aynı zamanda Litvanya Knezi ile sorunlar yaşadı⁹⁶⁴.

Edigey Mirza, Saray'a dönmeden önce Aralık 1408'de Knez Vasiliy'e yolladığı mektupta Kneze, Toktamış Han'ın oğulları sığınmaya geldikleri takdirde kabul etmemesini, vergisini ödemediği takdirde ise cezalandırılacağını bildirmiştir. Rus knezlerinin vergisini ödememesi, Ruslar'ın Altın Orda Devleti tüccarlarına kötü muamele yapmaları gibi iktisadî nedenlerle Edigey Mirza I. Vasiliy'e 1409 tarihinde bir yarlık göndermiştir. Söz konusu yarlık metninde "*vergileri ödeseydin, ülkendeki büyüklerin ve birçok Hıristiyan ölmeyecekti. Ulusunda vergileri toplamak istemiyor musun? Çıkış vergisinin toplanamadığına dair gönderdiğin mektup ve şikayetler ne demektir? Öğrendik ki kendi ülkende her ulustan (hane başı) iki sabandan bir ruble topluyorsun. Bu gümüşler nereye gidiyor?*"⁹⁶⁵ ifadeleri ile vergilerin hesabını sormuştur.

Edigey Mirza, Moskova'yı alamadı knezliğin büyük bir kısmında tahribat yaparak ekonomik açıdan Moskova'yı zarara uğrattı. Rus knezlikleri tekrar vergiye

⁹⁶⁴Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev:Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 99. ; Ul i u s z b a r d a c h, Złota Orda, Litwa i Rus w XIV. -Początku XV Wiek, Warszawa;"Dokonçaniye Velikoğo Knyazya Vasiliya Dmitriyeviça s velikim Knyazem Ryazanskim Fedorom Olygovičem", **DDG**, s. 52-55.

⁹⁶⁵A.Melek Özyetgin-İlyas Kemalöglü, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, TTK. Ankara 2017, s:6.

bağlanmış ve bu tarihten itibaren Ruslar tekrar Altın Orda'ya vergi ödemeye devam etmişler ve vassallık statüleri uzun süre daha devam etmiştir⁹⁶⁶.

Rus Knezlikleri arasında malî bakımdan en iyi durumda olanı Moskova Knezliği'ydi. Bu refah seviyesinin birkaç nedeni vardı her şeyden önce geniş arazileri vardı bazen fakir duruma düşen knezliklerin arazilerini hatta köylerini satın aldıkları oluyordu. Böylece Altın Orda hazinesine gitmesi gereken vergilerin bir kısmı Moskova knezlerinin elinde kalıyordu. Ticaret yolları da Moskova yönüne kayınca Rus knezleri tüccarlardan gümrük ve "bac" vergisi olarak önemli oranda kâr elde ettiler, Moskova knezlerinin malî durumu bu nedenle diğer knezliklerden daima daha iyiydi⁹⁶⁷.

XII. yüzyıldan itibaren Moğol-Tatar istilasına maruz kalan Rus Knezlikleri, XV. yüzyıl içerisinde yeniden toparlanmış ve Altın Ordu yönetiminin siyasî etkisinden kurtulmayı başarmıştır. III. İvan'ın başlattığı genişleme politikasının sonucu olarak 1463'te Don nehrinin batısında bulunan Rostov, ardından 1471'de Kuzey Batıda önemli konuma sahip Novgorod, yeni Rus yönetimine katılmıştır⁹⁶⁸. Altın Orda Devleti'nin Ruslar üzerindeki iktisadî etkileri ise devletin siyasî varlığından çok daha uzun ömürlü olmuş; Rus malî sistemi Altın Orda izlerini taşımaya devam etmiştir.

C. Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar ile Ticârî İlişkileri

Altın Orda Devleti ile İlhanlılar arasında, Hazar Denizi'nin güney sahası ve Harezmi yüzünden daimî bir ihtilâf ve rekabet vardı. Moğollar, Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugân bozkırını kışlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak

⁹⁶⁶Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg ; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, s: 99.

⁹⁶⁷Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, s: 93 ve 94.

⁹⁶⁸Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 79.

benimsemişlerdir. Ayrıca ticarî yolların daburadan geçmesi, Altın Orda-İlhanlı mücadelesini tetikleyen faktör olmuştur. Altın Orda tüccarlarının Hülâgü Han tarafından katledilmesi, Memlûklü sultanlarının, İlhanlıları bölgeden uzaklaştırmak için Altın Orda Hanlarını onlara karşı kışkırtmaları bu iki ulus arasındaki mücadelenin sebepleri arasında yer almıştır⁹⁶⁹.

Altın Orda ve İlhanlı Devletlerinin ekonomik ilişkileri konusunda çalışan Malishev'e göre Altın Orda Ürgenç, Saray, Tana, Kefe gibi ticarî üsleri ile Karadeniz havzasının uzun mesafe ticâret ağına dâhil olurken İlhanlılar da Baharat Yolu Ormuz, Tebriz, Trabzon aracılığıyla ile İpek Yolu'nun iki eksenini ile denizler üzerinde bir "uluslararası ticâretin kavşağı" yapma konusunda her iki Moğol devletlerinin de önemli katkıları oldu⁹⁷⁰.

Altın Orda ve İlhanlılar'ın arasındaki savaşların ana nedeni Arran ve Azerbaycan toprakları üzerinde Cuci'nin iddiası oldu. Bu topraklar, Doğu ve Batı arasındaki ana ticâret merkezleri olması nedeniyle ekonomik ve stratejik açıdan çok önemliydi. Bu ilhanların durumuna ek olarak, Berke Hülâgü ve Çağatay arasındaki güç mücadelesinde Cuci Ulusu'nun çıkarlarını savunmuş; gerginlik daha da büyümüştür. XIV. yüzyılda Çağatay Kebek Han Moğol göçebe geleneğinde farklılık arz eder Maverâünnehir gibi eski uygar bölgenin kontrolünü sağlanmaya çalışılırken, bir yandan da yerleşik yaşama geçiş bir şekilde desteklenmiştir. Hülâgü ve Altın Orda bir yandan, ve Çağataylılar ve İlhanlılar arasındaki düşmanlıklar, ters yönlü bir hareket sergiler. Bu Moğol ulusları arasındaki sert mücadelenin temel faktörü Moğol elit içinde var olan iki hizip gurubun muhalefeti olmuştur. Bunlar fethedilen

⁹⁶⁹Altın Orda ve İlhanlılar'ın Kafkasya toprakları için mücadelesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

⁹⁷⁰Malishev A.B. Zolotaya Orda ı Iran: Politicheskiye, Ekonomicheskiye ı Kul'turnyye Svyazi", **Nihneye Povoljiye i İslamskaya Respublika İran: İstoriçeskiye, Kulyturniye, Politiceskiye i Ekonomiceskiye Svyazi. Materialı Nauçnoy Konferentsiyi**, Saratov 2004, s. 73-92.

halkların, ekonomi ve din konusundaki tutum konusunda aynı fikirdeydi. Bu mücadele Altın Orda, İlhanlılar ve Çağataylılar devletleri tarihleri boyunca geçerli olmuştur.

İlhanlılar ve vassalı devletler olan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Anadolu arasında İran üzerinden yürütülen ticâret Altın Orda, Kafkasya ve Hazar Denizi üzerinden geçiyordu. Kafkasya özel jeopolitik konumu nedeniyle uzun tarihi boyunca bölgenin çeşitli halklarının mücadelelerine sahne olmuş bir coğrafyadır. Moğollar'ın Meraga kentine sürekli akınlar yapmaları bu şehrin sanat, zanaat ve ticâretinin zayıflamasına ve kültürel miras unsurlarının yok olmasına neden olmuştur.

Azerbaycan ve Avrasya'nın farklı bölgeleri arasındaki ticârerî ilişkiler bölgede kervanyollarının yoğun bir ağ ile kurulmasını da gerektirmiştir. Bölge halkları Doğu ve Batı arasında yapılan transit ticaretten daha fazla kâr elde edebilmek için uğraşmışlardır. Özel bir konuma sahip olan Azerbaycan'ı da içine alan geniş bir coğrafya Kafkasya ile ağırlıklı olarak ilişkili olduğu kuzey toprakları, İlhanlı hâkimiyetsahasında uzun süre devam eden ticâri faaliyetlere sahne olmuştur.

İlhanlı hükümdarı Hülâgu ve halefleri Azerbaycan şehir ve köylerinde sanayinin gelişimine özellikle de dokumacılığa büyük önem veriyorlardı. Bu yüzden iki aile Cuci ve Hülâgu aileleri (Altın Orda ile İlhanlılar) dokuma sektöründe de mücadele halindeydi⁹⁷¹.

Altın Orda'nın geleneksel politikasında Azerbaycan'ın ele geçirilmesi amaçlanmaktaydı. Çünkü bu bölgenin ticâri önemi çok fazlaydı. Altın Orda ve İlhanlı Devleti bu bölge için mücadele halinde olmuşlardı.

⁹⁷¹A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:60.

Azerbaycan şehirleri Ortaçağ'da ticaret konusunda çok gelişmişti. ÖzellikleDoğu Avrupa ile ticâret konusunda her biri belirli malların üretiminde ün kazanmış Azerbaycan şehirleri vardı. Örneğin Erdebil siyah brokar kumaş, şap ve müzik aletleri konusunda meşhurdu. Baylakan ise sanatsal seramikler, işlemeli ipek kumaşlar, balık ve çeşitli meyve türleri ile biliniyordu. Birçok yerleşim biriminde pazarlar vardı. Tebriz ve Küçük Asya, oldukça gelişmiş birel sanatları merkezi ve çeşitli piyasaların büyük ve en ünlü ticâret şehirlerinden biriydi. Bölgede bulunan Gence Ortaçağ'da önemli bir pamuk, ipek, saten,brokar kumaşları, çeşitli meyveleri, altın sırma yatak örtüleri, süslü takılar ve silahları ile ünlüydü. Gence'de kitap ve ciltçilik de gelişmiş ve ticârete konu olmuşlardı.

1304-1305 yıllarında Altın Orda hanı Tokta ve İlhanlılar'ın hanı Olcaytu Han arasında anlaşmaya varılmış; Tebriz yoluticârete açılmıştı. Timur tehdidi bölgede siyasî güçleri birbirine yakınlaştırmıştı. Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra Altın Orda hanı Tokta ve Kefe içindeticâret yapmakta olan Cenevizliler'in arasında gerginlik yaşansa bile Moğol idaresindeki topraklardaticâretin genel olarak sürüdürülebilmesi sağlanmıştır⁹⁷².

Meşhur kadı Muhyeddin Bedâi, Melik Eşref'in baskısı neticesinde Canibek Han'ı Tebriz'e sefer açmaya davet etmişti. Canibek Han'ın seferi ve Melik Eşref ile yapılan savaş neticesinde Eşref, 1355'de Hoy ve Merend arasında maglup edildi ve başı Tebriz'de bir caminin kapısına asıldı. Bu suretle kısa bir süreliğine Azerbaycan, Cuci ulusuna intikal etmiş oldu. Canibek Han, Azerbaycan'ın en önemli şehri olan Tebriz'de para bastırarak hâkimiyetini ilan etmişti. Canibek Han işgal olunan

⁹⁷²George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 82 ve 191.

Azerbaycan'da kısa bir süre kalmış; oğlu Berdibek'i vekil olarak Tebriz'de bırakarak Altın Orda başkenti Saray şehrine geri dönmüştür.

Hülâgü özellikle Tebrîz'deki meraları kıymetli saymış, Azerbaycan şehir ve köylerindeki sanatkâr geleneklere önem vermiştir⁹⁷³. Tebriz'in ticârî fırsatları 1293 veya 1294 yılında İlhanlı İmparatorluğuna ulaşan ünlü seyyah Marco Polo'nun da dikkatini çekmişti. Marco Polo Tebriz hakkında şöyle demektedir:

Tebriz, halkı genellikle ticâret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Bu imal eşyayı değişik çeşitlerinden meydana gelen eşyalar oluşturur. Bazen bu eşyalar altın ile birlikte dokunur (yani ipek ve altın karışımı), ve yüksek fiyata satılır. Tebriz, ticâret için çok avantajlı bir konumda yer almaktadır ki Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan, Hürmüz'den ve Avrupa'nın diğer şehirlerinden gelen tüccârlar buraya uğrarlar, çok sayıda mal alıp satarlar. Çok değerli taşlar ve inciler bol miktarda bu yerden (Tebriz'den) temin edilebilir. Buradaki tüccârlar varlıklıdır... Şehir en iyi meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle çevrilidir⁹⁷⁴.

Abaka Han devrinin ilk zamanlarında Altın Orda ile kısa süreli bir anlaşmaya varılmıştı Cuci ailesi Tebriz ve Meraga'dan birtakım gelirler almışlardı. Ancak Berke Han bununla yetinmeyip Tebriz'de bir cami ve kumaş fabrikası yaptırmak istediğini Abaka Han'a ilettiler. Abaka Han bunları kabul etti. Bu yapılar inşa edildi. Berke Han'ın bu yapılardan amacı, Tebriz ahâlisine onların kanunî hanları olduğunu hissettirmek idi. Fakat iki devlet arasında mücadele başlayınca Berke, Abaka'yı mağlup etti. Bu duruma çok kızan Abaka fabrikaları yıktırdı⁹⁷⁵

İlhanlı Devleti ve Altın Orda arasında kesin sınırları belirlemeye ihtiyaç vardı. Hülâgü Han devrinde (1256-1265) Moğol Büyük Han'ı Mengü Han'ın Batu Han yararına emir vererek Tebriz, Meraga ve Hamedan dâhil olmak üzere, ihtilafli

⁹⁷³İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003

⁹⁷⁴Marco Polo'nun **Geziler Kitabı**, Marco Polo; çeviren Ömer Güngören, İstanbul, Yol Yayınları, 1985.

⁹⁷⁵A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:89.

topraklardan vergi toplama, yönetme hakkı vermişti⁹⁷⁶. Ancak Hülagü Azerbaycan'da Cuci Ulusu'nun haklarını tanımadı, hatta Tebriz, İlhanlıların Kafkas topraklarını kontrol etmesi amacıyla ulusal sermayenin başkenti yapıldı⁹⁷⁷.

Azerbaycan'da İlhanlıların siyasî bakımından güçlenmesinin ardından Altın Orda Devleti ile ticârî ilişkilerini sürdürmek isteyen İlhanlı kervan sahibi soylular vetüccârlar da Altın Orda tüccârları gibi Doğu ve Batı Avrupa ülkeleri ile ticâretlerinde mallarını bağımsız bir devletin topraklarından geçirmek istiyordu. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Altın Ordu Han'ı Canibek Han tarafından alınan ve oğlu Berdibeg'in idaresine bırakılan Tebriz ve Azerbaycan daha sonra 1359 tarihinde Şeyh Üveys tarafından Celayirli hâkimiyetine alınmış, Altın Orda Hanları bu sahaya uzun süreli hâkim olamamıştır⁹⁷⁸.

Altın Orda ülkesi ile ticârî ilişkilerini sürdürmek isteyen tüccârlar mallarını Azerbaycan'dan geçirmek için İlhanlı hazinesine belli bir ücret ödemek zorunda kaldılar. Bu Altın Orda'da taşınır malların fiyatlarının artmasına neden oldu. Bu durum doğal olarak Azerbaycan yoluyla yapılan Altın Orda ve İlhanlı ticârî ilişkilerini olumsuz etkiledi.

Vassaf Tarihi'nde kaydedilen bir husus konumuz açısından önemlidir. Müellifin kaydına göre, İlhanlı hâkimiyeti altındaki Tebriz'in pazarlarında en kalabalık grubu Altın Orda tüccarları oluşturmaktaydı. Hülagü Han döneminde iki devlet çatışınca bu husumetten tüccarlar da nasibini aldı, mallarına el koyulduğu gibi

⁹⁷⁶Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s. 56.

⁹⁷⁷Berthold Spuler, **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220–1350**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara: TTK, 1987, s. 70.

⁹⁷⁸A. A. Arslanova, "Priçini Voyn Ulusa Djuçi s Hulaguidskim İranom", **Nihneye Povoljiye i İslamskaya Respublika İnan: İstoriçeskiye, Kulyturniye, Politiceskiye i Ekonomiçeskiye Svyazi. Material Nauçnoy Konferentsiyi**, Saratov 2004, s. 55.

hepsi kılıçtan geçirilerek canlarından da oldular. Altın Orda Hanı Berke de bu olaya tepki gösterdi ve iki ülke arasındaki ticaret yolları kapatıldı⁹⁷⁹.

Tokta Han zamanında Altın Orda ve İlhanlılar, iki "Hanlık" arasındaki ilişkilerin barış ve huzur içinde gelişmesi sonucu ticârî ilişkilerde de dikkate değer bir canlanma oldu. Vassaf'a göre yol kervan sahipleri ve tüccârlara yeniden açıldı. Kuzey Azerbaycan'daki Arran Bölgesi çadır ve at arabalarıyla kaplıydı⁹⁸⁰.

Kervan ve deniz yolu ile yapılan ticârette İlhanlılar İpek Yolunun Batı parçasını oluşturuyordu. İlhanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerine kıymetli çalışmalar yapan Rus tarihçi I.P. Petrushevskiy'e göre, İlhanlı şehirleri arasında İsfahan (pamuk ve ipek kumaşlar), Meraga, Hemedan, Kazvin, Şiraz (metal ürünler ve ipek kumaş üretimi gül ve diğer çiçek yağları ve hoş kokulu esanslar), Nişabur ve Hürmüz gibi üretim ve ticâret açısından gelişmiş kentler vardı⁹⁸¹.

XIV. yüzyılda siyasî ve ekonomik koşullarda değişti ve Sudak içinde ticâret büyük oranda Cenevîz'in eline geçti. Bu sahada ticâret faaliyetlerinde 1332 yılına kadar en önemli rolü Tana (Azak-Azov) oynamıştır. Venedik ve Ceneviz tüccârları da ticârî çıkarları gereği Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki mücadelelere dâhil edilmiştir.

Altın Orda'dan Toktamış Han, 1385 yılında hemen Derbend üzerinden Azerbaycan'a bir sefer düzenlemiştir. Toktamış Han'ın askerleri 1386'da Emir Vali ve Halhal Hanı tarafından savunulan Tebriz'i aldılar. Toktamış Han vergi mukabilindeki 250 tümen altını aldıktan sonra şehri de yağmalattı. Bu olayda Tebriz

⁹⁷⁹Tahrir-i Tarih-i Vassaf, Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassaf ; neşr. Abdülmuhammed Ayeti. [Tahran] : Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1346, s:36.

⁹⁸⁰Tahrir-i Tarih-i Vassaf, s:36.

⁹⁸¹I.P. Petrushevskiy, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khans", **Cambridge History of Iran. The Saljuq and Mongol Periods**, Ed. by J.A. Boyle, Vol. V. Cambridge at the University Press, 1968, s: 506.

ahâlisinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da yaralanmış ve esir edilmişti. Toktamış Han, esirler ve ganimetlerle birlikte Tebriz'den ayrılmıştır.

Maveraünnehir'de VIII ve XIII. yüzyıllarda Semerkand, Buhara, Şaş, Bişkent, Ahsiket, Fergana, Hive, Marginon, Oş, Özkent, Havakent, Hocend, Cend, Urgenç, Merv ve Tirmiz gibi gelişmiş şehirlerinde ticâret ve ticâret yollarının oldukça sistemli düzenlendiği yanı sıra çiftçiliğin de gelişmiş olduğu bilinmektedir. Türkistan ve Maveraünnehir, Moğol akınları nedeniyle çok zarar görmüş; şehirleri harap olmuş, ticarî hayatı bozulmuştur. Bozulan Bölge ekonomisini tekrar canlandırmak amacıyla Moğol hanları, şehirler ve kervan yollarının gelişmesini sağlamışlar, ticarî ilişkilerin devam etmesi için de engel oluşturmamışlardır. Bölgede uluslararası ticaretin Moğol fetihleri sırasında yapılan tüm tahribatlara rağmen kesintisiz devam ettiği arkeolojik veriler sayesinde anlaşılmaktadır⁹⁸². Altın Orda Devleti'nin de bölge ile aktif ticarî ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır.

Kafkasya'da bulunan Derbent 1239 yılında Moğollar'ın hakimiyetine girdi. Derbent siyasî ve iktisadî bakımdan son derece önemli bir stratejik noktaydı. Altın Orda ve İlhanlı Devletleri siyasî ve iktisadî bakımdan taşıdığı önem dolayısıyla bu coğrafyada uzun süre hakimiyet mücadeleleri verdiler. Altın Orda ile İlhanlılar arasındaki mücadelenin de en önemli sebebi, bu iki devletin Azerbaycan ve Gürcistan topraklarını paylaşamamalarıdır. Macar, Şirvan-Şemahi, Arran ve Derbent Ortadoğu ülkeleri ile ticarî ilişkiler kurabilmesi için Altın Orda için karakol vazifesi gördü. Özellikle de Derbent, Aşağı Hazar bölgesinde dar bir şerit üzerinde önemli bir stratejik konumda yer aldığı için Kafkaslar ve Ortadoğu'da güneydoğu Avrupa steplerinden önemli bir ticâret yolunu kontrol etmekteydi. Derbent'in Orta Doğu

⁹⁸²Ganizhamal Kushenova, **Ögeday Kaan Döneminde Türkistan ve Maveraünnehir(1229-1241)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s:34.

ve Altın Orda'nın ekonomik bakımdan en gelişmiş merkezleri ile yoğun temasları vardı. Burası Doğu ile Batı arasındaki mal mübâdelesinde aracılık eden bir yerdi bu nedenle Dertbent'te ticâretin gelişmesi özellikle teşvik ediliyordu. Bununla birlikte Kafkasya'da Altın Orda ve İlhanlı mücadelesinden yalnız siyasî ve sosyal vaziyet değil ticaret de olumsuz etkileniyordu. 1288 yılı mayıs ayında bir Kıpçak hanı olan Tamay Tuktay Murtag beş bin atlı ile Derbend üzerinden geçerek oradaki bütün ortaklar ve tüccarları yağmaladığını öğrenince Bûkâ, Konçukbal ile beraber hemen duruma müdahale etmiş ve tacirleri bu beladan kurtarmıştır⁹⁸³.

Azerbaycan,Avrasya'nın farklı bölgeleri arasındaki gelişmiş ticârî işbirliği içinde özel bir yertutuyordu. Kervan yollarıve Kafkasya ile Ortadoğu'dabulunan her devlet ile ticâret yapmayı mümkün kılan yoğun bir ağ mevcuttu. Doğu ileBatı arasındakitransit ticâret daha fazla kâr elde etmek isteyen Altın Orda ve İlhanlı Devletleri Azerbaycan'ı ellerinde tutmaya çalışmıştır. Stratejik öneminin yanı sıra iktisadî potansiyeli de yüksek olan Azerbaycan topraklarına hâkimiyet arzusu Altın Orda ve İlhanlılar arasında çekişme konusu olmuştur. Altın Orda Hanları Azerbaycan topraklarının kendi ülkelerine ait olması gerektiğini savunuyordu zaten Cengiz Han da Azerbaycan topraklarını Altın Orda'ya vermişti ancak İlhanlı Devleti de bu önemli sahayı elinde tutması gerektiğine inanıyor ve mücadeleden vazgeçmiyordu⁹⁸⁴.

Altın Orda hanı Berke ve İlhanlı hükümdarı Hülâgü arasında yaşanan büyük çatışmalar, esasen transit ticâretten daha fazla gelir elde etmek ve Doğu ve

⁹⁸³Faruk Sümer,"İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir", **Belleten**, C. LIII, Sayı 206, 1989, s.186.

⁹⁸⁴A. A. Arslanova, "Priçini Voyn Ulusa Djuçi s Hulaguidskim İranom", **Nihneye Povoljiye i İslamskaya Respublika İnan:İstoriçeskiye,Kulyturniye, Političeskiye i Ekonomiçeskiye Svyazi. Material Nauçnoy Konferentsiyi**, Saratov 2004, s.41-55

Batıbağlantılı ticâretkervan yollarını ellerinde tutmak amacını taşıyordu. Bu amaca ulaşmak için de Azerbaycan'ı ele geçirmek gerekmektedir.

1258'de Bağdat'ın zaptından sonra Hülagü, Azerbaycan'a yöneldi ve Meraga'ya yerleşti. 1263'de kuzey Kafkasya'da Berke'nin birlikleri tarafından mağlup edildikten sonra Hülagu Tebriz'e döndü. Hülagü Han, kendi sülalesi zamanında önemli bir gelişme gösteren Tebriz'i başkent yapmıştı. Hülagu, Azerbaycan bölgesine özel bir kıymet veriyordu. Hatta bu husus yüzünden Altın Orda ile aralarında ihtilaf çıkmıştı. Hülagü Azerbaycan'ın güzel otlaklarına kıymet veriyordu. Bu bakımdan Moğollar Kür nehrinin aşağı sahasında bulunan Mugan bozkırını kışlak olarak, Karadağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak kullanmışlardı. Ayrıca Hülagu ve halefleri Azerbaycan şehir ve köylerinin sanayine (özellikle dokumacılığa) büyük önem veriyorlardı. Bu yüzden Altın Orda ile İlhanlılar mücadele halindeydi⁹⁸⁵.

Tebriz Ortaçağ'da özellikle önemli transit ticâret merkezi ve dünya ticâretinin geçiş noktasıydı. Öte yandan Hazar Denizi üzerinden yapılan ticârette uygun bir liman olarak Bakü'nün önemi de artmaktaydı. Bu sahada bulunan kervan yollarının doğu ve batı ülkeleri arasındaki ticarî ilişkilerin geliştirilmesi bakımından önemi büyüktür. Altın Orda topraklarında yaşayan tüccârlar, Moğol hanları ve ülkenin diğer görevlileri ile ilişkilerini iyi düzeyde tutmaya büyük çaba sarfettiler. Latinler, özellikle Azerbaycan ile yakın bir ilişkiyi sürdürmeye özen gösterdiler⁹⁸⁶.

⁹⁸⁵A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü** s: 59-60.

⁹⁸⁶Gabashvili Manana, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", çev: Mahmut Yavaşî, **Türkler Ansiklopedisi**, C: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s: 387.

Anlaşılabilirdiği kadarıyla İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın reformları, iktisadî sahaların tamamı gibi ticâreti de olumlu etkiledi⁹⁸⁷. XIII. yüzyılın sonunda İran'ın bazı şehirlerinde, özellikle de Tebriz'de yoğun kervan ticâretinin önemi arttı. Gazan Han ve onun halefi Olcaytu Han Tebriz surları içinde bir alışveriş bölgesi inşa ettirdiler. İlhanlılar'ın 24 büyük kervansaray, 1500 dükkân ve Farsça "iş yapılan yer, fabrika, üretim yeri" gibi anlamlara karşılık gelen şekilde "kârhâne" adı verilen çok sayıdaki el sanatı atölyeleri vardı. Tebriz'den gelen tüccârlar Deşt-i Kıpçak, Hindistan, Orta Asya ve Çin'e ulaşabiliyordu⁹⁸⁸.

İlhan Devleti ve Altın Orda Boğazlarda güçler dengesini değiştirme, Moğol'a kapanan ticâret yollarını tekrar açabilmek için XIV. yüzyıl ortalarında kıyasıya mücadele ettiler ve onların bu çekişmeleri Karadeniz ticaret ağının temel değişiklikleri arasında yer aldı⁹⁸⁹.

Doğu ve BatıAvrupa ülkeleri ile daha aktif ticâret yapmak isteyen Altın Orda Devleti ve İlhanlılar, tüccârların can güvenliğini ve malların garantisini sağlamak zorundaydı. Bu nedenle de toprakları üzerinde siyasî istikrarın sağlanması çok önemliydi. Altın Orda ile ticârî ilişkilerini korumak isteyen tüccârlar, İlhanlı hazinesine belli bir ücret ödemek zorunda kalıyordu. Altın Orda ve İlhanlı Devletleri arasında yaşanan mücadelenin coğrafyası Azerbaycan'dı ve bu durum bölgede ticâret yapmak isteyen tüccârları da olumsuz etkiledi.

Azerbaycan'a hâkim olmak için Altın Orda ile yapılan mücadelede iki devlet arasındaki ticâret de zarar görmüştür. Hülagu, Tebriz'de Berke Han adına ticâret

⁹⁸⁷Gazan Han reformları için bkz: Ilya Pavlovich Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran under the Il-Khāns".In The Cambridge History of Iran, Vol. 5, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, s. 483-537, Cambridge, 1968, s:494-500.

⁹⁸⁸Ekrem Kalan, *Torgovo-Ekonomicheskoye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordya) So Stranam Vostoka (Vtoraya Polovina XIII – XIV Vv.)*, s: 68.

⁹⁸⁹Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, Leiden, 1995, s: 91-4.

yapan tüccârların öldürülmelerini ve mallarının müsâdere edilmesini emretmişti. Bu tüccârlar da paralarını ve kıymetli eşyalarını Tebriz eşrâfına emanet etti. Tüccârlar öldürülünce bu eşyalar Tebriz eşrafının elinde kalmıştı. Altın Orda Han'ı Berke de buna misilleme olarak İlhanlı Devleti'ne mensup tacirleri öldürdü Busiyasî gerginlik nedeniyle gidiş-geliş yolları ve tacirlerin seyahatleri ve sanayi faaliyeti sekteye uğramış oldu⁹⁹⁰.

Tokta Han döneminde Altın Orda ve İlhanlılar arasındaki barışçıl ilişkilerin önemli bir sonucu ticâretin canlanması oldu. Tarih kaynağımız Vassaf'a göre, ticâret yolları kervan sahipleri ve tüccârlara yeniden açılmıştır. Kuzey Azerbaycan'da bulunan Arran, çadır ve vagonlar ile kaplıydı ve ticâret ve rafine ürünler, sermayenin hızlı değişimiyle tüm gelişmelerden etkileniyordu⁹⁹¹.

Altın Orda Hanları, Canibek (1357) ve Toktamış Hanlar (1385) dönemlerinde Azerbaycan'ı ele geçirmişse de bölgede tesis edilen Altın Orda Devleti'nin yönetimi uzun süre devam etmemiştir. Altın Orda Devleti'nin İran ile ticâreti ise XV. Yüzyılda Altın Orda Devleti'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.

Siyasî mücadeleler Altın Orda'nın İran ile ticâretini etkilemiş olsa bile gerginliğin ticârete etkisi sınırlı olmuştur. Zaman zaman, İran'a Altın Orda'dan gelen elçiler geri gitmiş ve diplomatik ilişkiler kesilmiş olsa bile büyük ticâret kervanları daima bu ticaret yolunda işlemeye devam etmiştir.

Azerbaycan'a ek olarak, Ermenistan, Gürcistan, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Anadolu'daki vassal devletler sayesinde İlhanlılar İran ve Deşt-i Kıpçak arasında önemli bir rol oynadı. Gürcistan'da ticâret ağırlıklı olarak deniz yolu ile gerçekleşti ve bu Trabzon İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Memlûk Sultanlığı, Venedik ve

⁹⁹⁰A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s: 59-60.

⁹⁹¹**Tahrir-i Tarih-i Vassaf.** / Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassaf ; neşr. Abdülmammed Ayeti, Tahran, Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1346.

Cenova gibi ülkelerle ticârî ilişkileri vardı. Gürcü topraklarında Demir Kapı- Derbent Hazar Denizi kıyısında bir ticâret yolu oldu.Gürcü arazisini Karadeniz'e bağlayan Demir Kapı Derbent, önemli bir ticâret rotasıydı.

Doğu'dan Batı'ya ipek ve baharatın kervanlarla taşınması, Çin'den Avrupa'ya ulaşan ticâret yollarını oluşturmuştur. Ortaçağda, ticâret kervanları, şimdiki Çin'in Xian kentinden hareket ederek Özbekistan'ın Kaşgar kentine gelirler; burada ikiye ayrılan yollardan ilkini izleyerek Afganistan ovalarından Hazar Denizine; diğeri ile de Karakurum Dağlarını aşarak İran üzerinden Anadolu'ya ulaşırlardı. Anadolu'dan deniz yolu ile veya Trakya üzerinden karayolu ile Avrupa'ya giderlerdi⁹⁹².

Doğudan batıya doğru gelişen bu ticârî harekette, daha önceki çağlardan beri kullanılmakta olan bir yol şebekesinden yararlanılmıştır. Ticaret amacıyla ipek, porselen, kağıt, baharat ve değerli taşların taşınmasının yanında kıtalar arasındaki kültür alışverişine de imkan sağlayan muazzam kervan yolları, zaman içinde "İpek Yolu" olarak adlandırılmıştır⁹⁹³. İpek Yolu, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bir ticâret yolu olmuştur.

D. Altın Orda Devleti'nin Memlûklarla Ticârî ilişkileri

Karadeniz'in milletlerarası ticârete açılmasında Memlûk-Altın Orda ve Venedik gibi İtalyan ticaret devletleri arasında kurulan ekonomik işbirliğinin etkisi olmuştur. Memlûk Devleti ordusunun temeli Karadeniz'in kuzeyinden getirilen kölelerden oluşan ücretli askerlere dayanıyor ve bu köle ticâretinde taşımacılık görevini ve simsârlığını Venedik üstleniyordu.

⁹⁹²Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları", **Avrasya Etüdüleri**, İpek Yolu Özel Sayısı, Yıl: 20, Sayı: 45 (2014/1), Ankara, 2014, s.:s:49.

⁹⁹³Ekrem Kalan, "Moğollar Devrinde İpek Yolu" **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; yayına hazırlayan Fatma Yücel Ayık, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul, 2015, s:93-106.

XIII.yüzyılda Yakınoğu'da yaşanan bloklaşmanın sadece siyasi bakımından değil ticari ilişkiler açısından da çok önemli olduğu görülür. Ancak Altın Orda ve Memlûk devletlerinin yakınlalaşması sadece iktisadi gayeler gereği değil din birliği ile de önem kazanıyor ve bu nedenle uzun vadede devam eden ticari bağlantılara işaret ediyordu. Örneğin, Memlûk sınırlarında Mısır ve Suriye camilerinde Mekke, Medine ve diğer Arabistan kentlerinde Memlûk Sultanı'nın yanı sıra Altın Orda Hanı'nın da adı zikrediliyordu⁹⁹⁴.

Altın Orda Memlûk ve Venedik ittifakına karşı İlhanlı Bizans ve Cenevîz bloku oluşturulmuş ve bu ticari çıkar mücadelesinde Karadeniz limanları vazgeçilemez olmuřtu⁹⁹⁵. Haçlı Seferleri sonucu Papalık Memlûk Devleti tacirlerine Akdeniz'de ambargo uygulamaya bařladı⁹⁹⁶. XIII. yüzyılda İlhanlı-Bizans ve Papalık arasında oluşan ittifak karşısında Altın Orda-Memlûk iş birliği dikkat ekmektedir⁹⁹⁷. İlhanlılar'ın Mısır'ın Suriye'deki memleketlerine saldırmalarına karşı Altın Ordu Hanları pek güzel bir silah olmuştu; Mısır Sultanları da İlhanlılar'ın Altın Ordu Hanlarının Kafkasya'da, Azerbaycan'da, Horasan'da, Harezmdeki mücadelelerine destek veriyorlardı. Memlûk Devleti ve İlhanlılar arasındaki ihtilaftan Altın Ordu Hanları istifade ettikleri gibi iki Moğol devletinin kendi arasındaki anlaşmazlıklardan da Mısır Sultanları yararlanıyorlardı.

Memlûk tarihçileri sayesinde Altın Orda ve Mısır sultanlarının münasebetleri hakkında detaylı bilgilere sahibiz. Örneğin, Zehebi'nin kaydına göre, Bereke Müslüman olmuş idi, Mısır sultanına meylederdi. Elilerini uluğlar, onlara saygılar

⁹⁹⁴İlnur Mirgaleev Midkhatovich, "The Golden Horde State in the System of International Relations", **Zolotoordynskoye Obozreniye**, No: 1, 2015, s: 142.

⁹⁹⁵Abdlkadir Yuvalı; "XIII.Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", **Türk Kültürü**, XXIII/262, s:111-120.

⁹⁹⁶Abdlkadir Yuvalı ; "XIII.Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s: 238

⁹⁹⁷Memluk Devleti tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bkz: K.Yaşar Koprıman, "Mısır Memlukleri",**Türkler**/V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.99.

sunardı, ona Hicaz ahalisinden bir taife gelmiş idi, onlara aşırı derecede in'amda bulundu. Melikü'z-Zahir ile mektuplaşırdı, ona deniz yoluyla elçi gönderdi, elçi İskenderiye'ye varancıya kadar gitti, oraya çıktı⁹⁹⁸. Mısır Sultanlarının Altın Orda Hanları ile olan yazışmalarında çoğu zaman Moğolca kullanılmıştır bunun için saraylarında Altın Orda Hanlarının adet ve an'anelerini ve dillerini bilen memur bulundurulmuştur⁹⁹⁹. İbni Tagrıberdi'nin rivayetine göre Mısır Emiri Artaş Cingiz yasasını en inceliklerine kadar bildiği gibi her türlü Tatar uruklarının menşei ve şecerelerini de mukemmel bilirdi ve çok vakit kendi halkının tarihlerine isnât ederdi¹⁰⁰⁰.

Memlûk kaynakları sultanları ve Altın Orda hanlarının elçilik ve hediye alışverişine geniş yer vermişlerdir. Söz konusu kayıtlardan anlaşıldığına göre Mısırticâretinde her iki ülkenin tüccârlarına verilen imtiyaz sözleşmeleri ile kurulmuş yoğun diplomatik ilişkiler vardı¹⁰⁰¹.

Memlûk Devleti'nde Türk Kıpçak ve Çerkes asıllı köleler çoğunlukta olmakla birlikte az sayıda Rum, Ermeni ve Frank köleler de vardır. Adını Arapça'da "Köle" anlamına gelen "memlûk"¹⁰⁰² kelimesinden alan devlet için köle ticâreti ordunun

⁹⁹⁸W. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I*, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. 353-354.

⁹⁹⁹Reuven Amitai "Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life" *The Hebrew University of Jerusalem*, http://mamluk.uchicago.edu/MamlukStudiesReview_XII-1_2008.pdf Erişim Tarihi: 18.03. 2014.

¹⁰⁰⁰*an-Nujûm az-Zâhira fî Mulûk Mısır wal-Kâhira-en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Abû'l-Mahâsin İbn Taghrî Birdî's; edited by William Popper, Orj, Berkeley:University of California, 1909-1912. İbn Tagrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, Çev: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s:144.

¹⁰⁰¹S.Zakirov, *Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.*, Moskova 1966; George Vernadskiy, "Mikhail Paleolog Devrinde Altın Orda, Mısır ve Bizans Devletleri Müteakabil Münasebetleri", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, XII/72, Şubat 1939, s. 525- 534.

¹⁰⁰² Kazım Yaşar Koprıman'a göre "Memlûk" (çoğulu; Memâlîk ve Memlûkûn), Arapça "meleke" fiil kökünden türemiş bir "ism-i mef'ul" olup lügat manası "tasarruf edilen; sahip olunan; hizmetçi; beyaz köle" demektir. "Memlûk" kelimesi zamanla İslam Tarihi'nde ıstılâhî bir mana kazanmış ve "gerek harplerde ve gerekse satın alma yolu ile esir düşen beyaz adam", "halife, hükümdar veya emirlerin köle olarak alıp özel bir eğitimle yetiştirerek muhafız birliklerini oluşturdukları askerler" ve "bunların kurduğu devlet" anlamına kullanılır olmuştur. Bu manaları ile "memlûk" siyah köle demek olan "el-

asker ihtiyacı nedeniyle hayati önemdeydi. Memlûk ordusunun esasını Kafkasya ve Kıpçak bozkırlarından getirilen köleler oluşturuyordu. Mısır'da Kıpçak köleler Bahri Kıpçakları ve Bahri Memlûkleri olarak tanınmışlardı. Memlûklar ödedikleri yüksek fiyatlarla köle ticâretini cazip hale getiriyorlardı¹⁰⁰³. Anadolu yoluyla satılan bu kölelerden Memlûk Devleti içinde askerî ve idarî açıdan çok önemli roller oynayan köleler de olmuştur. Altın Orda'da Berke Han'ın egemenliği ile Kıpçakların köle olarak satılması engellemiş, Kıpçak köleler yerini Çerkez kölelere bırakmıştır. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Karadeniz iskelelerinden ithal edilen kölelerin Çerkez, Gürcü, Abaza ve Tatar oldukları bilinmektedir. Askerî ve idarî yönetimini bu kölelere dayandıran Memlûk Devleti için köle ticâreti o kadar önemli bir unsurdur ki Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti ve Osmanlılar Memlûk Devleti ile yaşadıkları gerginlikte köle ticâretine ambargo uygulayıp bu ticârete ket vurduklarında çok etkili sonuçlar alabiliyorlardı. Türkiye Selçuklu sultanları belli dönemlerde Mısır'a köle satışını durdurmaya yönelmiştir ancak bu köle ticâretini ortadan kaldırmak amaçlı değil Memlûk Devleti'ne karşı kullanılmış olan siyasî bir koz niteliğindedir. Memlûk Devleti kendisi için bu kadar önemli olan köle ticâretinin aksamaması için Baybars döneminde, yılda iki gemi dolusu kölenin boğazlardan serbestçe geçişi için Bizans ile¹⁰⁰⁴ ve köle ticâretinin Altın Orda Devletleri tarafından aksatılmaması için de Berke Han ile anlaşmalar yapmıştır.¹⁰⁰⁵

'abd' (çoğulu el-'abîd) ve "rakîk" kelimelerinden farklıdır. "el-'abd" "ev işlerine bağlı bir nevi köle"demektir. "memlûk" ise hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerine dahil özel bir statüye sahip bir sınıfa temsil etmektedir. Kazım Yaşar Kopruman, **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları,1090 Ankara 1989, s. 1.

¹⁰⁰³David Ayalon,"Memluk Devletinde Kölelik Sistemi",(Çev.:Samira Kortantamer), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV. E.Ü. Edeb. Fak. Yay., İzmir, 1989,s. 241-242

¹⁰⁰⁴Alan Fisher, "Muscovy and the Black Sea Slave Trade", s:28.

¹⁰⁰⁵J.H. Jonhston, "The Mohammedan Slave Trade", **The Journal of Negro History**, XII/4, (October 1928), s. 48

İbn Tagrıberdi'nin kaydına göre Memlûk sultanı Melik Nasır Muhammed saltanatı sırasında tacirleri toplayıp bolca para verir ve onları Özbek Han'ın ülkesine ve Çerkezya'ya güzel cariyeler ve yakışıklı köleler satın alıp getirmek üzere gönderirdi. Tacirlere getirdikleri memlûklar için çok iyi ödemeler yapar, satın aldığı köleleri ise en iyi şekilde giydirdi. Tacirlere cömert davranması diğer tacirleri de harekete geçirmişti. Moğollar, kendi çocuk ve yakınlarını iyi koşullarda yaşasınlar diye kendi elleriyle verirlerdi. Bir kölenin tacire maliyeti kırk bin dirhemdi. Melik Nasır tacire her bir köle için yüz bin dirhem veya biraz az daha öderdi¹⁰⁰⁶.

Mısır ile Kırım arasındaki daimi ticâret münasebetleri, Mısır ve Suriye alimlerinin ve seyyahlarının Kıpçak, Bulgar (karanlık diyarı), Harezmi ülkelerine seyahatleri, nihayet Mısır'da pek çok devlet adamlarının Altın Orda hâkimiyet sahasından adlar takındıkları yani bu gibi zevatın büyük memuriyetlerde buldukları düşünülecek olursa XII-XV asırlarda Mısırlıların Altın Ordunun gerek iç, gerek dış siyasetlerini iyi bildikleri anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁷, bu adlandırma biçimi Altın Ordu Devletinin hükmü altında bulunan ülke ahâlisinden olduklarını gösterir.

Virgil Cicolitan'a göre, Altın Orda Devleti'nin ticarî politikasının mükemmel bir göstergesi, pazar güçlerinin değişmeyen yasalarını ne kadar iyi anladığını açıkça göstermektedir. Memlûk Sultanları, İskenderiye'de, Kızıl Deniz ve Nil yoluyla getirilen mallar üzerinde birkaç kat daha yüksek oranlarda vergi empoze edebilseler de Don Nehri ağzındaki Tana'da Tatar geleneği Karadeniz'i Orta Asya ve Çin'e bağlayan "Tatar Yolu" olarak bilinen güzergâhta mallarının değerinin hiçbir zaman %3-5'i geçmemesidir¹⁰⁰⁸.

¹⁰⁰⁶İbn Tagrıberdi, **en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, s:144.

¹⁰⁰⁷İzmirlî, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, XVI

¹⁰⁰⁸Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, Translated by Samuel Willcocks, BRILL, 2012, s:21.

Altın Orda ve Memlûk Devleti arasındaki ekonomik ve ticârî ilişkilerin en önemli bileşeni, Deşt-i Kıpçak paralarında gözlemlenebilir. Örneğin, Mısırlı Sultan Mu'izz İzz el-Din Aybek'e (1250-1257) ait bir bakır sikke Kama'da Dzhuketau Köyü yakınlarında mezarların biri üzerinde bulunmuştur. Kahire'de basılmış Mısır Memlûk sultanı el-Melik el-Zahir Rükneddin Baybars el Bundukdari'ye (1260-1277) ait dinarlar Astarhan Bölgesi'ndeki Komsomolsk Krasnoyarsk Bölgesi'nde bulunmuştur¹⁰⁰⁹. Astarhan şehri Altın Orda Devleti'nin merkezi topraklarını meydana getiren aşağı İdil boyunda transit ticâretin bir merkezi olarak ön plana çıkmıştır¹⁰¹⁰. Sikke buluntuları nispeten az sayıda olmasına rağmen, iki dost ülke arasındaki doğrudan teması göstermektedir.

1272 yılında Kırım'dan Sultan Baybars'ın sarayına Tatar elçilerini getiren bir Müslüman gemisine Marsilya gemileri tarafından el koyulmuştu. Elçilere tutsak işlemi yapılmış ve bunlar birer mürettebat gibi Akka'ya getirilmişti. Mısır sultanı bunların hemen tahliye edilmelerini aksi takdirde ülkesinin Marsilya ticâretine kapatılacağını bildirmişti. Memlûk sultanının verdiği bu gözdağı etkisini hemen gösterdi ve elçiler salıverildiler¹⁰¹¹. Bu kayıt bize Altın Orda'nın Mısır nazarındaki değerini de açıkça ortaya koymaktadır.

Sultan Kalavun Camisi: Memluk sultanı Kalavun 1287 yılında müttefiki olan Altın Orda hükümdarı Tuda Mengü Han'a Solhat şehrinde, kendi adına bir cami inşası için 2000 dinar para ve ayrıca taş ustaları göndermiştir. Kendisi de bir Kıpçak

¹⁰⁰⁹Federov Davidov, **Dnejnoye Dilo Zlotaya Ordı**, s. 62.

¹⁰¹⁰XV. yüzyılın ikinci yarısında Ruslar artık merkezi bir devletin kuruluş aşamasını tamamladılar ve Çar III. İvan'ın zamanında (1462-1505), Tver kentinden Astarhan'a kadar uzanan, Hazar Denizi ile Orta Asya'ya, Dağıstan'a, Azerbaycan'a ve İran'a ulaşan yeni bir ticaret yolu kurdular.

¹⁰¹¹Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s: 471.

Türkü olan Kalavun belki de öz vatanına bir cami inşa ettirmek istemişti. Uzun süre Baybars Camisi olarak bilirse de caminin asıl adı Kalavundur¹⁰¹².

Canibek Han'ın iktidarı sırasında, Memlûk Devleti ile Altın Orda Hanlarının ilişkileri bozulunca bu siyasî gerginlik Altın Orda ile yürütülen uzun soluklu ticârî ilişkilerin gelişmesini de olumsuz etkilemiştir. Köle ticâretini yasaklayan Canibek Han, diğer emirleriyle birlikte Mısır'a daha fazla köle taşınmasını yasaklamıştır.

Altın Orda ve Memlûk Devleti'nin ticârî ilişkileri hakkında bilgiler veren pek çok doğu ve batı tarih kaynağı bulunmaktadır¹⁰¹³. Altın Orda Memlûk ticâretinin esasını köleler oluşturuyordu. "Kuzeyliler"i oldukça önyargılı biçimde eleştiren onları kaba, hiçbirşeyden anlamayan diye tanımlayan Bizans tarihçisi Pachymeres'e göre Memlûklar'ın Kıpçak Türkleri'ne bu kadar çok değer vermesinin nedeni bu kölelerdi, kroniğe göre insanlar köle olarak satılıyor ve sonra asker yapılıyor¹⁰¹⁴. Bilindiği üzere Mısır ordusunun çoğu da memlûkler (köle) den oluşuyordu. Mısır sultanları, kendileri için hayati önemdeki köle ticâretinin refahını ve tüccâr mülkiyeti dokunulmazlığını garanti altına almak için Altın Orda ile iyi geçinmeye gayret sarf ediyordu. Bizanslı Pachymeres'e göre, "*Memlûk sultanı kendi sularından denize açılarak Karadeniz'de karaya çıkmayı başaran ve birçok masraf yaparak*

¹⁰¹²**Kırım'daki Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigarları**, Yazarlar: Hakan Kırımlı, Nicole Kaçal Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Neriman Abdülvaap, Safiye Eminova ve Gülşen Dişli Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016, s: 622.

¹⁰¹³Altın Orda-Mısır ilişkileri için S. Zakirov, **Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptomv XII-XIV vv.**, Moskova 1966; George Vernadskiy, "Mikhail Paleolog Devrinde Altın Orda, Mısır ve Bizans Devletleri Mütakabil Münasebetleri", **Ülkü Halkevleri Dergisi**, XII/72, Şubat 1939, s. 525-534

¹⁰¹⁴**Bizanslı Gözüyle Türkler Pachymeres Georges'in "Relations Historiques" adlı Eserinde Yer Alan Türkler İle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi**, Çeviren: İlcan Bihter Barlas, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s:41.

genç köleleri satın alıp ülkelerine dönen gemilere bu önemli görevi başardıkları için birçok armağan veriyordu".¹⁰¹⁵

Altın Orda ve Memlûk Devletleri arasında kurulan güçlü ticarî bağlantıların bir başka kanıtı da Sultan Tuğrul'a gelen mektuplardaki samimi ifâdeler ve Altın Ordatüccârlarının gönderdiği malların vergilerden muaf tutulmuş olmasıdır¹⁰¹⁶.

Suriye ve Mısır'dan Altın Orda kenti Uvek'e Memlûk ustalarının el sanatı ürünleri olan çok sayıda renkli boyanmış altın yaldızlı cam işçiliği ürünleri getirilmişti bu eserler Memlûk Devleti ile ticarî ve kültürel ilişkileri somut biçimde yansıtan arkeolojik malzemelerdir¹⁰¹⁷.

Mısır ve Altın Orda arasında Bizans İmparatorluğu'nun bazı engellemelerine rağmen genelde iyi diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Altın Orda Devleti Akdeniz ile ticâreti teşvik ediyordu. Altın Orda Devleti'nin Karadeniz ticâreti de dahil olmak üzere Akdeniz ülkeleri ile yürütülen bu ticârette Kefe, Sudak, Azak, Akerman-Moncastro (Odesa) ve diğerleri gibi liman şehirleri üzerinden Saray ve İtil gibi bölgenin diğer şehirleri ile hem Kırım hem de yakın bağları bilinen Azak bölgesindeki Karadeniz ve Akdenizle yürütülen ticâret her iki ülke tarafından da teşvik edilmiştir. Bu şehirlerde özellikle köle alınmıştır¹⁰¹⁸.

Altın Orda ve Memlûk Sultanlığı arasında yoğun ticarî ilişkiler tesis edilmişti. Özellikle Sultan Rükneddin Baybars zamanında Memlûklular Altın Orda ile ticarî ilişkilerine büyük önem verdiler. Altın Orda ve Mısır arasındaki ticâret, Mısır sultanı

¹⁰¹⁵Bizanslı Gözüyle Türkler Pachymeres Georges'in "Relations Historiques" adlı Eserinde Yer Alan Türkler İle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi, s:41.

¹⁰¹⁶Ekrem Kalan, *Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)*, s: 76.

¹⁰¹⁷Mark Kramarovskiy, *Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya*, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012, s: 66-173.

¹⁰¹⁸Siretulmelik Ezzahir- İbni Abduzzahir Kadı Muhiddin Abulfadlullah İbni Abduzzahir, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Tiesenhausen, Çev: İ. H. İzmili, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s: 115 ve XV.

ve Berke Han arasındaki mektuplaşmalardan da izlenebilmektedir¹⁰¹⁹. Mısır Sultanları Asya'da mülklerini genişletmek için Altın Orda ile ilişkilerini iyi tutmaya özen göstermiş ve bu durum ticârî ilişkilerde de etkisini göstermiştir.¹⁰²⁰

Altın Orda Sultanı Berke Han zamanında Mısır Memlûkları ile en yakın ticârî ilişkiler kurulmuştur. Bunda Berke Han'ın İslam'ı benimsemiş olmasının da etkisi büyüktür. Mısır ve Deşt-i Kıpçak dostça ilişkilerini Sultan Baybars'ın saltanatı boyunca ve daha sonra XV yüzyılın ortalarına kadar iki yüzyıl boyunca sürdürdü. İlişkilere örnek olarak 1317 yılı şabanının sonunda İskenderiye iskelesine Kıpçak sahrasından Özbek Han tarafından bir gemi gönderildi, gemide elçiler vardı; yanlarında da iki yüz cariye, üç yüz köle vesaire vardı¹⁰²¹.

Memlûk sultanları Mısır'da onların kasasına ticâretten iyi bir vergi elde edildiği için sultanlar ülkelerinde ticâretin gelişmesine destek olmuşlardır. XIII yüzyılın başında, Mısır üzerinden malların transit geçişi için alınan vergi kaba bir ölçü ile malların değerinin en fazla %15 oranındadır. Vergi oranı XV. yüzyıldaise daha yükselerek % 35 veya daha yüksek oranları bulmaktadır. Mısır malları konusunda yabancılar için yerel tüccârlardan daha yüksek fiyatlar tayin edilmiş, hükümet tekeli kurulmuştu. Feodal devletin böyle bir ticâret politikası, sonunda, Mısırlı tüccârları mahvediyordu¹⁰²².

Venedik, Cenova, Pisa ve diğer İtalyan şehirleri tüccârlarının İskenderiye, Dimyat, Kahire, mahallelerinde, kiliseler, hastaneler, depolar ve antrepoları vardı¹⁰²³. İskenderiye'de Venedik konsolosu genellikle Akdeniz ülkeleri ile sözleşmede bir

¹⁰¹⁹İbn Tagrıberdi, **en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, s:49.

¹⁰²⁰Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015 s.158 vd.

¹⁰²¹Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 344.

¹⁰²²Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015 s.165.

¹⁰²³John Wansbrough, "Venice and Florance in the Mamluk Commercial Privileges", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, , Vol. 28, Part 3, Londra 1965.

arabulucu olarak hareket etti ve Memlûk sultanlarının dış politikasını etkiledi. Örneğin Cenevîz tüccârlarından biri Sultan Baybars'ın arkadaşıydı ve Kırım, İstanbul ve diğer bölgelerde sultanın adına satış yapmaktaydı¹⁰²⁴.

Altın Orda ve Memlûk devletleri arasında ticaretin yoğun olduğu dönemlerde, Kırım'da yerleşim birimleri bulunan tüccarlar mallarını yükledikten sonra Karadeniz üzerinden İstanbul'a ulaşırlar, burada bir süre dinlenirler, ardından Anadolu'nun batı ve güney sahillerinden geçip Memlûk kenti İskenderiye'ye ulaşırlardı. Burada kölelerin dışında kürk, at, deri, balmumu da Memlûklar'ın Altın Orda ticaretinde talep ettikleri mallar arasında en revaçta olan ürünlerdi¹⁰²⁵. Altın Orda Memlûk ticaretinde Türk asıllı olan köleler en pahalı olanlarıydı, örneğin Bahri Memlûklar zamanında bir köle 130 ilâ 140 ducattan, Burcî Memlûklar döneminde ise 110 ilâ 120 ducattan alıcı buluyorken, Yunan asıllı köleler 90, Arnavut, Dalmaçyalı ve Sırp köleler ise 70 ilâ 80 ducat arasında bir fiyata satılıyordu¹⁰²⁶.

E. Altın Orda'nın Doğu Ülkeleri (Çin-Hindistan) ile Ticârî İlişkileri

Ortaçağ'da Doğu'nun ipeği ve baharatının kervanlarla batıya taşınması, Çin'den Avrupa'ya ulaşan ticâret yollarını oluşturmuştur¹⁰²⁷. Doğu'da hem Batı'nın tercih ettiği lüks mallar hem de gelişmiş birticâret ağı vardı. Kara yolları ile yürütülen ticarete çoğu kez İpek Yolu kullanılıyordu. İpek Yolu güzergahındaki şehirler ticârî faaliyetler sayesinde hızla gelişip zenginleşmişti. İpek Yolu'nun

¹⁰²⁴Istoriya Stran Zarubezhnoy Azii v Sredniye Veka, s. 376–377. ; Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskoye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina XIII – XIV Vv.)**, Kazan 2012, s: dipnot 229.

¹⁰²⁵Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, s.165.

¹⁰²⁶Abdullah Mesut Ağır, a.g.e. s:167.

¹⁰²⁷İbnü'l-Belhî, **Farsnâme**, Reynold Alleyne Nicholson-Guy le Strange, Cambridge : Cambridge University, 1962, s. 122.

Bağdat'tan Chang'a kadar uzanan bir ana güzergahı ve buna tâli yollar ile bağlanan muazzam bir ticaret ağı vardı¹⁰²⁸.

Cengiz Han oğlu Cuci'ye Doğu'da Harezmi toprakları ve Kayalık sınırlarındaki yazlık ve kışlaklardan Saksın ve Bulgar bölgelerine kadar olan yerlerin feht ve idaresi görevini vermişti¹⁰²⁹. Saksın 1236 yılında Mengü Han'ın yönetimindeki Moğol ordusu tarafından ele geçirildi¹⁰³⁰. Thomas S. Noonan'a göre, Hazar devletinin parçalanması, İtil ticarinin Moğol öncesi dönemdeki önemini yitirmesine neden olmamıştır. Aşağı İtil Bölgesi'nde Saksın şehiri XII. Yüzyılın ilk yarısında ve XIII. yüzyıllarda önemli bir ticaret merkezi olmuştur. XII. yüzyılda Saksın hakkındaki bilgilerin çoğu, 1131'lerde İspanya'dan şehre gelen Arap gezgin Ebu Hamid el-Gırnatî tarafından kaydedilmiştir¹⁰³¹. Ebu Hamid çeşitli milliyetlerden yanı sıra yabancıların ve Magrib Arapları'ndan sayısız tüccarların Saksın'da olduğunu bildirmiştir. O da Suvarhalkı, İtil Bulgar devletinin de sakinleri, kendilerine ait camileri varken İtil Bulgarları'nın çoğunun ise büyük bir cami etrafında şehrin ortasında yaşadığını kaydetmiştir. Saksın bu İtil Bulgar ve Suvar sakinlerinin birçoğu kuşkusuz tüccardı¹⁰³².

Altın Orda Devleti'nin doğuda Çin ile geniş ticarî ilişkiler kurmuş olduğu bilinmektedir. İtalyanların idaresi altındaki Kefe ve Tana şehirlerine Çin'den ve İran'dan ipekli ve lüks dokumaları, altın tel, zencefil, biber, karanfil, kızılboya (kızılağaç), hindbiberi tohumu gibi baharatları, altın ve incileri kuzey limanlarına

¹⁰²⁸Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleri ile Ticarî Münasebetleri (IX-XIII-Yüzyıllar Arası Dönemde), **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2007, 170, s: 221-240.

¹⁰²⁹Nuveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.245.

¹⁰³⁰M. G. Safargaliyev, **Raspad Zolotoy Ordi**, Mordovskoe Knijnnoe İzd., Saransk 1960, s.21.

¹⁰³¹**Gırnatî Seyahatnamesi**, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, Çev: Mustafa Karagüllüoğlu, Haz: Fatih Sabuncu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011; **Gırnatî Seyahatnamesi Tercüme-i Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb**, Hazırlayan: Sadık Yazar, Büyüyen Ay Yayınevi, İstanbul, 2016.

¹⁰³²Thomas S. Noonan, "Suzdalia's Eastern Trade in the Century Before the Mongol Conquest" **Cahiers du monde russe et Soviétique**, vol. 19, n°4, Octobre-Décembre 1978. s. 371-384; s: 372.

taşıyorlardı. Gilles Veinstein'e göre, bütün bu mallar Karadeniz limanlarının Çin ile milletlerarası bir ticaret yolunun mevcudiyetini göstermektedir ve Astarhan, Saray, Urgenç'ten Orta Asya'ya ve İran içlerinden Hindistan'a giden bu yol "Pax Mongolica" denilen Moğol Barışı ile koruma altına alınmıştır¹⁰³³.

Aral Gölü'nün güneyinde bulunan Harezmi Bölgesi Aşağı İtil ve Karadeniz arasında yoğun ticari faaliyetler vardı¹⁰³⁴. Aşağı İtil Bölgesi'nin bu yoğun ticari faaliyetleri kültürlerarası etkileşimi de beraberinde getirmiştir¹⁰³⁵. Hansa Birliği'nin Baltık ülkeleri ve Moskova Devleti aracılığıyla ve yine Kırım aracılığıyla Don ve İtil Bölgesi ile yoğun ticarî ilişkileri vardı. Bu alanda bulunan arkeolojik veriler Toretskoe yerleşimine Hansa ticarî mühürleri, Kırım sikkeleri ve kayış, kemer gibi çeşitli ithal eşyalar bu ticaret yollarından biri üzerinden gelmiş olabilir¹⁰³⁶.

Hintli tüccârlar İtil bölgesine olduğu kadar kuzeye de nüfuz ettiler. Deşt-i Kıpçak Bölgesi'nde çok sayıda Hint altın sikkesi bulunmuştur. Hint dinarları Altın Orda toprakları arasında, en çok İtil Bölgesi'nde bulunmuştur. Delhi Sultanlığı (1206-1527) yöneticileri Hindistan'da başarılı bir ekonomi politikası yürütmüşlerdir. Moğollar'ın Hindistan ile ticarî ilişkileri XIV. yüzyıldan çok daha önce başlamıştı. Kılıçlar, keten ve keten tohumu Rusya üzerinden Hindistan'a geliyordu Hindistan'da Delhi Sultanlığı (1206-1527) devlet gelirlerinin önemli bir kısmını ticâretten elde edilen vergilerden sağladığı için ticaretin gelişimine daima önem verilmiştir. İbn Battuta Multân'a ilk gelişinde "tüccar malından dörtte bir oranında vergi alındığını,

¹⁰³³Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 1995, s:159.

¹⁰³⁴Abdülkerim Özyayın, "Hârizm" maddesi **DİA** cilt: 16; sayfa: 219; Kheller K. **Zolotaya Orda i Torgovliya s Zapadom, Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı): Ot Kalki do Astrakhani (1223–1556)**, Kazan, Inst istorii AN RT, 2002, s. 111.

¹⁰³⁵Svetlana I. Valiullina, "Some Evidence of South European Contacts of the Middle İtil and Kama in the Material Culture of Toretskoe Urban Settlement", **Journal of Sustainable Development**, Vol. 8, No. 4; 2015, s:299.

¹⁰³⁶ Svetlana I. Valiullina, a.g.m. s:299.

her at başına da yedi dinar ödediğini belirtir. Battuta'nın gelişinden iki yıl sonra bu verginin kaldırıldığını ve halktan zekat ve öşür dışında hiçbir vergi alınmaması kararı alındığını yine İbn Battuta'nın kayıtlarından öğrenmekteyiz¹⁰³⁷.

XIII-XIV yüzyıllarda Hindistan ticâret ve meta-para ilişkilerinin zaten uzun bir geçmişi vardı. Dış ticâret temelinde ortaya çıkan ve bir kara kervan ticâreti ve Asya ve Avrupa'nın çeşitli ülkeleri ile deniz ticâreti yürüten, Kuzey Hindistan'ın birçok şehrinde geliştirilerek sürdürüldü. Özellikle İran Tebriz'de imal edilen yüksek kaliteli ince ipek ve Çin kumaş ve porselenleri ithal edildi.

Yezd Ortaçağ'da önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Şîraz'dan yola çıkan ticaret kabileleri Hârezm'e kadar gidip Ürgenç ve Saray şehirlerini dolaştıktan sonra Horasan ve Yezd üzerinden Şîraz'a geri dönüyordu. Şemseddin Muhammed adlı bir tüccar Şîraz'da Mirza Abdullah'tan aldığı para ile (30.000 dinar) Cava ve Kamboçya'dan öd ağacı, ak ve kızıl sandal ağacı, karabiber, zencefil, hindistan cevizi, karanfil, abanoz ağacı ve çivit boyası satın alarak Saray şehrine kadar gitmiş, Herat ve Ürgenç'te malların bir kısmını satmıştı. Buradan Çin malı ibrişim, kemhâ, atlas, yarı ipekli kumaşlar, rus keteni ve yünlü kumaşlar alıp 45.900 dinar harcamış, bunların bir kısmını Herat'ta satarak Yezd'e dönmüştür¹⁰³⁸.

Moğollar fetih hareketleri sırasında, İran'dan Orta Asya ve Afganistan'dan geçen eski ticâret yolları üzerindeki şehirlerin çoğunu tahrip etmiştir. Ancakbu dönemde deniz ticâreti büyük önem kazanmıştır. Altın Orda ekonomisinde doğu ticâreti önemli bir rol oynamıştır. XIV yüzyıla kadar ağırlıklı olarak altın çağ şeklinde ifade edilir. Altın Orda Hanları Doğu ülkeleri ile çeşitli yöntemlerle uluslararası ticâret faaliyetlerinde bulundular. En aktif ticârî ilişkileri, yabancı

¹⁰³⁷İbn Battuta Seyahatnâmesi s: 592.

¹⁰³⁸Erdoğan Merçil, "Yezd" maddesi, DİAcilt: 43; sayfa: 511.

tüccârlar gösterdi. Doğu ülkeri ile ticâreti yapılan ürünler arasında, önemli yer işgal eden baharat, cam, su kapları, selodon eşya, kumaş ve diğer lüks mallar nüfusun ağırlıklı olarak varlıklı kesimlerinin tercih ettiği mallardı. İran ve Levant ülkeleri üzerinden geçen yolun güney kolu, Müslüman yöneticilere karşı savaşlarda Haçlıların yenilgisinden sonra önemini kaybetti¹⁰³⁹.

Harezm Bölgesi'nin başkenti Ürgenç olup, 2.400 km. uzunluğundaki Amu Derya Nehri'nin Hazar denizine döküldüğü bölgedir. Ortaçağ'da bölgede kanallarla sulama yapıldığı için zengin tarım ürünleri üreten, İpek Yolunun da geçtiği oldukça müreffeh bir alandır. Cengiz Han'ın Harezmtopraklarını ele geçirmesine kadar Harezşah Devleti hâkimiyetindeki bölge bugün ise Özbekistan sınırları içinde kalmaktadır¹⁰⁴⁰.

XIV. yüzyılda Pegolotti'ye göre Saray el-Cedid Tana (Azak)'dan geçen yol üzerinde özellikle önemli bir ticâret yolu haline gelmiştir¹⁰⁴¹. Saray el-Cedid Hacı Tarhan (Astrahan) olarak geçer. Altın Orda başkenti Saray tacirlere sağladığı geniş ulaşım ağı ile bilinmektedir. Saray ve Orta Asya bağlantısını sağlayan yol İtil ve Hazar Denizi üzerinden Ürgenç'e geçer, buradan Hotan ve Buhara kentlerine ulaşırdı. Saray kentinden ayrıca Azak ve Sudak limanlarına da bağlantı yolu vardı. Kefe, Doğu Avrupa, İran, Orta Asya ve Çin'den gelen ticâret kervanları Harezm'de birleşir. Bu yol üzerinde yer alan Ürgenç, tipik bir Ortaçağ kenti ve el sanatı üretiminin merkezidir¹⁰⁴². Ürgenç büyük bir ticari öneme sahipti. el-Ömerî'ye göre, Gürgenç'te zahire fiyatları sabittir, ucuz değildir, belki ya pahalı veya orta ne pahalı, ne ucuzdur , asla ucuzluk bilinmez, etlere gelince onlar ucuzdur , çok kere bu

¹⁰³⁹Ekrem Kalan, *Torgovo-Ekonomicheskoye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ord) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina XIII – XIV Vv.)*, s:40.

¹⁰⁴⁰ Abdülkerim Özyayın, "Hârizm" maddesi, *DİA* cilt: 16; sayfa: 218-219.

¹⁰⁴¹ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s:184.

¹⁰⁴²Ekrem Kalan, a.g.e. s:40 ve 41.

şehirlerde at boğazlanır. Çöl halkı arasında et alınıp satılmaz, onların çok kere yedikleri av etleri, sut, yağ ve darıdır¹⁰⁴³. Kent Moğollar tarafından tahrip edildikten kısa süre sonra Gürgeç'e birkaç fersah uzaklıkta Ürgenç adıyla yeniden inşa edilmiştir. Şehir eski ekonomik konumuna yeniden kavuştuysa da içinde bulunduğu bölge uzun süre yıkım içinde kalmıştır¹⁰⁴⁴.

Önemli ticâret yollarının kesiştiği bir kavşak olan Harezmi'de Moğol istilası arifesinde oldukça geniş bir ekonomik faaliyet vardı. Harezmişah tüccârları uluslararası ticârette önemli bir rol oynamaktaydı¹⁰⁴⁵. Harezmi, kervanların geçiş yolları üzerinde ticâretin gelişmesini sağlayan faktörleriyle Kas ve Gürgeç gibi iki önemli merkeze sahip bir bölgedir¹⁰⁴⁶. Ancak bu gelişmiş ticarî ortam Moğol İstilasası ile XIV yüzyılda ekonomik açıdan büyük oranda sarsıldı. Toparlanma sürecinin ardından Harezmi tüccârları yeniden uluslararası ticârette aktif rol oynamaya başladılar.

Saray hakkında bilgiler veren iki İslam kaynağımız bulunmaktadır. El-Ömerî bizzat şehri görmemiş, sadece şehri daha önce gezmiş olanların ifadelerine göre eserinde bu kısmı kaleme almıştır. Ancak İbn Battuta, bizzat Saray şehrinde yaşamış ve şehri kendi gözlemlerine dayanarak, eserinde anlatmıştır. İbn Battuta Saray el-Cedid'in devrinin büyük zanaat ve ticâret merkezi olduğuna dair bilgiler vermiştir¹⁰⁴⁷.

Tereşenko'nun XIX. Yüzyılın ilk yarısında yapmış olduğu arkeolojik kazılardan elde

¹⁰⁴³El Ömerî, *Mesalikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*'dan naklen Tiesenhansen s:364.

¹⁰⁴⁴Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2001, s: 193 ve 194. Harezmi'nin özellikle Timurular zamanında önemli bir gelişme kaydettiği bilinmektedir. Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur: Zafernâme*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s.168. Ürgenç'in Hive Hanlığı dönemindeki ticari hayatı için bkz: Feridun Tekin, "Hive Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.635- 636.

¹⁰⁴⁵*Tabakât-ı Nasrî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmişahlar*, Minhâc-i Sirâc el-Cürcânî, Tercüme ve Notlar: ERkan Göksu, Ankara, 2015, s: 136.

¹⁰⁴⁶*Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. V. Minorsky, Türkçe Trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008, s.78.

¹⁰⁴⁷*İbn Battuta Seyahatnâmesi*, s: 752.

ettiği veriler Saray el-Cedid'in diğer ülkelerle zanaat, ticâret ve kültürel ilişkileri hakkında da kıymetli bilgiler içermektedir¹⁰⁴⁸.

Saray el-Cedid, özellikle XIV. Yüzyılın ortasında Altın Orda Devleti'nin ekonomi merkezi haline gelmiştir. Başkentlik yaptığı zaman dilimi kısa olsa da Saray el-Cedid XIV. Yüzyıl boyunca Altın Orda paralarının basıldığı büyük bir darphanedir¹⁰⁴⁹. Tereşenko'nun yaptığı çalışmalar bize Saray-Cedid'de zanaat faaliyetlerinin çok büyük bir gelişme kaydettiğini ortaya koymuştur. Pazarın kurulduğu günlerde malların üretildiği zanaatçı mahalleleri canlı bir pazar haline gelmekteydi. Saray el-Cedid'de metal zanaatçıların mahalleleri bulunmaktaydı. Bunlar arasında, demirci dükkânları, bıçakçı ve soğuk silah¹⁰⁵⁰ (kılıç, mızrak, kalkan vs.) dükkânları, tarım aletleri (orak, saban vs.) üreten dükkânlar ile bakır ve tunçtan kap kakak dükkânları yer alıyordu.

Ortaçağ'da Çin kentleri, Avrupa'daki çağdaş kentlerden daha büyüktü, Çin kentlerinin bu gelişiminde ticâret önemli bir rol oynamıştı. Altın Orda şehirlerinin Çin ile geniş ticarî ilişkilerinde temel rolü Harezmi, Aşağı İtil ve Karadeniz Bölgesi oynamaktaydı.

Altın Orda'nın merkezi olarak seçilen Aşağı İtil bölgesi, eskiden beri kervan ticâretinin ana yolu üzerindeydi. İtil deltasında ticârî önemi ile dikkati çeken Saksin şehri vardı. Bu şehir Çin'den Avrupa'ya uzanan İpek Yolu'nun kuzey rotası ve İtil ticâret yolu üzerinde önemli bir merkezdi. Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvînî

¹⁰⁴⁸İlyas Kamalov, "Saray" maddesi, **DİA**, yıl: 2009, cilt: 36, sayfa: 121-122.

¹⁰⁴⁹A.G.Muhammediyev, **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema**, Moskva 1983, s. 16.

¹⁰⁵⁰Ermitaj Müzesi'nin Doğu Bölümü'nde XIX. Yüzyılın 30'lu yıllarında Tereşenko tarafından Saray el-Cedid'de yapılan arkeolojik kazılarda bulunan demirden olta uçları, kemik zıpkınlar muhafaza edilmektedir.

Nüzhetü'l-Kulûb isimli eserine göre Saksın ve Bulgar kentleri kürk ticareti ile meşguldür¹⁰⁵¹.

İtil'nın ağzı balık yönünden zengindi ve Aşağı İtil üzerindeki kültürel şerit bozkıra çok olması nedeniyle yerleşik ve göçebe imkânları bir araya getirmek kolaydı¹⁰⁵². Leonard F. Nedashkovsky'ye göre çeşitli el sanatları (çömlek imalatı, cam imâlinde kullanılan, dökme demir üretimi, demir dışı metaller işleme gelişmiş formları) göçebe bir yaşam biçiminde var olamazdı. Araştırmacı bu nedenle, göçebelerin mezar anıtlarında yapılan kazılarda ortaya çıkartılan tüm ürünlerin buraya ithal edilerek geldiğini düşünmektedir. Aşağı İtil bölgesinde göçebelere hayvancılık ve süt ürünleri teslim alınması karşılığında, şehir yerleşimlerinde gelişmiş el sanatları ürünleri bu göçebelere verildiğini savunan Nedashkovsky'ye göre İthal edilen mallar, özellikle, amfora, brokar ve ipek şarap da göçebelere teslim edilmiştir¹⁰⁵³.

İdil Bulgarlarının kuzeyde kurdukları hanlık, bölgede önemli ticârîgüce sahip olmuştu. IX. ve X. yüzyıllarda gelişen Bulgar Devleti sosyal ekonomik ve politik özellikleriyle Avrupa-Asya'nın en büyük devletlerinden biri olmuştur. Bulgar Devleti coğrafi konumunun uygunluğu ve avantajı sayesinde (İtil, Kama nehirlerinin bağlantı noktası) Rusya, Baltık koyu, Orta Asya, Kafkasya, Bizans, İran-Arap Halifeliği gibi çeşitli ülkelerle geniş ekonomik, politik ve kültürel temaslara geçmiş, aynı zamanda transit ticaretin merkezi konumuna gelmiştir.

¹⁰⁵¹Hamdullâh Mustevfi-yi Kazvîni Nüzhetü'l-Kulûb, s: 231.

¹⁰⁵²Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", s: 155.

¹⁰⁵³Leonard F. Nedashkovsky, "Trade in the Golden Horde İtil Region", **Journal of Sustainable Development**; Vol. 8, No. 7; 2015, s:202.

İtil Bulgarlarının yerleştiği bölge, İslâm ülkeleri ile Hazarlar ve İskandinav kavimleri arasında ticâret yolları üzerinde idi¹⁰⁵⁴. İtil Şehri, kuzeyden ve Doğu Avrupa'dan gelen ticaret yollarını Kafkaslar üzerinden Rey'e ve oradan da Bağdat'a ulaştıran güzergâhın bağlantı noktasındaydı. İtil şehrinden Bulgar'a çıkış nehir yolu ile gidilirse iki ay sürüyor, yirmi günde buradan geri dönmek mümkün oluyordu¹⁰⁵⁵. İtil Bulgarlarının temel geçim kaynağı verimli bir coğrafyada kurulmuş olmaları sayesinde gelişen tarım ve hayvancılıktı. İtil Bulgarları verimli ve uygun iklim bölgelerinde olduklarından da usta çifçi olmuşlar, ziraat gelişmişti. Buğday, arpa, akdarı, mercimek ve bezelye gibi başlıca tarım ürünlerini iyi biliyorlar ve yetiştiriyorlardı. Bahçivanlık ve sulama işlerinde ileri seviyedeydiler hatta yüksek ziraat bilgileri sayesinde kıtlık yıllarında Ruslar'a hububat temin ediyorlardı. Dericilik ve kürkçülükte de ilerlemişlerdi, bulgari denilen derileri meşhurdu¹⁰⁵⁶.

X. yüzyılın ikinci yarısında Arap coğrafyacı el-Mukaddesî Doğu ithâlât merkezi Bulgar'dan Harezmi ve diğer ülkelere ihraç edilen çok çeşitli malların "Kürk: samur, sincap, ermin, gelincik ve sansar, tilki, kunduz, tavşan, keçi derisi, mum, oklar, büyük balık, balık tutkalı, havyar, balık dişleri, kehribar, deri, bal, fındık, leopar derisi, kılıç, zırh, huş, Slav köleler, koyun, sığır"¹⁰⁵⁷ olduğunu belirtmiştir.

İbn Rüsteh, Bulgarlar hakkında şunları nakletmektedir: "*Onlar, bir çok kavimle ticâret yapmaktadırlar. Ruslar ve diğer kavimler malları onlara getirirler.*

¹⁰⁵⁴İtil Bulgarları ve Altın Orda hakimiyetine alınmaları konusunda bkz: Halikov A. H., **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, İzdatelystvo Yayınları, Kazan 1994, s:30 ve 31.

¹⁰⁵⁵Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleri ile Ticarî Münasebetleri (IX-XIII-Yüzyıllar Arası Dönemde)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2007, 170, s: 5.

¹⁰⁵⁶Khlebnikova T.A. **Kozhevennoye delo Gorod Bolgar, Ocherki remeslennoy deyatel'nosti**, Moskva, 1988, s. 244–253.

¹⁰⁵⁷Mukaddesî, İslâm Coğrafyası (Aksenü't-Tekâsim), Selenge Yayınları, Çeviri ve Notlar: Ahsen Batur, İstanbul, 2015, s: 334. Ayrıca bkz: Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde (The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s:173. Khvol'son D.A. Izvestiya o Khazarakh, burtasakh, bolgarakh, mad'yarakh, slavyanakh i rusakh, s.181; Savel'yev P. O Torgovle Volzhskikh Bulgar v IX–X vv., **Arkiv Nauchnykh İssledovaniy o Rossii**, T. 6., Berlin, 1848, s. 91–104.

Zirai mahsulleri ve tarlaları vardır. Buğday, mercimek, arpa ve darı ekerler" ¹⁰⁵⁸.

İbn Fadlan'a göre Bulgarlar, İtil Nehri'nin büyük ticâret vasıtası olması sebebiyle, erkenden bir tüccâr kavim olmuşlardı¹⁰⁵⁹.

Altın Orda Devleti kurulmadan önce bu sahada yaşayan Bulgar tüccarları için Kiev şehri ilgi çeken bir ticaret kenti olsa da İslam coğrafyacıları "ersan" olarak zikrettikleri Rus şehirlerine yabancıların girmesinin yasak olduğunu, şehre ve yine buraya bağlı topraklara girenlerin öldürüldüğünü yazmışlardır. Ersan'ın sakinleri olan Ruslar ticaret yerleri hakkında kimseye birşey söylemezlerdi. Şehrin kıymetli ticaret ürünleri siyah tilki, samur, pars kürkleri, kurşun ve civa madenlerini Bulgar pazarlarına getiren yine Kievliler'di¹⁰⁶⁰.

İtil Nehri yakınında bulunan fuar, malların dolaşımında önemli bir rol oynadı. Büyük şehirlerde ve yerlerde fuarlara İtil Bulgar tüccârlar birçok ülkeden geldi. Doğu ile ticâret Vladimir-Suzdal İtil-Hazar yoluyla sağlanıyordu. Rusya daha önce olduğu gibi Bulgar aracılığı ile ihraç ettiği, kürk çeşitli samur, tilki, kunduz, ermin, vaşak, ürünleri, balık tutkalı, mors dişleri gibi bazı ürünleri almaya devam eder ama takı ve keten giysiler dâhil olmak üzere bazı el sanatlarının hammadde ihracatındaki ana payı düşmüştür¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁸İbn Rüşeh'den naklen Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s:252. Ayrıca bkz: Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s: 173.

¹⁰⁵⁹İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016,s:47.

¹⁰⁶⁰Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleri ile Ticarî Münasebetleri (IX-XIII-Yüzyıllar Arası Dönemde)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2007, 170, s:232-233. Kiev'in Ortaçağ ticaretindeki etkin rolü hakkında ayrıca bkz: Thomas S. Noonan, "The Flourishing of Kiev's International and Domestic Trade, ca. 1100-ca. 1240", **Ukrainian Economic History. Interpretive Essays**, ed. I.S. Koropecykj (Cambridge, MA, 1991), s:101-146.

¹⁰⁶¹Limonov YU.A. Iz istorii vostochnoy torgovli Vladimiro-Suzdal'skogo knyazhestva, **Mezhdunarodnyye svyazi Rossii do XVII v.**– Moskva, 1961, s: 55–56.

Altın Orda Devleti için İtil İtilticâret yolu kuruluşundan yıkılış sürecine kadar önemini korumuştur¹⁰⁶². İtil şehrinin tahrip edilmesinden sonra da Saksın şehri önem kazanmış Bulgar'ı İtil yoluyla Saksın'a ve oradan da Hazar Denizi'ne bağlayan yol tamamen Altın Orda Devleti'nin kontrolü altında olmuştur. Ticâret ile birlikte İslam dini de İtilHavzası'nda bulunan şehirlere nüfuz etmeye başlamıştı.. Böylece X. yüzyıldan başlayarak İtil ve Bulgar gibi zengin ticâretşehirlere İslamlaşması bu bölgelere kesif şekilde gelen ve çoğunlukla buralara yerleşen tâcirler sayesinde olmuştur¹⁰⁶³.

İtil ve Kama kıyısındaki fuarlar XI. ve on XIII. yüzyıllarda uzun bir süre Müslüman ve Rus tüccârların ziyaret etmeleri için kolaylık sağlamıştır. Büyük şehirlerde fuarlarticârette önemli bir rol oynamıştır. Bu fuarlar geleneksel yerlerde ve zamanlarda kuruluyordu. Büyük ticâret ve zanaat merkezi, Kuzey-Doğu Avrupa geniş bir bölge olarak sadece Bulgar değil aynı zamanda Kama Nehri'ninkollarından biri olan Bilyar Nehri yakınlarındaki Bilyar olmuştur¹⁰⁶⁴. Bilyar Kenti aslında İtil Bulgarları'nın ticâret hayatında önemli bir yere sahipti. XIII. yüzyılında başlarında Altın Orda döneminden önce Bilyar, İtil-Bulgar Bölgesi'nin iktisadî bakımından oldukça gelişmiş bir kentidir. Altın Orda döneminde ise Bilyar'ın gelişme kaydedemediği XIII. yüzyıl sonlarında ise değerini iyice yitirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Mevcut kaynaklara göre Doğu İtil Bulgar ve Kuzey-Doğu Rus beyliklerinin en önemli ticâret ortakları Orta Asya'da bulunan Harezmsah, Hindistan, İran, Çin,

¹⁰⁶²Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahâlarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, s:148

¹⁰⁶³Mustafa Safran, a.g.e. s: 149.

¹⁰⁶⁴Khuzin F.S H. Bulgarskiy Gorod v X – Nachale XIII vv.Kazan,2001, s. 246.

Azerbaycan ve Bizans olmuştur¹⁰⁶⁵. Özellikle Çin'in dış ticâretölçeği ithâlât ve ihracatı çok gelişmişti. Bu sahada deniz gümrüğü olarak 11 adet bağlantı noktası bulunmaktaydı ve özellikle büyük Quanzhou, Ningbo ve Hangzhoidi dikkati çekiyordu¹⁰⁶⁶. Çin'in Vkrupneyshe merkezi Guangzhou'ya Arap ülkelerinden, İran ve Hindistan'dan tacirler yaşamaktaydı¹⁰⁶⁷. Bu tacirler sayesinde Çin malları Doğu Avrupa ve İskandinavya'daki bazı ülkelere Urallar'a kadar ulaşıyordu. Kazılarda ortaya çıkarılan porselen ve kumaş parçaları Çin ile ticârî ilişkileri net bir biçimde gösterir. Çin'de Bulgarlar ve Harezmsahlılar aracılığıyla balık ve kehribar ithal edilmiştir.

Doğuda Hindistan ile ticâret X. yüzyılın başlarında Arap tüccârlar tarafından yürütülmüştür. Bu ticârette başlangıçta Hindistan'ın batı kıyıları dikkati çekmekte iken daha sonra doğu kıyısında daha yoğun bir ticârî etkinlik görülmeye başlamıştır.

Orta Asya ve Doğu Avrupa halkları arasındaki ticâret siyasî ve kültürel ilişkileri de yüzyıllar boyunca desteklemiştir. Orta Asya sadece bir satıcı olarak rol oynamamış kendisi de Doğu Avrupa, Kırım ve Kuzey Kafkasya ile aktif ticâret yapmıştır.

Orta Asya malları, daha çok cam ve sırlı seramik, öncelikle Bulgar, Doğu Avrupa kentlerinde yaygın olarak biliniyordu. Merv ipek, pamuk kumaşlar, altın, cıva, kılıç, bakır ihraç ederdi Buhara keten ve yün kumaşlar, koyun derisi kilim ihraç etti. Semerkand ünlü bakır tencere, takı, yazma kâğıt ve diğer Orta Asya

¹⁰⁶⁵Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleri ile Ticarî Münasebetleri (IX-XIII-Yüzyıllar Arası Dönemde), s: 221-240.

¹⁰⁶⁶Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, s: 28.

¹⁰⁶⁷Darkevich V P. Khudozhestvennyy metall Vostoka VIII–XIII vv. – s. 151 ve Ekrem Kalan, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordyy) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii – Xiv Vv.)**, s: 28

tüccârlarıDoğu Avrupa ile ticârette sadece aracı oldu. Onlar uzak yerlere kervan göndererek, mallarını güvence altına alıyordu¹⁰⁶⁸.

Bulgarlar ve Doğu Avrupa (özellikle Rusya) Müslüman dünyaya kürk, Türk ve Slav köleler, balmumu, bal, kürk ve deri, balık-tutkalı, kılıç, zırh vb. malları vermeye devam etti. Harzem'in başkenti, Urgenç'te sadece Hindistan ve Çin, İran'dan gelen tüccârlar değil Bulgar tüccârlar da vardı.

XIII. yüzyılında ikinci yarısında Orta Doğu'nun yanı sıra Moğolistan, Çin, Hindistan ile de önemli ölçüde ticâret yapan Altın Orda tüccârları Rusya ve Doğu ülkeleri arasında yapılan ticârette bir arabuluculuk görevi üstleniyorlardı.

Doğu'da ticâret rotaları Kızıl Deniz ve Hint Okyanusu'ndan geçerek Çin'e ulaşıyordu. Altın Orda şehirlerinin Çin ile yoğun ticarî ilişkilerinde Aral Gölü'nün güneyinde bulunan Harezmi bölgesi ve Aşağı İtil etkin bir rol oynamıştır. İtil Bölgesi'nde Hintli tüccârlar yoğundur. Deşt-i Kıpçak Bölgesi'nde Hint altın sikkesi bulunmuştur. Hint dinarları Altın Orda toprakları arasında, en çok İtil Bölgesi'nde bulunmuştur.

Ortaçağ'ın en pahalı ve lüks tüketim ürünü olan baharatlar Doğu ülkelerinden Altın Orda'ya ve Avrupa'ya ihraç ediliyordu¹⁰⁶⁹. Dönemin en çok tercih edilen baharatları arasında biber, zencefil, hindistan cevizi, karanfil, Brezilya ağacı, indigo, kök boya sayılabilir.

F. Altın Orda Devleti'nin Latin Devletleri ile Ticârî İlişkileri

Latin Devletleri Venedik ve Ceneviz henüz Altın Orda Devleti kurulmadan önceki tarihlerde Karadeniz'de ticaret yapmaya başlamışlardı. İstanbul'da Bizans ile

¹⁰⁶⁸Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s: 221.

¹⁰⁶⁹Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s:401.

yoğun ticarî faaliyetlerde bulunan Latinler bu dönemde Levant bölgesine de yayılıp Suriye, Filistin ve Kıbrıs'ta ticâret kolonileri kurmuşlardı. Avrupa ve Asya arasındaki ticarete en fazla önemi veren Latinler Karadeniz ticaretine açılmak konusunda da Bizans İmparatorluğu'ndan önemli ticârî ayrıcalıklar elde etmişlerdi¹⁰⁷⁰.

XIII-XIV. yüzyıllarda Karadeniz'de Venedik ve Cenevîz kanalıyla yürütülen çok yoğun bir ticâret olduğu bilinmektedir. Bu dönemde her iki denizci devlet de başlıca iki ticâret limanı olan Tana ve Kefe'de ticârî üstlerini kurmuşlardı. İtalyan ticâreti, Altın Orda Hanı tarafından kendilerine verilen siyasî ve idarî özerklikler sayesinde burada güçlü ticâret kolonilerinin oluşmasına dayanıyordu. Altın Orda Devleti'nin Latin Devletleri ile ticârî ilişkilerini aydınlatılabilmek bakımından İtalyan Tüccârlara verilen yarlık ve bitikler tez konumuz açısından çok önemlidir.

Cenevîzliler 1261 yılında Nypion (Nif, Kemalpaşa) Anlaşması ile Bizans'dan önemli ticârî ayrıcalıklar kazandılar¹⁰⁷¹. Bu anlaşma ile Karadeniz Cenevîz tacirlerine açıldı, kuzeyde Kefe ve Anadolu sahillerinde Amasra Karadeniz kıyısında kurulan ilk Cenevîz kolonileri olmuştur¹⁰⁷². Cenevîzliler daha sonra Galata'dan Trabzon'a kadar uzanan Karadeniz sahilleri boyunca Sinop, Samsun ve Fatsa'da yeni ticâret kolonilerine sahip oldular. Bu kolonilerin yönetim merkezi Kefe Podestası'ydı. Kefe XIII. yüzyılın 80'li yıllarına kadar küçük bir kasabaydı. XIII.yüzyılın ikinci yarısında Cenevizliler burayı bir Türk beyinden satın aldılar.Cenevizliler burada 1266'da ticaret kolonisi kurdular. Bu şehir XIV. yüzyılda

¹⁰⁷⁰Venedik tacirlerinin Bizans'tan almayı başardıkları ticarî tavizler için bkz: Peter Francopan, "Byzantine Trade Privileges to Venice in the Eleventh Century: the Chrysobull of 1092", **Journal of Medieval History**, 30: 2, 2004, 135-160.

¹⁰⁷¹Bruce Lippard, **The Mongols and Byzantium, 1243–1341**, s:66.

¹⁰⁷²Virgil Ciocîltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:150.

Cenevizliler'in Kuzey Karadeniz'deki merkezi oldu¹⁰⁷³. Kefe satın alındıktan hemen sonra, Ceneviz ticarî faaliyetlerini Karadeniz alanında arttırdı ve Sinop, Amastris, Samsun ve Trabzon gibi farklı yerlerde İtalyan varlığı yoğunlaştı. 1267 yılında Pera-Galata bölgesinde bulunan Konstantinopolis'teki kolonilerini buraya transfer ettiler. İbn Battuta'ya göre Kefe halkının büyük bir çoğunluğunu Ceneviz, Yunan ve Ermeniler'den Hıristiyan halk oluşturmaktaydı ancak burada yaşayan Müslümanlar'ın camileri dışında özel mahkemeleri de vardı¹⁰⁷⁴.

Cenevizlilerin Kefe kolonisini kurlarından sonra bölge tanınmaya başlamıştır Karadeniz'i İpek Yolu ile Çin'e ve Baharat Yolu ile Hindistan'a bağlayan büyük kervan yollarının batı ucunu oluşturan Kefe, zengin bir ticâret merkezi olarak gelişti. Çevresine kale yapılarak muhkem bir hale getirildi. Cenevizliler'in 1341-1348 yılları arasında kuvvetli surlarla çevirdikleri Kefe'de Latin nüfusun baskın olmasına şaşırılmamak gerekir.

Karadeniz ticâretinde etkin olan ikinci İtalyan Devleti Venedikliler 1204-1261 yılları arasında yani neredeyse yarım yüzyıldan fazla bir süreyle Boğazların kontrolünü ellerinde tutmuşur¹⁰⁷⁵. Venedikliler'in 1204'ten kısa süre sonra Kırım'da büyük bir koloni oluşturdıkları şehir ise Tana'dır. Venedik Karadeniz sahil şeridindeki ilk kolonisini Azak Deniz'i kıyısındaki Tana'da kurdu ve kısa bir süre sonra da Trabzon'da bir koloniye sahip oldu¹⁰⁷⁶. Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü yer her zaman önemli bir ticari merkez olarak dikkati çekmekteydi. Antik Yunanlar ilk olarak Tanais (Tana) adıyla nehir kıyısında bir kent kurmuştu.

¹⁰⁷³Egerov V.L. ; *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordi*, Moskova 1985, s : 89

¹⁰⁷⁴İbn Battuta *Seyahatnâmesi*, s: 463-465.

¹⁰⁷⁵Virgil Ciocîltan, *The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Translated by Samuel Willcocks, BRILL, 2012, s:34.

¹⁰⁷⁶Trabzon'da bulunan Venedik kolonisi ve iktisadî faaliyetlerinin temel göstergesi olan sikkeleri hakkında Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı: 46, Ankara, 2009, s:150; A.L. Ponomarev, *Den'gi Zolotoi Ordy i Trapezundskoi imperii*, Moskva 2002,s. 105.

Ortaçağ'da tamamen terk edilen Tanais'in yerini yakınında bulunan Tana şehri aldı. Karadeniz ticaretinin önemli mevkilerinden biri olan Tana'da Cenevizliler yerleşmişti. Özellikle XIV. yüzyılda İtalyanlar'ın Karadeniz sahillerine yayılıp Asya ticâretinde yeni bir yol açmaları Tana'nın önemini arttırmıştır. Asya içlerinden kervanlarla Astarhan'a getirilen mallar, özellikle ipek ve baharat buradan Tana'ya sevk ediliyor, oradan da gemilerle İtalya'ya taşınıyordu¹⁰⁷⁷. Cenevizliler 1343'te kısa bir süre için Tana'yı (Azak) bırakmak zorunda kaldılar. Tana'da Özbek Han döneminde Cenevizliler'e karşı üstünlük sağlayan Venedik, kendi tebaası için %3 gümrük vergisi ödeyerek ticâret yapma hakkını elde etmiş; kendileri için Tana'da bir mahalle ayrılmasını sağlamıştır¹⁰⁷⁸. Tanınan bu imtiyazlardan sadece bir yıl sonrasında Tana'da bir Venedik ticâret merkezi açılmıştır¹⁰⁷⁹.

Ceneviz gemileri Simisso (Samsun) ile Trabzon'a veya Tana ile Kefe'ye bağlanır oradan Güney kıyılarına veya kuzeyinde doğrudan Karadeniz'e geçerdi. Deniz yolunda doğrudan kısa mesafeli yelkenler de bu ulaşım ağına eklenmiştir.

Ceneviz'in Karadeniz ticâretinde en parlak devresini XIII. yüzyıl sonlarında itibaren ve esasen XIV. yüzyıl ortalarında yaşamaya başladığını görürüz. Ceneviz'in bu tarihlerde Özellikle Kuzey ve Güney Karadeniz bölgelerinde güçlü ekonomik bağlantıları vardı. Kefe ve Pera'da tutulan muhasebe defterleri Ceneviz'in bu sahada aktif ticâret yapmaya başlamasının ardından Karadenizde ticâret mallarının gelişip

¹⁰⁷⁷Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, Ankara 2000, s: 81.

¹⁰⁷⁸Yarlıkta geçen ifade: "Maior populi Venetorum et comune cupietes, ut eorum mercatores uenientes in Tanam, habiterent et domos hedificarent ad faciendum mercationes suas, ai de gratia daretur eis terra, mercatores aduenientes, ut commercium imperiale juste persoiuant, iaandauerunt postulantes; quorum petitionem exaudiuimus, et dedimus els in Tanam retro hospitalis ecclesiam usque ad littus Tenis Gluij locum lutosum, ut habitantes domos hedificeut, aplictisque naues suas in Tanam, la tuibuscunque ciuitatibus contingat eos facere mercationes suas, tres de centua commercium imperiale juste debeant dare; si non faciunt mercationes, non petatis commercium"

¹⁰⁷⁹Şerafettin, Turan, a.g.e. s: 81.

güzelleştiğini belgelemektedir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ekonomik kriz ise etkisini bir süre devam ettirmiştir¹⁰⁸⁰.

Kefe kuşatması sırasında 1345 ve 1346'da, Moğol ordusu veba mikrobuyla ile enfekte oldu. Gabriele de Mussi'nin kaydına göre:

*Tatarlar (Moğollar), bu öldürücü hastalığın yıpranmış ve yıldırım çarpmış gibi tüm tarafların üzerine düşen bir lanet olduğunu görünce (Han) öfkeleni ve cesetlerin Kefe şehri içine atılmasını emretti. Gemiler mümkün olduğunca çok sayıda vebalı ceset götürdü ve denize attılar. Buna rağmen, Hristiyanlar için gizlenmek veya bu tehlikeden korunmak mümkün değildi ki, duvarların üzerinde fırlatılmış ölü bedenleri vardı*¹⁰⁸¹.

Kefe kuşatmasının İtalyan tüccârlar ve aslına bakılırsa Batı Avrupa'nın geri kalanı için ölümcül etkileri oldu. 1347 yılında başlayan veba salgını 1348-1349 tarihlerine kadar devam etti. Moğol Hanı, nereden geldiği belli olmayan vebadan binler ile ifade edilen ölçüde kendi askerlerinin etkilenecek ölmeğe başlaması üzerine, ölümlerden Cenevîzliileri sorumlu tutarak, bunların cesetlerini mancınıklarla kaledekilerin üzerine attırdı ve salgının kalede yoğunlaşmasını sağladı; ondan sonra ordusunu alarak uzaklaştı. Bu, Mark Wheelis'e göre vebanın “biyolojik silah” olarak göçebelerde ilk uygulanış şekillerinden biriydi. 1345'te Kefe ve Tana'da başlayan veba Cenevîz gemileri ile 1347'de Konstantinopolis ve Avrupa'ya da taşınmış 1348'lerde ise artık bütün Akdeniz'i etkileyen büyük bir salgına dönüşmüştü¹⁰⁸².

1347 Ekim ayı başlarında on iki Cenevîz kalyonu Sicilya'daki Messina limanına girdi¹⁰⁸³. Sicilya Ceneviz ticaretinde önemli bir kent ve Eski İpek Yolu

¹⁰⁸⁰Mehmet Tezcan, "Türk Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt : XXIV, Sayı: 1, Temmuz 2009, s:158.

¹⁰⁸¹Mark Wheelis, "Biological Warfare at the 1346 Siege of Caffa", **Historical Review**, 8, 9, September 2002 Makaleye online erişim için bkz: https://wwwnc.cdc.gov/eid/article/8/9/01-0536_article Erişim Tarihi: 28.06.2014.

¹⁰⁸²Ole J. Benedictow. **The Black Death, 1346-1353: The Complete history**, The Boydell Press, Woodbridge, UK. 2004.

¹⁰⁸³Ole J. Benedictow. a.g.e. s:10.

boyunca Kırım'dan Karadeniz'i geçerek Avrupa'ya Doğu'dan ipek ve baharat getiren kârlı ticâret rotası üzerindeki ana durak noktalarından birisiydi. Ancak bu kez Cenova'nın Karadeniz'in kuzey kıyısında elinde tuttuğu Tana ve Kefe ticâret istasyonlarından gelmiş olan bu gemilerden hiç ipek ya da baharat boşaltılmayacaktı. Gemilerde veba yüzünden ölmüş ve hâlen de mikrobu saçmaya devam eden yüzlerce ceset vardı. Cenevîzli gemicilerin getirdiği hastalık birkaç gün içerisinde tüm kenti ele geçirdi. Geç Ortaçağ yani XIV. ve XV. yüzyıllarda vebanın etkisiyle ciddi bir ekonomik bir kriz yaşandı. Büyük ölçekli malikâne tarımının, sanayinin ve uluslararası ticâretin gerilediği bu dönemde nüfus da salgın hastalıklar nedeniyle önemli ölçüde azaldı. Veba salgınının yarattığı kriz en güçlü etkilerini Karadeniz bölgesinde hissettirdi ve ticâret ilişkilerinde % 50'ye varan bir düşüşe neden oldu. Öyleki veba salgını ile gerileyen ticâret önceki boyutuna bir daha asla geri dönemedi. Venedik ve Cenova arasındaki savaşlar ve rekabet ayrıca durumu daha da kötüleştirdi¹⁰⁸⁴.

Cenevîz ve Venedikli tüccârlar 1350-1355 yılları arasında kendi aralarında savaşmaya devam ettiler. 1355 yılında Venedik ve Ceneviz Azak'taki ticarî koloniler konusunda anlaşamayınca üç yıl süre ile Azak'ta faaliyette bulunmama konusunda anlaşma yapmışlardı. Yeni limanlar arama aşamasında Kırım'da bulunan Yenişehir (Provato) limanında ticaret yapma konusunda yarlıklar almışlardır. Söz konusu yarlık metninde Ramazan burada Venediklilerin hoşuna gidebilecek evler, malikâneler yapmayı vaad etmektedir. Kırım valisi Venediklilerden kendi mallarını olabildiğince çok satmalarını istemiş; burada diğer yerlere göre daha fazla ticaret yapılmasını sağlarsa ihsanlarının daha fazla olacağını belirtmiştir¹⁰⁸⁵. Ramazan'ın teşvik edici

¹⁰⁸⁴Ole J. Benedictow. **The Black Death, 1346.1353: The Complete History**, s: 6.

¹⁰⁸⁵Özyetin, Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, s:115.

ifadelerine bakılırsa bu yeni limanı ticarî bakımdan geliştirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu gergin yılların ardından 1358 yılında Cenevîzliler'e Tana'ya geri dönmesi için izin vermekle Venedikli idareciler yetkili kılınmıştı. İki toplum arasındaki ticarî ilişkiler "devetum" denilen ticaret yasağının bitiminden çok kısa bir süre sonra eski ticarî canlılığına kavuştu¹⁰⁸⁶. İki cumhuriyet arasında yaşanan siyasi çekişmeler nedeniyle ticâret olumsuz etkilenmiştir ancak aynı ölçüde diplomatik ilişkiler de gerçekleştiği içinticârette hafif bir ilerleme kaydedilebilmiştir. Cenova ve Venedik Levant'da genişleme politikası izlemeleri nedeniyle sürekli çatışma halindeydi. Bu zor yıllarda Altın Orda şiddetli güç yapısının bölünmesi ile oluşturulan derin bir güvensizlik ve devlete karşı dayanışma ilişkilerini güçlendirmek için duyulan ihtiyaç rekâbetin daha iyi olmasını sağlamıştır.

Karadeniz ticâret yolları üzerinde Moğollar tarafından sağlanan göreceli güvenlik yaklaşık 1360'larda yerini Karadeniz'de büyük güvensizliklere ve artan risklere bıraktı. Ticâret iklim değişikliğinin oluşturduğu sorunlar nedeniyle de zorlaşmaya başladı. Altın Orda hükümdarları arasındaki savaşlar, iktidarın gücünü zayıflatması kadar Latinler için de olumsuz etkiler yaptı. Ancak Latinler, geniş ticarî arazilerde ve ticâret yolları üzerinde Moğollar daha etkili durumda iken onlardan aldıkları ticarî hakları ödün vermeden korumuş ve 1360'lı yıllarda Karadeniz ticâreti tüm zorlayıcı koşullarda bile durma noktasına gelmemiştir¹⁰⁸⁷.

Virgil Ciocîltan'agöre, "Pax Mongolica" olarak bilinen "Moğol Barışı" devresinde sadece Doğu-Batı malları arasında basit bağlantılar kurulmamış; Altın

¹⁰⁸⁶Virgil Ciocîltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:220.

¹⁰⁸⁷Cosmo Nichola Di, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai - M. Biran, Leiden-Boston 2005, s: 394.

Orda Devleti bu dönemde ayrıca Çin ve Orta Asya'yı Akdeniz ve Karadeniz ekonomik bölgelerini birbirine bağlayan ticaret yollarını kendi egemenlikleri altında tuttukları için onların kendi rotalarında ve ticarî kurallarına göre geliştirebilmek için önemli birticarî avantaj yakaladılar¹⁰⁸⁸. Bu dönemde Karadeniz İtalyan kolonileri Moğolların koruması altındaydı ancak Nicola di Cosmo'ya göre bu dönemde de Latinler, Moğollar'ın kendi arasındaki hâkimiyet mücadeleleri ve çeşitli liderlerin siyasî ayaklanmaları nedeniyle "*bozkır göçebelerinin ayakları altında*" baskılara maruz bırakıldılar¹⁰⁸⁹. 1308 yılında Altın Orda Hanı Tokta, Tatar çocuklarını kaçırap köle olarak satmalarına ve Tebriz ile ticarî ortaklıklarına sinirlendiği için Saray'daki Cenevîzliler'e ait tüm mallarının müsadere edilmesini emretti. Ardından Kefe'deki Ceneviz yerleşimleri üzerine büyük bir ordu gönderdi. Sömürgelerde, İtalya'nın kendi içindeki Hanedan mücadelesi Guelfolar ve Ghibellinolar ve arasındaki siyasî mücadeleler Karadeniz'de ticâreti sekteye uğratmıştı. Örneğin Venedikliler ve Ligurianlar arasındaki askerî çatışma ile karakterize bir dönemde, 1266 yılında Cenevîzliler'e Altın Orda Tatarları tarafından Kefe'deticâret yapmak için yerleşme hakkı verilmişti¹⁰⁹⁰.

Nicola di Cosmo, "Pax Mongolica" olarak adlandırılan Moğol barışı devresinin bitişini Karadeniz ticâretinde bir milat kabul edilmesine karşı çıkmaktadır¹⁰⁹¹. İtalyan tüccâr devletleri Venedik ve Ceneviz Altın Orda hâkimiyetinin çökmesinden çok öncesinde bile yani henüz Pax Mongolica birleşik

¹⁰⁸⁸Virgil Ciocîltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:18.

¹⁰⁸⁹Cosmo Nicola Di, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai – M. Biran, Leiden-Boston 2005, s: 391.

¹⁰⁹⁰Giuseppe Cosutto, "When the Italians Turn into Tatars: Notes on the Italian Legacy in Eastern Europe and Black Sea", s:122.

¹⁰⁹¹Cosmo Nichola Di, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts",

bir durumda iken bile Moğol hükümdarları ile önemli sorunlar yaşanmıştır¹⁰⁹². Karadeniz'in kuzeyinde Altın Orda sahasında İtalyanlarca yürütülen ticâret Timur'un müdahalelerinden bile etkilenmedi ve Karadeniz hâkimiyeti XV. yüzyılda tamamen Osmanlı eline geçene kadar aktif biçimde devam etti.

XIV.yüzyıl sonlarında, İlhanlı Devleti'nin parçalanması, Altın Orda'da yaşanan taht mücadeleleri, Çin'de Yuan Hanedanı'nın çöküşü, Timur'un saldırıları gibi pek çok faktör Latin Devletleri Venedik ve Cenova için uluslararası ticârette yatırımlar yapma Karadeniz için "mude" adı verilenticarî denizcilik konvoyları düzenlenmesi konusundaki zorluklar artmıştır¹⁰⁹³.

Avrupa ve Asya arasındaki ticârî iletişimin kilit noktalarında Cenevîz tüccâr toplulukları yer alıyordu. Kırım yarımadasının kasabaları anakara Asya ile bağlantı sağlayan karayollarının ileri karakollarıydı. Büyük Rus Nehirleri Don, İtil ve Dinyeper kıyısındaki kuzey ve güney arasındaki mal alışverişi yüzyıllardır sürmekteydi. XIII. ve XIV. yüzyıllarda özellikle Asya ve Kafkasya'dan gelen ham ipek geleneksel üretime işaret etmektedir. Altın Orda hanlarının egemenliği altında köle pazarı açısından büyük bir gelişme kaydedildi. Köleler Kefe ve Sinop limanları aracılığıyla İstanbul'a ve oradan Batı Avrupa'ya götürüldü. Bu önemli ticâret noktaları XIII. yüzyılda Cenevîz tüccârlarının elindeydi. Cenevîz tüccârlarının üstünlüğü Altın Orda hanlarının egemenliği sırasında da değişmedi. Cenevîz gemileri Karadeniz ticâretinin en değerli canlı malı olan kölelerin ana tedarikçisi olma rolünü

¹⁰⁹²Klaus-Peter Matschke, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth- Fifteenth Centuries", **Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington**, 2002, s: 791.

¹⁰⁹³Nicolo di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai - M. Biran, Leiden-Boston 2005

sürdü. Ceneviz, buğday yüklü gemileri ile birkaç kez Konstantinopolis, Cenova ve Batı Avrupa'daki diğer büyük şehirleri açlıktan kurtarmak için yardımcı oldu¹⁰⁹⁴.

İstanbul'a daha yakın ve Tuna deltasında Orta ve Batı Avrupa ile bağlantılı olduğundan, Batı Karadeniz kıyıları, aynı zamanda ticârete aktif olarak katıldı. Pontus eski toprak yolları Tuna deltası, Dobruca ve Trakya'dan gelen deniz sahil şeridi yollar ve vadileri ile kuzey steplerinde Batı Karadeniz Kıyısına bağlanıyordu. Bu bölgede Dinyester çıkışı böyle Moncastron olarak açıkça tanımlanmış merkezleri vardı. Oradan Cenova Moldova yoluyla Orta Avrupa'ya ulaşıyordu. Altın Orda ile iyi ilişkiler kuran Cenova Tuna deltası, Kili'de yerleşmişti¹⁰⁹⁵.

Cenevîz gemilerinin sefer uzunluğu hakkındaki bilgilerimizi Bulgar kralı İvan Aleksander'ın (1331-1371) elçilerinin tuttuğu günlük notlardan elde etmekteyiz. Nessebar ve arkasından İstanbul'dan geçit on gün sürmekteydi. Bir gün içinde kapalı mesafe ortalama 30 ilâ 50 km. idi¹⁰⁹⁶.

Cenevîzliler Karadeniz'de Altın Orda Hanları ile yaptıkları anlaşmalar ve onlara verdikleri destekler sayesinde öncelikle kıyı bölgelerde küçük ve müstâhکم olmayan yerler alıyor ardından "*mal akışının sağlanması*" ve "*gümrük gelirlerinin artırılması*" konularında Altın Orda'ya sadık ve yararlı olduklarını kanıtladıklarında bölgenin yöneticilerinden izin alarak yerleşim ve ticâret yerlerini kuvvetli kalelere dönüştürüyorlardı¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹⁴Sergey Kapov, "Venezia e Genova: Rivalità e Collaborazione a Trebisonda e Tana a Tana, Secoli XIII- XV", **Genova, Venezia Il Levante Nei Secoli XII- IV**, s: 257-272.

¹⁰⁹⁵Sergey Karpov, "Grecs et Latins à Trébizonde (XIIIe-XVe siècle)" **Collaboration économique, Rapports Politiques, État et Colonisation au Moyen Age**, ed. Michel Balard, **La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)**, London 1989, s. 416.

¹⁰⁹⁶Atanasiu, A., "Nave Venețiene și Genoveze în Bazinul Pontic" **O. Cristea (ed.), Marea Neagră. Puteri Maritime- Puteri Terestre (sec. XIII-XVIII)**, Bucuresti 2006, s. 50-75. Giovanni Forcheri, **Navi e Navigazione a Genova nel Trecento : il Liber Gazarie**, 1974.

¹⁰⁹⁷Mehmet Tezcan, "Türk Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt : XXIV, Sayı: 1, Temmuz 2009, s:158.

Moğollar, Kırım Yarımadası'nda Kefe'de kalabalık bir grup Cenova tüccârlarına limanı kontrol izni vermişti. İtalya'nın en büyük ticârî merkezine doğrudan bir bağlantı sağlanmış olması ve onların engin imparatorluğun her köşesinden genelde ticâreti teşvik eden Moğollar için son derece avantajlıydı.

Canibek Han'ın 1347 tarihli yarığı, Venedikli tüccârlara sadece Azak'da ticâret yapma hakkı tanımakla kalmamakta, tüccârları birçok konuda imtiyazlı kılmaktadır. Yarığta tüccârlardan ancak sattıkları mallar için vergi alınması gerektiği ve tüccârların gemilerinin denizde kaza yapması durumunda kıyıya gelen malların koruma altına alınması ve tüccârlara geri verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Böylece gerek uluslararası ticâret yollarının gerekse de tüccârların güvenliği sağlanmıştır¹⁰⁹⁸.

Batı Karadeniz alanında Messembria (Nessebar), Archialo ve gerisinde Antik çağlardan beri dikkati çeken Burgaz Körfezi çevresinde bulunan Sozopol bilinmektedir. Sozopol Bulgaristan'ın güneydoğusunda bulunur. Karadeniz'e ufak bir sahil ile bağlanan küçük ve deniz ticareti için önemsiz bir antik yerleşimdir. 1351 yılında Sozopol'e esir olan Cenova gemileri 1404 yılında da Galata'da yakalandılar ve Ceneviz gemileri bir yıl boyunca orada kaldı.

İtalyan tüccârlar Giovanni da Plano Carpini ve Guillaume de Rubruck'un Kırım coğrafyasındaki anlatımları 1246-1247 ve 1253 yıllarında Soldaia Kiev'de büyük bir koloninin varlığını teyit eder. 1232 yılında İstanbul'da imzalanan bir Venedikli tüccârsözleşmesi (*totam mare majorem*) sonucuna "Bütün büyük denizin

¹⁰⁹⁸Yarığta geçen Latince ifade: "la tuibuscunque ciuitatibus contingat eos facere mercationes suas, tres de centua commercium imperiale juste debeant dare; si non facient mercationes, non petatis commercium" Yarığın Türkçe metni tez ekinde yer almaktadır.

karşısında" yürütülen işletmelere karşılık gelir¹⁰⁹⁹. Bu tarihe kadar, Karadeniz'in ticârî ufku Venedikliler tarafından iyice keşfedilmişti. Latin İmparatorluğu'nun dağılmasından kısa bir süre öncesinde 1261 yılında, iki İtalyan tüccâr, Niccolo ve Matteo Polo, Soldaia (Sudak)'a gitmek için "Yunanlıların Denizi" (Mer Greignor) ya da "Büyük Deniz" (Mer Majour)'de "para kazanmak ve kar elde etmek için" İstanbul'dan yola çıktı¹¹⁰⁰.

Venedik Cumhuriyeti denizcilik politikasını devlet politikası olarak ele almıştı ve ticârî faaliyetlere çok önem veriyordu. Venedik'in aksine Cenova, başlangıçta sadece tek bir aile içinde ve daha sonra dışarıdan bir üyesi ile "Commenda" adı altında¹¹⁰¹ özel inisiyatif ve aile girişimci şirketlerinin birleşmesini teşvik ediyordu¹¹⁰².

Karadeniz bölgesinde Cenevîz varlığı ve yarattıkları sömürge sistemi gerçek bir siyasî tahakküm anlamına gelmiyordu. Kolonideki bir tacir veya tüccâr bir topluluk vergi ödeme karşılığında ev sahibi tarafından kiralanan bir yere Fondaco (depo) yerleşirdi. Başlangıçta, 1261 ve 1318 arasında özellikle, Cenevîz ticâret merkezleri bir savunma tasarımı olmayan, açık olan yerleşim yerleridir. 1290 civarında ilk Cenevîz kolonileri ile birlikte bu yerleşmelerinde kıyı şeridini kaplayan müthiş bir artış oldu¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁹Şerban Papacostea & Virgil Ciocîltan, Nations, Nation-States, Trade and Politics in the Black Sea, **Euxeinos 14**, 2014, s:18.

¹¹⁰⁰Wilhelm Heyd, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev: Enver Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara 2000, s: 330-331.

¹¹⁰¹Commenda: Ortaçağ Avrupa'sında italya'da deniz ticareti alanında doğan, kural olarak sermaye ortaya koyan bir kimse ile bu sermayeyi kazanç sağlamak amacıyla çalıştıran girişimci arasındaki bir tür şirket.

¹¹⁰²Murtaza Köse, "Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarabe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme", **EAÜİFD**, S. 17 (2002), s. 151-177, s: 147. Avrupa'da Mudârebe (Commenda) ve Batı ülkelerindeki evrimi hakkında bkz: Murat Çizakça, **İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Çev. Şehnaz Layikel, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, No: 75, İstanbul, 1999, s: 9.

¹¹⁰³Ceneviz ve Venedik'in Karadeniz sahillerine yerleşmeler için bkz: Brătianu, G., **Actes des notaires génois de Pèra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)**, Bucarest 1927;

1285 yılında Mısır Memlûkları ve Küçük Ermenistan (Kilikya) arasında yaşanan gerginlikler nedeniyle Karadeniz bölgesindeki Bizans kent uygarlığının önemli bir kısmının göç ettiği görülmektedir. Söz konusu olay ve tüccârların Mısır Sultanı Baybars'akarşı düşmanlığı da Karadeniz alanında Cenevîz öncelikle Trabzon ve Kefe'ye doğru Asya ticâret yollarının ve pazar yerlerinin yönünü tespit etmiştir¹¹⁰⁴.

XIV. yüzyılın ilk yıllarında Özbek Han'ın saltanatının erken döneminde Moğollar ve Altın Ordaile karşı karşıya olan Cenevîz tüccârları arasında ortaya çıkan sürekli kriz döneminde Saint Mark Cumhuriyeti Karadeniz bölgesinde kolonilerin güçlendirilmesi için kapsamlı bir proje başlattı.

1347 yılında Canibek Han'ın öfkesine meydan okuyacak kadar yetenekliLatin toplulukların kalanı tarafından Kefe etrafında inşa edilmiş ilk duvarlar teker teker takip edildi.

Latinler Altın Orda sınırlarında daha rahat koşullarda ticaret yapabilmek için hanlardan aldıkları yarlık metinlerini öyle iyi muhafaz edebildiler ki Altın Orda resmi yazışma belgelerinden günümüze dek ulaşabilen sınırlı sayıdaki vesikanın önemli bir bölümü bu ticarî anlaşmaların Latince ve İtalyanca'ya çevrilmiş halleridir. Resmi dil olan Kıpçak Türkçesi ile yazılmış edebi mânada ilk vesîkada 1380 yılında Kırım'da, İtalyan temsilcisi ile Altın Orda'nın Kırım Valisi arasında yapılmış olan

Toniolo, P., *Notai Genovesi in Oltremare. Atti Rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403 – 1405)* Genova 1995. Michel Balard, *La Romanie génoise, XIIe -début du XVe siècle*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 235 I-II, Rome-Paris 1978.

¹¹⁰⁴Sergey Kapov, "Venezia e Genova: Rivalità e Collabarazione a Trebisonda e Tana a Tana, Secoli XIII- XV", Genova, Venezia *Il Levante Nei Secoli XII- IV.*, Genova, Venezia 10-14 Marzo 2000, Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti Atti della Societâ Ligure di Storia Patria, n.s., XLI/1, Genova-Venezia 2001. s: 257. XIV. Yüzyıl sonlarına doğru Timur, Altın ordu ile mücadelesinde başta Kefe olmak üzere önemli ticaret merkezlerini tahrip etmesiyle İpek Yolu'nun yönünü iyice güneye kaydırmıştır. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475–1600*, Ankara 2000, s.16–17.

Ticârî Anlaşmanın metnidir. Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınan bu vesîka Uygur Harfleri ile yazılmıştır.

Cenevîz ve Venedik tüccârları Tana ve Kefe gibi limanlardan aldıkları malları Trabzon ve İstanbul'a sevk ettiler. Kuzeyin kürk eşyası da Tana ve Kefe yoluyla geliyordu¹¹⁰⁵. Venedik ve Cenevîz arasındaki savaş Karadeniz Bölgesi'nde de etkilerini gösterince ticâret sekteye uğradı. XIV. yüzyıl ortalarında Karadeniz'deki bazı limanlardan çıkartıldılar.

Ceneviz ticaret kolonisinin bulunduğu dönemde ticâretin de etkisiyle hızla gelişen Kefe, Kırım yarımadasının en büyük şehri haline gelmiştir. Kefe tarihi üzerine tahrir defterleri ve diğer arşiv belgelerine dayanarak çok kıymetli çalışmalar yapmış olan Yücel Öztürk'e göre 1420'lerde Kefe'nin nüfusu 40.000 civarındaydı ve artık Müslüman nüfus da artış göstermeye başlamıştır¹¹⁰⁶. Kısa sürede Karadeniz kıyılarının en önemli şehirlerinden biri olan Kefe'de İtalyanlar (özellikle Kuman kökenli) "Tatar" arasında, bir karmaşık etnik grupların olduğu bir ortamda müslümanlar ve Ermeniler (muhtemelen Selçuklu kökenli) yerleşmişlerdi. Bir Müslüman, bir "saracen" (Kuman?), Bir Yunan (ortodoks Hristiyan), bir "Ungaro" (Katolik), ve bir Fransisken kilisesi, bir Katolik darülacezesi ve bir cami ve dört mezarlık vardır¹¹⁰⁷

Kefe şehri, Altın Orda Devleti'nin parçalanmasının ardından Kırım Hanlığının kurulmasıyla birlikte Cenevîzlilerle savaşa başladı. 1434'te Hacı Giray Cenevîz ordusunu yendi. Hacı Giray Han döneminde Cenevîzliler tarafından yönetilse de hukuki bakımdan Kırım Hanlığına tabi idi. Ancak ilerleyen dönemde

¹¹⁰⁵Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s:542.

¹¹⁰⁶ Yücel Öztürk "Kefe", DİA. cilt: 25; sayfa: 183.

¹¹⁰⁷Gheorghe I.Brătianu, **Marea Neagră**, I, ed. a cura di V. Spinei, Bucureşti, 1988, cit., vol. II, s. 100.

Cenevîzliler kendi ticârî menfaatlerini korumak ve geliştirmek gayesiyle her fırsatta Kırım Hanlığının iç işlerine karışmaya çalışmıştır. Özellikle XV. yüzyılın sonlarında yaşanan taht kavgalarında Cenevîzliler resmen taraf konumuna gelmişlerdir¹¹⁰⁸.

Altın Orda Hanları Latin tüccâr devletlerinden Venedik ve Cenevîz'e önemli ticârî ayrıcalıklar vermişti. Latintüccârlar ve Moğollar arasındaki ticarî ilişkiler, anlaşmalar ve bir dizi kanunî düzenleme herşeyden önce devletlerin karşılıklı çıkarları gereği yapılıyordu. Siyasi ve ekonomik ilişkiler Latin devletleri ve Moğollar arasında yaklaşımları ve çatışmaları beraberinde getiriyordu. Moğollar ve Latin devletleri çıkarları arasındaki yakınlaşmanın ana noktasını mal alışverişiyoluyla yapılan kâr getiren birticâret yapmaya karşı isteklilikleri ile ilgiliydi. Latin devletlere tanınan ayrıcalıklar iktisadî bir zaafiyet gibi değerlendirilebilse de Moğollar'ın da bu ilişkilerde doğrudan ya da dolaylı çıkarları olmuştur. Moğol ve Avrupalı tüccârların ticârî ortaklıkları uluslararası ticârete Tatar tüccârların da katılımı Altın Orda Devleti'nde küçük ölçekli ticârî konulara katılımında doğrudan etkili faktörler olmuştur. Tüccârlar tarafından yürütülen işlemlerden yanı sıra yük hayvanları ve emek verecek insan temini ile depolama ücretleri ve transit ticâret ödemelerinde gelir elde etmek Altın Orda'nın iktisadî yapısına dolaylı etkilerde bulunmuştur¹¹⁰⁹. Saray, Urgenç ve Tebriz gibi merkezlerde uzun mesafeticâret ağlarının genişlemesi piyasaları da hareketlendirmiştir.

Venedik Altın Orda topraklarında ticarî faaliyetlerini sorunsuz bir biçimde yürütebilmek amacıyla diplomatik ilişkileri de iyi tutmaya çalışıyordu. Venedik senatosu tarafından elçi Jacopo Cornaro 1360 ve 1362 yılları arasında Altın Orda içinde taht kavgası yaşanırken Saray'daki han ve diğer yetkililer ile iyi ilişkiler

¹¹⁰⁸Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 416.

¹¹⁰⁹Nicola di Cosmo, a.g.e. s: 396.

geliştirilebilmesi amacıyla görevlendirilmiştir¹¹¹⁰. Cornaro'nun görevlendirilmesi Venedik'in Altın Orda ileticâretine verdiği önemi açıkça göstermektedir. Tana Venedik konsolosu olarak Cornaro bu görevi üstlenmeden önce bozkırda siyasi durumu da inceleme imkânı olmuştur. Cornaro'nun görevi Tana'da Venedik'in haklarını sağlama almaktı, edinilen ayrıcalıklarında teyit ettirmeleri gerekiyordu. Venedik, hanının kendi topraklarında uğradığı mallarının zararını da ödeyip, durumu telâfi etmesi gerekiyordu. Venedikliler'in asıl dertlerinden biri %4'ten %5'e yükseltilmiş olan ticârî verginin tekrar azaltılmasıydı. Cornaro bu konuda başarılı olmuş olmalı çünkü 1369 yılında Han Mamay'a gönderilen başka bir elçilik heyeti vergilerin %4'den %3'e indirilmesi için bir müzakere yapabilmiştir¹¹¹¹. Venedik hükümeti tarafından üstlenilen yoğun diplomatik faaliyetler dahilinde Tana konsolosunun ek harcamalar ve idarî giderler dâhil personelinin harcamaları için verdiği bütçe maaş beş kat artmış ve 70 lire grossorum'dan 110 lire grossoruma yükseltilmiştir. Cornaro'nun Kıpçak hanlığındaki görevi Venedik ve Ceneviz devletleri ile Moğol hükümdarları arasındaki diplomatik anlaşmalar, toprak tavizleri, olumlu vergi rejimi, çıkarlarının ve eşyalarının korunması temelindeydi¹¹¹². Kıpçak hanı için temel sorunlar ise böyle bir savaştan sonra tutukluların iadesi, uğradığı zararların ödenmesi, ticarî faaliyetlerin yeniden başlamasını gibi özel durumları da müzâkerelere eklemek gerekir. Altın Orda'ya gönderilen Venedik elçisi Jacopo Cornaro, Venedik'edönmeyi başaramamış, 18 Ağustos 1362 burada ölmüş ve Tana'ya

¹¹¹⁰Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 406.

¹¹¹¹Nicola di Cosmo, a.g.m. s: 407.

¹¹¹²Skrznskaja, Elena C, "Un Ambasciatore Veneziano all'Orda d'Oro. Analisi dell'epitafio di Jacopo Cornaro-Tana, 1362", **Studi Veneziani** Bd. 16 (1974) , s. 67-69.

gömülmüştür¹¹¹³. Altın Orda Devleti'nde yaşanan büyük siyasî kargaşalar bile, ticârî anlaşmalar ile tacirlere tanınan hakların geri alınması sonucunu doğurmamıştır.

Latin tacirler benzer nitelikteki ticâret anlaşmalarını Memlûk Devleti ile Altın Orda Hanlarından daha önce imzalamıştır¹¹¹⁴. Örneğin 1290 yılı boyunca Cenova ile Memlûk sultanı arasında bir anlaşma yapılmıştır¹¹¹⁵. Ticâret hakları ve Ceneviz tüccârlar için dokunulmazlıklar maddesi Memlûk Sultanı Kalavun ile yapılan gümrük vergilerinin düşürülmesini öngören anlaşmanın metninde yer almaktadır¹¹¹⁶. Memlûklar ile Cenevizliler arasında yapılan anlaşmaya göre hiçbir Cenevizli bir başkasının suçları nedeniyle borçlu kabul edilemez veya rehin alınamaz. Sultanın topraklarında tüccârın vasiyet bırakmadan ölümü halinde Ceneviz konsolusu onun eşyalarını alır, eğer orada hiçbir konsolos yoksa herhangi başka bir Cenevizli tarafından talep edilmelidir. Ayrıca satışı yapılmayan mallar vergi ve diğer yükümlülüklerden muaftutulmalıdır. Sadece kesin olarak satışı yapılmış olan mallar vergi ve yükümlülüklerle tabidir. Bu husus Altın Orda yarlıklarında da geçmektedir. Yükleme ve boşaltma gibi diğer işlemler sınırlamalar veya diğer ücretlere tabi tutulmamalıdır. Diğer hükümler, örneğin ipek ve yünlü kumaşlar için ithalât vergileri %10 oranında gerçekleşecektir. Ceneviz ticarî yerleşimi içinde yasal prosedürler de belirtilmiştir. Buna göre bir Müslüman Cenevizliler aleyhine davacı olursa bu durum konsül tarafından değerlendirilecektir. Öte yandan bir Cenovalı, bir Müslüman ile sorun yaşar ve ona karşı şikayette bulunursa "Finance Officer" yetkili olacaktır. Bu anlaşmada verilen haklar Ceneviz topraklarında ticâret yapan Müslüman tüccârlar

¹¹¹³Skrznska, Elena C, "Un Ambasciatore Veneziano all'Orda d'Oro. Analisi dell'epitafio di Jacopo Cornaro-Tana, 1362", s: 67-96.

¹¹¹⁴Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s:110-114.

¹¹¹⁵Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 407.

¹¹¹⁶Bahattin Keleş, "Memlûklerde Ticaret", **Türkler Ansiklopedisi**, C:5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s: 822-824. ; Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015, s:111.

için de geçerli olacak yani haklar karşılıklıdır. Anlaşma mütekâbiliyet ilkesine göre düzenlenmiştir. Altın Orda Devleti tarafından Latinler'e verilen imtiyaz belgelerinde ise mütekâbiliyet ilkesinin olmaması yani ticârî serbestiyet bakımından karşılıklı hakların tanınması dikkat çekicidir. Hükümler 1254 yılında Venedikliler lehine Memlûk Sultanı Mu'izz Aybeg tarafından bağışlanan haklara çok benzese de siyasî bakımdan farklıdır¹¹¹⁷: 1290 yılı anlaşması mütekâbiliyet esasına uygun olarak karşılıklı imtiyazlar tanınmıştır.

Memlûk sultanı Kalavun ile yapılan anlaşma Altın Orda sahasında ticaret yapan Cenevizliler'e de örnek olmuştur. Tatar topraklarında ölen Cenevizliler'in mallarının yerel makama intikâl etmediği için sahipsiz kalması özelliği nedeniyle yaşanan mağduriyetin giderilmesi için daha sonra Cenevizliler resmi bir talep ile başvurup bu mallarını kurtarabilme koşulunu İlhanlılar'a da kabul ettirdiler.

Nicola di Cosmo'ya göre, Venedikliler için durum daha uygun koşullardaydı örneğin "Partibus Tartarorum" içinde ölen Francesco da Canale isimli kişinin mallarını kurtarmak için her adımı atmaya yetkili Konstantinopolis Balyosu tarafından verilen bir emir onaylandıktan sonra bir Venedik vatandaşı tarafından kayıp mülkiyet iddiasında bulunma hakkı vardı. Bumallar ancak halk tarafından tutulan bir elçi tarafından gönderilerek açık bir resmi yazı ile mallarını kurtarmak için Cenevizliler'e de umut olmuştur¹¹¹⁸.

Latin Devletleri ile yapılan anlaşmalar onlara ilgili devlette bölgesel ve ticarî ayrıcalıklar kazandırmıştır. Bu imtiyazlar Moğol hanı tarafından da belgelenmiştir. 1306 yılı Kasım ayında İlhanlılar tarafından Venedik'e verilmiş olan belgede "Soldani Tartarum" yani Tatar Sultanı ifadesi geçmektedir. Moğolca yazılmış olan

¹¹¹⁷Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 408.

¹¹¹⁸Nicolo di Cosmo, a.g.m. s: 410.

bu mektupta isim belirtilmemiş olsa da Wilhelm Heyd tarafından İlhanlı hükümdarı Olcaytu'ya (1304-1316) atfedilmiştir. Belge Han'ın elçisi tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Belki de İlhanlı hizmetindeki bir Latin tarafından kaleme alınmış olan mektubun ekinde Hoca Abdullah Pietro Rudolfo yüzünden uğradığı zararlar için tazminat talep edilmesinin gerekmeyeceği belirtilmiştir. Bu madde aynı zamanda Venedik sorumluluğundaki kişilerden birinin hatası yüzünden diğer Venedikler'in tutuklanamayacağına dair daha önce alınmış olan kararın da bir teyididir. Burada Han, ticâretyapmak isteyen Latinler'e bölgedeki yerel halk tarafından taciz edilme korkusu yaşamadan çekinmeden gelip gitmek konusunda Venedikliler'e güvence vermektedir¹¹¹⁹. Latinler İlhanlı hükümdarından aldıkları bu ticarî hakları Altın Orda Hanı Özbek Han'a da kabul ettirmiş ve yarlık metninde açıkça belirtilmesini sağlayarak imza altına almayı başarmışlardır¹¹²⁰.

Latin Devletler'in Altın Orda ve İlhanlı hanlarından almayı başardıkları yarlık belgelerindedeticâretin madde ve koşulları belirtilmiştir. Hanlar, ticarî uyuşmazlıklarda daha bireysel kuralları uygulamak yerine kollektif bir sorumluluk uygulayarak Venedik ve Cenevitztüccârlarını ülkesini çekmek için istekli görünmektedir. Bu politika bazen yerel tüccârları rahatsız etmiş ve hana bir takım şikayetler iletilmiş olsa da han nazarında durum değişmemiştir. Üçüncü madde olarak Han hizmetinde Batılıtüccârların birinin Müslüman tacirlere yaptıkları yüzünden yani başkasının elinden gördükleri zarardan sorumlu tutulamayacakları belirtilir.

¹¹¹⁹Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 411.

¹¹²⁰Eğer Venedik Franklarından biri kötü birşey yaparsa gücünüz yeterse onu arayıp bulmaya çalışın eğer bulunamazsa onun yerine başkası cezalandırılmaz "E se per li Venetiani franchi fosse fato danno, quellui che fesse el danno cum la vostra forza cercando e trovando el daremo ; e se nui non lo poremo trovar, faremolo assaver a misser lo imperador perché lo fio non diè portar pena per lo pare, nec e converso, ne lo frar grande per lo piçolo." ASV, Patti. vol. III, fol. 225.

Yabancı tüccârları ülkelerinde ticaret yapmaya teşvik etmek amacıyla yapılan bu diplomatik anlaşmalarda uluslararası ticâretin kabul edilmiş normlarının uygulanmış olduğu görülür. Karadeniz'de Kefe ve Tana'da İran'da ise Tebriz'de Ceneviz ve Venedik toplulukları Altın Orda ve İlhanlı hâkimiyetinin sonuna kadarticâret yapmaya devam etmiş ve böylece İlhanlı kenti Asya kıtasında uzun mesafeticâret için en önemli merkez haline gelmiştir. Venedik ve Ceneviz yetkilileri Trabzon'da da yerel yöneticilere ve Trabzon Rum İmparatoru'ndan da onları Trabzon ticâretinde serbest bırakması için bazı ticarî ayrıcalıkları talep ettiler¹¹²¹.

1333 yılında Altın Orda kenti Tana'da bir "comptoir" yani yabancı ticaret acentası kurulması için Özbek Han ile Venedik elçileri Giovanni Quirino ve Pietro Giustiniano tarafından yapılan anlaşma yasal uyuşmazlıklarda bir yetkili görevlendirilmesi, toprak imtiyazı, olumlu vergilendirme rejimi, tüccârlar için devlet koruması ve yasal anlaşmazlıklar durumunda uygulanacak hükümler dahilinde müzâkereler yapıldı. Anlaşma metninde geçen ifadeye göre:

"Eğer Venedikliler karadakilerden biri ile kavgaya tutuşursa, karadaki bey ve konsolos sorunu çözmek için kavgayı ayırmaya çalışmalı, kavga olmamasına özen göstermeli, birinin diğeri yerine yakalanmamasını sağlamalıdır. Venedikliler Azak'taki kendi bölgelerinin güvenliğini kendileri sağlayacak, Cenovalılar'ın buna engel olmaması sağlanacaktı"¹¹²².

¹¹²¹Nicolo di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts",s: 412; Sergey P. Karpov,"Greco et Latins à Trébizonde (XIIIe-XVe siècle)" **Collaboration économique, Rapports Politiques, État et Colonisation au Moyen Age**, ed. Michel Balard, **La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)**, London 1989, s. 416. Gian Giacomo Musso, "Gli Orientali nei Notai Genovesi di Caffa," in **Ricerche di Archivio e Studi Storici in Onore di Giorgio Costamagna**, ed. Antonino Lombardo, Rome: Centro di Ricerca editore, 1974, vol. VIII, s. 101.

¹¹²²Yarıktta geçen Latince ifadesi: "Item, si contingeret, quod Deus avertat ! aliquos nostros, Venetos habere lites, injurias, offensas vel questiones aliquas cum aliquibus hominibus contrate, tune dominus consul una cum domino terre simul sedentes examinent , definiant et terminent omnes supradictas questiones, injurias vel offensas, ut pater pro filio et filius pro patre damnum non consequantur."

Yargılama yetkisi Berdibek Han'ın Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği 24 Eylül 1358 tarihli yarlık metninde de yer almaktadır. Buna göre Azak halkı ile Venedikliler arasındaki sorunları karadaki bey ve Venedik konsolosu ortaklaşa çözmelidir. Suçlunun yerine başkası hesap vermemelidir. Venedikliler kendi mahallelerindeki güvenlik hizmetlerini kendi güçleri ile düzenlemelidir. Cenovalılar buna engel olmamalıdır¹¹²³.

Kefe'de Cenevizliler'e daha öncesinde verilmiş olan ticarî yükümlüklerin makul sınırları ve uygun vergi oranını Venedikliler de talep ettiler. Anlaşmazlıklarda Solhat'da ikâmet eden ve muhtemelen hanın temsilcisi olan Moğol valisinin, konsolos tarafından "arazi efendisi" ile birlikte anılması dikkati çeker¹¹²⁴. Kefe ve Solhat Valisi arasındaki Bu samimi ilişkiler 1374 yılında Tudun unvânlı bir Moğol resmi makamı tarafından Han tarafından verilen yargı sorumlulukları ile teyit edilmesine kadar devam etmiştir¹¹²⁵. Farklı etnik kökenden insanların arasındaki hukukî anlaşmazlıkların çözülmesi konusuna burada da yer verilmiş olması ilginçtir.

Solhat'daki Moğol valisi ile Kefe'deki Ceneviz ve Venedik hükümetleri arasında yakın ve sürekli ilişkiler vardı. 14 Kasım 1381 tarihli bir belge "Solhat Hâkimi ve Gazaria İmparatoru"na bir elçi gönderilmesinden bahsetmektedir¹¹²⁶. Gönderilen bu elçilik heyetinin üç temel amacı vardı. Bunlar:

¹¹²³M. Özyetgin-İ. Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığı'na Air Resmi Yazışmalar**, s: 124.

¹¹²⁴Nicolo di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts",s: 412.

¹¹²⁵Michal Balard, **La Romanie Genoise**, vol. ii, Roma-Genova, 1978, s. 286. Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 415.

¹¹²⁶Cosmo,, "Mongol and Merchants on The Black Sea...", s: 411.

1. Venedik'in elde ettiği tüm ticarî hakları talep etmek

2. Ceneviz ve Venedik Savaşı sonunda yapılan Torino Barış Anlaşması koşulları gereğince iki yıl süreyle Karadeniz'e Venedik erişiminin yasak olduğunu Altın Orda Han'ına da açıklamak

3. Venedik tüccârlarının elinden alınan malların iadesini sağlamak

Altın Orda hanları ve onların topraklarında ticâret yapan İtalyan kolonileri arasında şiddetli çatışmalar patlak verdi. Toprak kontrolünün tehlikeye girmesi ve arazi ihlâlleri nedeniyle Altın Orda Hanları'nı kızdıran Latinler Altın Orda topraklarında yeniden ticâret yapma koşullarını arıyorlardı. Bu durumda yapılan görüşmeler karşılıklı ticarî çıkarlar, karşılıklı anlayış ve hoşgörü temelli, karşılıklı gönüllülük esasına dayanıyordu.

Giovanni Villani'nin bildirdiğine göre 1343 Eylül'ünde Venedikli tüccâr Andreolo Civrario kavga ettiği bir Moğol aristokratını (Kizimir adında bir Tatar'ı) öldürdü¹¹²⁷. Moğollar'da açıkça cezayı gerektiren bu durum karşısında Venedikliler'in malları yağmalandı, tüm İtalyanlar Altın Orda topraklarından sürüldü ve hatta bazıları öldürüldü. Çoğunluğu gemilerle kaçmayı başardı. Venedikliler resmi hükümetin verdiği bu toplu ceza karşısında Han'a başvuruda bulunurlarsa da dikkate alınmadı.

1343 yılı Kasım ayında, Venedik Senatosu Altın Orda'ya göndermek için bir elçilik heyeti hazırladı ve han ile ilişkilerin güvenli yürütülmesini sağlamak için Polonya ile kara yoluna kuryeler göndermeye karar vermişti; kuryeler verimli bir müzakere olasılığı hakkında ve tutukluların sağlık haberleri teşvik ile Nisan 1344 yılında geri döndü, bu yüzden ayrılmak için hazırlanan elçilik heyetinin başında

¹¹²⁷Wilhelm Heyd, **Geschichte des Levantehandels im Mittelalter**, 1879,s:580.

Marco Ruzzini ve John Steno vardı. Bu arada, görevi kolaylaştırmak amacıyla, her şeyin sorumlusu olan Andreolo Civrario, tüm Venedik topraklarından beş yıl süreyle sürgün olmuştu ve Karadeniz bölgesinde yaşaması yasaklandı¹¹²⁸.

Cenova ve Venedik arasındaki bu çatışmada; Tatarlar tarafından uygulanan bu ambargonun tüm imparatorluk için geçerli olduğunu Kefe'de Venedikliler'e sunan Doge Simon Boccanegra, Cenova Levant yöneticilerini, gümrük muafiyeti, yargı bağımsızlığı, kolaylaştırma ile elde edilen ev veya depo kiralama gibi aynı tavizler olduğunu önemle vurguladı ve olası bir kazanımın La Serenissima için yararlı olduğunu anlattı¹¹²⁹ Cenova Dükü Simon Boccanegra'nın bumantıklı önerisini kabul eden Venedikliler Venedik'e geldi; iki Latin Cumhuriyet, Venedik'teki San Marco'da Venedikli Marco Loredan ve Cenevizli Corrado Cigala¹¹³⁰ temsilciliğinde çıkarları için tam bir ciddiyetle bir araya geldiler. Her iki Latin Devleti de Tana ile ticari ilişkilerin kopmasının tüccârlar için önemli kayıplara neden olarak devlet çıkarlarına zararlı olacağını farkındaydılar¹¹³¹. Sadece, muhabirlerin hesaplamalarına göre, Venedik tüccârların daha ilk aşamada 300.000 400.000 ducat zararda olduğu söyleniyordu¹¹³². Bu nedenle Cenova ve Venedik tam yetkili temsilcileri tarafından San Marco'da 18 Haziran 1344 imzalı bir yıl için geçerli bir antlaşma ile Canibek ile müzakereleri takiben Latin birleşik cephesi oluşturuldu; Ruzzini ve Steno arasındaki antlaşma şartlarına uyum içinde onlar Kefe'ye gittiler sonraki tüm hamlelere katılmak

¹¹²⁸Piero Zattoni, Tana 1343: Inizio di una Crisi, Forli 2009, s: 4; Sergey Karpov, "Perché Tana?" Motivazioni ufficiali per proteggere e mantenere un lontanissimo insediamento Veneziano, Fondazione Centro Italiano di Studi Sull 'Altro Medioevo Spoleto, 2013,

¹¹²⁹Carlo Ciucciovino,"Cronaca 1341-1350" In: La cronaca del Trecento italiano. Giorno per giorno l'Italia di Petrarca, Boccaccio e Cola di Rienzo sullo sfondo della Morte Nera. 2: 1326-1350. UniversItalia, Roma,2011, s. 883.

¹¹³⁰George Martin Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, s: 279.

¹¹³¹Sergey Karpov, "Perche Tana?", Motivazioni ufficiali per proteggere e mantenere un lontanissimo insediamento Veneziano, Fondazione Centro Italiano di Studi Sull 'Altro Medioevo Spoleto, 2013,s: 575.

¹¹³² Sergey Karpov, a.g.m. s: 573.

gerektiğini belirtmek üzere Cenovalı kendi meslektaşları ile bir araya geldiler. Ancak bu anlaşma çok geçmeden 1345 yılında yapılan Kefe kuşatması ile henüz başarıya ulaşmadan bitmiş oldu¹¹³³.

Aslında Canibek Han'ın gerçek hedefinin Tana değil, İtalyan kolonilerinin en serbest oldukları ve müreffeh durumdaki Kefe olması daha mümkündü. Ceneviz kolonileri 1306 yılında Venedik'le yapılan anlaşmayı protesto etmek için Komnenoslar'a vergi ödemeyi kesmiş; ısrar edilince meydanda bulunan evleri ateşe vererek Trabzon'da büyük bir yangın çıkartmış, yine 1348'de Giresun'u yakmışlardı. Anlaşılan Altın Orda hanı, Cenevizliler'i dizginlemek gerektiğini düşünüyordu, aksi takdirde kontrolü tamamen yitirebileceğini hissetmiş olmalıydı.

Adli sorumluluklar konusunda yasal uyuşmazlık daha da geniş bir sorunu gündeme getirdi. Sadece on yıl kadar öncesinde Altın Orda topraklarında kendi ticaretleri için temel oluşturan ve yerel yöneticilerle ilişkileri son derece iyi olan Venedik bile öyle anlaşılıyor ki Civran olayından sonra kendini artık güvende hissetmiyordu¹¹³⁴. Bu ortamda Karadeniz'de kendi konumlarını korumak için Venedikliler ve Cenevizliler arasında huzursuz bir ortam yerine sahte bir ittifak yapıldı. Latin ticaret devletlerinin öncelikli hedefi bölgede geniş kazanımlar elde ettikleri ticaretlerini korumak ve bu yüzden de ticarî üstlerine sahip çıkmaktı.

¹¹³³ Wilhelm Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, s. 197.

¹¹³⁴ Latin kaynaklarının sıklıkla söz ettiği Civran olayı Laurentio de Monacis Vekaynâme'sinde anlatılmıştır. "1243 yılında Tana'da ticarete bulunmak ve mutaata olduğu üzere Batı'ya emtia nakletmek üzere Venediklilere ve Cenevizlilere ait olan kadirgalar ve "nef"ler vardı. İskit veya Tatarlar'ın biri şahsî bir kavga esnasında Civran ailesine ait bir Venedikliyi tokatladı. Bu Venedikli Tatar'ı öldürdü. Tatarlar toplandılar, ayaklandılar ve Hıristiyanlara saldırdılar. Her iki taraftan da ölenler, yaralananlar oldu. Hıristiyanlar karada birçok insan ve mal bırakarak kadirgalara ve neflere sığındılar". **George Martin Thomas, Diplomatarium Veneto-Levantinum**, Sive acta et Diplomata Res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia, Volume II, Cambridge University Press, 2012, C: I,

Cenova ve Venedik 2 Temmuz 1345 günü anlaşmayı yeniledi Altın Orda'ya ait Tana ve diğer bağlantı noktaları tam bir ticâret bloğuna tabi olması gerekiyordu ve Venedikliler için elverişli koşullar sağlandı¹¹³⁵.

Altın Orda sınırları içinde bir "devetum" yani ticâret ambargosu uygulanması sırasında bu ticarî yasakların kaldırılması için Altın Orda hanı ile diplomatik münasebetleri iyi tutmak gerekiyordu¹¹³⁶. Latinler ilk etapta Avrupa hububatının temini konusunda ciddi sorunlar yaşamış¹¹³⁷ ve bu ticâret yasağının ticâretlerine engel olacağı fikri ile paniklemişlerse de bu ticarî ambargo sadece kısmen yürürlüğe girmiştir.

Venedikliler Haziran 1347 yılında, Cenevizlerin Han ile ayrı bir barış anlaşması yaptığını öğrendiler. Venedik Senatosu bu barış anlaşmasına hızla tepki gösterdi, Hana acil bir elçilik heyeti gönderdiler, 26 Aralık 1347 tarihinde Venedikliler tekrar Han'dan bir yarlık aldılar ve Tana'ya yerleşmek için izin verildi¹¹³⁸.

Altın Orda hanı Canibek, 1344 yılında Kefe'yi büyük bir ordu ile kuşatmıştı. Kefe'nin güçlü surları nedeniyle üç yıl süren kuşatma başarısız olmuş ancak Cenevizliler'e büyük bir iktisadî darbe vurmuştur. Ceneviz bu kuşatma sonucunda 150000 altın tutarında zarara uğramıştır¹¹³⁹. Kefe'yi almaya muvaffak olamayınca Tana'ya (Azak) yönelen Canibek burayı fethetmiştir.

¹¹³⁵Wilhelm Heyd, **Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, 1879**. Kitaba internet üzerinden erişim için:<https://archive.org/details/geschichtedesle05heydgoog>

¹¹³⁶Altın Orda Devleti tarafından uygulanan ekonomik yaptırımlar konusunda bkz: R.YU. Pohekayev, "Ekonomicheskiye Sanktsii kak Instrument Politicheskoy Bor'by v Konflikte Zolotoy Ordy s Venetsiyey i Genuyey v 1340-kh gg.", **Rossica Antiqua**, 2014 (2), s:103-122.

¹¹³⁷Michael Balard, **La Romanie Gênoise (XIIe-Début du XVe Siècle)** Vol. I. Genova, 1978, s: 75 ve 76 ; Zachariadou, E. A., **Trade and Crusade**, s. 45-46.

¹¹³⁸George Martin Thomas, **Diplomatarium Veneto-Levantinum**,

¹¹³⁹Hasan Abdullahoğlu, "Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı" I, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, İstanbul 1932, s: 333. Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe(1475-1600)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Canibek Han'ın İtalyan kolonilere öfkelenđi ve Latinler'e karşı silahlı mücadeleyi seçtiği yıllarda Venedik ve Ceneviz ticâreti açıkça azalmış, çatışmayı çözmek kolay olmamıştı. Kefe kuşatması sırasında veba salgını da başlamıştı. Vebanın ülke ekonomisine verdiği zararı göz ardı edemeyen Altın Orda Hanı, Venedik ile 1347 yılında, ticâret vergisinin % 3'ten yeniden % 5'e çıkartılması dışında,savaş öncesi koşulları yeniden elde ettiği bir anlaşma imzaladı¹¹⁴⁰.

Canibek Han döneminde (1342-1357) Altın Orda Devleti iç çekişmelerle boğuşurken Ceneviz 1350'ye doğru Kefe üzerinde nüfuzunu kuvvetlendirmiştir. Bu devrede Papa 22. Jean buraya, bütün kuzey ülkelerini hâkimeyeti altında bulunduran bir metropolit atamıştır.

1351 yılında Venedik ve Ceneviz arasında başlayan savaş Altın Orda ülkesindeki ticâreti olumsuz etkilemişti. Bu süreçte kesintiye uğrayan Tana'da tam Venedik varlığı ancak 1355 yılında Cenova ile imzalanan "Milan Barışı"ndan sonra yeniden kurulabilmiştir¹¹⁴¹.

Tana'daki Venedik tüccârlarının sayısı artınca, diğer kolonilerdeki gibi buraya ayrı bir konsolos atanmıştı. XIV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde şehirdeki Venedik tüccârlarını ve mallarını Cenevizliler'den ve yerli halkın saldırılarından korumak amacıyla özel bir arazi satın alınmasına, etrafının da surlarla çevrelenmesine karar verilmiştir.

Ceneviz'in Tana'da hak kaybı daha uzun süreliydi. 1358 yılında Canibek Hanın yerine Berdibek Han geçene kadar Cenevizliler'in Tana'ya erişimi engellendi. 1352 yılında Moğol Hanı'nın kendilerine yeniden düşman olduğu ve Kefe'ye

¹¹⁴⁰E.C.Skrinskaja, "Storia della Tana," **Studi Veneziani**, 10 (1968), s. 8, 13. **George Martin Thomas, Diplomatarium Veneto-Levanticum**, s. 261.

¹¹⁴¹Serjey Karpov, 1996. Génois et Byzantins face à la crise de Tana de 1343 d'après les documents d'archives inédits, **Byzantinische Forschungen** 22: (33-51) 1996,s: 37.

saldırmayı planladığı haberini alan Venedik Pera'dan acilen yardım istemek zorunda kalmıştır.

Latinler arasındaki askerî çatışmada 1350-1355 yıllarında Cenova mağlup oldu ve 1355 yılında barış anlaşması karşılıklı yükümlülük ile yapıldı. Bu anlaşmaya göre Ceneviz gemileri üç yıl süreyle Azak'ta yüzmeyecekti. Böylece Kuzey Karadeniz kıyıları sadece Venedik ticâret sömürmesine bırakıldı. Buna rağmen Cenova Kırım yarımadasının güney-doğu ticâret merkezi Kefe'de ikâmet hakkını korudu. Bölgede Venedikli tüccârlar için ticaret yapmak neredeyse imkânsız hale getirilmişti. Bununla birlikte Venedikliler, Doge Giovanni Gradenigo (1354-1356)'nun iktidarda olduğu tarihlerinden itibaren Canibek Han'dan 1356 yılında aldıkları Gülistan yarlığı ile Kırım güney kıyısına kısmi bir çıkış fırsatı elde ettiler.

Kefe'de Cenevizler Altın Orda taht kavgalarını bazen fırsata dönüştürmüştür. Mamay, 1380 yılında Ruslar ile Kulikovo Ovası'nda verdiği mücadeleyi kaybedince Ruslar üzerine bir sefere hazırlanmış ancak Toktamış'ın aniden saldırması üzerine ne yapacağını şaşırmıştır. Bu mücadeleyi de kaybeden Mamay Kefe'de oldukça güçlü konumdaki Ceneviz'den sığınma talep etmiştir. Cenevizliler bu yardım talebini kabul etmiş, Mamay yanında tüm hazinesi ile birlikte Kefe'ye gelmiştir. Ancak Cenevizliler Mamay'ı öldürüp tüm mallarına el koymuşlardır.

Latinler birbirleri arasında kıyasıya mücadelelere girebiliyordu. Venedik ve Ceneviz arasında 1350-1355 ve 1376-1381 yılları arasında büyük savaşlar yaptılar. 1360-1380 yılları arasında içinde Tana arazilerinin de bulunduğu sahada Altın Orda içinde "Büyük Başkaldırı" vardı ve bu sırada Tana'ya sürekli seferler durdurulmuştu,

İstanbul'da kalan mallarını ivedikle Trabzon'a ulaştırma çabasına giren Latinler Trabzon Rumları'ndan destek almaya çalışmışlardır¹¹⁴².

Ortaçağ ticaret hukuku içerisinde “bir devletin sınırları içinde hasara uğrayan ve batan geminin malları o devlete aittir” kuralı bulunmaktaydı. Ancak, Altın Orda Devleti ve Latinler arasında yapılan ticari anlaşmalarda bu ilke kaldırılmış, Cenevizlilere veya Venediklilere ait bir gemi korsan saldırısına uğrarsa diğer devlet güçleri derhal yardım edecek ve ticari emtia tüccarların kendilerine teslim edilecek uygulaması getirilmiştir. Tüccarların zararları ayrıntılı bir şekilde listelenmiş, ödemenin devlet hazinesinden karşılandığı olmuştur. Örneğin korsanlar tarafından gemileri batırılan tüccarların zararları devlet tarafından tazmin edilmiştir. Altın Orda Devleti bünyesinde ticaret yapan ve korsanlar tarafından gemileri batırılan tüccarların zararları devlet tarafından tazmin edilmiştir. Ortaçağ'da ticareti teşvik etmek açısından Altın Orda Devleti tarafından uygulanan bu devlet sigortası son derece önemlidir.

Cenevizliler ile yapılan anlaşmalar birkaç bakımdan tartışmaya açık hususlar barındırmaktadır¹¹⁴³. Söz konusu 1380 tarihli anlaşma metninde adı açıkça yazılmayan Solhat genel valisinin kim olduğu kesinlik kazanmasa da Burn'a göre bu kişi Canibek'in oğlu Çerkes Bek'dir. Çerkez-Bek'in anlaşmada adı geçmeyen hanın temsilcisi olarak gönderilen ve anlaşma metninde sadece "Solhat Senyörü" şeklinde anılan kişi olduğu açıktır. Cenevizliler ile yapılan anlaşma ve onlara tanınan ticarî haklar 1380-1381 ve 1387 yıllarında muhtemelen o günkü kargaşa ortamı nedeniyle bir kaç kez tekrar edilmiş olmakla birlikte temelde aynı minvaldedir. Taraflar

¹¹⁴²Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul, 2016, s:384-385.

¹¹⁴³Enrico Basso, *Il "Bellum de Sorchati"* ed i Trattati del 1380-1387 tra Genova e l 'Ordo d 'Oro", **Studi Genuensi** (N.S.). - Genova, 1991, V. 8, s. 11 - 26.

arasındaki anlaşma müzakereleri Kefe ile Üç-kuyu arasında "Jachim" denilen tarafsız bir bölgede yer alan şehirde gerçekleştirilmiştir. Anlaşma Tatarlar tarafından Han'ın temsilcisi olarak hareket eden Solhat valisi tarafından imzalanmıştır. Metinde bahsi geçen han Toktamış Han'dır.

Anlaşma şartları arasında Cenevizliler'in şehirlerde ve kalelerinde Han'ın düşmanlarını, hain, isyankâr, asi kişileri barındırmamaları vurgulanmıştır. Tatarlar buna karşılık olarak daha önce Soldai'ya ait olmakla birlikte Cenevizliler tarafından ele geçirilen sonra da Mamay tarafından ellerinden alınan 18 köyü tekrar Cenevizliler'e bırakmıştır.

Bu tarihlerde Mamay ve Toktamış Han arasında ilişkiler gergindir ve anlaşmada geçen maddelerin tamamı bu gerginliği net biçimde yansıtmaktadır.

Smirnov'a göre, Cenevizliler'in Mamay'ı teslim etme konusunda işi ağırdan almaları, muhtemelen genel valinin anlaşma metni hazırlandıktan sonra birkaç ay bekletmesinin de sebebiydi¹¹⁴⁴. Cenevizliler ile yapılan anlaşmanın en önemli maddesi Frenk limanına sığınan han düşmanı Mamay'ın öldürülmesi şartının yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Desimon imzasız anlaşmanın yalnızca asıl anlaşma metninin taslağı, imzalı olanın ise asıl anlaşma olduğunu savunur¹¹⁴⁵.

Ceneviz ile akd edilen anlaşmayı ilk inceleyen Silvestre de Sacy, metinde geçen "Jharcasso" kelimesinin Çerkez, "lo Zicho" ibaresinin ise şeyh unvânı olduğunu düşünmektedir¹¹⁴⁶.

¹¹⁴⁴D. V. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, Çev: D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016, s:103.

¹¹⁴⁵Cornello Desimoni, "Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380-1381, Scritto in Lingua İtilre", in **Archivio Storico Italiano**, C: 20, 1887, s 161-165.

¹¹⁴⁶Silvestre de Sacy, "Pieces diplomatiques tirees des archives de la Republique de Genes," in **Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque du Roi**, XI, Paris 1827: 53- 64.

23 Şubat 1381 tarihli antlaşma aile ilişkilerini ortaya koyuyor; "*Ellias segno fijo de Sorgati'de Inach Cototoloboga seando mandao segno*"¹¹⁴⁷. Cenevizliler ile yapılan bir diğer anlaşmada geçen İlyas'ın oğlu İnak Kutlu-Buga'nın kim olduğu konusu da net değildir. Smirnov'a göre, Canibek'in naiblerinden biri olarak dört "emir-i ulus"tan biri olduğu nettir. Canibek'in üst düzey naibi (naibü's-Saltana) dır¹¹⁴⁸. Aslında "Inach, İna" gibi farklı şekillerde karşımıza çıksa da çeşitli Ceneviz belgelerinde Inach'ı buluruz. Bu bir sıfat olup Altın Orda Tatarları açısından ifade ettiği anlam "haneden ve Han'a yakın kişi" demektir¹¹⁴⁹.

İlyas, 1380-1381 olayları sırasında ailesinin eski haklarını savunmak için savaşırken, aynı şekilde, Toktamış Han, 1380 Kasımında Tartar delegasyonunun lideri olan Çerkez'i Solkhat efendisi adlandırarak ve Solkhat adası halkı olarak merkezi bir güçle ve komşu sahil Cenevizliler'i ile yeni bir yerel özerklik ilişkisini ortaya koymuştur.

Anlaşma metninde Solhat valisinin ve Han'ın "konak" yani misafir olarak tanımlanan Frenkler ile "saygı ve dostluğu" artırmanın amaçlandığı belirtilmiştir.

Gazaria, bu coğrafi terimin kullanımıyla ilgili kanıtlar için önemlidir: Gazaria, Ceneviz belgelerinde sıklıkla görülür ve yalnızca Kırım'a (bazı bilim adamlarının hayal ettiği gibi) değil, bütün olarak Altın Orda'ya atıfta bulunur.

Wilhelm Heyd, Altın Orda ve Ceneviz arasında 28 Kasım 1380-ve 23 Şubat 1381 tarihleri boyunca müzâkere edilen sadece bir anlaşma olduğu, imzasız olan ilk örneğin taslak metin olduğu görüşünü savunur. Heyd'e göre Çerkez-Şeyh ile anlaşma

¹¹⁴⁷Cornello Desimoni, "Trattato dei Genovesi col chan dei Tartari nel 1380-1381, Scritto in Lingua İtilre", C:20, 1887, , s. 162.

¹¹⁴⁸D. V. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:103-104.

¹¹⁴⁹Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, Translated by Samuel Willcocks, BRILL, 2012, s:230, 346. dipnot.

yapılmamış 1381 yılında Han naibi Kutlu-Buğa oğlu İlyas ile anlaşma akdedilmiştir¹¹⁵⁰.

İlyas (metinde Elias), Solgat Beyi arasındaki önceki yıl belirlendiği üzere Barnabo Riccio ve Teramo Piche- W. tarafından Ceneviz temsilcisi Gianone del Bosco, konsolos tarafından Cenova Cumhuriyeti ve Kefe kolonisinin arasındaki anlaşmayı onayladı. Öte yandan, üzerinde Kefe cumhuriyetin ve koloninin adları bulunan bir sözleşme imzalandı. Han konuları tüm Ceneviz eşyalarını ve malları korumak konusunda güvenlik sözü, ve Cenevizliler tarafından sahip olunan on sekiz köyün, yine Cenevizliler'e ait olarak tanınacağı sözünü verdi.

1381 tarihli anlaşmada "titan" olarak geçen "tudun", Han'ın en üst temsilcisiydi. Yargılama yetkisine sahip olmadığı tek durum, işyerinde şehre gelen ve bir mahkeme tarafından çözülecek olan Tatarlar arasındaki anlaşmazlıklardı. İki rolü karşılaştırsak, konsolosluk şehrin en büyük otoritesi ve tudun sadece Kefe'deki tüm Tartar konuklarının başı olduğunu gösteriyor. Yetkili güçlerin iki yerel asil arasında eşit olmayan bir şekilde bölünmesi, Ceneviz egemenliğinin fark edildiğinin kesin bir kanıtıdır.

Toktamış Han üzerine yürüyen Timur İtalyanlar'ın yerleştikleri kolonilerde limanları ve kaleleri tahrip etmiş, Tana'yı ele geçirmiş 14 Eylül 1395'te buradaki tüccârların çoğunu da esir almıştı. Timur'un bu hareketi Kırım üzerinden yapılan Asya-Avrupa ticâretine büyük bir darbe indirmiştir. Tana limanı tahrip edildiği ve içindeki ticârî mallar yakıldığı için Venedik Senatosu Toktamış Han'la görüşmek üzere 22 Şubat 1396 tarihinde Tana Konsolosu Blanco de Ripa'yı

¹¹⁵⁰Wilhelm Heyd, **Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age**, II, Leipzig, 1936, s. 205.

görevlendirmiştir¹¹⁵¹. Venedik, Timur'un sebep olduğu yangınların ve yağmaların zararlarını azaltabilmek için Tana'da Venedikliler'e eskiden tanınmış olan hak ve ayrıcalıkların yeniden verilmesini ve aynı sorunların yeniden yaşanmaması için Venedik mahallesinin savunma gücünün artırılmasını istemiştir. Ancak gerek Toktamış Han ile iletişim kurulamaması gerekse Cenevîzliler'in engellemesi nedeniyle Ripa'nın elçiliği bir işe yaramamış, Tana tamamen yanmış ve boşaltılmıştır¹¹⁵².

Tana'nın onarımı için Venedik Senatosu 600 dükalık bir ödenek ayırmış ve 19 Mart 1397'de Altın Orda hanına yeni bir elçi göndermiştir. Elçi Andrea Giustiniani'nin talepleri Tana'daki Venedik ticâret merkezinin takviye edilmesine izin verilmesi, ticâret için alınan vergi olan commercium'un % 3'ten % 1.5'a indirilmesi ve ölen tacirlerin mallarına el koyulmayıp bu malların Venedik tebasından birine ya da Konsolos'a teslim edilmesi yönündeydi. Andrea Giustiniani bu amaç için 200 duka tutarındaki ağır armağanlarla geldiği Tana'da iki yıl süreyle görev yapmıştır¹¹⁵³.

Ocak 1424 yılında Kefe için hak iddiaları ilişkilere de yansımıştır imperator defalarca “*magnus de Lordo*” olarak adlandırılan elçiler göndermiştir. Koloninin idaresi aybaşında da hediye bu bilgi verildi. Hemen hemen aynı zamanda, ancak bir hafta arayla, Kefe de ikinci bir haberci, bir mesaj aldı ancak Han seçimi için Uluğ Muhammed ve Devlet Berdi arasındaki kavga, bu anda karar verilemezdi bu nedenle bir şekilde burada yaptığı hizmetler için her ikisine de olağan hediye getirdiler.

Altın Orda Devleti siyasî arenadan çekildikten sonra bile İtalyanlar Kefe'ye 1475 yılından sonra da aktif biçimde gelip gitmeye devam ettiler. 1486-1490 yılları

¹¹⁵¹Bernard Doumerc, Les Vénitiens à La Tana (Azov) au XVe siècle, **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 28, n°1, Janvier-mars 1987, s: 6.

¹¹⁵²Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, Ankara 2000, s:82.

¹¹⁵³Bernard Doumerc, a.g.e. s: 6.

arasındaki gümrük kayıtlarında "efrenç" olarak geçen birkaç İtalyan, dört gemi sahibi ve on bir tüccar hâlen Kefe'de ticaret yapmaktaydı¹¹⁵⁴.

G. Altın Orda Devleti'nin Trabzon Rum İmparatorluğu ile Ticârî İlişkileri

Trabzon Rum İmparatorluğu Karadeniz ticâretinin önemli limanı olan Trabzon'u elinde bulundurmaktaydı. Rumlar'ın Trabzon'a yönelmesi ticâretin yönünü güneybatıdan güneydoğuya çevirmişti¹¹⁵⁵. XII. yüzyılda Trabzon ve Sinop, Ünye-Giresun gibi Pontus şehirleri ticarete önemli kentler iken Trabzon Yunan-Müslüman ticaretinin temel merkezi ve ambar noktası olarak dikkati çekiyordu¹¹⁵⁶.

Trabzon, Doğu Batı arasında çok önemli ticâret yolları üzerinde bir mal mübadele merkeziydi¹¹⁵⁷. Trabzon ticâreti dünya ticâretinde büyük rol oynamaktaydı. İran ve Trabzon kervan yolundan esasen ipek ve ham ipek gibi ticârî mallar, İran'dan önce Trabzon'a ve buradan da İstanbul'a taşınırdı¹¹⁵⁸. Trabzon transit ticâretteki önemi nedeniyle Venedik ve Cenevîz'li tüccârların dikkatini çekmişti. Tebriz'e giden en uygun ve kısa yol Trabzon'dan geçiyordu. Trabzon Tebriz yoluyla güney kanadında olduğu gibi İstanbul ve Batı ile de yoğun ticârî bağlantılar kurmaktaydı. Özellikle Cenevîz Cumhuriyeti Karadeniz ticâretinde etkin rol oynamaya devam edebilmek için Trabzon merkezli Komnenos Hanedanı ile iyi ilişkiler kurmaya gayret ediyordu.

¹¹⁵⁴Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 1995, s:161.

¹¹⁵⁵Wilhelm Heyd, **Yakınoğu Ticaret Tarihi**, C:I, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s:329.

¹¹⁵⁶Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul, 2016, s:200.

¹¹⁵⁷Karpov, Trapezundskaya İmperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII–XV vv. M., 1981; On zhe: Ital'yanskiye Morskiye Respubliki i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII–XV vv. Problemy Torgovli. M., 1990.

¹¹⁵⁸Karpov, a.g.e. s:204.

Trabzon Rum İmparatorluğu ile Altın Orda ticârî ilişkileri Tana ve Trabzon arasında doğrudan ticârî bağlantılar kurmayı başaran Venedik aracılığı ile yapılıyordu¹¹⁵⁹. XIII- yüzyıl sonu-XIV. yüzyıl öncesinde Fars tacirleri de Trabzon ile doğrudan ticaret ilişkileri kuruyordu ve bu nedenle her iki ülke için geçerli olmak üzere uzunluk ve tartı ölçüleri belirlenmişti¹¹⁶⁰.

Sergey Karpov'a göre, Konstantinopolis'ten Trabzon'a kadar Venedik ve Cenova gemileri sabit bir güzergah belirlemişlerdi. Arada sırada Kefe, Tana, Sinop ve Samsun'a da varıyorlar. Cenova gemileri Kefe'den Trabzon'a giderken Tana, Kopa, Vosporo ya da Chipriko limanlarına varırlardı. Azak ve Karadeniz'in Kafkasya limanlarından mal yüklüyorlar ve Trabzonda satıyorlardı¹¹⁶¹.

1291'den beri Trabzon'da olan Venedikli tüccârların burada ağırlıklı olarak lüks ticâret mallarının ihracatını gerçekleştirdikleri Trabzon'a ilk ticârî üslerini 1294 gibi erken tarihlerde kurdukları bilinmektedir¹¹⁶². Yerli Trabzon malları içinde ihraç için şarap temel ticârî maldı. Büyük miktarlara varan şarap Kırım, Tana, İstanbul ve Venedik, Cenova ticaret merkezlerine ve Karadeniz'in diğer yerleşim birimlerine ihraç edilirdi. Bu sahanın stratejik önemdeki ürünü şarabın ihracı, Latin tacirler tarafından Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı koz olarak kullanılıyordu. İmparatorluk Cenovalılar'a olan borçlarını ödemekte sorun çıkartırsa Latinler, onları şarap ve fındık ihracını durdurmakla tehdit ediyordu¹¹⁶³.

¹¹⁵⁹Sergey Karpov, **L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali**, Roma 1986;Sergey Karpov, "L'Empire de Trébizonde" **Le Monde Byzantin** - Dynamic layout, s: 360. ; Sergey. P. Karpov,Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV. **Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV**, eds Gherardo Ortalli and Dino Puncuh. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti: 257-72. 2001, s: 270-2.

¹¹⁶⁰ Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:203.

¹¹⁶¹ Karpov, a.g.e. s:207.

¹¹⁶² Karpov, **Istoriya Trapezundskoi imperii**, St Petersburg, 2007, s:230-231.

¹¹⁶³ Karpov, a.g.e. s:219.

Tarihi kayıtlardan net olarak anlaşılabilirdiği üzere 1304 yılında Tebriz'de ticâret kolonilerine sahip olan Cenevîz işletmeleri, 1307 tarihinde de Trabzon ve Tebriz arasında ticârî ilişkilerini sürdürmekteydi. Trabzon'da Venedik ticârî üstünlüğü rakip Latin Devleti Cenevîz'in hiç hoşuna gitmiyordu. Cenevîz kolonileri 1306 yılında Venedik'le yapılan anlaşmayı protesto etmek için Komnenoslar'a vergi ödememişler bu konudaisrar edilince de meydana bulunan evleri ateşe vererek Trabzon'da büyük bir yangın çıkartmışlardı¹¹⁶⁴. İbrahim Tellioglu'na göre, Trabzon Rum Hanedanı Komnenoslar'ın Ceneviz baskısını kırmak üzere giriştiği her hareket bu kolonyalist gücün şiddetli muhalefeti hatta saldırısıyla karşılanmış ve Trabzon Rumları bu dönemde güneyden Türk siyasi teşekkülleri, kuzeyden, yani denizden de Cenevizlilerin ağır baskısı altında yarı bağımsız bir devlet görünümünü sergilemekteydi¹¹⁶⁵.

Venedik 1319 yılında Trabzon'da bir koloni kurmuştur. Ancak XIV. yüzyıl sonlarına kadar Asya ülkeleri ile yaptıkları ticârette Suriye ve Anadolu yollarını tercih eden Venedikli tacirler için Trabzon kolonisi fazla önemli olmamıştır¹¹⁶⁶.

Komnenoslar, XIII. yüzyıl sonlarına kadar önce Karakurum'daki büyük Han'a sonra da İlhanlı Hükümdarına haraçgüzâr oldular¹¹⁶⁷. Bu nedenle Trabzon Rum İmparatorluğu özellikle II. Aleksios Komnenos döneminde (1297-1330)

¹¹⁶⁴İbrahim Tellioglu, "Trabzon Rum Devleti'nin Hıristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458)", **Uluslararası Tarih İncelemeleri Dergisi**, s: 39.

¹¹⁶⁵İbrahim Tellioglu, a.g.m. s: 39.

¹¹⁶⁶Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona ErişineI**, Ankara 2000, s:83.

¹¹⁶⁷Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", s: 150; İbrahim Tellioglu, "Trabzon Rum Devleti'nin Hıristiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458)",**Uluslararası Tarih İncelemeleri Dergisi**, s: 36. ; Murat Keçiş, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri",s: 150

ticârîçıkırları gereği önceliği kendilerine tabi olup cizye vergisi ödemekte olduğu İlhanlı Devleti'ne ve ikinci planda da merkez Moğol Kağanlığı geliyordu¹¹⁶⁸.

İlhanlı ticâretinin odak noktası Tebriz ile ticârî bağlantıları sağlayan Venedikli tüccârlar 1330 yılında Trabzon'da "Protovestiarios" adıyla bir memuriyet kurmuşlar ve böylece Tebriz'de soyulan, malları yağma edilen Venedikli tüccârlar için arabulucuk yapabilecek sağlam bir güvence sađlamışlardı¹¹⁶⁹.

Venedik Trabzon Kolonisini ticârî faaliyetlerinin yanısıra Katolikliği yayma amacıyla kullanmıştır. 1291'de açılan Cenevîz Konsolosluğu da bu tür faaliyetlerin yürütüldüğu yerlerden biriydi.

Trabzon Rumları'nın ithal ettiği tuz genellikle Kırım'dan gelirdi. Tuz ticareti Cenovalılar'm elindeydi. Cenovalılar bu ithalat işleminde ciddi anlamda kâr sağlıyordu. Kefe'de tuzun modi'si 1,75 "barikati" idiyse bu rakam Trabzon'da 3,5-5 aspron "barikati"ye çıkardı. Gemi ile tuz getiren Giacomo di San Remo, 2000 modi tuz için imparatorundan 5,5 bin Komnenos aspronsı almayı planlıyordu¹¹⁷⁰. Tuz vergileri Cenovalılar'a büyük paralar kazandırır ve Trabzon Rumları'nın hazineleri de tuzdan alınan komisyonlar ile zenginleşirken tuz kaynağının asıl sahibi Altın Orda Devleti'nin bu ticarettten herhangi bir kâr elde edebildiğine dair kayıtlar yoktur.

Trabzon Rumları ve Altın Orda arasındaki ticaret temelli ilişkilere örnek olarak Altın Orda Devleti'nin Karadeniz sınırlarında bulunan anforaların büyük bir kısmının Trabzon menşeli olması gösterilebilir. Anfora içki sunumunda kullanılan iki kulplu boğazı dar bir kaptır, Altın Orda sınırlarında bulunan anforaların

¹¹⁶⁸Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s:330.

¹¹⁶⁹Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXIV, Temmuz 2009., s: 172.

¹¹⁷⁰Michael Balard, **La Mer Noire et la Roumanie Génoise: XIIIe-XVe Siècles**, s: 64-80. Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:221.

tariflendirmesi net olarak yapılamasa da yazılı belgelerde Pontus şarabının önemli oranda kuzeye yani Altın Orda ülkesine ihraç edildiği bilgisini doğrulamaktadırlar.¹¹⁷¹

XIII. yüzyıl öncesinden beri tahıl, buğday ve ekmek Rus topraklarından gelirdi. Altın Orda sınırlarından buydağdan başka çavdar ve bol miktarda deri Trabzon Rum topraklarına gelirdi¹¹⁷².

Altın Orda Devleti ve Trabzon Rum İmparatorluğu arasındaki ticarî ilişkileri en net biçimde Trabzon Rumları'na ait paraların özellikle Kırım coğrafyasında yürütülen kazılarda bol miktarda ortaya çıkartılmış olması kanıtlamaktadır. Kırım Chersonesos'da farklı zaman dilimlerinde I. İonanes ve III. Manuel'e ait pullar, gümüş ve bakır paralar Sudak, Balıklava, Solhad ve Azak Denizi'nde bulunmuştur¹¹⁷³. Altın Orda toprakları içindeki Aşağı İtil'da ve kuzey Osetya'da da az miktarda Trabzon Rumları'nın paraları bulunmuştur. A.M Gilyevich'e göre, 1964 yılında Kırım Kersones'de yapılan kazılarda 2. ve 3. katmanda Bizans paralarının yanı sıra Trabzon Rumları'na ait paralar Altın Orda sikkeleri ile beraber bulunmuştur. Bu alanda ortaya çıkartılan paraların çoğu XII-XIV. yüzyıllara aittir.¹¹⁷⁴ Trabzon Rumları'ndan I. Manuel'e ait 38 madeni para, 2004-2005 yılları arasında Kiev Üniversitesi su altı arkeologları tarafından XIII. yüzyıl Trabzon ticaret gemisinin Noviy Svet (Kırım) koyunda bulunan batığında ortaya çıkartılmıştır¹¹⁷⁵. Altın Orda

¹¹⁷¹Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:220.

¹¹⁷²Sergey Pavloviç Karpov, a.g.e. s:221.

¹¹⁷³F. I. Uspenskiy, **Ocherki iz İstorii Trapezundekoy İmperii**, L. 1929, s:51.

¹¹⁷⁴AM Gilyevich, "Monety İz Raskopok Portovogo Rayona Khersonesa V 1963- 1964" 1971, s:76.

¹¹⁷⁵AM Gilyevich, a.g.m., s. 62., Sergey Pavloviç Karpov, a.g.e. s:215.

hâkimiyet sahasında ele geçirilen Trabzon Rumları'na ait çok sayıda madeni para bulunmaktadır.¹¹⁷⁶

H. Altın Orda Devleti'nin Bizans İle Ticârî İlişkileri

Bizans Karadeniz ticâretinde oldukça aktifti. Özellikle XI. yüzyılda Bizans Karadeniz'i kontrol altında tutuyordu. Altın Orda Devleti kurulmadan önce Bizans'ın Ruslar ile yoğun iktisadî münâsebetleri vardı. Bizans, XIII. yüzyıl başlarına kadar kullanılan Dnyeper Ticaret Yolu üzerinden Ruslar'a şarap, baharat, kuyumculuk ürünleri, cam eşyalar, lüks kumaşlar, kitap ve ikonlar satıyor; Ruslar'dan kürk, deri, kereste, bal, gümüş, silah hatta Doğu'nun ipeklileri gibi ürünler alıyordu¹¹⁷⁷.

Bizans ile ticaretin erken tanıklarından İbn Hurdadbih IX. yüzyılda Yollar ve Ülkeleri anlattığı el-Mesâlik ve'l-Memâlik adlı eserinde:

Rus tüccarları sahtiyan deri, siyah tilki kürkleri, Slav ülkesinin uzak kesimlerinden kılıçlar satın alıp Don Nehri yoluyla Bizans limanlarına gelirler. Bizanslılar onlardan gümrük vergisi alır. Sonra Sakalibe bölgesinin bir nehri olan Tennis nehrinde ilerlerler ve Hazar bölgesinin bir şehri olan Hamlic'e varırlar ve buranın melikine de bu malların 10/1'i oranında vergi verirler. Buradan Cercan denizine varırlar ve bunun kıyısında bulunan Ahabbu'ya çıkarlar. Cercan'dan ticaret eşyalarını develer üzerinde Bağdat'a taşırlar. Buralardan beraberlerinde Slav köleler de götürmektedirler. Bu kölelerin Hristiyan oldukları söylenmektedir. Bunlar için de cizye ödemektedirler, kaydını düşmüştür¹¹⁷⁸.

Altın Orda Devleti döneminde bu yoğun ticaret faaliyetlerinin geçmiş dönemlere nazaran azalmasına neden olan temel faktör Rus knezliklerinin kendi

¹¹⁷⁶Altın Orda topraklarında ortaya çıkarılan bu paralar konusunda A.L. Ponomarev tarafından kapsamlı araştırmalar yapılmıştır A.L. Ponomarev, **Den'gi Zolotoi Ordı i Trapezundskoi imperii**, Moskva 2002, 136-141-145.

¹¹⁷⁷İlyas Kemalöğlu, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:367.

¹¹⁷⁸İbn Hurdadbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler) Kitabı, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, İstanbul, 2008, s:130-131; İlyas Kemalöğlu, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:368.

aralarındaki hakimiyet mücadeleleri ve Bizans'ın Haçlılar karşısında aldığı darbeler nedeniyle her iki tarafın da siyasî buhranlar yaşamasıydı.

Ancak belirtmekte yarar var ki ticaretteki gelişmişliğine rağmen Bizans, Altın Orda Devleti kurulmadan önce Ruslar karşısında malî bakımdan gerilemeye başlamıştı. 907 yılında Rus lideri Oleg 2000 gemi ile başarıyla tamamlanan deniz seferi sayesinde Bizans'ı vergiye bağlamış ve Ruslar yararına ticaret anlaşması yapmıştı. Oleg öldükten sonra onun yerine geçenler vergi konusunda akılcı politikalar üretmediler Bizans'ın vergi yükümlülüğü fazla uzun sürmedi zaten Bizans o arada Rus hâkimleri ve halkı arasında din politikalarıda uygulamış ve Ruslar için dinî gerekçeleri iktisadî çıkarların önüne geçirmeyi başarmıştı.

İran ve Anadolu sahasında yeni kurulan İlhanlı Devleti ile dostane ilişkiler içerisinde olan Bizans İmparatoru VIII. Mihail, aynı zamanda Karadeniz kuzeyindeki Altın Orda Devleti ile de görüşmeler yaparak avantajlı duruma geçme imkânına sahipti. Bu siyasî ve ticarî fırsatı iyi değerlendiren Bizans sayesinde Altın Orda ile Mısır Memlûkleri arasında İstanbul vasıtasıyla uygun bir deniz ticâretyolu açılmıştır.

Altın Orda merkezi Saray şehrinde 1261 yılından beri Rus piskoposluğu bulunmaktaydı¹¹⁷⁹. Özyetgin Saray'daki Rus ruhanîlerinin Altın Orda'nun özellikle Bizans İmparatorluğu ile olan diplomatik ilişkilerinde hizmet ettikleri ve devletin idarî teşkilâtında dolaylı da olsa rol oynadıklarını belirtir¹¹⁸⁰.

Bizans 1261 yılında imzalanan Nymphion (Nif) Antlaşması ile Cenevîzlilere içinde Trabzon'un da bulunduğu pek çok Karadeniz limanında koloniler kurma

¹¹⁷⁹V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004,s:152. ; İlyas Topsakal, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve İslam Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s:70.

¹¹⁸⁰Melek Özyetgin, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği" Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s: 819-830.

imkânı vermişti. 1204 yılında İstanbul'un Latinler tarafından işgalinde Venedik önderlik ediyordu ve bunun sonucunda Venedik'in bölgedeki siyasî ve ticârî durumu daha da güçlenmişti. Bu süreçte İznik'teki Bizans yönetimini Latinlere karşı Cenevîzliler ile işbirliği yapmayı seçti. 1265 yılında Bizans imparatoru ile bir antlaşma yapan Venedikliler böylece 1204'ten önceki eski haklarını geri almışlardır. O zamana kadar Ege bölgesi ile sınırlı kalan Venedik ticâreti, 1268'de Karadeniz hububat pazarlarının Venedik tacirlerine açılması ile birlikte Venedik ticâreti Karadeniz bölgesini de ele geçirince daha da yaygınlaştı¹¹⁸¹.

Bizans'ın son döneminde İstanbul'un Türkler tarafında fethine kadar gelen zamana kadar Bizans ve Latinler arasında yapılan ticarete Cenevîzlilerin üstünlüğü göze çarpmaktadır¹¹⁸². Bizans, temel gıda maddesi olan buğdayı İtalyan şehir devletleri aracılığıyla Kırım coğrafyasından temin ediyordu¹¹⁸³. Latin tüccarların buğday ticaretini stratejik amaçlarla Bizans İmparatorluğu'na karşı kullanmak istediği zaman Bizans topraklarında özellikle de başkent İstanbul'da buğday sıkıntısı yaşanıyordu.

XIII. yüzyılda Altın Orda-Memlûk iş birliğine karşı İlhanlı-Bizans ve papalık arasında oluşan siyasî bir bloklaşma vardı. Kafkasya'da Altın Orda İlhanlı mücadelesinde İznik İmparatorluğu İlhanlı tarafını tutmayı ve bu yönde ittifak geliştirmeyi çıkarlarına daha uygun bulmuştu. 1260 yılında İznik İmparatoru Mikhail ve Hülagü arasında yapılan anlaşmayı 1262'de İstanbul'da yapılan gizli ittifak

¹¹⁸¹Özgür Yılmaz, "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2 (7), 2009, s: 361.

¹¹⁸²Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, s. 15-17.

¹¹⁸³Bruce Lippard, **The Mongols and Byzantium, 1243–1341**, Ph.D. dissertation (Department of UralicandAltaicStudies, Indiana University, December 1983, s:79.

anlaşması izledi. Bizans ticârî çıkarları bakımından Altın Orda & Memlûk ittifakına da açıkça cephe almamak için bu anlaşmayı gizli tutmayı seçmişti¹¹⁸⁴.

Altın Orda Devleti Memlûk Devletine Bizans ile iyi ilişkiler içerisindeydi. Yoğun diplomatik faaliyetler ile 1283-1341 yılları arasında Altın Orda ve Bizans elçileri Memlûk ülkesini birlikte ziyaret ettiler¹¹⁸⁵. Berke Han'ın İlhanlılarla savaşması, Kıpçak ülkelerinden gelip Mısır'da devlet kuran Memlûk Devleti ile arasında bir yakınlaşmaya sebep oldu. Memlûk Sultanı Baybars ile dostluk kuran Berke Han, Bizans'la da ilgilenmeye başladı. 1265 yılında, yeğeni Nogay'ın komutasında 20 bin kişilik bir orduyu Tuna'nın güneyine geçirdi. Bizans ordusunu yendi ve imha etti. Bu seferi ile İstanbul'da esir bulunan II. Keykavus'u da kurtararak Kırım'a götürdü¹¹⁸⁶.

Altın Orda-Memlûk iş birliğinin Boğazlar üzerinden gerçekleştirilmesi, İlhanlı Devleti'nin Anadolu'daki nüfuzu ve Batı dünyası ile mevcut ilişkileri dolayısıyla Bizans'a baskı yaparak bu iki devletin bağlantısının zaman zaman kesilmesine yol açmışsa da Altın Orda'nın Bizans'a baskısı genelde Boğazlar yolunun açık tutulmasını sağlamıştır¹¹⁸⁷.

¹¹⁸⁴İlyas Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri", **Karadeniz Araştırmaları**, IV, 2005, s. 3-21.

¹¹⁸⁵Bruce Lippard, **The Mongols and Byzantium, 1243-1341**, s:212-213.

¹¹⁸⁶Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus'un hapsedildiği Enez Kalesi önlerine gelen Altın Orda kuvvetleri burada yağma ve talan yaptılar. Berke Han'ın askerleri kaledekileri teslim olmaya zorladılar ve eğer teslim olmazlarsa Enez Şehri'nin yakacaklarını söylediler. Kaledekiler Altın Orda kuvvetleri ile anlaşma yapmak zorunda kaldılar ve II.İzzeddin Keykavus'u onlara teslim ettiler. Çağdaş Bizans kaynağı Pachymeres bu kurtarma hareketinin Bizans'taki yansımalarını ve Altın Orda komutanı ile yapılan anlaşmanın şartını anlatmaktadır. Pachymeres'e göre kaledekiler Tatarlar ve Bulgarlar ile anlaşma yaptı...yapılan anlaşmanın şartı şuydu: Sultan alınıp gidilecek, diğerlerinin canlarına dokunulmayacak. Anlaşma yapıldı ve Tatarlar sultanı alıp gittiler. Hazineyi veya başka bir şeyi talep etmediler" Pachymeres Georges; **Relations Historiques**, Fransızca yayına hazırlayan: Vitalien Laurent, v: XXIV / 1, Paris 1984 s:306-312; **Pachymeres Georges, Bizanslı Gözüyle Türkler Pachymeres Georges'in "Relations Historiques" adlı Eserinde Yer Alan Türkler İle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi**, Çeviren: İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s:47.

¹¹⁸⁷Virgil Cicolitan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:241-243.

Bizans, henüz Altın Orda Devleti'nin kurulmadığı XI. yüzyılda bile Ruslar ile yoğun ilişkiler içindeydi. Bu dönemde çok sayıda mimar, ressam, zanaatkâr, özellikle değerli kumaşlar, maden aletler, elbiseler, şarap, çeşitli tıbbi bitkiler, mermer vb getiren tüccarlar¹¹⁸⁸ bu ticarî faaliyetlerine Altın Orda döneminde de devam ettiler.

Altın Orda Hanları, Bizans ile ilişkilerinin geliştirilmesinde Saray'daki Rus piskoposluğunu bir araç olarak kullanmışlardır. Saray'daki Rus piskoposluğunun kuruluşu, 1261'de Bizans İmparatoru Mikhail Paleolog'un İstanbul merkezli imparatorluğunu yeniden toplarlama ve Haçlıları topraklarından atma tarihine denk gelmektedir¹¹⁸⁹.

1271'de Altın Orda kuvvetleri, Kırım'ı bağımsız biçimde yöneten ve kendi adına elçi gönderip antlaşma imzalayabilen Berke Han'ın yeğeni nüfuzlu kumandan Emîr Nogay idaresinde Trakya üzerine büyük bir akın düzenledi. Bu olay üzerine, Bizans İmparatoru VIII. Mikhail, Altın Orda Hanlığı ile ilişkilerini düzeltmek için uğraştı ve ertesi yıl Nogay ile bir dostluk antlaşması imzaladı. İmparator Kızı Euphrosyne'yi Emîr Nogay'a verip çehiziyle birlikte ona kıymetli hediyeler yolladı; bu tarihten itibaren Altın Orda-Bizans ilişkisi olumlu bir seyir takip etti¹¹⁹⁰.

Kazılarda ortaya çıkartılan buluntulara göre Altın Orda döneminde kullanıldığı anlaşılan Bizans menşeli mutfak gereçleri çeşitli sırlı kap ürünleri, kil çanak çömlek grubu Altın Orda ve Bizans ticarî ilişkilerine örnek teşkil etmektedir¹¹⁹¹.

¹¹⁸⁸M.V. Levchenko, **Bizans Tarihi**, Çev: Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007, s:221.

¹¹⁸⁹Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev: Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s. 387-430.

¹¹⁹⁰İlyas Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", **Karadeniz Araştırmaları**, IV (Kış 2005), s. 3-21.

¹¹⁹¹Sergey Bocharov- Andrei Maslovskii, s: 25-26.

Altın Orda ve Bizans ekonomik ilişkileri adına belirtilmesi gereken bir diğer konu Mikhael Paleologos döneminde 1267 yılında Nogay Han'a her yıl 300 atlas elbise gönderme yükümlülüğüdür¹¹⁹².

I. Altın Orda Devleti'nin Bulgarlar ile İktisadî ve Ticari İlişkileri

1236 yılında ilk Altın Orda Hanı olarak bilinen Batu Han'ın idaresindeki Moğol kuvvetleri tarafından Bulgar şehri ele geçirilmiş ve kısa bir süreliğine Altın Orda Devleti'nin ilk başkentliğini dahi yapmıştır. Marko Polo'nun verdiği bilgilere göre ilk Altın Orda parası da yine Bulgar şehrinde darp edilmiştir.

Bulgar hakkında ilk ve en kapsamlı bilgileri veren tarih kaynağı X. yüzyılda kaleme alınan Ahmed İbn Fadlan Seyahatnâmesi'idir. Bulgaristan'ın Moğol öncesi dönemde pahalı kürk ve kaliteli derinin önemli oranda ana tedarikçisi olduğu bilinmektedir. Bulgar, Altın Orda devrinde büyük bir ticaret ve ekonomi merkezi olarak gelişimini sürdürmüş ve XIV. Yüzyılda "Altın Çağı"nı yaşamıştır.

Bulgaristan 1242 yılında Tatar istilasını hafif yıkımla atlatsa da Altın Orda hanlarına haraç ödemek ve Tatar egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır¹¹⁹³. Rubruck 1253 yılında Bulgarların hâlâ Tatarlara haraç ödediğini belirttiğine göre bu vergi yükümlülüğü uzun süre devam etmiştir. Bulgarların Tatar ordusuna asker göndermek gibi yükümlülükleri olup olmadığı veya ödenen vergilerin kapsamı hakkında detaylı bilgiler bulunmasa da İstvân Vasary'e göre bu tâbiyet oldukça gevşektir¹¹⁹⁴.

¹¹⁹²El Mufaddal en-Nehcü's-Sedid, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev: İzmirli, s: 326.

¹¹⁹³A. H. Halikov, *Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya*, İzdatelystvo Yayınları, Kazan 1994, s:30.

¹¹⁹⁴İstvân Vâsâry, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler*, Çev: Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,2008, s:83.

İstván Vasârî'ye göre Balkanlar'da Tatar etkisi 1242 yılındaki büyük Tatar fetihlerinden Canibek Han'ın iktidarına kadar yani yüz yıldan fazla sürmüştür; Berdibek Han'ın ölümünden sonra yaşanan kargaşa ortamında Tatarlar'ın Balkanlar'a ilgisi ve etkisi tamamen kaybolmuştur¹¹⁹⁵. Bulgar topraklarında Altın Orda hâkimiyetinin ne zaman sona erdiği konusunda da bilgi veren tarih kaynakları yoktur ancak Tatar hanlarının sikkeleri 1360'lı yıllara kadar kullanılmaktaydı. Altın Orda hâkimiyet döneminde Karadeniz sahiline açılan Akkirman, Kırım'daki Ceneviz kolonileri ile sıkı ticarî ilişkiler kurmuş olan, önemli bir ticaret limanıydı. Bu ticarete ihraç edilen başlıca ürün zahireydi. Akkirman kazılarında çıkan buluntulara göre kentte el sanatları ve ticaret ile uğraşan Orta Asyalı tacir sayısı oldukça yüksekti¹¹⁹⁶. Bulgar'da zanaat oldukça gelişmişti. Bu zanaat dalları arasında taş oymacılığı, deri işlemeciliği ve çömlekçilik en çok dikkati çeken alanlardı.

Altın Orda tahtında yaşanmaya başlayan siyasî istikrarsızlık, 1360'lı yıllardan itibaren, Bulgar yerleşiminin sosyal ve ekonomik yaşantısına da büyük bir darbe indirmiştir. Yaşanan taht mücadeleleri esnasında Altın Orda Hanı Bulat Timur tarafından 1361 yılında Bulgar şehrinin yakılması, şehrin zengin kültürel ve ekonomik birikimine büyük bir darbe indirmiştir. Bununla birlikte Bulgar'daki asıl tahribat 1395 yılında Timur'un seferleri yüzünden yaşanmış; kent yakılıp yıkılmıştır.

J. Osmanlı Devleti ile İktisadî ve Ticari İlişkileri

Altın Orda Devleti'nin Osmanlı Devleti ile ticarî münasebetleri genel çerçevede olumlu başlamış ve uzun yıllar iyi bir şekilde ilerlemiştir. Toktamış

¹¹⁹⁵ İstván Vâsâry, a.g.e. , s:81.

¹¹⁹⁶ İstván Vâsâry, a.g.e. s:173.

Osmanlı Devleti ile iyi komşuluk münasebetleri kurmuş, Bayezid'e elci-keleciler göndermiş, ticaret kervanları da yollamıştır¹¹⁹⁷.

Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid ve Altın Orda hanı Toktamış Han'ın her ikisinin de Timur tarafından büyük bir tehlikeye maruz kalmaları üzerine Osmanlı Devleti'yle Altın Orda arasında yakın bir dostluk gelişmişti¹¹⁹⁸. Her iki memleketten karşılıklı elçiler ve tüccârlar gidip gelmeğe başladılar.

Her iki devlet için de ortak bir tehdit olarak ortaya çıkan Timur istilâsı Altın Orda Hanlarıyla Osmanlı sultanlarının, sonraları da iyi münâsebetleri devam ettirmelerini sağladı. İkinci Murad döneminde daha ilerlemiş bir dostluk mevcuttu. Fatih Sultan Mehmed döneminde Doğu ticâret yolları ve Karadeniz ticâreti artık Osmanlı kontrolündeydi.

Altın Orda Hanlarından olup sonra Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammed'in, II. Murad'a ve sonraki Hanların Fatih Sultan Mehmed'e gönderdikleri bitikleri Altın Orda Osmanlı ilişkilerini aydınlatmak bakımından önemli kaynaklardır. Uluğ-Muhammed Han'dan sonra da Altın Orda Hanlarının Osmanlı sultanları ile yazıştıkları bilinmektedir¹¹⁹⁹.

Osmanlı Devleti'nin kurulması, özellikle Trabzon ve Kırım'ın fethinden sonra Karadeniz de dâhil Yakın Doğu'nun önemli bir gücü haline gelmesi Karadeniz'in durumunu etkilemiş ve Karadeniz II. Mehmet ve II. Bayezid'in fetihlerinden sonra bir Türk gölü haline gelmiştir.XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı

¹¹⁹⁷Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s:139.

¹¹⁹⁸Akdes Nimet Kurat; a.g.e. s:137.

¹¹⁹⁹Altın Orda hanlarının Osmanlı sultanlarına gönderdikleri mektuplar "bitik" olarak değerlendirilir. Orhun abidelerinde de "bitig" şeklinde geçen bu tarz belgelerin genel bir üslûbu vardır bu yazı ve namelerin sonunda "yazıldı" yerine hep "bitildi" sözü, "yazıcı" yerine de "bitikci" tabiri kullanılmıştır. Osmanlı Altın Orda Devletleri arasında yapılan tüm mektuplaşma, yarlık ve bitikler için bkz: Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, İstanbul 1940, s.6-36.; Mirkasım A. Usmanov, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Çoçu Ulusu'nun Osmanlı Devletiyle Kañçılara İşlerindeki Temaslarının İncelenmesi Üzerine", **X.Türk Tarih Kongresi**, C.III, Ankara 1991, s.904.

sultanları artık çok haklı bir unvânı taşıyorlardı, Osmanlılar artık "Karaların ve denizlerin sultanı" idi.

Altın Orda Hanları ve Osmanlı sultanları arasındaki ilişkileri saptayabilmek adına günümüze kadar iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Altın Orda Hanı Mahmud'un Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği 10 Nisan 1466 tarihli bitik ile Altın Orda Hanı Ahmed'in Fatih Sultan Mehmed'e gönderdiği Haziran 1477 tarihli bitiktir. Mahmud Han'ın bitiğinin metninden Altın Orda'nın Osmanlı ile diplomatik ve ticârî ilişkilerin köklü geçmişinden dem vurarak yazdığı ifadelerden ticaret faaliyetlerinin devam etmesini istediği anlaşılmaktadır:

...Evvelki Han babalarımızın yerini bağışlayıp vermişken, evvelki eyilerimizin adetiüzere elçi-keleçilerimiz gidip-gelip, bazirgân-ortaklarımız yürüşüp, sağhk ve (düzenliği) öğrenelim derken, bir çok işler olduğu cihetle, adamımızın oraya varamayışı o sebebden idi... bu günden sonra birçok evvelki eyilerimizin dostlukların artırıp, aramızda çok eyiliklerimiz arta; dostluğumuzu bundan sonra ziyade kılarak, eyi kimselerimiz gider gelir ise, iraktakişitir, yakındaki görür...¹²⁰⁰

Altın Orda Devleti'nin en önemli ihraç ürünlerinden biri olan kürk, Osmanlı'nın ilk sultanları zamanında pek tercih edilmese de Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren Osmanlı Devleti'nde kürkün yaygın olarak kullanılmaya başladığı ve kürk ticâretinin bir hayli geliştiği bilinmektedir. Bu ticâret büyük oranda iç piyasanın kendi üretimi olmayıp, daha çok ithâlât yoluyla sağlanıyordu. Rus tüccârlar XV. Yüzyılda, kürk ticâreti için Bursa'ya da gelmeye başladılar¹²⁰¹. XVI. yüzyılda Avrupa'nın gelişmesinden önce Osmanlı şehirleri samur ve tilki derileri için başlıca pazardı.

¹²⁰⁰Yarlık metni için: Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler**, s. 6-7; ayrıca bkz: İlyas Kamalov, İlknur Mirgaliyev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", **Gazi Akademik Bakış** Cilt 2, Sayı 3 Kış 2008, s:193.

¹²⁰¹Janet Martin, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s:224.

Altın Orda ve ardından Kırım Hanlığı ile yapılan köle ticâreti Osmanlıların son zamanlarına kadar devam etmiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yöneticileri gereğinden fazla olan kürk ticâretini sınırlamak ve kürk miktarını garanti etmek için tüccârları görevlendirmiş ve ellerindeki malları satın almışlardır. XVI. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı tüccârları önemli ölçüde yabancı rekabeti kesmek için mümkün olduğunca kürk ticâretini ele geçirmeye ve Osmanlı Devleti'nin kontrolünde kürk ticâretinin büyük kârlarını korumaya çalıştılar¹²⁰².

Altın Orda Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilere örnek teşkil eden 14 Mart 1428 tarihli bir bitig'de geçen “*Evvelki Han ağalarımız (ile) Sizin Rum vilâyetinin Sultan atalarınız elçi sözcü gönderişip, hediye selam alışıp, bazirgân ortak (tüccâr ve hissedar) yürüşüb iyi varış geliş kılırlar imiş (iyi münasebetlerde bulunurlarmış)...*”¹²⁰³ İfadesi konumuz bakımından dikkate değerdir.

Bu olumlu ilişkilere rağmen Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı hariç Altın Orda Devleti ve diğer mirasçıları ile ticârî bakımdan fazla ilgilendiği söylenemez.

K. Altın Orda Devleti'nin Kuzey Batı Ticaret Yolundaki Ülkeler ile İktisadî ve Ticari İlişkileri

Bu başlık altında Altın Orda Devleti'nin Litvanya, Lehistan, Almanya, Polonya, Ukrayna ve Moldova ile ticarî ilişkileri incelenecektir. Her bir ülke için ayrı başlık açılmasına gerek duyulmadan "Batı Ticaret Yolu"nda yürüttüğü ticaret değerlendirilmeye çalışılacaktır.

¹²⁰²Zeki Tekin, “Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti”*Türkler Ansiklopedisi*, C. X. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754-763.

¹²⁰³Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzeyi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, s. 14; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 138.

Bilindiği üzere Batu Han döneminde Moğol ordularının bir kolu da Lehistan'ın güney eyaletleri üzerinden, Silezya'ya kadar ilerlediler. Altın Orda Devleti, Lehistan (bugünkü Polonya) ve Litvanya'yı vergiye bağlamıştı. Lehler Altın Orda vergi sistemini "*i który nakładał podatki nawet na kury*"¹²⁰⁴ yani tavuklardan bile vergi alıyorlardı diye eleştirirlerse de Batu Han döneminde Lehler tarafından ödenen vergi tür ve miktarını net olarak veren,günümüze dek ulaşabilmişbir tarihî kaynak (mevcut bilgilerimize göre) bulunmamaktadır.

Akdes Nimet Kurat'a göre Moskova knezliğinin tedricen yükselmesi ve tehlikeli hale gelmeye başlaması üzerine, Altın Orda ile Litvanya-Lehistan arasında Ruslar'a karşı bir cephe oluşturulması planlanmıştır¹²⁰⁵. 1390 yılında Lehistan ve Litvanya birleşmişti ve bu birleşimin ardından ortaya çıkan Litvanya Büyük Dukalığı XIV. yüzyılda Avrupa'nın en geniş sınırlarına sahip devletlerinden biriydi, o dönemde Belarus, Ukrayna, Polonya ve Rusya'nın bir bölümü Litvanya Büyük Dükalığı'nın egemenliğindeydi¹²⁰⁶.

Timur, 1391 yılında Toktamış Hân'ın üzerine yürüdü ve onu yendi. Canını zorlukla kurtarabilen Toktamış Hân, Memlûk Sultanlığı ve Litvanya Büyük Prensiği'nden yardım istedi. Büyükprens Vitaustas'a sığındı ve ardından 1397'de bir çok Tatar Litvanya'ya gelmeye başladı.

Polonya-Litvanya sınırlarındaki Tatarlar'ın iktisadî faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler yoktur. Bu saha hakkında tarihi belge niteliğindeki Risale-i Tatar-ı Leh isimli eser, 1557-1558 yıllarında hac için Mekke'ye giden Litvanyalı bir Tatar'ın XVI. yüzyıl sonlarında kaleme aldığı ve Kanunî Sultan Süleyman'a takdim edilmek

¹²⁰⁴Jerzy Kępkiewicz, Leszek Podhorodecki. Warszawa, **Kulikowe Pole 1380**, 2. baskı, 2008, s: 18.

¹²⁰⁵Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s:137.

¹²⁰⁶J. Pelenski, 'The Contest Between Lithuania-Rus and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe', **Archivum Eurasiae Medii Aevi**,

üzere hazırlamış olduğu bir kitapçıktır. Söz konusu risale daha geç tarihi bilgiler verse de elde mevcut en erken tarihli kaynaklardan biri olması bakımından önemlidir. Risale müellifinin, bu sahadaki Tatarlar'ın meşgul oldukları işler ve meslekleri hakkında verdiği bilgilere göre ağırlıklı bir nüfus dericilik, bahçıvanlık, serraciye ve arabacılık yapmaktaydı. Kırım sınırına yakın sahada yaşayan bazı arabacıların Kırım'dan basma, bez, kemer, havlu gibi Türk malları getirerek Litvanya'daki müslümanlara veya başkalarına sattıklarını belirtmiştir¹²⁰⁷.

Litvanya XIV. yüzyılın son çeyreği ve XV. yüzyılın başlarında Karadeniz ticaretine katılmaya başlamış; özellikle Litvanya Kralı Vithold ve Altın Orda Hanı Toktamış Han arasında yapılan ticarî işbirliği tüccarların mal değış-tokuşu konusunda rahatlamalarını sağlamıştı. Bu ticaretin gelişmesinde Litvanya'da yerleşmiş olan Tatarlar'ın önemli bir etkisi vardı¹²⁰⁸.

1393'te Toktamış Han Litvanya- Lehistan Kralı Yagayla'ya bir mektup göndermiştir. Toktamış Han, Moskova'dan sonra Litvanya ve Polonya tarafında da durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. 1393 yılında Lehistan kralı Yagayla'ya gönderdiği yarlıkta Moskova ile Lehistan arasında anlaşmazlık konusu olan toprakları ona vereceğini, ancak kendisinin hakimiyetinin tanınmasını ve vergi verilmesini istiyordu. Bu durum Slav prenslikleri üzerinde Toktamış'ın gücünün devam ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir¹²⁰⁹. Bu yarlıkta Yagayla, Toktamış Han'ı tanıdığını belirtmiştir. Bu arada Toktamış Rusya'yı vergiye

¹²⁰⁷V.D.Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:115.

¹²⁰⁸Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 53.

¹²⁰⁹Özyetgin, A. Melek, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi**, Ankara 1996, s: 2-3.

bağlamıştı. Yarlık aynı zamanda Toktamış'ın Slav Prenslikleri'ne hâkimiyetinin de belgesidir¹²¹⁰.

Altın Orda hanı Toktamış tarafından,Litvanya Dükü'ne 1391 yılında Uygur alfabesi ile Harezmi Türkçesi ile yazılmış mektubun metni içinde Kıpçak dilinde kelimeleri de barındıran Türk dilinde yazılmış bir yarlık verilmiştir. Polonya ve Litvanya Büyük Dükü kralı Władysław II Jagiello'ya verilen belge iyi korunmuş ve bugün hâlen Varşova Devlet Arşivleri'nde (AGAD) muhafaza edilmektedir. Metinde, Altın Orda hanı topraklarına Timur baskınlarına rağmen, iç ve dışarıda mücadeleyi kazanışını tekrar (ulus Uluğ) onun büyük ulusundaki hâkimiyetini sağlamasının mümkün olduğunu, sadece "Yagaylo" isimli yoldaşını bilgilendirir. Han, vergi Cengiz Han için çalışan ortakları kurtarmak için ve devletin resmi tüccârlarına yolları yeniden açmak konusundaki fikrini desorar. Litvanya, tahtını yeniden ele geçirmeye çalışan Toktamış'a yardım etmiştir.Altın Orda Hanlığına ait Deşt-i Kıpçak sahasında hâkimiyeti ele alan Toktamış Han, Kıyat Mamay'ı yendiğini ve Altın Orda tahtına oturduğunu bildirmek üzere, Moskova ve Slav prensliklerine elçiler göndermiştir. Gönderilen elçiler, bu prenslere haber ve emir mahiyetinde fermanlar sunmuşlardır. Bu dönemden günümüzde muhafaza edilen belgelerden biri Altın Orda hanı Toktamış'ın Litvanya Büyük Dükü Jagiello'ya (Yagaylo) gönderdiği 1393 tarihli Uygur harfleriyle yazılmış Türkçe ferman metnidir. Bu tarihî kaynakta da Litvanya Büyük Dükü tarafından ödenmesi beklenen vergi ve haraç net olarak belirtilmemiş sadece "*bizge baqar èllerning cıqışların cıqarub*"ifadesine yer verilmiştir. Çıkış, vergiler bahsinde daha detaylı ele aldığımız üzere vassal devletlerin halkından alınan vergiler için kullanılan genel bir addır.

¹²¹⁰Özyetgin, a.g.e. s: 2-3.

Litvanya sahasında iktisadî bakımdan ilginç olan nokta şudur ki Altın Orda (ve aslında Cengiz Han'dan beri tüm Moğollar) din adamlarını haraç ve vergilerden muhaf tutmasına rağmen burada din adamlarından da haraç alınmıştır.1401 yılında, Kamanec'e de '[Kamieniec Podolski] Dominik keşişlere verilen vergi muafiyet belgesinden anlaşıldığına göre bu sahada din adamları bile 1401 yılına kadar "*Tributum Thartharorum*" adıyla bilinen bir dizi haraç ve vergiyi ödemekle yükümlü tutulmuşlardı¹²¹¹. Ancak bu haraç ve vergilerin miktarı bilinmemektedir.

Litvanya'ya Altın Orda tarafından gönderilen bir yarlık da Mamay'a aittir ancak bu belge kayıptır. Bahsi geçen bu belgede Mamay, Litvanya'nın yeni dükü Algirdas'a, kendisine haraç ödenmesi şartıyla (daha önce Algirdas tarafından fethedilmiş olan) güney Ruthenian bölgesini bırakacağını belirtiyordu.

1370-1444 yılları arasında Polonya, Macaristan ve Litvanya ile birlik dönemi yaşadı. Artık daha güçlü bir Litvanya vardı. 1395'te Timur Altın Orda üzerine akınlar yapıp İtil üzerinde başkent Saray'ı yerle bir ettiğinde Litvanya müttefik olarak önem kazanmıştı.

Altın Orda Litvanya iktisadî ilişkilerini aydınlayabilecek bir diğer yarlık, 1397 yılında Litvanya dükü Vytautas'a gönderilmiştir. Bugün mevcut olmayan bu yarlık hakkında Antoni Prochaska tarafından bazı bilgiler verilmektedir. Bu metinde Toktamış Timur Kutlug'u yeneceklerini, Tatar arazilerinde onun hanlığını servet ve malını böleceklerini, Trans-Yayık'ta, Astarhan'da, Kırım'da bulunan Azak ve Kefe'de¹²¹², tüm sahil şeridi ve Kazan'daki tüm topraklarının ve hanlığın onun olacağını söylüyordu. 1397 yılında Vytautas ve Toktamış Don Nehri'ne kadar uzanan ortak bir sefer yaptılar. 1398'de müttefikleri Karadeniz kıyısına kadar akınlar

¹²¹¹**The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy**, Edited by: Suraiya Faroqi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene, s: 7.

¹²¹²**The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy**, s: 7-8.

yaptılar, Kırım'da çeşitli kaleleri işgal ettiler. 1406 yılında Vytautas ile Yagayla zamanındaki vassallık bağları yenilendi

1411 yılının sonbaharında Lehistan elçileri Papa XXII. İoann'dan Tatarlar'a karşı Haçlı seferlerin yapılmasını istemiştir.

Geç XIV. yüzyılda Tatarlar Litvanya Büyük Dükalığı topraklarında yerleşimciler olarak görünür. Litvanya'nın ilk yerleşimcileri Tatar göçmenleri askerî amaçlı olarak Altın Orda siyasî faaliyetlerinin sonucunda buraya gelmişlerdi. Büyük ölçekte Tatar kolonizasyonu Vytautas hâkimiyet döneminde başladı. Bu dönemdeki Tatar kolonizasyonunun siyasîve ekonomik etkileri oldu. O zaman Vilnius, Trakai, Slonim'de, Grodno, Novgrodv Kolnary, Mereszlany, Prudziany veya Sorok Tatary Niemież merkezlerinde oluşan büyük kümeler halinde bulunuyordu¹²¹³.

XIII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIV. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda Devleti'nin "Batı Ticaret Yolu" üzerindeki ülkeler ile ticareti K. Kheller ve Azat Mekhametgaliyevich Aslanov tarafından çalışılmıştır¹²¹⁴. Batı Avrupa'da deniz ve kara ticaret yollarının çoğu Altın Orda Devleti kurulmadan önce de mevcuttu. İtil Bulgarları ve Kiev Rusları Batı ticaret yolunu kullanıyordu. Altın Orda Devleti kurulduktan sonra da bu yöndeki birkaç ticaret yolunun aktif biçimde işlemeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu yollardan ilki XIII. yüzyıla kadar kullanılmaya

¹²¹³Litvanya Büyük Dükalığı topraklarında Tatar yerleşimlerinin zirve dönemi XV. yüzyılın ikinci yarısında ve esasen XVI. yüzyılda gerçekleşmiştir. Tatar, kaynaklardan öğrenilebildiği kadarıyla eski yerleşim gibi Vilnius, Grodno, Slonim'de, Navahrudak, Minsk, Trakai gibi önemli şehirler ve ticaret yollarının yakınında yer alan Eski yerleşim Kolnary, Mereszlany, Prudziany, Waka vardır. Lehistan'a yerleşen Tatar göçmenler bugün Lipka Tatarları adıyla bilinmektedir. Artur Konopacki, "Tatarzy w Rzeczypospolitej", ayrıca bkz: Ataullah Bogdan Kapanski, "Ortaçağın Sonlarında Kırım Hanlığı ve Polonya-Litvanya Birleşik Kraliyeti'nde Müslüman Yerleşim Alanları 1", **Yesevi**, Sayı:18, Haziran 1995, s.14-16.

¹²¹⁴Kheller K. "Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom", **Istochnikovedeniye İstorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı). Ot Kalki do Astrakhani. 1223-1556**, Kazan, 2001. s. 111-129. Azat Mekhametgaliyevich Arslanov, "Sukhoputnyy e Torgovyy e Marshruty v Zapadnoy Torgovle Zolotoy Ordı Vtoroy Poloviny XIII Pervoy Poloviny XIV. V.", **Istoricheskiye Nauki i Arkheologiya**, 2014. № 6 (44), s.: 15-18.

devam edilen Kiev ve İtil Bölgesi'nde Alman sanayi merkezlerinin bulunduğu yoldu. Altın Orda Devleti'nin Hansa Birliği ülkeleri ile de ticareti vardı. Kuzeyde Almanlar Hansa ticarî birliği sayesinde Kuzey Denizi ve Baltık Denizi'ni ticarî bakımdan canlı hale getirmişlerdi. Ancak daha sonra Rus beylikleri sınırlarında Batı malları üzerinden yüksek oranda vergi alınca kendi ülkeleri üzerinden Doğu mallarının yeniden ihracat kârında ciddi bir azalma oldu, Batılı tüccarlar için bu ticaret artık ikna edici düzeyde kârlı olmuyordu.

İtil Bölgesinde ikinci ticaret yolu, Kırım ve Azak Denizi'nden değil doğrudan geliyordu. Erken XIV. yüzyılda Batılı tüccarlar Kiev-Dnyeper üzerinde güney yolu kullanıyordu. Burada bulunan Kuchugurskoe Höyüğü, Tavani, Samara Nehri gibi kale yerleşimleri ortaya çıkartıldı¹²¹⁵. Bu yol kullanılarak Tana ve Kefe'ye Rus Beylikleri üzerinden samur, kunduz, sansar, ermin, tilki, vaşak, sincap, kürkler, bal, balmumu ve her çeşit deri ihraç ediliyordu. Bugün Ukrayna'nın batısında bulunan Liviv ve Naibol ve Altın Orda sahasında Solhat arasında yani Kuzey Karadeniz arazi yolunda doğrudan bir ticaret rotası olduğunu gösteren en erken tarihli kayıt 14 Mart 1344 tarihli Lviv ve Krakow üzerinden İtalya'ya bağlı birlikler arasında ticaret yapıp dönmekte olan tüccarların Canibek Han tarafından Azak Denizi yakınında Tana'da kuşatılmasına ilişkin kayıttır. Tüccarlar daha sonra Tavani yakınlarındaki Dinyeper Nehri'ni geçerek Belgrad'dan Kamanej, Podolsky, Trebovol, Zolochev yerleşimi, Kosteshty ve Eski Orhei (Yeni Şehir)'e geçmiştir. Dinyester üzerinde Belgrad'da Ak-Kirman üzerinden Karadeniz kıyısı boyunca Lviv ve ardından Polonya ve Alman Şehirlerine erişim mümkündür. Bu yolu kullanmış olan birçok tüccar ve seyyah tarafından belirtildiği gibi mümkün olan en kısa sürede Rus Beylikleri ve Galiçya

¹²¹⁵Azat Mekhametgaliyevich Arslanov, "Sukhoputnyy e Torgovyy e Marshruty v Zapadnoy Torgovle Zolotoy Ordy Vtoroy Poloviny XIII Pervoy Poloviny XIV. V.", **Istoricheskiye Nauki i Arkheologiya**, 2014. № 6 (44), s: 15-18.

Volyn prensliği başkentine ulaşılmaktaydı. Böylece Lviv kenti Altın Orda ve Doğu tüccarlarının çoğu için nihayî hedef noktasıydı. Lviv'de sınırlı da olsa sağlam bir depo mevcuttu. Tüm ziyaretçiler şehirde belli bir süre (genellikle 14 gün) kalmak ve yerel tüccar ve vatandaşlara getirdikleri malları toptan sergilemekle zorunlu kılınmıştı. Lviv tüccarlarına belirtilen sürenin bitiminden itibaren satılmayan malları ile gitmeleri için izin verilirdi. 1375 yılında oluşturulan Katalan Atlası üzerinde Altın Orda'ya Batı ile ticaret yaparken Lviv'de mallarını depolamaları bakımından aracılık rolü verilmişti. Batı Avrupa'da iki yol vardı bunlardan ilki olan Lviv-Krakow arasında bulunan rota altı gün sürüyordu. Bir diğer yol Karpat Dağları'ndan geçerek Orta Avrupa ülkeleri ile ticaret imkânı veriyordu. Krakow'da da bir depo mevcuttu.

Orta Avrupa ve Altın Orda pazarlarında malların taşınması için bir başka yol Flander ve Kuzey Almanya, Poznan ile çok daha kısa bir yoldu. Bu yolda gümrük çok daha az olduğu için tüccar bu yolda çok daha kârlı ticaret yapma fırsatı buluyordu.

Lviv'de Doğu malların çok az bir kısmı yerel halk tarafından satın alınıyor geri kalan kısmı İtalya'da, Polonya, Slezya, Pomeranya, Flander, Nuremberg gibi Almanya'nın Batı bölgelerine gönderiliyordu. Ak-Kirman Lviv ile Altın Orda'nın ticaretinde aracı rolü üstleniyordu.

Venedik tacir ve seyyahları Batı yollarında satılan mallar arasında çok sayıda sığır olduğundan söz etmektedir. Örneğin Giosafat Barbaro at, sığır, deve, koyun sürülerinin satıldığını kaydetmiştir. İnek ve boğalara Batı'da büyük bir talep vardı. Batı yollarında ayrıca kadife, ipek, halı, inci, mücevher, baharat, hoş kokular, gibi Doğu malları, Rusya içlerinden kürkler, ekmek, bal, balmumu, kereste, el sanatı

ürünleri, şarap, tıbbî maddeler taşınıyordu. Bu Doğu malları Lviv üzerinden Krakow, Poznan, Wroclaw, Torun ve Orta Avrupa'nın diğer kentlerine dağıtılıyordu.

XIV. yüzyılda Lviv'de ikâmet eden çok sayıda Cenevizli köle satışı ile ilgileniyordu. Köle ticaretinin dışındaki tacirler balık ve tuz işi ile meşguldü. Polonya, Batı Prusya, Flander, İngiliz ve Silezya kumaş, el sanatı ürünleri de burada satılıyordu. Bu ürünler Altın Orda Kırım pazarlarına, Azak Denizi ve İtil Bölgesi'ne götürülüyordu. Altın Orda başkenti Saray Selitrennoe'de¹²¹⁶ 1997 yılında yapılan kazılarda XIV-XVII. yüzyıla ait çok sayıda Batı ticaret mühürleri bulunmuş olması Altın Orda Devleti'nin Batı ülkeleri ile ticaretini kanıtlar niteliktedir¹²¹⁷.

Lviv ve Altın Orda kentleri arasındaki ticarete Tatar tüccarların yanı sıra Ermeni tüccarlar da çok aktif roller oynamaktaydı.

XIV. yüzyıl ortalarından itibaren "Tatar Ticaret Yolu"nda bir gerileme yaşanmaya başladı. Litvanya, Polonya ve Macaristan Tatar Ticaret Yolu'nu oluşturan topraklarda kendi özerkliklerini açıkladılar. Altın Orda Ak-Kirman dışında aslında bu ticarete kontrolü ve kendi ticaret hacmini önemli oranda kaybetti. XIV. yüzyılın son çeyreğinde bu yolda seyahat eden Gilbert de Lannoy, ve Ambrosio Contarini gibi seyyahların gözlemlerine göre tüccarların can güvenliği ve malların teminattan yoksun olması nedeniyle bu sahadaki ticaret cazibesini yitirdi. Ancak Altın orda Hanları ticareti teşvik etmek için çabalamaya devam ediyordu. Doğu ticareti "Via Tatarica" denilen ticaret yolunda Lviv ve Krakow tüccarlarının ilgisini arttırmak için

¹²¹⁶Aktöbe kenarında bulunur Saray kentinin kalıntısı kabul edilmektedir. Barthold Vasiliy Vladimiroviç, "Saray", İA, C: X, İstanbul, 1967, s. 206 ve 207. Ayrıca bkz: V. G. Rudakov, «İstoriya izucheniya Selitrennogo Gorodishcha», «Rossiyskaya Arkheologiya». 2, 2000 god, s: 180-191.

¹²¹⁷Azat Mekhametgaliyevich Arslanov, "Sukhoputnyy e Torgovyy e Marshruty v Zapadnoy Torgovle Zolotoy Ordy Vtoroy Poloviny XIII Pervoy Poloviny XIV. V.", s.: 15-18.

Muhammed Han 1372 yılında bir yarlık verilirken bir başka yarlık yine Lvivli tüccarlar için 1379 yılında verildi¹²¹⁸.

XIV. yüzyıl sonlarından itibaren Altın Orda ticaretinin Batı yönünde, Moldova Beyliği'nin elverişli coğrafi konumu, Eflak ve Transilvanya şehirleri (Bistrica, Germanshtadtom, Brasov ve Kaluzenburgom gibi) Batı ülkeleri ile ticaret için yeni bir yol açıldı. Ancak Moldova içlerinde gümrük çok yüksek olduğu için Doğu kervanlarının çoğu için son durağı Belgrad Ak-Kirman olurdu¹²¹⁹.

Halil İnalçık'a göre, Osmanlı ticareti için de önemli olan bu güzergahta Karadeniz'in kuzeyinde bolca üretilen et, tahıl, balık gibi hayvansal ürünler Boğdan ve Kırım'ın sahil şehirlerindeki limanlar vasıtasıyla güneye ulaştırılıyor; Kefe, Kili ve Ak-Kirman gibi liman şehirlerine de güneyden önemli oranda zeytinyağı, şarap, kurutulmuş meyveler getiriliyordu¹²²⁰. Osmanlı hâkimiyetinde iken Kuzey-Güney ticaret yolu Ak-Kirman-Lviv üzerinden Baltık Denizi'ne ulaşıyordu¹²²¹.

XV. yüzyıl sonları -XVI. yüzyılların başında Altın Orda Devleti'nin Batı ülkeleri ile ticaretinde rehberlik yapmış olan Polonya, Litvanya ve Moldovalı tüccarlar önemli oranda azalmıştır. Altın Orda sınır şehirlerinde pazarlarda uzun mesafeli transit ticaret mallarının akışı düşmüştür. Ticarete bölgeselleşme başlamış; Kırım, İtil Bölgesi, Kuzey Kafkasya ve Harezmi etrafında yerel alışveriş merkezleri büyümüştür. Alman ve kuzey ülkeleri ile Tatar tüccarları arasındaki aracılık işlevi Lipka Tatarları'na geçmiştir.

¹²¹⁸Azat Mekhametgaliyevich Arslanov, "Sukhoputnyy e Torgovyy e Marshrutyy v Zapadnoy Torgovle Zolotoy Ordy Vtoroy Poloviny XIII Pervoy Poloviny XIV. V.", s.: 15-18.

¹²¹⁹Azat Mekhametgaliyevich Arslanov, a.g.m. s.: 15-18.

¹²²⁰Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, C:I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s: 327-331.

¹²²¹Halil İnalçık, a.g.e. s: 334-335.

VII. TİCARET YOLLARI-TİCARET KENTLERİ ve KERVANSARAYLAR

Gelişmiş bir ticaret sistemi güçlü bir ulaşım ağını da zorunlu kılar. Altın Orda Devleti'nin bu bakımdan oldukça avantajlı bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Dünyanın bilinen en eski ticâret yolları sayılan “Baharat Yolu” ve “İpek Yolu” Altın Orda ticâretinde aktif biçimde kullanılmıştır.

Kürk Yolu denen güzergâh aslında eski Tatar yoludur. Kürkyolundan yoğun olarak kürk, ayıbalığı dişleri ve cıva ithal edilmiştir. Yine bu yol üzerinde ipekli kumaş ihraç edilirdi. Cenova hâkimiyeti döneminde önem arz eden bu yol, özellikle Akkerman-Lviv güzergâhının Osmanlılar tarafından yeniden düzenlenmesi ile önemini yitirmeye başlamıştı. Kuzey-güney ticâretinde doğudan gelen ipek ve baharat, Dinyeper Nehri üzerinden Kiev’e ulaşırdı. Burada devreye Rus tüccârlar girer ve bu malları değiş tokuş yaparak Moskova’ya ulaştırırdı. Fatih’in Kefe’yi 1475’te alışının ardından Akkerman’ın da alınması bu güzergâhın Boğdan yoluna doğru kaymasına neden olmuştu. Ayrıca bu yolun önem kaybetmesinin nedenlerinden biri de Osmanlı-Kırım ilişkileri nedeniyle Kırım’ın Osmanlı-Moskova iş birliğine soğuk bakmasıydı.

Altın Orda'nın doğu kesiminde İpek Yolu, ticârî hayatın oldukça canlı bir gelişim göstermesini sağlamıştır. Bu nedenle Altın Orda-İlhanlı devletleri arasında İpek Yolu eğemenliğini sağlamak adına yoğun mücadeleler verilmiştir. Moğollar hâkimiyeti döneminde İpek Yolu ticâretin gelişimi gerek ticâreti doğrudan özendirme ve gerekse seyahat için güvenli koşulları sağlanmış düzenli bir altyapı oluşturulmasının bir sonucudur.

1253-1255 yılında Moğol başkenti Karakurum'a giden Fransisken keşiş William Rubruck'un burada tanıştığı kişiler arasında Parisli kuyumcu Guillaume Bouchier de vardı¹²²². Thomas Allsen, lüks Ortadoğu tekstil ürünleri için Moğolistan ve kuzey Çin'e Ortadoğu'dan dokumacılar bütün kolonilerin nakli için nasıl bir yol izlediğini belgelemiştir¹²²³. Marco Polo Kubilay Han zamanında bu tür yerleşimleri açıklar¹²²⁴. İmparatorluğu'nun merkezinde görevlendirilmek amacıyla ustaların askere alındığı da bilinmektedir ki bu durumun zanaatdallarının gelişimi üzerinde olumsuz bir etkisi olmuştur. İmparatorluğun parçalanması, son fetihlerin tamamlanmasından önce bile başlamış bir süreç, hem ticâret yollarının kontrolü için siyasî rekabet ve rekabetin bir sonucudur.

Moğol hâkimiyeti döneminde İtalya veya güney Fransa'daki bir liman kentinden hareket eden ticârî ürünler Ceneviz hâkimiyetindeki Galata'ya ve oradan Trabzon'a kadar deniz yoluyla, Trabzon-Tebriz arasında ise kara yoluyla Asya içlerine kadar ulaşabiliyordu¹²²⁵.

Karadeniz'de tüccarların XIII. yüzyıl başlarına kadar kullandıkları Dnyeper Ticaret Yolu henüz Rus knezliklerinin zayıflaması ve Bizans'ın Haçlı Seferleri'nde önemli oranda zayıflaması nedeniyle önemini kaybetmeden önce Ruslar Bizans ile yoğun ticarî faaliyetlerinde bu yolu kullanıyorlardı¹²²⁶.

Büyük İdil (İdil-Baltık) Ticaret Yolu olarak adlandırılan yol kuzeyde İskandinavya ve Baltıklar'dan başlıyor; Kuzey ve Baltık denizleri ve Fin Körfezi

¹²²²Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s.40

¹²²³Thomas T. Allsen, "Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259", **The International History Review** Vol.10, No. 3, Aug., 1988

¹²²⁴**Marco Polo'nun Geziler Kitabı**, Marco Polo; çeviren Ömer Güngören, İstanbul, Yol Yayınları, 1985.

¹²²⁵Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine**, s:57-58.

¹²²⁶İlyas Kemaloğlu, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:367.

Üzerinden Lagoda'ya oradan da İdil Nehri boyunca İdil Bulgarları'nın yaşadığı Bulgar kentine ardından Hazarlar'ın Sarkel, Atil (İtil), Samander, Balancer şehirlerinden geçerek Bağdat'a ulaşıyordu¹²²⁷. Bu yol Hazar Denizi'ne ulaşmadan Orta Asya ve Çine'e bir kol ayrılıyordu, bu tali yol İpek Yolu'na bağlıyordu. Hazar'a inen ana yol da Orta Doğu'ya kadar uzandığı için İdil Yolu'nun ana güzergahı da İpek Yoluna bağlıyordu. İdil Yolu böylece İpek Yolu'nun kuzey kolunu oluşturuyordu.

XIV yüzyılın başında Floransalı Francesco Pegolotti'nin "La Pratica della Mercatura" adlı eserinde kaydettiği gibi Trabzon'dan Tebriz'e at ile 12-13 günde, kervan ile 30-32 günde gidilebilirdi¹²²⁸.

İran ve Trabzon kervan yolundan esasen ipek ve ham ipek parçalar İran'dan önce Trabzon'a ve buradan da İstanbul'a taşınırdı. İstanbul ve daha batıdaki ticâret bağlantıları ile meşhur Kırım, ve ayrıca kuzeyden gelen ticâret akışını ve Orta Asya'ya yollarını kontrol altında tutan Don ve İtil Nehirleri de Altın Orda topraklarına dâhil edildi.

Altın Orda Hanları Karadeniz limanlarında Cenevîz iktisadî teşebbüslerine özel ayrıcalıklar veren bir anlaşma imzalamıştır. Bu dönemde paraların bir tarafta Han adına yazılmış formlar ve diğer tarafında Cenevîz St George Bankası mührü ile basıldığı görülmektedir¹²²⁹.

İbn Battuta, dünyanın en ünlü limanlarından biri olan Kefe'nin, Kırım'da önemli Cenevîz limanı olduğunu ve Saray'a Bizans ve Rusya'dan gelen Hıristiyanlar

¹²²⁷İlyas Kemaloğlu, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; s:364.

¹²²⁸Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s. 29.

¹²²⁹Antonio Lobero, **Memorie Storiche Della Banca di S. Giorgio di Genova Compilate Dall'Archivista**, Genova, 1832, s: 77.

tarafından ve bütün Orta Doğu yerinden Müslümanların yaşadığı gerçek anlamda uluslararası bir şehir olduğunu kaydetmiştir¹²³⁰.

Avrupa, doğunun kaliteli ipek ve baharatı ile tanışınca, bu ürünlere büyük bir talep doğmuş ve "İpek Yolu" olarak adlandırılan tarihi ticâret yolları yapılmıştır. Çin'in en uç noktasından başlayıp Anadolu'nun çeşitli yerlerinden geçerek İstanbul'da birleşen ve oradan da Avrupa'nın içlerine giden bu yol boyunca, yükleri taşıyan kervanlar sadece ticâretin gelişmesini değil, Asya ile Avrupa arasında günümüzde de izleri görülen kültür alışverişini de sağlamıştır. Ortaçağda İpek Yolu, Antakya'dan başlayıp, Gaziantep'ten geçerek İran ve Afganistan'ın kuzeyinde Pamir Ovası'na kadar uzanmaktadır. Ayrıca, Anadolu'da Güneydoğu Bölgesi'nde bulunan Gaziantep ve Malatya'yı geçip, Trakya üzerinden ve Ege kıyılarında İzmir, Karadeniz'de Trabzon ve Sinop, Akdeniz'de ise Alanya ve Antalya gibi önemli limanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşırdı¹²³¹.

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayıp, Çin'de sona erenKürk Yolu'nda ise sincap, sansar, tilki, samur, kunduz, vaşak kürklerinin ve bunlardan yapılan giyim eşyalarının ticâreti yapılırdı.

Karadeniz ticâreti hakkında bilgi veren önemli bir kaynak Guillemo Rubruck 1253yılında Kırım'dan geçerken kuzey-güney ticâreti için bilgiler vermiştir. Rubruk'a göre: "*Sinop'un kuzeyinde bulunan Soldaia (Suğdak)'a Türkiye'den geçip kuzeye yönelmek isteyen bütün tacirler geldiği gibi kuzey ülkelerinden gelip*

¹²³⁰İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 663-465.

¹²³¹Ortaçağ'da İpek Yolu hakkında bkz: H. W. Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi** (çev: Müjdat Kayayerli), Ötüken Yayınları, Kayseri 1997; TiKA Avrasya Etüdüleri, İpek Yolu Özel Sayısı, Yıl: 20, Sayı: 45 (2014/1), Ankara , 2014.

*Türkiye'ye gitmek isteyenler de uğrar. Bir kısmı kakım, sincap ve başka kürkler; bir kısmı da pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat getirir"*¹²³².

Kırım Karadeniz'in kuzeyinden Anadolu'ya, İstanbul'a, Suriye ve Mısır'a giden yolların transit merkezi idi. Kırım'ın ticâretve transit limanları doğu vebatı ülkeleri arasında bağlantı sağlıyordu. Tana'dan Çin'e kadar uzanan büyük bir kervan yolu bulunuyordu. Kırım limanları doğunun ipeğini alıyor, Bizans'a buğday, Memlûk Devleti'ne köle, kürk, deri, balık, balmumu ve tuz sevkiyatı yapıyordu¹²³³.

Kefe'den sonra Kırım Yarımadası'nın en önemli ticâret merkezi Solhad'tır. Altın Orda'da ticâretin gelişmesi ve belli başlı ticarî malların muhafazası için Solhad'ta XIV. yüzyılda böyle bir depo mevcuttu¹²³⁴.

Kefe'de ve diğer ticâret merkezlerinde idare Cenevîzlilerin eline geçmiş görünse de bu şehirler resmen Hanın ülkesine bağlıydı. Tüm Kırım Yarımadası Cenevîz şehir kolonileriyle birlikte Altın Orda Devleti'nin XIII.- XIV. yüzyıllardaki ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Kervan yolları burada bitmekte ve Yakın Doğu, Mısır ve Batı Avrupa ülkelerine giden deniz yolları buradan başlamaktaydı. Ortaçağda Kırım'ın Uzak Doğu ile de ticârî ilişkileri çok gelişmişti. Kırım'dan değerli kaplar, ipek ve parlak kumaşlar, metalik ürün ve süs eşyaları, kıymetli taşlar ve çeşitli baharat gelmekteydi. Kuzeyde Rusya ve Ural boylarından Kırım'a getirilen mallar arasında kürk, Bulgar derileri, bakır, mum, keten kumaşlar yaygındı¹²³⁵. Kefe XIII.yüzyılın ikinci yarısında buradaki Cenevîzlilerin ticârî faaliyetleri kendi kontrolleri altına almasından sonra da gelişmeye devam etti ve 1266 yılında Avrupa şehirlerinin Karadeniz'deki ticârî merkezleri haline geldi. Kefe Karadeniz'in

¹²³²Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s:49.

¹²³³Abdülkadir Yuvalı, "XIII.Yüzyılda Karadeniz Ticareti", **II.Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi ,(1-3 Haziran 1988) Bildirileri**, Samsun,1990 , s:233

¹²³⁴Egerov V.L.; **İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı**, Moskova 1985, s: 90.

¹²³⁵Egerov V.L. a.g.e. s: 90.

kuzeyindeki ithal ve ihraç malları için antrepo görevi görüyor ve birçok ticâretmerkezine transit yollarla bağlı bulunuyordu. Kefe'de Han adına Müslüman tacirlerin işlerine bakan "tudun" adlı bir görevli ve bir Müslüman gümrükçü bulunuyordu.

Kefe'de Cenevizliler Asya pazarlarından tahıl, balmumu, kürk, tuzlu balık, özellikle havyar ve erkek ve kadın köleler satın almışlardı. Uzun süre İtalyan tüccar ve devlet içindeki Moğollar arasındaki ilişkiler bozulmadan devam etmişti. Ancak 1307 yılında, St Francesco gününde, Tokta Han tüm Ceneviz tüccarları durdurmak istedi ve onları Solhat'dan sınır dışı etti¹²³⁶.

Kırım'da Solhad Tana (Azak) ve Saray şehirlerinin de birbirleri ile ticârî faaliyetleri bulunuyordu. 1289-1290 yılları arasında Kefe ile Solhad arasında canlı bir ticâret hayatı olduğu bilinmektedir. Tana'dan Çin'e kadar uzanan büyük bir kervan yolu da bulunuyordu¹²³⁷. Kefe ile Azak arasında da Uzakdoğu ve Orta Asya mallarının değişiminin yapıldığı bilinmektedir ancak buradaki yoğun ticâret faaliyeti uzun süre devam etme imkânı bulamamıştır¹²³⁸.

Deşt-i Kıpçak'da XIII. yüzyılda ticârî önemi olan şehirler arasında Suğdak'ın önemli bir yeri vardır. Suğdak Eski Kırım'ın en önemli liman şehirlerindedir. Anadolu, Suriye ve Mezopotamya arasında önemli bir ticârî mübadele vardı¹²³⁹. Sinop'tan gemiye binen Türk tacirleri Suğdak'a geliyor pamuklu ve ipekli kumaşlar, baharat götürüp kuzeyden kürk, köle vecariye alıyorlardı. Gemilerin demirlemesine elverişli bir limana sahip olan Suğdak kuzeyin deri ve kürklerinin, Astarhan yoluyla

¹²³⁶Carlo Ciucciovino, Cronaca "1300-1310", In: La cronaca del Trecento italiano. Giorno per giorno l'Italia di Giotto e Dante. 1: 1300-1325. UniversItalia, Roma, 2007, s. 1-306.

¹²³⁷A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s: 93

¹²³⁸Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman / Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, s:152.

¹²³⁹Yakobson A.L. **Srednevekoviy Kırım**, Moskova, 1964, s:79

Asya içlerinden getirilen pamuklu ve ipekli kumaşların, baharat ve Selçuklu Türkiyesi'nde yetiştirilen Ankara keçisinin yünü tiftiğin pazarlandığı önemli birticâretşehriydi¹²⁴⁰. Moğol orduları, 1223'de Suğdak'ı ele geçirince şehir halkının çoğu ve özellikle de tacirler mallarını ve servetlerini gemilere yükleyip Anadolu sahillerine çıkmış ve Selçuklu Devleti'ne sığınmışlardı. Suğdak 1249 yılında Venedik tacirlerinin elindeydi Suğdak'ın önemi Venedik ticâret anlaşmalarından da izlenebilir. 1322 yılında Özbek Han Suğdak'ı tekrar Altın Orda Devleti'ne bağladı. İbn Battuta Suğdak'ı Kırım'ın en büyük ve en güzel şehirlerinden birisiolarak tanımlamıştır¹²⁴¹.

Moğollar 1227 yılında Kafkasya'ya saldırıya geçtiler, Terek vadisinde, Hazar kenarında ve Kafkas steplerinde koloniler kurdular. Kuzey Kafkasya şehirleri, Altın Orda uluslararası ticâretinin önemli coğrafyalarından biriydi¹²⁴².

XIII. ve XIV. yüzyıllar dünya ekonomik sistemi analiziyle ele alındığında Avrupa'da maddi gerilemenin olduğu bir dönem göze çarpar. Yaygın bir veba salgını vardır ve ekonomik gerileme tüm Avrupa'yı kasıp kavurmaktadır¹²⁴³. Veba Mısır ve Sicilya'yı neredeyse aynı anda vurdu ve zaten 1347 yılında ki; gemiye bindirilen 332 kişiden büyük çoğunluğu yolculuk sırasında ölmüş, sadece 45'i kurtulmuştu. Mısır

¹²⁴⁰Şerafettin, Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*, s:143

¹²⁴¹İbn Battuta *Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l – Emsar ve Acâib'l -Esfar)*, çeviri, inceleme ve notlar: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2004, s:498.

¹²⁴²Kafkasya bu önemi nedeniyle Altın Orda ve İlhanlılar arasında yoğun mücadelelere sahne olmuştur. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: A. A. Arslanova, "Priçini Voyn Ulusa Djuçi s Hulaguidskim İranom" , *Nihneye Povoljiye i İslamskaya Respublika İnan: İstoriceskiye,Kulyturniye, Politiceskiye i Ekonomiceskiye Svyazi. Materialı Nauçnoy Konferentsiyi*,Saratov 2004, s.41-55 ve İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

¹²⁴³1340'larda ortaya çıkan vebanın Avrupa'nın toplam nüfusunu XIV. yüzyılın başında sonuna kadar yaklaşık %40 oranında azaltmış olduğu görülür, Öyle ki Avrupa nüfusu 73 milyondan 45 milyona gerilemiştir. Kıtlığın yarattığı ekonomik kriz bu dönemde Doğu Akdeniz ve Anadolu için de geçerlidir. XIX. yy. ortalarına doğru Avrupa'da vukubulan kıtlıkların benzeri, aynı dönemlerde Anadolu'da da görülmüştü. Nüfus azlığından kaynaklanan bir talep düşüklüğü ve fiyatların yükselmesi sonucunu ortaya çıkartmıştır. 1348 yılında Avrupa'yı kasıp kavuran veba salgını Anadolu ve Rumeli'de de yayılmıştır. Timur buhranının sonuna, yani XV. yy.ın başlarına kadar Anadolu, savaş, kıtlık ve salgınlar dolayısıyla önemli ölçüde bir nüfus kaybına uğramıştır.

tarihçisi el-Makrizi Karadeniz ile yoğun ticârî ilişkileri olan ve yaklaşık yarım milyon nüfuslu olan Kahire'nin kısa sürede yarısından daha azalmış gibi görüldüğünü bildirmiştir¹²⁴⁴. Aşağı yukarı aynı ölçüde 1348 yılında, İbn Battuta da zaten Kefe'de karşılaştığı vebanın Suriye ve Şam'ı da vurduğunu kaydetmiştir¹²⁴⁵. Ayrıca uzun vadeli demografik sonuçları bir araya XIV. yüzyılın ikinci yarısında karakterize düşüş genel atmosferi belirlemek için siyasî kargaşasında etkisiyle Avrupa'daki gibi hemen her yerde biraz ekonomik kriz vardı¹²⁴⁶. Bu dönemde 1345 ve 1346 arasında bir ara Güney Rusya'yada ulaşan ve büyük bir hızla yayılmaya devam eden veba ile mücadele eden Rus coğrafyasının da bu anlamda gelişmesi olanaksızdır¹²⁴⁷. Safargaliyev'in Rus kroniklerine dayanarak verdiği bilgiye göre veba salgınında sadece Kırım'da 85.000 kişi hayatını kaybetmiştir¹²⁴⁸. Arap kaynağımız İbn-Verdî'ye göre veba özellikle ekim ve Kasım 1346'da, Altın Orda boyunca kasaba ve köylerin önemli birçoğunu harap etti ve ardından Kırım'a ve Bizans'a yayıldı¹²⁴⁹. Bu tarihlerde Rus nüfusun yoğun olduğu sahada ekonomik gelişmenin durmasınının Tatar fetihleriyle ilgisi yoktur. Tersine Altın Orda Devleti ve onun devamındaki Cengiz Han ve takipçisi Türkistan Hanlıkları, Venedik dünya ticaret sisteminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Cengiz yasalarıyla korunan tacirler ve yine Cengiz Han'ın yasalarıyla değeri korunan kâğıt paralar veya yazılı senetler sayesinde Çin ile Avrupa arasında yaygın bir ticâret yolu gelişmiştir.

¹²⁴⁴Makrizi, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, 845/1442, **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi; nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, 2. bs.,Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1957.

¹²⁴⁵İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 706, 755, 861, 924, 925, 926, 930 ve 941.

¹²⁴⁶W.H. McNeill, **La Peste nella Storia**, Torino 1981.

¹²⁴⁷Timur Faritovich Khaydarov, "Vtoraya Pandemiya Chumy v Zolotoy Orde i Ye Yo Posledstviya", **Zolotoordynskoy e Obozreniye**, No: 4 (6), 2014, s: 96.

¹²⁴⁸Safargaliev M. G. Raspad Zolotoy Ordyi, **Na Styike Kontinentov i Tsivilizatsiy**. M.,1996. S. 293–315, s:372. George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s: 250.

¹²⁴⁹Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, C:I, Çev. E. Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s.70.

Novograd'dan gelen ticârî yol, kuzeyden geçerek Moskova'ya, Moskova'dan İtil Nehri ile Hazar Denizi'ne, Hazar Denizi'nden İran'a ve İran'dan Hindistan'a ulaşıyordu. Bu ticâret yolunun önemi, sürekli güvenli bir yol halinde örgütlenmesine yol açmıştır. Bu yolun denetiminin Tatar Hanları tarafından yapıldığını Altın Orda paraları ve İran paralarının yaygın olarak Novograd'da bulunması da kanıtlamaktadır.

Moğol akınlarının etkisi ile Orta Doğu ve Anadolu'daki bazı ticâret yolları değişmiştir. Yeni ticâretin güzergâhı üzerinde Azerbaycan kenti dâhil olmak üzere Trabzon ve Kilikya, Kafkasya şehirleri, Anadolu'da Sivas gibi kentler önem kazanmıştır. Bu yeni ticâret yolunda Güney Kafkasya'da bulunan kentlerin de ekonomik önemi artmaya başlamıştır.

XIV yüzyılda Pegolotti göre İran ve Levant ülkeleri üzerinden geçen yolun güney kolu, Müslüman yöneticiler karşı savaşlarda Haçlıların yenilgisinden sonra önemini kaybetti. Saray el-Cedid Tana (Azak) özellikle önemli bir ticâret yolu haline geldi. Ticaret yolları Hacı Tarhan (Astrahan)'dan geçiyordu¹²⁵⁰ ve doğrudan Kefe, Doğu Avrupa, İran, Orta Asya ve Çin'den gelen kervan yolları Harzem'de birleşirdi¹²⁵¹.

Altın Orda şehirlerinin Çin ile de yoğun ticârî ilişkilerivardı. Altın Orda Devleti'nin Çin ile yaptığı ticarete Harezmsah, Aşağı İtil ve Karadeniz önemli rol oynamaktaydı. XIII yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmeye başlanan Altın Orda başkenti Saray el-Mahrusa kısa süre içinde, İpek Yolu'nun kuzey kolunun en önemli ticâret bağlantılarından biri haline geldi. Saray kenti, Altın Orda'nın ticârî hayatında

¹²⁵⁰Diñçer Koç, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.455-494.

¹²⁵¹Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları" **Avrasya Etüdleri** 45/2014-1, s:52.

Kırım, Bulgar ve Harezm gibi gelişmiş bölgelere giden yolların tam ortasında bulunduğu için ticârî münasebetlerin de kesiştiği bir konumda yer alıyordu¹²⁵².

"Tatar Yolu" olarak adlandırılan ticâret güzergâhı ise Harezm'den Azerbaycan'a yönelir oradan İtil ve Azak'a kadar uzanır, Astarhan ve Tana'yı takip ederdi. Halil İnalçık Tatar Yolu'nun 1520'lere kadar aktif olarak kullandığını belirtir¹²⁵³. Altın Orda Devleti'nin merkezi topraklarını meydana getiren aşağı İdil boyunda transit ticâretin bir merkezi olarak Astarhan şehri ön plana çıkmıştı. Ancak Timur'un ortaya çıkıp güçlü bir imparatorluk kurması ile İpek Yolu'nun kuzey kolu eski önemini kaybetmiştir. Ticâret yolları ve Doğu'nun ticâret merkezlerinin yön değiştirmesi nedeniyle, Altın Orda Devleti Avrasya ticâreti üzerindeki avantajlı konumunu kaybetti. Timur, hâkimiyeti altındaki Tebriz'i ham ipek ve ipekli dokuma ticâretinin merkezi haline getirmeyi amaçlamıştı. Timur Anadolu'yu ele geçirincede Tatar Yolu da tahrip etti bu nedenle ticaretin güzergâhı Tebriz-Anadolu hattına kaydı¹²⁵⁴.

Ortaçağda, Karadeniz, Avrupa ve İslam dünyası arasında önemli bir ticarî bağlantı sağlamıştır. IX. yüzyıldan XVI.yüzyıla kadar, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yoğun ticârî faaliyetler olduğu bilinmektedir. Geç 1200'lü yıllarda, Marco Polo Moğol sarayına yaptığı ziyaretinin ardından İstanbul üzerinden Avrupa'ya dönmüştür. Bu tür ipek, baharat, parfüm ve mücevher gibi lüks mallar ters yönde hareket ederken, Karadeniz ticâret yolları üzerinden kürk, kehribar ve kölelerin

¹²⁵²Mustafa Kafalı, **Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı (1227-1360)**, İstanbul, 1972, s.109-110.

¹²⁵³Halil İnalçık, "Kırım" **DİA**, C: XXV, s: 332.

¹²⁵⁴Wilhelm Heyd, **Histoire Du Commerce Du Levant Au Moyen-Âge**, C:2, 1936,s: 377.

Avrupa'ya ihracatı gerçekleştirilmiştir. Kervansaraylar ise Yeni ve Eski Saray'dan Harezmi'e kadar uzanmaktaydı¹²⁵⁵.

Asya'daki yolculuk sırasında tüccarların ödemek zorunda oldukları ücretleri ve karşılamak zorunda oldukları çeşitli masrafları karadan Tebriz Ayas mal taşımak için yaptığı sıradan giderler açıklamasında Pegolotti tarafından sunulmuştur. Tebriz'de İlhanlı hâkimi Ebu Said (1316-1335) döneminde araziye giriş giriş noktasından itibaren tarh edilmiş giriş, transit, gece depolama, ve koruma ücretleri yükleme gibi bir dizi fiyatlandırma yapılmıştı ve buna göre hayvan başına 209 Aspres (İtalyanca Aspri) ücret ödenmesi gerekiyordu¹²⁵⁶. Karşılaştırma bakımından iyi bir örnek olarak, Kefe'de evlerin çok daha pahalı olmasına rağmen bir evin 400 Asper olduğu¹²⁵⁷ dikkate alınınca kervanlara tarh edilen vergilerin hiç de az malîyetli olmadığı anlaşılabilir.

Transit ticâret için bir diğer kayıt İtalyan kaynağımız Pegolotti'ye aittir. Çin ile Tana rotası üzerinde, ücretli görev yapan insanlar (tercümanlar, gardiyanlar, kılavuzlar), erzak ve hayvanlarla ilgili giderleri gösterir¹²⁵⁸. Tana'dan Saray'a gelen rotanın başka bir yerden daha az güvenli olduğu ve karşılıklı koruma için altmış kişilik bir kervan oluşturulmasının uygun olacağı göz önüne alındığında, hizmetler ve ücretler için yapılan belirlenmiş ödemelerin Moğol devletleri için önemli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁵⁵Materyali Po İstorii Tatarskogo Naroda, s. 168.

¹²⁵⁶Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s. 28–29.

¹²⁵⁷Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)*, London 1989, s. 286, doc. 730; Nicolo di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts" s: 400.

¹²⁵⁸Pegolotti, a.g.e. s: 15, 21–23.

Yine Pegolotti'nin ifadesiyle:

Bir tercümanla ile bir tüccâr olduğunu varsayarsak, iki erkek yirmi beş bin altın florinlik değerine mal ile olabilir, Cathay¹²⁵⁹ yolunda altmış ila seksen gümüş sommi daha harcamak gerekir ve yaşam giderleri ve görevlilerinin ücret ve diğer tüm masraflar dâhil Cathay'dan gelen Tana tekrar tüm yol için malîyet paketi hayvanların baş veya daha az bir şey başına yaklaşık beş sommi olacaktır. Sommo'nun beş altın florin değerinde olduğunu kabul edebiliriz. Her öküz-vagonun da bir öküz gerektireceğini kabul edebiliriz ve on kantar Cenevîz ağırlık taşıyacak; ve deve-vagon üç deve gerektirir, ve otuz kantar Cenevîz ağırlık taşıyacak; ve at-vagonu bir atı gerektirir, ve yaygın kantar [Cenevîz kiloluk yaklaşık 12 ons] 250 Cenevîz poundu ipek altı buçuk kantar taşıyacak. Ve ipek bir balya 110 ilâ 115 Cenevîz pound hesaplanabilir.¹²⁶⁰

Kefe'den sonra Kırım Yarımadası'nın en önemli ticâret merkezi olduğu bilinen Solhad'da Altın Orda'da ticâretin gelişmesi için belli başlı mallar depolanıyordu. Solhad'ta XIV. yüzyılda bu amaçla yapılmış bir depo mevcuttu. Kefe'de ve diğer ticâret merkezlerinde idare Cenevîzliler'in eline geçmiş gibi görünse de bu şehirler hukukî bakımdan Han'ın ülkesine bağlıydı. Tüm Kırım Yarımadası Cenevîz şehir kolonileriyle birlikte Altın Orda'nın XIII.-XIV. Yüzyıllardaki ekonomisinde önemli bir yere sahipti. Kervan yolları burada bitmekte ve Yakın Doğu, Mısır ve Batı Avrupa ülkeleine giden deniz yolları buradan başlamakta idi. Ortaçağlarda Kırım'ın Uzak Doğu ile de ticârî ilişkileri çok gelişmişti. Oradan değerli kaplar, ipek ve parlak kumaşlar, metalik ürün ve süs eşyaları, kıymetli taşlar ve çeşitli baharat gelmekteydi. Kuzeyde Rusya ve Ural boylarından Kırım'a getirilen mallar arasında kürk, Bulgar derileri, bakır, mum, keten kumaşlar yaygındı¹²⁶¹.

¹²⁵⁹ Çatlay, Kitan, Çin'dir.

¹²⁶⁰ Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s:22.

¹²⁶¹ Egerov V.L.; *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı (XIII-XIV)*, Moskova 1985,s: 90

Tana'dan Çin'e kadar uzanan büyük bir kervan yolu da bulunuyordu¹²⁶². Bu nedenle Tana limanı yoğun bir kervan ticâretine sahne olmuştur. Rusya'dan ve Deşt-i Kıpçak'tan gelen köleler, Orta Asya'dan gelen ipekliler, baharat ve mücevherler gibi değerli mallar Tana'da toplanmaktaydı.

Venedik de 1333 yılında Altın Orda Hanı ile yaptığı anlaşma ile ticâret yapma hakkını elde etmişti. Tana'da Müslümanlar da bulunmakla beraber ticârî hâkimiyet Venedikliler'in elindeydi. Venedik Tana'da tahıl, tuz ve kurutulmuş balık gibi ürünleri ihraç etmiştir. Altın Orda Hanının tepkisini çektiği için Cenevîzliler'e Tana'da ticâret yapmak 1358 yılına kadar yasaklanmıştır¹²⁶³.

Karadeniz ticâretinin diğer önemli kenti Kefe ise Cenevîzliler tarafından kurulan bir ticâret yerleşkesiydi. Altın Orda Hanı Mengü Timur Cenevîzliler'e Kefe'de 1266 yılında ticârî haklar tanımıştı. Hanlar Kefe'nin idaresini buraya atadıkları "tudun" adı verilen Tatar temsilciler ile takip ediyorlardı. Müslüman tacirlerin işlerine bakan Tudunlar vergiyi topluyor ve Hanlık hazinesine ulaştırıyorlardı. Kefe XIII. yüzyılın ikinci yarısında buradaki Cenevîzliler'in ticârî faaliyetleri kendi kontrolleri altına almasından sonra da gelişmeye devam etti. Kefe Karadeniz'in kuzeyindeki ithal ve ihraç malları için antrepo görevi görüyor ve birçok ticâret merkezine transit yollarla bağlı bulunuyordu. Kefe'de Han adına görevli bir de Müslüman gümrükçü vardı. Kırım'da Solhad Tana (Azak) ve Saray şehirlerinin de birbirleri ile ticârî faaliyetleri bulunuyordu. 1289-1290 yılları arasında Kefe ile Solhad arasında da canlı bir iç ticâret hayatı olduğu bilinmektedir. Kefe ile Azak arasında da Uzakdoğu ve Orta Asya mallarının değişiminin yapıldığı bilinmektedir.

¹²⁶²A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s: 93.

¹²⁶³Serghej. P. Karpov 2001. Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV. **Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV**, eds Gherardo Ortalli and Dino Puncuh. Venezia: Istituto veneto di scienze, lettere ed arti: 257-72. 2001: 270-2.

Ancak buradaki yoğun ticâret faaliyeti uzun süre devam etme imkânı bulamamıştır¹²⁶⁴.

Altın Orda topraklarında Yabanlu Pazarı gibi uluslararası bir pazar da Saray Berke şehrinde kuruluyordu. Geniş bir üne sahip bu pazara doğu ve batı ülkelerinden gelen bütün tacirler kervanlarla gelirdi. Büyük miktarda hahubat, et ve süt ürünleri, deri, kumaş, madenî eşya, toprak kaplar vs. bu pazarda alınıp satılıyordu. Timurlular döneminden tarih kaynağımız Fazlullah b. Ruzbehan Suğnak kentini "Bender-i Deşt-i Kıpçak" adı ile anlatmakta ve eskiden şehrin pazarlarına her gün 500 baş deve getirildiğini ve bunların aynı gün içinde satıldıklarını, Deşt-i Kıpçak'ın çeşitli yerlerinden samur ve sincap kürkü ile ipek kumaşların getirildiğini, Türkistan, Maverâünnehir ve Kaşgar taraflarından gelen tüccarların alışveriş yaptıklarını bildirmektedir¹²⁶⁵. Saray şehrinde çeşitli ülkelerden gelen birçok tâcirin bulunduğunu el-Ömerî¹²⁶⁶ ve İbn Battûta¹²⁶⁷ da kaydetmişlerdir.

Ortaçağ'da Novgorod antik Rusya kentleri arasında en büyük alışveriş merkezi olarak dikkati çekiyordu. Yapılan kazılarda Novgorod'da Bizans toprak ürünleri ortaya çıkarılmıştır. Novgorod aynı zamanda Hanse Birliği kentlerinden biriydi. Yabancı topraklara giden Novgorodlular karşılıklı anlaşmaları gereğince dışarıda da Novgorod ticaret toplulukları kurdular¹²⁶⁸. Novgorod'da XVI. yüzyılda Tacirler Çarşısı'nın varlığı kentin ticârî önemini uzun süre korumaya devam ettiğini gösterir. Novgorod Çarşısı modelinin çok daha ihtisaslaşmış biçimlerini Türkiye Selçuklu topraklarında da görürüz. Sivas'da tacir ve zanaatkârlar kendilerine özgü

¹²⁶⁴Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/ Kıpçaklar'da Siyasî, İktisadî , Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, s:152.

¹²⁶⁵İsmail Aka, **Timurlular**, s:190.

¹²⁶⁶El Ömerî, **Mesâlik el-ebşâr fî Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen

¹²⁶⁷**İbn Battuta Seyahatnâmesi**, s:

¹²⁶⁸Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 81.

çarşılarda çalışıyorlardı. Sivas'da bakkallar, kasaplar, attarlar, aşçılar, demirciler, iplikçiler, bezzâzlar, terziler, üsküfçüler adıyla bilinen çarşılar vardı. Sarraf, kuyumcu ve kürkçü gibi değerli eşya satan tacirler büyük hanlarda ticâret yaparlardı.

VIII. PAZARLAR/ÇARŞILAR TİCARETHANELER

Bilindiği üzere çarşı ve pazarlar, han ve bedestenler buldukları kentin iktisadî yapısının önemli bir göstergesidir. Pazar, Ortaçağ şehirlerinin temel merkez noktasıdır. Burada yiyecek, giyecek, kap kacak ve yaşam için gerekli diğer tüm mallar değiş tokuş edilir ya da satılır. Çevredeki çiftçiler de ürünlerini burada satışa sunar. Uluslararası pazar ve panayirlarda uzak diyarlardan getirilen malları bulmak da mümkündür.

Ticâretin belirli yerlerde odaklanması, pazar anlayışını ortaya çıkarmıştır. Serbest ticâret pazarlarının kurulması, devletlerarası ilişkileri geliştirmiş, siyasî antlaşmalarla ticârî ilişkiler güvence altına alınmıştır.

Pazar, zanaatkârların ürünleri için bir aktarma merkezi konumundadır. Ortaçağ'da pazar yalnızca bir ticâret yeri değil, aynı zamanda el sanatları üretim merkeziydi. Pazar yeri, çarşı, esnafa ait dükkânların bulunması, şehir çevresindeki kırsal bölge ve köylerdeki tarımsal ürün ile şehirde üretilen çeşitli malların değişimi için gerekli altyapıyı oluşturmaktadır. İktisadın temel prensiplerinden biridir ki pazarın gelişmesi üretim artışını da teşvik eder.

Ortaçağ'da bazı yerlerde ayrıca göçebe ile ticâretin etkisi altında mevsimsel fuarlar vardı. Geniş uluslararası katılımlı bu mevsimlik fuarlar daha uzun süre için yapılırdı. Ortaçağ'da Doğu ülkelerinin birçok şehrinde bu tarz mevsimsel fuarlar var

olmuştur. Mevsimlik fuarlardan biri Trabzon'da kuruluyor buraya Bizans, Avrupa, İran ve Suriye'den tacirler geliyordu¹²⁶⁹.

Ortaçağ'da pazarları iki boyutta incelemek mümkündür. Panayır olarak da adlandırılan büyük boyutlu pazarlar uluslararası ticârette kullanılmaktaydılar ve bu nedenle çok sistemli düzenlenmişlerdi. İç ticârette ise daha küçük ölçeklerde mahalli pazarlar ve el sanatı atölyeleri kullanılıyordu.

Ortaçağ kentlerindeki pazar yerleri zamanla kent meydanı durumuna gelmiştir. Ticâret geliştikçe pazar yerleri farklılaşmıştır. Tarih boyunca ticâret hayatına yön veren en önemli faktörlerden biri, pazar ve panayır alışkanlığı olmuştur. Pazar ve panayırlar, Ortaçağların ekonomik örgütlenmesinin en çarpıcı özelliklerinden birisidir. Pazarlar, kuruluş amacı olarak yerel bir nitelik taşırlarken uluslararası nitelikteki panayırlar, XIII. yüzyılın sonuna kadar önemli rol oynamışlardır¹²⁷⁰.

Altın Orda Devleti topraklarında Saray Berke şehrinde uluslararası bir pazar kuruluyordu. Geniş bir üne sahip bu pazara doğu ve batı ülkelerinden gelen bütün tacirler kervanlarla gelirdi. Büyük miktarda hububat, et ve süt ürünleri, deri, kumaş, madenî eşya, toprak kaplar vs. bu pazarda alınıp satılıyordu. El Ömerî¹²⁷¹ ve İbn Battûta¹²⁷² Saray şehrinde çeşitli ülkelerden gelen birçok tacirin bulunduğunu kaydetmişlerdir.

Pazarların kent ve ticâret hayatındaki önemi, XI. yüzyıldan sonra belirginleşmeye ve sayıları da artmaya başlamıştır. Türk-İslâm dünyasında

¹²⁶⁹Münir Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, s. 131.

¹²⁷⁰Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I Pazar Panayır Yerleşmeleri" **Sosyal Bilimler Dergisi** 2006/I, s: 205-224.

¹²⁷¹El-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr**'dan naklen Tisenhausen, s: 363-364.

¹²⁷²İbn Battuta **Seyahatnâmesi**, s:466.

uluslararası ticâret yolları üzerinde ya da orduların konakladığı yerlerde veya sınır boylarında, kentsel yerleşmelerden uzak noktalarda kurulan mevsimlik ya da yıllık geçici nitelikli pazar ya da panayırlar kurulduğu bilinmektedir. Ticârî faaliyetler sadece şehir merkezlerinde yoğunlaşmamıştı şehir dışında belli yerlerde de fuar niteliğindeki milletlerarası büyük pazarlar kuruluyordu. Bu pazarlar dış ticâret için de çok önemli durak yerleriydi¹²⁷³.

Ortaçağ'da ticâretin örgütlenmesiyle birlikte bu durum, tüccârların sabit noktalara yerleşmesine neden olmuştur. Tüccârlar, bu amaçla ulaşım kolaylıklarıyla ticâretin gereksinimlerine en elverişli olan, para ve mallarını güvenlik altına alabilecekleri yerlerde evlerini kuruyorlardı. Bu da onların bu tür yerlere göç etmelerine sebep oluyordu. Bunların sayıları da oldukça kalabalıktı. Tüccârlar, yolculuklarını geçtikleri yollara yapıyorlardı. Bunun sonucu olarak da ticâret merkezleri daha çok ekonomik dolaşımın odak noktaları olma eğilimi gösterdiği yörelerde oluşmuştur.

Ortaçağ'da büyük şehirlerde, yabancı tüccârlar, bir kural olarak, sadece toptan ticâret hakkına sahipti. Perakende ticâret ise yerel tüccârlara tanınan bir ayrıcalıktı. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu Rus topraklarında "Gosti" adı verilen toptancı tüccarlar, şehrin en zengin kişileri haline geldiler¹²⁷⁴. XIV. yüzyılda Moskova tüccar sınıfının üst tabakasını Surojane denilen Suroj (Soldia) ile iş yapanlar oluşturmaktaydı¹²⁷⁵.

¹²⁷³Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ Avrupasında PazarvePanayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 21, Bahar 2012, s: 359-381.

¹²⁷⁴George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 409. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:252.

¹²⁷⁵George Vernadsky, a.g.e. s. 409.

Altın Orda Devleti'nin bazı şehirlerinde yabancılar için ayrılmış mahalleler ve pazaryerleri mevcuttu. Örneğin Altın Orda başkenti Saray insanlarla dolup taşan güzel pazarlar ile geniş caddelere sahip bir şehirdi¹²⁷⁶.

Ortaçağ'da, Pazar ve panayırların yanı sıra bir takım ticârethane binalarının varlığı da bilinmektedir. Çarşı ve pazarlar, han ve bedestenler buldukları kentin iktisadî yapısının bir göstergesidir. Tacîrlerin büyük şehirlerde ihtisaslaşmaya başlaması tüccar birliklerinde bölünmelere yol açarken; kumaş, yün, deri, kürk, şarap, baharat ve diğer mallar için bağımsız tüccar birlikleri doğdu. Bu birlikler, mütevazı dükkânlar yerine büyük hanlarda işlerini yürütüyorlardı. Örneğin Türkiye Selçuklu topraklarında Sivas'ta Sahtiyan Hanı, Pamuk Hanı, Şekerciler Hanı, bezzâzlar adıyla tanınan hanlar vardı¹²⁷⁷. Bu hanlarda her türlü ticâret ve zanaat erbâbı kendi işlerine yönelik çarşılar kurmuş; hanlar inşâ ettirmişti. Latin tâcirler bu ticârethaneleri kendilerine örnek almış ve "fondaco" adı verilen ticâret yapıları inşâ etmişlerdir. İslam ülkelerindeki han adı verilen ticâret yapılarının Latin literatüründeki tam karşılığı olarak görülebilecek fondacolar Memlûk kaynaklarında "funduk" şeklinde de geçmekte ve çok yerinde bir çağrışım ile İslam dünyasındaki hanlara benzetilmiştir.¹²⁷⁸ Ticâret yapılarının kendileri için ne kadar işlevsel

¹²⁷⁶V. Yegorov, "Saray, Sarayçık, Bahçisaray", **Rodina**, III-IV, Moskva 1997, s. 72-77; W. Barthold, "Saray", **İA**, X, 206-207; T. T. Allsen, "Saray", **EJ2**, IX, 41-44.

¹²⁷⁷Osman Turan; "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", **A.Ü. DTCF Dergisi**, 1951, S.29, s: 121

¹²⁷⁸İtalya arşiv araştırmaları sırasında bendenizin de görme fırsatı bulduğu "Fondaco dei Turchi" Venedik'te Türkler'in ticaret yapabilmesi için inşâ edilmiş olan çok önemli bir ticaret yapısıdır. Şerafeddin Turan hocanın 1968 tarihli makalesinde belirttiği üzere "Türklerin Venedik'te ticaret yaptıkları bir merkez **Fondaco dei Turchi**'dir. Fondaco, Türk-İslam dünyasındaki han, kervansaray karşılığında kullanılan bir deyim olduğuna ve bir "otel-mağaza" karakterini taşıdığına göre, Venedik'teki Fondaco dei Turchi, Türk tüccarların oturdukları bir otel, mallarını muhafaza altına aldıkları bir depo ve aynı zamanda alış veriş yaptıkları bir ticaret merkezi demektir". Bkz: Şerafettin Turan, "Venedik'te Türk Ticaret Merkezi", **Bellekten**, Cilt: 32, Ankara 1968, s: 247. Fondaco dei Turchi hakkında ayrıca bkz: Maria Pia Pedani, "Venedik" maddesi, **DİA**, cilt:43; sayfa: 46. Bu nedenle değerli dostum Fatma Yiğit'in makalesinde geçen "Fondacolar, Müslüman beldelerde ticaret yapan **gayrimüslimlere** kiraya verilen yerler olup, **yalnız** Avrupalı tüccârlara ticaret ve konaklama hizmeti veren, ticari antlaşmalarla kural ve kaideleri belirlenmiş ticaret yapılarıdır. Bu sebeple **Türkçe tam bir karşılığı olmadığı için** fondaco kelimesi orijinal haliyle kullanılmıştır" görüşünün kabul

olduğunu anlayan Venedikliler Altın Orda hanı Özbek'ten bu amaçla bir yer talep etmişlerdi onların bu talebini geri çevirmeyen han onlara bir yarlık ile ticaretleri için kullanabilmeleri için depo vermiştir. Bu durum söz konusu yarlık metninde;

Buraya gelen tüccârlar, kendi ticâretlerini ilerletmek ve yaşamak için sırayla depolar inşa etmek Tana gelmek istediler ve hanın lütuf yoluyla bazı arazilerin onlara verilmesinin mümkün olup olmadığını sordular biz iyi niyetle dürüstçe imparatorluğuna vergileri ödeyen yükümlülüklerini yerine getirenlerin her isteğine razı olduk ve biz orada yaşayanlara gemilerini demirlemeleri, depolar kurmaları için aşağı Tene (Tuna) Nehri'nde banka hastane ve kilisenin arkasında bir bataklık alanı verdik¹²⁷⁹ şekline geçmektedir.

Ortaçağ'ın ticaret yapıları arasında kervansarayların özel bir yeri ve önemi vardır. Altın Orda sahasında da kervansaraylar inşa edildiği bilinmekle birlikte günümüze dek ulaşabilen kervansaray sayısı sınırlıdır. Solhat'ta bir kervansaray bulunmaktadır. Solhat'ın ekonomik bakımdan en gelişmiş olduğu XIV. yüzyılda inşa edilen kervansaray dönemin ticaret hayatının merkezinde konumlanmıştı. Çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar bu kervansarayda barınmakta ve mallarını sergilemekteydi. Kervansarayın ortasında 2500 metre karelik muazzam bir avlu ve bu avlu etrafındaki duvarların önünde her türlü malların satıldığı ahşap dükkanlar dizilmiş durumdaydı. Bu kervansaray 1920'lerde arkeoloğlar tarafından kısmen

edilmesi mümkün değildir. Bkz: Fatma Akkuş Yiğit, "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su" **EBAD/JABS Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi/Journal of Aegean and Balkan Studies** Cilt/Volume: 2015-2 Sayı/Issue: 2, s: 19-36. Belirtilen nedenle fondaco konusunda yapılacak araştırmalarda her iki makalenin de birlikte okunmasında büyük yarar vardır.

¹²⁷⁹Belgede geçen Latince ifade : "Major populi Venetorum et comune, cupientes ut eorum mercatores venientes in Tanam habitarent et domos edificarent, ad faciendum mercaciones suas, si.de gratia daretur eis terra, mercatores advenientes ut commercium impériale juste persolvant, mandaverunt postulantes, quorum petitionem exaudivimus; et eis in Tanam, retro hospitalis ecclesiam, versus ad litus Tenis fluvii, locum lutosum, ut habitantes domos edificarent; aplicantes que naves suas in Tanam, in quibuscumque civitatibus contingat eos facere mercaciones suas, très de centum, commercium impériale juste debeatur dare. Si non facietur, mercacionis non petatis commercium."

kazılmış ve Altın Orda dönemine ait sikke ve keramik buluntuları ortaya çıkartılmıştır¹²⁸⁰.

Ticâret yapıları konusunda Cenova da Venedik'ten hiç de geri kalır durumda değildi. Kırım'da, özel bir idarî organı da olan koloniler kurdu. Officium Gazariae (1313-1314) adındaki bu yapılanma bir konsolos tarafından yönetilmekteydi ve Liber Gazariae adı ile bilinen bağımsız bir statüye sahipti. Bu yönetim, finansman sağlanması ve kervanlar için hayvanların kiralanması, yiyecek ve içecek tedariki gibi konuları planlamaktaydı.

Karadeniz Emporiasının (ticâret merkezi/ticârethane/piyahasının) temel işlevi İtalyan gemileri Cenevîz ve Venedik önemli bir paya sahipti¹²⁸¹. Latinler, Akdeniz'i tamamen kontrol altına alabilmek ve "deniz imparatorluğu" olmaya çabalıyorlardı, aksi takdirde Boğazlar üzerinde denizlere açılmazlarsa "Moğollar tarafından oluşturulan" kara imparatorluğu" ile sınırlı kalacaklardı.

Başka toprakların ticârî sömürüsü için "Maona" adlı şirketler kurulmuştu. Ticâretin başka bir şekli şirketleri/acentaları bir mesafeden işlemleri bir merkezden yürüten zamanın müzakere komisyonları vardı.¹²⁸²

Mücevherlerini satmak için Kıpçak Hanı Berke'nin sarayına giden Venedik tacirleri Nicolo ve Maffio (Mathieu) Polo 1260'da Soldaya'da karaya çıkmış olmalıdır. Büyük kardeşleri ve arkadaşları Marco'nun hayatının bir kısmını geçirdiği ve belki bu dönemde sakin olduğu İstanbul'dan geliyorlardı. O da daha sonra ticârî işlemlerini Soldaîa'ya kadar genişletmişti. Burada bir ticârethanesi (herhalde bir

¹²⁸⁰Kırım'daki Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigarları, Yazarlar: Hakan Kırmımlı, Nicole Kañçal Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Neriman Abdülvaap, Safiye Eminova ve Gülşen Dişli Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016, s: 638.

¹²⁸¹Nicola di Cosmo, "Black Sea Emporia and The Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica", *JESHO* 53, nos. 1-2, 2010, s: 83-108.

¹²⁸²Nicola di Cosmo, a.g.m. s:108.

şubesi) vardı. Yaşlanıp vatani Venedik'e gitmeye karar verdiğinde bu ticârethanede oğlu Nicolas ve kızı Marocca kalmıştı. 5 Ağustos 1280 tarihli vasiyetnamesinde emlakını kullanmayı ve bundan yararlanmayı, yaşadığı sürece onlara ve ticârethaneyi de şehrin Fransisken rahiplerine bırakmıştır. Heyd Marco Polo'nun Soldâ'ya emlak satın alabilmiş olmasını burada diğer Venedikliler'in de emlak sahibi olduklarına işaret olarak kabul etmektedir. Nicolo ve Maffio Polo'nun, kendilerine bu konuda birtakım vatandaşları takdim etmeden bilinmeyen bir ülkede, değerli eşya yüküyle birlikte kendilerini tehlikeye atmış olmaları pek mümkün değildir. Anlaşılan daha bu yıllarda Soldâ'ya güçlü bir Venedik kolonisi olmuştu¹²⁸³.

İbn Battuta Saray şehrinin ticârî potansiyeli hakkında çok önemli bilgiler verir. "Şehirde çok çeşitli halklar yaşamakta olup, bunlardan biri bir kısmı Müslüman olan Moğollar ülkenin asıl halkı ve gerçek sahipleri ile Aslar ve Hıristiyan olan; Kıpçaklar, Çerkezler, Ruslar ve Bizanslılardır. Her halk kendi bölgesinde yaşamakta olup, kendi bölgelerinde pazarları bulunmaktadır. Tüccârlar ve yabancılar Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Mısır, Suriye ve diğer ülkelerden gelmekte olup, tüccârların mallarını koruyabilmeleri için kendilerine ayrılan duvarlarla çevrili bir bölgede yaşarlar."¹²⁸⁴ İbn Battuta 1334 yılında Saray el-Cedid şehrini ziyaret etmiştir. Battuta'ya göre "Saray şehri, en güzel şehirlerden birisi olup, geniş ve düz bir alanda insanlarla dolup taşan güzel pazarlar ile geniş caddelere sahip bir şehirdir"¹²⁸⁵.

¹²⁸³Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, s:331.

¹²⁸⁴İbn Battuta **Seyahatnâmesi**, s: 342.

¹²⁸⁵İbn Battuta **Seyahatnâmesi**, s. 517.

El Ömerî de "Saray, büyük bir şehir olup, pazarları, hamamları ve ticârî malların gönderildiği müesseseleri bünyesinde barındırmakta"¹²⁸⁶ Saray kentinde pazarın kurulduğu günlerde malların üretildiği zanaatçı mahalleleri canlı bir pazar haline gelmekteydi.

Ortaçağ pazarları iki gruba ayrılıyordu. Bazıları büyük, bazıları küçük olan bu piyasalar tüccârların iç ticâreti için yaratılmış iken profesyonel zanaat atölye sahibi olmak, uluslararası ticâreti, örgütlü, ticâret ve kendi ürünlerinde katıldı.

Sığnak kenti, Deşt-i Kıpçak'ın kurak bölgelerinde kurulmuş olsa da Kazakistan bozkırları üzerindeki kervanyolunun önemli ticaret merkezlerinden biriydi. XII- yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında Kıpçaklar'ın gelişmiş kentlerinden biri olan Sığnak, hergün pek çok kişinin pazara 500 deve yükü mal indirip akşama kadar hepsini sattıkları önemli ticaret merkezlerinden biriydi¹²⁸⁷ ve Altın Orda Devleti döneminde de ticarî önemini korumuştur.

Ülke içi ve milletlerarası ticâretle uğraşan tüccârlar esnaf teşkilâtı mensuplarına göre çok daha serbesttiler ve yüksek kârlar sağlayıp sermaye oluşturabiliyorlardı. uzun mesafeli ticâretin gelişmesi tüccârların elinde sermaye birikimini hızlandırmıştı. En fazla gelir ise değerli madenler ve baharat gibi lüks maddelerin ticâretinden sağlanırdı.

Altın Orda'nın bir diğer önemli ticâret merkezi olan Macar kentinin, Kuzey Kafkasya ekonomisinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Macar'ın özellikle 1310 yılından sonra önemli bir yerleşim haline geldiği ve kendi paralarını basmaya başladığı anlaşılmaktadır. Özbek Han zamanında yani 1313-1341 yılları arasında en

¹²⁸⁶İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-ebzar fi memaliki'l-emsar devletü'l-memaliki'l Ebsâr*, Dorothea Krawulsky, Beyrut 1986, s. 109.

¹²⁸⁷Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev: Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s: 259.

önemli ticâret merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1333 yılında Altın Orda topraklarını gezerken Macar'ı da ziyaret eden İbn Battuta kentin nüfusu hakkında sınırlı da olsa bilgiler vermiştir. Battuta'ya göre kentte Türk, Arap, İranlı ve Yahudiler vardır¹²⁸⁸. 1342 yılında Özbek Han'ın oğlu Canibek Han (1341-1357) Macar'ı ikâmetgâhı yaptı. Astarhan ve Kazan kentleri ile kıyaslandığı zaman Macar şehri Altın Orda kent ticâret ekonomisinin üstünde neredeyse beklenmedik bir gelişme göstermiştir. Arkeolojik kazı sonuçları Macar'ın Altın Orda maddi kültürünün doruk noktasını temsil ettiğinigöstermektedir. Bir yerleşim içinde tamamen Moğol göçebe ve Rus yanısıra Türk eserlerinin birlikteliği Macar'da birarada yaşadıklarını kanıtlamaktadır.

XIV yüzyılda Kuzey Kafkasya kentlerinin genelinde ticâret için merkezî bir geçiş noktası olmuştur. Burada kuzeyden Hacı Tarhan ve Azak'tan ve Doğu Avrupa'dan gelen malların teslim edildiği iki kervan yolu vardı. Buna karşılık piyasalarda bulunan çeşitli metal ürünlerin pek çoğu Kuzey Kafkasya'nın her yerinden ihraç edilen ürünleri Macar'a getirilmiştir.

Bir başka önemli ticâret kenti olan Urgenç, ekonomik gelişmişliği ile Pegolotti'nin de dikkatini çekmiştir.¹²⁸⁹ Kutluk Timur ve eşi Törebek Hatun Urgenç'in gelişimine özel önem vermişlerdi.

XI-XIII. yüzyıllarda Bulgar şehri köle ticâretinin merkezlerindendi. Ruslar buraya köle getiriyorlar, buradan Derbent, Harezm, Bağdat gibi merkezlere köleler gönderiliyordu. İbn Rüste Ruslardan bahsederken “Rusların Hakan-Rus olarak adlandırdıkları Hanları vardır. Onlar Slavyanlar üzerine saldırılar düzenliyorlar, onlara gemilerle yaklaşıyorlar, sahile çıkıyorlar ve halkı esir alıyorlar ve sonra onları

¹²⁸⁸İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 471.

¹²⁸⁹Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s: 21.

Hazarlar ve Bulgarlara yolluyorlar ve orada satıyorlar”der¹²⁹⁰. İbn Fadlan da Rusların para kazanmak için Bulgarlar’a köleler getirdiklerini belirtmiştir¹²⁹¹. İtil Bulgarları Ruslardan satın aldıkları bu kölelerin büyük çoğunluğunu Orta Asya ve İslam ülkelerine ihraç ediyorlardı. İtil Bulgarlarının kendileri de köle olabiliyorlardı. XIV. Yüzyılda Kerbelâlı bir köle tüccârı olan Şerif Şemseddin Muhammed el-Hüseyin, Bulgar bölgesinde çeşitli nedenlerden dolayı ailelerinden kız ve erkek çocukları satın aldığını ifade etmektedir.

Anadolu, köle ticâret yollarının önemli kesişme noktalarından biriydi. Sivas ve Kayseri’de uluslararası ölçekte köle pazarları vardı. Anadolu’da yer alan gösterişli köle pazarları ve her milletten tüccârın bu pazarlara gelerek buralardan köle alıp ülkelerine götürmeleri Anadolu’nun köle ticâretindeki önemini göstermektedir. Bu uluslararası pazarlardan biri Yabanlu Pazarı’dır. Burada kürk, köle ve cariyeler alınır satılırdı. Yabanlu Pazarı milletlerarası bir fuar niteliğindedi pazarın kurulduğu yer kesin olarak bilinmemekle beraber Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerinde bulunan Pazarören Kasabasında kurulduğu kabul edilmektedir¹²⁹². Her yıl mayıs ayı başlarında kurulan Pazar, haziran ortasına kadar 40-45 gün devam ederdi. XIII. yüzyıl tarihçisi el-Kazvinî’nin verdiği bilgilere göre bu pazara batıdan ve doğudan gelen birçok tüccâr katılırdı. Türk ve Rum kölelerin de bulunduğu bu pazar muhtemelen köle ticâretinin de en işlek noktalarından biriydi. Sivas’ta ve Yabanlı pazarında satılan Kıpçak asıllı köleler Bağdat Halifeliğinin, Eyyubîlerin ve bölgedeki diğer devletlerin hassa askerlerini oluşturmuştur.

¹²⁹⁰İbn Rüsteh’den naklen Dinçer Koç, **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devleti: İtil Bulgar Devleti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s: 285.

¹²⁹¹İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016,s:38

¹²⁹²Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1985, s.83; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.367.

Anadolu'da köle ticâretinin yapıldığı kentlerden biri de Sivas'tı. Halep'ten Elbistan ve Kayseri yoluyla Sivas'a gelen ticâret kervanları oradan Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla gemilere binerek Kırım'a ulaşıyorlardı. Sivas, kürk ve köle konusunda en önemli transit ticâret merkezlerinden biriydi. Kuzeyden gelen köleler, cariyeler ve kürkler İslâm ülkelerine buradan dağılıyordu. Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden oluşan Mısır Memlûk Devleti orduları ve bir kısım Selçuk devlet adamları olan köleler hep Sivas'ta satılmıştır. İlhanlı hükümdarı Abaka Han Mısır-Suriye Sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta "Sivas'ta satılmış bir köle" ifadesi ile onu küçümsemek istemiştir¹²⁹³. Baybars 1223'te Karadeniz'in kuzeyinde doğmuş bir Kıpçak Türküdür. Moğollar tarafından Deşt-i Kıpçak coğrafyasından yakalanmış, Bizans tüccârlarına satılmış, Anadolu'ya getirilmiş Sivas köle pazarında gözünde leke olduğu için ucuz fiyatla Kahire'ye satılmış ve Eyyubiler'in hassa ordusuna alınmış bir köledir. Sivas'ın transit köle ticâretindeki önemi Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin tarafından stratejik amaçla kullanılmak istenmiştir, Mısır Sultanı Berkuk ile gerginlik yaşayan Kadı Burhaneddin onu Sivas'tan köle sevk edilmesine engel olmakla tehdit etmiştir¹²⁹⁴.

Karadeniz'in kuzeyinde Deşti Kıpçak'ı gezerek Sultan Muhammed Özbek Han ile görüşen İbn Battuta, "*Altın Orda Hanı Özbek'in (1331-1341) dört karısının altı kız kölesi vardı ve bunlar altın yaldızlı kaftan giyerdi*" demektedir: Bizanslı bir prenses olan, Hanın üçüncü karısı Bayalun, babasını İstanbul'da ziyaret ederken, ona Rum hizmetkârlarından oluşan iki yüz cariye eşlik etmekteydi. Beyelûn Hatun babasını ziyaret etmek amacıyla bu seyahate çıktığı için cariyelerinin büyük

¹²⁹³Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", A.Ü. DTCF Dergisi, 1951, S.29, s:450. ; İbn Devadari, **Kenzü'd-Dürer**, VIII, s.138-139.

¹²⁹⁴Osman Turan, a.g.m. s:450.

bölümünü hükümdarın ordugâhında bıraktı”¹²⁹⁵ şeklindeki kayıttan Altın Orda han ve hanımlarının da ne kadar yüksek oranda köle kullanıcılarından olduğu anlaşılmaktadır.

Türkler Adalar Denizi ve Yunanistan’a yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri köle ve esirleri de bölgedeki köle pazarlarında değerlendirerek tacirler için önemli bir geçim kaynağını da beslemiş oluyordular. Köle ticâreti, XIV. ve XV. yüzyıllarda Türkiye’nin kıyı kentlerinde, Pera’da, Girit, Sakız, Kıbrıs, Rodos ve Naksos adalarında sahip olduğu temel pazarlar ile Akdeniz dünyasında önemli bir ticârî faaliyet alanı haline gelmişti. Türkler bu pazarlarda köle ticâretinde etkindiler ancak Cenevîz ve Venedik tüccârları daha öndeydiler. Osmanlıların etkinliği daha çok pazarlara köle sağlayan coğrafi konumlarını kullanmaktan kaynaklanıyordu. Cenevîzler Karadeniz kıyısında Sinop ve Samsun’da; Rodos ve Sakız gibi adalarda köle ticâretini devam ettiriyorlardı. Bu pazarlarda Türkler de köle olarak satılıyordu. 1300-1408 yılları arasında Cenevîz pazarlarındaki kölelerin %2,4’ü Türk idi¹²⁹⁶.

Kölelik Kırım için önemli gelir kaynağıydı. 1571 yılında Kırım’da nüfusun yaklaşık % 75’i kölelerden oluşmaktaydı. Tatar askerleri ”Çapul” denilen küçük saldırılarda çokça köle ele geçiriliyor, “bozkır hasatı” adıyla Rusya bozkırlarından ve Kafkaslardan topladıkları insanları satıyorlardı. İlerleyen yıllarda Kırım Hanlığı da Polonya, Rusya ve Kafkasya’ya akın düzenlemeye başlamış, akınlarda elde edilen bu köleler, Osmanlı ve Mısır pazarlarında alıcı bulmuştur¹²⁹⁷.

¹²⁹⁵İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 478 ve 495.

¹²⁹⁶Verlinden, Charles. "La colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIV" **et au début du XVe siècle,** in **Studi in onore di Gino Luzzatto**, Milan A. Giuffrè 1950, C. 2, s:1-25

¹²⁹⁷Alan Fisher, **The Crimean Tatars**, Stanford, CA: Hoover Institution, 1978, s: 38.

Kırım limanı Kefe Cenevîzler'in tekelindeki köle ticâretinin merkeziydi¹²⁹⁸. Kefe'de toplanan köleler buradan gemilerle Amasra'ya götürülüyor; daha sonra da başka pazarlara aktarılıyor veya burada müşterilerine devrediliyordu. XIII. Yüzyıl sonlarında Cenevîz vesîkaları Kefe'de pek çok Anadolu tacirin varlığından bahsetmektedir¹²⁹⁹. Cenevîzliler 1266'da Altın Orda Hanından Kefe'de ticâret yapmak için yerleşme ve koloni kurma izni aldılar¹³⁰⁰. Kefe'nin Cenevîzliler'in yerleşmesi ile ilgili bir tartışma Mengü Timur'un kendisine Kırım'ı vermiş olduğu Cuci Han'ın torunu Uran Timur'un Kefe'yi Cenevîzliler'e sattığından söz edilmektedir¹³⁰¹. Bu dönemde Kefe Avrupa şehirlerinin Karadeniz'deki ticârî merkezleri haline geldi, Kefe Karadeniz'in kuzeyindeki ithal ve ihraç malları için antrepo görevi görüyor ve birçok ticâret merkezine transit yollarla bağlı bulunuyordu. Kanaatimizce, Altın Orda Devleti tarafından ticârî anlaşmalarla Latin devletlerine koloni kurma hakkı tanınması ve bu yoğun ticarettten alacağı kâr payını sadece düşük vergi gelirleri ile sınırlandırması iktisadî açıdan önemli bir kayıptır. Kefe'den Venedik'e 1414-1423 yılları arasında tam on bin kişi köle olarak götürülmüştür¹³⁰². Köle ticâretinin bu önemli merkezi 1466 yılında Osmanlı sultanı Fatih tarafından haraca bağlanmış ve 1475 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Anadolu, Kıpçak ülkesi ve Kırım arasında büyük bir ticârî değişim vardı, Türkiye tüccarı gemilerle Suğdak'a varıp, pamuklu, ipekli kumaşlar ve baharat götürüp, kuzeyden kürkler, köleler ve cariyeler alırlardı. İbnü'l-Esir'e göre, Kırım'da

¹²⁹⁸Charles Verlinden, "La Colonie Vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIV" **et au début du XVe siècle,** in *Studi in onore di Gino Luzzatto*, Milan A. Giuffrè 1950, C. 2, s:1-25

¹²⁹⁹Gheorghe I. Bratianu, **Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle**, Paris 1929, s:205.

¹³⁰⁰Heyd, **Histoire Du Commerce Du Levant Au Moyen-Âge**, 1936, s:163.

¹³⁰¹Giuseppe Canestrini, *Il Mar Nero e le Colonie degli Italiani nel Medioevo*, **Archivio Storico Italiano**, V: V/1, 1987, s:10.

¹³⁰²Iris Origo, "The Domestic Enemy: The Eastern Slave", s:324-329.

yer alan Suğdak, Kıpçakların her şeylerini temin ettikleri önemli bir şehirdi¹³⁰³. Bütün gemiler buraya elbiseler getirirler, Kıpçaklar da gelen bu gemilerden her türlü ihtiyaçlarını satın alırlardı. Ayrıca bu aldıkları karşılığında gelen tüccârlara câriyeler ve esirler verdikleri gibi, hayvan kürkleri ve özellikle sincap derisi ve memleketlerinde bulunan diğer eşyayı satıyorlardı.¹³⁰⁴

1400 yılından itibaren Altın Orda Devleti'nde düzeni yeniden oluşturmayı başaran Edigey, Cengiz Han'ın yasasına ilavelerde bulundu, vergi sistemini değiştirdi ve eskiden süregelen Mısır'a yapılan köle ticâretini yasakladı.¹³⁰⁵ Edigey'in bu hareketi ticârete önem vermediği için değil Altın Orda'dan Türk nüfusunun azalmasını engellemek istediği içindi.

Novgorod'da da büyük bir köle pazarı vardı. Sibiry'a'da zaten ağırlıklı olarak XI. yüzyılda Novgorodlu yerli kabileleri ile Rus tüccârlar kürk ticâreti yapmaktaydı¹³⁰⁶. Novgorodlu tüccârların birkaçı bu alanda ikamet ediyordu. Tüccârlar balina yağı, mors dişleri, katran ve potas ticâreti yapıyordu. Ancak, ana ürün kürk ticâretiydi. Novgorod Ortaçağ boyunca Orta Doğu ile Arap dünyası ile ticâretini sürdürdü. Novgorod Araplara kürk ihraç ediyor ve bunun yerine baharat, ipek ve mücevherleri ithal ediyordu. Yani Novgorod tüccârları ağırlıklı olan insanları ve çeşitli kürkleri takas etmeye hazırdı. Ayrıca Novgorod'un batı Sibiry'a'da Yugria veya Ugri ile de ticâreti vardı¹³⁰⁷. Novgorod birkaç yüzyıl boyunca Orta Çağ kürk

¹³⁰³İbnü'l Esir "Kıpçak diyarı deniz boyunca ormanlıktır. Tatarlar Sudak şehrine kadar vardılar, Sudak Kıpçak şehridir ki asıl mayaları ondandır. Çünkü Sudak Hazar denizi üzerindedir. Gemiler oraya varır. Sudak (ticaret şehri olmakla) tacirlerin getirdikleri kumaşlar bulunur, bu kumaşlar onlardan satın alınır. Onlara da cariyeler, köleler, Burtas, kunduz ve sincap derileri ve memleketlerinde bulunan sair şeyler satarlar." Thisenhausen, çev. İzmirli, s:54.

¹³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil**, XII, s. 346.

¹³⁰⁵ George Vernadskiy, **Mongol i Rusy**, s. 290-291.

¹³⁰⁶ Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 80.

¹³⁰⁷ Janet Martin, "Les Uşkujniki de Novgorod: Marchands ou Pirates", **Cahiers du Monde Russe et Sovietique**, 16, 1975, s: 5-18.

ticâretinde önemli bir rol oynadı; Ancak, XV.yüzyılda Moskova Novgorod'un yerini almaya başladı ve kürk ticâret yolları ve ticarî ürünler için Kazan ile yarıştı¹³⁰⁸.

Geç Ortaçağ boyunca Altın Orda topraklarında köle ticâreti ağırlıklı olarak Venedik ve Cenevîzli tüccârlar ve kartelleri elinde idi. Kırım'dan Mısır'a yapılan yoğun köle ticaretini Cenevizliler yürütüyordu. İspanyol seyyah Pero Tafur, Tatarlar ile Kefe ve Eski Kırım seyahatleri sırasında karşılaşmış, Kefe şehrinin Tatarların himayesinde olmakla birlikte aslında Cenevizlilerin elinde olduğunu kaydetmiştir. Tafur, Ruslar, Megreller, Kafkasyalılar, Çerkezler, Bulgarlar ve Ermeniler gibi kölelerin vebaya karşı altmış gün satıcının teminatında olduğunu, bu süre içinde satın alınan köle ölecek olursa satıcının kölenin karşılığında aldığı parayı iade ettiğini anlatmıştır.Yine Pero Tafur'un bildirdiğine göre, farklı milletlerden köleler satılırken aralarında eğer Tatar bir erkek veya kadın varsa diğerlerine göre ona üçte bir daha fazla fiyat biçilir çünkü hiçbir Tatar'ın efendisine hiçbir şartta ihanet etmeyeceğine kesin gözü ile bakılır¹³⁰⁹.

1414 ve 1423 yılları arasında, yaklaşık 10.000 doğu Avrupalı köle Venedik tarafından satıldı.Cenevîzli tüccârlar Kırım'dan Mısır'daki Memlûklar'a köle ticâreti düzenliyorlardı.Kazan ve Astarhan hanlıkları yıllarca köle ve kürk merkezi olarak Ruslar üzerine akınlar yaptılar.Cenevîzli gemiciler ve Tatarlar, Kırım sahillerinden kaçırdıkları kişileri de Anadolu'da köle olarak satıyorlardı¹³¹⁰.

Ticârî ilişkiler arz talep esası üzerine kuruludur. Bu açıdan bakıldığında Ortaçağ'ın en önemli ticârî mallarından biri olan kölenin Selçuklu halkı arasında

¹³⁰⁸Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:125.

¹³⁰⁹**Pero Tafur Seyahatnamesi (9 Mayıs 1437-22 Mayıs 1438)**, Çeviri, Önsöz, Notlar: Hakan Kılınç, Kitab Yayınevi, 1. Basım, İstanbul 2016,s:47 ve 156.

¹³¹⁰Zübeyde Güneş Yağcı, "16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı. 8, 2006, s: 15.

yaygın olmaması nedeniyle genellikle transit ticâret malı olduğu söylenebilir. Anadolu'da kölenin hizmet amaçlı kullanımına yönelik tarih kaynaklarında fazla bilgi yoktur. Bununla birlikte Anadolu'da köle sadece transit ticâret malı değildi, Anadolu'nun kendisi de köle alıcılarındandı. Menteşe Beyi Mesud Bey, kendisini ziyaret eden Mevlana'nın torunu Ulu Arif Çelebi'ye beş köle ve cariyeye vermiştir¹³¹¹. Köleler Selçuklu halkı arasında pek rağbet görmese de Selçuklu ordusu Kıpçak köleleri almıştır. Anadolu şehir ve pazarlarında satılan Kıpçak kölelerin çocuk yaşta olanlarından bir kısmı büyük şehirlerde “gulamhâne” adı verilen köle mekteplerinde yetiştiriliyor, Selçuklu saray ve ordusuna, devlet adamlarına ve bazı zenginlere veriliyorlardı.

Anadolu'da köle kullanımı özellikle Osmanlı döneminde yaygınlaşmış ve çok uzun süre varlığını sürdürmüştür. Osmanlı'da köleliğe kurucusu Osman Bey zamanında da rastlanmakla beraber, kölelik kurumu Orhan Bey zamanında yerleşmiştir. Osmanlı devletinde Fatih Sultan Mehmet döneminde artan fetihler ve genişleyen topraklar nedeniyle köle ticâreti devletin de dolaylı olarak destek verdiği bir uygulamaya dönüşmüştür¹³¹².

Osmanlı Devletinde köle ticâretinin belli yer, yöntem ve kuralları vardı. Osmanlı döneminde kölelerin alınıp satıldığı yerlere esir pazarları deniyordu. Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde yerleşik olmayan esir pazarları vardı. Panayırların bir bölümünde esir alış verişi yapılmaktaydı. İlk yerleşik esir

¹³¹¹ Eflakî, **Ariflerin Menkıbeleri**, II. Cilt, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1979, s: 244.

¹³¹² Osmanlı döneminde köle ticareti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Nihat Engin, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, İstanbul, 1998; : Zübeyde Yağcı “16. yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.8, Çorum 2006, s.12-30.; Engin, N., **Osmanlı Devletinde Kölelik**. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 1998.

pazarı Bursa'da kurulmuştu. Fatih dönemine kadar dağınık ve düzensiz bir şekilde sürdürülen esir ticâreti İstanbul'un fethinden sonra düzene girmiştir¹³¹³

IX. FİYAT HAREKETLERİ

Ortaçağ iktisat anlayışını biçimlendiren faktör temelde dinî öğretiler ve ahlakî değerlerdir. Ortaçağ'da hâkim olan pek çok dinî ve ahlâki öğretilerde insanların mala mülke sahip olma isteği doğru karşılanmadığı için özel mülkiyet kavramının da fazla gelişmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Ortaçağ insanı, aslında sadece altına sahip olma konusunda büyük bir hırs taşımıştır¹³¹⁴. Paranın alım gücü, mal ve hizmet alımı olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Bazı mallar, kıtlık ve ekonomik darboğaz zamanlarında oldukça pahalı olmaktadır, bazıları da lüks ve saygınlık göstergeleri olmak gibi "taşındıkları özel anlamlar" sebebiyle yüksek fiyata alıcı bulmaktadır.

Tam rekabet piyasasında piyasadaki alıcı ve satıcı sayısı fazladır. Altın Orda ticaretinde özellikle kölelerin satıcıları ve alıcıları çoktur. İktisadın mantığına göre alıcıların ve satıcıların fazla olduğu piyasalarda arz ve talebe göre fiyat kendiliğinden oluşur. Tam rekabet piyasasında alıcılar ve satıcılar her zaman eşit sayıda olmayabilir ancak zamanla alıcı ve satıcı sayısı kendiliğinden piyasa koşullarında dengesini bulmuştur¹³¹⁵

Piyasa ve borsa kavramları günümüz ekonomi literatüründen esinlenilerek, modern terimler ile geçmişi düşünmek gibi algılansa da esasen bu kelimeler zannedildiği kadar yeni ortaya çıkmış değildir. İktisadi açıdan piyasa, çok sayıda

¹³¹³Engin, N., **Osmanlı Devletinde Kölelik**. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yay. 1998.

¹³¹⁴Ortaçağ'dan beri insanların altına sahip olma merakı kuyumculuk alanının da köklü bir geçmişi olması sonucunu doğurmuştur. Bu konuda bkz: Altan Türe, **Dünya Kuyumculuk Tarihi, Ortaçağdan Günümüze Batı Dünyasının Takıları**, 2. Cilt, İstanbul Kuyumcular Odası Yayınları, İstanbul, 2011.

¹³¹⁵Hakan ERYÜZLÜ, **İktisat Ders Notları**:

http://www.eryuzlu.sakarya.edu.tr/sites/eryuzlu.sakarya.edu.tr/file/DERS_NOTU-1.pdf

Erişim

Tarihi: 08. 05. 2016.

alıcı ve satıcıların birbirleri ile karşılıklı iletişim içinde oldukları ve mal mübadelelerinin meydana geldiği bir yerdir. Eğer piyasalar organize bir yapıya sahip olursa borsa ortaya çıkar¹³¹⁶.

İbni Haldun, kentsel üretimin gelişmesinde ise işbirliğine dikkati çeker. Artan üretimin fazlası dış ticâret yolu ile eritmeye çalışılır. Bu ticârî etkinlik, bireyin servet yığmasına yığılan servetler ise lüks tüketime kapı açar. Lüks tüketimi de uzmanlaşmayı, o ise bayındırlığı getirir. Tüm bu gelişim, yani uzmanlaşma ve lüks tüketim mallarının üretimi ise kentteki fiyatları artırır. Döngüsel olarak fiyatların artması kazancı fazlalaştırır ve kazaçtan elde edilen artı değer ise lüks tüketime yatırılır¹³¹⁷.

Ziraî toplumlarda insanların ihtiyaçları kısıtlı olduğundan yaşam için önemi olmayan mallara talep sınırlıydı. Üretim sadece insan yaşamının sürdürülebilmesi için gerekli olan mallar olarak gerçekleştiriliyordu¹³¹⁸.

Büyük kentlerde fiyatlar para ekonomisinin canlılığı sonucu artarken, gelişmemiş kentlerde ise az üretim ve az üretim sonucu halkın özellikle tarım ürünlerini stoklaması, böylece tarım ürünlerinin piyasadan çekilmesi sonucu temel gıda maddelerinin pahalılaştığı görülür¹³¹⁹. Örneğin buğday ticaretinde Latinler'e ambargo uygulandığı zaman fiyatlarda ciddi bir artış olmuştur. Bayındır bir kentte ilk

¹³¹⁶Dünya finans tarihi çalışmalarında öncü isim ve Annales okulunun meşhur temsilcisi Fernand Braudel'e göre borsa, büyük ticaret merkezlerinde ticaretle uğraşan toptancı tüccarların bir araya geldikleri neredeyse İlkçağlardan beri bilinen bir kavramdır. Yine Braudel'a göre borsanın kökleri XIV. yüzyılda Cenova, Pisa, Venedik, Floransa'nın başını çektiği Akdeniz dünyasında oldukça yaygındır. Fernand Braudel, **Maddi Uygarlık, Cilt 2, Mübadele Oyunları**, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, 2004 ve Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, C.1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, 1989.

¹³¹⁷İbni Haldun; **Mukaddime**, çev:Z.Kadiri Ugan, M.E.B. yay. , Cilt II , s. 269-270.

¹³¹⁸Cipolla Carlo, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Ötüken Yayınları, 2013,

¹³¹⁹Koray Şerbetçi, "İbn Haldun'un Tarih Tezi Çerçevesinde Doğu'da Kent (Kentlerin Oluşumu ve Ekonomik Yapısı)"

<http://www.akademiktarih.com/tarih-anabilim-dal/2124-tarih-bilimi-aratrmalar/tarih-bilimi-aramalar/15470-bn-haldunun-tarh-tez-cercevesnde-douda-kent.html> ERişim Tarihi: 28. 04. 2014.

tür ürün ucuz, ikinci tür ise lüks ve pahalıdır. Gelişmemiş kentlerde ise aksi söz konusudur. Bu doğrultuda, temel gıda maddelerinin esası sayılan hububat, herkesçe ve her yerde üretilmesi nedeniyle ucuza bulunabilirken, baharat gibi lüks tüketim maddeleri ise uzmanlaşma gerektirdiğinden ve az üretildiğinden pahalı bir duruma gelir.¹³²⁰

İbni Haldun, büyük kentlerde yüksek üretimde işçiye olan gereksinim, lüks yaşamın piyasayı artırması, yaşamın ve iş olmaklarının kolaylığı nedeniyle işçi ücretlerinin pahalı olduğunu ve bunun da haliyle fiyatlara yansıdığını belirtir. Bunun en bariz örneklerinden birini Ortaçağ işçileri olan kölelerin satış fiyatlarında görmek mümkündür¹³²¹.

Piyasa işlemleri oldukça düzenliydi. Her maddenin satış yeri belliydi, iyi organize edilmiş dükkânlar serisi, vardı. Büyük şehirlerde, yabancı tüccârlar, birkural olarak, sadece toptan ticâret yapm hakkına sahipti. Perakende ticâret ise yalnızca yerel tüccârların ayrıcalığıydı.

Fiyat kontrolleri devletin yasa ya da benzer düzenlemelerle, belirli bir mal ya da hizmetin fiyatını tespit etmesi veya sınırlama getirmesidir. Buna göre devlet, mal ve hizmet araz edenleri korumak için piyasada işlem görece en düşük fiyatları belirleyerek taban fiyat uygulamasına gidebileceği gibi tüketiciyi korumak için piyasada işlem görece en yüksek fiyatı belirleyerek tavan fiyatı da belirleyebilir. Bu bilgilerden hareketle, Altın Orda'nın düzenli dönemlerinde, devlet sınırları içinde fiyat farkları fazladeğildi diyebiliriz.

Modern ekonomilerin ihtiyaç-üretim-tüketim gibi temel bileşenleri hakkında Ortaçağ toplumlarında detaylı veriler bulunmasa da birkaç saptamada bulunmak

¹³²⁰İbni Haldun; **Mukaddime**, çev: Z.Kadiri Ugan, M.E.B. yay. , Cilt II , s.276.

¹³²¹ İbni Haldun; **Mukaddime**, a.g.e. s.277.

mümkündür. Örneğin pirinç ve şarap Ortaçağın en pahalı tüketim maddelerindendi. Zencefilin Ortaçağ Avrupası'nda kullanımı, karabiber kadar yaygındı ve onun gibi pahalıydı. Keşmir, İran ve Frigya'dan gelen safran ilaç ve boya olarak kullanılıyordu. Safran bitkisi Romalılar tarafından da kullanılıyordu¹³²². Baharat Ortaçağ boyunca kıymetli mal olma özelliğini korumuş; bazen ticarete ödeme aracı olarak kullanılmış hatta kralların birbirlerine hediye ettikleri kıymetli bir nesne olmuştur¹³²³.

Ortaçağda ulaşımın yavaş ve yetersiz oluşu, uygun olmayan saklama koşulları pek çok yiyeceğin uzun mesafeli ticâretini engelliyordu. Birçok yerde sadece varlıklı kişilerin, genellikle de soylu takımının baharat ve otlar gibi pahalı ürünleri getirmeye gücü yetiyordu. Açlık ve kıtlığın olağan hâle geldiği ve toplumdaki sınıf ayrılıklarının en ağır biçimde hissedildiği bu dönemlerde yiyecekler, sosyal statünün en önemli göstergelerinden biri olmuştur.

Piyasada güçlüklerle bulunmalarının yanı sıra lüks gıdaların tüketimi yasalarca da toplumun kimi sınıflarına yasaklanmış ve soylular sınıfına mensup olmayanlarca tüketimine bir sınır getirilmiştir¹³²⁴.

Köle Satışı, Ücretler, Kârlar ve Vergiler örneğinden hareketle konuyu inceleyebiliriz. Pazarlardaki ürün fiyatları bolluğa, salgın hastalıklara, kölenin satıldığı yere, zamana ve topluma göre değişiklikler gösteriyordu.

1336'da İstanbul'da, 16 yaşındaki sağlıklı bir Rus köle kadın 114 hyperpira bedelindeydi¹³²⁵. Akınlar sonrasında köle fiyatları düşüyor, salgın hastalık vb. köle temininde güçlük yaşandığı durumlarda fiyatlar yükseliyordu. Ortaçağda Avrupa'da

¹³²²Paul Freedman, **Doğunun Armağanı-Baharatın Yolculuğu**, çev: İmge Tan, Everest Yayınları, 2011.

¹³²³Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, s. 43.

¹³²⁴Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, s: 557; David Waines, Orta Çağ İslam Toplumlarında "Lüks Gıdalar", çev: İlcan Bihter Barlas, **Tarih Okulu**, Ocak-Nisan 2010 Sayı VI, 173-185 , s:178.

¹³²⁵Giacomo Badoer, **Il libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)**, Testo a cura di Umberto Dorini e Tommaso Bertelé. Venice, 1956,s:90.

binlerce insanın ölümüne neden olan büyük veba salgınından sonra 1346 yılında Kefe ve Tana’da da etkili olan köle fiyatları artmıştır. Köle tacirinin, kölenin giydirilmesi, taşınması, hastalık durumunda değer düşmesi, ölümlerde tüm malın yitmiş olması gibi nedenlerle kârları az oluyordu. Yine de kâr oranları yüzde 20 ile 50 arasında değişiyordu¹³²⁶.

Zanaatkar olan Andrea 6 Temmuz 1360 yılında, biri oğlan çocuğu olmak üzere 5 kişilik Ermeni bir aileye toplam 300 asper ödemiştir. 1 Mart 1360 tarihinde Coza Armeno ise Venedikli Giovanni Garduli'ye köle için 8.5 gümüş sommi ödemiştir¹³²⁷.

“XV. Yüzyılda Cenova Köle Pazarı” isimli eserinde Domenico Gioffré 1381-1389 yılları arasındaki kölelerin fiyatları hakkında bilgiler vermiştir:

Tablo 7. Altın Orda Ticaretinde Köle fiyatları

Yıl	Liret	Filorin ¹³²⁸	kabul edilen köle sayısı
1381	3160	2528	5056
1384	2562	2050	4100
1387	1932	1546	3092
1393	2000	1600	3200
1396	1500	1200	2400
1397	1700	1360	1720
1398	1500	1200	2400
1399	1200	960	1920

1381 yılında 2528 olan vergisiz satış fiyatı 1399 yılında 960’a düşmüştür. 1396 ve 1398 yıllarında ücret ve vergi artışı yapılmamış, köle azlığının yarattığı kriz böylece aşılmaya çalışılmıştır. Piyasada beklenmedik vergi indirimi köle sayısının

¹³²⁶Domenico Gioffré, *Il mercato degli schiavi a Genova nel secolo XV*, Genova, 1971, s:81.

¹³²⁷Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)*, London 1989, s.284-285 ve ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/94.

¹³²⁸Florin olarak verilen değerler vergiler katılmadan önceki ücreti göstermektedir.

azalmasına bağlıdır. XIV. yüzyılın son yirmi yıllık satış değerleri incelendiğinde düşüşün daha da belirgin olduğu görülür¹³²⁹.Cenova pazarlarında kadın köleler erkek kölelerden daha çok para ediyordu. Köleler Avrupa'da ev işlerine yardım için kullanılıyorlardı. Onlar genellikle 70-80 lîret'den 250 lîret'e kadar ücretle satılıyorlardı. Geç XIV. yüzyılda Floransa'da kölelerin çoğunluğunu Tatarlar oluşturmaktaydı¹³³⁰.

Latinler tarafından tutulan noter belgelerinde kayıtlıköle satışlarının büyük bir kısmı 12 ilâ 18 yaş arasındaki köle kadınlar ile ilgilidir¹³³¹. Altın Orda ülkesinden İtalya'ya giden kölelerin büyük bir bölümü şeker tarlalarında kullanılmaktaydı.¹³³²

Köle fiyatları, Memlûk Devleti'nde de kölelerin geldiği yere göre değişmekteydi. En pahalı köleler 130-140 ducat bedelindeki Tatarlar'dı. Çerkezler 110-120 ducat, Rumlar 90 ducat, Arnavutlar, Dalmaçyalılar ve Sırpalar 70-80 ducat'a alınabiliyordu¹³³³.

Tatar kabileleri arasında açlık ve sefalet nedeniyle çocukların kendi aileleri tarafından bir dilim ekmek için satılmaları çok eski bir köle ticâreti şekliydi¹³³⁴.Tatar kölelerin yoksulluk nedeniyle çok ucuz ücretlerle satın alındığını gösteren bir diğer örnek XV. Yüzyılda Cenevîz pazarındaki bir Latin kaydıdır. 1416 yılında Guglielmo de Varcio adındaki Benedetto Bailo'dan sipariş aldığını, karı koca ve iki oğullarının

¹³²⁹Domenico Gioffré, **Il Mercato degli Schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova,1971, s:80-81.

¹³³⁰Sally McKee, Domestic Slavery in Renaissance Italy,**Slavery and Abolition**, Vol. 29, No. 3, September 2008, s: 309.

¹³³¹Cosmo, s: 399; O.Iliescu, "Nouvelles éditions d'actes notariés instrumentés au XIVe siècle dans les colonies Génoises des bouches du Danube—Actes de Kilia et Licostomo," *Revue des Études Sud-Est européennes*, 15, 1977, s. 119; C. Verlinden, "Le colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au debut du XVe siecle," in *Studi in onore di Luigi Luzzatto*, vol. ii (Milano, 1949), s. 8; L. Balletto, *Genova Mediterraneo Mar Nero (secoli XIII–XIV)*, Genova, 1976, s. 199.

¹³³²A. Zanelli, **Le schiave orientali in Firenze nei secoli XIV e XV**, Firenze 1885.

¹³³³Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s:204.

¹³³⁴Iris Origo, "The Domestic Enemy. Eastern Slaves in Tuscany in the XIV and XV Centuries", **Speculum**, XXXIX (1955), s. 321-366, s: 327.

olduğu bir aile ile anne kızıdan oluşan iki Tatar ailesini 1440 yılında 100 Cenevîz lirasına sattığını beyan etmiştir¹³³⁵. Hâlâ Pazar talebine cevap verebilecek durumda olsa da Cenevîz pazarlarında 1441-1450 yılları arasında köle varlığında belirgin bir daralma olduğu yadsınamaz.

Noter kayıtlarının çoğu kölelerin cinsiyetleri, alım-satım itirazları hakkında bilgiler vermektedir. Kefe'de, 1289 ve 1290 yılları arasında daha sınırlı veriler olsa da XIV. yüzyılın altmışlı yıllarında Tana'da kölelerin çoğunun Çerkez olduğu anlaşılmaktadır. 12'si Alan, 8'i Tatar ve 1'i Rus köle olmak üzere 21 köle satışı yapılmıştır. Köle satışlarında aile üyelerinin de satılması ilginçtir. Örneğin köle satışı yapan Tanalı Apanas, 27 Haziran 1360'da Marco Contarini'ye Marco Zaccaria'ya kız kardeşini, Anacoza ise Marco Zaccaria'ya oğlunu köle olarak satmıştır. Aralık 1359'da Anchan ve Daniel, Tana'ya geçici olarak yerleşen ve burada bir ev kiralayan Francesco Bembo'ya kardeşlerinden birini satmıştır¹³³⁶.

Köle fiyatı Tana'da ortalama 558 ilâ 614 asper'di. Köle fiyatları yaş, etnik köken, güzellik, sağlık ve dayanıklılık, iyi davranış gibi farklılıklar gözetilerek belirlenmiştir¹³³⁷. Etnik gurubun fiyatını kadınlar için tanımlamak istatistiksel olarak mümkündür. 624 Moğol, 609 Rus, 5 Alan, 534 diğer etnik guruplar için, 527 Çerkez ve Tatar kadın kölelerin fiyatı ise 664 asper'di¹³³⁸.

¹³³⁵Domenico Gioffré, **Il mercato degli schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova, 1971, s:17.

¹³³⁶ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/77, 138 ve 135.

¹³³⁷Sergey Karpov, "Schiavitù e Servaggio nell'economia Europea. Secc. XI-XVIII"s: 8.

¹³³⁸Sergey Karpov, Venetsianskaya Tana po aktam kantslera Benedetto B'yanko (1359-60)

Tablo 8. Tana'da Venedik tarafından yapılan köle satışı (1359-1360)¹³³⁹

Etnik Köken	Kadın	Erkek	Toplam
Alan	3	1	4
Ermeni	1	-	1
Grek	1	-	1
Yahudi	1	-	1
Kitay	1	-	1
Moğol	11	5	16
Rus	5	-	5
Tatar	59	13	72
Çerkez	20	1	21
Kökeni bilinmeyen	1	3	4
Toplam	103	23	126

Her yıl, Dimyat ve İskenderiye üzerinden Kahire'ye 2000 köle teslim ediliyordu. Kahire'de bir Tatar köle için en yüksek fiyat 130 ilâ 140 ducat arasında değişmekteydi. Çerkez köleler 110 ilâ 120 ducat etmekteydi. Yunan-Rum köle 90, Arnavut, Slav 70-80 ducat¹³⁴⁰ değerindeydi.

Osmanlı'da vücutça hiçbir özrü bulunmayan bir erkek köle 50 Dirheme (160 gr. gümüşe) satılıyordu. Ucuz insan temin etmek bakımından Karadeniz havzası son derece elverişliydi.

İbn Battuta'ya göre "Deşt-i Kıpçak, atlarıyla ünlüdür, at çok fazladır ve önemsiz bir maldır. At fiyatı bir bizim dinarla eşit 50 veya 60 dirhem. Bu atlar Mısır'da Acadia adıyla bilir". Bu atlar Hint ülkesinden taşınırdı ve Acadia adı altında bilinen Mısır'da bir yere nakledilirdi. İbn Battuta'nın verdiği bilgilere göre bu atlardan en iyileri elli veya altmış dirheme satın alınabilirdi. Kuzey Hindistan'da, Multan'da, tüccârlar Altın Orda tüccârlarına her at için yedi dinar gümüş vergileri

¹³³⁹Tablo Sergey Karpov'un şu eserinden alınmıştır bkz: Sergey Karpov, Venetsianskaya Tana po aktam kantslera Benedetto B'yanko (1359-60) **Sbornik Prichernomor'ye v Sredniye Veka**, 5, 2011, s: 9-26.

¹³⁴⁰Uspenskiy I. F. "Vizantiyskiye İstoriki o Mongolakh i Yegipetskikh Mamlyukakh" **Vizantiyskiy Vremennik**.– T. XXIV.– L.,1926, s. 16.

ödüyor, bu açıdan tüccârlar büyük bir kar kalır. Büyük bir at 500 dinardan daha aza satılmadığı için önemli seyahat masrafları ve yüksek tarifelere rağmen çok para kalmaktaydı.¹³⁴¹

İbn Battuta kürkün en iyi çeşidi olan "Ermin"in küçük bir hayvanın derisinden elde edilen bembeyaz bir ürün olduğunu, maaliyeti 400 dinardan bile daha az olmasına rağmen Hint topraklarında kürk çıkışının 1000 (altın) dinar değerinde olduğunu belirtir¹³⁴².

Saray ve Harezm'de XIV. yüzyıl ortalarında 100 Rattle buğday (yaklaşık 46 kg. kadar gelmektedir) 2.5 dinar (yaklaşık 23 gr. gümüş) değerindeydi. Mercimek için de aynı fiyatlar geçerliydi. Arpa yükü 2 dinar (yaklaşık 18.7 gram gümüş), koyun etinin malîyeti 1 dirhemi 3 rattle 1.4 kg. (1.56 gram gümüş) ediyordu. XIV. yüzyılın ortalarında Azak içinde fiçı Latin şarabı 1.5 kese (yaklaşık 300 gram) gümüş değerindeydi¹³⁴³.

Fiyat karşılaştırması yapabileceğimiz bir diğer ticârî mal ise tuz'dur. Kırım'ın kuzeyi ortaçağ Avrupası için önemli bir tuz kaynağıydı ve Moğollar tuz alımlarını ağır biçimde vergilendirdi. 1225'ten önce Musul ve çevresinde 1 makûk tuzun fiyatı 1 dirhem iken, 1256-1257 yıllarında Malatya'da görülen kıtlık sonucu aynı miktardaki tuzun fiyatı 40 dirheme kadar yükselmiştir¹³⁴⁴.

Kandiye'den tüccâr Franciescho Bartolomei'nin 16 Mayıs 1347 tarihli bir mektubunda savaş nedeniyle buğday fiyatlarının aşırı pahâlânmış olmasından şikayet etmesi ve Altın Orda Hanı ile yapılacak bir barışın Tana pazarlarını Venedikli

¹³⁴¹İbn Battuta Seyahatnâmesi, s: 316.

¹³⁴²İbn Battuta Seyahatnâmesi , s: 326.

¹³⁴³Ekrem Kalan, agt., s: 40.

¹³⁴⁴1 makûk = 61 ila 81, 2 kg. arasında değişen ağırlık ölçüsü birimidir . Yaşar Bedirhan,"Türkiye Selçuklularında Para ve Devletin Para Politikası", **Tarih Okulu Dergisi** (TOD) Eylül 2014 September 2014 Yıl 7, Sayı XIX, s: 12.

tüccârlara açacağından Tana'ya gelecek olan Venedik gemilerinin buğday yüklü olarak dönmeleriyle İstanbul'da 8-9 hyperpyraya kadar çıkmış olan buğday fiyatlarının en azından ilk aşamada 5-6 hyperpyraya düşebileceğinden söz etmesi siyasî gerginliklerin ticâreti doğrudan olumsuz biçimde etkileğini ve tüccârların siyasîlerden beklentilerinin neleri içerdiğini açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Altın Orda Hanı ile yapılan Mayıs 1347 tarihli antlaşmada bu fiyatın 29.62 hyperpyra (mud başına 5.6 hyperpyra) olarak tespit edilmiştir¹³⁴⁵.

Azak Denizi üzerinde belli ailelerin bazı malî yetkileri kullanabildiği noterlik kayıtlarından anlaşılmaktadır. 2 Eylül 1359'da, Luca Contarini e Micheletto Steno her birine yaklaşık 100 altın ducat ödeyerek birgemi satın almışlardır. 2 Eylül 1359 tarihinde Luca Contarini ve Micheletto Steno yaklaşık 100 altın sermaye koyarak bir gemi satın almışlardır. Aynı yılın eylül ayında Luca her biri için 10 gümüş sommi ödeyerek üç ev satın almıştır¹³⁴⁶. 4 Eylül 1359 günü, Pietro Morisini Vittorio Pisani'ye 30 gümüş sommi'den daha fazla bir miktarı toplayarak Niccolò Spinola'dan (Tana'nın gelecekteki konsülü) tahsil etmesi için vekâlet vermiştir¹³⁴⁷.

¹³⁴⁵Zachariadou Elizabeth A., *Prix et Marchés des Céréales en Roumanie (1343 1445)*”, **Nuova Rivista Storica**, LXI, Milan, 1977, s: 297.

¹³⁴⁶10 sommi yaklaşık olarak 45 altın ducat etmektedir. R. CESSI, *Problemi Monetari veneziani fino a tutto il secolo XIV*, R. Accademia dei Lincei: Documenti finanziari della Repubblica di Venezia», serie IV, vol I, Padova, Cedam, 1937

¹³⁴⁷Bilgilerin yer aldığı arşiv kaynağı için bkz. ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/55. Söz konusu arşiv verilerine dikkatimizi çeken tetkik eser için bkz:Lorenzo Pubblici, **Dal Caucaso al Mar d'Azov**. L'impatto dell'invasione Mongola in Caucasia fra Nomadismo e Società Sedentaria (1204-1295), Firenze University , 2007.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALTIN ORDA PARA POLİTİKASI VE FİNANSMAN

Para, devlet tarafından tedâvüle çıkarılan, üzerinde sayı değeri yazılı olan, kâğıt veya madenden yapılan ve buna göre çeşitli adlar alan ödeme aracıdır. Altın, gümüş veya bakırdan yapılmış ve devletin özel damgası ile damgalanmış olan madenî ödeme aracına “sikke” denir¹³⁴⁸. Damgalı para anlamında “meskûk” ve çoğulu “meskûkât” kullanılır. Ortaçağ'da sikkeler üretildikleri malzemelere göre farklılıklar göstermektedir. Bunlar "fels" de denilen bakır, "dirhem" denilen gümüş, "dinar" adı verilen altın paralardır¹³⁴⁹. Dinar: 4,25 gram ağırlığında altın paraya denir¹³⁵⁰. Kutb'un Hüsrev ve Şirin Mesnevi'nde de "dinar" para anlamında kullanılmıştır.¹³⁵¹

Paranın bir değer ölçüsü ve mübadele aracı olarak kullanılması, yüzyıllarca süren bir gelişme sonucunda olmuştur. İlkçağ'da para bulunmuş olsa da para ekonomisinden söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Altın Orda Devleti'nde de göçebeler yürüttükleri ticaret karşılığında paradan çok mal almışlar yani aynî iktisat hâkimdi. Para ekonomisinin gelişmesi kentlerin gelişimi ile doğrudan bağlantılıdır. Ortaçağ'da yeni kentler ortaya çıkıp eski yerleşimler de güçlenince ödeme aracı olarak para ekonomisi gelişmiştir. Paranın alım gücü, mal ve hizmet alımı olmak üzere iki kısımda incelenebilir. Bazı mallar, kıtlık ve ekonomik darboğaz

¹³⁴⁸Oğuz Tekin, "Sikke" maddesi DİA yılı: 2009, cilt: 37, s: 179.

¹³⁴⁹Oğuz Tekin, a.g.e. s: 179-184.

¹³⁵⁰el-Makrizî, Takiyyed-Dîn Ahmed b. Ali, “en-Nukûd el-Kadime ve el-İslâmiyye”, Ter. İbrahim Artuk, **Bellekten**, XVII/67, 1953, s: 367-392. S: 383-384. Arapça el yazması nüshası, Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Koleksiyonu, 3195/ 29a.

¹³⁵¹**Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin**-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşı, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s:165.

zamanlarında oldukça pahalı olmaktadır, bazıları da taşıdıkları özel anlamlar sebebiyle yüksek fiyata alıcı bulmaktadır¹³⁵².

Altın Orda'da para sistemi oldukça düzenliydi. Ortaçağdamadeni para ile yan yana kâğıt para usulü de kullanılmıştır. Ancak Altın Orda sahasında kâğıtpara kullanılıp kullanılmadığını kesin olarak söyleyebilecek tarihî kaynaklara sahip değiliz. Eskiçağ'da olduğu gibi, Ortaçağda da para endüstrisi altın, gümüş ve bakır madenlerine bağımlıydı. Altın Orda Devleti'nde çeşitli madenlerden paralar darp edilmiştir.İlhanlı Devletinde iktisadî gücün göstergesi olarak bol miktarda altın para darp edilmiş iken Altın Orda madeni paralarının çoğu gümüş ve bakır madeninden yapılmış sadece Harezm'de altın para basılmıştır.¹³⁵³Altın Orda Devleti'nde Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğu 1360 yılına kadar altın para basıldığına dair tarihî veriler yoktur¹³⁵⁴.

Altın Orda döneminin gümüş sikkeleri 3, 2, 1, 1/2, 1/3 ve 1/4 dirhem (9,60-6,40-3,20-1,60-1,05 ve 0,80 gr.) ağırlığında kesiliyordu¹³⁵⁵. Altın Orda Devleti'nde 6 dirhem (19.20 gr.) ağırlığındaki gümüş paralara gümüş dinar 0.80 gr. veya daha az ağırlığa sahip olan en küçük gümüş akçaya ise "danki" (tenge) adı veriliyordu¹³⁵⁶. Altın Orda paralarında kurallı birim danki (tenge) idi ve 100 gümüş dinar yirmi beş altın dinar yani 600 dirhem gümüş dinar 25 miskal altın

¹³⁵²Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçuklularında Para ve Devletin Para Politikası", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)** Journal of History School (JOHS) Eylül 2014 September 2014 Yıl 7, Sayı XIX, ss. 316.

¹³⁵³Vadim V. Trepavlov **Zolotaya Orda v XIV stoletii**, İzdatel'stvo Kvadriga, Moskva, 2010, s: 40.

¹³⁵⁴Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s: 134.

¹³⁵⁵A.L. Ponomarev. **Silver in, Silver out: Principles for Calculating the Outflow of a Medieval Currency**. A.L. Ponomarev, **Money of the Golden Horde and the Trapezund Empire**, Moscow, 2002. 215; Nurettin Ağat, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s:47-48.

¹³⁵⁶Gazneliler ve Timurlular döneminde de "tenge" adı ile basılan sikkeler olduğu bilinmektedir. Halil Salihlioğlu, "Darphane", **Anadolu'da Paranın Tarihi**, Yayın Danışmanı: Halil İnalcık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011, s: 216.

dinardeğerindeydi. "Pul" adı verilen bakırdan imal edilmiş Altın Orda paraları (mangırlar) ise 16'sı 1 danki eşdeğerliğindeydi¹³⁵⁷.

Altın Orda Devleti'nde, gümüş-bakır ve az sayıda altın paraların dışında değerli madenlerden yapılmış külçelerin de ödeme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir¹³⁵⁸. Örnek verecek olursak Novgorod ve Çernigov pazarlarında toptan satış faaliyetlerinde bir canlanma ve ticarete kâr artışının göstergesi olarak büyük gümüş külçeler kullanılmıştır¹³⁵⁹.

Altın Orda dönemini de kapsayan XIII, yüzyılda bir başka ilginç ödeme uygulaması Ruslar'ın gerçekleştirdiğini görürüz. Ruslar, Bulgar pazarlarına getirdikleri köle ve malların karşılığını genellikle dirhem veya dinar olarak alsalar da gemiler üzerinde satılan ve seramik çamurundan yapılan mavi veya yeşil renklerdeki boncuklar ile de ödeme kabul etmişlerdir. Ruslar bu boncukların tanesine bir dirhem ödeyerek satın almış ve bunlardan eşlerine gerdanlık yapmışlardır¹³⁶⁰.

Weber, ilk ve Ortaçağlarda paranın basit bir mübadele vasıtası olmaktan ötede sosyal hayatta paye ve itibar sembolü gibi kıymet kazandığını savunmaktadır¹³⁶¹. Ortaçağda aynî iktisat hâkimdir. Bir mal üretip piyasaya arz eden bir kişinin amacı, mal verip karşılığında başka bir mal almaktır. Bu devirde para vb.

¹³⁵⁷Nurettin Ağat, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s: 47- 48.

¹³⁵⁸Cüveynî de eserinde bahsettiğimiz bu külçelerden söz etmektedir. Bkz: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 85, 116, 117, 197-212. Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012, s:337.

¹³⁵⁹Rustam Fanisovich Nabiyev, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**,s: 222.

¹³⁶⁰**İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s: 38; Aydın Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (XI-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 170, Ekim 2007, s:

¹³⁶¹Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, (Çev: Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002, s: 85-86.

menkul değerler ikinci planda gelmekteyken, genellikle ön plana çıkan değerler gayri-menkullerdi¹³⁶².

Altın Orda'da para bastırılması son derece yaygın ve gelişmişti¹³⁶³. Altın Orda Devleti'nde ilk para basımını gerçekleştiren Berke Han, kendi adına sikke bastırmak suretiyle Karakurum'la ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etti.

Mevcut bilgilere göre ilk Altın Orda parası, Batu Han devrinde, 1240-1250 yılları arasında Bulgar şehrinde basılmış olmakla birlikte Saray ve Saratov gibi pek çok Altın Orda kentinde de aynı şekilde aynı parayı bulmak mümkündür¹³⁶⁴.

Ticâretin en önemli değişim araçlarından olan para, batıda ve Osmanlı'da türleri ve oranları açısından farklılık arz etmekteydi. Paraların birbirine çevrilmesi çoğu zaman çeşitli sorunlara yol açıyordu. Sadece bir türden diğer türe parayı çevirmek değil, aynı zamanda paranın gramajının darb edildiği yere göre değişiklik göstermesi paranın değiştirilmesindeki en büyük sıkıntılardandı.

Altın Orda Devleti'nin para ekonomisi temelde madeni para sistemine dayanıyordu. Tarihin pek çok devir ve devletine olduğu gibi Ortaçağ devletlerinde para bastırmak hâkimiyet sembolü olduğu için her hükümdarın kendi adına para darp

¹³⁶²Ergün Deniz, **Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefi Anlayışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (İslam Felsefesi Bilim Dalı), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s:17.

¹³⁶³Tez çalışmamızı gerçekleştirirken tarihî verilerin artması konusunda bazı sürpriz gelişmeler de olmuştur. Örneğin George Vernadskiy Tavriya Milli Üniversitesinde "Kırım'da Nüvizmatik" sergisinde Kırım Tatarlarının kültürünü yansıtan ve eski madeni paralar yer aldı. Sergi kapsamında XIII-XIV. yüzyıllara ait Altın Orda, XIV. yüzyıla ait Anadolu Beylikleri XVII-XIX. yüzyıl Osmanlı ve XVIII. yüzyıl Kırım Hanlığı madeni paraları sergilenmiştir. Sergilenen koleksiyonun sahibi olan Tavriya Milli Üniversitesi öğrencisi Boris Rıbalçenko, koleksiyondaki parçaları 20 yıl boyunca antika dükkânlarından ve özel koleksiyonlardan toplamış ve Rıbalçenko, bu koleksiyonun tarihçileri, nüvizmatik uzmanları tarafından incelenmesi ve eğitimde kullanılması için Tavriya Milli Üniversitesi'ne teslim etmiştir. Sergi, Tavriya Milli Üniversitesinde 10 gün açık kaldıktan sonra Köktebel'de, Sudak'ta ve Bahçesaray Hansaray'da sergilendi. Kırım'a gitme imkânı olamasa da sergilenen materyallerin görselleri Niyara Nurmambetova, Osman Bayramaliyev ile bağlantı kurularak temin edilmiştir. Nurmambetova'ya bu vesile ile bir kez daha teşekkür ederim.

¹³⁶⁴Altın Orda'nın ilk parası hakkında Singatullina A. Z., **Djuchid coins of the İtil region cities of the 13th Century**, Kazan, 2003, s:16-26. Saray ve Saratov'da bulunan paralar için bkz: Yu. E. Pırsov, L. F.Nedaskovskiy, **Katalog Cuçidskih Monet Saratovskogo Oblastnogo Muzeya Krayavedeniya**, İzdatel'stvo KGU, Kazan, 2002, s: 6.

ettirmesi son derece yaygın bir uygulamaydı. Doğal olarak paranın en önemli kullanım yeri ticâret olup, para vasıtasıyla ticâret Altın Orda kentlerinde gelişme göstermiştir.

Ortaçağ'da ticâret mübâdelelerinin cereyanını kolaylaştırmak için bazı değerlerin ödeme aracı olarak kullanılmasına ihtiyaç duyulmuş ve satıcılar ihtiyaçları olsun veya olmasın belirli malları ödeme aracı olarak kabul etmek alışkanlığını kazanmışlardır. Ödeme aracı olarak kullanılan mal, genellikle piyasada aranan ve kolayca el değiştirebilen mallar arasından seçilmiştir. Bozkır bölgelerinde konar-göçerler arasındaki ticâret genellikle mübâdele yani takas yöntemiyle gerçekleştirilmekteydi¹³⁶⁵. Paranın kullanılmadığı dönem ve coğrafyalarda bir malın diğer mal ile mübâdelesine ticatte trampa denmektedir. Kıpçaklar'ın trampa=takas yolu ile yürüttükleri ticarete para yerine geçen ana mal sığırdı. Kıpçaklar özellikle Harezmi ile yaptıkları ticarete pazara ihtiyaçtan çok fazla miktarda koyun ve koyun eti getirirlerdi. Bozkır sakinlerinin yetiştirdikleri hayvancılık ürünlerinin yanı sıra kürkleri için avladıkları samur, tilki, zerdeva gibi hayvanların derilerini ve savaşlarda elde ettikleri mallar da trampa usûlüyle pazara sürülmekte ve buradan Harezmi menşeli mallarmış gibi başka kentlere ihraç edilmekteydi¹³⁶⁶. Bu trampa sisteminin yoğun uygulandığı nedeniyle uzun yıllar araştırmacılar Güney Rusya bozkırlarından farklı olarak Kazakistan bozkırlarında yaşayan Kıpçaklar'ın para tedavülünden haberleri olmadığı kanaatine neden olmuşsa da özellikle Batı Kazakistan'daki kurganlarda bol miktarda ele geçirilen sikkeler Kıpçak göçebe ekonomisinin,

¹³⁶⁵Mübâdele şeklinde yürütülen ticaret Tarih Öncesi dönemlerden beri bilinmektedir. İ. Banu Doğan, **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s:66.

¹³⁶⁶Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, s:260.

bozkırda paranın tedavül aracı olarak kullanılmasına tümünden engel teşkil etmediğini kanıtlamıştır¹³⁶⁷.

Kubilay Han döneminde ortaya çıkan kâğıt para "çav"ın ticârette yaygınlaştırılmasında Uygur "Ortak"tüccârlarının önemli rolleri olmuştur. Ancak kâğıt para çav'ın Altın Orda coğrafyasında kullanıldığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Moğollar cash sikkelerin kullanıldığı kâğıt para çıkartıp uygulamakta başarılı olsa da İran gibi daha batıdaki ülkelerde piyasaya sürdükleri kâğıt paranın pek etkili olmadığı bilinmektedir¹³⁶⁸.

Altın Orda Devleti'nde de diğer Moğol Uluslarında da olduğu gibi madeni paralar dışında altın ve gümüş külçelerinin de ticârette kullanıldığını devrin kaynaklarından anlıyoruz. Söz konusu külçelerden ilk kez Rubruck "Yaskot" adıyla bahsetmektedir¹³⁶⁹. Bu külçeler, Turfan Uygurları'na ait sivil belgelerde paranın değer açısından ölçümü sırasında birim ifadesi olarak "yastuq" şeklinde geçmektedir¹³⁷⁰. Moğollar ise değerli metallere yapılmış ödeme aracı olarak kullanılan bu külçelere, kendi dillerinde sukh (balta) adını vermekteydiler. Cüveynî gibi dönemin önemli kaynaklarında bu külçelerin Farsça karşılıklarına da yer verilmiştir¹³⁷¹. Daha geç dönemde yani XIV. Yüzyılda, bu külçelere Türkçe "sum" veya "som" adının verildiğini görmekteyiz¹³⁷². Bugün Kazan Türkçesi'nde paranın karşılığı olarak da kullanılan sum aynı zamanda Özbekistan'ın ulusal para birimidir.

¹³⁶⁷Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, s:261.

¹³⁶⁸Catherine Eagleton-Jonathan Williams, **Paranın Tarihi**, çev: Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s:213.

¹³⁶⁹Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)**, s: 77, 96.

¹³⁷⁰Osman Fikri Sertkaya, Rysebek Alimov, **Eski Türklerde Para: Göktürklerde Uygurlarda Türkişlerde**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, s:71.

¹³⁷¹**Tarih-i Cihan Güşa**, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1989, s: 85, 116, 117, 197-212

¹³⁷²Mark Kramarovskiy, **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012, s:338.

Mengü Timur (1266-1282) devrinde darp edilen paralardan 671 H. (1272-1273) tarihli para Cuçi Ulusu'nun yani Altın Orda Hanlığı'nın Karakurum'daki Merkez Kağanlıktan bağımsızlığını ilan ettiğini açıkça göstermektedir¹³⁷³. Bu parada artık daha önceden olduğu gibi kağanın adı ve tamgası yerine Batu Han (Sain Han) ailesinin tamgası basılmıştır¹³⁷⁴. Berke Han devrine ait paralarda da benzer özellikler görülür.¹³⁷⁵ Mengü Timur adına kesilen paralarda bağımsızlığın sembollerinin yanı sıra, "el-azam" unvânı da sıklıkla kullanılmıştır¹³⁷⁶.

Paralar kent merkezlerinde darp edilmekteydi. Altın Orda kentlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkartılan 110 kentin 17 tanesi sikke darp etme hakkına sahipti¹³⁷⁷. Ortaçağ'da para demir, bakır, nikel, tunç ve kalay gibi çeşitli madenlerden yapılmış olabilir. A. V. Tereşenko'nun 1843-1849 yılları arasında Saray el-Cedid (Yeni Saray) şehrinde yaptığı kazılarda 25766 adet para bulunmuştur¹³⁷⁸. Bu paraların önemli bir kısmı gümüş ve bakırdan yapılmış paralardır. Bu dönemde İlhanlı Devleti'nde altın para iktisadî gelişmişlik ile doğrudan bağlantılı olarak bol miktarda darp edilmişti. Altın Orda Devleti'nde ise Sayın Han Sülalesi'nin son bulduğu 1360 yılına dek altın para basılmamış, gümüş ve bakır paralar darp edilmiştir¹³⁷⁹. Saray kazılarında dikkati çeken bir diğer husus bazı paraların şehrin

¹³⁷³Ekrem Kalan, "Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2012, Sayı 33, s:26.

¹³⁷⁴A. Z. Singatullina, "Denejnoe obraşçeniye i finansovaya sistema", **İstoriya Tatar**, T. 3, İnstitut AN RT, Kazan, 2009, s. 296.

¹³⁷⁵Yu Pırsov. E. L. F. Nedaşkovskiy . **Katalog Cuçidskih Monet Saratovskogo Oblastnogo Muzeya Krayavedeniya**, İzdatel'stvo KGU, Kazan, 2002, s: 6

¹³⁷⁶A. Z. Singatullina, **Djuchid Coins of the İtil Region Cities of the 13th Century**, Kazan, 2003, s: 74, 133.

¹³⁷⁷Egorov, **İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı**, Moskova 1985, s.108-109.

¹³⁷⁸Tereşenko, Aleksandr Vasilyeviç, "Okonçatelynoye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deştikipçakskoğo Tsarstva", **Uçeniye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam**, S. 2, Moskova 1854, s: 89-105.

¹³⁷⁹Mustafa Kafalı, "Altın Orda Hanlığı", **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s: 721.

biraz dış kısımlarında muhtemelen güvenlik gerekçesiyle tüccârlar tarafından saklandıkları yerlerde ortaya çıkarılmış olmasıdır¹³⁸⁰.

Altın Orda paraları boy, ağırlık, biçim ve yazı bakımından çağdaşları veya daha önceki Müslüman-Türk hükümdarları paraları ile ortak özellikler gösterir. Paralar, gümüş ve bakırdan basılıyor, gümüşler, 3, 2, 1, 1/2, 1/3 ve 1/4 dirhem (9,60-6,40-3,20-1,60-1,05 ve 0,80 gr.) ağırlığında kesiliyordu. Moğol devrinde gümüş ve altının bütün muamelelerde beraber kullanılmakta ise de hâkim olan ayar altın ayarı idi¹³⁸¹. Altın Orda'da 4 kırat (0,80 gr. ağırlığında temiz gümüşten kesilen paralara "danki (tengi veya tenge)" deniliyordu¹³⁸². Altın Orda hâkimiyetindeki Harezm'de altın para (dinar) basıldığı da bilinmektedir. XV. yüzyılda Altın Orda'da İslâmî tip paralarda değişiklikler yapılmış; tevhid, âyet, dua ve sena gibi dinsel nitelikteki yazılar kaldırılmış, tipler, daha ziyade millî bir nitelik almıştı¹³⁸³.

Mengü Timur adına kesilen paralarda genellikle "*el-azam*" unvânı kullanılmıştır. Mengü Timur ve ardından halefleri tarafından bastırılan paralarda "*el-adil*" unvânı çoğunlukla yer almış; paraların arka kısmında ise genellikle islamî ifadeler, Kur'an-ı Kerim'den ayetler ve Kelime-i Tevhidyazılmıştır¹³⁸⁴. Bulgar şehrinde H. 678 tarihinde basılan bir parasında adının "Mengü TimurKaan" bağımsızlığını ilan ettiğini ve Merkez Kağanlıktan ayrıldığını göstermekle birlikte

¹³⁸⁰Ekrem Kalan, "Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2012, Sayı 33, s:25.

¹³⁸¹Zeki Validi Togan, **Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti**, İstanbul 1930, s.2.

¹³⁸²Oğuz Tekin, "Sikke" maddesi, **DİA**, cilt: 37; sayfa: 182.

¹³⁸³Nurettin Ağat, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler-I", **Emel**, Sayı: 23 s. 11.

¹³⁸⁴Nurettin Ağat, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler ", s. 11.

daha küçükbir dereceyi temsil eden “Han” yerine “Kağan” unvânını kullandığı görülmektedir¹³⁸⁵.

Tuda Mengü diğer Altın Orda Hanları’ndan farklı olarak Kırım’da basılan paralarında Arapça bir unvân olarak “sultan/سلطان” kelimesinin Farsça karşılığı olan “padişah/پادشاه” unvânının, “padişah el-azam/پادشاه العظم” şeklinde kullanmıştır¹³⁸⁶.

Tula Buka (1287/1288-1290) devrinde bastırılan paralar, son derece sade ve mütevazı bir görünüm ihtiva ederken, diğer Altın Orda Hanları’nın ekserisinde olduğunun aksine “Han” unvânı dahi kullanılmamış ve paranın arka kısmında dinî bazı ifadeler ile Kelime-i Tehvidyer almıştır.

Tokta Han’ın (1290-1312) paralarını Rus arkeolog ve nümismatlar iki grupta incelemektedirler. I. grup Tokta Han paraların üzerinde Arap harfleriyle “Toktu Bek” II. grup paralarda ise Uygur harfleriyle “Toktoğu” şeklinde yazılmıştır. 1310 yılına kadar Saray’da darp edilen paralarında “Tokta bek“ unvânını kullanırken, “sultan” unvânını kullanmamayı seçmiştir. Bu dönemde Harezm, Ükek gibi Altın Orda kentlerinde Tokta Han devrinde basılan paralarda ise “bek” ve “el-adil” unvânları dikkati çeker¹³⁸⁷.

Ortaçağ iktisadî tarihinin en önemli kaynaklarından biri, Venedikli tüccâr-banker Giacomo Badoer tarafından yazılan “**Libro dei Conti**” (Hesaplar Kitabı) isimli eserdir. 1430’lu yıllarda Giacomo Badoer adlı Venedikli tacir ve bankerin tuttuğu kayıtlar, Samsun’da kullanılan paralar ve değerleri hakkında önemli veriler sunmaktadır. Giacomo Badoer’in Hesaplar Kitabı’nda çeşitli para hesaplarını ve

¹³⁸⁵Ekrem Kalan,“Nümizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı isim ve Unvanlar (1227-1357), **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2012, Sayı 33, s: 27.

¹³⁸⁶Ekrem Kalan, a.g.m. s: 27.

¹³⁸⁷Ekrem Kalan, a.g.m. s: 27-28.

tutulan nakit hesaplarını (cassa) ve nakit (chontadi) konularını sıklıkla ele aldığı görülür¹³⁸⁸

Altın Orda meskûkâtı alanında yaptığı çalışmaları ile tanınan A. Z. Singatullina'ya göre ilk Altın Orda parası, Batu Han devrinde, 1240-1250 yılları arasında Bulgar şehrinde Abbasi Halifesi Nasıreddin adına basılmış olan paradır¹³⁸⁹. Berke, Altın Orda'nın büyük miktarda sikke ihraç eden ilk Han'ıydı. Daha önce, takas ve ilkel parasal işlemlerle ekonomik değişim gerçekleşiyordu.

Sommo, sommo / saum / sawm: Altın Orda hanları tarafından basılan, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Karadeniz bölgesinin başlıca para birimi idi. Venedik ducatu gibi, ağırlığı ve alaşımı da bu süre boyunca sabit kalmış ve XIV. yüzyılda Asperos Barichatos'u (dirhem) hesap parası olarak değiştirmiştir. Değerlerini belirleyen gerçek paralarla sürekli ilişki içinde olan batı hesaplarından farklı olarak, altın olarak gümüş oranı dalgalı olarak altınlarla değiştirilenler dışında, sommo'nun değeri hiç değişmemiştir¹³⁹⁰.

Kuzey diğer önemli ticaret yolu Kafkas yoluydu. "Dar-i Alan" denilen bu geçiş aracılığıyla daha sonra kuzey Kafkasya'ya Şirvan ve Derbend üzerinden Mezopotamya ve güney Ermenistan topraklarına geçiliyordu. Oradan, Abbasi Halifeliğin kuzey sınırındaki Hazar Devleti'ne ulaşırdı. Yine hicri VIII. yüzyılda Hazarlar güneye bazı başarısız mücadelelere girişmişse de Araplar tarafından sürüldü. Aram Vardanyan'a göre, erken tarihli İslami sikkeler özellikle de dirhem bu yolla Rusya ve ardından İskandinavya getirildi. bu yönde sikke akışı Hicri 770 gibi erken tarihlerde başlamış olabilir. Bunlar esas olarak Irak ve Kuzey Afrika

¹³⁸⁸Giacomo Badoer, **Il libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436-1440)**, Testo a cura di Umberto Dorini e Tommaso Bertelé. Venice, 1956.

¹³⁸⁹A. Z. Singatullina, **Djuchid Coins of the İtil Region Cities of the 13th Century**. Kazan, 2003, s: 16-26

¹³⁹⁰Bruce Lippard, **The Mongol and Byzantium, 1243-1341**, s:

dirhemlerinden oluşmaktadır¹³⁹¹. Aynı özellikleri gösteren Altın Orda paralarına Saray ve Saratov gibi pek çok Altın Orda kentinde de rastlamaktayız¹³⁹². Kiev ve çevresine Abbasi dirhemleri yüzyıllar boyunca Hun, Bulgar ve Hazar dönemlerinde getirilmiş ve Altın Orda Devleti döneminden önce İslamî dirhemler birkaç yüz yıldır Ortaçağ Rusya'sında bile dolaşan başlıca sikke haline gelmiştir¹³⁹³. Bu durumda, kendisi Müslüman olmasa bile Batu Han'ın da sikkelerinde Abbasi Halifesi'nin adını kullanmış olması normal karşılanmalıdır¹³⁹⁴.

Altın Orda topraklarında yürütülen ticârî faaliyetlerde madeni paralar ile birlikte altın ve gümüş külçeler de kullanılmıştır. Bu külçelerin diğer Moğol uluslarında da kullanılmış olduğu bilinmektedir. Moğollar değerli metallere yapılmış ödeme aracı olarak kullanılan bu külçelere, kendi dillerinde balta anlamına gelen "sukh" kelimesini kullanıyorlardı. Cüveynî gibi dönemin önemli kaynaklarında bu külçelerin Farsça karşılıklarına da yer verilmiştir¹³⁹⁵. XIV. Yüzyılda ise bu külçelere Türkçe "sum" veya "som" adı verilmiştir.

Mengü Timur (1266-1282) devrinde darp edilen paralardan 671 H. (1272-1273) tarihli para Altın Orda Hanlığı'nın Karakurum'daki Merkez Kağanlıktan bağımsızlığını ilan ettiğini açıkça gösterir. Söz konusu para artık daha önceden olduğu gibi kağanın adı ve tamgası yer almamakta aksine Batu Han ailesinin tamgası

¹³⁹¹Aram Vardanyan, "Islamic Coin Hoards and the Trade Routes: How Dirham Reached the North", **Institute of Oriental Studies**, Yerevan 0019, Armenia, 2015, s: 9.

¹³⁹²Pırsov Yu. E., Nedaşkovskiy L. F., **Katalog Cuçidskih Monet Saratovskogo Oblastnogo Muzeya Krayavedeniya**, İzdatel'stvo KGU, Kazan, 2002, s:6.

¹³⁹³Eric R. Schena, "The Influence of Islamic Coins on the Russian Monetary System: An Introduction", *As-Sikka: The Online Journal of The Islamic Coins Group*, 1, no. 2 (1999-2000), <http://islamiccoinsgroup.50g.com/ArtRussian.htm>, August 2004, Erişim Tarihi: 23. 06. 2016.

¹³⁹⁴Ekrem Kalan, Batu Han'ın (1225-1255) kendisinin Müslüman olduğuna dair tarihî kayıt olmasa da bölgede yaşayan Müslüman halkın eğilim ve sosyal ve kültürel altyapılarına uygun olarak Türk-İslam geleneğini sürdürdüğü görüşündedir. Ekrem Kalan, "Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı isim ve Unvanlar (1227-1357)", s:26.

¹³⁹⁵**Tarih-i Cihan Güşa**, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s: 85, 116, 117, 197-212

bulunmaktaydı¹³⁹⁶. Berke Han devrine ait paralarda da benzer özelliklerle karşılaşmaktayız¹³⁹⁷. Mengü Timur adına kesilen paralarda bağımsızlığın sembollerinin yanı sıra, “el-Azâm” unvânının kullanımını sıklıkla görmekteyiz¹³⁹⁸.

Moğol hükümdarlarının bazıları Müslümanlar ile münasebetler kurduktan sonra sikkelerinde Arapça yazılar kullanmaya başlamışlardır. Altın Orda Devleti'nde ve Çağatay Hanlığı'nda bu Arapça yazılı sikkelere örnekler bulunmaktadır¹³⁹⁹. Ekrem Kalan'ında makalesinde belirttiği gibi Altın Orda paralarında kullanılan unvânlar, Altın Orda'da İslamlaşma ile Türkleşme sürecinin birbirine paralel olarak yaşandığını göstermektedir. “Sultan” gibi bir unvânın yanı sıra “kaan (ka'an/kağan)” ve “bek (bey)” gibi Türkçe unvânların da yoğun bir şekilde tercih edildiği nümismatik materyaller incelendiğinde ortaya çıkmaktadır¹⁴⁰⁰.

Altın Orda'nın idaresinde olan Rus şehir knezlikleri kısa süre içinde yeniden gelişmişlerdir. 1380 yılında Moskova Knezi Dmitriy Donskoy komutasındaki Rus birlikleri, Altın Orda Hanı Mamay'ı mağlup edince Rusların Altın Orda'ya olan bağlılıkları bir süreliğine zayıflamıştır. Dmitriy Donskoy, bu galibiyetten neredeyse hemen sonra 1380 yılında Moskova'da kendi adına para basımına başlamış ve bu

¹³⁹⁶Singatullina A. Z., “Denejnoe Obraşçeniye i Finansovaya Sistema”, **İstoriya Tatar**, T. III, İnstitut AN RT, Kazan, 2009, s: 296.

¹³⁹⁷Pırsov Yu. E., Nedaşkovskiy L. F., **Katalog Cuçidskih Monet Saratovskogo Oblastnogo Muzeya Krayavedeniya**, İzdatel'stvo KGU, Kazan, 2002, s: 6.

¹³⁹⁸Singatullina A. Z., **Cuçidskiye Moneti Povoljskih Gorodov XIII vek**, İzdatel'stvo Zaman, Kazan, 2003, s: 74, 133.

¹³⁹⁹İlhanlı hükümdarlarından Abaka Han zamanında basılan sikkeler sadece Arap yazısı ile basılmış İlhanlı (Uygurca) yazısı kullanılmamıştır. Bkz: Mehap Derviş el-Bakri, "İlhanlılar Zamanına Ait İlhanlı Sikkelerinin Tahlili İncelemesi (Abaka Han Devri),"Sumer" Mecmuası (C. 23, sayı: 1-2, 1967), Irak'ta Kültür ve Yayın Bakanlığı Yayınları, 1967, Çevirisi: Eşref Buharalı, DTCF. **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, s: 254 ve 263.

¹⁴⁰⁰Ekrem Kalan, “Nümizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı isim ve Unvanlar (1227-1357), s: 30.

şekilde 1054 yılında sona eren Rus topraklarında para basımı Dmitriy Donskoy döneminde yeniden başlamıştır¹⁴⁰¹.

İbni Haldun kentlerin gelişmişlik düzeyini, üretim yapılarına göre belirlerken, “hangi kentte gelir ve harcama çok olursa oranın ekonomik durumu o oranda iyi ve düzgün olur” görüşü ile de, para ekonomisinin, Orta Çağ ekonomik süreci içerisinde ne denli önemli olduğunu anlatmaktadır.¹⁴⁰² Ekonomik büyüme bir ülkenin toplam üretim hacminin gelişmesidir. Üretim artışını teşvik etmek için de pazarın gelişmesine önem verilmiştir.

İbni Haldun'a göre para, vergi, alış veriş, maaş döngüsü ile sürekli olarak el değiştirir. İşte bu döngü yalnızca devlet sayesinde olur.¹⁴⁰³ Örneğin İlhanlı Devleti'nde sikke basma işlemi Gazan Han tarafından teftiş edilen basım yerlerine verilmiştir¹⁴⁰⁴. Altın Orda Devleti'nde de sikke basımına verilen önem yapılan para reformları ile anlaşılmaktadır. Ancak Altın Orda sikkelerinin basımı konusunda han tarafından bizzat teftiş yapıp yapılmadığını net olarak söyleyebilecek verilere sahip değiliz.

Ruslar Altın Orda'dan birçok alanda olduğu gibi iktisadî bakımdan da etkilenmişlerdir¹⁴⁰⁵. Altın Orda Devleti döneminde, bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Akdes Nimet Kurat'a göre Rusça “dengi” (dengi=para, tenke) tabiri, Türkçe tiyin (sincap derisi) sözünden

¹⁴⁰¹Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg; **Rusya Tarihi Başlangıçtan Günümüze...**, Çev: Figen Dereli, İstanbul : İnkılap, 2011, s: 98-99. ; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 179.; Dimitri Donskoy tarafından bastırılan bu para hakkında Federov bir makale yayınlamıştır. G. B. Fedorov, “Denygi Moskovskoĝo Knyajestva Vremeni Dmitriya Donskoĝo i Vasiliya I (1359-1425)”, s. 157.

¹⁴⁰² İbni Haldun; **Mukaddime**, Çev: Z. Kadiri Ugan, M.E.B. yay. , Cilt II , s. 271-272

¹⁴⁰³ İbni Haldun; **Mukaddime**, s. 295-296.

¹⁴⁰⁴ Gazan Han döneminde İlhanlı Devleti'nde önemli ekonomik reformlar yapılmıştır. Bu konuda detaylı bilgiler için bkz: Osman Gazi Özgüdenli, **Gazan Han ve Reformları, (1295-1304)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s: 269-298.

¹⁴⁰⁵ Donald Ostrowski, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", **Slavic Review** Vol. 49, No. 4 (Winter, 1990), s. 525-542.

gelmiştir¹⁴⁰⁶. XIV. ve XV. yüzyıllarda Kırım hakkında bilgi veren İtalyan kaynakları Tatar sikkesi "dengi"den de söz etmektedir. Ponomarev, denge'nin nümizmatik tetkik eserlerinde "dirhem" in yerine kullanılmasının yanlışlığına dikkat çekmektedir¹⁴⁰⁷. Gümüş denge'den ilk söz eden tarihî kaynak 1381 tarihli Massaria di Caffa olmuştur¹⁴⁰⁸. Kaynağımıza göre 17 Mart 1381'de Bartolomeus Pegolotus Bernabovem Ricium için 70 sommo borç almıştır. İanuenssi noteri Anthonii Mazurri 8750 dengi'nin buna eşit olduğunu kaydetmiştir¹⁴⁰⁹.

Ortaçağ'da ülkeler çift metal sistemini kabul etmiş, gümüşün yanı sıra altın da devletin resmî parası olarak kullanılmıştır. İç piyasalarda ise en yaygın olarak kullanılan ödeme aracı gümüş olmuştur. Gümüş külçe, İtalyan yazılı kaynaklarında sommo Türkçe'de ise "sum" olarak geçen gümüş sikke ile birlikte ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Külçeler istiflerle veya istifsiz olarak bulunabilirdi. Külçeler pazar ve parasal sistemlerde (gümüş metalik formu) ve dirhem (gümüş para formu) ile birarada bulunur ve gümüş kabaca benzer değerler ortaya koymaktadır. Başkent darphanelerinde basılmış sikkelerin XIV. yüzyıldaki değer artışı dirhem bir fraksiyonu ile de kanıtlanmıştır. Ödeme işlemleri için gümüş külçe kullanımı yalnız Altın Orda sahasına özgü bir uygulama değildir. Bu tarihlerde Türkiye Selçuklu ülkesinde de ödeme aracı olarak gümüş külçe kullanılmış olduğu bilinmektedir¹⁴¹⁰.

¹⁴⁰⁶Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s:114. "Teyin" sincap kelimesi Codex Cumanicus'da da geçmektedir. **Codex Cumanicus**, s:572.

¹⁴⁰⁷A. L. Ponomarev, "Monetary Markets of Byzantium and the Golden Horde: State of Affairs According to the Account Books of Genoese Treasurers of Caffa", 1374-1381", s: 596.

¹⁴⁰⁸Massaria di Caffa kayıtlarına göre Ceneviz'de Nüfus ve 1381-1382 yıllarında Hazine konusunda bkz: A. L. Ponomarev, "Naseleniye i Territoriya Genuevskoy Kaffy po Dannym Bukhgalterskoy Knigi Massarii-kaznacheystva za 1381-1382 gg."

<http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml> Erişim Tarihi: 13.01.1017.

ASG. SG. 34. 590/1226. **Massaria Caffae** 1381. Fol. 260.

¹⁴⁰⁹Ponomarev A. L. "Ekonomicheskaya istoriya: Yezhegodnik" 2002. M.; **Rosspen**, 2003. s. 575.

¹⁴¹⁰M.Sait Polat, **Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimâî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi , İstanbul 1997, s:199.

Değerli metallere basılan sikkelerin değeri metalin ağırlığına bağlıdır ve bu yüzden sikkelerin ağırlıklarının ayarlanması çok önemlidir. Piyasadaki para istikrarlı ise kullanıcılarına güven verir, sikkelerin ağırlığında ve saflığında köklü değişiklikler yapılmaması iktisadî bakımdan çok daha uygun sonuçlar doğurur. Altın Orda sahasında sıkça kullanılan para birimi "sommo" nun yapısı karmaşıktır. Bruce Lippard'a göre, Tana sommo'sunun ağırlığı 7 ons 20 denye Ceneviz ağırlığındadır. Yani 7.833 ons'a karşılık gelmektedir. 12 ons Ceneviz poundu'nun her bir onsu 26.40 gram ağırlığındadır. Tana sommo'sunun ağırlığı 206.8 gram olarak hesaplanabilir¹⁴¹¹. Bir yandan, yasal ağırlığı yaklaşık 197,82 (11 oz 17 d) grama eşit olan bir gümüş külçedir. Tatar ağırlık sistemine göre ise 60 dirheme eşittir. Pegolotti'ye göre sommo'nun standartları % 975,7 ca.'dır¹⁴¹². Bir başka yönden ise sommo bir hesaplama birimidir. Tatar sikkelerinin yasal ağırlığı çeşitlilik göstermekle birlikte sommo'nun nominal değeri¹⁴¹³ değişmeden kalır çünkü sikkenin numarası olarak belirlenir ve 60 dirhem ağırlığına eşittir. Bu eşitlik darpaneden düzenlenir ve tüccâr satılan malın standart ölçülerinde gümüş verdiği için sikkelerin sayısı gümüş ağırlık birimine eşit olur. Pegolotti 202 birimlik bir gümüş kesilince 190 asper elde edilebildiğini yazmaktadır¹⁴¹⁴. Bu durumda Tatar dengi'leri % 6,3'ten daha fazla değerlidir. Sikkenin değerinin aşırı hesaplanması sadece sikkedeki gümüş % 975,7 ca.'den, aynı şekilde % 6,3'ten daha az/düşük ise ağırlığı değişebilir. Yani o dönemin dengi'leri sadece % 917,7 gümüş içermektedir¹⁴¹⁵.

¹⁴¹¹Bruce Lippard, **The Mongol and Byzantium, 1243-1341**, Ph. D. Dissertation (Department of Uralic and Altaic Studies, Indiana University, 1983, s:101.

¹⁴¹²Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s: 25, 53.

¹⁴¹³Nominal Değer "Par Value", "Face Value", para, çek, senet, hisse senedi, tahvil, pul vb menkul (taşınabilir) kıymetlerin üzerinde yazılı olan değerdir. İlgili kıymetin reel değerinden ayrımı kıymetin piyasadaki gerçek değerini yansıtmaması, sadece sayısal ifade odaklı olup alım gücünü belirtmemesidir. Piyasa koşullarına göre bu değer altında veya üstünde fiyata alınıp satılabilirler.

¹⁴¹⁴Pegolotti, a.g.e. s: 25.

¹⁴¹⁵A.L. Ponomarev. Money of the Golden Horde and the Trapezund Empire, Moscow, 2002, s:215

Tana sommo'su hakkında en ayrıntılı bilgileri Pegolotti vermektedir¹⁴¹⁶. Bu verileri değerlendiren Bruce Lippard sommo'nun yaklaşık ağırlığını hesaplamıştır¹⁴¹⁷. Pegolotti Tana sommo'sunun ağırlığı 45 Tana saggio'si olarak verir. Tana saggio, Schilbach'ın inandığı gibi, Ceneviz saggio'nun eşdeğeri değildi. 72 Ceneviz saggio içeren bir Cenova poundu için uygun ilişki 69 Tana saggiosu. Ceneviz poundunun ağırlığı 316.75gm olduğundan, Ceneviz saggio 4.40 gm ağırlığındaydı. Ve Tana saggio 4.59 gm ağırlığındaydı. Bu nedenle, Tana 206.6 gr ağırlığında. Pegolotti başka yerlerde, bir sommo'nun Pera'da 7,5 ons ağırlığında olduğunu ve her Pera onsunun altı Tana saggio'suna eşit olduğunu belirtir¹⁴¹⁸. 7.5 Pera Ons'u 45 Tana saggio'si veya 206.6 gram'a eşitti. Çin ve Kefe'nin sommo'su, Tana sommo'suna kıyasla neredeyse 0,7 ons daha yüksek olan 8.5 Cenevizli ons olarak kabul edildi. Ceneviz onsunun 26,40 gm olduğuna göre bu sommilerin sekizi 224.4 gm olarak hesaplanabilir. Sommo'nun ağırlığının belirlenmesinde daha az doğru bir yöntem, her ikisi de yaklaşık 3,5 gm olan dukat ve florin ilişkisine dayanmaktadır¹⁴¹⁹.

Kıpçak dirhemi (asperos barichatos). Asperos barichatos'un alaşımı sommo'nunkiyle aynıydı: 11 ons 17 denye saf gümüş pound, yani 976 ince. Bununla birlikte, ağırlığı, sikkenin ismini aldığı Berke'nin ölümü arasında belirgin bir şekilde değişmiştir¹⁴²⁰. Berke'nin hemen ardılları, yeni dirhemlerin basılmasında standart bir ağırlık standardını koruduğundan, asperos barichatos ağırlık kaybetmiştir. Bu ağırlık azalması, yıpranma nedeniyle meydana geldi ve yılda yaklaşık% 0.5 oranında ölçülebiliyordu. Sommo'nun ağırlığı yaklaşık 206 gram olduğundan asperos barichatos'un ağırlığı bu yıllarda aşağıdaki gibi hesaplanabilir.

¹⁴¹⁶ Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s: 25.

¹⁴¹⁷ Bruce Lippard, *The Mongol and Byzantium, 1243-1341*, s:102.

¹⁴¹⁸ Pegolotti, a.g.e., s: 25.

¹⁴¹⁹ Bruce Lippard, a.g.e., s:102.

¹⁴²⁰ Bruce Lippard, a.g.e., s:105.

Tutarlılık ve güvenilirlik, ticari sikkelerin temel özelliklerini oluşturuyordu. Bu özelliklere sahip olan asperos barichatos'un kullanımı devam ettirildiğinde, ticaretin kesintisiz bir şekilde akmasını ve ağırlık azaltmalarına rağmen başarısızlığa uğramamasını sağladı. Dahası, azalan ağırlıklardaki yeni sikkelerin (eski sikkelerin metalinden) basılması, tüccarların şüphelerini uyandırmak için asperos barichatos'un dolaşımını engelledi. Asperos Barichatos'un 1260 ile 1333 arasındaki ağırlığındaki % 28 gerileme, büyük ve geri kazanılamayan bir metal kaybını temsil eder. Asperos Barichatos'un 1333 ile 1340 yılları arasındaki ağırlığındaki ani düşüş, mevcut Asperos Barichatos sayısının azaltılmasının neden olduğu dolaşım hızının hızlandırılmasından kaynaklanmıştır¹⁴²¹.

İtalyan tüccarlar ticari işlemlerde özel para birimi belirleme alışkanlığı içinde olmuşlardır. Bazı sikkeler onlara aşınaydı, saygın ve tutarlı bir kaliteye sahipti. Tüccarlar, böylece, yeni veya garip menşeli veya öngörülemeyen metal içeriğinin her sikke alışımının tayini için gerekli olan süre ve masraftan kaçındılar. Berke'nin ölümünden çok sonra bile Asperos Barichatos'un ticari belgelerde görünmesinin nedeni de budur¹⁴²².

Lippard'a göre İtalyanların Berke'nin dirhemini bölgenin ana parası olarak kullanması iki nedenle olmuştur. Bu gerekçelerden en açık olanı, İtalyan'ın 1260'lı yıllarda Karadeniz'in kuzey kıyılarında ilk iş yapmaya başlamasıyla birlikte Berke'nin dirheminin günümüze kadar hep kullanılmakta olduğu gerçeğidir. Daha da önemlisi, Berke büyük miktarda dirhem darp ettirmiş olmalıdır. Müslüman olduğu günden bu yana, madeni paraların onun hâkimiyetinin de bir simgesi olarak adının

¹⁴²¹ Bruce Lippard, a.g.e. , s:102.

¹⁴²² Bruce Lippard, a.g.e., s:108.

sikkelerin üzerine basılması şarttı¹⁴²³. Kıpçak ekonomisinde Batu Han döneminde para meselesi fazla önem arz etmese de Berke Han döneminde, hızla büyüyen uluslararası ticaret ve devlet için son derece kârlı olan vergilendirme siyaseti gereği bol miktarda sikke darp edilmiştir.

Yönettikleri topraklarda çok kârlı olan ticari faaliyetleri muhafaza etmek için Kıpçak Hanları, iki ayrı ağırlık standardında madeni para dağıtmaya hazırlardı: ulusal alanda ve uluslararası pazar için daha az ağırlığa sahip madeni paralar vardı. Tüccarlar, yerel standarttaki daha sonraki paraları dikkate almadı; Başlangıçta yabancı oldukları ve belirsiz oldukları için mevcut Asperos Barichatos'un azaltılan ağırlığına uymuyorlardı ve muhtemelen Asperos Barichatos'u belirgin konumundan atmak için sayıları çok azdı¹⁴²⁴.

Özbek Han döneminde ise Asperos Novos adıyla yeni paralar ortaya çıktı. Bu Özbek Han dirhemleri, piyasa ekonomisine katkıda bulunsa da aslında Asperos Barichatos'tan eritilerek, dolaşım hızını ve tedavüldeki Asperos Barichatos'u aşındırmaktan ibaretti. Tüccar başlangıçta yeni Asperos Novos'u, mevcut para ve pazar uygulamalarına duyarsızlık ve uyumsuzluk nedeniyle reddetti. Asperos Barichatos'un dolaşımı ve dolayısıyla aşınması gibi, psikolojik ve niceliksel nedenlerden dolayı bazı çekinceler olsa da bir başlangıç döneminden sonra, tüccarlar yeni büyük paraları kabul etti ve tutarlılığına güvenmeye başladı¹⁴²⁵.

XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Asperos Barichatos ticari belgelerden kaybolmaya başladı. Bu para yerini Asperos Veteros olarak bilinen, Özbek'in dirhemi olan Asperos Novos'a bıraktı. Asperos Novos, Asperos Barichatos'u yerini almıştı, çünkü bir zamanlar Berke'yi motive eden ideolojik ve parasal faktörler,

¹⁴²³ Bruce Lippard, a.g.e., s:108.

¹⁴²⁴ Bruce Lippard, a.g.e., s:108.

¹⁴²⁵ Bruce Lippard, a.g.e., s:110.

Özbek'in saltanatı sırasında yeniden ortaya çıktı. Özbek, Berke'den daha ateşli bir Müslümandı, bu yüzden de saltanatını meşrulaştırmak için büyük miktarda sikke ihraç ettiler.

İtalyanlar 1252 yılında ticaret devrimini finanse eden yeni ve değerli altın paralara gereksinim duyunca 1320 ve sonrasında Altın Orda'daki işlemlerindeki büyük meblağı ele almak için Asperos Barichatos'tan daha kullanışlı bir sikkeye ihtiyaç duyuyordu. Bu yeni bozuk para, Berke'den beri Asperos Barichatos'u yerinden edecek kadar büyük miktarda dirhem çıkaran ilk Han olan Özbek tarafından kolaylıkla sağlandı. Sommo Asperos Barichatos'u yeni hesap parası olarak değiştirirse de, Asperos Novos döviz parası oldu¹⁴²⁶.

Altın Orda Devleti'nin paraları arasında "tamga" ile açıkça karışan bir diğer para birimi ise "danek" idi. Sommo'nun ağırlığı teorik olarak 108 "danek"ti. Her iki terim de para yerine kullanılıyordu. XIV. yüzyıl ortalarında bir Venedik dökümanı "tamga"yı bir sikke olarak verir ve bunun 120 sommo'ya eşit olduğunu belirtir. Lippard'a göre bu 1.91 gram ve 108 sommo ağırlığındaki Özbek Han dirhemleri olmalıdır¹⁴²⁷. Aynı zamanda ağırlık ölçüsü de olan "danek" "dânik" veya "dâne" olarak da bilinir ve 1/6 dirhem veya 1/6 dinar'a tekabül etmektedir¹⁴²⁸. Altın Orda paralarının standart ağırlık birimleri "miskal" ve "danek" ile ölçülmekteydi. Danek 0.78 gram ağırlığındaydı. Anonim bir XIV. yüzyıl kaynağı Harezmi parasal sisteminde Harezmi sikkelerinin gerçek ağırlığının 4.68 gram ağırlığı ile 1 miskale eşit olduğu bildirmektedir. Altın Orda yerleşim birimlerinin çoğunda 100'lük ve 10'lük ağırlığında miskaller bulunmuştur¹⁴²⁹.

¹⁴²⁶ Bruce Lippard, **The Mongol and Byzantium, 1243-1341**, s:111.

¹⁴²⁷ Bruce Lippard, ag.e. s:113.

¹⁴²⁸ Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**,s:77.

¹⁴²⁹ German A. Fedorov-Davydov, "The Monetary System Of The Golden Horde", s:347.

Tablo 9. Toktamış Han dönemi sikkeleri Eş Değerlik Tablosu¹⁴³⁰

1 altın	1.365 x 6=8.19 gram	2 miskal veya 6 dirhem
5 altın	8,19 x 5 = 40,95 gram	10 miskal veya 30 dirhem
10 altın	8,19 x 10 = 81,9 gram	20 miskal veya 60 dirhem
15 altın	8,19 x 15 = 122,85 gram	30 miskal veya 90 dirhem
20 altın	8,19 x 20 = 163,8 gram	40 miskal veya 120 dirhem
25 altın	8,19 x 25 =201,75 gram	50 miskal veya 150 dirhem
30 altın	8,19 x 30 =409,5 gram	100 miskal veya 300 dirhem

Altın Orda sikkelerinin metroloji dönemi için nihaî stabilite (1310-1360) yılları arasında sağlanmıştır. Bir gümüş sikke, dirhem (veya Türkçe'de 'yarmak') bir miskalinin 1/6 eşit iki dannik (ağırlık birimi) için gerçekleşti. Aynı zamanda, bir Harezmi dirhemi 2.5 dengiye eşitti. Altı dirhem bir dinar (Türkçe'de altın) eşit idi. İran'da İlhanlılar Orta Asya'da ise Çağataylılar altı dirheme eşit büyük dinarlar kullanmışlardır¹⁴³¹. Altı dirhem gümüş 12,5 gram dinara eşittir.

Uygur döneminde arazi satış bedeli olarak sızır alınmaktaydı¹⁴³². Sa21'de erkek bir kölenin satışı karşılığında "*yiti elig stır yarmak kümüş*" alınmış; Sa22'de kadın köle "*elig stır yarmak kümüş*"e satılmıştır¹⁴³³.

XIV. yüzyıl Altın Orda Tatar Edebiyatının önemli şairlerinden Hisam Kâtib'in Cümcüme Sultan adlı eserinde "yarmak" para anlamında kullanılmıştır¹⁴³⁴. Eserde geçen ifade: "*Tikme hatınga miner kırnak virib...* Her bir hanıma biner cariyeye verip/*Kim satun almış irdim yarmak birib.....* Ki onları satın almıştım para verip"

¹⁴³⁰Mukhamadiyev A.G. Bulgaro- Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv. M.: 1983, s:34.

¹⁴³¹German A. Fedorov-Davydov, "The Monetary System Of The Golden Horde", s:3.

¹⁴³²Melek Özyetgin, **İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s: 113.Osman Fikri Sertkaya, Rysebek Alimov, **Eski Türklerde Para: Göktürklerde Uygurlarda Türgişlerde**, , s:70.

¹⁴³³Özyetgin,"Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı"**Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004, s:96.

¹⁴³⁴FatmaÖzkan,<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12188,husamkatippdf.pdf?0>

Erişim Tarihi:08.05.2014.

şeklindedir. "Yarmak" kelimesinin para anlamındaki kullanımı Uygur dönemine kadar gitmektedir¹⁴³⁵.

Ortaçağ'da dirhemlerin basılması için ihtiyaç duyulan gümüş, Avrupa ve nadiren Orta Asya'dan sağlanıyordu. Kırım'da da hiçbir gümüş kaynağı yoktu ve sikkelerin basılması için gerekli gümüş külçeler ise Cenova'dan gelirdi. Örneğin Cenova 1289-1290 yıllarında sadece bir malî yıl içinde Kefe Sambucheto'ya yaklaşık 300 bin asper yani 21 bin altın değerinde gümüş ithal ediyordu. 1325-1350 döneminde Avrupa'dan gümüş Venedik ihracatı. Avrupa'da üretilen toplam gümüş miktarının yaklaşık % 25'iydi. Öyle ki Doğu'ya büyük ölçekli Venedik gümüş ihracatı XIV. yüzyıl 20-30'lu yıllarında enflasyonun zirveye çıkmasına neden olmuştur¹⁴³⁶. XIII. yüzyıl sonuna kadar sikke darlığı ve para dolaşımı farklı uluslarda oldukça iyi ilerlemiş durumdaydı. Gümüş sikkelerin yeni türleri için diğer ülkelerin gümüş paraları ya da eski idareciler ile sorunlar kendi yarmak'larını kullanılmalarına neden olmuştur. Yarmak olarak bilinen Kırım gümüş sikkelerinin Mengü Timur, Tula Buka ve Tokta adına bastırılmış oldukları ve bu paraların ağırlığı yaklaşık olarak 2,0-2,2 gram ağırlığında olduğu tespit edilmiştir. Bu oran yaklaşık olarak 4.26 gram ağırlığındaki miskalin yarısıdır¹⁴³⁷.

Kırım sikkelerinde bazı örnekler yeniden basılmıştır. Yeniden basılan sikkelerin bir örneğini -tek tip 6 adet tip 5 yarmak'ın yeniden tasarlanmasında görmek mümkündür. Berke Han döneminde 3 tipten 2 adedi ve 665 adet Mengü-

¹⁴³⁵Osman Fikri Sertkaya, Rysebek Alimov, a.g.e., s:70.

¹⁴³⁶Nabiyev Rustam Fanisovich, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, s:264.

¹⁴³⁷G.YU Starodubtsev, Monety Zolotoy Ordy s Gorodischcha "Tsarskiy Dvoretz" (Po Materialam Issledovaniy 2007-2008 Gg.) «**Sivershchina v istorii Ukrayini**», Zbirnik Naukovikh Prats, Vipusk, 3, Nizhin, s:113.

Timur sikkesinin 5 tanesi yeniden basma tekniği ile elde edilmiştir¹⁴³⁸. Yarmaklar'ın katalogunu hazırlayan Khromov, yeniden darplama işaretleri ile 7 yarmak tespit etmiştir. Her iki tip 3 yarmak, bazı İslam'i sikkelerin yeniden basılması ile elde edilmişti. XIV.yüzyılın başında Mengü-Timur yarmaklarının tamamı 5 Venedik grosso'sunun yeniden basılmasıyla ortaya çıkmıştır¹⁴³⁹. Sikkelerin yeniden basılmasına "sikke tecdidi" adı verilir¹⁴⁴⁰. Altın Orda darphanesinin eski yarmakları iktisadî gayelerle tecdid uygulaması çağdaş diğer devletlerde de görülür. Örneğin Osmanlı sultanları I. Bayezid devrinden beri, kendi adlarına sikke kestirdikleri zaman hemen malî tedbir alıyor selefine ait akçelerin tedavülünü yasaklıyorlar, yasaklan bu paralar darphanede eritilip yeniden basılıyordu¹⁴⁴¹.

XIII. yüzyılın ikinci yarısına Kırım'da basılmış Altın Orda paralarının ağırlığını hesaplamak mümkündür. "Pul" adı verilen bakır para ile kıyaslandığında 48 pul 1.25 gram gümüş değerinde iken yarmak 2.13 gram değerindeydi. Kırım'da 1 gram gümüş 28.17 gram bakır ağırlığında 60 g: 2.13 g, 28.17¹⁴⁴². Yarmakların basıldığı ağırlık normları Kırım darplı erken yarmakların ağırlık normları ile hemen hemen aynı olan 2,178 gramdı ama Mengü-Timur yarmaklarının ortalama ağırlığı biraz daha yüksekti. XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar 1190'lardan beri kullanılmış olan Venedik matapanları, Akdeniz ve Karadeniz bölgesinde kullanılan bir uluslararası paraydı¹⁴⁴³. XIII. yüzyılın sonunda Kırım'da yeniden darbedilen

¹⁴³⁸Konstantin K. Khromov, *Nakhodki islamskikh Mednykh Monet*, 2007, II, s : 96-97

¹⁴³⁹Konstantin K. Khromov, Some Notes on the Golden Horde Numismatics of Crimea. Crimean Coins of Tula-Buga (1287-1291), *Numismatics and Phaleristics*,No:3,Kiev, 1999, s: 96-97.

¹⁴⁴⁰Halil Salihlioğlu, "Akçe" maddesi, *TDV.İA*, 2, İstanbul, 1989, s: 226.

¹⁴⁴¹Halil Salihlioğlu, a.g.e. s: 226.

¹⁴⁴²Andrey Kryzhanivskiy, "Obstoyatel'stva l'vovskoy Chekanki Monet v XIII–XIV vv", *Bankaŭski Viesnik*, Sniezan, 2012, 57-64.

¹⁴⁴³matapan: veya ducato Venedik tarafından ilk kez 1193 ve 1202 tarihleri arasında, basılmış gümüş paradır; ilk grossi'dir.

yarmaklar daha önce kullanılan görüntü veya matapanlarının az farkla basit bir şekilde tekrar eritilmesiyle elde edilmiştir.

Tablo 10. Yarmak ve eş değeri¹⁴⁴⁴

1 yarmak	0.76x2=1,52 gram
3 yarmak	1,52 x3=4,56 gram (miskal)
6 yarmak	1,52 x6=9,12 gram (altın, dinar)
120 yarmak	1,52 x120=182,4 gram
300 yarmak	1,52 x300=456 gram

Yarmakların para basımında ağırlıklı normalarının sabit olmadığı anlaşılmaktadır. Sikkelerin gerçek ağırlığı her zaman basma normlardan biraz daha az olmaktadır. Sikkeler dolaşım sürecinde de aşınarak değer kaybetmek eğilimindedir. Bu azalma kısmen basma sürecinin değişik biçimlerde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu kayıp bir yıl içinde 0,006 gr. kadardır¹⁴⁴⁵ ancak bazı araştırmacılara göre sikkelerin piyasada dolaşımı sırasındaki kayıp bir yıl içinde ortalama 0,02-0,0010 gr. arasındadır¹⁴⁴⁶. Kırım'daki yarmaklar üzerine Lebedev tarafından çalışmalar yapılmıştır buna göre sirkülasyonda (dolaşımda) kaç adet yarmak olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Yeni han sikkeleri piyasaya çıktığında, eskiparaların tedâvülden tamamen kaldırılmış olup olmadığı da bilinemesi de muhtemelen yeni han "yarmak"larının ağırlık bakımından daha hafif ve farklı bir fiyat olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁴⁷.

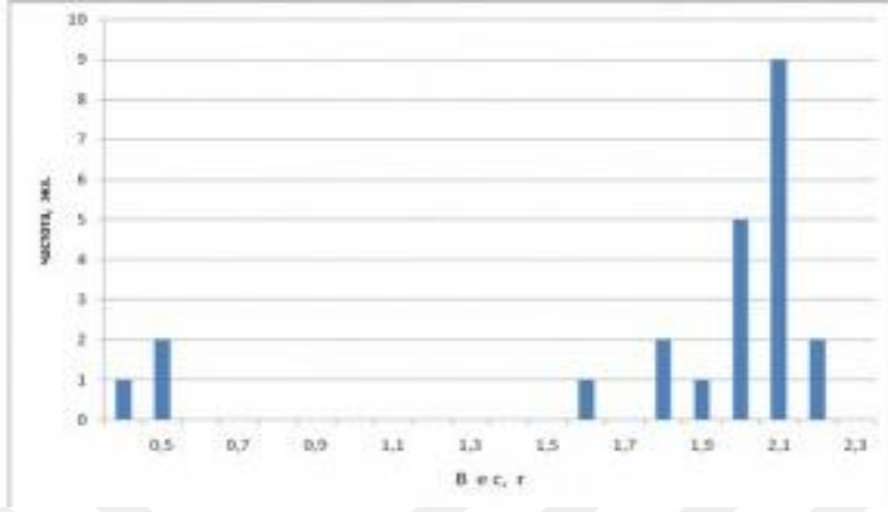
¹⁴⁴⁴Mukhamadiyev A.G. **Bulgaro Tatarskaya Monetnaya Sistema XII-XV vv.** M, s:59.¹⁴⁴⁵
<http://muzeydeneg.ru/eng/?p=662> Erişim Tarihi: 15. 05. 2014.

¹⁴⁴⁵ <http://muzeydeneg.ru/eng/?p=662> Erişim Tarihi: 15. 05. 2014.

¹⁴⁴⁶A. E. Davidovich, *Denezhnoye Khozyaystvo Sredney Azii v XIII. Veka*, Moskva, 1972, s. 91.

¹⁴⁴⁷Kırım'da ortaya çıkartılan "yarmak"lar hakkında daha kapsamlı bilgiler için bkz: Lebedev Vinçek P. K , *Numizmatike Kryma Zolotoordynskogo Perioda. Yarmaki Kryma- Serebro Zakonnoye dlya Obrashcheniya», Numizmaticheskiy Sbornik Moskovskogo Numizmaticheskogo Obshchestva.* CH. 4. Moskva, 1996, s:62-67.

Tablo 11. Erken Dönem Kırım gümüş sikkelerin ağırlık histogramı¹⁴⁴⁸

Tablo bize anadeğerde Altın Orda yarmaklarının ağırlığının 2.1 gr. olduğunu göstermektedir. Ayrıca fraksiyonları dolaşımında ¼ oranındaydı. İlk yarmak örneğinin en değerli para birimi olan "altın"un 1/12 oranında bir sikke yeniden basımı olduğu söylenmektedir. XIII. Yüzyılın ortalarında Kırım sikkeleri fazla detaylı bilinmemektedir ama "altın"da muhtemelen bazı yabancı sikkeler gibi zamanın uluslararası alanda para birimlerinden biri olarak kullanılmıyordu.

On yıl süreyle hüküm süren Berke Han yarmakları¹⁴⁴⁹ bütün bu süre boyunca para basımı yapılmış olsaydı, o zaman bu sikkelerin ortalama dolaşım süresi 5 yıldır. Paralar $0.006 \times 5 = 0.03$ gram kaybedebilirdi. Bu durumda onların darp edilme ağırlığı normu 4.26 gram yarım miskal, yani $2.100,03 = 2.13$ gram olacaktı. Mengü-Timur 15 yıl süreyle hüküm sürdüğü için hükümdarlığının ilk yılında da

¹⁴⁴⁸Altın ve gümüş gibi değerli metallere basılmış olan sikkelerde ağırlık çok önemlidir; sikkenin değeri basıldığı metalin ağırlığına bağlıdır. Tablo kaynağı: <http://muzeydeneg.ru/eng/?p=505>, Erişim Tarihi: 25.01.2015. Ayrıca bkz: A. Z. Singatullina, **Djuchid Coins of the İtil Region Cities of the 13th Century**, Kazan, 2003, s: 16-26.

¹⁴⁴⁹Andrey Ponomarev, Evolyutsiya Denezhnykh Sistem Prichernomor'ya i Balkan v XIII-XV. vv, **Vseobshchaya İstoriya Avtoreferat Dissertatsii na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Doktora İstoricheskikh**, Moskva, 2010. Söz konusu çalışma Ponomarev'in doktora tez özeti olup online erişim sağlanmıştır. Kaynak: <http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/2010/announcements/istorich/11-01/PonomarevAL.pdf> Erişim Tarihi: 28.09.2016.

sikkedarbedilmiş olması gerekir. H. 665. yıllarına tarihli sikkeler sadece 15 yıldır dolaşımdaydı. Bu dönemdeki sikkelerin $0.006 \times 15 = 0.09$ gram kaybetmesi gerekirdi ve basma ağırlık normu $1.90 + 0.09 = 1.99$ gram olacaktı¹⁴⁵⁰. (15 yıl boyunca yeniden basılan Yarmaklarda ağırlık kaybı iki kat daha az olacağına göre varsa ağırlık normu 1.95 gram olacaktır). 5-7 yıl kendi hükümdarlıkları döneminde kısa süreler için Tuda-Mengü ve Tula-Buga yarmakları tahmini ağırlık kolayca göz ardı edilebilir: 0,01-0,02 gram olacağını bu yüzden, onlara farklı tarihler ile yeniden darbedilmiştir. Fedorov-Davydov'un vardığı sonuç sadece 2,0 gram ara değeri ile (1280'erde) 1.6 gr 2.13gr. ağırlığında olduğudur. Kırım gümüş sikkelerin ağırlığı normunda azalma Berke Han döneminde başlamış, özellikle Mengü-Timur dönemine doğru aşamalı olarak gerçekleşmiştir¹⁴⁵¹.

Altın Orda ilk sikkeleri Bulgar kentinde 1240-1250 yılları arasında basılmıştır¹⁴⁵². Bu paralarda Geç Bağdat Halifesi Nasıreddin ve daha sonra Moğol hükümdarlarının-Büyük Han Mönke (1251-1259) ve Arığ-Buga (1259-1264) isimleri yer almıştır. Bulgar bölgesinde XIII.yüzyıl boyunca gümüş sikke ağırlıkları giderek 0,40 - 0,50 g. 1.00-1.25 g. ağırlığına kadar düşmüştür.

Mengü-Timur Han'ın kendi sikkelerini Moğol merkezi yönetiminden tamamen bağımsız olarak bastırıldığı en erken tarih 1272–1273 yıllarıdır. Mengü Timur paralarının maksimum sikke ağırlığı yaklaşık olarak 2 dannik yani 1.45–1.60 g. 1280 tarihli bir anonim bir sikkenin ağırlığı ise 1.3–1.4 g'dır. Mengi Tümur'dan sonra sadece Cuci ulusunun tamgası kullanılmış, hanın adı sikkelere basılmamıştır¹⁴⁵³.

¹⁴⁵⁰ <http://muzeydeneg.ru/eng/?p=662> Erişim Tarihi: 28. 05. 2014

¹⁴⁵¹ German A. Fedorov-Davydov, "The Monetary System Of The Golden Horde", s:347.

¹⁴⁵² Valeyev R. M. *Torgovlya i Denezhnyye Otnosheniya Bulgarskogo Gosudarstva*, Kazan, 2003.

¹⁴⁵³ German A. Fedorov-Davydov, *a.g.m.*, s:347.

Ponomarev'e göre, Karadeniz'de Altın Orda hanlarının gümüş sikkelerinin dışında "barikak" ya da "barikat" adı ile bilinen bir başka para daha kullanılıyordu. Araştırmacı buna delil olarak uluslararası anlaşmalar ve özel sözleşmelerde bu isimle kaydedildiğini belirtir. 1281-1343 iki yıllık dönem için Batı Avrupa kökenli. yerel «Bariku» Moğol ile yapılan alışverişlerde bozuk para ile ilgili ödemelerde kullanılıyor ve yine hazineye geliyordu, bu paralar XIV yüzyılın ortalarına kadar kullanılmıştır¹⁴⁵⁴.

Pigarëv E.M , Altın Orda mezarlarının içindeki paraları incelemiştir. Saray el Mahsura'da yapılan kazılarda cenazenin yanında gömülmüş bir ya da daha fazla para içeren toplamda 214 gömü bulunmuştur. Bunlar arasında, Altın Orda dışında mezarlarda toplamda sadece üç adet yabancı paratespit edilmiştir. Bu rakam gömü toplam sayısının % 1.4 temsil etmektedir. Gümüş dirhem (% 77.6), hem bakır hem de gümüş bulunan 6 (% 2.8) kaydedilen mezarlar-166 gömüden 48 gömü içinde bakır sikkeler (% 22.4) ortaya çıkartılmıştır. 214 mezardan yetişkinlere ait olanlar 210 (% 98) iken çocuk yaşta kişiler 4 (% 1.9); Cinsiyete göre:kadınlar 55 mezar (% 25.7) -erkek 49 (%22.9), 110 gömü (51.4%) ise tanımlı değildir¹⁴⁵⁵.

I. ALTIN ORDA DEVLETİNİN PARA POLİTİKASI

Sikke, ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darbedip tedâvüle çıkararak ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madeni para türüdür¹⁴⁵⁶.

¹⁴⁵⁴Andrey Ponomarev, "Barikat and Yarmaq: the Origin of the Monetary System in the Black Sea Region of the Golden Horde in the 13th. Century", Numizmatika Zolotoy Ordı, Intitute İstorii imeni Shigabutdina Mardzhani Akademia Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan, No: 2, Yıl: 2012, s:74.

¹⁴⁵⁵Pigarëv E.M," Monety v pogrebeniyakh Zolotoy Ordı"

http://www.saray-al-mahrusa.ru/monety_v_pogrebeniyah_zolotoj_ordı.html

¹⁴⁵⁶<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c37/c370121.pdf> Erişim Tarihi: 03.12.2015.

Devletin, tedavüldeki sikkeleri toplayıp içindeki maden miktarını azaltarak yeniden piyasaya sürmesine bir iktisat tarihi terimi olarak "tağşiş" adı verilir. Kelime anlamı bir şeyin içine başka bir şey karıştırmak, ayarını düşürmek olan "tağşiş" uygulamaları para politikası gereği yapılır. Devlet böylece piyasaya daha fazla para sürmüş olur. Tağşiş yapan devlette fiyatlar yükseldiği için devletin elde ettiği gelirler önce artar ama bu yanıltıcıdır devletin kârı kısa süre sonra geri düşer, devlet içinde ticaret yapanlar yabancı paralara yönelir. Tağşiş'in siyasal anlamda da gerginlik ve muhalefete neden olmak gibi bazı riskleri vardır¹⁴⁵⁷. Tağşiş enflasyona da neden olur, İktisat tarihi çalışmaları enflasyonun tarihinin M.Ö. 4000'li yıllara kadar gittiğini göstermektedir¹⁴⁵⁸. Sikkelerin alım gücü şüphesiz metalin cinsine bağlıdır. Fakat böyle bile olsa o zaman da enflasyon vardı. Ve sikkeler alım güçlerini yitiriyorlardı. Doğu Avrupa Moğolları tarafından fethinden sonra göçebe imparatorluğun kuruluşu uzun süre para ekonomisi likidite problemleri yaşanmamıştır. Külçe ağırlığı 198 gramdır. Ancak 1315-1322 döneminde Avrupa'da iklim döngüsünün neden olduğu tarım krizi kaynaklı enflasyon görülmüştür¹⁴⁵⁹.

Altın Orda sikkeleri üzerine çalışan araştırmacılar, devletin nümizmatik tarihini dört döneme ayırmışlardır. İlk dönem XIII. yüzyıl kadar ikinci yarısından Tokta Han reformuna (1310-1311) kadar geçen devredir. Bu dönemde İtil-Bolgar bölgesinde gümüş sikkelerin dolaşımında birkaç değişim olmuştur: Bu dönemde Büyük Moğol Hanlarının isimlerini içeren paralar çıkmıştır. Daha sonra Altın Orda hanlarının adlarını ve halifelerin isimlerini taşıyan ilk sikkeler darp edilmiştir¹⁴⁶⁰.

¹⁴⁵⁷Halil Salihlioğlu, "Akçe" maddesi, TDVİA, 2, İstanbul, 1989, s: 227

¹⁴⁵⁸İlyas Şıklar, **İktisada Giriş**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2008, s: 427.

¹⁴⁵⁹Nikolai Khan, "Actual Problems of Economic History of Golden Horde" <http://nkhan.ru/actual-problems-of-economic-history-of-golden-horde-2/> Erişim Tarihi: 25.09.2016.

¹⁴⁶⁰Bugarchev A.I., Belyaev A.V. "Numismatic Materials from the Excavation Trench CLXVIII at the Bulgar Settlement", **Povolzhskaya Arkheologiya**, No:2, Sayı: 8, 2014, s: 165-175.

Altın Orda hanı Tokta Han 1312 ve 1379 yılları arasında iktidarda idi. Tokta Han döneminde yani 1310-11'li yıllarda Altın Orda sikkeleri birleştirilerek bir reform yapılmış; bu dönemde Saray el-Mahsura'da birçok yeni gümüş sikke darp edilmiştir. Tokta Han tarafından yapılan para reformları gümüş para için birleşik bir devlet standardı getirdi ki bu nakit veya vadeli ödemelerde işlemlerin kolaylaşmasını sağladı¹⁴⁶¹. Bu reform gerçekleştirilirken eski paralar muhtemelen dolaşımdan çekilmiş ve devlet hazinesine bazı yararları olduğu için yenileri ile değiştirilmiştir¹⁴⁶².

Altın Orda para politikasında dikkati çeken ikinci dönem ise Tokta Han reformundan Toktamış Han para reformuna kadar geçen süre olarak kabul edilmektedir. Hemen ardından 1280- 1281 yıllarında Toktamış Han reformu yapılmıştır. İktisadî bakımdan Toktamış Han döneminde, devlet merkezi ve kasabalarda Cuci Ulusu'nun ticaret ile ilgili korumacı politikası sayesinde küçük bir canlanma gözlenmiştir¹⁴⁶³. Nümizmatlar XIII. yüzyılda sikkelerin tedâvülden neredeyse tamamen kaybolmuş olduğunu belirtir. Gümüş sikkeler ise Canibek Han dönemine Saray ve Saray el- Mahsura'da darp edilmiştir. Para darlığı Bulgar, Azak ve Mokhsa'da aynı zamanda ortaya çıkmıştır. ve 1360 yılında Canibek Han ve diğer

¹⁴⁶¹Rüstem Fanisovich Nabiev, "Dokumental'noye Oformleniye Raschetnykh Operatsiy v Gosudarstve Dzhuchidov XIV. v. Vekselya Obyazatel'stva, Obligatsii", **Gramota**, 2013. № 5 (31): v 2-kh ch. CH. II. C. 143.

¹⁴⁶²İran'da ise İlhanlılar yaklaşık olarak aynı tarihlerde (713/1313-14 yılında) hazine piyasadaki aşınmış madeni paraları birdenbire tedâvülden kaldırmadan, dolaşımdaki paraları yenileyerek para biriminin kullanılabilirliğini korumak için daha ileri önlemler almıştır. Hazine, piyasada herhangi bir sayıda dolaşımda bulunan çoğu aşınmış sikkelerin değerine yaklaşık değerde yeni paralar basmaya başlamıştır. Bkz: John Mason Smith, Jr., "Moğol İran'ında Gümüş Para Birimi -The Silver Currency of Mongol Iran", çev: Kansu Ekici, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish Studies** , XIII/2 (Kış 2013), s.355. İlhanlılar'ın sikkeleri tedâvülden kaldırmadan yenileme ve değer yitimini önleme başarıları (de-monetizasyon işlemi yapmış olmaları) Ortaçağ'da "renovations monetae" olarak adlandırılmış ve sıklıkla uygulanmıştır. Cecile Morrison, Antik Sikkeler Bilimi Nümizmatik, Genel Bir Bakış, Çev: Zeynep Çizmeli Öğün, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Basımevi, İstanbul, 2002, s:96.

¹⁴⁶³Nabiyev Rustam Fanisovich, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, s:265.

hanlar zamanında Saray, Saray el- Mahsura ve Gülistan'da ise bolca istikrarlı sikke ağırlığı dikkati çekmektedir. Bu paralar bol miktarda Orta İtil, Kuzey Kafkasya, Aşağı Dinyester Bölgesi, Kırım ve Mordva Bölgesine ulaşmış ve dolaşım dışı yerel dirhemlerin sayısı artmıştır. 1360'larda birikmiş istiflerinsayısı en yüksek noktaya ulaşmış; Azak'ta sikke darbına devam edilmiştir. Azak ve Aşağı Dinyester Bölgeleri nümizmatik illeri olmuştur. Başkentte basılan sikkeler devletin pek çok yerinde geçerli olmuştur.

Toktamış Han 1379 ve 1380 yılında bir parasal reform yürüterek gümüş sikkelerde birleşik bir standart ağırlık kurmuştur. Tekrar yeni sikkeler çok sayıda basılmıştır. Reform tamamen sadece Aşağı İtil bölgesinde hayata geçirilmişse de diğer alanlarda da yeni paralar eskileri ile bir arada ve kendiliğinden sabit fiyatla dolaşımında/para sirkülasyonunda yeralmaya devam etmiştir.

Altın Orda para politikasında üçüncü dönem 1380-1381 arasında Toktamış reformu ile başlamıştır. Bundan sonra Altın Orda ve Trans Kafkasya bölgesindeki tüm Avrupa şehirleri üzerinde Toktamış Han adını taşıyan standart bir ağırlıkta sikke basılmıştır. Bu tarihlerde bütün eski gümüş sikkeler tedâvülden kalkmaya başladı ve yenileri ile değiştirildi. Toktamış adına darp edilen tüm sikkelerin % 50'sinden fazlası bu dönemde ortaya çıkmıştır¹⁴⁶⁴. Toktamış Han para reformu malî bakımdan istikrar ve devletin gücünün kısmi toparlanması, imparatorluğun daha da geliştirilmesi devam edeceğini bir süreydi. Ancak Tirmur'un seferleri gibi bazı riskleri öngöremediği için hedeflenen başarı sağlanamamıştır.

Edigey döneminde (1388-1398), Altın Orda Devleti'nin üçüncü para reformu gerçekleştirilmiştir. Ancak, önceki reformlar gibi bu da bir birleşik para kurmadı.

¹⁴⁶⁴Toktamış Han döneminde darp edilen paralar için bkz: Nurettin Ağat, **Altınordu (Cuçi Oğulları) Paraları Kataloğu: 1250-1502**, İstanbul 1976,s.94- 103.

XV. yüzyıl başlarında Yeni Bulgar'da basılan sikkelerin ağırlığı Altın Orda güney şehirlerinde darp edilen sikkelerden farklıydı¹⁴⁶⁵. XV. Yüzyılda sikkeler eski ağırlığına getirilmiştir: 1.5: 1. Ancak, bu reformun uygulanması sınırlı oldu. Toktamış adına basılan paralar Altın Orda yerleşimlerinde nadiren mevduat bulmuştur. Sikkeler transit ticâret merkezlerinden ve sermaye mallarından uzakta kaldı. Bu dönemde sikke stokları İtil, Dinyeper ve Oka Nehri ticâret yolları üzerinde birikmiştir.

Canibek Han döneminde yerli para-sıkıntısı bastırılmış ve han, Bulgar ve Azak gibi kasabaların yanı sıra Kırım merkezlerinde de kendi adına sikke kestirmiştir. Canibek Han zamanında gümüş sikkelerin ağırlığını birleştirmek yerine Saray ve daha sonra da Gülistan'da basılmış olan gümüş sikkeler ihraç edilmiştir. 1370'lere kadar bu sikkelerin ağırlığı 1.54g ilâ 1.48 g. arasında biraz değişmiş, yaklaşık olarak üç miskale veya iki dannik'e eşit olmuştur.

Altın Orda paralarında dördüncü reform dönemi 1399-1400 yıllarında başladı. Para geçici birleşmesine bile olanak tanımayan bu dönemde XV. yüzyılın ilk çeyreğinde stoklar sikke dolaşımında daha yoğun bir parçalanma ortaya koymaktadır. Toktamış Han adını taşıyan paraları Şadibek ve daha sonra, Pulad ve diğer Hanları isimlerini içeren yeni sikke ile değiştirildi. Yeni sikke darplarınının XV. yüzyıl istiflerin neredeyse tamamı Azak, Kırım, Kefe, Hacı-Tarhan: Aşağı İtil bölgesinde

¹⁴⁶⁵Altın Orda döneminde Bulgar'da basılan sikkeler hakkında en kapsamlı araştırmaları yapan Rus nüvizmatlardan birisi S.A. Yanina'dır. Onun yakın tarih aralıkları ile Moskova'da yayınladığı tetkiklerde Bulgar sikkelerinin özelliği önemli oranda aydınlatılmıştır. Söz konusu tetkikler için bkz: Yanina, Dzhuchid Coins from Excavations and Collections of the Kuybyshev Expedition in Boulgar in 1946/1952, **Materials and Research on the USSR Archeology**, issue 42, Moscow, 1954.; Yanina S.A., Dzhuchid Coins from Excavations and Collections of the Kuybyshev Expedition in Boulgar in 1953/1954, **Materials and Research on the USSR Archeology**, issue 61, Moscow, 1958 ; Yanina S.A., Dzhuchid Coins from Excavations and Collections of the Kuybyshev Expedition in Boulgar in 1957, **Materials and Research on the USSR Archeology**, issue 80. Moscow, 1960. Yanina S.A., General Review of the Collection of Dzhuchid Coins from Excavations and Collections of the Kuybyshev Expedition in Boulgar (1946-1958), **Materials and Research on the USSR Archeology**, issue 111. Moscow, 1962.

gerçekleştirilmiştir. Bu devrede Saray darplı sikkeler ise çok nadir bulunmaktadır. Bu geç devrede İtil bölgesinde para dolaşımı gerilemiş, paralar İtil Nehri boyunca transit ticâretağırlıklı kullanılmıştır. XV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Aşağı İtil bölgesinde sikkelerin dolaşımı durmuştur. Bu döneme tarihlenen kentsel kültürel mevduata dair hiçbir istif ya da sikke bilinmektedir.

XV.yüzyılın ortalarından sonlarına kadar Hacı-Tarhan'da para basma girişimleri görülürse de bu bölgelerde sikke sirkülasyonu sona ermiştir. Altın Orda sikke sirkülasyonu diğer bölgelerde ise belli bir ölçüde muhafaza edildi. Eski Altın Orda paraları hala kullanımdaydı ancak bu paralar yetkililer tarafından dolaşıma çıkarıldıkları gerçeğini doğrulayan ek yeni pullara gereksinim duyuyordu. Bazı bölgeler sikke darbetmeye XV. yüzyılda da devam eden Kırım, Azakve başkent Saray'dan gelen paraları kullanmıştır. Batı Avrupa paraları devletin batı kısımlarına ulaştı. Altın Orda arazisine, Bizans, Trabzonve İtalya sikkeleri henüz Altın Orda kurulmadan önce nüfuz etmişti.Venedik ducaları Astrahan ve alt Dinyester bölgelerinde bulunmuştur. Mısır Sultan Baybars tarafından darp edilen altın sikke Astrakhan yakınlarında bir türbede ortaya çıkarılmıştır. Prag "*gruş*"ları batı alanlarında devri daim etmişlerdir. Saratov yakınlarındaki höyüktebir mezarda Meissen darplı iki sikke bulunmuştur. Altın Orda Devleti sınırları içinde dolaşan çoğunlukla Delhi Sultanlarının darbettirdiği oldukça çok sayıda altın sikke Hint, Çin'de Yuan dönemi Jurchen sikkelerin buluntuları ve külçeler vardır.

II. ALTIN ORDA DEVLETİNDE PARA BASIMI VE DARPANELER

Altın Orda Devleti'nde göçebeler yürüttükleri ticaret karşılığında paradan çok mal almışlar yani aynpara sistemi oldukça düzenliydi. Altın Orda'da para

bastırılması diğer pek çok Ortaçağ devletinde olduğu gibi son derece yaygın ve gelişmişti.

Sikkenin basılabilmesi için öncelikle sikke pulunun elde edileceği madenin hazırolması gerekiyordu. Bir dizi arındırma-saflaştırma işleminden geçen maden külçe haline getirilmekte ve darphaneye gönderilerek sikke pulu üretimine hazırlanmaktaydı. Gümüş sikkelere dirhem, bakır sikkelere pul ve altın sikkelere dinar deniliyordu.

Bilindiği üzere başlangıçta Altın Orda Devleti'nin yönetim bölgesi Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası; Batu ve evladı da Büyük Kaan'a tabi ve onun emirleri doğrultusunda hareket eden yöneticilerdi¹⁴⁶⁶. Devletin kurulduğu ilk yıllarda hanlar kendi adlarına sikke darp edemezlerdi, sikkelerin üzerinde büyük kaanın ismi yeralıyordu.

Altın Ordasikkelerinin çoğu gümüş ve bakırdan imal edilmiştir. Sikkeler, özel sikke pulları ile düzeleştirilmiş metal parçaları üzerine darp edilmiştir. Altın Orda yerleşimlerinde kültürel katmanlarda sikke darbı için kullanılan malzemeler ortaya çıkartılmıştır.

Altın Orda gümüş ve bakır sikkeleri imparatorluğun çeşitli yerinde aynı anda birbirinden oldukça farklı özelliklerde basılmış olan sikkelerdir. Bununla birlikte tüm sikkeler üzerinde Hanın adı ve paraların ön yüzünde sikkenin basıldığı darphanenin adını ve ayet etrafında tarihin belirtilmiş olması özellikleri bakımından ortaktır.¹⁴⁶⁷

Bir darphane açılırken bölgede ilgili madenin yeterli miktarda bulunmasına, bölgenin ihtiyacına cevap verebilecek durumda olmasına dikkat edilirdi. Altın Orda sikke basımı için maden rezervinde özellikle gümüş konusunda sorun yaşamamıştır.

¹⁴⁶⁶Mustafa Kafalı; **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s. 86.

¹⁴⁶⁷Altın Orda paralarının genel özellikleri için bkz: Nurettin Ağat, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler – I", Emel, Sayı: 23, s. 7-12.

Darphanelere gümüş girişi Rus beylikleri tarafından ödenen harçlar ile garanti altına alınmıştır. Gümüş bolluğu gümüş oranının altına göre düşük olmasına neden olmuştur. Altın veya gümüş istifler halinde daha pahalı olan topraklara ihraç edilmiştir. Ham gümüş piyasa fiyatı gümüş içeren sikkelerin değerinden daha yüksek olması durumunda bir gümüş kurşun sıkıntısı yaşanmaması için eski diğer metaller/gümüş oranı ile sabitlenmiştir. Bu durumda piyasadaki dolaşımdan para çekmek ve değerli metalleri toplu olarak tutmak daha kârlı olmaktadır. Altın Orda paralarında zaman zaman ortaya çıkan bu tür orantısızlıklar gümüş değerinde bir artış ile bağlantılı olmalıdır. Bir önceki ağır para daha hafif bir sikke ile aynı nominal değerini koruyarak değer kaybeder ve bu durum sikke piyasa değerinin hızlı ve kendiliğinden kaybı ile sonuçlanır¹⁴⁶⁸.

Altın Orda şehirlerinden arkeolojik kazıların da etkisiyle ortaya çıkartılan 110 tanesini hakkında bilgiye sahibiz. Bu kentlerden 17 tanesi sikke darp etme hakkına sahipti ve ekonomiye etkin katkı sağlıyordu¹⁴⁶⁹. Darphaneler hammaddesini altın üreten maden ocaklarından, piyasadaki kullanılmış altından, yerli ve yabancı altın sikkeden sağlıyordu.

XIV. Yüzyıl boyunca devletin başkenti Saray el-Cedid Altın Orda paralarının basıldığı büyük bir darphane olarak kalmıştır¹⁴⁷⁰. Toktamış Han Tebriz’de para da bastırmıştı. Tebriz Darphanesi, Toktamış Dirhemi’ni basmayı durdurduktan sonra Timur ve Soyurgatmış’ın sikkelerini dışarıya göndermeye yeniden başlamıştır. Tokta Han’ın ölümüyle birlikte devrin idarî merkezlerinden ve darphanelerinden olan Ükek önemini kaybetmiş ve Özbek Han ile birlikte Mohşi Vadisi’ndeki Mohşi kenti büyük

¹⁴⁶⁸Şiddetli enflasyon dönemlerinde fiyatlar hızla yükseldiğinden, paranın metal olarak değeri, üzerinde yazılı nominal değerine çok yaklaşır, bazen onun ötesine geçer. Bu durumlarda para ağır ağır piyasadan kaybolur. Parayı piyasadan çekenler onları eriterek metal olarak kullanırlar.

¹⁴⁶⁹Egerov V.L.; *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı (XIII-XIV)*, Moskova 1985, s. 108–109.

¹⁴⁷⁰Muhammediyev, A. G., *Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema*, Moskva 1983.

bir önem kazanmış ve Bulgar ve Azak şehirleriyle beraber Altın Orda'nın en önemli darphaneleri olarak ön plana çıkmışlardır. Mohşi Şehri kazılarında ortaya çıkan buluntular buranın da bir dönem Altın Orda'nın önemli kentlerinden biri olduğunu göstermektedir¹⁴⁷¹.

Altın Orda Devleti döneminde Ruslar'ın para basmaya başlaması uzun tartışmalara konu olmuştur. O zamana kadar bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Numismatik olarak, Tatar hakimiyet dönemi Ruslar için "sikkersiz dönem" olarak bilinir ancak bu dönemde de Rus yerli paraları basılmıştır¹⁴⁷². Kıpçak Hanlığı ve bazı Tatar dirhemleri ve pul denilen bakır paraları Hazar Denizi yakınlarındaki Bulgar ve Saray-Berke de dahil olmak üzere, Rusya genelinde darphanelerde basılmıştır. Grivna denilen külçe, ancak, büyük işlemler için döküm yapılmasına devam edilmişti. Han Ruslar'dan zorunlu haraç topladığı için Ruslar'ın bu külçeleri basması gerekiyordu ancak zenginlik önemli miktarda Rus topraklarında para bölgesinin boşaltılması ile doğuya Saray-Berke'ye sevk edildi¹⁴⁷³. Ruslar sikkedarbına Büyük dük İvan Mihayloviç zamanında başladılar ve Rus sikkelerinin darbına, Aleksander İvanoviç ile 1425-1461 yıllarında da devam ettirildi¹⁴⁷⁴. Rusça "dengi" (*dengi=para, tenke*) tabiri, Türkçe "tiyin" yani sincap derisi sözünden gelmiştir.

¹⁴⁷¹Mohşi'de basılan paralar için bkz:Pırsov Yu. E., Nedaşkovskiy L. F., **Katalog Cuçidskih Monet Saratovskogo Oblastnogo Muzeya Krayavedeniya**, İzdatel'stvo KGU, Kazan, 2002, s: 9 ve 10. ; **Türkler** Cilt VIII, 1372.

¹⁴⁷²Rusya'da basılan bir ders kitabında Rusya'da para ve para dolaşımı konusu işlenmiştir. Söz konusu bu eserden Rus para sistemi hakkında daha detaylı bilgilere ulaşılabilir. Bkz: **İstoria Deneg i Denezhnogo Obrashcheniya v Rossii: Uchebnove Posobiye**-Nizhnevartovsk İzd-vo Nizhnevart Gumait, Un-Ta, 2012. Altın Orda paraları için bölüm : sayfa 76 ve devamı.

¹⁴⁷³Eric R. Schena, "The Influence of Islamic Coins on the Russian Monetary System: An Introduction"//As-Sikka: **The Online Journal of The Islamic Coins Group**, 1, no. 2 (1999-2000), <http://islamiccoinsgroup.50g.com/ArtRussian.htm>, August 2004, Erişim Tarihi: 23. 06. 2016.

¹⁴⁷⁴Giuseppe Carucci, "Monete Russe Dei Secoli XIV e XV", **Panorama Numismatico**, 07-08 2013, s: 46.

Rus nüfusun yoğun olduğu sahada XIV. yüzyılında ikinci yarısında iktisadî bir canlanma yaşandığı bilinmektedir. Bu iktisadî gelişme sürecinde Ruslar, "dengi" denilen bir gümüş para icat edip bunu uzun süre kullandılar¹⁴⁷⁵.

Ruslar'ın kullandığı bakır sikkelere ise "pul" denilmiştir¹⁴⁷⁶. Altın Orda vassalık devresinde basılan Rus sikkelerin hakkında XV. yüzyıla tarihlenen belgelerde hiçbir güvenilir bilgi yoktur. Bununla birlikte verilen orana göre 1 gümüş denge=60 veya 72 pul bakır oranından söz edilmektedir¹⁴⁷⁷. 100 Novgorod dengesi ise basit hesap birimi ruble iken daha sonra 1 gümüş Grivnası (204 gram), 300 Novgorod dengisi (0.68gram) ağırlığında ve 600 Moskova dengesi (0.34 gram) ağırlığında darp edilmiştir. Rusya bir parasal ondalık sistemi benimseyen ilk ülke olmuştur¹⁴⁷⁸.

Novgorod ve Pskov kentleri XV. yüzyılın ilk yirmilerinde para basımına başladılar. Bu şehirler aracılığıyla Batı'nın gümüş parası olan "asper" de Rus topraklarına geldi¹⁴⁷⁹. Moskova'da ve daha sonra diğer Rus knezliklerinde para basımının başlaması konusunda Rus tarihçileri arasında tartışmalı görüşler vardır¹⁴⁸⁰. S. Şoduar, İ. İ. Kaufman ve A. A. İlyin gibi ilim adamları, Altın Orda Hanlarının Rus knezliklerinden vergiyi artık kürk ve gümüş ile değil, nakit para ile toplamak istedikleri için Ruslara para basımını zorunlu kıldıklarını belirtmektedirler¹⁴⁸¹.

¹⁴⁷⁵Giuseppe Carucci, "Monete Russe Dei Secoli Xiv e Xv", s: 44.

¹⁴⁷⁶G. B. Fedorov, "Denygi Moskovskoğo Knyajestva Vremeni Dmitriya Donskoğo i Vasiliya I (1359-1425)", s. 164.

¹⁴⁷⁷Giuseppe Carucci, "Monete Russe Dei Secoli Xiv e Xv", s: 47.

¹⁴⁷⁸Giuseppe Carucci, a.g.m. s: 44.

¹⁴⁷⁹Giuseppe Carucci, a.g.m. s: 47.

¹⁴⁸⁰Moskova'da basılan erken tarihli sikkeler için bkz: Anaszewicz, Gerard, "Early Coinage of Moscow", **Perspectives in Numismatics Studies Presented to the Chicago Coin Club**, 1986 -1996. <http://www.ece.iit.edu/~prh/coins/PiN/ecm.html>. Erişim Tarihi: 28.10.2016.

¹⁴⁸¹Söz konusu tetkik eserler için bkz: S. Şoduar, **Obozreniye Russkih Deneg i İnostrannih Monet**, Upotrebyavşih sya v Rossii s Drevneyşih Vremen, I, S. Petersburg 1837, s. 116-117; İ. İ. Kaufman, "Russkiy Ves, Ego Proishojdeniye i Razvitiye v Svyazi s İstoriyey Russkih Denejnih Znakov s Drevneyşego Vremeni", **Zapiski Numizmatičeskoğo Otdeleniya Russkoğo**

G.B.Fedorov ise, Rusların para basmaya başlamalarının ekonomik açıdan Altın Orda'nın lehine bir gelişme olmadığını ileri sürmektedir¹⁴⁸². Fedorov'a göre Rusların para basmaya başlamaları ve vergiyi de para olarak ödemeleri, bu ödemeleri geciktireceğinden ve Altın Orda Hanlarının bu paraları kendi topraklarında kullanamadığı ve bunları tekrar gümüşe döndürmek zorunda kalacağı için Hanların Rusları para basmaya zorlamaları imkânsızdı. Bütün bunlara dayanarak Fedorov, Rusların Altın Orda'dan tamamen bağımsız ve Altın Orda'nın etkisi olmadan para basmaya başladıklarını savunmaktadır.¹⁴⁸³. Kamalov'a göre ise Federov, Altın Orda'nın Rusya üzerindeki etkilerini görmezlikten gelen Sovyet tarihçilerinin klasik bir örneğidir¹⁴⁸⁴. Altın Orda Hanlarının idare ettikleri bütün coğrafyada siyasî ve iktisadî bakımdan istikrarı sağlamaları, şehircilik, zanaat ve ticâreti geliştirmeleri Ruslar'ında para basmasını ihtiyaç haline getirmiştir. Bu ihtiyacın Moskova'da giderilmeye başlanması, yine Altın Orda Hanlarının bütün Rus knezlikleri arasında Moskova Knezliğini desteklemeleriyle açıklanmaktadır. Novgorod sikkelerinin 1456 yılına kadar bağımsız bir karaktere sahip olmadıkları anlaşılmaktadır. 1663 yılında Moskova'da bir darpane kurulmuştur¹⁴⁸⁵. Rus topraklarında basılan paralarda Hanların adları ile Arapça yazıların yer alması, Rus knezliklerinin Altın Orda'ya olan bağlılıklarının bir göstergesiydi.

Altın Orda'nın diğer vassal devleti Litvanya iseXIV. yüzyılın ikinci yarısında liderleri Algirdas, Tatar ordusunu yendiği ve Kiev Rusyası'nın işgal edildiği zaman kendi sikkelerini bastırmaya başlamıştır. Onlar kazandıkları zaferden sonra Altın

Arheologičeskoĝo Obşestva, I/1, S. Petersburg 1906,s. 127-128; A. A. İlyin, **Klassifikatsiya Russkih Udelynih Monet**, Moskova-Leningrad 1940, s. 32.

¹⁴⁸²G. B. Fedorov, "Denygi Moskovskoĝo Knyajestva Vremeni Dmitriya Donskoĝo i Vasiliya I (1359-1425)", s. 157.176

¹⁴⁸³G. B. Fedorov, a.g.m. s. 157.

¹⁴⁸⁴İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 221.

¹⁴⁸⁵Giuseppe Carucci, "Monete Russe Dei Secoli Xiv e Xv", s: 47.

Orda ve Batı arasında bir çeşit "güvenlik bölgesi" haline geldiler ve ticaret rotalarını Batı Avrupa yönüne kaydirdılar¹⁴⁸⁶.

Altın Orda'da sikkeler hiçbir zaman Kubilay adına darp edilmemiştir. Batu klanının tamgası XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyılın sikkelerinde yaygındır. İki uçlu çatal şeklindeki bu tamga XIV. yüzyılın geri kalanı için büyük oranda ortadan kalkmışsa da Canibek Han'ın saltanatına kadar Bulgar, Moksha ve Kırım'da darbedilen sikkeler üzerinde bu tamga formu korunmuştur. XV. yüzyıl sikkeleri üzerinde bazen farklı tamga varyantları bulunur. Mengü Timur zamanındaki paralarda darpane adı ve darp yılı yoktur.

Altın Orda topraklarında yabancı paralar sadece ticâretle başka coğrafyalardan taşınmıyor, bir kısmı bizzat Altın Orda topraklarında darp ediliyordu. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Tuna Deltası arasında Cenevîzliler'e ait iki tane darphane bulunmaktaydı¹⁴⁸⁷. Kefeli Cenevizliler, Ceneviz Cumhuriyeti'nden bağımsız olarak sikke kestirme imtiyazı almışlardı. Bu imtiyazın tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de 1454 yılında Aziz Georgio Bankası protektoruna konsolos Damokult tarafından yazılan bir mektupta Kefe sarayından ilk kez bahsedilmiştir¹⁴⁸⁸.

Sikke kestirirken söz konusu paraların kaliteli olması Tatar Hanları'nın önem verdiği bir politikaydı ancak yalnız Tatar sikkelerinin değil Ceneviz sikkelerinin de kaliteli olması şartı aranıyordu. 1387 tarihinde Kutlu-Buğa Han'ın Kırım valisi ve bölge hâkimi sıfatıyla Cenevizliler ile yaptığı dostluk anlaşmasında kesinlen

¹⁴⁸⁶Bu dönemde basılan sikkelerin temel özellikleri ve çeşitli sembolleri hakkında görsel malzeme de içeren temel bir çalışma için bkz: https://www.lb.lt/n24958/ldk_1-2_en_intern.pdf Erişim Tarihi: 1. 05. 2016.

¹⁴⁸⁷O.Iliescu, "Emisiuni monetare ale oraselor medievale de la Dunarea de Jos", **Peuce** 2, 197, s: 261-266; Retovsky O., Genoese and Tartar Coins, **News of the Imperial Archeological Commission**, issue 18, Simferopol 1906.

¹⁴⁸⁸V.D.Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:131.

sikkelerin kaliteli "*bonam pecuniam*" olması şart koşuluyordu. Kutlu-Buğa anlaşma ile, kendi idaresi boyunca daha önce Kırım hâkimi İlyas'ın iktidarı zamanında olduğu gibi Solhat ve civarında nitelikli ve geçerli değeri bulunan sikkeler kestirmeyi vaad etmiştir. Bunda amaç sikkelerin kötü amaçlı kullanılmasını önlemek olduğu gibi, sikkelerin metal değerinin korunması ya da rayiç bedelinin ve yasallığının korunması için de yapılmış olabilir. Bu konudaki tartışmalar henüz netliğe kavuşmamıştır. Simirnov'a göre Cenevizliler anlaşma yaparak kendilerini güvence altına almak istiyordu şöyle ki, bu dönemde Kırım'daki naipler Altın Orda Hanı'nın vekilleri olarak sikke kesitiriyor, Altın Orda tahtında hak iddia eden diğer beyler tarafından da sikke kestirildiği oluyordu. Cenevizliler hangi sikkelerin gerçek, hangi sikkelerin sahte olduğunu anlamak için zor durumda kalıyordu bunu bir anlaşma ile sağlama almak istemişlerdi¹⁴⁸⁹.

Bulgar kentinde ilk Altın Orda sikkeleri 1240-1250 yılında basılmıştır. Bulgar kenti eskiden de beyliğin başkenti ve para basılan bir şehirdi. Bulgar'da basılan paralarda Geç Bağdat Halifesi Nasır Din; daha sonra Moğol hükümdarlarının isimleri Büyük Han Möngke (1251-1259) ve Arığ-Buga'nın (1259-1264) adları zikredilmiştir. Orta İtil bölgesinde XIII. yüzyıl sikke mevduatı bilinmemektedir. Bulgar'da XIII. yüzyıl boyunca gümüş sikke ağırlıkları giderek 1.00-1.25 gramdan 0.50 g 0.40- grama düşmüştür¹⁴⁹⁰.

Altın Orda paralarında XIII. yüzyılda gümüş sikkeler ve XIV. yüzyıl bakır paraları (puls) genellikle kuşlar, balıklar hayvanlar ve özellikle deyiştürücü kuşların

¹⁴⁸⁹V.D.Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:106-107.

¹⁴⁹⁰Altın Orda döneminde Bulgar'da basılan paralar konusunda en detaylı çalışmalardan biri Muhamadiyev tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu tetkik eser için bkz: Muhamadiyev A. G., **Bulgaro-Tatarskaya Monetnaya Sistema v XII-XV Vekah**, Moskva, 1983.

görüntüleri bulunuyordu. Yükselen güneş ve çift başlı kartal arka plan karşı bir aslan görüntüleri İran sikkelerinden ödünç alınan figürlerdi¹⁴⁹¹.

Altın Orda paraları üzerindeki yazılar genellikle Arapça olup Arap harfleri ile yazılmışlardır. Bulgar kentinde ise bazen hanların isimleri Uygur harfleri ile Arapça veya Uygur harfleriyle yazılmıştır. Hanlar çoğu kez bakır veya gümüş sikkelerin ağırlık birimleri ve oranları hakkında bilgilendirilmişlerdir.

Bulgar'da basılan sikkelerde dini ifadeler yer verilmiştir. XIV.yüzyıl sikkeleri arasında dini semboller Saray gümüş sikkelerinde çoğunlukla bulunur. XIII. yüzyılda Harzem'de ise, tamgalar her zaman genellikle dini yazıtlar ile birlikte, anonim sikkeler üzerinde yer almıştır¹⁴⁹².

XIV. yüzyılında Altın Orda topraklarında mevcut yaygın kullanımdaki sikkelerin dışında "açık" veya "özgür" olarak adlandırılan özel müşteriler tarafından darphaneye getirilen gümüş hammadde ile üretilmiş sikkelerin de olduğu düşünülmektedir. Bu insanlar hammadde birim ağırlığı başına belirli sayıda sikkeyi geri almışlardır. Bu paralar da sabit ağırlık ve metal kalitesi vardır ve birkaç tanesine devlet vergi olarak hizmetleri için bir indirim olarak ve darphane tarafından alıkoyulmaktadır. Bu özel uygulama Pegolotti tarafından da tanımlanmıştır¹⁴⁹³. Bu uygulamanın daha geniş kapsamlı biçimi Cenevizliler'in Tatar paralarını bastırmalarıdır. 1449 tarihli nizamnamede detaylı bilgiler verilmese de "Aspri argenti de Caffa" ibaresi yer vererek koloni sikkelerinin cumhuriyet yönetimi tarafından bir şekilde legalize edilmesi sağlanmıştır. Tatar sikkelerini kestirme işini tekellerine

¹⁴⁹¹İran sikkelerindeki figüratif özellikler İlhanlı paralarında da görülür. Gündegül A. Parlar, "İlhanlılarda Sikke Formları" Tuncay Aykut, Şennur Aydın, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol and İlhanid Coins)**, Y.K.Y., Ankara 1992.

¹⁴⁹²Altın Orda döneminde Harzem'de basılan sikkeler hakkında bkz: Vadim V. Trepavlov, Zolotaya Orda v XIV stoletii, Moskva, 2010, s. 40.

¹⁴⁹³Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s:191.

aldıklarına inanan Kefe'deki Cenevizliler bu işten iki yönlü bir çıkar sağlamaktaydı. Şöyle ki hem piyasaya sürülen paralardan belli bir yüzde alarak bu işten gelir sağlıyorlar hem de kendi ticarî ilişkilerinden kullanacakları bu paraların ve ticarî işlerin kendi kontrollerinde olmasını sağlayabilmek için sikkelerin kalitelisine ve maliyetine dikkat ederek üretecek ve basılan paraların gerçek olduklarından emin olabileceklerdi¹⁴⁹⁴. Smirnov'a göre, "Kırım'daki Tatar hâkimiyetinin ilk dönemlerinde para operasyonlarının Kefeli tacirlerin bir kira geliri vasıtası olmasının akıllıca bir tarafı olmadığı gibi, 1380 tarihli anlaşma ile "Solhat'taki Altın Orda genel valisinin kaliteli ve bol miktarda sikke kestirmesi" de tuhaf bir şarttır¹⁴⁹⁵.

Mengü Timurzamanında (1260-1280) Saray, Bulgar, Kırım ve Harezm'de olmak üzere dört Altın Orda darphanesi mevcuttu. İlerleyen yıllarda yeni şehirler kuruldukça veya Moğol saldırıları nedeniyle eski kentleryeniden imar edilip devletin sınırlar da güneye doğru genişleyince basım yerleri de çoğalmıştır. Altın Orda döneminde 31 şehirde kısa veya uzun sürelerle paralar darp edilmiştir¹⁴⁹⁶.

Altın Orda döneminde bilinen darphanelerden ayrı olarak basım yerleri "Ordu" olan paraların darbına Abdullah Han (1360-1369) zamanında başlanmış ve Seyid Ahmet Han (1432-1465) zamanına kadar sikke darbına devam edilmiştir. Basım yeri "Orda" olan bu sikkeler Batulu, Tukatimurlu, Ordalı ve Şeybanlı han veoğullarının Altın Orda tahtını ele geçirmek veya bağımsız bir hanlık kurmak için mücadele veren çeşitli beylerin kendini han ilân etmek ve bunu belirtmek için ayrıca ordu masraflarını karşılamak için bastırdıkları sikkelerdir¹⁴⁹⁷.

¹⁴⁹⁴V.D.Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:132-133.

¹⁴⁹⁵V.D.Smirnov, a.g.e. s: 133.

¹⁴⁹⁶Nurettin Ağat, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s: 52.

¹⁴⁹⁷Nurettin Ağat, a.g.e. s: 53.

1360'dan 1370'e kadar Azak ve Aşağ Dinyeper'de muhtemelen Altın Orda göçebe sarayı ve Azak bozkırında bolca sikke basılmıştır. Bu sikkelerin standart ağırlığı Altın Orda birleşik para sonuna işaret eden Saray sikkelerinden farklıydı. Yeni parasal kriz başladı ve gümüş sikke sıkıntısı ortaya çıktı. Aynı zamanda, Altın Orda başkenti Saray'da Harezmi, Uvek ve Azak içinde gümüş sikke kıtlıkları yaşanmıştır. XIV. yüzyılın ilk on yılında bu kasabalarda ya sadece bakır sikkeler darp edilmiş ya da çok az sayıda gümüş sikke darbi yapılmıştır. Bulgar, Bilar, Saray ve Harezmi'de ise gümüş sikke standart ağırlığının çeyreği oranında basılmıştır¹⁴⁹⁸. Harezmi'deki sikkeler bakımından ilginç olan nokta Timur'un İran ile meşgul olmasından yararlanan Toktamış Han'ın, 1382'te Timur'un hâkimiyetinde bulunan Hârezmi'de kendi adına para bastırmasıdır. Timur'dan bir tepki gelmeyince Toktamış Han, Moskova galibiyetinin de cesaretlendirmesi ile ikinci defa 785/1383-1384 yıllarında ve üçüncü kez 788/1386 yılında Harezmi'de kendi adına para darpettirmiştir¹⁴⁹⁹.

Erken Altın Orda sikkelerinin ikinciönemli merkezi olan Kırım'da ilk sikkeler 685 H. (1265-1266 M.)'den itibaren basılmaya başlamıştır. Başlangıçta, sikke ağırlığı miskalin yarısına (2,00 2.20g) yakındı ama XIII.yüzyılın sonunda 1.45g. düşürülmüştür.Bu paralar Solhat ve Sakchi (Aşağı Tuna üzerinde) kasabaları isimlerine sahiptir. 1270'ten itibaren Kırım'dahiçbir Han'ın adını taşımayan sadece Cuci Ulusu tamgalı bakır sikkeler de darpedilmiştir¹⁵⁰⁰.

Bugünkü bilgilerimize göre İtil Bulgar bölgesinde bakır sikke basan darphane yoktur. XIII. ve XV.yüzyıllarda dirhem ağırlıklarında istikrarsızlık yaşanmıştır.

¹⁴⁹⁸German A. Fedorov-Davydov, **The Monetary System of The Golden Horde**, İngilizce'ye çeviren:L. I. Smirnova, s: 348.

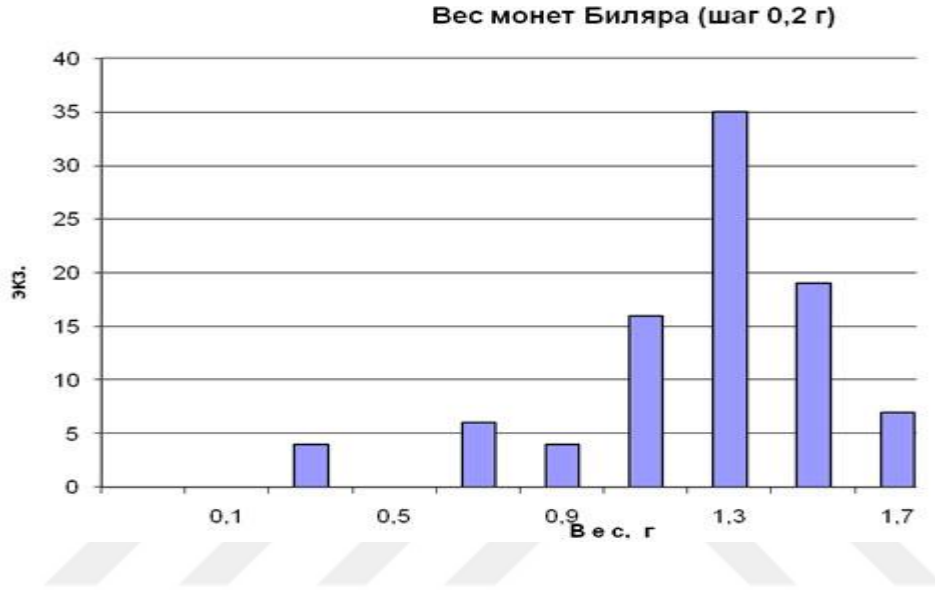
¹⁴⁹⁹Hayrunnisa Alan **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular : (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s: 47.

¹⁵⁰⁰German A. Fedorov-Davydov, a.g.e. s: 348.

Gümüş sikke darbt nüfusun getirdiği gümüşe dayalıydı, XV.yüzyılda Rus beylikleri ödemeleri genellikle gecikmeli gerçekleşince gümüş sıkıntısı ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰¹

Çok sayıda bakır sikkelerin darp edilmesi artık gerekli değildi.

Tablo 12. Bilyar'a ait sikkelerin ağırlık aralıđı¹⁵⁰²

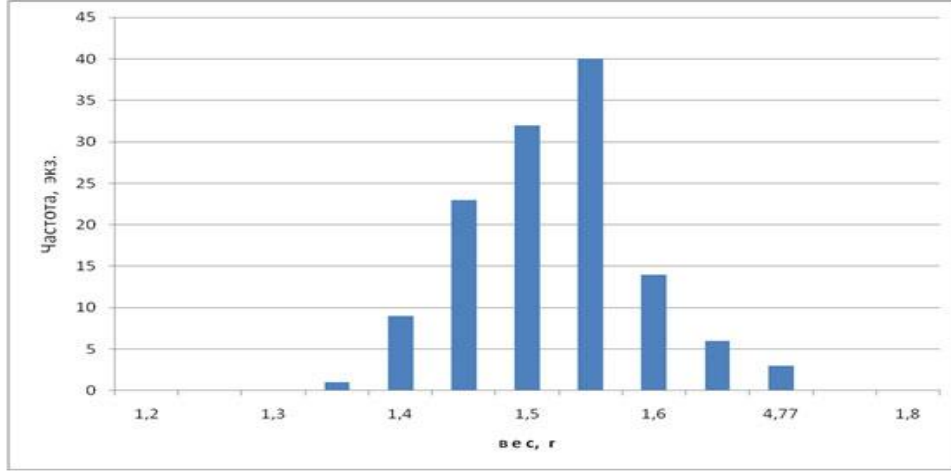
Bulgar'da sikkelerin geniş dağılım aralığı (0,2-1,7 gr) çok daha ağırlık verileri küçük farklılıklar göstermektedir (0.1 gr ve daha az) bu nedenle bir histogram oluşturmak için de kullanılamaz. Bilyar sikkeleri için bir ağırlık histogramı vardır. 0.2 gr adım 33. 1.3 gr maksimum ve $\frac{1}{2}$ iki kesirler (0,7 gr) ve $\frac{1}{4}$ (0,3 gr) iki kat ince yani maksimum ile 1.5 gr - İşte 1,1 arasındaki aralığı belirgindir¹⁵⁰³.

¹⁵⁰¹Paranın ortak bir değişim aracı olma işlevini gereği gibi yerine getirebilmesi için, miktarı, ekonomideki mal ve hizmet değişiminin aksamadan yapılabilmesine yetecek kadar olmalıdır. Ekonomik yaşam geliştikçe, üretim arttıkça daha çok alış veriş olacak ve bu nedenle daha çok paraya ihtiyaç duyulacaktır. Bu durumda, eğer para kıt bir madenden yapılıyor ve bu nedenle miktarı arttırılamıyorsa, para ortak bir değişim aracı olma işlevini yerine getiremeyecektir. Aksine para miktarı kolayca arttırılabilen bir maldan yapılıyor ve bu nedenle miktarı gereğinden fazla çoğalıyorsa, para değer kaybedecektir ve belki de herkes tarafından kabul edilebilir olma niteliğini yitirme ihtimali vardır.

¹⁵⁰² Tablo kaynağı: <http://muzeydeneg.ru/eng/> Erişim Tarihi: 18. 07. 2014.

¹⁵⁰³V . Yu . Koval, D . Yu . badeyev, Drevnosti volzhskoy Bulgarii, Investigations of the central bazaar in bolgar (2012–2013), Kratkiye Soobshcheniya Instituta Arkheologii (КСИА) 237. Moskva, 2015 г.,s :198.

Tablo 13. Kirman dirhemlerinin ağırlık aralığı

Altın Orda sınırlarında XV. yüzyılda Birdi Bazar gibi yeni para merkezleri ortaya çıktı. Sikke ağırlığı göçebelerin zamanla kuzey ya da güneydeki hareketlerine bağlı olarak dönemin standartlarına getirildi. Kırım sikkeleri güney kıyılarında Kefe'de merkez ve kasabalarda darpedildi. Kefe'de Ceneviz paralarının en eski tarihli olanları Özbek Han döneminde (1312-1340) başlamış ve Kırım Hanı Nurdevlet Han zamanına (1469) kadar devam etmiştir¹⁵⁰⁴. Ceneviz konsoloslarının Kefe'de bastırdukları iki dilli bu paralar bir yüzünde hanı tamga ve unvânını diğer yüzünde Kefe Ceneviz konsolosunun ad ve soyadını simgeleyen harf ve haç/tapınak sembelleri ile şekillendiriliyordu. Bu Ceneviz paraları 1 gram veya daha az ağırlıkta bir miktar gümüş içeriyordu. 1424 yılından itibaren yeni iki dilli sikkeler ortaya çıktı. Kırım Hanlarının tamgaları özellikli paralar üzerinde yer alırken Tatar Ceneviz paraları daha sonraki örneklerinde Cenova bankasının sembolünü taşımaya başlamıştır.

¹⁵⁰⁴Nurettin Aġat'ın, *Altınordu Paraları Kataloġu 1250-1502*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976, s: 168.

III. ALTIN ORDA DEVLETİNDE KULLANILAN/ TEDÂVÛLDE OLAN PARA BİRİMLERİ

Tedâvül, bir iktisat terimi olarak, paranın elden ele geçmesi, para dolaşımı, sirkülasyon anlamlarını karşılamaktadır. Altın Orda Devleti uluslararası ticâret ağına dâhil olduğu için çok sayıda yabancı paranın da tedâvülde olduğu bir coğrafyaydı. Yabancı sikkelerin de Altın Orda Devleti'nin yerel para çeşitleriyle birlikte tedâvülettğini görmekteyiz¹⁵⁰⁵. Altın Orda hanları kendi paralarını bastırmadan önce ve sonra da başka bazı devletlerin paraları, piyasada değişim aracı olarak görülmektedir. Bu paralar arasında Abbasi Halifeliği'nin dinarları, Bizans paraları (Bizantiner, bezant, solidus¹⁵⁰⁶), Ermeni, Gürcü, Süryani paraları, Mısır ve Halep dinarları, Batılı devletlerden, (özellikle İtalyan tüccâr şehir devletleri) başta Floransa'nın florileri günlük ticârette kullanılmaktaydı¹⁵⁰⁷.

Andrey Ponomarev, XIII. yüzyılda Karadeniz Bölgesi'nde Altın Orda döviz piyasası üzerine bir çalışma yapmıştır. Araştırmacı, İlhanlı Devleti'nin kurulmasından ve Bizans İmparatorluğu'nun restore edilmesinden sonra bölgede uluslararası ticaretin ihtiyaçlarına mümkün olduğunca cevap verebilmek için 1261 yılı civarında

¹⁵⁰⁵Altın Orda'nın tedâvüldeki yabancı paralar konusunda nasıl bir tutum izlediği kaynak yetersizliği nedeniyle net olarak bilinemez de karşılaştırma açısından çağdaşı Selçuklu Devleti'ne bakabiliriz. Türkiye Selçuklu Devleti'nde ülkede altın ve gümüş miktarını artırmak için yabancı paraların ülkeye girişinden hiçbir gümrük vergisi alınmamıştır. Avrupalı devletlerin ülke içerisinde kullandıkları altın paranın ülke içerisinde tedâvülde kalması teşvik edilmiştir. Yabancı ülkelerle yapılan birçok anlaşmada, o ülkelerin altın ve gümüş paralarının Selçuklu Türkiye'sinde rahatça dolaşımının sağlanması da anlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Bkz: Yaşar Bedirhan, "Türkiye Selçuklularında Para ve Devletin Para Politikası", **Tarih Okulu Dergisi** (TOD) Journal of History School (JOHS) Eylül 2014 Yıl 7, Sayı XIX, ss. 307-327.

¹⁵⁰⁶solidus yaklaşık 4.40 gram ağırlığında bir altın sikkedi ve o dönemde dünyada tedâvülde olan bütün altın paralardan daha ağırdı. Bkz: Murat Baskıcı, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadî ve Sosyal Yapı(900-1261)**, s:247. Cipolla ise İslam dinarının Bizans solidusu'ndan türediği için ağırlığının da yaklaşık olarak aynı olduğunu ileri sürmüştür. Cipolla, **Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet**, Terc: Ali İhsan Karacan, İstanbul 1993, s:27. Bizans parası Solidus, tedâvül kolaylığı ve ülkeler arası piyasalarda itibarını koruduğu için Lopez tarafından Ortaçağlar'ın doları olarak nitelendirilmiştir. Lopez, "The Dolar of The Middle Ages"

¹⁵⁰⁷Ponomarev A. L., "Monetary Markets of Byzantium and the Golden Horde: State of Affairs According to the Account Books of Genoese Treasurers of Caffa", 1374-1381", s: 596.

Altın Orda döviz piyasası kurulduğunu belirtir. Ponomarev burada üç tür parasal fon olduğunu bunların bakır, pul,gümüş, altın, ve daha önce "yarmak" olarak bilinen "barikat" denilen bir parayı içerdiğini tespit etmiştir. Ponomarev'e göre, Moğollar bu piyasalara "pul" ve "barikat" denilen paralar ile katılırken Bizans İmparatoru Michael VIII. Paleologos ise Bizans altın parası olan hyperpyron de kullanıyordu¹⁵⁰⁸.

Ortaçağ boyunca gümüş paraya bağımlı kalan Avrupa'da, XIII. yüzyıldan itibaren ticârette etkin olan İtalyan kent devletleri sayesinde altın sikke kullanımı yaygınlaşmıştır. Venedik dukası ve Floransa filorisi en önemli Avrupa altın paraları durumundaydı. XV. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Venedik dukası yalnızca Akdeniz'de değil, o dönemin uluslararası ticâretinde en yaygın olarak kullanılan altın parası durumundaydı.

XIII-XV. yüzyıllarda Karadeniz ve Balkanlar'da nakit paranın gelişimi üzerine çalışmalar yapan Andrey Ponomarev'e göre dolaşımdaki paralar saf altın veya 24 krat altın ve 12 ons oranında gümüş gibi metal bileşimi yüksek madeni paralar değildi. Darphanelerde ve ticarî uygulamalarda oranları 11/12, 10/9, 10/12 oranında altın paralar ve $\frac{3}{4}$ oranında gümüş içeren paralar daha çok kullanılıyordu. Ponomarev'in tespitlerine göre metal değeri daha yüksek bir doğrulukla altın paralar için $\frac{1}{8}$ ayar (% 0.5) ve gümüş onsu için $\frac{1}{8}$ (% 1) uygulamada gerekli. sikke nominal değerinin büyüklüğü yeniden değerlendirilerek ayarlanarak daha kolay bir parasal sistemin ihtiyacı dikkate alınmıştı¹⁵⁰⁹.

¹⁵⁰⁸Andrey Ponomarev, "Barikat and Yarmaq: the Origin of the Monetary System in the Black Sea Region of the Golden Horde in the 13th. Century", **Numizmatika Zolotoy Ordı**, Institute İstorii imeni Shigabutdina Mardzhani Akademia Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan, No: 2, Yıl: 2012, s:74-80.

¹⁵⁰⁹Andrey Ponomarev, Evolyutsiya Denezhnykh Sistem Prichernomor'ya i Balkan v XIII-XV. vv, **Vseobshchaya İstoriya Avtoreferat Dissertatsii na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Doktora İstoricheskikh**, Moskva, 2010. Söz konusu çalışma Ponomarev'in doktora tez özeti olup online erişim sağlanmıştır. Kaynak:

XVI. yüzyılda ticâret için gelen yabancı tacirlerin altın ve gümüş paralarını darphanelere götürüp yerli paraya çevirmeleri istendi ancak bugünkü bilgilerimize göre daha erken devreler için tedâvül sıkıntısı yaşanmamıştı. Moğollar XIII. yüzyılda Kore'yi ele geçirdiklerinde tedâvül sorunları yaşamamak için olsa gerek kağıt parayı zorunlu kılmışlardır¹⁵¹⁰. Mevcut bilgilerimize göre Altın Orda döneminde basılmış ve günümüze dek ulaşabilmiş bir kağıt para bulunmamaktadır. Cengiz Han döneminde Moğol maliyesinin esas ayarı olan altın (*baliş*)madeni para yürürlükte iken Cengiz'in halefi Ögedey Kaan zamanında 1236 yılında ilk defa kağıt para basılmıştır.Togan'a göre Moğollar zamanında gümüş ve altın bütün işlemlerde beraber kullanılmış bununla birlikte altın ayarı esas alınmıştır¹⁵¹¹. Cengiz Han'dan sonra yerine geçen Ögedey Kaan zamanında 1236 tarihinde ise ilk defa kağıt para basılmıştır¹⁵¹². İlhanlı Devleti'nde iktisadî sistemi inceleyen İlhanErdem'e göre, İlhanlılar Geyhatu döneminde masrafların artması ve hazinede para kalmaması nedeniyle Eylül 1294'de kağıt parayı Tebriz'de tedavüle çıkardılar. Ancak bu girişim olumsuz tepkiyle karşılandı. Kimse tanımadıkları bu yeni para ile alış veriş yapmak istemediği gibi tüccarlar da pazarlara mal getirmedi. Doğal olarak ülkede iktisadî bir karışıklık ve düzensizlik başladı. Yalnız Tebriz'de değil Anadolu'da da bütün bölgelerde iktisadi ve ticari hayat durdu; halk büyük sıkıntılar çekti. Sistemin

<http://oldvak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/2010/announcements/istorich/11-01/PonomarevAL.pdf> Erişim Tarihi: 28.09.2016.

¹⁵¹⁰Catherine Eagleton-JonatHan Williams, **Paranın Tarihi**, çev: Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s:213.

¹⁵¹¹Zeki Velidi Togan, **Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti**, İstanbul 1930, s:2.

¹⁵¹²Ganizhamal Kushenova, **Ögeday Kaan Döneminde Türkistan ve Maveraünnehir(1229-1241)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s:33. Kağıt para kullanımı hakkında detaylı bilgileri Marco Polo verir bkz: Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı**, 1, Çev: Işık Ergüden, İthaki, İstanbul, 2003, s: 254.

yürümediğini gören idareciler bir ay sonra kağıt parayı tedavülden kaldırdılar¹⁵¹³. Altın Orda sahasında ise mevcut kaynaklar net bilgiler vermemekle birlikte dönemin siyasî istikrarsızlıkları ve İlhanlı teşebbüsündeki gibi başarısız sonuçlar alma olasılığı nedeniyle Altın Orda Hanları kağıt para basımını tercih etmemiş olmalıdır¹⁵¹⁴. Uygur sahasında da 1350'li yıllardan sonra terk edilen kâğıt paranın diğer Türklük alanlarında kullanımına rastlanmamıştır. Özyetgin Özellikle dönemin sosyal şartları göz önüne alındığında, birçok bölgede karşılıklı güven ve istikrar eksikliğinden kağıt para çav'ın yaygın bir uygulama şansı bulunmadığını savunmaktadır¹⁵¹⁵.

Sezgin Güçlüay'a göre, Ortaçağda madeni para geçerli olduğundan bütün devletlerin paraları her yerde geçerliydi. Madeni para rejimlerinde paranın kıymeti itibarı (nominal) değil, gerçek (reel) olduğu için ve her paranın kendisi bir değer ifade ettiğinden paraların dini, milliyeti veya menşei önemli değildi¹⁵¹⁶. Ticâretin yoğunlaştığı ülkelerde, bütün ülkelerin paralarını bulmak mümkündü. Batılı devletlerin veya Doğulu devletlerin paraları tedâvül ediliyordu. Herhangi bir devletin parası, siyasî durum ile ilgili olarak da farklı zamanlarda farklı değerlere sahip olmaktadır.

XIII-XIV yüzyıllarda Orta Asya ile Doğu Avrupa ticâretinde Moğollar'ın etkisi ile yaşanan değişim Kırım, İtil bölgesinde ve Doğu Avrupa ve Orta Asya'nın

¹⁵¹³ İlhan Erdem "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", **DTCF. Dergisi**, Sayı: 33, 2003, s:56. İlhan Erdem, "İlk Dönem Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", **Tarih Araştırmaları Dergisi (AÜDTCF)**, C. XXIV S. 38, Ankara 2005.

¹⁵¹⁴ Çav adı verilen kağıt paraların Koço-Turfan Uygur Hanlığı'nda kullanımı ve çeşitli örnekler için bkz: Özyetgin Ayşe Melek, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004, s: 90-105.

¹⁵¹⁵ Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", s:103.

¹⁵¹⁶ Sezgin Güçlüay, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 Sayı: 2, Elazığ-2001, s:300.

diğer bölgelerinde dolaşımında/tedâvülde olan para birimleri üzerinde de bir farklılaşmaya yol açtı¹⁵¹⁷.

Tedâvülde olan paralar açısından siyasî istikrar çok önemlidir. İstikrarın sağlanmasında para miktarının önemli olduğu tüm iktisatçılar tarafından kabul edilmiştir. Para emisyonu reel üretime göre düzenlenmelidir¹⁵¹⁸. İlhanlı Devleti'nin dağılmasıyla, güvensizliğin hüküm sürmesi üzerine, dış ticâret limanlarda yerli ürünlere münhasır kaldı. Bu da büyük paralarla ifade edilmiyordu. Bu yüzden tedâvülde büyük bir değer taşıyan paraya gereksinim olmadı. Anadolu'da altın para darp edilmez oldu. Ufak bir sikke olan akçe ise her ihtiyaca cevap veriyordu.

Dinar: 4,25 gram ağırlığında altın paraya denir¹⁵¹⁹. Latinlerin bessant olarak adlandırdıkları Müslümanların kullandığı altın sikkedir.24 karati'ye ayrılırdı.

Dirhem: Müslümanların gümüş sikkelere verdikleri isim

Asper: Gümüş sikkelere verilen Latince isim. Hyperpyranın 1/10'u değerindedir¹⁵²⁰. Asper Altın Orda sahasında ve çok büyük oranda Tebriz yolunda bulunmuştur¹⁵²¹.

Hyperpyron: Bizans altın sikkesi 24 karatiye bölünmüş Bizans altın sikkesine verilen isimdir. Paraya ihtiyaç duyulduğunda, Bizans altın hiperperonun en geniş para birimi olduğu görülür¹⁵²².Başlangıçta Doğu Akdeniz'de hâkim bir para

¹⁵¹⁷Chiperis A.M., **K Voprosu o Torgovykh Svyazyakh Sredney Azii s Krymom i Vostochnoy Yevropoy v VIII-XIV vv**, UZ Turkmenskogo GU (Zapiski Turkmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta) 1969. Vyp.31, s. 97.

¹⁵¹⁸Haseni Ahmed Hasen, **İslamda Para:Fikhî ve İktisadî Açidan, Çev:Adem Esen, İz Yayıncılık İstanbul 1996**, s: 196. Cecile Morrison, **Antik Sikkeler Bilimi Nümizmatik, Genel Bir Bakış, Çev: Zeynep Çizmeli Ögün, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Basımevi, İstanbul, 2002**, s:90.

¹⁵¹⁹el-Makrizî, Takiyy ed-Dîn Ahmed b. Ali, “en-Nukûd el-Kadime ve el-İslâmiyye”, (Ter. İbrahim Artuk) **Belleten**, XVII/67, 1953, s: 367-392. S: 383-384. Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Veliyüddin Koleksiyonu, 3195/ 29a varağı.

¹⁵²⁰Elizabeth A. Zachariadou, **Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)**, Venice, 1983, s: 140.

¹⁵²¹**Economic History of Medieval India, 1200-1500**, s:161.

¹⁵²²Bruce Lippard, **The Mongol and Byzantium, 1243-1341**, Ph. D. Dissertation (Department of Uralic and Altaic Studies, Indiana University, 1983.

iken XIV. yüzyıl boyunca değerini yitirmiş ve yüzyılın ikinci yarısı itibariyle dolaşımında gümüşün değerine gerilemiştir¹⁵²³. 1430'lu yıllarda Giacomo Badoer adlı bir Venedikli tacirin tuttuğu kayıtlardan 1 hyperpyronun 10,5 veya 11 akçeye karşılık geldiği anlaşılmaktadır¹⁵²⁴.

Florin: Cenova ve Floransa tarafından 1251-1252 yıllarında florin diğer bir adıyla gevonino adlı altın sikkelerini piyasaya sürmüşlerdir. Florin altın sikke kavramını Avrupa geneline yaydı, taklitleri üretildi, bir yüzyıl sonra uluslararası ticârette çok büyük bir önem kazandı. Ağırlığı 3.54gr. Akdeniz coğrafyasında daha yaygın olarak kullanılmaktaydı¹⁵²⁵. 1431 yılında 1 florin 35 akçeye ve yine 1 florin takriben 9,4 dirheme eş değerdir¹⁵²⁶.

Ducat: Venedik altınıdır. İlk olarak 1284 yılında basılan ducat XV.yüzyılda Doğu Akdeniz'in doları olmuştur¹⁵²⁷. 1/43,5 oranında sert gümüş Tana ve Venedik ducatlari arasındaki değişim gözönüne alındığızaman çok büyük bir rakama tekâbül etmekteydi: 413 ducat.

7 miskal=10 dirhem

Mengu-Timur'un bastırıldığı "Yarmak" Altın Orda merkezi Moğol İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra Kırım'da ilk örnekleri basılmış gümüş sikkelerin ilk tipiydi. Kırım'da bu sikkelerden 665 adet bulunmuştur¹⁵²⁸.

¹⁵²³Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s: 15-16.

¹⁵²⁴Ganchou Thierry. Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès, « chomercier di pesi » à Constantinople (flor. 1401-1449). **Revue des études Byzantines**, tome 61, 2003.s.49-95.Revue des Études Byzantines 61, 2003, s: 49-95

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_07665598_2003_num_61_1_2272
Erişim Tarihi:: 21.05.2012

¹⁵²⁵L. **Petech**, "Les Marchands italiens dans l'empire Mongol," JA 250 (1962),s. 555.

¹⁵²⁶Mustafa Akdağ; **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, c:I-II, İstanbul,1995

¹⁵²⁷Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**,s:242.

¹⁵²⁸ <http://muzeydeneg.ru/eng/?p=662> Erişim Tarihi: 21.05.2012

Rusya'da XII-XIII. yüzyıllarda değerli metal dolaşımının temel biçimi "grivna" ya da "ruble" olarak bilinen gümüş paralardı. Ticârî dengesizlikler, büyük miktardaki Avrupa gümüşünün Novgorad üzerinden Rusya prensliklerine taşınmasına sebep olmuş, bu gümüşler burada XI.-XIV. yüzyıllar arasında Rusya sınırlarında değiş-tokuşun temel araçları olarak işlev görmek üzere yeniden ignot biçimine sokulmuştur. Para olarak kullanılmak üzere yerel sikke üretimi ve kullanımı ancak XIV. yüzyıl sonlarında başlamıştır.

Bu tez çalışması devam etmekte iken 2012 yılında Luhansk bölgesi Popasnyanski ilçesinde Abdullah Han dönemine tarihlenen (iktidarda bulunduğu tahmini dönem (1361-1370) çok sayıda Tatar madeni parası bulunmuştur. Yerel yöre bilimcileri Abdullah Han'ın konuşlandığını tahmin ettikleri yerde 400 adet bakır ve gümüş para ortaya çıkartmıştır. Uzmanlar, Abdullah Han'ın burada kendi parasını bastığını tahmin etmektedir. Bu para Naslediye (Miras) Doğu Ukrayna Arkeoloji Merkezi'nde muhafaza edilen paraların % 95'i Abdullah Han'ın iktidarda bulunduğu döneme aittir. Bunun yanı sıra para taslakları vardır ki bu durum paranın burada basıldığını gösterir. O dönemde Tatar halkının İslâm'ı kabul etmesine rağmen çoğu sikkenin üzerinde hayvan resmi bulunuyordu. Tarihçiler, para üzerinde hayvan resimlerinin bulunmasının o dönem Tatarlarında putperestlik adetlerinin yaşamaya devam ettiğinin bir göstergesi olduğunu öne sürmektedir. Sergey Sanjarov'nın vurguladığı bir konu malumumuzdur: "Tatarlar, Özbek Han döneminde, 1320 yılında İslâm'ı kabul etmişlerdi. Para ise 1360 yılında basılmıştı. Galiba o dönemde hayvan resmedilmesini yasaklayan İslâm kanunları henüz tam oturmamıştı. İslâm kabul edilmeden önce her Han ailesinin kendi totemi vardı. Örneğın bir madeni para da dört bacaklı hayvan resmi bulunuyor. Büyük ihtimalle Abdullah Han ailesinin totemi pars

idi. Bazı sikkelerde kartal ve doğan görüntülere rastlanmaktadır. Birkaç gümüş madeni paranın üzerinde paranın basıldığı yerin adının belirtilen “Muazzam Ordu” Şeklinde yazısı bulunmaktadır. Uzmanlar, söz konusu yazının bu yerin adı olduğu iddiasında bulunmuŐlardır¹⁵²⁹.

Suhomlinskiy Ulusal niversitesi ğretim yesi Aleksandr Smirnov, son zamanlarda Nikolayev bölgesinde keŐfedilen eşyalar arasında, Nikolayev blgeside XV. yüzyılın ilk yarısına ait olan değerli sikkeleri ortaya çıkartmıştır. Burada ikisi Altın Orda Devletine birisi ise Trabzon İmparatorluğuna ait sikkeler bulunmuŐtur¹⁵³⁰. Bu sikkelerden çok az sayıda mevcuttur. Smirnov'a göre bulunan sikkeler XV. yüzyılda Avrupa ve Asya arasındaki ticarî ilişkilerde Karadeniz'in kuzeybatısının önemli bir rol oynamaya başladığını gstermektedir¹⁵³¹. Sikkeler gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Nikolayev'in “Staroflotskie Kazarmı” müze kompleksinin para koleksiyonunun bir parçası olmuştur.

Kefe iktisadî tarihinin önemli bir kaynağı olan Massaria di Caffa kayıtları, Altın Orda'nın para piyasaları, ülkede tedavülde olan gerçek madeni para asper ve hesaplamada kullanılan para olan sommo arasındaki kur hakkında bilgiler de içermektedir. Avrupalılar farklı küçük ölçekli gümüş paralara "asper" adını vermişlerdir. Cenevîzliler'in Kefe'de Officium Monetae adında bir Para Kurulu bulunmaktaydı. Ancak bu para kurulu hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

Kefe ve Moğolların arasındaki savaŐın başka işareti para emisyonu (para basımı) ile temsil edilir. Kefe'de ticari işlem için Altın Orda hakimiyeti boyunca

¹⁵²⁹qha.com.ua/tr/bilim-teknoloji/luhansk-ta-altin-orda...han.../111881/Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2012.

¹⁵³⁰Altın Orda topraklarında daha öncesinde tespit edilmiş olan Trabzon Rum İmparatorluğuna ait sikkeler hakkında hazırlanmış tetkik eserler bulunmaktadır. Bkz: Cf. A.L. Ponomarev, **Den'gi Zolotoi Ordy i Trapezundskoi imperii**, Moskva 2002,s. 105.

¹⁵³¹qha.com.ua/tr/bilim-teknoloji/ukrayna-da-altin-orda...ait.../121381 Erişim Tarihi 25.01. 2013.

geçerli kullanımdaki sikke (Moğol Han Berke, 1257-1267 adından) asper baricatus oldu. Bununla birlikte, büyük işlemler için Sommo (gümüş külçe) kullanılmıştır. 1380'lere kadar Kefe'de kullanımda olan aspri Moğol egemenliği gösterecek kadar Hanadında sikke basılmıştır. Ancak, muhtemelen 1380 sonrası, aynı paralarda Kefe yetkilileri tarafından damgalanmış bir countermark (çerçeve) görünür. Sikkelerin alt kısmı gümüş üretilecek başladı. Kimilerine göre, bu, para devalüasyongereği yapılmış bir ölçüdeydi. Bu nedenle, "*propervalue*" olarak bilinen iyi paralar garanti olarak Ceneviz kale simgesi ile damgalı olanlardı. Han adı ve unvanının arkasında Kefe damgalı, Cenova ve Kırım kıyılarında Cenova toprak genişlemesi yaptırımı 1381 ve 1387 Altın Orda arasındaki anlaşmaların ardından Kefe'nin yeni durumunun bir beyanı oldu. Erken XV.yüzyılda Kefe tamamen bağımsız bir statüye tanıklık ederken Cenova ve daha sonra Milano adına bir dizi sikke tedavüle çıkmıştır¹⁵³².

Tuna Dağları bölgesinde şu ana kadar ele geçirilen 12 adet Ceneviz sikkesinin ortalama ağırlığı 0.77 g'dır. Altın Orda'nın çağdaş sikkelerinin metrolojik standartlarından açıkça farklı olsa da ilginç bir biçimde XIV. yüzyılın son çeyreği boyunca Bizans bronz sikkesinin ortalama ağırlığına oldukça yakındır¹⁵³³.

¹⁵³²Cecile Morrison, "Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti, DOP 55, 2001 (désormais Morrison, Coin Usage),. 217-245.

¹⁵³³Ernest Oberländer-Târnoveau, "The coinage of the Genoese settlements of the western Black Sea shore and on the Danube", s: 291.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALTIN ORDA DEVLETİ'NİN MALİYE TEŞKİLATI

Altın Orda Devleti'nin gelir kaynakları¹⁵³⁴, savaşlardan elde edilen ganimetler, halktan çeşitli adlar altında toplanan vergiler ve ticaret ile elde edilen harçlar bütçeyi oluşturmaktaydı.

Ganimetlerden elde edilen gelirler fetihlerin gerçekleştirildiği ilk yıllarda bütçe için önemli bir gelir kaynağı olmuştu. Cengiz yasalarına göre seferden dönen birlikler hükümdara belli vergiler vermek mecburiyetindedirler. Han ganimetten 5'de 1 oranında vergi alıyor ve bu "savga" olarak biliniyordu. "Savga"eski Türk dilindeki karşılığına uygun olarak Hunlar döneminde de "hediye" olarak geçse de¹⁵³⁵ Gumiliev bunun üstü kapalı bir tür vergi olduğunu belirtir¹⁵³⁶. Kırım Hanlığı döneminde de kölelerin gelirlerinden %10 ilâ %20 oranında "savga" adlı bir pay/vergi alınıyordu¹⁵³⁷.

Cengiz Han yasalarına göre kim hükümdara vergiyi zamanında ödemezse, ceza olarak iki misli öderdi. Vergi konusunda ihmâlkârlık, itaatsizlik Moğollar'ın

¹⁵³⁴İktisat tarihi çalışmalarında normal koşullarda herhangi bir devletin malî yapısı incelenirken gelirler ve giderler şeklinde temel iki başlık açılır, eğer ele alınan dönem günümüze daha yakın tarihlerde ve araştırmacıya tarihî kaynaklar yeterince tatmin edici veriler sunuyor ise bütçenin ayrıntılı dökümleri verilir. Ancak söz konusu Moğollar ve özellikle de Altın Orda malî yapısı ise giderler kısmı için neredeyse hiçbirşey söylemek mümkün değildir. Nitekim yapılan tetkiklerin incelenmesinde de açıkça görülebilir. Tez çalışmamız için çok çeşitli dilde kaynak ve tetkik araştırması yaptık ancak mevcut tarihî bilgiler yalnızca gelirleri belirtme imkânı verdiği için biz de kaçınılmaz olarak "neredeyse yalnızca" gelirlerden söz etmek durumunda kalacağız.

¹⁵³⁵Savga'nın hediye, armağan anlamında kullanımı hakkında bkz: A. Mevhibe Coşar, "Türk Kültüründe Hediye'nin Algılanışı", **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C.38, Sayı: 38, Yıl: 2008, s: 33-48.

¹⁵³⁶Lev Nikolayeviç Gumiliev, **Hunlar**, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, No: 1, İstanbul, 2002, s:205.

¹⁵³⁷Seyyid Muhammed Rıza, **Es-Seb'üs Seyyar Fi Ahbar-ı Müluk-ut Tatar**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa Koleksiyonu, 1016, vr. 18a. Konuya dikkatimizi çeken tetkik eser için bkz: Alper Başer, "Kırım Hanlığı Tarihini Konu Alan Müstakil Eserler ve Yeni Bir Kaynak, Tarih-i Mevkûfatı ", **Turkish Studies**, Volume 6/1 Winter 2011, s. 747-762; savga için s: 750.

affetmedikleri cezalar arasında yer almaktaydı¹⁵³⁸. Cengiz Han döneminde idareci ve noyanların halktan fazla vergi toplaması ise hırsızlık olarak değerlendiriliyor ve aynı şekilde cezalandırılıyordu¹⁵³⁹. Vergi Sistemi Moğol İmparatorluğunun Cengiz Hanın ölümünden sonra gücünü yitirmeden seferlerini devam ettirmesinde, geniş istila hareketlerinde bulunabilmelerinde askeri teşkilatın sağlamlığı kadar kurdukları vergi sistemlerinin de önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴⁰. Moğol vergi sistemi devletin bozkır hakimiyetinden yerleşik hayat tarzına sahip Kuzey Çin, Maveraünnehir ve Harezm bölgelerinin ele geçirilmesiyle her iki hayat tarzını yaşayan kimselere göre yeniden şekillendirilmiş; Moğol vergi sisteminin düzenlenmesinde Çinli Yeh-lü Chu-ts'ai ve Müslüman Mahmut Yalavaç'ın çalışmaları etkili olmuştur¹⁵⁴¹. Bununla birlikte vergi toplama usulleri ancak Mönğke Han zamanına gelindiğinde bir sisteme kavuşturulmuştur.

İktisadî tarih çalışmalarında muhasebe verileri önemli bir kaynak gurubudur. Muhasebenin tarihi iktisadî kayıt tutma düzeni olarak M.Ö. 3000-4000 yıllarına kadar geri götürülebilir. Sümer, Babil, Mısır, Eski Yunan ve Roma uygarlıklarından kalan tarihî veriler, muhasebenin bu medeniyetlerde çok çeşitli uygulamalardan haberdâr olduğunu kanıtlar. Türkler arasında da muhasebenin gelişmiş olduğunu biliyoruz örneğin Kutadgu Bilig'de bu konuda pek çok örnek vardır¹⁵⁴². Tez çalışmamızın aydınlatmaya çalıştığı problemlerden biri de Altın Orda Devleti'nde kayıtlı bir muhasebe anlayışının mevcut olup olmadığı meselesidir. Kefe ve Pera'da

¹⁵³⁸ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri, 1994, s: 150.

¹⁵³⁹ **Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu**, Yayına Hazırlayan Mustafa Uyar, Çeviren Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 2012 s.134.

¹⁵⁴⁰ Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223-1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s:308.

¹⁵⁴¹ Ganizhamal Kushenova, "'CengizHan'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve. Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve. Uygulamaları" **Bilig**, Yaz: 2007, s: 229-242.

¹⁵⁴² Ahmet Vecdi Can, Salahattin Karabınar, Metehan Küçükler, "Kutadgu Biliğ'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu, **MUFİTAD Dergisi**, Ocak 2012, s:68-100.

muhasabe defterleri Ceneviz'in bu sahada aktif ticâret yapmaya başlamasının ardından Karadenizde ticâret malları hakkında detaylı bilgiler içermekte ve aynı zamanda köklü bir muhasabe geleneğine de işaret etmektedir. Cenova arşivinde bulunan vesikalar defter tutma usulünün ilk defa İtalya şehirlerinde başladığını ve muzaaf muhasabe usulünün XIV. Yüzyıl başlangıcında bu şehirlerde kullanıldığını göstermektedir. Muhasebe kayıtlarının bu ilk aşamalarında basit kasa hesabı tutulmuş ancak zamanla kredi sisteminin doğması üzerine şahıs hesapları da tutulmaya başlamıştır. Ceneviz döneminde tutulan muhasabe kayıtlarında esas prensipler basit bir toplam ve çıkarma işleminden ibarettir. Muhasebede "İtalyan metodu" olarak bilinen sisteme göre işletme sahibi ile işletmenin tüzel kişiliği net biçimde ayrılmamıştı. Bu nedenle işletme sahibi ile işletmenin hesapları beraber izlenmekteydi¹⁵⁴³. İşletmeler zamanla genişleyip daha karmaşık bir hale gelince bu basit muhasabe sistemi ihtiyaçları karşılayamamıştır. 1494 yılında Fransız matematikçisi ve papazı Luca Pacioli «Summa di Aritmetica» adlı kitabı muhasabe tarihinin öncülerinden kabul edilir. Bu eserinde Luca, muzaaf metodu dünyaya tanıtmış ve işletme muamelelerinin çoğunun aydınlığa kavuşmasına yardım etmiştir. Çift yanlı kayıt sisteminin gelişimine önemli katkı sağlayan bu çalışma dünya muhasabe geleneği için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Luca'nın bu çalışması ona "Muhasebenin Babası" unvanını kazandırmışsa da aslında onun yaptığı Venedik ve Ceneviz tacirlerinin yüz yıldır uyguladığı muhasabe yöntemlerini ilk defa sistematik bir biçimde anlatmaktan ibaret olduğu görülür¹⁵⁴⁴. Ortaçağ'ın

¹⁵⁴³Göksel Yücel, "Muhasebenin Çağlar Boyunca Gelişimi", **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, İstanbul 1982, s: 224.

¹⁵⁴⁴Ahmet Vecdi Can, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası mıdır?", İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi- Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi**, Sayı: 12- Mayıs 2007, Celalabad Kırgızistan, Erişim Tarihi: 18.09.2010.

sonlarında Dominicio Manzoni 1524 tarihinde «Venedik Usulü Muzaaf Yevmiye ve Defteri Kebir» adlı kitabı ile yevmiye maddelerinde sıra numarası da kullanmış ve bu numaralara göre yevmiye defteri kayıtlarının defter-i kebire geçirilmesini belirtmişti. Bu suretle yevmiye defteri ile defteri kebir arasında irtibat temin edilmiştir. Altın Orda Devleti'ne iktisadî sahada kaynaklık edebilecek İslam coğrafyasında da muhasebe konusunda çeşitli eserler mevcuttu. Bu İslam kaynakları arasında Şemsü's- Siyak(at) ve Bahr üs- Siyak(at), Ali Sirazi; Mecma-ül Kavaid; Risale-i Sahibiyye, Saadetname, Kanun-u Saadet (Kitab-ı Kanunu Sade Des- Siyakat), Felek Ala-i Tebrizi, Camiu'l-Hisab, İmad es Seravi; Kitâb-ı Felekiyye fi Siyakat der Mazandarâ¹⁵⁴⁵, Kitab us- Siyakat, Abdullah Püser Muhammed bin Kiya el-Mazenderani gibi çalışmalar ilk akla gelen örneklerdir. Bahsettiğimiz bu eserlerden Risale-i Felekiyye 1363 yılında İbn Muhammed tarafından kaleme alınmış ve İlhanlı muhasebe sistemine önemli oranda kaynaklık etmiştir. Altın Orda sahasında ise Tuhfetü'l Hisab (Hesab İlminde Şaheser) isimli eserin üçüncü kısmı çeşitli türlerde hesap problemlerini içerir [93b-107b]. Bu kısımda alışveriş, ağırlık, ölçü-tartı, kira, zar-karar, paylaşırma, mesafe ölçümü (yol ölçümü), posta ve para, işçi-maaş gibi konuları ele alan 23 problem verilmekte ve çözülmektedir.

Tez araştırmalarımız süresince Altın Orda iktisadî hayatında İslam etkilerini de incelemeye çalıştık. Mevcut kaynaklar kesin yargılarda bulunmaya imkân vermese de Toktamış Han'ın Bik Hacı'ya verdiği Yarlık metninde geçen "*bizning soyurğal bolup sütköl ildin yıl sayı ni/kim çıkar çıkışın merfu'lar birle barçası beytü'lmâl(ğa)*" ifadesi Altın Orda iktisadî tarihine dair çok önemli bir noktaya işaret etmektedir. İslam İktisadî yapısında oldukça önemli bir kurum olan Beytü'l-Mal, Hz. Muhammed

¹⁵⁴⁵Eserin Farsça el yazması nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu 2756 numarada kayıtlıdır.

tarafından İslam'ın ilk fetihleri sırasında elde edilen gelirlerin muhafaza edilerek gerektiğinde kendisi ve memurları vasıtasıyla, muhtaç kişilere ve kamu hizmetine harcanması için kurulmuş bir müessesedir¹⁵⁴⁶. Devlet hazinesi olan Beytül-Mal, Emevî ve Abbasiler döneminde geliştirilmiştir. Devlet gelirlerinin toplanması, muhafaza edilmesi ve kamu yararına kullanılması için kurulmuş olan Beytül-Mal'in daimi gelirleri fey' (savaş hali dışında gayr-ı Müslimler'den edinilen varlıklar), ganimetler, haraç, cizye, öşürler, tüm çeşitli kamu mülkiyeti gelirleri, devlet mülkiyeti gelirleri, hazine ve "humus" (1/5'lik pay) ve zekat gelirleridir. Altın Orda Devleti'nin sıkı temaslar içinde olduğu Memlûk Devleti'nde Divanül-Beytül-Mal adıyla bir divan bulunmaktaydı. Altın Orda Devlet hazinesine dair tarihi kaynaklarda fazla bilgi yer almasa da Nehcü'l-Ferâdis'te Beytül-Mal ismi zikredilmektedir¹⁵⁴⁷. Ayrıca bu sistemde görev yapan memurlar Altın Orda Devleti'nde de mevcuttur.

Altın Orda döneminden günümüze kadar ulaşabilen kaynaklarda sadece vergi adları yazılmış, vergilerle ilgili fazla detaylı bilgiler verilmemiştir.

Altın Orda Devleti'nin malî teşkilatında görev alan kişilere dair bilgilerimiz sınırlıdır. 1453 tarihli Hacı Girey Han Yarığ'ında "hazine anbarcıları", şeklindeki kayıt ve yine Codex Cumanicus'da "hazinedar" anlamında kullanılan "kaznaçı" ¹⁵⁴⁸ kelimesi bir hazine görevlisinin varlığını bildiriyorsa da Altın Orda bütçesine dair fazla birşey söylemez¹⁵⁴⁹.

¹⁵⁴⁶"Beytül-Mal" anlamı ve ilk İslam devletlerinde ortaya çıkışı hakkında bkz: Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", **DİA**, İstanbul 1992, c. 6, s. 90-

¹⁵⁴⁷Mahmud b. Ali Kerderli, **Nehcü'l-Feradis Uştmahtarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)**, Metin, Dizin, Sözlük, Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar,; Tıpkıbasım ve Çeviri yazı Janos Eckmann, Dizin-Sözlük, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014. s: 178.

¹⁵⁴⁸Codex Cumanicus, s:730. Kelime Ruslar arasında Altın Orda hakimiyetinden sonraki devrelerde de maliye memuru olarak "kaznaçei" biçiminde kullanılmaya devam etmiştir. Kezban Acar, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya**, s.: 86.

¹⁵⁴⁹Kasım Hanlığı döneminde ise hazinedâr unvânı Moskova Knezi İvan Vasilyeviç ile Ryazan Knezi İvan Vasilyeviç arasında 1493 yılındaimzalanan antlaşmada açıkça geçmektedir. Söz konusu

I. VERGİLENDİRME

Bir ülkede, belirli bir zamanda uygulanan vergi, resim, harç ve benzeri milli yükümlüklerin tümü o ülkenin vergi sistemini oluşturur.¹⁵⁵⁰Ortaçağ'da vergiler nakdî (para-mal) ile ödendiği gibi "cins" olarak da özellikle ziraî mahsul, ordu için erzak veya hayvanlar ile aynî olarak da ödenebilmekteydi¹⁵⁵¹. Aynî vergiler üretilen malların alınıp satılanlarından "aynı mal cinsi"ne göre alınan vergilerdir. Orta Çağın iktisadî malî yapısı taşınabilir değerleri ikinci plana iten, aynî iktisadî ve teşebbüs formlarıyla şehir dışında tarım ve şehir içinde çarşı esnafı ve loncalarıyla belirginleşir. Aynî vergiler daha çok satın veya ödünç almada, kiralamadaki ödemelerde kullanılan ve aynı mal cinsine ödenen vergiler bu gruba girer.

Altın Orda Devleti maaliyesinin farklı gelir kaynaklarının başında halktan toplanan vergiler gelmektedir. Moğollar için vergi Cengiz Han döneminden beri hep en çok önem verilen konulardan biri olmuştur. Altın Orda Devleti idarî, adli ve askerî alanlarda olduğu gibi vergi ve para birimi konusunda da Karakorum'daki uygulamayı esas alıyordu. Cengiz Han döneminde maliyeci Mahmut Yalavaç devlet içerisindeki herkesten vergi alma yani şahıs "Dink" prensibini, Yeh-lu Ch'u-ts'ai ise tüten her bacadan yani aile "Hu"den vergi alma görüşünü savunur. Mahmut Yalavaç'ın görüşü imparatorluk hazinesi için daha yüksek gelir sağladığından onun vergi prensibi uygulamaya konulmuştur.¹⁵⁵²

Altın Orda'da devletin en önemli görevlerinden biri vergi toplamak olmuştur.

Altın Orda Moğol merkezindeki Büyük Hanla sıkı işbirliği içindeyken, Çengiz Han

belge için bkz: "Dokonçaniye Velikoğo Knyazya İvana Vasilyeviça s Velikim Knyazem Ryazanskim İvanom Vasilyeviçem", **DDG**, s. 283-290.

¹⁵⁵⁰ Ziyaettin Bildirici, **Türk Vergi Sistemi**, Eskişehir, 1995, s:3.

¹⁵⁵¹ Zeki Validi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, s:303.

¹⁵⁵² Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997, s124.

ve Mönge'nin ortaya koyduğu yasayı tatbik etmiştir. Altın Orda vergileri Çin'de olduğu gibi Hane esasına göre toplanmıştır. Batu Han, etkin bir kontrol sistemiyle vergi sistemini düzenlemiş; devletin vergilendirme siyasetini önemli oranda belirlemiştir¹⁵⁵³.

Altın Orda Devleti tarafından alınan vergi adları, Tarhanlık yarlıklarından tespit edilebilmektedir. Az sayıda belgede geçen vergi adları çoğunlukla içerik ve kullanım alanı bakımından birçok soru işaretini içerir¹⁵⁵⁴. Tarihî sahada bilinen vergi terimlerinin, bölgeden bölgeye değişen uygulamalarla, gerek şekil gerekse anlam bakımından çeşitlenmesi, kullanım alanlarına göre vergi çeşitlerinin sınırlarını kesin olarak belirlemeyi güçleştirmektedir.

Altın Orda vergi sistemine dair bilgilerimiz Han yarlıklarına dayanır. 1397 tarihli Temir Han Yarlığı'nda Altın Orda vergilerine dair geniş bilgiler yer almaktadır. Bu yarılda sayılan vergiler daha çok ülke sınırları içinde yaşayan halktan alınan vergilerdir.

Moğol Devletleri'nde maliye ve koruma işlemlerine, Kaan tarafından tayin edilen ve kaana doğrudan bağlı "darugaçi" adlı memurlar bakmıştır.¹⁵⁵⁵ Kurat'a göre Rus knezliklerinde darugaçi ve Baskaklar iç idare işine karışmıyorlardı.¹⁵⁵⁶ Ancak daruganın geniş yetkileri vardı. Yuvalı'ya göre darugaçi sadece bir vali değildi; aynı zamanda bütün vergi, para ve ceza işlemlerinden sorumluydu¹⁵⁵⁷.

Günümüze dek ulaşabilmiş yazılı kaynaklarda kullanılan ekonomik süreçlerin vergilerin düzenlenmesinde oldukça esnek bir sistem olduğunu göstermektedir. Vergi

¹⁵⁵³Mustafa Kafalı, "Batu" **İA**, s: 208-210.

¹⁵⁵⁴John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 46-85

¹⁵⁵⁵Istvan Vasary, "The Golden Horde Term Daruga and its Survival in Russia," **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**. 30, no. 2, 1976, s: 188; "The Origin of the Institution of Basqaqs," 32, no. 2, 1978, 202-03, 205.

¹⁵⁵⁶Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, s: 80.

¹⁵⁵⁷Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**, s:124.

politikasının mali fonksiyonunun başarılı bir şekilde uygulanması devletin artan ihtiyaçlarını sağlamamıza olanak tanır. Hem teşvik edici ve hem de türüne göre caydırıcı kullanımını göstermek biçiminde arz-talep düzenleyici fonksiyonunun başarılı örnekleri vardır¹⁵⁵⁸

Vergilemede Moğol ve Müslümanlara nispeten Çinlilere imtiyazlı davranılmıştır. Yeh-lu Ch'u-ts'ai tarafından Çin'e uygulanan vergi reformu, Çin'i düzensiz vergi toplamadan kurtarmıştır. 1236 yılında konulan vergileri Gumilev şöyle sıralamıştır:

- 1) Toprak vergisi mülkiyete dayandı.
- 2) Baş vergisi, bireylerin kategorisine göre tahılla alındı.
- 3) Ev (hane) vergisi, ipekle alındı. Çin'de Hane başından alınan vergi, Moğol ve Müslümanlarda şahsa göre uygulanmıştır.¹⁵⁵⁹

Merkez Moğol yönetiminin vergileri konusunda sınırlı da olsa bazı bilgilere sahibiz. 1236 yılından itibaren ithal mallardan 1/30, şaraptan ise lüks mal olduğu için 1/10 satış fiyatına göre vergiler alınmıştır.¹⁵⁶⁰ Hayvan yetiştiricileri için hayvanların 1/100'i zirai ürünün 1/10'i, toprağın verimliliğine göre değişen bir toprak vergisi de konuldu ve lüks ürünler dışındaki mallara değerinin 1/30 oranındaki vergiyi kaldırdığını belirtmiştir¹⁵⁶¹. Günümüze ulaşabilen kaynaklara göre sarayın masrafları

¹⁵⁵⁸Rüstem F. Nabiyev, Severnyy Torgovyy Put iz Bulgara v Skandinaviiyu, Aktualniye Problemy Istorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda, red. A.A. Arslanova, Kazan 2000, s:178.

¹⁵⁵⁹Gumilev, Lev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenga Yay 2002, s: 208.

¹⁵⁶⁰Gumilev Lev, a.g.e. s: 208

¹⁵⁶¹Bu vergiler Ögeday zamanında tayin edilmiş miktarlardı. Çağatay zamanında ise et, süt vergisi, malzeme ve pirinç deposu, otlak yer ve suların bakımı, kuyu kazılması, posta teşkilatı kurulması gibi çeşitli vergi ve yükümlülükler ise Çağatay'ın onayından sonra kararlaştırılmış vergilerdi. Bkz: Ganizhamal Kushenova, **Ögeday Kaan Döneminde Türkistan ve Maverâünnehir(1229-1241)**,

için her yıl halkın sürülerinden iki yaşında birer koyun alınması ve o bölgenin fakirleri için her yüz koyundan bir koyun, her on tagar tahıldan bir tagar tahıl verilmesi emredilmiştir¹⁵⁶².

Mevcut bilgilere göre Moğol Devletleri tarafından alınan vergiler sosyal-ekonomik kategoriye göre esas itibariyle üç gruba ayrılmaktadır. Bunlar:

1. Şehir halkından (tüccâr ve zanaatçılardan) alınan tamga ve bâc vergisi,
2. Göçebelere alınan kopçur vergisi,
3. Ziraatçılardan alınan kalan (kılan) vergisidir.

Ancak bu vergilerin yanı sıra birçok özel vergi de alınmıştır.

Altın Orda malîyecilerinin özellikle Rus topraklarında Hazarlar'ı da örnek almış olmaları dikkati çeker. Rus vekâyinâmelerinde birkaç Slav kavminin IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hazar hakanına vergi verdikleri kaydedilmiştir¹⁵⁶³. Hazarlar, Slav halkları olan Polyanlar ve Vyaticlerden "her baca,, yani (ev)'den birer beyaz sincap kürkü vergi olarak toplandığını belirten Kurat, Hazar ekonomik teşkilatının sonraki Vareg-Rus idaresinde örnek alındığını tespit etmiştir¹⁵⁶⁴. Altın Orda hâkimiyetinin ilk yıllarında Rus topraklarında yapılan sayım sonrasında da kürk olarak vergi tahsiline gidilmiştir. Altın Orda kendisine tâbi eyalet ve şehirlerden topladığı vergileri defter adı verilen listelere yazıyordu. Moğollar tarafından ele geçirilen diğer ülkelerde de defterler vardı. Han tarafından tayin edilmiş valilerin ve

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s: 85.

¹⁵⁶²John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 70.; George Vernadskiy, **İstoriya Rossiya. Mongol i Rus**, Lean Agraf, Tver Moskva, 1997, s: 134.

¹⁵⁶³V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çağlar Yayınları, Ankara, 2004,s: 58.

¹⁵⁶⁴Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, s: 6.

gelirleri toplamakla görevlendirilmiş darugaların bulunduğu her kentte ahâlden alınan vergileri toplayan defterler vardı. Altın Orda Devleti'nin ardından bölgede kurulan Kazan Hanlığı döneminde de bu nevî defterler tutulduğu ve vergi toplama işlemlerinin bu defter kayıtlarına göre yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁵⁶⁵.

Vergiler para "mal" ile tahsil edilebildiği gibi, "cins" olarak ta, "gaile", ordu için erzak ve hayvanlar ile aynî biçimde de tediye olunurdu. Gumilev'e göre, Çin'de Hane başından alınan vergi, Moğol ve Müslümanlarda şahsa göre uygulanmıştır.¹⁵⁶⁶

Ortaçağ İslam iktisat teorisyeni İbn Haldun, eserini yazdığı 1377 gibi oldukça erken bir devrede iş bölümü, ekonomik büyüme, verginin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi gibi konuları ele almıştır. İbn Haldun, vergilendirme konusunda arz iktisatçılarının bugün halen üzerinde önemle durdukları vergi ve ekonomik gelişim ilişkisini konusunda temel görüşleri eserinde yazmıştır¹⁵⁶⁷ Haldun'a göre, vergiler düşük olursa bu, yükümlülerin çalışma ve bir şeyler yapma arzularını geliştirir.¹⁵⁶⁸

Azerbaycan'da ve Anadolu'da da kamu işlerini yerine getirebilmek için kamu maliyesi sistemli bir şekilde düzenlenmiş;"darugalık" (şahnegi), "sabun parası", "köçe parası" gibi mahalli ihtiyaçlara ve "tabkur" ismiyle şehir imarı işlerine harcanan bazı vergiler alınmıştır. "Kultka", "kunalka" ve "suvsm" gibi Altın-Orda, Kırım, Kazan ve Kaşgar (Çağatay) Hanları yarlıklarında geçen angaryalar, Doğu Anadolu'ya ait yarlıklarda da görülmektedir¹⁵⁶⁹.

Dmitry V. Vasil'ev'e göre, Batu Han, sürekli savaşıardan elde edilen toprakların sistemli örgütlenmesinin, etkin bir kontrol sistemiyle vergi sisteminin

¹⁵⁶⁵Akdes Nimet Kurat, **Kazan Hanlığı**, s:243.

¹⁵⁶⁶Gumilev Lev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, s: 208.

¹⁵⁶⁷İbni Haldun; **Mukaddime**, çev: Z.Kadiri Ugan, M.E.B. yay. , Cilt II, s: 230.

¹⁵⁶⁸İbni Haldun; **Mukaddime**, s:231.

¹⁵⁶⁹Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s: 135; Doğu Anadolu'daki uygulamalar için Walter Hinz "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri" **Belleten** , c:XIII , sayı:49-52, Ankara 1949 s:771-793.

düzenlenmesinin gerekliliğini anlamıştı¹⁵⁷⁰.1246'da, bazı Rus prensliklerinde nüfus sayımı yapıldı ve kürk olarak vergi tahsiline gidildi.

L.N. Gumilev, "Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları" adlı eserinde Moğolların elçilerini öldüren bir şehir dışında hiçbir yeri yakıp yıkmadıklarını ve sembolik vergiler koyduklarını belirtir¹⁵⁷¹.

Altın Orda ve genel olarak Moğolların ticârete önem vermelerinin en önemli nedeni, ticâretten elde ettikleri gelirlerdir. Altın Orda Devleti'nin hazinesine en fazla geliri getiren vergi, tüccârlardan alınan tamga vergisi olmuştur. Darugalar tarafından toplanan tamga vergisi bazen bir kişiye bazen bir kaç kişiye bazen de esas kısımları devlete ait olduğu halde bundan belirli miktarda gelirler ırsî olarak ayrı kişilere arpalık verilmiştir.

Altın Orda Devleti geniş bozkırlarda büyük gücünü ve statüsünü sürdürebilmek için diğer Moğol devletlerinden daha ağır vergiler almak zorunda kalmıştır. El Ömeri, Özbek Han döneminde yıllık ve olağanüstü vergilerden söz etmiştir: "Halk ne olursa olsun vergi ödemek zorundaydı. Ona gönderilen vergiye kanaat eder, alıp verme cihetini araştırmaz"¹⁵⁷². Han ödemeyi göçebelerden bile sikke ile talep ediyordu.

Ortaçağ'ın meşhur İslam iktisat teorisyeni İbn Haldun, bir devletin halkına yüksek vergiler yüklemesinin, uzun vadede aslında kendi aleyhine sonuçlar doğuracağını gerekçeleri ile birlikte belirtir¹⁵⁷³. Haldun'un kamu maliyesi anlayışına göre yüksek vergi, halkın elindeki sermayenin azalmasına, bu da girişimciliğin gerilemesine neden olur, ardından üretimde düşüş yaşanır ki bu durum üretimden

¹⁵⁷⁰Dmitry V. Vasil'ev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve, M. Bilal Çelik, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri** (5-6 Kasım 2007), Sakarya 2008, s: 158.

¹⁵⁷¹L.N. Gumilev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Selenge Yayınları, İstanbul

¹⁵⁷²El Ömeri, **Mesalik, Altın Orda Tarihine Ait Metinler**, s:364.

¹⁵⁷³İbn Haldun; **Mukaddime**, s: 669.

alınan vergi gelirinin düşmesine neden olur¹⁵⁷⁴. Devlet, vergileri yükselttikçe üretim düşeceğinden devletin toplamda elde edeceği vergi geliri de azalır. Yüksek vergilerin bir diğer zararı insanlardaki girişimcilik ruhunu zayıflatmasıdır. Vergilerin yükseltilmesi toplumun olduğu kadar, esasen devletin zararınadır. Buna karşılık, devletin vergi oranlarını düşürmesi, sonuçta halkın elindeki sermayeyi artırıcı yönde bir etki yapar böylece halk zenginleşir, üretim artar ve devlet de ürünü vergilendirdiği için bu işten daha kârlı çıkar¹⁵⁷⁵. Düşük vergi uygulaması, girişimciliği teşvik eder ve zannedildiğinin tersine, hazinenin boşalmasına değil, dolmasına yol açar. Devlet vergileri düşürmekle hem kendisi, hem de halkı için doğru olanı yapmış olur. Devlet de, halk da mamur, bayındır olur. Vergilerin düşürülmesiyle ekonomi canlanınca vergi alınan taban genişler. Sonuçta az vergi alan devlet çok kazanır.¹⁵⁷⁶

İbn Haldun, siyasî baskının insanın iktisadi gelişim arzusunu körelttiğini düşünür ve bu yüzden otoriter yönetimleri onaylamaz. Lüks yaşamaya ve tebâsından haksız kazanç sağlamaya alışan yöneticiler, kamu kaynakları azaldığında halka ağır vergiler uygularlar. Devlet vergi hasılatı kamu giderlerini karşılamamaya başladığı vakit iktidardakiler özel mülkiyeti bile hiçe sayarlar malları müsadere usulü ile insanların mal ve kaynaklara el koyar. Bu, halkın çalışma, üretme ve biriktirme isteğini azaltır sonuçta bitkin, çalışmayan ve iktisadi anlamda gelişmemiş toplumlar da böyle ortaya çıkar¹⁵⁷⁷.

¹⁵⁷⁴Nesrin Candan, "İbni Haldun'un Gözüyle Kamu Maliyesi Yaklaşımı", **Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, Yıl: 2007, Cilt: 14, Sayı: 2, s:243.

¹⁵⁷⁵İbn Haldun'un bu iktisadî tespit ve önerisi Ak-Koyunlular zamanında da uygulanmış, Uzun Hasan ülkesindeki ticâretin gelişmesini sağlamak için ülkesinin her yerinde ticâret vergisi olan tamgayı 20 dirhemden 1 dirhem'e indirmiştir.

¹⁵⁷⁶İbni Haldun; **Mukaddime**, s: 231-232.

¹⁵⁷⁷Fuat Andıç, Süphan Andıç, Mustafa Koçak, **İbni Haldun Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceler**, Hitabevi Basın Yayın Dağıtım, 3. Baskı, 2014, s:113-114.

Moğol devletlerinin çoğunda vergi ve mükellefiyetler özellikle çiftçiler için oldukça ağırdı. Ancak yine de Altın Orda Devleti'nin vergilendirme politikasının rakip devlet İlhanlılar'a göre daha adil olduğunu söyleyebiliriz. Bir örnek vermek gerekirse, Melik Eşref'in aldığı ağır vergiler, Altın Orda Hanı Canibek'in (1356–1357) müdahalesine neden olmuştur. Bu dönemde ulema sınıfının temsilcileri de Cuci ulusu lehine propaganda yapıyordu. Bunların yanı sıra Altın Orda'nın kuruluş döneminden beri siyasî politikasında Azerbaycan'ın ele geçirilmesi amaçlanmaktaydı. Çünkü bu bölgenin ticarî ve stratejik önemi çok fazlaydı Kadı Muhyeddin Bedai bile Melik Eşref'in baskısı neticesinde Canibek Han'ı Tebriz'e sefer açmaya davet etmişti. Canibek Han'ın seferi ve Melik Eşref ile yapılan savaş neticesinde Eşref, 1355'de Hoy ve Merend arasında mağlup edildi ve başı Tebriz'de bir caminin kapısına asıldı. Bu suretle kısa bir süreliğine Azerbaycan, Cuci ulusuna intikal etmiş oldu. Canibek Han, Azerbaycan'ın en önemli şehri olan Tebriz'de para bastırarak hâkimiyetini ilan etmişti. Canibek Han Azerbaycan'da az bir süre kalmıştı. Oğlu Berdibek'i vekil olarak Tebriz'de Olcay Hatun sarayına bırakarak Altın Orda başkenti Saray şehrine geri döndü.¹⁵⁷⁸

Deşt-i Kıpçak, İran ve bütün Moğol İmparatorluğu için vergi sistemi aynı şekilde uygulanmış; Altın Orda Hanlığı'nın hazinesi de vergi gelirleriyle beslenmiştir. Mengü Timur döneminden itibaren artık vergilerin her yerde Müslüman tüccârların değil resmî görevlilerin toplamaya başladığını görürüz. Han'ın tarhanlık verdiği insanlar ise vergilerden muaf tutulmuşlardır.

Timur Kutluk Yarlığı'nda yerleşik bir feodal için tarhalık verirken kullandığı "*Onlar Kırım'a ve Kefe'ye (Feodosiya) geldikleri veya döndükleri vakit birşey alır*

¹⁵⁷⁸A.Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.158-159.

veya satarlarsa, onlardan (damga) resmi ve kantar vergisini almasınlar, yol parası¹⁵⁷⁹ ve karavul ücreti istemesinler" ifadesi buna bir örnek teşkil etmektedir.

Altın Orda Hanları tarafından verilen bir başka vergi muafiyeti örneğini Toktamış Han'ın 1381'de göçebe bir bey olan Bik Hacı'ya verdiği tarhanlık metninde bulmaktayız. Bu yarıklıkta "*Şürakül kabilesinden vergi almasınlar, araba istemesinler, çift aletlerinden ücret talep etmesinler, toplu göçlerde mükellefiyetleri toplarken hiçbir baskı yapmayarak onları korusunlar*" denilmiştir¹⁵⁸⁰.

Bedreddin Aynî "Tatarlar, fukara ahâlden vergi tahsil ederken işkence yaparlar ve para bulamadıkları takdirde onların oğulları ve kızlarını köle ve cariye olarak alıp götürürler" demiştir.¹⁵⁸¹ Moğol Devleti'nde sadece ruhanî sınıf üyeleri vergilerden muaf tutulmuştur. Altın Orda idarecileri verdikleri yarıklar ile Rus ruhban sınıfını da vergiden muaf tutmuşlardır.

Altın Orda vergi sistemi Uygur malî sisteminden ve merkez Moğol vergi geleneğinden etkilenmiş; Kazan Hanlığı¹⁵⁸² gibi ardıl Türk Moğol Hanlıklarını ve Rusya'yı etkilemiştir. Altın Orda vergi sisteminin etkileri Kazan Hanlığı'nda da görülmektedir. 1523 yılında verilen Sahib Giray Hanın "Tarhanlık yarılığı"nda esas vergi olarak "yasak" gösterilmişti. Bu yarıklıkta ayrıca "kalan, "müsamma salığı"¹⁵⁸³, "sala harcı", "yer kabalası", "tütün sanı", "süsün ulûfe" adıyla vergi ve mükellefiyetlerin de Altın Orda Devleti'ndeki isimleri ile bulunduğu görülür.

¹⁵⁷⁹Yarıklıkta "yol parası" adı ile anılan bu verginin Selçuklu coğrafyasında uygulanan bedraka vergisi ile benzerliği dikkati çekmektedir. Yolculukların güvenlik içinde yapılmasını sağlama amacına yönelik "bedraka"nın kelimesi klavuz, rehber, yol yasakçısı, yol muhafızı gibi anlamları karşılamaktadır.

¹⁵⁸⁰Melek Özyetgin, "Altınordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarılığı" *Türkoloji Dergisi*, 13(1), s:172.

¹⁵⁸¹Bedreddin Aynî el-Aynî, Bedreddin, **İkdü'l-Cumân**, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Kitaplığı, No: 456; Türkçe Terc: Lâlâ İsmail Kitaplığı, No: 323.

¹⁵⁸²Akdes Nimet Kurat hocamızın Kazan Hanlığı isimli eserinde bu husus vurgulanmıştır. Kurat, **Kazan Hanlığı**, s:243-244.

¹⁵⁸³John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 80.

“köprücü”, “ki-üci”, “tutkavul”, “tamgacı” (ve herhalde “tartnak”) tabirleri bulunduğu göre nehir geçitlerinde ve gümrüklerde, hudut muhafaza noktalarında alınan resimlerin Kazan Hanlığında da uygulandığı anlaşılmaktadır¹⁵⁸⁴.

Altın Orda Devleti kendi halkından bir takım vergiler topluyordu¹⁵⁸⁵. Örneğin, gayr-ı menkul mallardan "Uluğ Mal" veya "Talay" denilen bir vergi alınmaktaydı¹⁵⁸⁶.

Cuci Ulusu'nun kendi bünyesindeki halktan aldığı bir diğer vergi hasat toplandıktan sonra elde edilen mahsulün 1/10 oranında alınan "kalan vergisi" idi.

Bozkırda yaşayan halktan ise "kopçur" denilen vergi alınıyordu. Kopçur vergisi koyun sürülerinden 1/100 oranında aynî olarak alınan bir vergiydi¹⁵⁸⁷

A. Genel Vergiler

1. Yasak Vergisi

Yasak vergisinin anlamını Caferoğlu "onda bir olarak ülkeden alınan varidattır" şeklinde açıklamıştır¹⁵⁸⁸. Altın Orda'nın en temel vergi yükümlülüklerinin başında tarhanlık yarıklarında "kalan" vergi adıyla birlikte sıkça geçmektedir. Türk-Moğol sosyal düzeni içinde geleneksel hale gelmişti. Altın Orda ve devamındaki dönemlerde yarıklarda da "yasak" terimi malî bir yükümlülük olarak dikkati çekmektedir. Rus Kroniklerinde en fazla söz edilen iki çeşit haraç'tan biri yasak'tır. Bununla birlikte Yasak, genel bir vergi adı olarak miktarı ölçüsü belirlenmiş bir

¹⁵⁸⁴Donald Ostrowski, “Kazan Hanlığı'nda İdarî Yapı”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s: 770.

¹⁵⁸⁵İlyas Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Ekler Bölümü: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s: 210.

¹⁵⁸⁶Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s: 135.

¹⁵⁸⁷**Tarih-i Cihan Güşa**, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s: 101 ; Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s: 84.

¹⁵⁸⁸Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 35.

vergi değildir; Ruslar'ın tâbiyet derecelerine göre dönem dönem değişiklik göstermiştir. Altın Orda'nın iç teşkilât yapısı üzerinde çalışan Berezin, yarlıklarda genel bir vergi olarak geçen *yasak*'ın, Altın Orda'nın yerli nüfusundan değil, fethedilen topraklardaki halklardan alınmış olduğunu düşünmekte, bununla birlikte yasağın miktarının yetiştirilen ürünün onda biri olarak alındığını söylemektedir.¹⁵⁸⁹ Altın Orda yarlıklarındaki "*yasak*" terimi, *kalan* ile birlikte geçtiği yerlerde genel bir vergi iken, *kubur yasağı*, *yortkan yasağı* gibi kullanımlarda “vergi, haraç” karşılığında genel teknik terim olarak görülür. Yasak genel bir vergi adı olarak miktarı ölçüsü belirlenmiş bir vergi değildir; Ruslar'ın tâbiyet derecelerine göre dönem dönem değişiklik göstermiştir. 1397 tarihli Temir-Kutluk Yarlığında “*yortkan yasağı tip..., kaldı yasağı tip..*”¹⁵⁹⁰ şeklinde geçen *kubur yasağı*, *yortkan yasağı*, *kaldı yasağı* gibi ibarelerden *yasak*'ı birkaç çeşit vergiyi kapsayan genel bir vergi, haraç olarak değerlendirmek mümkündür. Uygur sivil belgelerinde *yasak*'ın kullanımı ‘genel vergi’ terimi olarak geçmektedir.¹⁵⁹¹ Altın Orda döneminde bu vergi Ruslar'dan ve Latinler'den alınmıştır. Kazan Hanlığı döneminde ise yasak vergisini bu defa Ruslar Türkler'den toplamışlardır¹⁵⁹².

2. Çıkış

Çıkış terimi, Altın Orda Han ve görevlilerinin topladıkları vergilerin geneli için kullanılmıştır. Özellikle Rus metropolitlere verilen yarlıklarda muafiyetler arasında "çıkış" ve daha sonra yine Rusça kelime karşılığı olarak “*dany*” terimi

¹⁵⁸⁹Vasili Tikhonov, D., “Nalogi i Nalogovyje Terminy v Uigurskom Gosudarstve”, **Uchjenyje Zapiski Instituta Vostokovedeniya** 16 (1958), s: 63.

¹⁵⁹⁰Melek Özyetgin **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslub İncelenmesi**, Ankara 1996, s: 113

¹⁵⁹¹Melek Özyetgin **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 121-125

¹⁵⁹²A. Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ank. 1966, sh. 46-47;- Jaroslav Pelenski, **Russia and Kazan**, Paris, 1974, s. 59, 240.

kullanılmıştır¹⁵⁹³. Ödenen "dany" miktarı net olarak bilinemese de kroniklerde 1384 yılında dany vergisinin çiftlik başına yarım ruble toplandığı yazılmaktadır. Bu oran Vernadskiy'e göre, bir sabana denk gelmektedir¹⁵⁹⁴. Rus metropolitlerine vergi muafiyeti hakkı tanıyan yarlıklarda bu verginin kilise ve din adamlarından alınmaması gerektiği yazılmaktadır. Genel vergi için Rus knezliklerinde ve genel olarak da Altın Orda'da "yasak" terimi kullanılmıştır. Berezin, yasağın, Altın Orda'nın yerli nüfusundan değil de ele geçirilen halklardan alındığını yazmaktadır¹⁵⁹⁵. Ancak Kırım'da Solhat hâkimi Ramazan'ın Venedik Franklar'ına verdiği yarlıkta geçen "*Bağ ve bahçelerinde yasak ve aylok vergisi ödemesinler*"¹⁵⁹⁶ ifadesi "yasak" isimli verginin "ele geçirilen haklardan" değil ticâret yaptıkları Latinler'den de (söz konusu yarlık ile vergi muafiyeti sağlanmadan öncesinde) alındığını göstermektedir.

Rus topraklarında toplanan ve Hana teslim edilen bütün vergiler için Rusça "vıhod" terimi kullanılmıştır¹⁵⁹⁷. Türkçe karşılığı "çıkış" olan bu vergi A. Melek Özyetgin'e göre, Karahanlı, Çağatay, Memlûk-Kıpçak sahâları başta olmak üzere tarihî Türk dili alanında "çıkış, çıkma" anlamlarının yanında "gider, masraf, harcama" anlamında da kullanılmıştır¹⁵⁹⁸. Altın Ordalılar "çıkış" Rusların "vıhod", Latinlerin ise "*expence diverse*" yani "çeşitli giderler" olarak ifade ettikleri bu verginin yabancı tâbilerden alınan ve doğrudan hazineye verilen bir haraç vergisi olduğu anlaşılmaktadır. Bu verginin adına Altın Orda Hanlarının Rus metropolitlerine

¹⁵⁹³H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s:348; Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 77.

¹⁵⁹⁴George Vernadskiy, **Mongol i Rusy**, s. 235.

¹⁵⁹⁵Berezin İlya Nikolayeviç, **Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam**, İmperatorskaya Akademiya Nauk Yayınları, S. Petersburg 1850.

¹⁵⁹⁶Yarlıkta geçen ifade: "Li tavernieri non debia pagar aylocho ni ysacho"

¹⁵⁹⁷Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 77.

¹⁵⁹⁸Melek Özyetgin, **Eski Türkler Vergi Terimleri**, s: 48.

verdikleri yarlıklarda ve Edigeý Mirza'nın 1408'de Knez Vasiliy Dmitriyeviç'e gönderdiği mektupta rastlanmaktadır. "Vihod" vergisini ilk aşamalarda Baskaklar toplamış, daha sonra ise Rus knezleri "vihod"u kendileri toplayarak Han'a teslim etmişlerdir. Ruslar, Altın Orda Hanlarına vihod vergisini, tâbiyetin ilk yıllarından 1472 yılına kadar ödemişlerdir¹⁵⁹⁹. Ancak Vihod'un yıllık miktarından kaynaklarda bahsedilmez. Ödemeler 1360-70'lerde Altın Orda Devleti'ndeki karışıklıklar zamanında oldukça azalmış; Toktamış Han zamanında eski miktarlara geri dönüş sağlanmıştı ancak onun iktidarından sonra "vihod" yine düzenli olarak toplanamamıştır. Ödenmeyen bakiye Rus prensliklerinin, özellikle de Moskova Grandük'ünün hazinelerinde kalmıştır¹⁶⁰⁰.

Rus beylikleri tarafından Altın Orda maliyecilerine ödenen "çıkış" hacmi, büyüklüğü ve yapısı göz önüne alındığında, bazı alimler, çok büyük ve ağır olamayacağı sonucuna varmışlardır. Örneğin, bazı tahminlere göre - Moskova Büyük Dükalığı'ndan alınan kişi başına yıllık "haraç" miktarı sadece 0.1 kopek (kuruş) oldu. Vihod miktarı XIV yüzyılın bitiminde, bu 0.1 kopek bir buçuk somun ekmek karşılığına denk gelmektedir¹⁶⁰¹. Altın Orda'nın topladığı "vyhod" miktarı, yılda 1-2 ton gümüş oluşuyordu bu miktar XIV. yüzyılda 5320 ruble'ye ulaşırsa da aslında büyük bir aristokratın örneğin Mamay'ın yıllık gelirinden daha düşüktü¹⁶⁰².

¹⁵⁹⁹İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:163. Vihod vergisi Kasım Hanlığı'nda da alınmaya devam edilmiştir. Bu dönem hakkında bkz: Rakhimzianov, Bulat. **Kasimovskoe khanstvo (1445–1552 gg.). Ocherki İstorii**. Kazan Tatarskoe Knizhnoe İzdatel'stvo, Kazan', 2009. s: 207

¹⁶⁰⁰George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:278.

¹⁶⁰¹Baymukhametov S.T. **Aleksandr Nevskiy. Spasitel' Russkoy Zemli**. Moskva. 2009. http://www.a-nevsky.ru/library/aleksandr-nevskiy-spasitel-zemli_russkoy22.html. Bu eserden naklen: Vyacheslav Rummyantsev, Yuriy Kofner. **Ekonomika Zolotoy Ordy (1240-1480)** <http://rummuseum.ru/portal/node/2300>. Erişim Tarihi: 03.10. 2016.

¹⁶⁰²Nikolai Khan, "Actual Problems of Economic History of Golden Horde" <http://nkhan.ru/actual-problems-of-economic-history-of-golden-horde-2/> Erişim Tarihi: 25.09.2016.

Tâbi halkların Moğollar'a ödemek zorunda oldukları vergi ve mükellefiyetlerin cinsi ve miktarı hakkında ortak görüş yoktur. Moğol ve Türkler ile yabancıların ödemekle yükümlü oldukları vergi ve iktisadî yükümlülükler arasında ayırım yapmak da aynı şekilde oldukça zordur. Kroniklerde ve yarlıklarda bazen sadece verginin adı verildiği ve dataylı bilgiler yer alamadığı için bu tür vergilerin mahiyeti ve miktarı hakkında sadece tahminlerde bulunmak mümkündür. Bununla birliktetâbi devletlerin Moğollar'a çıkış, kalan, kopçur, tamga, tütün, sabanlık, yam, süsün, salıĝ, bâc, köprü parası, ordu parası, av vergisi, koltka gibi vergiler ödedikleri tespit edilmiştir.¹⁶⁰³

Toprak, tarım, ziraatle ilgili bazı vergileri Temir Kutluk Yarlığında Altın Orda sahasında alınan vergi adları arasında görebiliriz. Yarlıkta "kısmetin salĝan-lar" ifadesi geçmektedir: "*anbâr mâlı, indir hakkı, tabanlıĝ, kısmet, kubur yasaĝı kalan müsemmâ salık borç harâç almasunlar.*"¹⁶⁰⁴ denilmektedir. Sala Harcı, ikin harcı, tabanlıĝ, "ayakbastı parası (?) Özyetgin'e göre arazi ve köylerden alınan vergiler olmalıdır.¹⁶⁰⁵ Yine yarlıklarda geçen yer habbesi ise bir çeşit tapu bedeli olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁰⁶ Tarımdan alınan diĝer vergiler arasında anbar hakkı topraktan elde edilen ürüne konulan vergidir. "*Hazır anbar*" hububat ölçüm vergisi, muhtemelen üzüm bağlarından alınan "*Kap Harcı*", üzüm bağından tahsil edilen

¹⁶⁰³Donald Ostrowski, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:120; İlyas Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Ekler Bölümü: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s: 213.

¹⁶⁰⁴Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**, (İnceleme-Metin-Tercüme- Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s:107.

¹⁶⁰⁵Codex Cumanicus'da "tabanlıĝ" kelimesi geçmekte ve "ayaĝın alt kısmı" anlamına karşılık geldiği belirtilmektedir **Codex Cumanicus**, s: 562. ve Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi**, (İnceleme-Metin-Tercüme- Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s:107.

¹⁶⁰⁶Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:48.

"Borla Tamgası" sayılabilir.Kaynağımız Codex Cumanicus bize "Borla"kelimesinin "üzüm bağı" anlamına karşılık geldiğini bildirmektedir.¹⁶⁰⁷

Toplanan vergi miktarları hakkında tarih kaynaklarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak XIII. Yüzyılda Tohta ve üç kardeşi vergi miktarını arttırınca, Sudak'ta halk, vergi memurlarına karşı ayaklanma çıkartmıştır.

3. Alban

Alban vergisinin kaynağı ve kapsamı hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Schurmann'ın da belirttiği gibi, Moğolların malî uygulamaları hakkındaki bilgiler devlet teşkilatlanmasının erken devrelerinde, Moğolca olmayan (Çince, Farsça, Ermenice ve çeşitli Avrupa dillerinde) dillerde kaleme alınmış tarih kaynaklarıdır¹⁶⁰⁸. Uygurlar döneminde sadece hukuk metinlerinde bulunan bir vesikada geçmektedir. Bu belgeye ilişkin veriler de fazla detaylı bilgiler vermez ancak belgeye göre Tokluk Temür hana şikayetle müracaat eden emlaki miriyeden üzüm bağı müstecirleri, qalan, yasak ve alban gibi vergilerden muaf tutulmalarını rica etmektedirler¹⁶⁰⁹. Vladimirtsov'a göre, alban vergisi Moğol toprak düzeni içinde köylünün, çalışanın, çiftçinin, toprak sahibi olan kişiye karşı vazifelerini içeren hizmetlerin, yükümlülüklerin genel adıdır.¹⁶¹⁰ Altın Orda'da 1453 tarihli tarhanlık yarlığı dışında diğer mevcut tarhanlık yarlıklarında geçmeyen *alban*'ın "genel vergi" anlamında kullanıldığı kabul edilmiştir. Belgelerde fazla yerde rastlanmayan bu vergi adının içeriği ile ilgili Turfan Uygur sahasındaki *alban*'ın kullanımı önemli fikirler

¹⁶⁰⁷Codex Cumanicus, s: 447.

¹⁶⁰⁸H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s:312.

¹⁶⁰⁹Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 35.

¹⁶¹⁰B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi**,s: 229

vermektedir¹⁶¹¹. Eski Türk vergi sistemi içinde *alban*, Uygur sahasında *kalan* “toprak vergisi”, *kavut* “mahsul vergisi”, *tütü* “ hane vergisi”, *kabın* “çeyiz vergisi” birden çok vergi yükümlülüğünü kapsayan ‘genel vergi’ terimi olarak kullanılmıştır. *Alban*’ın hem Altın Orda hem de Uygur sahasında ki “genel vergi” anlamını, kelimenin Modern Türk dili alanındaki kullanımları da desteklemektedir¹⁶¹². Türk dili alanında *alban*’ın doğrudan ‘vergi’ kavramına ad olduğunun izleri görülmektedir. Tuva Türkçesinde *alban*’ın “vergi, haraç”¹⁶¹³ anlamı yanında Moğol devrindeki “Hana ve devlete karşı olan hizmet ve yükümlülük” anlamının da geçmesi ilgi çekicidir. Hakas Türkçesinin ağızlarında genel vergi anlamında geçen *alban*’ın eş değer kullanımları olan *albannıg* (*albanlıg*) “vergi yükümlüsü”, *albançı* “vergi toplayıcısı”, *alban kıl-* “hizmet etmek”, *alban işi* “hizmet yükümlülüğü” gibi terimlerin geçmesi *alban*’ın bu sahadaki işlek kullanımına işaret etmesi bakımından önemlidir¹⁶¹⁴.

B. Tâbi Halklardan Alınan Vergiler

1. Haraç

Haraç en temel toprak vergisidir. Harac kelimesi, Arapça "harc" kökünden gelir ve sözlük anlamı "topraktan çıkan şey" demektir¹⁶¹⁵. Altın Orda Hanlığı’nın kuruluşundan sonra Rusya’da bulunan birçok Rus prensliği Hanlığa haraçla tâbi oldu. Haraç vergileri aslında Ortadoğu’daki tüm kültürlerde görülür. Persler ve

¹⁶¹¹ Dai Matsui, "Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan: An Overview", Hiroasaki University Repository for Academic Resources, **Transactions of the International Conference of Eastern Studies**. 50, 2005, s. 72.

¹⁶¹²Dai Matsui, a.g.m. s. 77.

¹⁶¹³John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 46.

¹⁶¹⁴Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 54.

¹⁶¹⁵Cengiz Kallek, "Harac" maddesi, DİA, s: 71.

Osmanlı'da da haraç vergileri vardı. Ama onların birbirinden farklı anlamlar taşıdığı görülmektedir. Haraç, batı illerinde dinar ile ödenirken doğu illerinde dirhem ile haraç ödenmiş olduğu görülebilir. Corci Zeydan'a göre bu farklılık batıda altın madenlerinin doğu ise gümüş madenlerinin bolluğu sonucudur¹⁶¹⁶. Rus knezlikleri haracı gümüş ile ödemişlerdir. Rahimzianov, "vıhod" kelimesinin 'haraç' olduğunu iddia eder ve Hanlar'a Ruslar tarafından ödendiğini belirtir. Bu terim Arapça kharadja, üzerinde oluşan erken Rusça kelime karşılığı ile tam anlamıyla "dışarı çıkmak için" manâsına geldiğini belirtir¹⁶¹⁷.

Rus halkı için haraç toplanması Altın Orda döneminde ortaya çıkan yeni bir uygulama değildir. Kiyev Knezi kendi durujinası ile birlikte her yıl Kasım ayında Drevliyan, Dregoviç, Kriviç ve Severyan topraklarına gidiyor ve halktan vergi topluyordu. Rusça'da "Polyudye" (yeni insanlara baş çekme) olarak bilinen bu sistemde kış boyunca oldukça yüklü miktarda haraç vergiler toplanıyor ve yaz aylarında Kiyev'e dönülüyordu. Knez İgor'un 945 yılında haraç toplamaktan dönerken Drevliyanlar tarafından öldürülmesi üzerine bu haraç toplama işinin hiç de görüldüğü kadar kolay olmadığı anlaşılmıştır. Eşi İgor bu haraç meselesi yüzünden öldürülünce Olga (945-969) vergilerin toplanmasında değişiklik yaparak, haraç miktarını gösteren kurallar koymuş ve bu vergileri toplayacak özel şahıslar tayin etmeye başlamıştır¹⁶¹⁸.

Altın Orda Devleti'nde henüz oldukça erken bir devrede 1257 tarihinde, Kubilay Han'ın emri ile Rus nüfusun yerleşmiş olduğu Muram, Ryazan, Suzdal ve

¹⁶¹⁶Corci Zeydan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Volume II. Translation: Zeki Megâmez, Üç Dal Neşriyat, İstanbul, 1966, s: 93-97.

¹⁶¹⁷Rakhimzianov, Bulat. **Kasimovskoe khanstvo (1445–1552 gg.)**. Ocherki istorii. Kazan Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo, Kazan', 2009. s: 207.

¹⁶¹⁸Nesrin Sarıahmetoğlu, **Rusya Tarihi**, Ünite 1, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 19.

Vladimir gibi kentlere "dislenicu" adı verilen nüfus memurları vasıtasıyla haraç ödeyecek olanlar tespit edilmiştir¹⁶¹⁹.

George Vernadskiy'e göre, vergilendirme gelirlerinin ana kaynağı "dan" değerlendirmenin temel birimi ise "sokha" idi. Rus Vekaynâmelerine göre "dan" 1384 yılında çiftlik (drevnia) başına yarım ruble olmak üzere toplanmıştır. Bu birim de bir "sohta"ya tekâbül etmiş olmalıdır¹⁶²⁰.

Altın Orda Devleti'nin hâkimiyet döneminde "vihod" vergisi ilk önce baskaklar, daha sonra ise Rus knezleri tarafından toplanarak Han'a teslim edilmiştir. Her mıntıkada asker devşirme ünitesi ile beraber bir de vergilendirme ünitesi bulunuyordu. Rus kırsalından toplanan haracın tamamı tümen sayısına göre hesaplanıyordu. Buna göre Vladimir Grandükalığı'nda 15 tümen, Nijni Novgorod Grandükalığı'nda 5 tümen sayılarak vergilendirilmişti. Vergilendirme amacıyla Doğu ve Batı Rus sahasının tamamında 43'ün üzerinde tümen kurulmuştu. Rus halkının büyük çoğunluğunun tarım sektöründe istihdam olması nedeniyle vergilendirme toprağa bağlı bir ziraat ünitesi olan tarla üzerinden yapılmıyordu¹⁶²¹.

Altın Orda hâkimiyet döneminde toplanan haraç miktarı hakkında detaylı ve kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak birkaç örnek verebilmek mümkündür. Serpuhov ve Borovsk Knezi'nin 1389 yılında ödedikleri vergi miktarı yılda 5 bin Ruble tutmaktadır, bu oran 1401-1402 yıllarında ise 7 bin rubleye kadar çıkmıştır¹⁶²². Bir başka örnek köylüler hakkındadır. XIV. yüzyıl ortalarından itibaren "Krestyane" olarak adlandırılan köylüler üzerinde 1384 yılında haraç gelirinin üzerinden ufak bir

¹⁶¹⁹Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, s: 52.

¹⁶²⁰XIV.- XV. yüzyıllarda "dan"a tekabül eden verginin toplanması Novgorod'da Kara Tahsilat (chorny bor) diye anılıyordu. Kara samur kürkleri ile ödenmiş olmalıdır. Böyle ödemelere "beyaz" gümüşle ödemenin aksine "kara" deniliyordu. II. Vasili'nin hükümdarlığı zamanında "kara tahsilat" gümüş grivna olarak hesaplanıyordu. George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s: 267 ve s. 426.

¹⁶²¹George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s: 98.

¹⁶²²İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 162.

indirim yapılmıştır. Örneğin Moskova prensliğindeki köylülerin yaklaşık 75 bin ruble ödemesi gerekmiştir. SA Nefedov'un yaptığı hesaplamalara göre Ruslardan toplanan harac miktarı köylü gelirinin yaklaşık % 1.6'sı oranındaydı¹⁶²³

Altın Orda Devleti döneminde, ziraat alan olup olmadığına bakılmadan temel vergi birimi olarak "saban" kullanılmıştır. "Saban ölçü" birimi üzerine en kapsamlı araştırmaları yapmış olan G. Vernadskiy'e göre tabaklama fıçısı bir saban sayılırken, büyük balık ağı ve demirci dükkanı bir saban, tuzlarda buharlaştırma için kullanılan büyük tava ise iki saban sayılmıştır. Ziraat yapılan yerlerde üç kişi, bir sabandaki asgari adam sayısı olarak hesaplanmıştır¹⁶²⁴. Aileleri ve kendilerine bağlı olanlarla birlikte üç adam, yaklaşık 20 kişiden oluşan bir grubu, yani bir çiftliği oluşturduğu baz alınmıştır. Haracın bir saban başına, yani yaklaşık 20 kişiden yarım gümüş ruble toplandığını hesap etmek mümkündür. Moğolların ele geçirdiği bölgeleri belli şekilde taksim ettiklerini ve en büyük taksim birimi olan ve Türkçe'deki *tümenin* karşılığı olan *tyma*'nın en az 10 000 çiftlikten oluştuğu düşünülürse bir *tyma* başına 5 000 ruble harac toplanmış olmalıdır. Vladimir Knezliği'nin 17 *tymadan*, Ryazan'ın 2 *tymadan*, Nijniy Novgorod ve Tver'in de beşer *tymadan* oluştuğundan Vladimir 85 000, Ryazan 10 000, Nijniy Novgorod ve Tver her birinin 25 000 ruble ödediklerini hesaplamak mümkündür¹⁶²⁵.

XIV. yüzyılın başlarında Tver ve Moskova yeterince güçlü ekonomileri ve ekonomik temelleri ile ön plana geçmeye başladılar. 1462-1502'de Moskova Büyük Prensi III.İvan'ın saltanatı dönemi, Moskova'nın güçlenmesi dönemidir. 1475'te Moskova'ya karşı daha güçlü destek bulma yönünden dolayı, Kırım Hanlığı Osmanlı

¹⁶²³Nabiyev Rustam Fanisovich, **Gosudarstvo Dzhuchidov v XIV. Veke: Problemy Politiceskogo i Ekonomicheskogo Razvitaya**, s:265.

¹⁶²⁴George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s.278.

¹⁶²⁵George Vernadsky, a.g.e. s. 280. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 170.

Devleti'ne tabi olmuştur. 1480 civarı Altın-Orda'nın bir parçası olarak Sibir Hanlığı, 1500'de Kazak Hanlığı kurulmuş, Moskova, fırsat buldukça bu Hanlıkları kullanıp, onlardan haraç almıştır. Kazan Hanlığı zamanında bu hanlığa bağlı Bolgar, Burtas, Kıpçak, Ruslar ve Slav kökenliler de Moskova Rus Knezliği (Prensliği)'ne bağlı idi. Gerek Bolgar, gerek Altın Orda ve gerekse Kazan Hanlıkları dönemlerinde Moskova Knezliği ile rekabet ve zaman zaman Moskova'yı kendine bağlamak ve oradan "**tış veya tiyiş**" haraç vergisi almak siyaseti uygulanıyordu¹⁶²⁶. Samoyloviç, Kırım Tatar Yarlıkları ve orjinal eski Rusça belgeler üzerine incelemeler yaparak "tiş"/"tiyiş" kelimesinin Rusça tam karşılığının "daça" olduğunu belirtir ve Kırım Hanlığı'nda tiyiş miktarı hakkında da bilgiler verir. [*Ala karnı dört kişiğe baş tiyişi zerdeva ve üç kişiğe baş tiyişi sert ve üç kişiğe*]; ifadesi ve tercümesi: "Ağaç sansarı kürkü dört kişiye baş tiyişi, zerdeva [ağaç sansarı] kürkü üç kişiye baş tiyişi ve sert [uzun süreklilerde, köyden uzakta kalarak yozlaşmış manda] üç kişiye" şeklinde ödenen haraç miktarını belirtir¹⁶²⁷

Altın Orda tâbiyetindeki metbû kavimler, pek de ağır olmayan mükellefiyetleri doğru dürüst yerine getirdikten sonra, lüzumsuz yere bir baskıya maruz kalmıyorlardı. Rus kilisesi ise iktisadî bakımdan oldukça iyi durumdaydı çünkü Altın Orda Hanlarının verdikleri "yarlık"lar sayesinde tarhanlık kazanmış ve her nevî vergi ve mükellefiyetlerden kurtulmuştu.

Batu Han döneminde Moğol ordularının bir kolu da Lehistan'ın güney eyaletleri üzerinden, Silezya'ya kadar ilerlediler. Altın Orda Hanı Batu Han'ın 1240 yılında Litvanya ve Lehistan'ı vergiye bağladığı biliniyorsa da tarih kaynakları bu dönem ve coğrafyada alınan vergiler ve miktarları konusunda sessiz kalmaktadır.

¹⁶²⁶Samoyloviç A. N., "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyiş (Tiş)" ve Diğer Terimler", Çev. Serkan Acar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S. XXVI/1, İzmir, (2011) s: 277.

¹⁶²⁷Samoyloviç A. N., a.g.m. s: 277-278.

Lehler Altın Orda vergi sistemini "*i który nakładal podatki nawet na kury*"¹⁶²⁸ yani tavuklardan bile vergi alıyorlardı diye eleştirirlerse de vergi tür ve miktarını net olarak veren kaynak (bildiğimiz kadarıyla) mevcut değildir. Bir fikir vermesi bakımından Kırım Hanlığı erken safhalarında Tatarlar'ın Polonya-Litvanya ilişkilerine bakabiliriz. Polonya-Litvanya hükümdarları, onları yılda bir kez ziyaret edip kendileri bol miktarda yiyecek ve hayvan sürüleri bolca yem tüketen giderken de yanlarında hediyelerle ayrılan bu Tatar elçilik heyetlerinin sayısını sınırlandırmaya çalışıyorlardı. Polonya-Litvanya hâkimleri, 1521'de Kırım Hanlığı zamanında gönderilen 100 rütbeli atlı asker olmak üzere en fazla 400 kişilik bir elçilik heyetinin maddi yükünden rahatsız olup I.Mengli Giray'la gereksiz elçilik heyetleri göndermemesini rica eden yazışmalar yapmışlardı ama Altın Orda Devleti zamanında gelen elçilerin sayısının 500 rütbeli atlı asker olduğu düşünülürse bu iktisadî külfetin eskiye nazaran daha makûl bir yük olduğu anlaşılabilir¹⁶²⁹.

Moğol İmparatorluğu'nda Hanedan üyesi prenslerin büyük Moğol Hanı adına idare ettiği ülkelere İlhanlık, burada bulunan Moğol prensine de "İlhan" unvânı verilmekteydi. Altın Orda Hanı Batu Han 1256'da Baycu Noyan Anadolu'ya gelene kadar Moğollar adına Anadolu yönetimini elinde bulundurmuştur¹⁶³⁰.Başta Türkiye Selçuklu Devleti olmak üzere batıda Moğol hâkimiyetini tanımış olan devletler Batu Han'a Moğol İlhan'ı olarak şikayet ve isteklerini bildirmişlerdir.

Moğol idaresi altına alınan her ülke önce yılda bir defa harac ardından da diğer vergileri ödemekle yükümlüydü. Altın Orda Devleti, en fazla haracı Ruslar'dan

¹⁶²⁸Dziedziectwo Dżyngis Chana, **Manipulacja, Prowokacja, Dezinformacja**, 2011,s: 2.

¹⁶²⁹Dariusz Kołodziejczyk,Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate:"Oriental Despotism" à Rebour? Acta Slavica Iaponica (**Acta Slavica Iaponica**), Issue: 32 / 2012, s: 14.

¹⁶³⁰Abdulkadir Yuvalı; "Moğollar'ın Ön Asya'daki İlk İlhanı Hakkında", **Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C:1 ,s:2 (1928) , s:117-119.

almıştır. Bütün erkek nüfusu harac ödemekle yükümlü olan Ruslar, haraç olarak genellikle kunduz, samur, tilki derileri ve beyaz ayı postu vermiştir.

Altın Orda Devleti büyük Moğol Hanı ile sıkı ilişkiler içindeyken Cengiz Han ve Möngke'nin yasasını uyguluyordu. Kıpçak, İran ve Amurderya ötesi için vergi sistemi aynıydı.¹⁶³¹Altın Orda Devleti'nin fethedilen ülke halkından kalan ve tamga vergisi aldığı 1397 tarihli Temir Kutluk Yarlığı ile açıkça görülmektedir¹⁶³². Ancak Türkiye Selçuklu Devletinin ödediği vergiler konusunda bilgi veren bir yarlık elimize ulaşmadığı için Türkiye Selçuklu dönemi için kesin yargıda bulunamayız.

Altın Orda Devleti tarafından Türkiye Selçuklu Devleti'nden alınan vergiler hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz.¹⁶³³ Moğollar'ın Anadolu toprak ve vergi işlerine müdahalesi Batu Han zamanında başlamıştır. Köseadağ Savaşı'ndan sonra önce Baycu Noyan ile yapılan ardından Batu Han'a tasdik ettirilen anlaşmaya göre Selçuklu Devleti Moğollar'a yıllık 360.000 gümüş para, 10.000 koyun, bin sığır ve bin deve verecekti.¹⁶³⁴Altın Orda'nın Türkiye Selçukluları üzerine yetkileri İlhan'lık (prenslik) düzeyindeydi. Merkez Moğol kaanlığı tarafından bir ulusun başına getirildiklerinde İlhan konumundaki kişiler vassal ulustan doğrudan kendi adlarına vergi toplamamış sadece toplanan verginin belli bir kısmı verilmiştir. İlhan (prensler) vergi koyma ve toplama yetkisine sahip değil, sadece kendisine "incu" (tımara) olarak verilen, fethedilmiş ülke topraklarından vergi gelirlerinden yararlanan

¹⁶³¹İlyas Kamalov, "Altın Orda Devletinde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Ekler Bölümü: İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s:212.

¹⁶³²Melek Özyetgin, "Altınordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı" **Türkoloji Dergisi**, 13(1), s:172.

¹⁶³³Bu dönemde vergi kitabeleri hakkında bkz: Walter Hinz "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri" **Bellekten**, c: XIII, sayı:49-52, Ankara 1949, s: 771-793

¹⁶³⁴İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s: 78 / Anonim Selçuk-nâme bu anlaşma şartları hakkında bilgi vermez.

konumundadır¹⁶³⁵. Selçuklu sahasında vergi toplama işleri Baycu, Engürek ve Hoca Noyanlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Güyük döneminde Batu Han'ın Azerbaycan vergilerinin toplanması konusunda merkez Moğol yönetimi ile gerginlik yaşadığı ve Möngke Han zamanına kadar Altın Orda vergi memurlarının bölgeden uzaklaştırıldıkları bilinmektedir. Bu tarihlerde Anadolu vergileri için böyle bir durum söz konusu değildir. Selçuklu kaynağımız İbn Bibi de 1249 yılında Batu Han huzurundan ilave vergileri "*tahsil-i tafzil-i emvâl*" toplamak için Hutu- Kör, Keleğec ve Kutlu Melik gibi kimselerden oluşan bir elçilik heyetinin Anadolu'ya gönderildiğini bildirir.¹⁶³⁶ Ancak bu kayıta yer alan "ilave vergiler" ifadesinden kastedilen vergilerin tam olarak ne olduğunu açık değildir. Bu kayıt Altın Orda'nın yeni vergi uygulamalarına gittiğini gösterebileceği gibi her yıl düzenli olarak arttırılan klasik Moğol vergileri de olabilir.

Batu Han Türkiye Selçuklu Devleti için "*padişah-ı ruy-e zemin*"di, vergi de onun memurlarına ödeniyordu. Tetkiklerde genellikle Moğollar'ın bu dönemde Türkiye Selçuklularını malî ve iktisadî bakımdan özerk durumda bıraktıkları kabul edilir.¹⁶³⁷ Ancak kaantimizce bu özerklik kısmîdir¹⁶³⁸. İlhanlı dönemindeki kadar olmasa da Altın Orda Devleti tarafından birtakım vergiler alınmaktadır. Temelde Moğollar'ın vergi usulleri: Araziden ve emlâktan alınan "gılan"/"kalan" genellikle mahsulün onda biri, göçebe illerin hayvanlarından alınan "gobçur"/kopçur yüz

¹⁶³⁵Ganizhamal Kushenova, "Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı" **Bilig**, Yaz 2006, Sayı 38, s.38.

¹⁶³⁶İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s:127

¹⁶³⁷Metin Kopar; **Moğol İstilâsı Döneminde Anadolu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ, 1999, s:124.

¹⁶³⁸Emel Kılıç, **Türkiye Selçuklu Altın Orda İlişkileri, Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

koyundan bir koyun, tacirlerden ve pazara getirilen maldan alınan tamga¹⁶³⁹ vergileridir ve İlhanlı Devleti kuruluncaya kadar on üç yıl Türkiye Selçukluları'nın ödedikleri vergiler her yıl katlanıyordu ve bu durum 1276 yılına kadar böyle devam etti.¹⁶⁴⁰Bu özerklik İlhanlı Devleti yönetiminden sonra kademeli olarak ortadan kaldırılmıştır. İlhan Erdem, Reşidüddin'in kayıtlarına dayanarak Memalîk-i Rum'da Şemseddin Cüveyni'nin Anadolu'ya gelişine kadar belirli bir tamga vergisi olmadığını ilk defa bunu Cüveyni'nin yerleştirdiğini tespit etmiştir¹⁶⁴¹.

Türkiye Selçukluları yıllık vergi dışında doymak bilmeyen istekleri ve bazı Moğol kumandanlarının keyfi baskılarına karşı Batu Han'a güvenmekteydiler. Fahreddin Ali Batu Han'ın huzuruna gidip Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğollar'ın anlaşma dışı vergi taleplerini karşılayamadığını bildirdi. Bunun üzerine Batu Han Baycu Noyan ile diğer emirlerin elçilerinin Rum diyarına gitmelerini yasaklayan ve onları o işten alıkoyan yarlık ve payza çıkardı¹⁶⁴². Taktasun Yargucu ile bütün şehzadelerin gözünde üstün bir yere sahip olan itibarlı kölelerini (nöker) sahib-i a'zam Fahreddin Ebu'l Hayrad Ali'nin yanında gönderdi. Onlar dönüşte o hükmü Baycu Noyan'a buyurdular. O günden sonra Baycu'nun ve diğer noyanların elçileri Anadolu'nun korunan memleketlerine gidip gelmeye cesaret edemediler. Fahreddin Ali bu ziyareti sonunda Baycu Noyan'ın ödenmekte olan vergiler dışında Anadolu'dan korku ve tehdit salarak almakta olduğu özellikle hayvan sayım vergisi

¹⁶³⁹Tuncer Baykara "Türkiye Selçukluları'nda Bazı Vergilere Dair" adlı makalesinde "yasama" adlı bir vergiden bahsetmektedir. Yasama şehir dışında kalan ve göçer evliler ve ziraat ile uğraşan köylülerin ödedikleri bir vergidir. Türkiye topraklarından tam olarak hangi tarihte alınmaya başlandığı belli değildir. Bkz: Tuncer Baykara "Türkiye Selçukluları'nda Bazı Vergilere Dair" **Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1990, s:139-141

¹⁶⁴⁰Metin Kopar; **Moğol İstilâsı Döneminde Anadolu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ, 1999, s:125

¹⁶⁴¹İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", s: 54.

¹⁶⁴²Bu yarlıktan İbn Bibi söz eder ancak bu yarlık bugün mevcut değildir. İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâiyye**, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s:84.

"kopçur"u almak için Şemseddin Kazvinî'nin gönderdiği tahsil memurlarını yasaklayan, Batu Han'ın yarlığı ile yanında hanın elçi ve yargucuları ile birlikte dönmüştür.¹⁶⁴³Bundan sonra Baycu'dan gelen elçilerin sayısı azaldı. Arasına gelenler de fazla ilgi ve itibar görmediler. Yani bundan böyle Baycu Noyan canı istediği zaman Anadolu'dan mal ve para alamayacaktı. Bu kayıt Batu Han'ın Anadolu idaresinde Moğol merkezinden bağımsız idare edebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin ekonomik kontrolü 1256-1308 yılları arasında Altın Orda Devleti'nin elinde olsa da Altın Orda Hanının bu yetkisini İlhanlılar gibi baskı amaçlı kullanmadığı anlaşılmaktadır¹⁶⁴⁴. İlhanlı döneminde ise Anadolu halkı yıllık vergileri ödemekte yetersiz kalınca gelirleri ile birlikte yöreler verilmiş ve İlhanlılar Anadolu'da özel mülkler edinmiş, iktisadî sistemi değiştirerek ülkeyi iltizama verme yöntemini uygulamıştır. İlhanlılar döneminde ortaya çıkan bu keyfi yönetim ve ağır vergiler özellikle Türkmenler'in büyük bir tepki göstermesine neden olmuştur.¹⁶⁴⁵

Altın Orda Devleti'nin tâbiyetindeki Anadolu'da, İlhanlılar kadar ağır vergiler uygulamadığı bir örnekle daha net anlaşılabilir. Baycu Noyan, Türkiye Selçuklularına 360.000 dirhem (az farkla=akça, yani 60.000 dinar = 6 tümen) vergi tarh etmişti. Hülegü Han geldiğinde bu vergi 1.200.000 dirhem (=200.000 dinar=20

¹⁶⁴³Ali Sevim, Yaşar Yücel; **Türkiye Tarihi**, s:178 /Bu kayıt bizlere kopçur vergisinin Altın Orda ilhanlığı döneminde alınmadığını göstermektedir. İlhanlılar zamanında Türkistan, Semerkant ve Buhara gibi ticaret şehirleri ile Tebriz ve Sultaniye şehirleri kopçur vergisinden muaf tutulmuştu. İlhanlılar Anadolu'da da Ankara ve Ani'de kalan ve kopçur vergileri alınmıyordu bkz: W.Hinz, "Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri", (çev.: Fikret İşıltan), **Bellekten** XIII/52, Ekim 1949, s. 775-78. Söz konusu şehirler sadece tamga vergisi ödüyordu. İlhanlılar döneminde Anadolu'dan darugalık/şihneği, sabun parası, kuçe parası gibi mahallî vergiler ile şehir imarı için alınan tabkur vergileri vardı.İlhanlılar döneminde Anadolu'da toplanan vergiler hakkında bkz: İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", **DTCF. Dergisi**, s: 51-65.

¹⁶⁴⁴Emel Kılıç, **Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri, Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel, 1242-1308**, s:40.

¹⁶⁴⁵İlhan Erdem;**Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s:459.

tümen= 3.764 kilo gümüş), 500 parça Antakiye kemha kumaşı, 3.000 parça dibac kumaşı, 500 at, 500 deve (ya da katır) ve 5.000 küçükbaş hayvanlar miktarında tayin olundu¹⁶⁴⁶.

İlhanlılar'a tâbiyet döneminde Hülegü tarafından Anadolu'ya tarh edilen vergiler senede 4 taksitle ödenen 4 vergiden ibarettir, Aksarayî bu vergilerin adlarını yuyıt, na'l-parası, yam-parası ve «uluğ-mal» (Moğolca dalay) vergisi şeklinde yazmıştır¹⁶⁴⁷.

Cengiz Han zamanında yasa gereği Moğollar, herhangi bir vergi ödemesi gerekmiyordu.¹⁶⁴⁸ 1231 yılından itibaren ise Moğollara %1'lik vergi konulmuştur. Yüz attan bir at alınmıştır. Ayrıca yüz koyundan bir yaşındaki bir kuzu Han sofrasına ve yüz koyundan bir koyun yardım vakfına alınmıştır.¹⁶⁴⁹ Moğollar'ın Gizli Tarihi isimli kaynakta, et vergisi, süt vergisi, malzeme ve pirinç deposu, otlak yer ve suların bakımı, kuyu kazılması, posta teşkilatı gibi tüm konular önce büyük kardeşleri Çağatay'a sunuluyor ve ancak onun onayından sonra icra ediliyor denilmektedir.¹⁶⁵⁰

Altın Orda Devleti'nde bağlı devletlerden alınan vergiler ve artan nüfus sayesinde devlet büyük gelirler elde etmiş, böylece bölgenin ekonomik hayatında büyük gelişmeler yaşanmıştır.

Altın Orda sahasında sınırlı belgelerde geçen vergi isimleri bize muhteva ve kullanım alanlarıyla ilgili fazla bir bilgi vermemektedir. Eski Türk vergi terimleri üzerine çalışmasında Özyetgin, belgelerde geçen vergi terimlerine, ancak diğer

¹⁶⁴⁶Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s:122.

¹⁶⁴⁷Aksarayî ; *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çev: Mürsel Öztürk ,T.T.K. , Ankara 2000

¹⁶⁴⁸George Vernadskiy, *İstoriya Rossii. Mongoli i Rus*, Tver Moskva 1997, s.134.

¹⁶⁴⁹B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı. Moğol Göçebe Feodalizmi*,s: 410

¹⁶⁵⁰*Moğolların Gizli Tarihi*Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s: 244. Cengiz Han döneminde Moğol malî sistemi hakkında daha detaylı bilgiler için ayrıca bkz: Ganijhamal Kushenova, "'CengizHan'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve. Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve. Uygulamaları" **Bilgi**, Yaz: 2007, s: 229-242.

ilişkili Türklük alanlarıyla karşılaştırma yaparak açıklık getirilmeye çalışmıştır¹⁶⁵¹. Altın Orda vergi terimleri ile en temel karşılaştırma sahası Uygur coğrafyası olmuştur. Ortak geçen birçok terim, Uygur sahasındaki çok sayıda belgede belirtildiği için içerikleri bakımından daha açık bilgilere ulaşmak mümkündür. Her iki sahada ortak geçen "alban", "kalan", "salık", "yasak", "tütün" gibi vergiler ile iş ve hizmet yükümlülükleri olan "çerig", "kulus" "koltka", "ulag" sayılabilir¹⁶⁵².

Ruslar, bu maddî yükümlülükleri yanında Moğolların kendi özel vergi sistemlerini de tanıdılar. Rus knezliklerinden toplanan vergi ve mükellefiyetlerin cinsi ve miktarı hakkında ise ortak görüş yoktur. Altın Orda sahasına ait tarhanlık yarlıkları içinde, Rus kiliselerine ve Rus ruhanîlerine verilen ve onlara belirli imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıkları önemli bilgiler verir. Altın Orda Hanları tüm Rus knezliklerindeki Rus nüfusunu tespit ederek, vergi sistemini nüfusa göre belirlemiş ve Ruslar için farklı bir vergi sistemi getirmiştir. Altın Orda Hanları, Rus Ortodoks kilisesine ve rahiplerine vergi muafiyeti ve belirli imtiyazlar veren tarhanlık yarlıkları ile tarhanlık unvânını da ihsan etmişlerdir. Mengü-Timur kilise ile din görevlilerini vergiden muaf tutan yarlıklar çıkarmıştır. Altın Orda döneminde Rus coğrafyasındaki toprakların büyük bir bölümü kiliseye bağlı ve dolayısıyla vergilerden muaftı. Batu Han'ın ilk hâkimiyet yıllarında ise kilise ve din adamlarının vergiden muaf olmadıkları Altın Ordanın topladığı ilk vergiler arasında kiliseden toplanan vergilerin de varolmasından anlaşılmaktadır¹⁶⁵³. Rus kiliselerine verilen imtiyazları gösteren ve bugün elimizde sadece Rusça tercümeleleri bulunan altı yarlık mevcuttur. Rus Kroniklerinde ve yarlıklarda bazen sadece verginin adı verilmektedir.

¹⁶⁵¹Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 47-50.

¹⁶⁵²Melek Özyetgin, a.g.e. s:49-50.

¹⁶⁵³Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223-1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, s: 317.

Bu nedenle bazı vergilerin mahiyeti ve miktarı hakkında ancak tahminlerde bulunmak mümkündür. Rusların Moğollara çıkış, kalan, kopçur, tamga, tütün, sabanlık, yam, süsün, salıĝ, bâc, köprü parası, ordu parası, av vergisi, koltka gibi vergiler ödedikleri anlaşılmaktadır¹⁶⁵⁴.

2. Ordu Parası

Altın Orda Hanlarının yarlıklarında bulunan ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için alınan bu verginin adı Mengü Timur Han'ın Metropolit Kiril'e verdiği yarlıkta belirtilmektedir. Ruslar asker göndermenin yanı sıra ordu için erzak ve hayvan da temin etmişlerdir¹⁶⁵⁵. Bu vergi erzak ve hayvan ile ödenmiş olmalıdır. Rusça karşılığı olan "voyna" yani "savaş" adı ile de bilinen ve ordu masrafları için alınan bu vergi adı Latince yarlıklarda görülmez sadece vassal devletlerden alındığı söylenebilir.

¹⁶⁵⁴Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 58; İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 162.

¹⁶⁵⁵John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 57.

3. Köprü Parası

Köprülerden ve nehirlerden geçenlerden alınan ve köprülerin tamiri için kullanılan bir vergiydi. Köprülerden geçen yükler için de bu vergi alınmaktaydı. Rus knezliklerinde Altın Orda öncesinde de bu verginin mevcudiyeti bilinse de, yazılı kaynaklarda bu verginin adı ilk kez yarlıklarda geçmektedir¹⁶⁵⁶. Bu vergi Rusça karşılığı olan "mostovşina" adı ile de bilinmektedir. Köprü parası Latince ve İtalyanca yarlıklarda görülmez. Bu bakımdan Altın Orda Devleti'nin bu vergiyi sadece tâbi haklardan topladığı söylenebilir.

Yönetilen halkın yani kamunun Altın Orda Devleti'ne köprü vergisi ödüyorsa bizlere iktisat zihniyeti açısından önemli bir hususu işaret etmektedir. İslam iktisadî zihniyetinde kamu harcamaları devletin en temel görevlerinden biridir. Ortaçağ'ın İslam iktisat teorisyenleri, örneğin İbn Haldun, İbn Teymiye, Ebu Yusuf'un eserlerinde bu konu üzerinde önemle durmaktadır. Altın Orda Devleti'nde ise yöneticiler neredeyse tüm kamu hizmetlerini vergiler ile karşılamış ve hazine giderlerini olabilecek en alt seviyede tutmayı seçmişlerdir.

Altın Orda Devleti'nden sonra Kazan sahasında kurulan Kazan Hanlığı döneminde "köprücü", "kiçüci", "tutkavul", "tamgacı" (ve herhalde "tartnakçı) tabirleri bulunduğuna göre nehir geçitlerinde ve gümrüklerde, hudud muhafaza noktalarında alınan vergilerin Kazan Hanlığında da tatbik edildiğini göstermektedir¹⁶⁵⁷.

¹⁶⁵⁶John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" s. 48.

¹⁶⁵⁷ Akdes Nimet Kurat, **Kazan Hanlığı**, s:244.

C. Ticaretten Alınan Vergiler

Altın Orda Devlet hazinesine en fazla gelir getiren vergiler arasında ticarî vergiler dikkati çekmektedir.

1. Tamga

Tamga vergisi Ortaçağ'ın en yaygın ticaret ve sanayi vergisidir. Ülke sınırlarında yürütülen ticaretten ve üretilen zanaat mallarının satışı sırasında alınır; çoğu kez nakit olarak ödenirdi¹⁶⁵⁸. Tamga vergisi satışı yapılan her çeşit maldan, dokunan kumaşlardan, kesilen hayvanlardan alınırdı.

Altın Orda topraklarında da ticâret yapan tacirler tarafından satılan veya pazar yerine getirilen tüm mallardan alınan gümrük vergisi, "tamga" adı ile de bilinmekte ve ülke ekonomisine en fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir. Bununla birlikte araştırmacıların çoğu Altın Orda Devleti'nde düşük gümrük vergilerinin ticâreti teşvik edici yönünden söz etmektedirler¹⁶⁵⁹.

Altın Orda'nın en önemli gelir kaynağını ticâret teşkil ettiğinden Hanlar bölgede ticâretin gelişmesine önem vermişlerdir. Altın Orda Hanlarının uzun mesafe ticâretin koruyucusu olmak konusundaki ünleri aynı zamanda tehlikeleri de beraberinde getiriyordu. İlk Altın Orda hanları Batu ve Berke hanlar uzun kara ticâretini desteklemişlerdi¹⁶⁶⁰.

Altın Orda ülkesinde Tamga vergisi, tüccârdan ve pazara getirilen maldan alınan vergidir. Venedikliler işlenmemiş deri alıyorsa büyük deri için % 50 oranında,

¹⁶⁵⁸Roman Yulianovich Pochekaev., "Tamgha and the Struggle Against it: on the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System" , **Zolotoordynskoye Obozreniye**, № 4 / 2014, s: 77.-78

¹⁶⁵⁹Ekrem Kalan," XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları"**Avrasya Etüdleri** 45/2014-1, s:52.

¹⁶⁶⁰Virgil Ciociltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s: 18.

küçük deri içinse % 40 oranında tamga vergisini Altın Orda Devleti hazinesine ödemek zorundaydı¹⁶⁶¹. Tamga vergisi başlangıçta 240 dinardan 1 dinar,sonraları 120 dinardan 1 dinar ve Temürlüler devrinde 10 dinardan bir "tasco" (yani dinarın 1/24 ti, yada 1,1/2 dirhem (akça) alınmıştır. Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan da ülkesindeki ticâretin gelişmesini sağlamak için ülkesinin her yerinde ticâret vergisi olan tamgayı 20 dirhemden 1 dirhem'e indirmiştir¹⁶⁶². İlhanlılar zamanında da tamga vergisi uygulamasından vazgeçilmemiştir¹⁶⁶³. Tamga vergisi, genellikle ticaret ve zanaat ehlinden alınan ve İslam dininin onay verdiği vergiler arasında yer almayan bir vergidir. Şerri vergi olmayışı nedeniyle zaman zaman tartışmalara neden olsa da uygulamada kimse tamga vergisini kaldırmaya çok istekli olmamıştır. Tamga vergisi, dindarlığı ile tanınan Timurlu hükümdarı Şahrüh zamanında bile alınmış olduğuna dair kayıtlar vardır. Şahrüh zamanında Alış-veriş için Saray şehrine giden bir tüccardan dönüşünde iki deve yükü mal için 100 dinar tamga alınmıştır¹⁶⁶⁴.

Tamga vergisi Rus knezliklerinde Altın Orda'nın hâkimiyeti ile birlikte toplanmaya başlanmıştır. Novgorod ve Pskov gibi daha geç tarihte Altın Orda'nın idaresi altına giren knezliklerde ise "tamga" vergisi daha geç tarihlerden itibaren alınmaya başlamıştır. Tamga vergisi Ruslar arasında, Rusça karşılığı olan "Poşlina" adı ile de bilinmektedir¹⁶⁶⁵. Tatar elçileri knez Olexander ile birlikte 1257 yılında Novgorod'a geldiklerinde halktan tamga vergisi istemişlerdi. Ancak kronik bu konuda anlaşmaya varılamadığını, sorunu halletmesi ve barış ortamı kurması için

¹⁶⁶¹Özyetin-Kemaloğlu, *Altın Orda Hanlığı'na Ait Resmi Yazışmalar*, s:110.

¹⁶⁶²İlhan Erdem, Kazım Paydaş; *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Yayın, Ankara 2007, s: 193.

¹⁶⁶³İlhanlılar'da tamga vergisi uygulamaları için bkz: Reşidüddin, *Camii't-Tevarih*, 79; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", s: 54; V. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, 1(1931), s.150 vd.

¹⁶⁶⁴ İsmail Aka, *Timurlular*, s: 157.

¹⁶⁶⁵Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier*, s:120. H. F. Shurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, volume 19, Issue 3-4, December 1956, s. 348-350. John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 47.

Çar'a gittiklerini yazmaktadır¹⁶⁶⁶. Altın Orda Hanlarının metropolitlere verdikleri yarlıklarda da metropolitler bu vergiden de muaf tutulmuşlardır. Tanınan vergi başışıklığında Mengü Timur, bu vergilerin ruhanî sınıflardan alınmasına ihtiyacı olmadığını belirtmiştir¹⁶⁶⁷.

Altın Orda döneminde Rus knezliklerinde satılan eşyalardan alınan tamga vergisinin oranı net olarak bilinmemektedir. Ancak hanların Latinler'den tahsil ettikleri tamga oranları hakkında yarlık belgelerinde daha kapsamlı bilgilere yer verilmiştir. Özbek Han'ın 1332 yılında Kırım yarımadasındaki Venedikli tüccârlara verdiği yarlıkta tüccârların, sattıkları mallardan yüzde üç oranında vergi ödemeleri gerektiği yazılmaktadır. Canibek Han'ın 1347 yılında Venedikli tüccârlara verdiği yarlıkta ise artık satılan mallardan % 5 oranında vergi ödemeleri gerektiği kaydedilmiştir. Venedikli ve Cenovalı tüccarlardan bu miktarın alınmış olduğu bilinmektedir ancak Altın Orda sınırlarında ticâret yapan diğer tüccarlardan alınan tamga vergisi oranına dair (mevcut kaynaklara göre) bir kayıt bulunmamaktadır. İ. P. Petruşevskiy, bu dönemde İlhanlılar tarafından Anadolu, Azerbaycan'da ve İran'da toplanan gümrük vergisi oranının tüm mallar için % 10 olduğunu tespit etmiştir¹⁶⁶⁸. İlyas Kamalov Altın Orda Devleti'nin tüm vergileri %10 oranında topladığını ve bu bakımdan gümrük vergisi oranının da %10 olduğunu tahmin etmektedir¹⁶⁶⁹.

¹⁶⁶⁶ Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914, s: 95-96 ; Voskresenskaya Kroniği, PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy, s. 217

¹⁶⁶⁷ "Во всех пошлинах не надобе им (духовным) ни котора царева пошлина, ни царицына, ни князей, ни рядцев, ни дороги, ни посла, ни которых пошлинников, ни которые доходы" (Mengü Timur Yarlığı) Han bu Rusça metinde, kilise görevlileri ve Ruhaniler'den gelecek vergilere ihtiyacı olmadığını belirtmiştir.

¹⁶⁶⁸ İ. P. Petruşevskiy, "The Socio-Economic Condition of Iran Under The Ilkhanids", **The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods**, ed. J. A. Boyke, Cambridge 1968, s. 532.

¹⁶⁶⁹ İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar**, s:165.

Türkistan'da Semerkand ve Buhara gibi ticâret şehirleri ile İlhanlıların Tebriz ve Sultaniye şehirleri de "kalan" ve "kopçur" vergilerinden muaf tutulmuşlar. Bunlar ticâret merkezleri olmakla "tamga" hasılatları çok olduğundan bunlardan yalnız «tamga» almakla yetinmişlerdir. Anadolu'da bu türdenticâret şehirlerinden Ankara ile Anı (Kars vilayetinde)'nin "kalan" ve "kopçur" yergilerinden muaf tutulup, yalnız "tamga" vergisi vermekle mükellef oldukları, buralardaki İlhanlı kitabelerinden anlaşılmaktadır. Erzurum, Erzincan, ve Sivas gibi şehirlerin de böyle imtiyazlara elde ettikleri anlaşılma ile birlikte oralarda böyle kitabeler şimdiye kadar bulunamamıştır¹⁶⁷⁰.

2. Bâc

Bâc, genel olarak vergi, özellikle de pazar vergisi anlamında kullanılan bir terimdir. Pazar vergisi olarak "bâc"ın ilk defa ne zaman ve nerede ortaya çıktığı bilinmemektedir.¹⁶⁷¹. Ortaçağ İslam dünyasının meşhur siyaset teorisyeni olan İbn Teymiyye, XIV.yüzyılda savunduğu iktisat görüşleri ile de dikkati çekmiştir. Müslüman devletlerin topladığı çarşı vergileri veya kentlerden çıkışlarda alınan vergileri "meks" olduğunu yani alınmasının haram olduğunu kabul etmektedir¹⁶⁷². Teymiyye'nin, İbn Haldun'a göre daha radikal görüşleri devrin İslam devletleri olan Memlûk, Selçuklu ve Osmanlı sultanları tarafından kabul görmemiştir¹⁶⁷³. Moğollar ve Selçuklular bazı geçit yerlerinden bâc vergisi almışlardır. Halil İnalıcık'a göre bac

¹⁶⁷⁰Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970,

¹⁶⁷¹ Celal Yeniçeri, "Bâc" maddesi, DİA, s: 411.

¹⁶⁷²U.Töre Sivrioğlu, "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Sayı:20, 2013, s:98.

¹⁶⁷³İbn Teymiyye'nin iktisat anlayışı hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz: S.M. Ghazanfar-A. Azim Ishahî, "Ortaçağ Arap-İslam İktisat Düşüncesine Dair Araştırmalar-İbn Teymiyye'nin İktisat Düşüncesinin Bazı Yönleri, **Ortaçağ İslam İktisat Düşüncesi, Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halkının" Telafisi**, Editör: Shaikh M. Ghazanfar, Klasik Yayınları, 2015, s:89-111. ve U.Töre Sivrioğlu, "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Sayı:20, 2013, s:88-102.

vergisi, kent pazarlarına toptan satılmak üzere getirilen mallardan alınan bir çeşit çarşı pazar vergisidir. Köylerde yapılan satışlardan bac vergisi alınmaz iken taşrada kurulan panayırlarda yapılan satışlar bac vergisine tâbi tutulmaktaydı¹⁶⁷⁴. Bac vergisi bu bakımdan bir nevî gümrük vergisi olup, daha çok iç gümrüklerde ve pazarlarda yüklerden toplanan vergidir. Berezin, bu verginin sadece şehir pazarlarında değil, köylerde de toplandığını ve bir yük arabasından bir "tenge" alındığını yazmaktadır¹⁶⁷⁵. Bu vergi Rusça'da "mit" olarak da geçmektedir¹⁶⁷⁶. Altın Orda Devleti döneminde alınan bac vergisinin miktarı net olarak bilinmemektedir. Kırım Hanlığı döneminde ise Kefe'ye ait 1699 tarihli Tatar Kapısı Kanunnamesi'nde¹⁶⁷⁷ şehre giren ve çıkan ürünlerden alınan "bac" vergisi için ürünlere göre ayrıntılı bir biçimde kaydedilmiştir.

3. Kommerkion

Latin tacirlerden, satışı yapılan malın değeri üzerinden % 10 oranında alınan gümrük vergisi, Grekçe "kommerkion"/(κομμέρκιον) kelimesinden türemiş ve Latince belgelerde "commercium" olarak geçmektedir. Bu gümrük vergisi Bizans döneminde de mevcut olup, "ticaret, ticareti denetlemekle görevli memur, ticaretten alınan vergi" anlamına karşılık gelmektedir¹⁶⁷⁸. Latinler'den "Kommerkion" adı ile tahsil edilen ticaret vergisi minimum seviyede tutulmuştur. Sadece satılan mallardan %3 oranında vergi alınmış 1369 yılından itibaren ise bu kâr vergisi daha da

¹⁶⁷⁴Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev: Halil Bektay, C: I, İstanbul,2000, , s: 254.

¹⁶⁷⁵Berezin İlya Nikolayeviç,**Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam**, İmperatorskaya Akademiya Nauk Yayınları, S. Petersburg 1850, 20.

¹⁶⁷⁶Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s. 77.

¹⁶⁷⁷Kırım Hanlığı döneminde Kefe'ye ait 1699 tarihli Tatar Kapısı Kanunnamesi'ne göre şehre giren ve çıkan ürünlerden alınan "bac" vergisi için bkz: Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken, İstanbul, 2014,s:198-199.

¹⁶⁷⁸Klaus-Peter Matschke, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth–Fifteenth Centuries",**Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington**, 2002, s: 802; Angeliki Elizabeth Laiaou, Cecile Morrison, **The Byzantine Economy**, 2007, s: 52, 225 ve 283.

indirilerek satılan malların % 1'i oranına getirilmiştir. Giosofat Barbaro'nun Tana topraklarını ziyaret ederken bizlere bildirildiğine göre Tana/Azaka topraklarında geçerli olan kdv sadece % 1,5'tir¹⁶⁷⁹.

Ortaçağ vergi politikasında da sıklıkla geçen bir diğer kavram "*Ad valorem*" ise belirli bir parasal değer yüzdesi şeklinde alınan vergilerdir. Örneğin gelir vergileri "*ad valorem*" vergilerdendir¹⁶⁸⁰. Bizans'ın aldığı "kommerkion" miktarı devletin ilk yılları için net olarak bilinemesi de geç dönem Bizans kaynaklarına göre bu miktar malın cinsi üzerinden %10 oranında yani *ad valorem*'dir¹⁶⁸¹. Kefe'de XIV. yüzyılın sonunda Ceneviz konsoloslarından Maruffo Niccolò 1386 yılında bize "*commerchium*" oranının 14 sommi olduğunu bildirirken¹⁶⁸² yine orada yaşayan Cenova kökenli iş adamı Stefano Doria Pallavicino 1387 yılında yani sadece bir yıl sonra 21 sommi olarak en yüksek noktasını ulaştığını kaydetmiştir¹⁶⁸³. Altın Orda'da yaşanan iç karışıklıkların etkisi ve 1395 yılında Timur'un tüm şehirleri tahrip etmesinin etkisiyle "*commerchium*" miktarı da yükselmiştir¹⁶⁸⁴. Kommerkion 1319'da Trabzon Rumları tarafından da Venedik ve Cenevizliler'den alınmakta, denizden her mal götürülmesinde hazineye balya başına 20 aspron, eyaletlerden getirilen mallar içinse 12 aspron "kommerkion" vergisi ödeniyordu¹⁶⁸⁵.

Altın Orda Devleti'ne deniz yolu ile gelen mallar limanlarda gümrüklenirdi. Altın, gümüş ve inci gümrüğe tabi değildi. Latinler "diritti doganali" dedikleri gümrük vergisini bu kıymetli mallar için ödemek zorunda kalmıyorlardı. Altın Orda

¹⁶⁷⁹Giosafat Barbaro, Ambrogio Contarini, **I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini**, Ramusio Vol. III, Torino 1980, s:185.

¹⁶⁸⁰İlyas Şıklar, **İktisada Giriş**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2008, s: 484.

¹⁶⁸¹Angeliki Elizabeth Laiaou, Cecile Morrison, **The Byzantine Economy**, 2007, s: 52.

¹⁶⁸²Michel Balard, **La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)**, London 1989, s: 155.

¹⁶⁸³Michel Balard, a.g.e. s: 155.

¹⁶⁸⁴E. Skrzinska, **Storia della Tana**, op. cit., s. 16; Wilhelm Heyd, **Histoire du Commerce**, II, s. 374-376.

¹⁶⁸⁵Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:369.

sınırlarında gümrük vergisi genel olarak malların değerinin %3-5'ini geçmemiştir¹⁶⁸⁶. Örneğin Kuzey Karadeniz kentlerinde, malların ithâlât ve ihracatından yaklaşık %3 gümrük vergisi alınmıştır. Altın Orda tarafından İtalyan devletlerinin ticâret kolonilerinden toplanan ticâret bedelleri genel olarak malın değerinin % 3'ü gibi düşük bir oranda tutulmasına rağmen daha sonra Venedikliler için bir ara %5'e yükseltilmiştir¹⁶⁸⁷. XIV yüzyılın 60-80'lerinde yetki krizinin arifesinde ve sadece Berdibek Han zamanında (1357-1359), ticâret vergisi % 5 'e yükselmiştir.

Bizans ile 13 Mart 1261'de kendilerine geniş ticârî haklar tanıyan Nymhaion Antlaşması'nı imzalayan Cenevîzliler, Bizans toprakları dâhilinde gümrük vergisi ödemediği ticâret yapma hakkı kazanmışlardı¹⁶⁸⁸. Latinler, Bizans ticaretinde olduğu gibi gümrük vergisinden tamamen muaf tutulmasalar da Altın Orda Devleti gümrüğünde ödenen oranın da oldukça makûl bir miktar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü aynı tarihlerde Memlûk hâkimiyetindeki Mısır'da İtalyan tüccârların ödeyecekleri gümrük malın cinsine göre değişmekte olup % 16'ya kadar çıkabiliyordu. Pisalıların 1215'te elde ettikleri bir beratta altın ve gümüşte gümrük resmi % 10, diğer bütün mallarda % 16 olarak saptanmıştı¹⁶⁸⁹.

Altın Orda topraklarında ticâret yapan tüccârlardan alınan gümrük vergisi, Tamga, Rusça karşılığı olan "*Poşlina*" adı ile de bilinmektedir. Rusça "*tamojnya*" yani gümrük kelimesi de Türkçe-Moğolca tamga-damga sözünden gelmektedir. Ülke

¹⁶⁸⁶Kefe gümrük gelirlerine dair en erken tarihli somut veriler Osmanlı döneminde tespit edilebilmektedir. Buna göre Kefe Mukâta'ası'nın gelirleri, Osmanlı hâkimiyeti döneminde 1520'de, Kerç, Taman ve Azak ile birlikte 3.478.695, 1542'de 2.182.223 akça, Azak Gümrük Mukâta'ası'nın geliri 1520'de 80.000, 1542'de 105.988 akça, Taman Gümrük Mukâta'ası'nın geliri 1542'de 53.219 akça'dır. Bkz: Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, Ankara 2000, s:382, 384 ve 393.

¹⁶⁸⁷E.C. Skrinskaja, "Storia della Tana," **Studi Veneziani**, 10 (1968), s. 8, 13. **George Martin Thomas, Diplomatarium Veneto-Levantinum**, Sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia , Volume II, Cambridge University Press, 2012, s: 261.

¹⁶⁸⁸Wilhelm Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, C:I, s: 462.

¹⁶⁸⁹Wilhelm Heyd, a.g.e. s. 462-463; Claude Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", çev. Aykut Derman, *Cogito*, sayı: 29, (2001), s. 132-143.: 137.

ekonomisineen fazla gelir getiren vergilerin başında gelmektedir. Bununla birlikte araştırmacıların çoğu Altın Orda'da düşük gümrük vergilerinin ticâreti teşvik edici yönünden söz etmektedirler¹⁶⁹⁰. Bu vergi İlhanlı sahasında da toplanmış ve her ticârî maldan %10 olarak alınmıştır. Altın Orda Hanlarının Ruslar'dan bütün vergileri %10 oranında topladıklarını dikkate alınarak, İlhanlılardaki uygulamanın Altın Orda ve Rus toprakları için de geçerli olduğu düşünülebilir. Altın Orda Hanların metropolitlere verdikleri yarlıklarda kıyı gümrükçülerden bahsedilmekte ve din adamlarının kıyı gümrükçülerine vergi ödemedi muaf oldukları yazılmaktadır. Bu bilgidenden hareketle Rusların kıyı gümrük vergisine tâbi olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁹¹.

Asya'daki yolculuk sırasında tüccârların ödemek zorunda oldukları ücretleri ve görev tanımı karadan Tebriz Ayas arasında mal taşımak için sıradan giderler için yaptığı açıklamasında Pegolotti tarafından verilmiştir. İlhanlı hükümdarı Ebu Said döneminde (1316-1335) arazi hayvan başına 209 Aspres (İtalyanca Aspri) tarh edilmiş giriş, transit, gece depolama ve koruma ücretleri bir dizi giriş noktasından itibaren yükleme ücretlerinin toplamda önemli bir tutara ulaştığı anlaşılmaktadır¹⁶⁹².

Tamga vergisi İlhanlı Devleti tarafından da alınıyordu. Gazan Han zamanında Tebriz'in tamga vergisinden olan hâsılatı 115 tümen yani 1.150.000 dinara çıkmıştı¹⁶⁹³. Bruce Lippard İlhanlılar döneminde alınan "tamga-i şehir" vergisinin, Gazan Han döneminde % 5'e indirilene dek daima % 10 oranında alındığını ve % 2.5 oranındaki Müslüman "zekat"ına zemin hazırladığını belirtir¹⁶⁹⁴.

¹⁶⁹⁰Ekrem Kalan, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları", **Avrasya Etüdleri, İpek Yolu Özel Sayısı**,Yıl: 20, Sayı: 45 (2014/1), Ankara , 2014, s:58.

¹⁶⁹¹İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:165.

¹⁶⁹²Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s. 28–29 ve 389-391. ayrıca bkz: Nicolo di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s:400.

¹⁶⁹³Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1996, s: 494.

¹⁶⁹⁴Bruce Lippard, **The Mongols and Byzantium, 1243–1341**s:126.

Altın Orda Devleti'nin Doğu ticaretinde aldığı gümrük vergileri ve oranları hakkında detaylı bilgilere sahip olamasak da daha erken devreler için İbn Fadlan bize Bulgar şehrinin gümrüğüne dair bazı bilgiler vermektedir. İbn Fadlan'a göre, gelen ticaret gemisi kıyıya yaklaştığında gemiye çıkan Bulgar hükümdarı malları sayar ve bu malların %10'unu gümrük vergisi olarak alırdı¹⁶⁹⁵.

Sergey P Karpov 1319 yılında Trabzon Rum İmparatoru ve Venedikliler arasında malların tartı için ithâlât vergisi, satış vergisi ve harçlardan oluşan takasın özellikleri ile ilgili çalışmıştır. İthalât vergileri ne olursa olsun fiyat, tam olarak ithal malların herhangi birinden bir balya ile sabit tutarı şeklinde yapılan işlem Venedikliler ve Venedik arasında yapılan ise katma değer vergisi malın değerinin % 3'ü oranındaydı. Kamu dengesi değeri malların değerinin % 1,5'di. Ticârî işlem Venedikliler arasında yapılırsa bile yüklenicilerin/nakliyecilerin tartım için ücret ödemesi gerekiyordu¹⁶⁹⁶.

Altın Orda sahasında ödenen vergilerden bir diğeri ticârette aracılık görevini yerine getiren simsârlardan alınan vergidir. Pegolotti bu verginin "*assagio*" ve "*senseraggio*" adı ile toplandığını bildirmiştir¹⁶⁹⁷. Günümüz İtalyancası'nda kelime anlamı "tat, beğeni" olan bu "*assagio*" vergisi hakkında bilinenler Pegolotti'nin yazdıkları ile sınırlı kalmıştır. Pegolotti'ye göre bu dönemde Antalya'da tacirler buğdayın "*mud*"una 1 *asper* kadar "*assagio*" vergisi ödemekteydiler¹⁶⁹⁸.

Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Venedik tebaasına olağan gümrük vergilerini ödemek koşuluyla tanıdığı ticâret serbestliğine, oturma, mülk edinme gibi ayrıcalıklar da tanımıştır. Ancak bazen onlara ait malların yağmalanması ya da

¹⁶⁹⁵İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016,s:38.

¹⁶⁹⁶Karpov S.P. Trapezundskaya İmperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII-XV vv. M., 1981. C. 48., 25.

¹⁶⁹⁷Pegolotti, *La Pratica Della Mercatura*, s: 58.

¹⁶⁹⁸Pegolotti, a.g.e. s: 58.

Venedik'ten ek vergiler istenmesi iki taraf arasında anlaşmazlıklara neden olmuştur¹⁶⁹⁹.

XIV. yüzyılda Karadeniz'de örneğin Simisso (Samsun'da) Latinlerden ithâlât ve ihracat ürünleri için % 2 oranında vergi alındığı kabul edilmiştir. Süleyman'ın 1403'te yaptığı anlaşmada da oranların yine adet olduğu üzere ödendiği görülür. 1430'da Samsun'da % 2 ithâlât vergisi uygulanırken Gelibolu ve Edirne'de % 2 "comerchium" alınmıştır¹⁷⁰⁰.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, Kasım Hanlığı zamanında ise Nijniy Novgorod ve Murom gibi Rus şehirlerine gelen Türk-Tatar tüccârlardan oldukça yüksek gümrük resmi alınmıştır¹⁷⁰¹.

Özbek Han'ın Kırım yarımadasındaki Venedikli tüccârlara verdiği 1332 tarihli yarıklıkta tüccârların, sattıkları mallardan % 3 oranında vergi ödemeleri gerektiği yazılmaktadır. Canibek Han'ın 1347 yılında Venedikli tüccârlara verdiği yarıklıkta ise artık satılan mallardan %5 oranında vergi ödemeleri gerektiği kaydedilmiştir.

Altın Orda Devleti tarafından Kefe'nin en güney-batısında küçük bir koyda askerî ve ticârî ilişkilerde kullanılmak üzere verilen Provato Limanı aslında Venedikliler'e uygun değildi. Belki de bu nedenle Canibek Han hükümeti 1347 yılında Azak'da Venedik tüccârları ile kararlaştırılmış olan ticârî vergiyi %5' ten % 3'e indirmek konusunda taviz vermek zorunda kaldı.

¹⁶⁹⁹Şerafettin, Turan, **Türkiye İtalya İlişkileri I**, Ankara 2000, s: 86.

¹⁷⁰⁰Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s: 127.

¹⁷⁰¹Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445-1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27 Sayı: 43, s. 128.

4. Tartnak

Altın Orda Devleti tarihine ait kaynaklar, ithâlat vergisi toplanması konusunda önemli oranda sessiz kalmaktadır. Yine de yarlık belgelerinde geçen ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla malların tartı ücreti için alınan vergiye "tartanak" adı verilmiş ve bu Latinler tarafından tercümeleri kayda alınan yarlık belgelerine "tartanaco" şeklinde yansımıştır. "Tartanakchi", terazileri alan kişidir. Kaynaklarda "Tamga", "tamğaçi", Tamozhnik "Tamgachi" yani toplayan sözü de bu adlandırmayı desteklemektedir. "Ticârî koleksiyoncular" tarafından "Tamozhnik" olarak bilinmektedir. Tartı ücreti hakkında bilinenler sadece çevirmenin Özbek Han Yarlığı'nda kullandığı "Tamozhnik ve kantarı" sözcükleri ile sınırlı kalmıştır¹⁷⁰². "Zametki o Tartanaq v Zolotoj Orde", ismi ile "tartanaq" kelimesi hakkında çok değerli bir makale yayınlamış olan Türkolog İstvan Vasary'ye göre, "tart" fiilinin 'çekmek' anlamıyla ilişkili olduğunu düşünmemek gerekmektedir. Tart- fiili başlangıçta "çekmek", sürüklemek" anlamında kullanılsa da, bir dizi eski ve yeni Türk dilinde bu fiil 'tartmak, ölçmek' anlamını çok erken almıştır ve kelime bu anlamı ile özellikle Oğuz ve Kıpçak dillerinde çok yaygındır¹⁷⁰³. Yine İstvan Vasary'ye göre bu kelimeyle, "dayanak noktası sabit, terazi taşı hareket edebilen çeşitli el tartıları" adlandırılırdı. "Kontar'ne den'gi" (tartı parası) ve "kantar ağırlığından alınan harç" olarak "kontarnoe" kelimesi Eski Rus dilinde de biliniyor

¹⁷⁰²Söz konusu yarlık metninde geçen Latince ifade: "Li cari intrando et enxiando algun per algun modo non li possa impazar. E delli cari debia pagar el tartanacho segundo usanza prima" **George Martin Thomas, Diplomatarium Veneto-Levantinum**, Sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia , Volume II, Cambridge University Press, 2012, s. 174, № 85.

¹⁷⁰³İstvan Vasary, "Bir Kez Daha Tartanaq Terimi Üzerine", **Sovetskaya Türkologia**, sayı: 4, Budapeşte, 1987, s. 97-103. Makalenin tam metni Rusça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu çalışma için bkz: Anargül (Omarova) Alptekin, **Etimoloji Araştırmalarında "Sovetskaya Türkologia" Dergisinin Önemi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara 2006, s: 174-185.

ve kullanılıyordu¹⁷⁰⁴. İktisadî memurlar arasında "tartnaççı" adının geçmesi Altın Orda Devleti'nde pazar ve gümrüklerde malların tartılarda ölçüldüğünü göstermektedir. Tatarca kökenli "tartanaq" kelimesi esasen kantar ölçü biriminin karşılığıdır, genellikle ağır malların tartılmasında kullanılırdı ve başlangıçta genellikle altın paraların tartılmasında kullanılırdı. "Kantar"ın değeri, yer ve zamana bağlı olarak değişmekle birlikte genelde 40 ile 60 kg arasında bir değer ifade etmekteydi. Osmanlı Devleti'nde kantar 56,443 kg'ye eşitti. Bu ölçü biriminin adıyla birçok Türk dillerinde tartma aleti de adlandırılmıştır. Osmanlıca: "*kantar*" kelimesi hem "ağırlık ölçüm birimi", hem de "özel tartı"; *kantarçı*, *kantarağası* "tartıcı"; kantariye, kantarlık, kantar parası ise "devlete ait tartıyı kullanmaya izin verene satıcı (tüccar) tarafınca ödenen harç" anlamındadır¹⁷⁰⁵. Solhat hâkimi Ramazan da Venedik Franklarına yarlık verirken "*Eğer sizin tüccârlarınız birşey götürürlerse (alırlarsa) "tantanato" ödemelidir*" diyordu¹⁷⁰⁶. Bu tarihlerde Trabzon'da da mallar kantar ile tartılıyor ve vergilendirme buna göre şekilleniyordu. Venedikli ve Venedikli olmayanlar kişiler arasında ticaret yapılırsa satıcı bu iş için %3 oranında rusûm, malın kantarda tartılması durumunda ise malın değerinin %1.5 kadarı rusûm vermeliydi. Ancak malı satan da alan da Venedikli ise ticaretin yapıldığı yerde kantar varsa sadece malın kilosuna göre ücret ödenirdi¹⁷⁰⁷.

1334 miladi yılı 9 şubat tarihli Senato kararında tartı meselesi oldukça geniş biçimde ele alınmıştır. Senato'nun kararına göre:

¹⁷⁰⁴İstvan Vasary, "Bir Kez Daha Tartanaq Terimi Üzerine", s: 181.

¹⁷⁰⁵İstvan Vasary, a.g.m. s: 181.

¹⁷⁰⁶Yarlık metninde geçen Latince ifade: "le suo mercantie elli portasse altro, debia pagar lo tartanato" Yarlık tam metni için ekler kısmına bakınız. Söz konusu yarlık metni İstvan Vasary'nin makalesinden yapılan çeviride Venesuellalılar'a verilmiş gibi görünmekle birlikte bu çeviri hatalı olup bahsi geçen tacirlerin Venedikliler olması gerektiği oldukça açıktır.

¹⁷⁰⁷Sergey Pavloviç Karpov, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, s:369.

İmparator Özbek Tana'da ölçü ve ayarlar için bir ajana sahip olmak imtiyazını elçimize bahsettiğinden tartılarda orada irtikab olunan hata ve hilelerin nihayet bulması için mezkur konsolos böyle bir ajan bulmakla görevlendirilmiştir. Konsolos ve meclis üyeleri aynı fikirde iseler ona ayda 50 asper miktarında bir ücret verilmesi kararlaştırılmıştır. Onun tartmak üzere bir memuru olmayacak bu memur ister onunla birlikte ikamet etsin ister onun evinde bulunsun. Bizzat kendisi tartmadığı sürece ona hiçbir ücret verilmeyecektir. Tartıları yaptığı takdirde ücreti ödenecektir.¹⁷⁰⁸.

Tartnak vergisi Canibek Han'ın Azak'taki Venedikli tüccarlara verdiği 26 Aralık 1347 tarihli yarlık metninde geçmektedir. Söz konusu yarlık metninde "tartnak" vergisinin eski kanunlara göre ödenmesi istenmekte, onların mal dolu arabaları ile şehre giriş ve şehirden çıkışları hiçbir şekilde engellenmesin. Her arabadan eski kanunlara göre "tartnak" yani tartı vergisi alınsın. Tartıda tartılan maldan, tartıldıktan sonra % 5 oranında ve "tartnak" vergisi eski kanunlara göre alınsın. Altın Orda gümrüğünün başkanı ve Azak'taki Venedik konsolosu, malların doğru tartılmasını dikkatlice takip etmeleri için dürüst insanlar görevlendirmesi kararı alınmıştır.

Altın Orda'nın düşük gümrük vergileri uygulamasının bizden önceki çoğu araştırmacının da işaret ettiği gibi iktisadî bakımdan yararlı sonuçlar doğurduğu anlaşılmaktadır. Ticâretten alınan vergiler konusunun daha iyi anlaşılabilmesi için rakip devlet İlhanlılar ve ticârî müttefik Memlûk Devleti ile karşılaştırmalar yapmakta yarar vardır.

Memlûk sultanları Mısır'da ticâretin gelişmesine destek verdiler, Memlûk hazinesi ticâret sayesinde iyi bir vergi geliri elde ediyordu¹⁷⁰⁹. XIII yüzyılın başında, Mısır üzerinden transit malların değerinin en fazla %15'i oranında vergi alınmıştır.

¹⁷⁰⁸AV Misti foglio: 57. George Martin Thomas, **Diplomatarium Veneto-Levanticum**, s. 174.

¹⁷⁰⁹Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, s.105.

XIII. yy. da Ortadoğu siyasi bakımdan olduğu kadar iktisadi yönden de istikrarsızdı, Ortadoğu'nun bölgedeki siyasi kuruluşların hemen her birinde ayrı gümrük işlemlerinin bulunması ticari hayatı olumsuz etkiliyordu¹⁷¹⁰. Bölge, Moğol istilasından büyük zararlar görmüş olmasına rağmen, Moğol istilası bölgedeki bu dağınık yapıları birleştirmiş, iktisadi istikrarı sağlamış ve bölgede tek gümrük uygulaması başlamıştır.¹⁷¹¹ Ancak bu gümrük birliği sadece Moğol sahası için geçerliydi. XV. yüzyılda Memlûk coğrafyasında vergiler % 35 veya daha yüksek oranlarda alınmıştır. Mısır mallarında yabancılar için yerel tüccarlara olduğundan yüksek fiyatlar tayin edildi, hükümet tekeli (monopoly) oluşmuştu¹⁷¹². Feodal devletin böyle bir ticaret politikası, nedeniyle Mısır tüccarları büyük zorluklar yaşamışlardır.

Memlûk Devleti'nin başlıca gelir kaynakları; tarım ürünlerinden alınan öşür, kafa vergisi cizye, emlak vergisi ve alışverişlerden alınan vergilerdi. Gümrük gelirleri de devlet malîyesinin önemli kaynaklarından idi. Ülkede, zaman zaman devlet tekeli uygulanırdı. Özellikle, sefer sırasında veya hazinenin sıkıntıya düştüğü anlarda, zenginler devlet giderlerine verdikleri para ile katkıda bulunurlardı. Memlûk ekonomisini güçlü kılan ticaret gelirleri idi. Devlet, Hindistan'dan Avrupa'ya giden ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı. Avrupalı tüccarlar, doğu ülkelerinden aldıkları malları Mısır üzerinden ülkelerine götürüyorlardı. Bu mallar için de Memlûk Devleti'ne gümrük ödüyorlardı. Özellikle Trablusşam, İskenderiye, Dimyat, Yafa ve Akka önemli ticaret merkezleriydi.

¹⁷¹⁰Abdulkadir Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13.y.y.)", **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğt. Fak. Dergisi**, S. 3, 1988, s.65.

¹⁷¹¹Altan Çetin, "Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü: Çarşılar", **GEFAD**, 2009, s: 371.

¹⁷¹²Tekel veya monopoly, bir pazarda belirli bir ürün için üretici ya da dağıtımcı olarak tek bir satıcının bulunmasıdır. Tekel oluştuğunda rakiplerin daha düşük fiyat koymasını riski taşımadan kendi fiyatını belirleme gücüne sahiptir ve böylece serbest rekabeti de ortadan kaldırır.

Selçuklular, ülkelerinde ticaretin gelişmesi gayesi ile ithal ettikleri mallardan aldıkları gümrük vergilerini son derece düşük tutmuşlardır.¹⁷¹³

İlhanlı Devleti'nde şehir ticâreti, ister açık pazarlarda ister hanlarda ister dükkânlarda yapılmış olsun farketmeksizin hükümetçe maaşlı veya iltizam usulüyle tayin olunan “şihneler” tarafından kontrol edilir ve bu kişiler devlete ait kazanç vergisi alırlardı.

Moğollar'da vergi koyma gibi konularda alınan kararlar Cengiz Han Yasasına göre alınmıştır¹⁷¹⁴. Mengü Han İlhanlı hükümdarı Hülagü'yü ağır vergi ve angaryalarla halkı bunaltmaması konusunda uyarmıştır.¹⁷¹⁵

Çin'de her iki aile 1 top Çin ipeğini, feodaller payına ise her beş aile 1 top Çin ipeğini getirmiştir¹⁷¹⁶. Vergi, her bir aileden alınmış ve miktarı toprağın verimliliğine bağlı olmuştur: 111.48 m2 topraktan 6.6 kilodan 13.12 kiloya kadar alınmıştır. Ticâret mallarından değerine göre 1/30 oranında vergi alınmıştır. Bununla birlikte tuzdan (40 chinden 28.4 gram gümüş) alınmıştır. İpek vergisi gümüşle ödenmiştir.

Moğollarda vergiler üzerine çalışmış olan Schurmann tohum vergisinden söz etmektedir¹⁷¹⁷. Ona göre "tohum vergisi", devletin batı topraklarından da alınmış bir vergidir. Ancak incelemelerimize göre Altın Orda Devleti'nde bu vergi alınmamış olmalıdır. Altın Orda Devleti'nde günümüze kadar ulaşabilen kaynaklarda bu vergi adı geçmemektedir.

¹⁷¹³Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**,TTK. Yay., 2. Baskı, Ankara 1988, s.109-146.

¹⁷¹⁴İlhan Erdem, “Olcâyâtü Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler Ve Yakın-Doğu'ya Etkileri”,**TAD**,Sayı 31'den Ayrı Basım, s:11.

¹⁷¹⁵**Camiü't-Tevarih**, II, s.687.

¹⁷¹⁶Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İzah ve Düzeltmelerle yay. haz. Fuat Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1963, s: 536.

¹⁷¹⁷H. F. Schurmann, “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s: 364.

Barthold'a göre "Targu" ve ticâret vergileri, sadece Çin kaynaklarında kaydedilmiştir ama bu kuralın tüm imparatorluk topraklarında uygulanıp uygulanmadığı belli değildir¹⁷¹⁸.

Son zamanlarda araştırmacılar Moğol Devleti'nde vergilerin 20'den fazla olduğunu düşünmektedir. Vergi miktarının ne kadar alınacağına dair maddelerin kararlaştırılmasına rağmen onun dışında bir çok vergiler de alınmıştır. Moğolların örneğin Ruslar üzerinde pek çok vergi tarh etmiş oldukları yarıklardan anlaşılmaktadır. Bu vergiler konularına göre gruplanacak olursa tarım yapılabilecek topraklar, yerleşim yerleri, avlanma mekânları, arı kovanları, çayırlar, ormanlık alanlar, üzüm bağları, değirmenler, kışlık yerleşim yerleri, at sürüleri, çiftlik hayvanları oldukça düzenli bir vergi sistemi içinde ayrı birer kalem olarak belirlemişlerdir¹⁷¹⁹.

Altın Orda dönemine ait yalnızca 1381 tarihli Toktamış Han Yarlığı'nın bize varlığını haber verdiği "ambar vergisi", Anbar malı-anbar hakkı konusunda günümüze ulaşabilmiş tarihî kaynaklar sınırlıdır. Melek Özyetgin'e göre, anbar vergisi başlangıçta bir çeşit toprak vergisi olarak değerlendirilmiştir ancak Altın Orda maliyesi içinde ifade ettiği anlam toprak başına alınan bir vergi değil muhtemelen ambarlarda saklanan tarım ve hayvancılık ürünlerinden alınan bir tür vergi veya ambarlarda saklanan tahıl ve benzeri ürünlerden tahsil edilen bir çeşit saklama ücreti olarak değerlendirilebilir¹⁷²⁰. Ambar vergisinden Moğollara tâbi ülkelerde tapınak ve manastırlar muaf tutulmuşlardır.

¹⁷¹⁸Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İzah ve Düzeltmelerle yay. haz. Fuat Köprülü, TTK Basımevi, Ankara, 1963, s: 534-535

¹⁷¹⁹Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010, dipnot: 1691.

¹⁷²⁰Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:58.

Pegolotti'ye göre Tana'da tüccârlar altın, gümüş, inci içinne "*comerchio*", ne "*tamunga*", ne de herhangi bir başka vergi ödemek zorunda değillerdi¹⁷²¹.

Kuzey Karadeniz ticareti hakkında araştırmalar yapan Gilles Veinstein, Osmanlı Kefesi'nde Latinler zamanından kalma ve Osmanlı katiplerince kelimelerin tahrif edilerek devam ettirilen bazı vergilerden söz etmektedir¹⁷²². Bunlardan ilki "adet-i koka" veya "koke" olup; Venedik ve Ceneviz tacirler tarafından kullanılan bir çeşit büyük kayık¹⁷²³ olduğunu ve gümrük vergisi mukâbilinde alındığını savunmaktadır¹⁷²⁴. Cenevizliler'den kalma olduğu iddia edilen bir diğer ticârî vergi "tüte" veya "tuta" vergisi Gilles Veinstein'a göre, İtalyanca "tolta" kelimesinden köken alıyor; Tatarlar'ın köle satışı üzerine olduğu gibi ayrıca malların halkın önünde tartılması (kantar) üzerine koyulmuş bir vergiye karşılık geliyordu XIV. Ceneviz kaynaklarında "tolta" Pera ve Chio'da Tatarlar'dan "tolta censarie" adı altında brokar kumaş üzerinden alınmıştır¹⁷²⁵. Osmanlı Kefesi'nde "tute"ye dönüşen bu vergi hakkındaki bilgilerimizi Kırım Hanlığı döneminde Kefe'ye ait 1699 tarihli Tatar Kapısı Kanunnamesi'nden¹⁷²⁶ öğrenmekteyiz. Alışveriş sırasında kesilmekte olan bu vergi, her türlü eşyadan menkûl ve gayr-i menkûl malların satışı sırasında alınmıştır. Yücel Öztürk'e göre, "tüte" vergisini bazı ürünlerde alıcı ve satıcı birlikte ödüyor, bazı ticârî ürünlerde ise sadece alıcıdan tahsil ediliyordu¹⁷²⁷. Kanunnâme'de

¹⁷²¹Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, s:24.

¹⁷²²Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1995, s:161-162.

¹⁷²³Ugo Tucci, "La Navigazione Veneziana nel Duecento e nel Primo Trecento e la Sua Evoluzione Tecnica"- In: *Venezia e il Levante Fino al Secolo XV TI*. 1 1973, s. 821-842 .

¹⁷²⁴Gilles Veinstein a.g.m. s: 162.

¹⁷²⁵Michel Balard, *La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)*, London 1989, s:286,342 ve 413.

¹⁷²⁶Kırım Hanlığı döneminde Kefe'ye ait 1699 tarihli Tatar Kapısı Kanunnamesi'ne göre şehre giren ve çıkan ürünlerden alınan "bac" vergisi için bkz: Ömer Bıyık, *Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)*, Ötüken, İstanbul, 2014,s:198-199.

¹⁷²⁷Bu verginin Cenevizliler döneminden kalma bir vergi olduğundan ilk söz eden tetkik eseri için bkz: Gilles Veinstein "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" s: 162. Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s: 309.

"*taşradan araba veya esvâb gelse tute alına*" ifadesi geçiyor ve yine söz konusu kanunnameye göre kumaş, çuka, harir, kirpas, muhayyer, bogasi, aba, sof, keçe, çile, penbe, kahve, duhan, Anadolu sahtiyani, keman gibi ürünlerden alınan bu vergi 1698 yılında binde 25 oranında uygulanıyordu. Kefe'ye özgü bir vergi olan "tute" evlenen kişilerden de alınıyordu. Kefe'nin Efreñç Hisarı ile şehrin içinde ve taşra kısmında her türlü mülk, menzil, hankâh, dükkân, mahzen, arazi alım-satım işlemlerinde "tute" vergisi alınmaktaydı¹⁷²⁸.

Gilles Veinstein, Ceneviz döneminden kalmış olduğu düşünülen bir diğer vergi ise deniz veya kara yoluyla yapılan şarap ithalatı üzerine konulmuş olan "astazna" (?) vergisi'nin Ceneviz Kefesi'nde şarap ölçümü için alınan "stazia vini" ile aynı olduğu kanaatindedir¹⁷²⁹.

D. Tarım, Toprak, Ziraatten Alınan Vergiler

1. Kalan

Kalan (kılan) ziraatçılardan alınan bir vergidir. Doerfer, *kalan* terimine "temel vergi, toprağı işleyen çiftçilerden alınan vergi" anlamını vermiştir.¹⁷³⁰ D.İ. Tihonov, *kalan* vergisinin Uygur kökenli olduğunu kabul etmektedir. Tihonov,¹⁷³¹ Altın Orda yarlıklarında *kalan*'ı, fethedilen halklardan Han, Han ailesi ve üst düzey memurlar için alıkonan vergi ve harçlara verilen ad olarak değerlendirmiştir. Altın Orda Devleti'nde, fethedilenin ülke ahalisinden alınan ve hükümdar, şehzadeler, elçi

¹⁷²⁸Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken, İstanbul, 2014,s:200.

¹⁷²⁹Gilles Veinstein,"İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu", s:162.

¹⁷³⁰Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, III, 1503

¹⁷³¹Vasili Tikhonov, D., "Nalogi i Nalogovyje Terminy v Uigurskom Gosudarstve", **Uchjenyje Zapiski Instituta Vostokovedenija** 16, 1958, s: 61.

darugaları gibilerinin vergisi anlamında kullanılmıştır¹⁷³². Kalan vergisi Uygur ve Altın Orda sahasında sıkça geçen önemli vergi terimlerinden biridir. Mevcut belgelerden de anlaşıldığı üzere *kalan* vergisi tarım ve ziraat ile uğraşan kesimden tahsil edilen bir çeşit toprak vergisidir. Her iki sahada da "kalan"vergisinin devlete karşı olan vergi yükümlülükleri içinde ağırlıklı bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Altın Orda tarhanlık yarıklıklarında da "kalan"özellikle "yasak"vergi adı ile bir arada "yasak kalan"olarak geçmektedir¹⁷³³. Altın Orda'daki vergi muafiyet belgesi olan tarhanlık yarıklıklarında, sahibinin muaf olduğu vergiler arasında geçen "kalan"ın içeriği ve kullanım alanı bilinemediği gibi, ne şekilde ödendiği konusunda da açık bilgiler yoktur.¹⁷³⁴ Ancak bu verginin Ruslar tarafından ekilip dikilen topraklardan da alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte Rus metropolitlerine verilen yarıklıklarda "kalan vergisi" adı açıkça geçmez. Başka tarihî vesikalarda geçen bilgilerden bu verginin "kalançı" adlı memurlar tarafından toplandığı öğrenilmektedir¹⁷³⁵.

2. Kopçur

Göçebelerden alınan kopçur vergisi, Uygurlar döneminden beri bilinmektedir. Uygurlar zamanında kopçur vergisi at ile ödenmiştir. Moğol imparatorluğunun da her yerinde uygulanan bir vergidir. Karamanoğullarına ve Doğu-Anadolu'da Akkoyunlular'a ait yazılardan ve «kopçur» şimdi Erzurum ve Nahçıvan taraflarında «kanğçur'a aynı zamanda «koyun hakla» da denildiği, Osmanlı

¹⁷³²Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1934,s: 39.

¹⁷³³John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 48.

¹⁷³⁴John Mason Smith, a.g.m. , s. 52 ; Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s: 75-83.

¹⁷³⁵Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *Türkiyat Mecmuası*, C.IV, İstanbul, 1934, s: 39.

devrine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır. Kopçur bedeli hayvan sürüsünün 1/10'i olarak tespit edilmiştir. Reşidüddin'e göre Kopçur bedeli hayvan sürüsünün 1/100'i şeklinde alınmıştır¹⁷³⁶. Altın Orda Devleti'nden günümüze ulaşan tarihî kaynaklarda "kopcur" vergisi açıkça zikredilmemiştir¹⁷³⁷. Berezin Reşidüddin'in eserinde verdiği bilgileri incelemiş, Altın Orda yarlıklarında kol(u)bur yasağı adı ile geçen- ve nevi itibari ile hayvanlardan alınan bir vergi olan bu terkihi qobçur'la bir kabul etmiştir¹⁷³⁸. Ancak onun bu görüşünü kabul etmeyen araştırmacılar da vardır¹⁷³⁹. Federov Davidov'a göre Rus tebâ Han'a kopcur vergisi ödüyordu¹⁷⁴⁰. Tarihi kayıtlar, Türkiye Selçukluları Altın Orda'ya tâbi oldukları dönemde hanların Selçuklular'dan kopçur vergisini almadığını göstermektedir. Yarlıklar ve dönemin diğer kaynaklarında açıkça belirten bir ibare olmamakla birlikte araştırmacılar, Altın Orda'nın vassalı olan Ruslar'dan ise kopçur ve kalan vergisini toplamış olduğunu kabul etmektedir¹⁷⁴¹. İlhanlılar zamanında Türkistan, Semerkant ve Buhara gibi ticâret şehirleri ile Tebriz ve Sultaniye şehirleri de kopçur vergisinden muaf tutulmuştu. İlhanlılar zamanında Anadolu'da da Ankara ve Ani'de kalan ve kopçur vergileri alınmıyordu bu şehirler sadece tamga vergisi ödüyordu¹⁷⁴².

¹⁷³⁶**Camiü't-Tevarih: (metin): Selçuklular Tarihi**, Ebül-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedani, 718/1318; yayınlayan Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960, s: 36.

¹⁷³⁷ Kopcur vergisi ve çeşitli devletlerdeki uygulaması konusunda daha kapsamlı bir araştırma için bkz: John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 80-83; Ayşe Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 86-91.

¹⁷³⁸Berezin, N. **Vnutrennee Ustrojstvo Zolotoj Ordy**, St. Petersburg, 1850, s: 19.

¹⁷³⁹Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 41.

¹⁷⁴⁰G. A. Fedorov-Davidov, **Obşestvennyy Stroy Zolotoy Ordy**, İzdatelystvo Moskovskojo Universiteta, Moskova 1973, s:39.

¹⁷⁴¹ G. A. Fedorov-Davidov, a.g.e. s: 40-41.

¹⁷⁴²V. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, 1, 1931, s. 150-153; İlhan Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", s: 54.

3. Sabanlık Vergisi

Sabanlık vergisi, Rus nüfusun bulunduğu topraklarda zaman içinde haraç vergisine dönüşmüş "poplujnoye" (поплучное) adı ile anılmıştır. Bu vergiden Mengi Timur Han Yarlığı'nda, kiliseye tanınan imtiyazlar anlatılırken söz edilmektedir. Saban vergisinin miktarı net olarak bilinemesi de Vernadskiy saban ölçü biriminin, "iki at ve bir yan at" karşılığına denk geldiğini iki işçinin yardımıyla üç atın üstünde çift süren adamın da bir saban sayıldığını belirtir¹⁷⁴³.

4. Tütün Vergisi

Türk vergi geleneğinin en köklü vergilerinden biri olan tütün vergisi bir çeşit hane veya mesken başına alınan vergidir. Özellikle Altın Orda ve Osmanlı sahasında aynı terim ve içerikte kullanılmıştır. Uygur belgelerinde de "tütün"ün bir çeşit hane vergisi olarak her evden alınan ve yaygın kullanılan bir vergi olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁴⁴. Tihonov, tütün vergisinin ev başına toplanan bir vergi olduğunu ve bu verginin Uygur devletinin Kıtaylar'a tâbi olduğu devirlerde kullanıldığını ifade etmiştir. Konargöçer Türkler ve Mogollar arasında bu vergi kişi başına alınırken, yerleşik hayattaki Çinliler ve Karahıtaylardan tütünvergisinin ev başına alındığı görülmüştür¹⁷⁴⁵.

¹⁷⁴³George Vernadskiy, **Moğollar ve Ruslar**, s: 236.

¹⁷⁴⁴Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları", s: 42.

¹⁷⁴⁵Dai Matsui, "Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan: An Overview", Hirosaki University Repository for Academic Resources, **Transactions of the International Conference of Eastern Studies**. 50, 2005, s. 73; Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 112-120

5. Salıĝ

Altın Orda yarlıklarında sıklıkla geçen bu vergi topraktan alınan bir vergidir. Özyetgin "salıĝ" vergisini Uygur ve Altın Orda sahâlarında tespit etmiştir¹⁷⁴⁶. Hunlar'a mağlup olan Tung-hu'lar da "salıĝ" vergilerini öküz ile at ve koyun derisi ile ödüyorlardı¹⁷⁴⁷. Mevcut belgelere dayanarak *salıĝ*'ın toprak rejimine ait genel vergi olarak kullanıldığı söylenebilir. Uygur sahasında toprak sahiplerine karşı birtakım yükümlülüklerin ve hizmetlerin *salıĝ* terimi ile karşılandığı görülmüştür. Altın Orda'da ise *salıĝ*'ın toprak vergisi olarak kullanımı yanında, yarlıklarda geçen *salıĝ müsemma* terimi ile, *salıĝ*'ın Altın Orda'da belirli zamanlarda toplanan veya istenen bir vergi yükü olduğunu göstermektedir¹⁷⁴⁸. Özellikle Osmanlı sahasında *salıĝ* ile kökdes *salgun*'un olaĝanüstü durumlarda halktan istenen hizmet, mal ve para verme yükümlülüğü olan "avarızat" karşılığındaki kullanımı, Altın Orda'daki *salıĝ* vergisinin içeriğini teyit etmektedir.¹⁷⁴⁹ Uygur vergi sistemi üzerine çalışmış Tihonov, *salık*'ı sadece devlet vergisi karşılığında deĝil, hem çalışarak hem de ayniyatla verilen, toprak sahipleri için ödenen, yerine getirilen yükümlülükler olarak deĝerlendirmiştir.¹⁷⁵⁰ Uygur dönemine ait bir hukuk vesikasında üzüm baĝından alınan her çeşit vergiyi ifade etmek için kullanıldığı görülür¹⁷⁵¹. Salıĝ vergisi Anadolu'da "salma" adı ile toplanmıştır.

¹⁷⁴⁶Dai Matsui, "Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan: An Overview", Hirosaki University Repository for Academic Resources, **Transactions of the International Conference of Eastern Studies**. 50, 2005, s. 77; Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:94.

¹⁷⁴⁷Gumilev, **Hunlar**, s: 80.

¹⁷⁴⁸H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s:356.

¹⁷⁴⁹Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s: 93-101

¹⁷⁵⁰Vasili Tikhonov, D., "Nalogi i Nalogovyje Terminy v Uigurskom Gosudarstve", **Uchjenyje Zapiski Instituta Vostokovedenija** 16 (1958), s: 64.

¹⁷⁵¹Ahmet Caferoĝlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 41.

6. Kabala

Altın Orda sahasında karşımıza çıkan kapsamı ve içeriği en tartışmalı iktisadî terimlerden biri "kabala"dır. Altın Orda sahasında varlığı tartışmalı olan vergilerden "kabala" Kutluk Timur Yarığında geçmektedir. Kalaba kelimesini Osmanlı dönemindeki anlam ve kullanım alanı açısından değerlendiren Ferit Develioğlu'na göre kâbale "kadı'nın verdiği hüccet, Yahudiler'in kendi cemaatleri için verdikleri vergi, toptan-götürü yapılan iş veya satış"tır¹⁷⁵². Abdullahoğlu Hasan'nın konuya getirdiği açıklama ise şöyledir: Aslı Arapça olan kelime Rusça'ya da girmiş; Kırım Hanları'na ait yarlıklarda sıklıkla karşımıza çıkmış; yarlıklara göre "kabale-name" alım-satım işlemlerinde tanzim olunan senet manasına geliyordu ve bu verginin senet karşılığında alındığı anlaşılmaktadır¹⁷⁵³.

"Kabala"nın kökenine dair daha kapsamlı ve kanaatimizce daha iknâ edici açıklama ise sistemin köklerinin Batı'da değil Doğu coğrafyasında, vergilerin ihale sistemi ile toplanması usûlüne verilen ad olmasıdır. Çizakça'nın da belirttiği gibi vergilerin ihâle yöntemi ile toplanması, İslamiyet'in en erken safhalarından yakın zamanlara kadar tüm islam coğrafyasında oldukça yaygın bir uygulamaydı. İhale sistemi ile vergi toplanması Ortaçağ'da Mısır'da "daman" ve "kabala" adları ile biliniyordu. Adını vergi toplayıcısı "damin"den alan bu sistem daha sonra ülkenin tamamına yayılan ve köy seviyesine kadar inen "kabala"ya dönüştü öyle ki Fatimiler zamanında artık daman ve kabala farkı kalmadı¹⁷⁵⁴.

Moğollar'da ve Hintliler'de "icâre", Osmanlılar'da iltizam denilen sistemin özellikleri bazı bakımlardan farklılıklar gösterse de temel mantığı vergi toplama

¹⁷⁵²Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgât**, s.571.

¹⁷⁵³Abdullahoğlu Hasan, "Temir Kutluk Yarığı", İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul, 1935, s:216.

¹⁷⁵⁴Murat Çizakça, **İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Çev. Şehnaz Layıkel, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1999, s:120-121.

hakkını girişimcilere kiralamaktı. Ortaçağ Mısırı'nda "kabala" sistemi bölgesel tarım vergisi ile başlayıp ardından ekonominin tüm vergi kaynaklarına yayıldı. Kabala sisteminde mukataa adı verilen vergi kaynaklarından vergi toplama yetkisi, bir müzayede sonucu devlete en yüksek teklifi veren girişimciye veriliyordu. İhaleyi kazanan girişimci müzayedede taahhüt ettiği miktarı devlete vermekle yükümlüydü, bu parayı devlete ödeyeceği konusunda bir güvence veriyordu. Hasılatın kalan kısmı ise girişimcinin kârı idi¹⁷⁵⁵ Kabala, Kırım'da 1523 yılında verilen Sahib Giray Hanın "Tarhanlık yarlığı"nda "yer kabalası" şeklinde geçmektedir¹⁷⁵⁶. Özyetgin'e göre "Şer'i kabale" iltizam sistemi ile bağlantılıdır ve İlhanlı Devleti'nde köylülün bağlı bulunduğu belli bir toprak parçasını gösteren belgedir¹⁷⁵⁷. Mustafa Akdağ ve Melek Özyetgin'e göre, Altın Orda sahasında karşımıza çıkan "şer'i kabale" ve "yer hablesi" denilen toprak tapusu ile birlikte düşünüldüğünde Osmanlı Devleti vergi sistemi içindeki "harac-ı muvazzaf" içinde geçen ve topraktan alınan vergiler arasında bulunan "resm-i tapu" ile ortak nitelikler göstermektedir¹⁷⁵⁸. Şöyle ki Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaya göre raiyyet çiftlikleri toptan alınan bir kira bedeli gibi "tapu harcı" karşılığında sürekli olmak kaydıyla bir çiftçi ailenin reisi üzerine kaydedilir ve bu aile söz konusu çiftliği ekip biçme hakkı karşılığında toprağın çift vergisini ve elde ettiği ürünün "öşür" ünü toprak sahibine verirdi.

Osmanlı döneminde Kefe'de geçerli vergiler arasında bulunan ve Altın Orda Devleti zamanında Cenevizler'den miras alındığı düşünülen "kabala", Gilles Veinstein, Mihnea Berindei'ye göre, kumaşlardan ve havyardan alınmış ek bir

¹⁷⁵⁵Murat Çizakça, **İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, s:122.

¹⁷⁵⁶John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", s. 80.

¹⁷⁵⁷Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:126.

¹⁷⁵⁸Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)**, C. II, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s:88 ve Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:126.

vergidir¹⁷⁵⁹. Ceneviz menşeli olduğu iddia edilen "kabala" farklı tipteki pamukluların boyanması, ipek ve pamuklu ithalatı üzerine Kefe'de tarh edilen bir vergidir¹⁷⁶⁰. Kelimenin Osmanlı Kefesi'nde hem isim hem de kapsam bakımından ciddi anlamda değişim göstererek "*ithal çuha ve ham harîr, Kefe kemhâsı ile her cins bogasi'nin mühürlenmesinden satışına kadar bütün vergi türlerini ele alan*"¹⁷⁶¹ yani yalnızca kumaş için ve "kabale" adı altında devam ettiği anlaşılmaktadır.

7. Terraticum

Venedikliler, Tana'da Ceneviz arazilerinin aşağısında Altın Orda Han'ı Özbek'e bağlı arazi üzerinde ticârî kuruluşlar ve elçilik oluşturdular. Yapılan anlaşmaya göre hastane, kilise ve evler de verilmiştir¹⁷⁶². Kasım 1333 tarihinde Moğol kurultayından sonra Nicolo Giustiniani önderliğinde Tana Konsolosluğu resmen kurulsada Tana'da Venedik varlığının daha fazla ağırlık kazandığı yıl 1374 olmuştur. Bu tarihte koloni içinde konsolos ve aristokratlar mevcuttur ve tüccarlar ve gemiler için boş arazi elde edebilmek için uğraşmaktadırlar. Latince terimler olan "Terrage" ve toprak kiralama sistemi Avrupa'nın bazı bölgelerinde uzun bir geleneğe sahiptir çünkü "Terragiurn" ve "terraticurn", "carragi"um için, tarihçiler

¹⁷⁵⁹Gilles Veinstein, Mihnea Berindei, "La Présence Ottomane au Sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la Première Moitié du XVI. Siècle" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, s: 437.

¹⁷⁶⁰Gilles Veinstein, "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, Türk Dünyası Araştırmaları, Nisan 1995, s: 162. Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, Ankara 2000, s:162.

¹⁷⁶¹Yücel Öztürk'e göre, Osmanlı döneminde "kabale"nin kumaş dışında kullanımına tek istisna Taman İskele Kanunnâmesi'nde Kerş'den gelen ve satılmak üzere kesilen öküzden 4 akçe "kabâle hakkı" olarak ihtisaba kesildiğini belirten kayıttır. Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, s:311.

¹⁷⁶²Özbek Han Yarılığı 1333 Ağustos ayı 7. günü, Kuban kıyısında verilen yarılıkta geçen Latince ifade:"Major populi Venetorum et comune, cupientes ut eorum mercatores venientes in Tanam habitarent et domos edificarent, ad faciendum mercaciones suas, si.de gratia daretur eis terra, mercatores advenientes ut commercium impériale juste persolvant, mandaverunt postulantes, quorum petitionem exaudivimus, et eis in Tanam, retro hospitalis ecclesiam, versus ad litus Tenis fluvii, locum lutosum, ut habitantes domos edificent; applicantes que naves suas in Tanam, in quibuscumque civitatibus contingat eos facere mercaciones suas, très de centum, commercium impériale juste debeatur dare. Si non facietur, mercacionis non petatis commercium." ASG,Patti. vol. III, fol. 225.

Latin Doğu'da da bulunan toprak kira ödeme türüne güzel bir karşılık olduğunu düşünmektedir¹⁷⁶³. Latin köylüleri emek gereksinimleri yerine "terraticum" veya "terragium", genellikle bitkilerinin tarımsal ürünlerinin ve meyve ağaçları üzerinde üçte biri oranında ödenen bir vergi olarak da bilinen yıllık haraç öderdi¹⁷⁶⁴. Venedikliler'in Altın Orda sınırlarında işgal ettikleri topraklar için Han'a ödenen "terraticum" "*libellum sive terraticum*" yani arazi vergisini ödemeye bu tarihlerde de devam ettiklerine dair hiçbir kanıt yoktur. Ancak 22 Şubat 1396 tarihinde Timur saldırıları nedeniyle zarar görmüş olan Venedik Don kıyısında Venedik yerleşimini tahkim etmek için Bancode Ripa'yı Han ile görüşmesi için görevlendirdiğine göre muhtemelen Venedikliler bu tarihlerde hâlen arazi vergisi ödemekteydiler. Timur'un Tana'yı ekonomik açıdan ciddi biçimde sarstığı bu tarihlerde yalnız kentlerdeki ticarî ilişkiler değil geniş kırsal arazilerdeki yol sistemi de önemi oranda yıkıma sahne olmuştu. Venedikli tüccarların "terraticum" denilen arazi kiralama vergisini ödemek zorunda kalmaları Don ağzında yürütülen ticarete ve karşılıklı sözleşmelerle düzenlenen Venedik-Tatar ilişkileri üzerinde olumsuz etkileri oldu.¹⁷⁶⁵ Tana'da St. Mark Cumhuriyeti vatandaşlarının yıllık "terraticum" ödeme miktarı az kârla yürütülen ticaretin getirisinin çok ötesinde bir bedel olan 6000 Besant'tı. Bu arazi vergisini ödemedikleri takdirde Tatarlar tarafından soyulma ve mülklerine el koyulması riskini göz ardı edemeyen Venedikli tüccarlar Tana Konsolosu'nun bu konuda bir şeyler yapması için çabalıyordu. Tana Konsolosu, 20 Kasım 1408 Senato Kararı ile vergi işlerini çözmek için Altın Orda Hanları'na

¹⁷⁶³Paul L. Sidelko "The Acquisition of the Landed Estates of the Hospitallers in the Latin East, 1099-1291", A Thesis Submitted in Doctor of Philosophy Graduate Department of History University of Toronto, 1998, s:243-244.

¹⁷⁶⁴Adrian J. Boas, **Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East, London 1999, s: 61**

¹⁷⁶⁵Sergey Karpov, "Sledstvennoye Delo Konsula Venetsianskoy Tany Danileya Loredana (1412)", s: 124-125.

gönderilmek üzere bir büyükelçi tayin edilmesini sağladı. Konsolosun ve elçilik heyetinin diplomatik çabalarına ilaveten baron Edigey ile "mañçaria" denilen 1000 Bezant tutarındaki bir rüşvet pazarlıkları da yapılmaya başlandı. Edigey'den istenen vergi toplayıcılarının taleplerini geri çevirmektir ancak vergi miktarının azaltılmasına rağmen rüşvet parası da eklenince bu maliyet, "terraticum" oranına eşit hatta onu bile aşan bir bedel ödemek demektir. Senato nisan ayında Edigey'le anlaşarak yıllık "terraticum" oranını 1000-2000 arasında bir oranda sabitlemeye çalışmıştır. Ancak yoksul köylüler için yine de zorlayıcı olduğundan vergiyi araziden elde edilen gelirin % 5'i oranında tutmasını sağladı. 1408'de Venedik vice-Konsülü Hacitarhan (Astarhan)'dan gelen tüccar Patrici Giovanni Moro'dan 12000 Bezant gibi önemli oranda bir borç almıştır. 23 Mayıs 1409 tarihinde, 800 ducat gibi selefine göre nisbeten yüksek bir maaşla iki yıl süreliğine atanan Tana Konsolosu'nun ticaret ile iştiğal etmesi yasaklanmıştır¹⁷⁶⁶.

E. Diğer Vergiler

1. Av Vergisi

Han ava çıktığı zamanlarda Altın Orda ahâlisi ve tebâsı konumundaki halk hana refakat etmek, onun bütün ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. süreklilik için çok sayıda insanın görevlendirildiği bilinmektedir. Böyle bir yükümlülüğün hem Rusça hem de Latince-İtalyanca yarlıklarda bahsedilmektedir. Rus metropolitlerine verilen yarlıklarda av vergisinden Rusça karşılığı olan "Lovitva Hanskaya" adı ile söz edilmekte ve ava çıkanların ihtiyaçlarını temin etme mükellefiyetinden din

¹⁷⁶⁶Sergey Karpov, "Sledstvennoye Delo Konsula Venetsianskoy Tany Danileya Loredana (1412)", s: 124-125.

adamlarının muaf olduğu yazılmaktadır¹⁷⁶⁷. Av vergisi ya da yükümlülüğünü Rusya Altın Orda malî geleneğinden miras devralmış ve iktisadî güç dengeleri Moskova yönünde değişince kendisi de uygulamıştır. Derviş Ali Moskova'ya yıllık haraç olarak 1000 ruble (ya da her biri 3 kopeyk değerinde 40 000 altın, yani 1200 ruble) ve her yıl 3000 balık vermek zorundaydı. Bu anlaşma ile Rus balıkçılar İdil boyunca Hazar kıyılarına kadar herhangi bir vergi ödemededen avlanma imtiyazını da elde ettiler¹⁷⁶⁸.

2. Gümrük Vergileri

Gümrük vergisi, dış ticâret yapan iki veya daha fazla ülke arasında malların ve hizmetlerin ülkeye girişlerinde o ülke ekonomisinin aldığı vergidir. Gümrük vergisi aynı zamanda ülkelerarası mal ithâlât ve ihracatını kısıtlamak veya yasaklamak üzere devletler tarafından konulmuş olan vergilerdir. Gümrük vergileri devletlerin ekonomiye etkin bir şekilde müdahale yollarından birisidir. Altın Orda döneminde gümrük bölgeleri hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz ancak Osmanlı hakimiyetinde Kefe gümrük bölgesi Karadeniz bölgesindeki dört büyük gümrük bölgesinden biriydi¹⁷⁶⁹.

II. İKTİSADÎ YÜKÜMLÜLÜKLER

Yükümlülükler vergilendirmeye bir alternatif olarak dikkati çekmektedir.

Günümüzde para ile yapılan pek çok işin Ortaçağ'da kendilerinden vergi alınmaması

¹⁷⁶⁷Rusça yarlıklar daha önce İlyas Kamalov tarafından, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi** isimli eserde yayınlanmıştır. Biz de tez çalışmamız sırasında yarlık metinlerinin Rusça orjinalleri ve Kamalov tarafından yapılan çevirilerden yararlandık.

¹⁷⁶⁸İlyas Zaitsev, “Astrahan Hanlığı”, VIII, Çev. Zharmukhamed, **Türkler Ansiklopedisi**, C: VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 s: 792.

¹⁷⁶⁹Osmanlı hakimiyetinde Kefe İskelesi ile birlikte Azak, Kerç, Tana ve Koba limanlarında altı iskele ve gümrük bölgesi vardı. Kefe gümrük vergileri iskele gümrüğü ve kara gümrüğü olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s: 246; Yücel Öztürk, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600**, s: 289.

karşılığında doğrudan insanlara yaptırılması, bir çeşit "hizmet alımı" yöntemidir. İktisadî yükümlülüklerin ilk örneklerinden biri Uygur Çin ticârî ilişkilerinde görülür. Hun Devleti'nin hükümdarı olan Mo.-tun, (M.Ö. 201-199) savaşılarından sonra Çin Hanedanlığı'nın ordusunu mağlup edince her sene belli miktarlarda olmak üzere kendilerine ipek ve yiyecek verme şartıyla onları vergiye bağlamıştır¹⁷⁷⁰.

Moğollarda hizmet yükümlülüğüne çeşitli örnekler vermek mümkündür. Değişik sahalardan ustaları ve zanaatkârları toplayıp yeteneklerine göre hizmet yükümlülüğü veren Moğol veziri Çinkay'ın, batıdan getirilen 300'ü aşkın aileye altın işlemeli kumaş dokuma işini ve Çin'den getirilen 300 aileye yünden elbise dikme görevi verdiği tarih kayıtlarına geçmiştir¹⁷⁷¹.

Yam ve Ulag Altın Orda Devleti'nde temel iktisadî yükümlülükler arasında yer almaktadır. Türk-Moğol İmparatorluğunda hızlı ve sistemli haberleşmenin temeli olan ve köklerini Eski Türk ulak sisteminden alan "ulag", Altın Orda'da da bir tür hizmet yükümlülüğü olarak geçer. Cüveynî'ye göre;

ülke büyüdükçe haberleşme, ulaşım zorlukları ortaya çıkmıştı. Bunun için ülkenin belli yerlerine menziller kuruldu ve buralara yeterli sayıda menzil atları konuldu. Her menzilin görevi tespit edilip bunların insan, hayvan, yiyecek, içecek ve araç-gereç bakımından ihtiyaçları karşılandı. Yönetimleri o bölgede bulunan tümen komutanlarına verildi. Bu konak yerleri sayesinde elçiler, tacirler ve yolcular rahat ettiler. Buralarda bulunan eşyanın çalınıp kaybolmaması için ağır cezaî hükümler koydular. Menzilhanelerin demirbaşları senede bir defa sayılır, eksik varsa o bölgede oturan halktan alınır ve yerine konurdu. Bu yasanın temel hükümlerindendi¹⁷⁷².

¹⁷⁷⁰Hisaji Tokuda, **Uygun Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. yüzyıllarda)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010, s: 42.

¹⁷⁷¹Ankhabayar Danuu, **İlhanlı Devleti'nde Vezaret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s: 36.

¹⁷⁷²**Tarih-i Cihan Güşa**, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveynî; çev. Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı, C: I, Ankara, 1988, s:101.

Altın Orda'da *ulag* teşkilâtında posta yapan, haber ulaştırın kişinin, durduğu her yerde Hanın emriyle, istediği kişinin evinden, hayvanından, erzakından istediği gibi yararlanma ve alma hakkı vardı. Aynı şekilde Uygur sahasında da kişilerin devlete karşı olan yükümlülüklerinde ulak yükümlülüğünden de söz edilmektedir. Uygur belgelerinde Altın Orda'dan daha ayrıntılı olarak bu yükümlülüğün karşısında kişilerin yaptıkları veya verdikleri malların, hizmetlerin ayrıntılı bilgileri de bulunmaktadır¹⁷⁷³. Altın Orda yarlıklarında vergilerin ödeme şekliyle ilgili kapsamlı bilgilere yer verilmese de Uygur sivil belgelerinde söz konusu vergilerin aynî ve nakdî ödenme şekilleri hakkında daha detaylı bilgiler yer alır.

Altın Orda'nın yerli ahâlisinden toplanan iktisadî yükümlülük niteliğindeki vergi aynı zamanda "dar", "koltka" olarak da adlandırılmıştır. Kaynağımız Hüsrev u Şirin Mesnevisi bize Türkçe'nin en köklü kelimelerinden biri olan "kulus, kolka, koltga"nın anlamının "istemek" olduğunu bildirir¹⁷⁷⁴. Bu iktisadî yükümlülüğün adı bir Uygur sivil belgesinde sadece kulus, Altın Orda sahasında ise üç tarhanlık yarlığında 1453 tarihli Hacı Girey Han tarhanlık yarlığı, 1467 tarihli Mengli Girey Han Tarhanlık yarlığı, 1523 Sahip Girey Han Tarhanlık Yarlığı'nda¹⁷⁷⁵ kulus kolka-kulus koltka şeklinde geçmektedir. Koltka vergisinden Hanların Rus metropolitlerine verdiği yarlıklarda da bahsedilmektedir. Örneğın Muhammed Bülek Han'ın Metropolit Mihail'e verdiği 28 Şubat 1379 tarihli yarlıkda bu terime rastlamak mümkündür¹⁷⁷⁶. Konuyla ilgili bilgi olmamakla birlikte, "dar"ın Altın Orda Hanlarının Rus topraklarında buldukları esnada onlara takdim edilen hediye

¹⁷⁷³Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s: 138-141.

¹⁷⁷⁴**Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin**-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşı, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s:334.

¹⁷⁷⁵A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi*, Ankara 1996, s:112-115, 115-116, 130-132.

¹⁷⁷⁶“Yarlık Atülyaka Tsarya Mihailu Mitropolitu Kiyevskomu i Vseya Russiyi”, **PSRL**, III, **Voskresenskaya Letopisy**, s. 539-540.

olduğu düşünölmektedir¹⁷⁷⁷. Bu istisnâi hediye, onu ödemek zorunda kalanların üzerinde epeyce ağır bir yük olmuştur; özellikle de hanlar arasındaki mücadelede kimin galip geleceğı belli olmadığında her iki adaya da hediyeler gönderilmekteydi ve oldukça malîyetli bir hâl alabiliyordu. Örneğın 1424 yılında Kefe için imparator defalarca “*Magnus de Lordo*” olarak adlandırılan elçiler gönderilmiştir. Koloninin idaresi aybaşında da hediye hakkında bilgi vermektedir. Hemen hemen aynı zamanda, ancak bir hafta arayla, Kefe de ikinci bir haberci, bir mesaj gönderir, Han seçimi için Uluğ Muhammed ve Devlet Berdi arasındaki kavga nedeniyle acil bir karar verilemeyeceğı için bir şekilde burada yaptığı hizmetler için olağan hediyeler ve değerli maddeler getirildi¹⁷⁷⁸. Bu hediye vergisine bir başka örnek 1375 yılı Ocak ayında Kefe kolonisinin çeşitli giderleri sayılırken Mamay'a bayram hediyesi olarak üç giysi kumaş vermektan söz eden kaydında yer almaktadır¹⁷⁷⁹. Kayıtta kaç asper tutacağı belirtilmemiştir ancak kaynağımız "her zaman olduğı gibi" dediğine göre bu zorunlu hediye işi oldukça düzenliydi.

Temir Kutluk Yarlığında Altın Orda sahasında alınan vergi adları arasında “*kısmetin salğın-lar*” ibaresi geçmektedir. Yine söz konusu yarlığa göre, "anbâr mâlı, indir hakkı, tabanlığ, kısmet, kubur yasağı kalan müsemmâ salık borç harâç almasunlar." kararı verilmiştir.¹⁷⁸⁰Bir vergiden çok yükümlölük olarak görölebilecek ve istisnâi durumlarda alınan "kısmet" devletin belli zamanlarda masrafları

¹⁷⁷⁷John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", s. 56. İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s:169.

¹⁷⁷⁸Exenium factum Botalbi Tartaro misso Caffam parte domini Odolat Berdi imperatoris tartarorum nuper ellecti etc. debet nobis pro Iohanne de Raynaldo pro pecia una camocatis viridis asp. CCCXXX et pro tella piche viii pro camixia una asp. LX in summa de CXXXVIII asp. CCCIII. Expense diverse etc. debent nobis [...] Item die XII iunii [1424] pro quodam Tartaro vento Caffam qui nunciavit domino consuli de fuga Odolat Berdi et de adventu exercitus Macomet cam imperatoris et dictus pro capsia de CCCXXXVIII asp. XII

¹⁷⁷⁹Latince Kaynakta geçen ifade: "pro panno, piche xg, pro tribus vestibus datis nunciis domini Mamay, quando factumfuit convivium..., asp."

¹⁷⁸⁰A.Melek Özyetgin,**Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi**, s: 107.

karşlamak üzere aldığı ücretin adıdır. Uygurlar döneminden beri varlığı bilinen kısımet masrafları İlhanlı Devleti'nde de alınmıştır¹⁷⁸¹. Resm-i Kısımet Osmanlı dönemi malî kayıtlarında da geçmektedir. Kısımet terimi Moğol dönemi Fars kaynaklarında "nüfus, iskân arasındaki vergilerin bölünmesi, dağılımı" anlamında yer almaktadır.¹⁷⁸² Toktamış yarlığında tümen salığının ibaresinde de kısımet geçmektedir.

Altın Orda Hanları zorunlu hallerde ve ordunun düzenlenmesinde halktan istediği askerlik hizmeti yarlıkta "çöriğ" olarak geçmektedir. Kelime itibariyle asker anlamını karşılayan "çeyri" Codex Cumanicus'da da yer almaktadır.¹⁷⁸³ Altın Orda Devleti'nde, ordu masraflarının karşılanması amacıyla bazı durumlarda (kadınlardan da) "nimar" veya "nemer" adları ile bilinen özel vergilerin alındığı da olmuştur¹⁷⁸⁴. Bu vergilere benzetilebilecek bir askerî yükümlülük İlhanlı Devleti'nde de vardır¹⁷⁸⁵.

Altın Orda'ya ait 7 yarlıkta geçen "konak tüşün-tüşül" devlet görevlilerine ve elçilere seyahatleri sırasında kalacak yer temini gibi masrafların karşılanması için halktan istenen ve halkın yapmakla yükümlü olduğu hizmetlerdendir. "Süsün-şüsün" yarlıklarda her zaman birarada geçen ve yine devletin görevlileri, elçileri ve ulakları için erzak ve hayvan yemi sağlama olarak tarif edilen bir iktisadî yükümlülüğünün

¹⁷⁸¹Kısımet resminin Uygur sahasında kullanımı için Dai Matsui, "Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan: An Overview", Hirosaki University Repository for Academic Resources, **Transactions of the International Conference of Eastern Studies**. 50, 2005, s.77. Resm-i Kısımet adıyla bilinen bu vergiden bahseden kaynak ve araştırmalar için bkz: Barkan, "Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi", **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I**, İstanbul Üniv. Yay. 1943, s 4; İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", İstanbul Üniv., **İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, s: 51-67 1954: 52.

¹⁷⁸²Herbert F. Snurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, vol. 19, Issue 3/4, December 1956, s:356.

¹⁷⁸³Codex Cumanicus, s:456.

¹⁷⁸⁴Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 52.

¹⁷⁸⁵İlhanlılar döneminde Anadolu'dan ayrıca darugalık/şihneği, sabun parası, kuçe parası gibi mahalli vergiler ile şehir imarı için alınan tabkur vergiler toplanmıştır.

adıdır¹⁷⁸⁶. Codex Cumanicus'a göre "susun" kısrak veya ineğin mayalanmış sütünden damıtılmış bir tür hafif içkiye verilen addır¹⁷⁸⁷.

Altın Orda sahasında, uzun süre dayanıklı bir gıda ürünü olan kurut da yarlıklarda vergi ve iş yükümlülüklerinin arasında sayılmaktadır. Kurut sağlama yükümlülüğü olarak değerlendirilebilecek bu hizmet muhtemelen aynî olarak ödenmiştir¹⁷⁸⁸. Kurut ile benzer nitelikteki bir diğer ziraî ürün "pulkuz hakkı" Hacı Girey Han Tarhanlık Yarlığı'nda geçmektedir. Malov, bu kelimenin "bulgur" olabileceği üzerine fikir beyan etmişse de Özyetgin, anlam ve yazım bakımından başka örneği de olmayan bu "puldüz hakkı" meselesine ihtiyatlı yaklaşmaktadır¹⁷⁸⁹.

Altın Orda halkı özellikle devletin elçisi, askerî ve ulakçısı için yiyecek, içecek, erzak, binek hayvanı ve konaklama yeri temin etmekle yükümlüydü. Bu yükümlülüklerden muafiyetin tek istisnası tarhanlık yarlığı almaktı. Altın Orda Hanları, ülke adına posta, haber taşıyan ulaklara konaklama, erzak ve hayvan yemi, gerekli hallerde ulak atı, binek atı temin etme zorunluğunu da getirmiş ve bu yükümlülüğe de "ulag ilmek" adını vermiştir¹⁷⁹⁰.

Süsün, Altın Orda, Kırım ve Kazan tarhanlık yarlıklarında geçmektedir. Meşhur Türkolog İstvan Vasary "Susun and üsün in the Middle Turkic Texts" isimli makalesinde "süsün"ü çeşitli Türk dillerinde incelemiş; tarhanlık yarlıklarında ve Moğol metinlerinde geçtiği şekli ile yam istasyonlarında ulaklara "içki, meyve suyu, yiyecek (özellikle de et), resmî görevlilere yiyecek içecek sağlama" anlamlarına

¹⁷⁸⁶İstvan Vasary, "Susun and üsün in the Middle Turkic Texts", Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae XXXI, Budapeşte 1977, s.51-59 ; Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:28.

¹⁷⁸⁷**Codex Cumanicus**, s:823.

¹⁷⁸⁸Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 41.

¹⁷⁸⁹Melek Özyetgin, **Eski Türk Vergi Terimleri**, s:151.

¹⁷⁹⁰Melek Özyetgin, a.g.e. s: 140. ve **Manghol-un Niuça Tobça'an**, s: 204.

karşılık geldiği sonucuna varmıştır¹⁷⁹¹. Özyetgin de "süsün"ü, Türk Devletlerinde, ulaklara ve seyahat eden devlet görevlilerine ve hayvanlarına erzak temini ile ilgili yükümlülük olarak tanımlamaktadır¹⁷⁹². Altın Orda Devleti döneminde bu verginin miktarı hakkında fazla bilgiye sahip olmasak da Muhammed Bülek Han'ın Metropolit Mihail'e verdiği yarlıkda Rusça karşılığı olan "korm" kelimesi "pitye" (su içirme) vergisi¹⁷⁹³ ve yükümlülüğü ile birlikte geçmekte ve bu verginin handan iktisadî muafiyet alma lüksü olmayan Ruslar'dan toplandığını göstermektedir. Korm kelimesinin anlamı ve kapsamı net olarak anlaşılabilmiş değildir. Altay Tayfun Özcan, yarlıkta belirtildiği üzere, elçilerin de korm almasından hareketle ve yine Sreznevskiy'nin sözlüğünde bu vergiyi "soy vergisi" olarak tanımlamasına dayanarak bu verginin kişilere bahşedilmiş bir vergi olduğu, sülale üzerine konmuş vergiden çok sülalelerin topladığı, kişilere tahsis edilmiş vergiler olduğunu kanaatine varmıştır.¹⁷⁹⁴

Latinler için de Kırım hâkimi İlyas Bey'e Kefe'de öğle yemeği için yapılan masraflardan bizleri haberdar eden Massaria di Caffa kayıtlarında tavuk, şarap, pirinç, ekmek...gibi yiyecekler için 1380 yılı kasım ayında asper masraf çıktığını ve ödemenin Petro de Valentia'ya yapıldığını öğreniyoruz¹⁷⁹⁵. Bu kayıt Altın Orda Devleti'nin yerel idarecilere yiyecek içecek sağla(t)ma yükümlülüğüne Latinler cephesinden bir örnek olabileceği gibi, anlaşma öncesinde İlyas beyi kendi koşullarına ikna edebilmek için düşünülmüş bir nevi rüşvet de olabilir.

¹⁷⁹¹İstvan Vasary, "Susun and üsün in the Middle Turkic Texts", *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae*, XXXI, Budapeşte 1977, s.51-59.

¹⁷⁹²Melek Özyetgin, *Eski Türk Vergi Terimleri*, s: 140.

¹⁷⁹³John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", s. 56. George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, 2. Baskı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 427.

¹⁷⁹⁴Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri 1223-1341*, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010. s: 311, dipnot. 335.

¹⁷⁹⁵Massaria di Caffa Latince kaydı: "Item, die xxvij* Novembris, pro Petro de Valentia, et sunt quos expendidit in prandio facto dicto domino Elias-bey, videlicet vino, gallinis, carnibus, pane, lignis, rizo et aliis..., asp. i"*cxxxinj".

Altın Orda Devleti döneminde alınan daimi vergilerden başka yarlıklarda ayrıca (Rusça ismiyle poçetsye) (ihtiram, hürmet), hizmet (Rusça slujba), İş (Rusça karşılığı rabota), karaul (nöbet), bekçilik (Rusça deyim ile storoj) gibi vergi ve yükümlülüklerin de adı geçmektedir¹⁷⁹⁶. Büyük ihtimalle bu vergiler sürekli olmayıp, Han veya diğer yetkililerin seyahat ettikleri dönemde o bölgelerden istenilen vergi ve yükümlülüklerdir.

Moğollar Novgorod'da 1259 yılında "tuska" denilen bir vergi toplamışlardı. Bu alışıldan çok ağır bir vergi olmalıydı çünkü insanlar acı içinde şikayet etmişlerdi. Vakanüvis, "*Lanet Tatarlar tuskayı toplayıp taşra halkına sert davranınca Novgorod'da büyük bir kargaşa çıktı*" kaydını düşmüştür¹⁷⁹⁷. "Tuska" kelime anlamı "ziyaret eden hükümdarlara veya elçilere sunulan yemek" olduğu söylenen "tuzcu" kelimesine benzetilmiştir. "Tuska", bir başka ihtimal ile Uygurca "hisse" veya "kazanç" anlamındaki "tüşük" denen vergi adından gelmiş olabilir. İstisnaî durumlarda alındığı anlaşılan "tuska" vergisi, Moğollar tarafından Novgorod'da bir isyan olduktan sonra cezaî tedbir olarak koyulmuştur. Bir daha alınmadığı anlaşılmaktadır¹⁷⁹⁸.

Altın Orda Devleti'nin Latinler'den aldığı arazi vergisi "*terraticum*" olarak bilinmektedir ve 1333 tarihli bir anlaşmadan anlaşıldığı üzere Tana'daki Venedik yerleşim birimlerine uygulanmıştır¹⁷⁹⁹. Latinler Kefe'de Han'ın egemenliğinin tanınmasının ardından ayrıca "*conclum*" adıyla bir haraç ödemiştir¹⁸⁰⁰. Bizans

¹⁷⁹⁶John Mason Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", s. 5.

¹⁷⁹⁷George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s:267.

¹⁷⁹⁸George Vernadsky, a.g.e. s:267. Düzenli vergilere ilaveten hanların gerekli gördükleri zaman aldıkları acil durum vergisi Rusça'da "zapros" adı ile biliniyordu. Aynı eser s: 269.

¹⁷⁹⁹Bernard Doumerc, "Les Vénitiens a La Tana (Azov) Au XVe Siècle", Les Vénitiens à La Tana (Azov) au XVe Siècle, **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 28, n°1, Janvier-mars 1987, s.5.; E.C. Skrinskaja, "Storia della Tana," **Studi Veneziani**, 10 ,1968, 13. s: 25.

¹⁸⁰⁰Altın Orda Devleti döneminde Kırım'dan alınan haraç miktarı net olarak bilinmemektedir. Ancak XVIII. yüzyılda Kırım Hanları'nın veliahtı-vekili olarak bilinen "kalgay"ın gelirleri arasında,

döneminde, "ticaret, ticareti denetlemekle görevli memur, ticaretten alınan vergi" anlamına karşılık gelen *Kommérki(on)* (κομμέρκιον) kelimesi Yunanca kökenli bir sözcüktür. Toprak için Han'a vergi ödeyen bir başka unsur Ruslar'dı ve "Poplujnoye" olarak geçen bir toprak vergisi bulunmaktaydı¹⁸⁰¹.

Ruslar önceleri Karakurum'a gidip yarlık alarak kendi prensliklerinde yönetimlerini sürdürmüş, daha sonra Altın Orda merkezi olan Saray'da, Han'dan bu yarlığı almışlar ve ormanlık bölgede kendi yönetimlerinde vergi vererek özerkçe yaşamışlardır. Altın Orda Devleti idaresinde daha fazla ayrıcalıklara kavuşan Ortodoks kilisesi ise Rus varlığını ve bütünlüğünü koruyan ve devamını sağlayan önemli bir faktör olarak kalmıştır.

Ruslar'ın 1237-1480 yılları arasında "Mongol yoke" yani Moğol boyunduruğu diye kabul ettikleri dönemde, Altın Orda Devleti yönetiminde iken Moskova handan çeşitli imtiyazlar almıştı, örneğin Han adına Ruslar arasında vergi toplama yetkisi önem kazanmıştır. Başlangıçta küçük bir kırsal kasabayı andıran Moskova Knezleri, Altın Orda Hanlarına bağlılıklarını kanıtlayarak ciddi mânâda özerklik kazandılar. Altın Orda Rus topraklarına kendi vergi memurlarını göndermek yerine bu işi vergilerini düzenli ve eksiksiz ödeyen Moskova knezi İvan'a bıraktı. Moskova'nın kendi vergi memurlarını görevlendirmeye başlaması 1360'lı yıllardan sonra Moskova'nın yükselişinin ekonomik temellerini attı¹⁸⁰². Geoffrey Hosking, Altın Orda hanının bu yetkiyi Moskova'ya vererek ilerleyen yıllarda da kesintisiz olarak Moskova'da bırakması düzenli vergi toplama işini en iyi şekilde yapan ve

Kırım Karasubazar gümrük resminden 10.000 kuruş, Kerç'in tuz imalathanelerinden 5.000 kuruş, Kefe'nin gümrük resminden 3.000 kuruş, Moldovya'nın kovan vergisinden 2.500 kuruş ve aynı şekilde Eflak'tan 1.000 kuruş haraç aldığı tespit edilmiştir. Carl Max Kortepeter, "Kalgay", Çev: Yavuz Söylemez, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 1 Temmuz/July 2012, 268.

¹⁸⁰¹Altay Tayfun Özcan, **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341**, s: 310, dipnot: 1694.

¹⁸⁰²İsmet Konak, "Moskova Knezliği'nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü, *Türkiyat Mecmuası*, C.22/Bahar 2012, s: 110.

garanti veren tek prenslik olmasına bağlamıştır¹⁸⁰³. Altın Orda Hanlarından aldıkları ayrıcalıkla Moskova knezleri, hem büyük servetler edinmişler ve hem de diğer Rus knezlerini zaman içerisinde kendi hâkimiyetlerine alarak veya ortadan kaldırarak merkezi bir devlet kurmuşlardır¹⁸⁰⁴. XV. yüzyıl başlarında Altın Orda Devleti, Kırım, Kazan, Astrakan, Sibir Hanlıklarıyla Nogayların serbestçe yaşadıkları bölgelere bölünmüş ve sonraları Timur'un saldırılarıyla da oldukça zayıflamıştır. Bundan iyi yararlanan Moskova Knezliği 1480'den itibaren bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başlamıştır¹⁸⁰⁵.

Altın Orda'daki karışıklıklar döneminde Han'ın yanına gitmek zorunda kalan Rus knezlerinin durumu ise çok daha zor olmuştur. Altın Orda'daki taht kavgaları yüzünden bazen knezler kimden yarlık alacaklarını şaşırdukları gibi, kargaşa döneminde ülkede düzen sağlanamadığı için bazen Rus knezleri yollarda soyulmuşlardır. Rus knezleri, Altın Orda Hanlarının gönlünü almak ve Hanın yarlığı kendilerine vermesini sağlamak için Han'a büyük hediyeler getiriyorlardı. Ancak, bazen getirdikleri hediyeler yeterli olmuyor ve knezler borçlanmak zorunda kalıyorlardı. Ruslar, Altın Orda Hanlarına ve ileri gelen Tatar soylularına, hatta Altın Orda'da ticâretyapan Rus tüccârlarına da borçlanmışlardır. Örneğin 1325 yılında Knez Mihail'in oğlu Aleksandr borçlarını ödeyemediği için, Orda'dan memleketine dönerken alacaklıları da yanında gelmiştir.¹⁸⁰⁶

Altın Orda tâbiyetindeki Ruslar'ın Moğollara ödemeye mecbur tutuldukları vergi ve mükellefiyetlerin cinsi ve miktarı sürekli olarak değişim göstermiştir.¹⁸⁰⁷

¹⁸⁰³Geoffrey Hosking, **RusyaveRuslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, s: 108.

¹⁸⁰⁴Charles J. Halperin, **Russia and The Golden Horde**, s: 21-32.

¹⁸⁰⁵George Vernadskiy, **Mongol i Rusy**, s: 341-342.

¹⁸⁰⁶İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 145.

¹⁸⁰⁷Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, s: 81.

Aşağıdaki tabloda, Rus sahasından alınan vergiler; karşısına daha yaygın kullanılmış olan Rusça kelime karşılıkları ile birlikte verilmiştir:

Tablo 14. Ruslardan Alınan Vergiler

1	Harac	Vıhod
2	arazi ürünü ve hayvan vergisi	
3	Kılan	Poşlina
4	sabanlık	Poplujnoye
5	ulak	Podvodı
6	hediyeler, takdime	Koltka
7	süsün	Korm
8	gümrük ve ticâret vergisi	Tamga-damga
9	posta vergisi	yam
10	bâc (mit)	mit
11	köprü parası	
12	kura efradı (parası)	
13	ordu parası	
14	Han avına yardım	
15	elçilerin ağırlanması	

III. ALTIN ORDA DEVLETİNDE İKTİSADÎ SİSTEMİN MALİYE MEMURLARI

Asya Hun İmparatorluğu'ndan beri vergi toplamak için hususi memurların görevlendirildiği bilinmektedir. Oldukça iyi organize edilmiş bir vergilendirme sistemine sahip olan Moğol devletlerinde vergileri toplamak için çeşitli memurlar görevlendirilmiştir. Vergi toplamakla görevlendirilen memurlar, hem hazinenin gelir kaynaklarını hem de devletin teşkilat yapısını geliştirmişlerdir.

"Moğollar'da Hana, devlet idaresinde "Divan" adını taşıyan bir meclis yardım ederdi. Çoğu Türk İslâm devletlerinde rastladığımız bu müessesenin Altın Orda'daki mahiyeti, kesin olarak bilinemiyorsa da bu divanın yazıcıları "Divan bitikçi"leri tâbiri, yarlıklarda sık sık geçmektedir. Bu noktada "bitigçi" kelimesinin Karahanlı

devresindeki kullanımına bakmakta yarar vardır. "Bitigçi" unvânı taşıyan kişilerin, Karahanlılar döneminde "hazinedâr"a bağlı olarak hesapların deftere yazılmasından sorumlu oldukları bilinmektedir. Malî alanda yerine getirdiği görevler bakımından "Bitigçi", günümüz "muhasibeci"sine benzer yönleri olan Kutadgu Bilig isimli eserin bazı beyitlerinde muhasibeci anlamında kullanılmış bir kelimedir¹⁸⁰⁸.

Ruslar'dan toplanan bütün paralar grandükün "kazna" adı ile bilinen hazinesinde toplanıyor; bu para işleri ile "kaznachei" adıyla bilinen hazinedar ilgileniyordu. Vernardsky'e göre bu iki kelimenin Rusça'ya Türkçe'den gelmiş olmasının müessesenin Moğol örneğine göre kurulduğunu açıkça göstermektedir¹⁸⁰⁹.

XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde, Altın Orda haraç toplama işini kendi eline aldı ve bunun için bir memurlar teşkilatı kurdu. Batu Han Kırım'da, Bulgar alanında, İtil Havzası'nda, Harzem ve Kuzey Kafkasya'da bulunan şehirlerdeki esnaf ve tüccâr sınıftan vergi alabilmek için ayrı bir teşkilat kurmuştu.¹⁸¹⁰ Fakat daha sonra bu işi kendi halkıyla daha kolay başa çıkabilecek Rus knezlerine bırakmayı uygun bulmuştur. Altın Orda hanı Mengi Timur döneminde vergileri artık Müslüman tüccârlar değil, resmî görevliler toplamaya başlamıştır. Ancak bu resmi görevlilerin bazı dönemlerde toplanan verginin bir kısmını kendi ceplerine indirdikleri de olmuştur. Örneğin vergi toplama görevi Rus Knezlerine bırakıldıktan sonra knezlerin toplanan bu vergilerin bir kısmına el koyduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır¹⁸¹¹.

Vergiler konusunda kontrol bazen Moğol valiler tarafından sağlanıyordu. Kırım Solhat'ta bulunan bu valiler bazı durumlarda diplomatik görüşmelerde

¹⁸⁰⁸Ahmet Vecdi Can, Salahattin Karabınar, Metehan Küçüker, "Kutadgu Bilig'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu, **MUFİTAD Dergisi**, Ocak 2012, s:84.

¹⁸⁰⁹George Vernadsky, **Moğollar ve Ruslar**, s. 426.

¹⁸¹⁰A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, s:38.

¹⁸¹¹Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914, İXV ; Akdes Nimet Kurat, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, s: 93.

Han'ın temsilcisi olarak hareket ediyorlar; İtalyan kolonilerle ilişkileri düzenleyebiliyor ve yarlık verebiliyorlardı. Solhat hâkimi Ramazan bunlardan biriydi. Ramazan 2 Mart 1356 tarihinde, Dük Andrea'ya verdiği yarlıkta bunun bir Venedik Franklarının ticâretini düzenleyen bir yarlık verme yetkisine sahip olduğunu, görmekteyiz¹⁸¹².

İtalyan kolonileri özellikle Kefe'de ücretlerin toplanmasında ve ticâret düzenlemelerinde yardımcı olmak üzere karmaşık bir yerel bürokrasi geliştirmişlerdi. Kendilerine "Tatamir" adı verilen Moğol aristokrat yetkililerin bazı tüccârlardan zorla ek keyfi vergi almaya çalıştıkları da oluyordu¹⁸¹³. Tana'daki Venedik Konsolosu'na bu nedenle 4 Ağustos 1333 tarihinde bir şikâyet ulaştırılmıştı.¹⁸¹⁴ Kırım'ın belli bir alanında ticârî denetimden sorumlu ve aslında Ceneviz tüccârları üzerinde kişisel bir vergi koymaya gönüllü Moğol askerî ve sivil memurları ve İtalyan sakînleri arasındaki ilişkilerin ambargo sürecinde hediye ve rüşvet alışverişine dönüşmesi Cosmo tarafından, "*batık bir ekonominin ipuçları*" olarak tanımlanmıştır.¹⁸¹⁵

A. Daruga

Moğol uluslarında tebaa hem Büyük Kaan'a hem de Cengizli yöneticilerine vergi vermek durumundaydılar. Vergi tahsildarlarına (baskak) deniliyordu¹⁸¹⁶. Asker ve vergi düzenini denetleyen Moğol veya Türklerden görevliler baskak, tangmaşi

¹⁸¹²Yarlık metni Venedik Arşivi'nde Commemorali. vol. V, fol. 79'dan alınarak tezin ekler bölümünde verilmiştir. Tezin ekler kısmına bakınız.

¹⁸¹³Berthold Spuler, **Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502**, Leipzig, 1943, s. 270; Nicolo di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s: 397.

¹⁸¹⁴ Le Deliberazioni del Consiglio dei Rogati, Serie "Mixturem," vol. ii: Libri XV–XVI, eds. R. Cessi and M. Brunetti, Venezia, 1961, s. 204, n. 161; Nicolo di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s:397.

¹⁸¹⁵ Nicolo di Cosmo, "Mongol and Merchants on The Black Sea Frontier in The Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s:400.

¹⁸¹⁶I. Vasary, "The Origin of the Institution of Basqaqs", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung**, Tomus XXXII/2 (1978), s. 201-206.

bulunmaktaydı. Halis Türk olan ulusların en yüksek idare (sivil) memuruna Daruga denilirdi, ki vali karşılığı olsa gerektir. Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de Baskak adını taşırdı. Baskakların idarî merkezine de "yurt" denirdi¹⁸¹⁷.

Moğol soylu ve idarecilerine verilen çok sayıda hediyenin ekonomik bağımlılık olduğunu ifade eden tarihçiler Rus topraklarında nüfus sayımını gerçekleştiren askerî görevlilerden fazla söz etmezler. Moğol resmi görevlisi olarak görev yapan Baskakların faaliyetleri hakkında bilinenler çok sınırlıdır. XIII. yüzyılın tarih verileri ile ilgili olarak Rus kroniklerinde sadece Baskakov Ahmed hakkındaki bir kayıt vardır¹⁸¹⁸. Bununla birlikte Baskakların vergi tahsili hususunda gösterdikleri şiddet nedeniyle çeşitli şikayetler ulaştınca XIII. yüzyılın sonlarına doğru Hanlar vergi tahsili işini Hiveli tacirlere iltizama vermişler; Baskaklar ile anlaşılan mültezimler ise halka zulmetmeye başlamışlardır¹⁸¹⁹.

Daruga"(داروغا), Moğol idarî teşkilatında idarî, malî ve siyasî yetkilere sahip olan büyükmemurlara verilen bir unvândır. Altın Orda zamanında, daruğa kelimesi hem 'polis memuru' ve hem de vergi toplayan memur şeklinde iki farklı anlamda kullanılmıştır¹⁸²⁰. Darugalar şehir valileri olarak tanımlanabilir. Darugalar şehirlerde özellikle vergilerin toplanmasının kontrolünü sağlayan ve vatandaşların yönetimi görevleriyle uğraşan devletin resmi temsilcileriydi¹⁸²¹. Darugaların düzeni korumak,

¹⁸¹⁷I. Vasary, "The Origin of the Institution of Basqaqs", s. 201-206.

¹⁸¹⁸S.A. Petrov, voprosu ob ustanovlenii «iga» v ryazanskoy Zemle: pokhod batyya i perepis' 1257 Goda, Nauchnyye Vedomosti, Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnformatika, 2010. № 13 (84), Vypusk, 15, s:113.

¹⁸¹⁹E. Fuad Tugay, **Rusya Tarihi I**, Giriş, İstanbul, 1948, s: 202. Vergilerin tahsil edilmesi sadece Altın Orda Devleti'nde zor olmamıştır, benzer güçlüklerle İlhanlı Devleti de karşılaşmıştır, bununla birlikte İsmail Yurdakök'e göre, İlhanlılar, çok geniş sınırlara sahip oldukları için vergilerin tahsilinde kullanılan mukataa sisteminin işleyebilmesi amacıyla, her zaman güçlü mahallî hanedanlara ihtiyaç duymuşlardır. İsmail Yurdakök, "Harezmi Kavunu Bunlar: 13. Yüzyılda İslam Topraklarının Ekonomik Durumu", <https://www.academia.edu/3633734/> Erişim Tarihi: 15. 04. 2016

¹⁸²⁰Hammer, **Geschichte der Goldenen Horde**, Pet. 1840, s. 238-9.

¹⁸²¹German Fyodorov-Davidov G. A. Fyodorov-Davidov, **Obschestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973, s. 30.

asker toplamak, yerel birliklerin bakımı, tarımın teşvik edilmesi, şehirlerin refahının sağlanması ve malî işlerin düzenlenmesi gibi çeşitli görev ve sorumlulukları vardı. Taytuğlu Hatun'un yarlığında belirtilen "şehir ve kasaba darugaları" hanlığın, yerleşik merkezlerdeki mülkî ve malî amiri olup mahallin vergisini toplardı. Mustafa Kafalı, Rus knezliklerinde bulunan darugaların ise Altın Orda'nın kendi teşkilatında görevlendirdiği darugalardan farklı özellikler taşıdıkları ve hanların knezler nezdinde bulunan daimi temsilcileri olduklarını belirtir¹⁸²².

Daruga, Moğollara tâbi bölgelerde halkın nüfus sayımını yapmak ve vergileri toplayıp saraya teslim etmekle görevli idarecilere verilen addır¹⁸²³. Daruga, kelimesi çeşitli dönemlerde kullanıldığıyöre ve siyasî teşekküllere göre değişiklik göstermiş olup, İlhanlılar'a ait Farsçave Arapça metinlerde "Daruga" ve Baskak karşılığı olarak, "Şihne" tâbiri kullanılmıştır. Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'da Daruga veya Şihne tabiri, "herhangi bir şehrin veya idarî birimin idare ve inzibat işlerine bakan büyük memur" manasında kullanılmıştır.¹⁸²⁴ Kutluk Timur Yarlığı'nda "iç köy darugaları" ifadesi geçmektedir¹⁸²⁵.

Daruğa "Nâhiye, Şehir ve Köy müdürleri"¹⁸²⁶ Moğollarda eyalet, kaza ve şehir müdürlerine verilen unvândır. Abdullahoğlu Hasan'a göre, "Vâli, Şhremini, Polis müdürü gibi- bunların vazifesi tebaayi tahrir ederek" onlardan belirlenen oranda vergi almaktı.¹⁸²⁷ Daruga Cengiz Han'ın halefi olan bütün devletlerde olduğu gibi Timurlu Devleti döneminde de iktisadî memurlar arasında önemli yerini almıştır.

¹⁸²²Kafalı Mustafa; **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, s: 123.

¹⁸²³Istvan Vasary, "The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia" **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae**, XXX:2 (1976), s. 187– 197.

¹⁸²⁴Abdulkadir Yuvalı, "Daruga", **DİA.**, VIII., s.505-506.

¹⁸²⁵Abdullahoğlu Hasan, Temir Kutluğ Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, S:15, s:211.

¹⁸²⁶Sablukof, Kıpçak Hanlığının Dâhilî Kuruluşu, **Izvestiya Obşestva Arheologii, Istorii i Etnografya C. 13, 3. 94**

¹⁸²⁷Abdullahoğlu Hasan, "Birinci Mengili Giray Han Yarlığı", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Mecmuası**, Cilt 4 (1934), s: 99-111.

Timurlular zamanında yetkileri genişleyen darugaların tasarrufuna bu dönemde şehir kapılarının anahtarları, şehir hazinesi ve resmî kayıtlar verilmiştir¹⁸²⁸.

B. Baskak

Baskak unvânlı memurların görevleri ve yetki alanları konusunda tartışmalı görüşler bulunmaktadır. Ostrowski'ye göre Baskak fethedilen toprakların askerî valisidir. Saray'da ikâmet eden bir sivil vali olan daruga ile arasında bir ayrım vardır. Ona göre askerî valiler anlamındaki Moğolca tangmaci ve Türkçe Baskak terimi aynı anlama karşılık gelmektedir¹⁸²⁹.

Baskak, Uygurca bir kelime olup vergi memuru anlamında kullanılmış bir unvândır¹⁸³⁰. Baskak Han'ın temsilcisi olmakla birlikte bu görevin anlamı biraz belirsizdir.¹⁸³¹

Altın Orda Devleti tarihi konusunda önemli çalışmalar yapmış olan Akdes Nimet Kurat'a göre Baskaklar, buldukları yerde, Rus knezleri ve ahâlisinin Altın Orda'ya boyun eğmelerine nezarete memurdu; bu maksatla onun emrinde asker de bulunurdu. Rus ahâlisinden "kafa vergisi" alındığından, ahâli sayımı yapılır ve ona göre, Baskaklar vergi alırlardı¹⁸³². Darugaların da aynı faaliyette buldukları görülmektedir.

Ahmet Caferoğlu'na göre: "Her mıntıka veya şehirde, o mıntıkanın şer'i işleri mustesna, diğer bütün muamelatı Cengiz Han Yasası mucibince tetkik ve kontrol

¹⁸²⁸Hayrunnisa Alan, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular : (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007, s:286.

¹⁸²⁹Donald Ostrowski, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions," **Slavic Review**, 49 (1990): 527.

¹⁸³⁰Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934,1934; 36-37; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK yayımları, Ankara, 1984, s: 258.

¹⁸³¹Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2001, s. 270.

¹⁸³²Akdes Nimet Kurat; **IV.-XVIII. yy'lar da Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s:136.

etmek üzere "Baskak" adlı bir memur bulunurdu. "Baskak", Uygurca bir kelime olup vergi memuru anlamındaydı"¹⁸³³

C. Tangmaşi

"Tangmaşi" memur unvânı diye tercüme edilmiştir ve Kozin, Palladius'a dayanarak Tangmaşi'yi yabancı askerlerden kurulan kıtaların Moğol komutanı şeklinde tanımlamaktadır.¹⁸³⁴ Novgorod Kroniği'nden Rus sahasında 1269 yılında görev yapan tangmaşi'lerden birinin adının Amragan olduğunu öğrenmekteyiz¹⁸³⁵.

D. Yolavçi: يولاوچي

Yol yürüyen, Elçi anlamlarındadır. Berezin, "yalovçi"yi küçük memurlar arasında görmekte ve bu memurun vazifesini posta memuru ve vergi memuru olarak gösterdiği gibi asker toplayıcı olarak da göstermektedir¹⁸³⁶.

E. Bukavul

Reşidüddin'in eserinde geçen "بوقاول" kelimesi Çağatayca'da bukmak olarak geçer ve pusu kurmak demektir¹⁸³⁷. Bu unvân Codex Cumanicus'da "*boga(v)ul*" şeklinde geçmektedir¹⁸³⁸. Kırgızlarda da bu anlamda kullanılmaktadır. Buna göre pusu kuran, gizli takip eden askerdir ki, bunlar gümrük vergisi verilmeyen malları takip eden gümrük muhafaza memurlarıydı. Bukavul, İlhanlılar döneminde de mevcut olup; askerî işleri düzenleme ve teftiş görevi başta olmak üzere, asker

¹⁸³³Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 36-37; İsmail Hakkı uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara, 1984, s: 258

¹⁸³⁴**Moğolların Gizli Tarihi Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi)**, (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s:195.

¹⁸³⁵ Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914,

¹⁸³⁶Berezin, N. I-, Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Cucieva, **TVO VIII**, S. Petersburg 1864, s: 15.

¹⁸³⁷Reşidüddin Fazlullah-i Hemedani, Ebû'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr, yay. haz. Behmen Kerimi, 2. bs., İntişarat-ı İkbâl, 1362. c. 2. s. 76-77.

¹⁸³⁸**Codex Cumanicus**, s:216.

sayısının saptanması, gelirlerinin düzenlenmesi, levâzımatın tedariki ve dağıtımı bukavul unvânlı kişilerin göreviydi.Savaş sonunda elde edilen ganimet ile süreklilik avı sonrasında avlanan hayvanların pay edilmesi Bukavul (bugavul) unvanlı emîrin sorumluluğundaydı¹⁸³⁹.

F. Tamgaçı

Tamgaçı şehir halkından tüccâr ve zanaat ile uğraşan kişilerden alınan tamga ve bâc vergilerini toplayan görevlidir. Altın Orda ve Kırım Hanlıklarında gümrükçüye verilen isimdir. Pazar mahallerinde satılan mallar üzerine gümrük tamgası vuran kişidir. Vilâyetlerde tamga mutasarrıfı denilen bir damga memuriyeti vardı. Bu görevli, ticâret dolayısıyla icap eden tamga resimlerini toplar, her günün hesabını tetkik eder, toplanan "tamga" resmini, divanca emredildiği zaman havâlelere veya sair yerlere verirdi. Tüccârdan alınan malın bedelinin derhal tüccâra verilmesini temin etmek de görevleri arasındaydı¹⁸⁴⁰.

G. Tudun

Altın Orda maliyesinde görevli unvânı olarak karşımıza çıkan "tudun" kelimesinin etimolojisi hakkında çeşitli tartışmalı görüşler vardır. Söz konusu etimoloji tartışmaları Simirnov'un eserinde teferruatlı biçimde incelenmiştir.¹⁸⁴¹. Kafesoğlu'na göre, Göktürkler'de, Hazarlar'da, Uygurlar'da, Avarlar'da ve İtil Bulgarları'nda iktisadi ve malî işleri yürütmek amacıyla "tudun" olarak adlandırılan görevliler bulunmaktaydı¹⁸⁴². Reşat Genç'e göre "tudun", Karahanlılar Devleti'nde,

¹⁸³⁹Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 49, 1 (2009), s:41.

¹⁸⁴⁰Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvani,**Düstûr el-Katib fi Ta 'yin el-Meratib**, (Tash. A. A. Alizade), c. I-II, Moskova 1964, s: II, 138.

¹⁸⁴¹D.V. Smirnov, **Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı**, s:53-58.

¹⁸⁴²İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 4. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul,1996, s: 314-315.

köyün büyüğü ve tanınmış kişisi olup, köylülere içme suyu dağıtan kimseye verilen isimdir¹⁸⁴³

Altın Orda döneminde Kefe'de Han adına Müslüman tacirlerin işlerine bakan "tudun" adlı bir görevli ve yanında bir Müslüman gümrükçü bulunuyordu. Altın Orda dönemi kaynakları "tudun" unvânlı görevli ve icraatları hakkında detaylı bilgiler vermez ancak bu dönemde güvenlik ve ticaret işlerinden sorumlu kişi olduğu anlaşılmaktadır Arap kaynaklarına göre Berke Han döneminde "tudun" unvanı ile görevli beylerden biri Sudak'ta bulunuyordu. Arap müverrihler bu kişiden vali olarak bahsetmiş ve adını "Tabuk" veya "Tayuk" olduğunu yazmışlardır¹⁸⁴⁴. Canibek Han'ın Kefe kuşatması 1342 yılında olmuş; Kefe Cenevizliler'i ile yapılan anlaşmada Cenevizliler Kefe'de bir Tatar valisinin oturmasına müsâde etme koşulunu kabul etmişlerdir. Bu vali Kefe'de yerleşik Tatarlar'ın güvenlik ve ticâret işleri ile ilgilenecektir.

Altın Orda Devleti'ne ait yarlıklarda belirtilen bu malî memurların dışında kalan isimli vergiyi toplayan memur "kalancı", harcırah işlerine bakan "susancı" gibi başka memurlar da bulunmaktaydı. Örneğin kaynağımız Codex Cumanicus bize malîye teşkilatından üç görevlinin daha varlığını bildirmektedir. Kıpçak sahasındaki bu görevlilerden vergi tahsiline memur kişi "âmil ", öşür toplayıcı "âşir" ve hazinedar "kaznaç" unvânlarını taşıyordu¹⁸⁴⁵. Ancak kaynaklarda görevlilere dair şahıs isimlerini ve icraatlarını tespit etmek (mevcut bilgilerimize göre) mümkün değildir.

Moğollarda başlangıçta hazine işlerinin düzensiz olduğu, muhasebe işlemlerinin "bitikçiler" tarafından yürütüldüğü ancak bu erken safhalarda hesapların

¹⁸⁴³Reşat Genç, Karahanlılar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (IX): 137- 176, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s: 175.

¹⁸⁴⁴ Thisenhausen, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, çev. İzmirli, s: 327.

¹⁸⁴⁵ **Codex Cumanicus**, s:302.

düzenli tutulmadığı anlaşılmaktadır. Altın Orda hazine dairesi hakkında bilgilerimiz çok sınırlı olmakla birlikte kaynağımız Codex Cumanicus bize "kaznaç" adlı görevlinin varlığını haber vermektedir¹⁸⁴⁶. Altın Orda devlet hazinesinde işlerin tam olarak nasıl yürüdüğüne ilişkin bilgiler bulunmasa da İlhanlı Devleti'nde hazineye büyük bir önem verildiği anlaşılmaktadır. İlhanlılar'da "zabit-i kâr-i hezâne" adı ile bilinen hazine işleri dairesinde hazine gelir ve giderleri bizzat vezir tarafından kayda geçirilip hükümdara sunuluyor; harcama ve malların hazineden çıkışı işlemleri ancak vezirin izninden sonra hükümdar onayı ile gerçekleştirilebiliyordu¹⁸⁴⁷. İlhanlı hükümdarının hemen hepsi hazine iş ve işlemlerine önem vermişse de özellikle Mahmud Gazan Han hazine işlerini düzene koyabilmek için ciddi reformlar yapmıştır. Gazan Han'ın hazineyi ikiye ayırdığı bu düzenlemesine göre para, altın ve altından yapılmış kıymetli eşyalar bir hazinede , diğer eşya ve hil'atler bir hazinede toplanmıştır. Her iki hazinenin başına da "hezânedar" tayin edilmiştir. Hazinenin ve burada görev yapan memurlar altı ayda bir teftiş edilmekte ve vilayetlerden toplanarak hazineye getirilen her 100 dinarın 2'si maaş olarak "hizânedar"a verilmekteydi¹⁸⁴⁸. Timurlular, Delhi Sultanlığı ve Bâbürlüler gibi devletlerde "hâzin", "hazânedar", "hazinedar", Endülüs Emevîleri'nde ise "hâzinü'l-mâl" kullanılmıştır.

H. Gümrükçü

İslamiyetin ilk devirlerinde gümrük resminin toplanması için görevlendirilen kişilere mekkâs, âşir, âmil, bâcdâr, damgacı, gümrük emini, gümrükçü

¹⁸⁴⁶Codex Cumanicus, s: 302.

¹⁸⁴⁷Ankhabayar Danuu, **İlhanlı Devleti'nde Vezaret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2016, s: 308.

¹⁸⁴⁸Erdoğan Merçil, "Hazinedar" **DİA**, yıl: 1998, cilt: 17, sayfa: 141-143.

denilmiştir¹⁸⁴⁹. Gümrükçü unvânlı görevli Kutluk Timur Yarlığında geçmektedir. Yarlık metninde geçen ve Samoyloviç tarafından tashih edilen «*Tamğacı - tartınakçılar*» iki kelimeyi Berezin Gümrükçü ve kantarcı,, Radloff "Tahsildar ve gümrükçü, Yartsef vergi tahsildarları, ve onların muavinleri,, Yaztsef ve Abdurrahman Kırım Hoca, "Gümrükçü vezneci" diye kabul etmişlerdir¹⁸⁵⁰.Nadir Devlet'e göre, Türkler ve Moğollar devrin dünya ticareti hakkında fikir sahibi olmadıkları için Altın Orda Devleti'nde gümrük dairelerinde genellikle yabancı memurlar görev yapıyordu¹⁸⁵¹. Elde mevcut kaynaklarda gümrükçü isimleri verilmediği için gümrük memurlarının etnik yapıları hakkında kesin yargılarda bulunmak mümkün değildir.

I. Tartmakçı — تر تفاقچي

Kantar memurudur. Malların tartı ücreti için "Tartanak" adı verilmiştir. O "*tartanakchi*", yani terazileri alan kişidir."Ticârî koleksiyoncular" tarafından Tamozhnikov" Çevirmenin Özbek Han Yarlığı'nda kullandığı "Tamozhnik ve kantarı" sözcükleri ile sınırlı kalmıştır¹⁸⁵². Berdibek Han'ın Azak'ta Venedikli tüccârlara verdiği yarlıkta "*eski geleneğe uygun olarak kantara tartmak ve ağırlığına göre ödemek koşuluyla yarlık ve payza verildi*" ifadesi geçmektedir¹⁸⁵³.

Latince yarlıklarda "tartanacho" şeklinde geçen memur, kanaatimizce "muhtesib"in görevini ifâ etmekteydi. Nitekim yüzyıldan daha kısa bir süre sonra, 1453 tarihli Hacı Giray Han yarlığı'nda "muhtesib" olarak geçmektedir.

¹⁸⁴⁹M. Macit Kenanoğlu, "Vergi" maddesi, DİA. cilt: 43; sayfa: 53.

¹⁸⁵⁰Abdullah Oğlu Hasan, Temir Kutluğ Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, C. III, 1935, s: 211.

¹⁸⁵¹Nadir Devlet, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s: 54.

¹⁸⁵²George Martin Thomas, **Diplomatarium Veneto-Levantinum**, s. 174, № 85.

¹⁸⁵³Yarlıkta geçen Latince ifade: "debia pagar lo tartana, segundo li tempi pasadi" şeklindedir.

Tartmakçı unvânı üzerine çeşitli alimlerin incelemeleri olmuştur. Bu araştırmacılardan Berezin "*Gümrükçü ve kantarcı*", Radlof "*Tahsildar ve gümrükçü*", Yartsef "*vergü tahsildarları*", "*Gümrükçü veznedari*" diye kabul etmişlerdir. Abdullahoğlu Hasan, Mengli Giray Han Yarlığı'nda geçen "Tartmakçı" kelimesinin birinci Mengili Giray Han yarlığını tahlilde "kantar memuru" olduğunu belirtir.¹⁸⁵⁴ Abdullahoğlu'na göre, Samoyloviç'in bu kelimeye armağan manası vermesi doğru değildir ve Mehmed Giray Han yarlığındaki cümlede bunu ispat ediyor. "*Yüz akçada üç akça tamğa berip andan başka tamğa tartmak bermegeyler*" cümlesi "*yüz akçada üç akça tamğa (hakkı) veribandandan başka tamğa ve kantar (hakkı) vermesinler*" demektir.¹⁸⁵⁵

J. Muhtesib

Ortaçağ'da her şehir ve kasabada, zanaat erbâbının narhlarına bakmak, ölçüler ile terazi ve kantarları muayene etmek, hilâfında hareket edenleri cezalandırmak üzere "muhtesib" unvânlı görevliler vardı¹⁸⁵⁶. Muhtesib, maaşını, her ay veya her hafta muhtesiblik adıyla esnafa tarh edilen vergiden alırdı¹⁸⁵⁷. Altın Orda sahasında 1453 tarihli Hacı Giray Han Yarlığı'nda geçen muhtesib, kökenini İslamî bir kurum olan hisbe teşkilatından almaktadır¹⁸⁵⁸ ve böylece Altın Orda iktisadî hayatında İslamiyet'in etkisine bir örnek teşkil etmektedir. Muhtesib unvanı memurlarda ölçü, artı, para ayarı ve fiyat denetlemesi yapabilecek kadar hesap bilgisine sahip olma

¹⁸⁵⁴Abdullah Oğlu Hasan, "Temir Kutluğ Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, 1935, s: 15.

¹⁸⁵⁵Abdullah Oğlu Hasan, a.g.m., s: 211.

¹⁸⁵⁶Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ İslam Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, s:296.

¹⁸⁵⁷İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK yayınları, Ankara, 1984, s: 256.

¹⁸⁵⁸Hisbe teşkilatı hakkında daha detaylı bilgi için Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde sahanın üç değerli araştırmacısı tarafından hazırlanan ansiklopedi maddelerine bakılabilir. Cengiz Kallek, "Hisbe" maddesi, DİA, yıl: 1998, cilt: 18, s: 133-143. A. S. Bazmee Ansari "Hisbe" maddesi, DİA, yıl: 1998, cilt: 18, sayfa: 143 ve Ziya Kazıcı, "Hisbe" maddesi, DİA yıl: 1998, cilt: 18, sayfa: 143-145.

şartı aranırdı. Muhtesib, ölçü tartı alet ve birimlerindeki hileler, her türlü iktisadi muameledeki aldatmalar, vaktinde ödenmeyen borçlar, işçi - işveren anlaşmazlıkları gibi ticari çekişmeleri çözmeye konularında yetkilidir¹⁸⁵⁹. Muhtesib unvânlı görevliler Memlûk ve Ak-Koyunlu devletlerinde de mevcuttu. Ak-Koyunlular'da muhtesib, çarşı ve pazarları kontrol etmiş, borçluların borcunu zamanında ödemesini sağlamış, komşular arasındaki ihtilâfı çözmeye çalışmıştır¹⁸⁶⁰. Muhtesipler Memlûklar döneminde tartı ve ölçülerin kontrolleri ve fiyat denetimlerinin yanı sıra lokantaları denetler, hayvanlara ve deniz taşıtlarına fazla yük yüklenmesine engel olurdu, malî ihtiyaçların arttığı dönemlerde yasal ya da usûlsüz her tür vergiyi halktan zorla almak da muhtesibin görevleri arasındaydı¹⁸⁶¹.

Altın Orda Devleti'nde iktisadî alanda görev yapan çoğu memurun adı hakkında en detaylı bilgiyi veren kaynağımız 1453 tarihli Hacı Girey Han yarlığıdır. Yarlıkta; *muhtesib, tamgaçı, hazirni anbarçıları, yaftacı, yasakçılar, kalançı, gümrükçü, kantar memurları, hazine anbarcıları, vergi tellâli vb.* iktisadî sistem dâhilindeki bazı meslek grupları sayılmıştır.

1397 tarihli Kutluk Temir-yarlığında:

o] kol sol kolnı] oğlanlariga, tümen Edigü başlıg mi] yüz on beglerige, içki kentlerini] kazi müftileriga, meşayih sufileriga, divan bitikçileri]e, tamgaçı tartnakçılariga, yortar işlençi yolavçılarga, bökevül totkavullarga, yamçı süsünçiler, kuşçı barsçılarga, kemeçi köprükçilerge” sağ kol ve sol kolun prenslerine, tümen beyi Edigü önderliğinde biz, yüz, on beylerine, içteki kentlerin kadı ve müftülerine, şeyhler ve sofularına, divan katiplerine, gümrükçü ve kantar memurlarına, hızlı gidip gelen (süvari) (?), temsilci ve kılavuzlarına, ordu muhafızları ve hudut, yol

¹⁸⁵⁹Cengiz Kallek, "Hisbe" maddesi, DİA, yıl: 1998, cilt: 18, s: 134.

¹⁸⁶⁰İlhan Erdem, Kazım Paydaş; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s: 190.

¹⁸⁶¹Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, s: 248.

*muhafızlarına, postacı ve erzakçılar, kuş ve arslan bakıcılarına, gemici ve köprücülere*¹⁸⁶²

İfadesinde yine iktisadî denetimleri yapan görevliler tek tek sayılmıştır.

K. Altın Orda Maliyesinde Görev Yapan Diğer Memurlar

Altın Orda maliyecileri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Kaynağımız Codex Cumanicus bize "amil" unvânlı görevlinin Kıpçak sahasındaki varlığını sadece ismen belirtir ve detay bilgi vermez ancak diğer Türk devletleri ile karşılaştırarak bir sonuca ulaşmak mümkündür. Âmil unvânını taşıyan görevlinin, genel olarak memur anlamını karşılamakla birlikte özellikle vergi toplayan ve tahsil ettiği vergilerden masrafların ödenmesini sağlayan memur olduğu bilinmektedir. Hz. peygamber döneminden beri vergi gelirlerinin toplanması işi ile ilgilenen "âmil" unvânı ilk Türk devletlerinden Karahanlılar'da yalnız vergi tahsildârı anlamında kullanılmış iken; Gazneli ve Selçuklular'da hem vergi memuru hem genel memur karşılığıdır¹⁸⁶³

Altın Orda Devleti malîye teşkilatında ayrıca harcırah işlerine bakan "susancı", kalan adlı vergiyi toplayan "kalancı" ve yasak adlı vergiyi toplamakla görevli "yasakçı" adlı memur da bulunmaktaydı. Altın Orda sahasında vergileri ilan eden memurlar arasında geçen "yaftacılar" hakkında ise fazla bilgiye sahip değiliz.

¹⁸⁶²Abdullohoğlu Hasan, Temir Kutluğ Yarlığı, *Türkiyat Mecmuası*, S:15, s:207-225. Melek Özyetgin, Altın Ordu, *Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, s:107.

¹⁸⁶³Erkal, M. , "Âmil", *İ. A.*, III, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, s:136 ve 137. Bu görevli, "Âmeldâr" unvânı ile de bilinmektedir. Zeynep Altunsoy, *İlk Türk-İslam Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar*, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s:22.

Moğollar'da nüfus sayımları "Tagaçi" denilen sayım memurları tarafından gerçekleştirilmiştir. 1258-1259 yılları arasında Novgorod'da yapılan sayımlarda Berkay ve Kasaçık isimli memurlar görevlendirilmiştir¹⁸⁶⁴.

IV. ALTIN ORDA DEVLETİNDE İKTİSADÎ MUAFİYETLER

Altın Orda hâkimiyetindeki bazı sınıflar vergiden muaf tutulmuşlardır. Moğollar Cengiz Han yasalarından beri din adamlarını destekleyen politikadan ödün vermemişlerdir. Moğol Devletlerinde din adamlarının itibarlı konumu Cengiz Han Yasası'na dayanmaktadır: "*Cengiz Han karar vermiştir ki, Allah'ın Kur'an'ını okuyanlar, hukuk adamları, hekimler, âlimler, kendilerini ibadet ve riyazete verenler, müezzinler ve ölü yıkayanlar vergi ödemeyecek ve çalışma mecburiyetinde olmayacaklardır*"¹⁸⁶⁵. Altın Orda Hanlarının da iktisadî imtiyazlar tanıdığı kesimin başında din adamları gelmektedir. Altın Orda Devleti'nde İtil Bulgarları, Başkurtlar gibi Türk Boylarının Müslüman din adamları vergiden muaf tutulmuşlardı. Altın Orda döneminde din adamlarına ve dinî mekânlara tanınan iktisadî ayrıcalıklar sadece Müslümanlar ile sınırlı kalmamış, Hristiyan din adamları da bundan

¹⁸⁶⁴Robert Michell, Nevill Forbes, **The Chronicle of Novgorod**, London Offices of the Society South Square Gray's Inn, w.c. 1914, s:96; Ayrıca bkz: İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s: 160.

¹⁸⁶⁵Alinge, Curt, Moğol Kanunları, (çev. Coşkun Üçok),Sevinç Matbaası, Ankara 1967. Alinge'nin eserinde belirttiğine göre meşhur Cengiz Yasasının tam metni günümüze ulaşmasa da A.Cüveyni, "Tarih-i Cihan Güşa", Reşidüddin, "Cami at Tevarih", "İbn Batuta'nın Seyahatnamesi",Mirhond'un "Ravzat al-Dafa" adlı dünya tarihine ait eserinin beşinci cildi, Markizi"Kitab al Muvaiz v'al-İtibar" isimli eserlerden saptanabilmiştir.

yararlanmıştır¹⁸⁶⁶. Din adamlarının vergiden muaf tutulması uygulaması Altın Orda Devleti'nden sonra yerine kurulan Kazan Hanlığı döneminde de devam etmiştir¹⁸⁶⁷.

Mengü-Timur Han'ın Rus Metropoliti Kiril'e gönderdiği yarlıkta şu imtiyazlardan bahsedilmektedir:

*Hana, Hanbike'ye, beye, memura, darugaya, elçiye, tamgaçılara hiçbir vergi ödenmesin. Kiliseye ait topraklardan, sulardan, bahçelerden, bağlardan, değirmenlerden, kışlıklardan, yazlıklardan hiç vergi alınmasın, alınan şeyler de geri verilsin. Din görevlileri olan ustalar, kuşçular, parşçılar, diğer hizmetliler ve işçiler esir alınmasın ve onlara iş verilmesin*¹⁸⁶⁸.

Hükümdarın hizmetindekilere ihsânı olarak tanımlanan¹⁸⁶⁹ ve daha ziyâde arazi bağışı kastedilen suyurgical uygulamasını Altın Orda topraklarında da görmekteyiz. Kaynağımız Codex Cumanicus'da "soyurga" fiili "ödüllendirmek, nimet vermek" anlamına karşılık gelmektedir¹⁸⁷⁰. Suyurgical sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Suyurgical, toprağa dayalı, vergi muafiyeti bulunan ve vârişlere geçebilen bir tür bağıştır. Suyurgical zamanla verâset yoluyla intikâl etmiş; din adamları ve ibadet yerleri için de verilmiştir¹⁸⁷¹. Altın Orda Hanlığı gibi Cengiz Han sonrası Moğol devletlerinde, ele geçirilen yerlerde mukâvemet göstermeden

¹⁸⁶⁶Altın Orda Devleti'nde ve Türk Moğol Devletlerinde din adamlarına verilen değer için ayrıca bkz: D. De Weese, **Islamization and the Golden Horde: Baba Tu'kles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition**, University Park, 1994, s. 36-50.; Christopher P. Atwood, Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century, **The International History Review**, Vol. 26, No. 2, Jun., 2004, s. 237-256

¹⁸⁶⁷Mihail Hudyakov'a göre, Rus kaynaklarının "ulu kişiler" olarak kaydettikleri ruhaniler, asilzadeler, oğlanlar ve devlet memurları vergilerden muaf tutulmuşlardır. Bu kaynaklarda vergiye tâbi olan "küçük kişiler" ise şehrin çeşitli tüccarları, esnafları, ameleler ve köylü-çiftçiler dahildi. Mikhail Hudyakov, **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev: Ayaz İshakî, Yayına Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK, Ankara, 2009, s: 194.

¹⁸⁶⁸A.Grigoryev, **Sbornik Hanskih Yarlukov Russkim Mitropolitam**, St. Petersburg, 2004, s. 30.

¹⁸⁶⁹İlhan Erdem, Kazım Paydaş; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s: 191.

¹⁸⁷⁰**Codex Cumanicus**, s:817.

¹⁸⁷¹İlhan Erdem, Kazım Paydaş; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s: 191. Kazım Paydaş, "Moğol ve Türk Devletlerinde Suyurgical Uygulaması", Bilig, Sayı: 39, s:195-218.

merkezî otoriteye bağıllık gösteren yöneticilere, Hıristiyan ruhbanları dâhil din adamlarına, sanatkâr ve ediplere verilen bir ihsandır.

İlk defa XIII. yüzyılın sonlarında İran’da ortaya çıkan bu sistem soyurgalın iktâ sisteminin değiştirilmiş bir biçimi olduğu anlaşılmakta, ancak onun yalnız hizmet karşılığı değil daha çok bir bağış şeklinde verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra soyurgal, sahibine ayrıca hem dokunulmazlık hem de idarî ve hukukî haklar kazandırmaktaydı. İlhanlı Devleti’nin parçalanmasından sonra Celâyirîler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Timurlular ve Safevîler tarafından yaygın biçimde uygulanmıştır¹⁸⁷². Timurlular’da da savaşta yararlılık gösterenler ödüllendiriliyor, kendilerine soyurgallar veriliyordu. Hükümdarın hizmetindekilere bir ihsanı olan bu tabirle daha çok dirlik gibi arazi kastediliyordu. Soyurgal sahibi bütün vergilerden muaf tutuluyor, devlet hazinesine ödenen vergileri toplama hakkını kazanıyordu. Soyurgallar zamanla veraset yoluyla intikal etmeye başlamış, din adamları ve ibadet yerleri için de verilmiştir¹⁸⁷³.

Altın Orda Devleti’nde de diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi gelir temini amacıyla din âlimlerine ve şeyhlere ihsan ya da sadaka kabilinden verilen topraklar vardı. Bu toprakların en önemli özelliği sadece bu ihsanı alan kişinin hayatı boyunca değil o öldükten sonra da sülalesine kalmak üzere daimi olarak verilmesiydi. İrâd nesilden nesile geçirdi. Altın Orda ve Çağatay Hanlıklarında bu idrârın şehirlerin gelirlerinden ibaret olanlarına “*darugalık*” denilmiştir.

Altın Orda’da şehir gelirlerinden verilen darugalıklara örnek olarak Saraycık şehrinin darugalığının Küçük Muhammed Han tarafından Kıpçak beglerine ırsî olarak soyurgal edilmesini, Saray ve Astarhan şehirleri darugalığının Ebu’l Hayr Han

¹⁸⁷² İlhan Erdem, Kazım Paydaş; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, s: 191.

¹⁸⁷³ İsmail Aka, “Timurlular”, **DİA**, cilt: 41; sayfa: 178.

tarafından Mangıt, Nayman, Böyrük, Uygur ve Kürleüt uruglarının beylerine suyurgal edildiği bilinmektedir. Bu ırsî arpalıklar daruga sahibinin mülkü gibi olmuş; hibe edilmesi, satılması ya da vakfedilmesi hakkı darugalara verilmiştir. Darugalar tarafından toplanan tamga vergisinden belirli miktarda gelirler ırsî olarak ayrı kişilere arpalık verilmiştir. Şehzade Nogay torununa Eski Kırım'ı suyurgal etmiştir.

Uluğ Muhammed Han'ın Tuğlu Biy ve Hızır'a Verdiği Soyurgal Yarlığı'nda¹⁸⁷⁴ Kerç ilinin ihsan olarak verildiği topraklar Kerç'e ait Otlı Taz, Yapın Köli, Astay'ın Kaçır Yiri, Kabak Taş, Macar, Konkur (Konkuz), Kaci, Yalta, Kerepçi, Tuz Köli, İki Umrak, Ay Yanı, Kızıl Yar ve yine Kerç'e ait Selenga, Küçük, Karakçı arazilerini kapsamaktadır. Bu sahada yasak, keceki yar, uzun çerig (askerî vergi), tükerek, ok vergisi, koyun vergisi ve çıkış vergisi, her ne türlü yükümlülük, tüm vergileri toplama hakkı Tuğlu Biy ve büyük kardeş Hızır'a verilmiştir¹⁸⁷⁵.

A. Tarhanlık

Altın Orda ülkesinde yerli Türk ahâlisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan açıkça görülebilmektedir. Ancak "Tarhan" olan kimseler bütün mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı Han tarafından verilir ve "Tarhanlık yarlığı" ile tasdik olunurdu¹⁸⁷⁶.

Barthold'a göre, "tarhanlık" fermanları Moğol imparatorluğundan bölünmüş hükümetlerde han adına çıkarılmış olan beratlardır¹⁸⁷⁷. İtil boylarında tarhanlık

¹⁸⁷⁴Berezin bu yarlığın tarihinin H. 923 (1517-1518) olduğunu ve I. Muhammed Giray'a ait olduğu görüşündedir. A. P. Grigoryev ve M. A. Usmanov gibi bilim adamları ise bu yarlığın Uluğ Muhammed'e ait olduğunu ve 1420 yılında yazıldığını savunmaktadır. Bkz: A. Melek Özyetgin-İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, TTK. Ankara 2017, s: 54.

¹⁸⁷⁵ A. Melek Özyetgin-İlyas Kemaloğlu, **Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar**, s:56-57.

¹⁸⁷⁶ Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilâtında Tarhan Unvânı ve Tarihi Gelişmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 34, İstanbul 1984, s: 81-82. H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol.19, N. 3,4, USA 1956, s:353.

¹⁸⁷⁷ V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s:199.

verilmesi II. Aleksandr zamanına kadarki Rus hakimiyeti zamanında bile devam etmiştir. Bütün bir şehir halkının çoğunun tarhan (vergiden muaf) olması herhalde önceleri göçebe hukukuna dâhil değildi. Fakat başkent halkının cizye ve vergilerden muafiyetlerini sağlayan bu tarhanlık sistemi, daha sonraları hatta Özbekler zamanında bile uygulanmıştır¹⁸⁷⁸.

Eski Türkler'de büyük işler yapan kişilere "Tarhanlık" rütbesi verilirdi. Tarhan'lara yurtluk, ocaklık olmak üzere bir malikâne verilir; ayrıca şu haklar tanınırdı: Tarhan'ın malikânesi içinde oturanlar vergi, askerlik gibi yükümlülüklerinden muaf tutulurdu. Hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddî imkân ve imtiyazlar veren yarlıklar 'Tarhanlık yarlıkları' adını alır. Tarhan olan kimseler her çeşit iş ve hizmet yükümlülüğünden ve vergilerden kurtuluyordu. Han tarafından verilen tarhanlık hakkı tarhanlık yarlığı ile onaylanıyordu. Altın Orda sahasına ait yarlıkların büyük bir çoğunluğu kişi ve kurumlara bu tip imtiyazlar sağlayan tarhanlık yarlıklarıdır¹⁸⁷⁹.

Yarlıklar M. Özgetgin tarafından içerik bakımından "diplomatik" ve "tarhanlık" olmak üzere ikiye ayrılabilir. Araştırmacıya göre hanın egemenliği altındaki ülkelerin hükümdarlarına gönderilen yazılar diplomatik yarlık diye nitelendirilirken, hanın istediği kişilere veya kurumlara verdiği, sahibine vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddî imkân ve imtiyazlar tanıyan yarlıklar tarhanlık yarlığı adını almıştır¹⁸⁸⁰.

¹⁸⁷⁸V.V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s:199.

¹⁸⁷⁹Altın Orda dönemine ait tarhanlık yarlıklarına örnek olarak bkz: Melek Özyetgin, 1453 tarihli Hacı Girey Han tarhanlık yarlığı; 1467 tarihli Mengli Girey Han tarhanlık yarlığı; 1523 Sahip Girey Han tarhanlık yarlığı için bkz: Melek Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelenmesi**, Ankara 1996, s: 112-115, 115-116, 130-132.

¹⁸⁸⁰Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Tarihi Üzerine İncelemeler**, s. 20

XIV. yüzyılda önemli bir ticâret merkezi haline dönüşen Astarhan ilk kez 1333/34 tarihinde İbn Battûta'nın eserinde Hacı Tarhan adıyla zikredilmiştir. O şehrin adını ve kuruluşunu şöyle açıklamaktadır:

Tarhan- Türkler nezdinde her çeşit vergiden muaf olan yer demektir. Bir zamanlar sufi bir Türk hacı oraya yerleşmiş, sultan da onun bulunduğu mekânı bütün vergilerden muaf kılmış. Böylece hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş, büyümüş ve şehir haline gelmiş. Çarşıları muhteşem olan bu şehir "İtil" nehrinin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindedir. Sultan, soğuk bastırıp nehir donuncaya kadar Hacı Tarhan'da kalır¹⁸⁸¹.

Altın Orda Devleti'nde yerli Türk ahâlisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan görülebilmektedir. Ancak "Tarhan" olan kimseler, her nevî mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı da Han tarafından verilir ve "Tarhanlık yarlığı" ile tasdik olunurdu. Kazan Hanlığı'nda da her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf olan "tarhanlar"ın halk arasından çıkması da mümkündü¹⁸⁸². Timurlular zamanında "tarhanlık" verilen kişiler ortak tüccarlardan olabiliyor, hiçkimsenin onları rahatsız etmemesi, vergi veya rüşvet istememesi, hayvanlarına dokunulmaması buyuruluyordu¹⁸⁸³.

B. Yarlıklar

Yarlık Türk ve Moğol devletlerinde hükümdar buyruğu ya da fermamıdır¹⁸⁸⁴. Altın Orda Devleti dönemi eserlerimizden Codex Cumanicus'da "yarlığa" "acımak, bağışlamak, affetmek, merhamet etmek" anlamlarına

¹⁸⁸¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi, s: 485.

¹⁸⁸² Akdes Nimet Kurat, Kazan Hanlığı, s:243.

¹⁸⁸³ İsmail Aka, Timurlular, s:186.

¹⁸⁸⁴ Tarih-i Cihan Güşa, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni; çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, C: I, Ankara 1988, s: 14 ; İlyas Kamalov, "Yarlık" DİA, cilt: 43; s: 335; Şinasi Tekin, Ög, Ögir-, Yarlık, Yarlıka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında: İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler, Simurg, İstanbul, 2001, s. 218-228.

gelmektedir.¹⁸⁸⁵ Hüsrev u Şirin Mesnevisinde ise "emir-ferman"¹⁸⁸⁶ anlamına gelen "yarlık" kelimesi Göktürkler ve Uygurlar zamanından beri bilinmektedir¹⁸⁸⁷. Türkçe'den Moğolca'ya geçen yarlık kelimesi Türk ve Moğol dillerinde "buyruk, emir, ferman" anlamına gelir. Özellikle Moğol hâkimiyeti altındaki hükümdarlar, yetkilerini Hanlar tarafından verilen yarlıklarla onaylatmak zorundaydılar¹⁸⁸⁸. Moğol Hanlarının yarlıkları sözlüdür. Bunların yazıya geçirilmesi fikri, diğer birçok uygulamada olduğu gibi XIII. yüzyılın başında Uygurlardan alınmıştır. Moğol Hanlarının yarlıkları özellikle yapı ve formül açısından Uygur yarlıklarının etkisi altında kalmıştır¹⁸⁸⁹.

Yarlıkların bir kısmı Hanın kendi isteğiyle verilmiş, bir kısmı talep üzerine düzenlenmiştir. Talepler Hana doğrudan değil karaçibey, emîr ve ulu bey gibi önde gelen devlet adamları aracılığıyla iletilirdi. Yarlıkların verilmesinde Hanlara sunulan hediyeler önemli rol oynardı. Tarihçilerin bir kısmı bu uygulamayı rüşvet ya da yapılan işle masraflar karşılığında ödenen vergi diye yorumlamaktadır¹⁸⁹⁰.

Altın Orda dönemine ait yarlıklar, yalnızca sahibi Hanın egemenliği döneminde geçerli kabul edilmiştir. Tahta çıkan her yeni han ya selefinin verdiği yarlıkları onaylayarak süresini uzatır ya da iptal ederdi.

¹⁸⁸⁵Codex Cumanicus, s:878.

¹⁸⁸⁶Kutb'un Hüsrev u Şirin'i-Dizin-Ümit Özgür Demirci-Sibel Karşlı, Kesit Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, s:639.

¹⁸⁸⁷Mustafa Öner, "Yarlık Sözü Hakkında", TDAY-Belleten/2004-II, TDK. Yay., Ankara, 2004, s. 117-122.

¹⁸⁸⁸Akdes Nimet Kurat, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, DTCDF. Yayınları, İstanbul 1940; A. M. Özyetgin, **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslub İncelenmesi**, Ankara 1996; V. Grigoryev, **O Dostovernosti Yarlıkov Dannih Hanami Zolotoy Ordı Russkomu Duhovenstvu**, Moskova 1842; A. P. Grigoryev, **Sbornik Hanskiy Yarlıkov Russkim Mitropolitam**, S. Petersburg 2004; Akdes Nimet Kurat, **Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı**, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1937; Abdullahoğlu Hasan, I. Mengli Giray Han Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, IV(1934), s. 99-109; A. N. N. Samoyloviç, "Cuci Ulusunda Payca ve Basyaya Dair", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, XXXIX/2 (1932), s.53-71

¹⁸⁸⁹R. Poçekaev, **Pravo Zolotoy Ordı**, Kazan 2009, s. 62

¹⁸⁹⁰R. Poçekaev, a.g.e. s. 46-47.

Altın Orda yarlıklarında, ya sadece eski on iki hayvanlı Türk takvimi ya da on iki hayvanlı Türk takvimiyle hicrî takvim bir arada kullanılarak tarih ve yer adı yazılır (datatio ve locus). Yarlıklarda, belgenin kûfî yazıyla yazılmış Altın Orda diplomatik geleneğine göre yarlığın resmiyetini gösteren, bir nevî tasdik işareti mahiyetindeki al veya altın damgalar kullanılırdı¹⁸⁹¹. Latince ve İtalyanca yarlıkların sonunda bu "altın damga ile mühürleme" özelliği mutlaka belirtilmiştir.

Altın Orda yarlıklarında şekil yönünden bir takım ortak özellikler bulunmaktadır. Latince “inscriptio” adı verilen bölümde meslek grupları ana hatlarıyla sıralandıktan sonra Latince “dispositio” adı verilen bölümde Hanın tarhanlığın verilmesiyle ilgili emir ve hükümleri sıralanır. Hanın emir ve yasaklarına uymayanlara karşı uyarıların yer aldığı “sanctio et corroboratio” kısmı gelir¹⁸⁹².

Muhammed Bülek Han’ın Metropolit Mihail’e verdiği yarlıkta Hanın emrine uymayanlar uyarıldığı gibi yarlık verilen metropolitten de kendisine tanınan imtiyazları kötüye kullanmaması istenir:

Kim kilise evlerinde kalırsa veya onları yıkarsa günahkâr olacak ve kilise adamları bize kimi şikâyet ederse o kişi tarafımızca hayvan gibi cezalandırılacak ve öldürülecektir. Ve sen Metropolit Mihail, imtiyazlı olduğunu söyleyerek kilise evlerinde, topraklarında, sularında, bahçe ve bağlarında kendi adamlarından tamga alırsan günahı senin üzerine olacak, şeklinde uyarılara yer verilmiştir¹⁸⁹³.

Altın Orda Hanlarının Latin Devletlerine verdiği yarlıklar ile Ruslar'a verdikleri yarlıklar arasında bir fark da burada görülür. İlginçtir ki Civran olayı vb. sorunlar yaşamalarına rağmen hanlar, Latinler'i bu denli keskin uyarmak zorunda hissetmemişlerdir.

¹⁸⁹¹Melek Özyetgin, **Orta Zaman Türk Dili ve Tarihi Üzerine İncelemeler**, s. 25

¹⁸⁹²İlyas Kamalov, "Yarlık" maddesi, **DİA**, s:335. Melek Özyetgin, “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği” **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s: 819-830.

¹⁸⁹³İlyas Kamalov, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, s: 138.

SONUÇ

Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatında ilk dönem fetihlerin tamamlandığı ekonomik toparlanmanın yaşandığı ve devletin kendi iç kaynaklarına dayalı bir ekonomisinin oluşmaya başladığı birinci aşama 1260-1310 yılları arasındaki devredir.

Devlet ekonomisinde, 1310 ve 1360 yılları arasında merkantilist politikanın etkileri dikkati çeker; bu yıllarda devlet ekonomisi "çiçeklenme" aşaması yaşamıştır. Tohta Han, Özbek Han, Canibek Han hakimiyet dönemlerinin ekonomik politikaları bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî yapısı bölgelere göre önemli farklılıklar arz eder. Devletin özel iktisadî önem arz eden bölgeleri Harezm, Bulgar, Aşağı İtil, Saray, Astarhan, Macar ve Kırım'da Azak ve Kefe'dir. Bu yerleşimler aynı zamanda her biri kendi kendini idame ettirebilen ekonomi merkezleriydi.

Altın Orda devlet ekonomisinin tükenme yılları 1360-1380 yılları arasındır. 1380-1391 arası iktisadî açıdan istikrar ve kısmî bir canlanma devresi olarak tanımlanabilse de 1395 ve 1396 yılları ise imparatorluk çapında ekonominin düşüşüne tanıklık etmiştir.

Altın Orda Devleti için ticaret, iktisadî hayatın en önemli alanı olmuştur. Altın Orda Hanları kuruluş devrinden itibaren ülkelerinde ticâretin gelişimine ve tacirlerin ülkede serbestçe ticâret yapabilmelerine büyük önem verdiler. Altın Orda Hanlarının ülkelerinde ticâreti ve tüccârları teşvik politikaları, soyulan ve saldırıya uğrayan tüccârların zararlarının hazineden ödenmesi, gümrük vergilerinin aşağıya çekilmesi ve yabancı ülkelerle imzalanan anlaşmalar ticâretin gelişmesini

sağlamıştır. Dönemin diğer devletlerine göre uyguladıkları düşük ticarî vergiler,Altın Orda topraklarını, özellikle de Kırım'ı Latinler başta olmak üzere yabancı tacirler için oldukça çekici bir coğrafya haline getirmiştir.

Devletin gelirleri halktan, bağımlı Rus knezliklerinden ve yabancı tüccârlardan alınan vergilere dayanmaktaydı. Ayrıca vassal devletlerden alınan vergiler de Altın Orda hazinesinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Altın Orda Devleti'nde göçebeler arasında aynî iktisat anlayışının yanı sıra nakdî iktisat da gelişmiş durumdaydı.

XIII-XIV. yüzyıllarda Orta Asya ile Doğu Avrupa ticâretinde, Moğollar etkisi ile yaşanan değişim Kırım'da, İtil bölgesinde, Doğu Avrupa'da ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde dolaşımda/tedâvülde olan para birimleri üzerinde de bir değişime yol açmıştır. Altın Orda Devleti idaresindeki Deşt-i Kıpçak'a bu bakımdan en güzel örnektir. Burada ticaret yapan Bizanslı, İtalyan, Ermeni ve diğer yabancı tüccârlar beraberlerinde kendi ülkelerinin paralarını da getirmişlerdir. Altın Orda Hanlığı'nın, günümüze ulaşabilmiş sınırlı sayıdaki arşiv belgelerinin yanı sıra kazılarda ortaya çıkartılan arkeolojik malzeme ve özellikle yabancı sikke buluntuları da Rus prenslikleriyle, Anadolu ve Balkanlar'la, Bizans'la, Papalıkla, İtalya Cumhuriyetleriyle, Doğu Avrupa devletleriyle yoğun ticarî münasebetleri olduğuna tanıklık eder.

XIII. yüzyıldan itibaren Karadeniz ticâretinde aktif rol oynamaya başlayan Altın Orda Devleti, ticarî üstünlüğü elinde tutabilmek için düşük gümrük vergileri uygulamıştır. Söz konusu bu siyaset, Moğolların Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasya, İran ve Anadolu'yu kontrolleri altına almalarında ve Hristiyan dünyası ile Memlûklular aleyhine anlaşmalar yapmaları Karadeniz'in uluslararası ticârete açılmasında etkili

faktörler olmuştur. Altın Orda Devleti'nin ekonomik refahı, batı ve doğu yakın ve uzak tüm ülkelerle yaptıkları ticârete dayanıyordu. Mevcut tarihî veriler incelendiğinde devletin uluslararası ticarete oldukça ileri bir seviyede olduğu anlaşılmıştır. Altın Orda Devleti uluslararası rekabetin yoğun yaşandığı Karadeniz ticaretinde sağladığı üstünlüğün, ticarî çıkarlarının ve özellikle İlhanlılar ile mücadelesinden galip çıkmasının temel koşulunun boğazlar hâkimiyetini hiçbir zaman kaybetmemek olduğunun farkındaydı. Bu nedenle Altın Orda Hanlarının Karadeniz siyasetini bu temel üzerine inşâ ettiğini söyleyebiliriz.

Alt İtil bölgesinde Batu Han tarafından kurulan Saray Batu şehri, Altın Orda'nın yalnız siyasî bakımdan başkenti değil aynı zamanda temel sermaye kaynağı olarak dikkati çeker. Devletin temel iktisadî etkinlik merkezinin daha sonra Orta İtil bölgesindeki Saray Berke şehrine taşındığı anlaşılmaktadır. Altın Orda şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen malzemeler hem devletin uluslararası ticarete aktif rolünü göstermekte hem de devletin zanaat dallarında oldukça iyi organize edilmiş yerel üretiminin de önemli oranda geliştiğini kanıtlamaktadır. Özellikle yerel üretim örnekleri uzun yıllar boyunca savunulmuş olan Altın Orda zanaatının hiç gelişmediğine dair görüşlerin ne denli yanıltıcı olduğunu ispatlamıştır.

Altın Orda dönemi iktisadî hayatın kültürel alanayansımalarının bir örneği dil etkileşimlerinde görülmektedir. Vergiler bahsinde belirttiğimiz üzere, Altın Orda Devleti'ne en çok gelir getiren vergi kaynağı tacirler tarafından satılan veya pazar yerine getirilen tüm mallardan alınan "tamga" adlı gümrük vergisiydi. Rusça'da bugün hâlen mevcut olan "*tamojnya*" yani gümrük kelimesi Türkçe-Moğolca tamga-damga sözünden gelmektedir. Altın Orda devresinde iktisadî yapıya ilişkin terimlerin Moğolca'dan Rusça'ya geçmesinin tersi etkiyi ardıl Hanlık olan Kasım Hanlığı'nda

görmekteyiz. Kâsım Tatarları erken dönemlerden itibaren Rusça öğrenmişlerdi. Bu dönemde iktisat terminolojisine ait Rusça'dan alınmış pek çok unsur vardı¹⁸⁹⁴.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî açıdan özellikle Özbek Han'ın saltanatı (1312-1342)ve onun halefi Canibek Han'ın (1342-1357) zamanında yani XIV. yüzyılın ilk yarısında en yüksek noktasına ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu iki devre aynı zamanda devleti siyasi ve kültürel bakımdan da en çok gelişme kaydettiği zaman dilimleridir. Özbek Han devrinde Altın Orda Devleti dönemin önemli ticaret devletlerinden biri olarak dikkati çekmiştir. Bu dönemde gerek doğuda ve gerekse batıda bulunan Altın Orda kentlerinde vergi ve harçlar dışında iç ve dış ticaret çok büyük gelişme kaydetmiştir.Özbek Han dönemi kültürel bakımdan İslam etkilerinin oldukça yoğun gözlemlendiği, devletin gerçek manâda İslamî bir karakter kazandığı dönem olmasına rağmen ticaret söz konusu olduğunda devlet politikasında belirgin bir farklılık görülmez. Altın Orda Devleti'nde İslamî etkilerin ağırlık kazandığı dönemde bile ülke sınırlarında ticaret yapan gayr-ı Müslim tacirlerin Müslüman tüccarlardan hak ve özgürlükler bakımından, olumsuz anlamda ayırt edilmediği dikkati çeker. Böyle bir devrenin, devlet politikasında İslam iktisadının temel özellikleri açısından belirgin özelliklerdeki bir değişim arz etme ihtimali var idi ancak mevcut veriler iktisat anlayışında da bâriz bir İslamlaşma konusunda bir hükmü tam bir kesinlik ile söyleme imkânı vermemektedir. Bilindiği üzere İslam iktisat anlayışının temel özellikleri fıkıh öğretileri ve ahlâkî değerler temellidir. İbn Battuta'nın verdiği örneklerden, Altın Orda coğrafyasında örneğin iki kadısı bulunan Kırım'da, fıkıh müderrisi Alâuddin el-Asî, ve yine çevresinde güvenilir bir fakih olarak tanınan Şeyh Salih Abid Muzafferuddin gibi çeşitli alim ve fâkihlerin iktidardakileri ve halkı fıkıh

¹⁸⁹⁴Serkan Acar, "Kâsım Hanlığı (1445–1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler" **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27 Sayı: 43, s: 119-130.

öğretilerinden haberdar ettiklerini anlıyoruz. İslâm iktisadının işleyişinde devletin önemli bir yeri vardır. Bu sistemde devlete biçilen rol iktisadî örgütlenme, sosyal adaleti ve güvenliği sağlama noktalarında yoğunlaşır. İslam iktisadına göre devlet üretimle değil daha çok denetimle meşgul olmalıdır. İslam iktisat anlayışı, ticarete faizin (riba) yasaklanması, aşırı kâr ve aldatmanın önüne geçilmesi, hileli satışın yasaklanması, fiyatların belirlenmesi, ihtikâr da denilen stokçuluğun önlenmesi gereklidir. Malî yapıda helâl yollardan edinilen mülkiyeti gasb ve hırsızlıktan korumak, gayr-ı Müslim tebaadan baş vergisi, cizye gibi adlar altında alınan vergi karşılığında onların askerlikten muaf tutulması, mallarının himaye edilmesi gibi pek çok sorumluluğu da beraberinde getirmektedir. Altın Orda sahasında kaleme alınmış dinî ve didaktik nitelikte bir eser olan Nehcü'l-Ferâdis isimli eser, faizin hoş birşey olmadığı ve İslam inancının konuya bakışını Altın Orda han ve halklarına anlatmış olsa da devlet ticarete faiz uygulamalarının önüne geçmeye yönelik somut bir çalışma yapmamış yazılı bir karar vb. gerçekleştirmemiştir. Günümüze ulaşabilmiş (en azından varlığından haberdar olduğumuz) tarihî veriler incelendiğinde, Altın Orda Devleti'nde İslam iktisat anlayışının yoğun olduğu hususunda, bizden önceki pek çok tetkik eserde mutlak bir kesinlikle söylendiğinin aksine, araştırmacıları iknâ edebilecek net veriler bulunmamaktadır.

Berke Han zamanında İslam ile tanışan Altın Orda Devleti'nin ekonomik yapısında Özbek Han zamanına dek İslam iktisadî zihniyetini aramak sağlıklı olmayabilir. Ancak 1312 yılında Özbek Han Altın Orda devlet dini olarak İslam'ı kabul etmiştir. Bu tarihten sonra, Altın Orda dinî hayatında Yesevi ve Nakşibendî kanalıyla gelen Sufî etkiler yoğunlaşmıştır. İslam'ı kabul etmiş olan nüfusun büyük kısmı Hanefî mezhebini benimsemişti. İslamın benimsenmiş olması iktisadî hayatta

da etkilerini gösterdi. İslam iktisadî zihniyetinin daha belirgin olarak hissedildiği Altın Orda kentlerinin başında başkent Saray gelmektedir. Ortaçağı değerlendirirken iktisadî tarih çalışmaları için zihniyeti yansıtacak vesîkalar, örneğin esnaf topluluklarına ait eserler fütüvvetnâmeler, şiirler, darb-ı meseller, masallar, Kur'an, Kur'an tefsirleri, fıkıh kitapları, ahlak kitapları önemli veriler sunar. Özbek Han döneminde artık yaygın biçimde İslamlaşmış olan Altın Orda Devleti'nde de bu tarz tarih kaynaklarının kaleme alınmış olması olasıdır ancak maalesef bugünkü bilgilerimize göre Altın Orda dönemine ait olup zamanımıza ulaşmış, İslamî iktisad kültürünü örnekleyebilecek yeterli miktarda tarihî kayıt bulunmamaktadır. Fıkıh öğretilerinin tersi bazı uygulamalar da mevcuttur. Örneğin İslam dünyasında adil olmadığı için neredeyse dönemin tüm ülkelerince kaldırılması konusu düşünülen "tamga" vergisini ortadan kaldırmaya yönelik (mevcut bilgilerimize göre) hiçbir girişim görülmez. Altın Orda Devleti'nde, İslam ülkelerinin genelinde görülen amân ilkesi¹⁸⁹⁵ de (mevcut bilgilerimize göre) geçerli değildir.

Devletin yönettiği kitle ekonomik açıdan karma özellikler gösteren göçebe ve yarı göçebe grupların da yer aldığı ekonominin sığırcılık, çiftçilik üzerine temellendiği, göç süresi ve göç yollarının daha kısa olduğu, göçebelikle yerleşik yaşam arasındaki yaşama biçimi olarak tanımlanabilecek yarı göçebelik özellikleri göstermektedir. Kent ekonomisinde de bazı gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak bir toplumun hayat tarzı ve toplumsal değerleri, o ülkenin iktisadi sistemiyle yakından ilişkili olduğu için göçebe nüfusun belirgin üstünlüğü dikkate alındığında Altın Orda

¹⁸⁹⁵Arapça "Emân" kelimesi zaman içerisinde "amân"a dönüşmüş ve İslam ülkelerinde amânnâmeler hazırlanmıştır. Kelimenin ticarete dokunulmazlık anlamı ile kullanımına ilişkin ilk örneklerden biri Kureyş tâcirlerinin kutsal Kâbe hizmetini elinde bulundurmaları sebebiyle bölge idarecilerinden kendileri için aldıkları dokunulmazlık hakkıdır ve bu sayede onlara geçtikleri bölgelerde kimse taarruzda bulunmamıştır. Bkz: Muammer Gül, "İslam İktisadî Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri", **Tarih Okulu**, Mart 2014, Yıl: 7, Sayı: XVII, s: 76.

Devleti'nde iktisadî yapının önemli oranda bozkır kültürü etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu nedenle Altın Orda iktisadî hayatı göçebe ve yerleşik iktisat anlayışı biçiminde iki ayrı karakter göstermektedir. Feodal devletlerde ticâret, tarımsal üretim, zanaat ve el sanatları arasında bir bağlantı görevi görmektedir. Ortaçağ'da tarım ile uğraşan yerleşik halk ve pastoral göçebe toplumlar arasındaki ilişkiler ek gelir elde edebilmek için açılan fırsatlarnedeniyle farklı bir düzeye ulaşmıştı. Avrasya bozkırlarında göçebeler tarımsal üretim ürünlerinin yalnız tüketicilerideğil aynı zamanda dağıtıcıları olarak da ticâret ve değişim işlemlerine katılmaktaydı. Altın Orda göçebe iktisadında krizin başlangıcı görünüşe göre devletin zirvede olduğu gelişmenin en yüksek noktasında başlamıştır. Altın Orda Hanları, birbirleri ile savaş halinde iken göçebeler sürekli komşuları ile ilişkilerini bozdu, hayvanları çaldılar.

Genel olarak Moğollar'ın özellikle de Altın Orda Devleti'nin, köklü iktisadî birikimlerin olduğu coğrafyaları ele geçirmeleri akınlar öncesinde buralarda sorunsuzca ticaret yapmakta olan tacirleri tedirgin etmiştir. Altın Orda fatihlerinin gelişinin ardından bu bölgelerde ticârî ve ekonomik ilişkiler bir süreliğine bozulmuş olsa da, Moğollar kısa süre içinde bölgedeki Türk kabilelerini merkezî ve güçlü bir devletin idaresinde birleştirmiş ve kısa sürede tekrar sağlanan istikrâr ortamı, doğası gereği kargaşa ve belirsizlikten çok hoşlanmayan ticârî faaliyetlerin de yeniden gelişmesini sağlamışlardı. Altın Orda Devleti'nin idare sistemi eski Türk esaslarına dayanmaktadır; devletin ilk kuruluş yıllarında bozkır geleneği ve teşkilât yapısı iktisadî hayat üzerinde de önemli bir yer tutuyordu. Ancak zamanla ahâlinin toprağa bağlanması, ziraatin, ticâret ve sanayiın gelişmesi zamanla devlet idaresi üzerinde de etkili olmuştur.

Moğol akınlarının Rus halkının zanaat dalları, tarım ve hayvancılığı üzerinde olumsuz etkileri olduğu uzun süre savunulmuş bir görüş olsa da bu tezlerin doğru olmadığı net olarak anlaşılmıştır.

Altın Orda başkenti Saray, devrin önemli uluslararası ticâret yolları üzerinde bulunması sayesinde başkent Doğu ve Batı kültürlerinin buluştuğu bir kavşak noktası haline gelmişti. Ayrıca vassal devletlerden alınan vergiler de Altın Orda hazinesinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Altın Orda sahasında kadınlar iktisadî hayattaki etkinlikleri ile de dikkat çekmektedir¹⁸⁹⁶. Rus metropolitlerine verilen yedi yarlıktan üçünde Taytuğlu Hatun'nın adı anılmıştır.

Altın Orda Devleti tıpkı Bizans'ın yaptığı hatayı yaparak tüccârlara koloni kurma ve toprak edinme hakkı tanımıştır. Söz konusu Latin ticaret kolonileri kısa vadede toprak kirası vb. biçimlerde devlet hazinesine gelir getirmişse de uzun vadede ticaretten elde edilebilecek gelirleri düşürmüştür. Latinler, yarlık belgeleri ile elde ettikleri tavizleri ve kurdukları ticaret kolonilerini kullanarak bazı dönemlerde devletin siyasî işlerine bile müdahale etmişlerdir. Aynı iktisadî zâfiyeti Osmanlı Devleti'nde görmeyiz. Osmanlı sultanları tam tersine özellikle II. Mehmed, I. Bayezid dönemlerinde İtalyan devletlerinin iktisadî statüsünü kısıtlamaya ve onları yalnızca devlete düzenli vergi veren, devlet işlerine fazla müdahale edemeyecek bir konuma getirmeye çalışmışlardır.

Altın Orda'nın ekonomik çöküşüne etkide bulunan önemli bir faktör, 1340'lı yılların Kara Ölümü diye de bilinen veba olmuştur. Veba salgını Özbek'in

¹⁸⁹⁶İktisadî hayatta kadınların etkin rolü sadece Altın Orda Moğolları için geçerli değildi. Diğer Moğol devletlerinde kadının ekonomiye aktif katılımı konusunda daha detaylı bilgiler için bkz: Bruno De Nicola, Charles Melville, The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran, Boston, BRILL, 2016, s: 80-86.

topraklarına 1341-2 yılında ulaştı. Bu salgın, Saray ve Astrahan da dahil olmak üzere Altın Ordu şehirlerini vurdu. Salgın Astrahan'dan yayılarak Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a ve Ermenistan'a ulaştı. Kırım'daki İtalyan ticaret merkezleri vebanın Orta Doğu ve Avrupa'ya geçiş noktası oldu. İtalyan tacirler 1343 yılında Tana'dan (Azak) sürüldüler ve surlarla çevrili olan Kefe şehrinde 1343 yılında kuşatma altına alındılar, yine 1345-1346 yılları arasında da kuşatmaya devam ettiler. 1345-1346 kuşatması sırasında, veba salgını Altın Ordu'nun diğer kısımlarında olduğu gibi Moğol ordusunda da kendini gösterdi.

Göçebe halkın iktisadî yapısında asıl kırılma devresi ise Timur seferleri ile birlikte olmuş; bu kargaşa döneminde göçebeler kendi aralarında savaşmışlardır.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatını genel manada göçebe iktisadî zihniyeti ile yönetilen gelişmiş iktisadî birikimler olarak tanımlayabiliriz. Esasen göçebe iktisadının olumsuz yanı sistemli bir gelenek oluşturamaması, ticaret tekniklerinin kısa vadeli olması, üretim ve emek kavramlarının yeterince net olmaması, daima bir belirsizlik arz etmesidir ki belki de bu nedenle göçebe iktisadının baskın karakterini taşıyan Altın Orda Moğolları, gelişmiş kentler inşa etseler bile planlı bir kent ekonomisi ve emtia kontrolüne dair düzenli bir fikir oluşturamamışlardır. Yine Moğollar'ın, düzenli ticaret yaptıkları Latinler, Araplar, Farslar ve Türkler gibi "hiçbir zaman bir tüccâr sınıfı ve ticarî burjuvazi" geliştiremedikleri¹⁸⁹⁷ görülür. Bununla birlikte onlar yakın şehirler ve büyük nüfuslu alanlar ile mal akışı ve ticâret için gerekli zemini hazırlamak suretiyle ekonomiyi ve şehir alanlarını canlandırmışlar. Moğol göçebe iktisadının sağladığı bir avantaj Han

¹⁸⁹⁷Virgil Ciocîltan, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:112.

tarafından tayin edilen "tarhan"lar olası bir savaş durumunda kendi kendine yetebilecek mobil bir ekonomi için önemli bir adım olmuştur.

Osmanlı Devleti ile siyasi ve ticarî ilişkiler, Altın Orda Devleti'nin son dönemlerinde başlayacağı için iktisadî açıdan bu erken devre fazla önem arzetmez ancak Kırım-Osmanlı-Rusya rekabeti ve Moskova'nın hedefleri olarak kurulan Altın Orda mirasçuları Hanlıklar zamanında siyasi ve askeri ilişkilerin ötesinde, ekonomik ilişkiler de yoğunlaşacaktır¹⁸⁹⁸. Genel olarak nüfus artışı sonucunda ticaret hacmi ve fiyatlar artar.Nüfus hızla artarsa karşılanamayan talep fiyatları yükselir. Ancak kanaatimizce XVI.yüzyılda yalnızca nüfusun artmasının etkisiyle¹⁸⁹⁹ değil daha çok siyasî istikrarın etkisiyle Moskova ve Osmanlı arasındaki ticâret hacmi Altın Orda dönemine nazaran büyük oranda artmıştır.Yine Kırım sahasının iktisadî tarihine ilişkin tarih kaynaklarının da Altın Orda ardılı hanlıklar ve daha ziyade Osmanlı hâkimiyetinde geçirilen devrede nitelik ve nicelik bakımından arttığı anlaşılmaktadır. Altın Orda iktisadî tarihi üzerine çalışma yapacak olan kişilerin en çok da malî sistemi birkaç yüzyıl ilerisi ile mukayeseli olarak incelemesinde büyük yarar vardır.

Moğollar'da malî sistem, sikke, kredi, vergi ve devletin ticârete müdahalesi konularına ait bilgiler incelendiğinde Moğollar'ın diğer İslam ülkelerinden, özellikle de Araplar'dan daha çok Avrupa iktisadî sistemlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır¹⁹⁰⁰. Takas, kredi mektubu, havale, çek, kambiyo senedi gibi ödeme araçları XIV. ve XV. yüzyıllarda sınırlı olarak Altın Orda topraklarında ve özellikle Karadeniz ticâretinde de kullanılmıştır.

¹⁸⁹⁸Halil İnalcık,; "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700" **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, Ankara: TTK,1999, s. 28.

¹⁸⁹⁹Nekrasov, M.; "XVI. Yüzyılda Rus-Osmanlı Ekonomik İlişkileri" **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, Ankara:TTK, 1999, s. 95.

¹⁹⁰⁰Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt: 1, İstanbul, 1931, s:15.

Altın Orda şehirlerin çoğu büyük ticâret merkezleri ve "ihracat ve ithalât" iskeleleri ve transit ticaret istasyonları idi. Ancak Avrupa ile Asya arasındaki ticâret daha çok Ön Asya yolundan yapıldığı için uluslararası transit ticarete asıl kâr İlhanlı Devleti'ne kalırken Altın Orda Devleti'nin aldığı pay sınırlıydı. Doğu'da Moğollar imparatorluğu hâkimiyetinde İpek Yolu ticâret hatları yeniden canlandırılmıştır, Altın Orda Hanları bu yollar üzerinde ticarî faaliyette bulunmak isteyenlere soyulma korkusu olmadan ticâret yapabilme güvencesi vermeye çalışmışlardır.

Altın Orda başkenti Saray devrin önemli uluslararası ticâret yolları üzerinde bulunması sayesinde Doğu ve Batı kültürlerinin buluştuğu bir kavşak noktası haline gelmişti. Bölgenin ekonomik hayatında yaşanan bu olumlu gelişmeler, büyük bir kültürel değişimi ve kentleşme olgusunun yaygınlaşmasında beraberinde getirmiştir.

Altın Orda Devleti Para Politikasında-ilk dönem XIII. Yüzyılın ikinci yarısından Tokta Han reformuna (1310-1311) kadar geçen devredir. İkinci reform dönemi olan Tokta Han döneminde Altın Orda paraları birleştirilmiştir. Altın Orda para politikasında üçüncü dönem 1380-1381 arasında Toktamış reformu ile başlamıştır. Edigey döneminde (1398-1388) tekrar Altın Orda Devleti'nin para reformu gerçekleştirilmiştir. Ancak, önceki reformlar gibi bu da bir birleşik para kurmadı. Altın Orda paralarında dördüncü reform dönemi 1399-1400 yıllarında başladı. Para geçici birleşmesine bile olanak tanımayan bu dönemde XV. yüzyılın ilk çeyreğinde stoklar sikke dolaşımında daha yoğun bir parçalanma ortaya koymaktadır. Altın Orda para politikasında Tokta, Toktamış Hanlar döneminde başarılı parasal reformlar yapılmışsa da hedeflenen parasal birlik tam olarak sağlanamamıştır. Altın Orda Devleti'nin para politikası bütün olarak

değerlendirildiğinde İslamiyet'in etkisi paraların üzerindeki İslamî unvan ve ifâdeler ile sınırlı kalmış görünmektedir.

Altın Orda hanları ağır vergi ve yükümlülüklerden muafiyet konusunda da din ayrımı gözetmemiştir; onlar için önemli olan herhangi bir inanç sistemine sahip din adamlarının, inandıkları ilâhî varlığa devletin bekâsı için için dua etmesi yeterli olmuştur. Yalnız İslamî din adamlarına değil; kiliselere ve Hıristiyan ruhânilerine de vergi muafiyeti sağlanması dini yalnız uhrevî nedenlerle değil iktisadî bakımdan da çekici kılmıştır. Rus nüfusun yoğun olduğu anlanlarda, Hıristiyan tebânın İslamlaştırılmaya çalışılmaması, yani harac vergisi ödeyen nüfusun Müslüman olup bu vergiden muaf tutulmaması han hazinesi için daha olumlu bir gelişmedir.

Devletin varlık gösterdiği sahada daha önce uygulanmış olan ticâret ve vergilendirme sistemleri örnek teşkil etmiştir. Altın Orda Devleti hâkim olduğu topraklarda köklü bir iktisadî miras devralmıştı. Böyle bir durumda çok daha gelişmiş bir iktisadî yapı vesistemli politikaların örneklerini sergilemesi beklenirdi ancak çağdaşı olan İlhanlılar, Memlûklular, Bizanslılar, Latinler kadar ciddi iktisat politikaları ve reformları yoktur. Örneğin ilhanlı döneminin muhasebesine kaynaklık eden "Risale-i Felekiye"¹⁹⁰¹ eseri gibi örneklere rastlanmaz. Altın Orda sahasında kaleme alınan "et-Tuhfe fi İlmi'l-Hisâb (Hesab İlminde Şaheser)"¹⁹⁰² isimli

¹⁹⁰¹İlhanlı Devleti'nin muhasebe uygulamaları konusunda bilgi veren ve XIV. yüzyılın nadir muhasebe kitaplarından biri olan eser İsmail Otar tarafından tercüme edilmiştir. Risâle-i Felekîyye isimli eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: İsmail Otar- İsmail Küçük, "XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye'nin İlk Bölümleri, **MUFİTAD Dergisi**, Ocak 2012, s:198-220.

¹⁹⁰²et-Tuhfe fi İlmi'l-Hisâb (Hesab İlminde Şaheser) isimli eser Altın Orda Hanı Özbek Han döneminde, Kırım valisi ve sol kol beyi olan Ebû'l-Muzaffer Gıyaseddin Tukutemur'a sunulmuş bir eserdir. Müellifi bilinmeyen eser hesap, sayı tanımı, ispat, cebir, yüzölçümü vb. matematik konuları anlatılmaktadır. Eserin, benim de inceleme imkânı bulduğum el yazması Arapça nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, 2723 numarada kayıtlıdır. Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz: İhsan Fazlıoğlu, "Altın-Orda Ülkesinde İlk Matematik Kitabı: Hesap Biliminde Şaheser [Et-Tuhfe Fî İlmi'l-Hisâb]", **Teoman Duralı'ya Armağan [Bir Felsefe-Bilim Çağrısı]**, Çakmak C., Ed., Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, s.224-259.

matematik kitabı belki de bu sahada atılacak, kayıtlı bir iktisat anlayışı için kaydedilebilecek aşamaların bir adımıydı. Ancak günümüze ulaşabilen verilerden anlaşılabilirdiği kadarıyla planlı iktisat çalışmalarının devamı gelememiştir.

Altın Orda Devleti'nin gelişmiş ticareti, etkilerini en fazla dil etkileşiminde gösterir. Tacirler aynı zamanda kültür taşıyıcılarıdır. Altın Orda döneminde Rusça'ya geçmiş çok sayıda kelime vardır. Günümüz İtalyancası'ndaise bu kadar yoğun şekilde Tatar dilinden devşirme iktisadî kelimeler yoktur. Codex Cumanicus'un İtalyan kısmının yazılış amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kumanca olduğu Altın Orda Devleti'yle ticaret ilişkileri bulunan ve ana dilleri Latince-İtalyanca olan İtalyan tüccârların ticaret ve alışveriş sırasında Fars ve Kuman kökenli kişilerle anlaşmalarını kolaylaştırmaktı. Ticarî rakiplerini anlayabilmek için yazılmış olan Codex Cumaniscus da o anlık ihtiyacı karşılamış görünüyor; sözlüğümüzün yazılışından sonra da durum değişmemiştir. İtalyan kültürüne Tatar kelimeleri pek nüfuz edememiştir.

Altın Orda Devleti'nin iktisadî hayatı incelendiğinde dikkati çeken bir diğer husus ticarî örgütlenmelerin yoğunluğudur. Ortak Tüccar Teşkilatı, "Commenda" denilen Latin tüccar organizasyonları, Memlûk Karimî Tüccarları, Batı iktisat kültürünün Hanse Birliği Tüccarları tamamen ticarete sistemli örgütlenme örnekleridir. Altın Orda Devleti bu ticari örgütlenmelerin hepsine içtenlikle kucak açmakla yetinmiş; kendileri bir tüccar sınıfı geliştirememiştir.

Altın Orda Devleti iktisadî yapısı ile kendisinden sonra kurulan Kazan, Kırım, Kasım, Nogay, Astarhan, Sibir Hanlıklarına örnek teşkil etmiştir. Özellikle malî yapı ve vergilendirme politikası alanında Altın Orda Devleti'nden kalan miras gelişerek varlığını uzun süre daha devam ettirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Arşiv Belgeleri

ASV. Patti. vol. III, fol. 225.

ASG. SG. 34. 590/1226.

Massaria di Caffae 1381. Fol. 260.

ASV Commemoriali. vol. V, fol. 80

ASV Commemoriali. vol. V, fol. 81

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/193.

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/21,

ASV, PSM, Misti Commissarie, Busta 106,

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/61, 69 ve 156.

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/5 ve I/63.

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/55.

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/63. -69.

ASV, CI, Notai, Busta 19, reg. I/72.

ASV, CI, Notai, busta 19, reg. I/77, 138 ve 135.

ASV, CI, Notai, busta 19, testamenti/14 ve 15.

ASV, CI, Notai, busta 19, testamenti/17.

ASV, Commemoriali. vol. V, fol. 79

ASV, Grazie del Maggior Consiglio.

ASV, Liber Albus, Libri Pactorum.

ASV, Sen Misti, XXII, f. 24-25 (Blanc, Flotte, s.113-114; Reg. Sen, N 170).

ASV, Sen, Misti, Archivio di Stato di Venezia. Senato (Consilium Rogatorum), ser. Misti. (Mixtorum), XXXIII, f.15v-16v (Reg. Sen, N 474)-//V 1369.

Bedreddin, İkdü'l-Cumân, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Kitaplığı, No: 456;
Türkçe Terc: Lâlâ İsmail Kitaplığı, No: 323.

Muhammed Hinduşah Nahcevanî, **Düsturü'l-Kâtib fî Ta'yini'l-Merâtib**, müstensih:
Ali b. Ahmed b. Bedeşânî, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu, 3870.

Basılı Kaynak Eserler

ABDULLAHOĞLU Hasan, Birinci Mengili Giray Han Yarlığı, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 4 (1934), s: 99-111.

ABDULLAHOĞLU Hasan, Temir Kutluğ Yarlığı, **Türkiyat Mecmuası**, S:15, s:207-225

ABDULLAHOĞLU Hasan,"Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı" I, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, İstanbul 1932, s: 333.

Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar, Özyetgin Melek-Kemaloğlu İlyas, TTK. Ankara 2017.

KURAT Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, DTCDF Yayınları, İstanbul 1940.

an-Nujûm az-Zâhira fî Mulûk Mısır wal-Kâhira-en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire, Abû'l-Mahâsin Ibn Taghrî Birdî's; edited by William Popper, Orj,Berkeley : University of California, 1909-1912.

AQUINAS, "Summa Theologica, secundae pars secundae partis quaestio 78 articulo I".ve "Aquinas, Thomas, secundae pars secundae partis quaestio 78 articulo I. Pecunia autem, secundum philosophum, in V Ethic. Et in I Polit

"Şecere-yi Ensâb İsimli Eserin Türkçe Tercümesi", Çev: Dodangeh Abdollah, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 188, Ekim 2010, s:195-222.

CÜVEYNÎ Alaaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihangüşa**, Çev. M. Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

AYNÎ, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefi, **İkdü'l-Cüman fi Tarihi ehli'z-Zaman**, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefi Aynî; thk. Abdürrazık Tantavi Karmut, Kahire: ez-Zehra li'l-İlami'l-Arabi, 1989.

Baypars Tarihi, Melikü'z-Zahir Rükneddin el-Bundukdari Baybars I; trc. M. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1941. 2. c., XVI Türk Tarih Kurumu Yayınları; seri:II

Camiü't-Tevarih- Cami al-tavarih : (metin) : Selçuklular Tarihi, Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Reşidüddin Fazlullah-i Hemedani, 718/1318; yayınlayan Ahmed Ateş, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960.

Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu ve Hei Ta shi lu, Yayına Hazırlayan Mustafa Uyar, Çeviren Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 2012.

Codex Cumanicus, Mustafa Argunşah-Galip Güner, I. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

Cüzcanî, **Tabakat-ı Nasırî**, W. Tiesenhausen, **Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler I**, Çev. İ. Hakkı İzmirli, İstanbul 1941, s. s:15

Diplomatarium Veneto-Levantinum, Sive acta et diplomata res Venetas Graecas atque Levantis illustrantia , George Martin Thomas, Volume II, Cambridge University Press, 2012.

Divan-ı lugati't-Türk dizini: endeks / haz. Besim Atalay, 3. baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara 1991.

Ebû'l-Fidâ, Tarih Ebî Fidâ, el-Musemma el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, C. II, (tah. Mahmud Deyyûb), Lübnan1997.

Eflakî, **Ariflerin Menkıbeleri**, II. Cilt, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1979, s: 244.

El Mufaddal **en-Nehcü's-Sedid, Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Çev: İzmirli, s: 326.

El Ömerî (Şihabeddin Ebu'l Abbas Ahmed) Mesalikü'l-epsâr fî Memâliki'l-Emsâr, Tiesenhausen s:372-373

El Ömerî (Şihabeddin Ebu'l Abbas Ahmed) Mesalikü'l-epsâr fî Memâliki'l-Emsâr Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 3415

El Ömerî, **Mesâlik el-epsâr fî Memâlik el-ensâr**'dan naklen Tiesenhausen, Çeviri: İzmirli, 1941, s:365.

el-Bidâye ve'n-Nihaye, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, Kahire : Matbaatü's-Saade, 1932/1351.

en-Nüveyri, Şahabeddin Ahmed b.Abdulvahab, Nihayetü'l- Ereb fi Fünunü'l-Edeb, C. XXVIII, (Neşr. M.M. Emin, M.H. M Ahmed) Merkezü Tahkikü't-Teras, , Kahire 1992

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, çev. V. Minorsky, Türkçe Trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul 2008.

İbn Battuta, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battuta Seyahatnâmesi (Tuhfetün-Nuzzar fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâib'l-Esfâr)**, çeviri, inceleme ve notlar: A.Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İst. 2004.

İbn Bîbî; **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l Umuri'l -Ala'ıye (Selçuk Name)** , II, çev: Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı, 1000 Temel Eser, Ankara, 1996.

İbn Fazlullah el-Ömeri, **Mesalikü'l-ebzar fi memaliki'l-emsar devletü'l-memaliki'l Ebsâr**, Dorothea Krawulsky, Beyrut 1986, s. 109.

İbn'ül -Esir, **El Kâmil**, Tiesenhausen, s: 55

İbni Haldun ; **Mukaddime**, Çev:Z.Kadiri Ugan, M.E.B. Yayınları. , Cilt II , Ankara 1986.

İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, İslam Tarihi: el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, trc. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.

GIACOMO BADOER, **Il libro dei Conti di Giacomo Badoer (Constantinopoli 1436–1440)**, Testo a cura di Umberto Dorini e Tommaso Bertelé. Venice, 1956.

GIOSAFFO BARBARO, **Viaggio di Josafa Barbaro alla Tana e Nella Persia**, Ramusio Vol. III, Torino 1980.

Johann de Plano Carpini, **Moğol Tarihi ve Seyahatnâme 1245-1247**, çev: Engin Ayan , Trabzon 2000.

W. Rubruck, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Çeviren: Engin Ayan, Ayışığı Yayınları, 2001.

Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255, Ruysbroeckli Willem; çeviri Zülal Kılıç; giriş, notlar ve ekler Peter Jackson, David Morgan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.

XIV. Yüzyılda Ortadoğu'da Yazılmış Muhasebe Kitabı Risale-i Felekiyye'nin İlk Bölümleri, Tercüme Eden: İsmail Otar- Editör: İsmail Küçük, "MUFİTAD Dergisi, Ocak 2012, s:198-220.

Mahmud b. Ali Kerderli, **Nehcü'l-Feradis Uştmahlarning Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)**, Metin, Dizin, Sözlük, Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfıkar,; Tıpkıbasım ve Çeviri yazı

Janos Eckmann, Dizin-Sözlük, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Makrizi, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, 845/1442, **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi; nşr. Muhammed Mustafa Ziyade, 2. bs., Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1957.

Muhammed bin Hinduşâh Nahçıvanı, **Düstûr el-Katib fi Ta 'yin el-Meratib**, (Tash. A. A. Alizade), c. I-II, Moskova 1964.

Narrative of the embassy of RuyGonzalezdeClavijo of the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6, Clements R. Markham, New York: Burt Franklin Publishers, 1970.

Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi, Harikalar Kitabı**, 1, Çev: Işık ERgüden, İthaki, İstanbul, 2003.

Marco Polo'nun geziler kitabı, MarcoPolo; çeviren Ömer Güngören, İstanbul : Yol Yayınları, 1985.

Mesalikü'l-Ebsâr fî memaliki'l-Emsâr = routes toward insight into the capital Empires, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömeri, 749/1349 ; ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1988. 25. c. (273 s.) Series ; C. Facsimile editions ; volume 46, 25.

Mesudi, **Murûc ez-Zehab**, çev: Ahsen Batur, İstanbul Selenge Yayınları, 2004, s:73.

Moğolların Gizli TarihiManghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi), (çev: Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Ötemiş Hacı, **Cengizname**, haz. İlyas Kamalov, TTK, Ankara 2009.

Siretülmelik Ezzahir- İbni Abduzzahir Kadı Muhiddin Abulfadlullah İbni Abduzzahir, **Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler**, Tiesenhausen, Çev: İ. H. İzmili, Maarif Matbaası, İstanbul, 1941, s: 115 ve XV.

Siretü'l-Meliki'z-Zahir Baybars. Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim İbn Şeddâd, 684/1285, Beyrut : el-Mektebetü's-Sekafiyye, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Dirasati'l-Arabiyye bi-Dımaşk, 2000.

Plano Carpini'nin Moğolistan seyahatnamesi 1245-1247, Ergin Ayan, Ankara: Gece Kitaplığı, 2014.

Pachymeres Georges, Bizanslı Gözüyle Türkler Pachymeres Georges'in "Relations Historiques" adlı Eserinde Yer Alan Türkler İle İlgili Kayıtların Değerlendirilmesi, Çeviren: İlcan Bihter Barlas, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Pachymeres Georges; **Relations Historiques**, Fransızca yayına hazırlayan: Vitalien Laurent, v: XXIV / 1, Paris 1984.

PSRL, II, Voskresenskaya Letopisy, Yayına haz. A. İ. Çepkov, İzdatelystvo Aleksandriya Yayınları, Ryazan 1998.

PSRL, Novgorodskiye Letopisi, I-II, Yayına haz. A. İ. Çepkov, İzdatelystvo Aleksandriya Yayınları, Ryazan 2002.

The Chromcle of Novgorod, MICHELL Robert, Forbes Nevill, London Offices of the Society South Square Grayy's İnn, w.c. 1914, s: 95-96.

Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin Mirhand, Tahran : Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, 1338.

Seyyid Mehmed Rıza, **Esseb'ü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûk't-Tâtâr**, Süleymaniye Kütüphanesi, No. 1016, v. 35a.

Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb Tiesenhausen, Çev: İzmirli, 1941.

Tahrir-i Tarih-i Vassaf / Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym
Yezdi Şirazi Vassaf; neşr. Abdülmuhammed Ayeti, Tahran: Bünyad-ı
Ferheng-i İran, 1346.

Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-Âsâr Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi
Koleksiyonu 2192

The Travel of Marco Polo, edited by Ernest Rhys, yay: J.M.Dent & Sons Ltd,
Everman's Library, 1939, London

Tarih-i Cihan Güşa, Alaeddin Ata Melik b. Muhammed Cüveyni; çev. Mürsel
Öztürk, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988

Tarih-i Güzide, Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed el-Kazvini Hamdullah Müstevfî,
750/1350. Leiden : E. J. Brill, 1910.

Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer / Gıyaseddin Handmir b. Hâce
Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Handmir,
941/1535; zir-i nazar Muhammed Debîr-i Siyâki, 3. bs. Tahran : Kitâbfuruş-i
Hayyam, 1983/1362.

Tarihu'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm: 561-570, Ebû Abdullah
Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi; thk. Ömer Abdüsselâm
Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996/1417.

Tizengauzen V. G. **Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy
Ordy**. T. 1. SPb., 1884.

Tizengauzen V. G. **Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoy
Ordy**. T. 2 M., L., 1941

Araştırma Eserler, Yayınlanmış Kitaplar, İncelemeler, Makaleler

ACAR Serkan, "Kâsım Hanlığı (1445–1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 27 Sayı: 43, s: 119-130.

AĞAT Nurettin, "Kırım Hanları Paralarının Nitelikleri ve Işık Tuttukları Bazı Tarihi Gerçekler-I", **Emel**, Sayı: 23 s. 11.

AĞAT Nurettin, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976.

AĞIR Abdullah Mesut , **Memlûklarda Ticaret**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2015.

AKA İsmail, "Timurlular" maddesi, , M.E.B. İ.A., , C.13, İstanbul,1974, s.346-370.

AKA İsmail, **Timurlular**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

AKALIN Kürşat Haldun, "Ortaçağ İktisat Zihniyeti Sınırlarında M. Luther ve J. Calvin'in Tefecilik Yorumları", **Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 1, Adana, 2015, s: 6-17.

AKALIN Kürşat Haldun, "Ortaçağ İktisat Zihniyetinde Özel Mülkiyet", **Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi**, Yıl: 4, S. 6, Haziran 2012, s: 59-77.

AKCHOKRAKLY, Osman (AKÇOKRAKLI) "Starokrymskiye i Otuzskiye Nadpisi XIII-XV vv." , **Izv. Tavricheskogo Obshestva İstorii, Arkheologii i Etnografii (Byvshey Tavricheskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii)**, , t. 1 (58)Simferopol, 1927.

AKDAĞ Mustafa; **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi** , c:I-II , İstanbul, 1995.

ALAN Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular : (1360-1506)**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.

ALLSEN Thomas, "The Yüan Dynasty and Uygurs of Turfan in the 13. Century", **China Among Equals**, Morris Rossabi, Berkeley: California University Press, 1983, s: 243-280.

ALLSEN Thomas T., "Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259", **The International History Review**, Vol.10, No. 3, Aug., 1988, s. 420-465.

ALLSEN Thomas T., "Mongolian Princes and their Merchant Partners 1200-1260," **Asia Major**, n.s., 2, 1989, s:83-126.

ALLSEN Thomas T., "Saray", **EJ2**, IX, s: 41-44.

ALLSEN Thomas T., **Commodity and exchange in the Mongol Empire : a Cultural History of Islamic Textiles**, Cambridge : Cambridge University, 2003

ALLSEN Thomas, "Mongol Census Taking in Rus', 1245-1274", **Harvard Ukrainian Studies**, V/1, Cambridge-Massachusetts 1981, s. 32-53

ALLSEN Thomas, "The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China", **The Cambridge History of China, Alien Regimes and Border States, 907-1368**, Vol. 6, Cambridge University Press, 1994, s. 321-413.

ALPTEKİN Anargül (Omarova), **Etimoloji Araştırmalarında "Sovetskaya Türkologia" Dergisinin Önemi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Master Tezi, Ankara 2006.

ALTUNSOY Zeynep, **İlk Türk-İslam Devletleri'nde Kullanılan İdârî ve Askerî Terim ve Unvânlar**, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006.

- ANDIÇ Fuat, ANDIÇ Süphan, KOÇAK Mustafa, **İbni Haldun Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceler**, Kitabevi Basın Yayın Dağıtım, 3. Baskı, 2014.
- ARSLANOV Azat Mekhametgaliyevich, "Sukhoputnyy e Torgovyy e Marshruty v Zapadnoy Torgovle Zolotoy Ordy Vtoroy Poloviny XIII Pervoy Poloviny XIV. V.", **Istoricheskiye Nauki i Arkheologiya**, 2014. № 6, 44, s.: 15-18.
- ASHTOR Eliyahu, **Levant Trade in the Middle Ages**, Princeton University Press, New Jersey, 1983.
- ASLANOV Azakh Myekhamyetgaliyevich, "Kupechestvo Zolotoy Ordy: Torgovyye Agenty, Chinovniki, Diplomaty, Shpiony" **Vestnik Gumanitarnogo Nauchnogo Obrazovaniya**. - 2012, № 1 0 (24)., s: 19-21.
- ASLANOV Azakh Myekhamyetgaliyevich, "Torgovtsy Ortaki v Zlotoy Orde v XIII-XIV. VV", **Vestnik Kazanskogo Gosudarstvennogo Universiteta Kul'tury i İskusstv**, 2012., № 4, s . 157-160.
- ASLANOV Azakh Myekhamyetgaliyevich, **Torgovo-Ekonomicheskkiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy) so Stranami Zapada (Vtoraya Polovina Khsh XIV-vv)**, Institut Vostokovedeniya, Instituta Mezhdunarodnykh Otnosheniy, İstorii i Vostokovedeniya FGAOU VPO, Kazanskiy (Privolzhskiy) Federal'nyy Universitet, Dissertatsii na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata İstoricheskikh Nauk, Kazan, 2015.
- ATA Aysu, **Harezmi Altın Ordu Türkçesi**, İstanbul : Kitap Matbaası, 2002.
- ATALAR Münir, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, s. 131-135.
- ATAN Turhan, **Türk Gümrük Tarihi Başlangıçtan Osmanlı Devletine Kadar**, C: I, TTK. Yayınları, Ankara 1990.

ATANASIŪ Gavan Andrea, "Nave Venețiene și Genoveze în Bazinul Pontic" **O. Cristea (ed.), Marea Neagră. Puteri maritime- Puteri terestre (sec. XIII-XVIII, Bucuresti 2006, s. 50-75.**

ATWOOD Christopher P., Validation by Holiness or Sovereignty: Religious Toleration as Political Theology in the Mongol World Empire of the Thirteenth Century, **The International History Review**, Vol. 26, No. 2, Jun., 2004, s. 237-256.

AYALON David, "Memluk Devletinde Kölelik Sistemi", Çev.:Samira Kortantamer, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, IV. E.Ü. Edeb. Fak. Yay., İzmir, 1989,s. 211-247.

BADEMCİ Ali, **Cengiz ve Yasası Timur ve Tüzükâtı**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.

BADYAN V.V.,Chiperis A.M. **Torgovlya Kafy v XIII–XV vv.**, Feodal'naya Tavrika. Materialy po İstorii i Arkheologii Kryma. Kiyev, 1974.

BAKIR Abdulhalik, **Orta Çağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi**, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997.

BAL Mehmet Suat, "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlükleri ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılar'a Karşı Kurduğu İttifak" **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, s: 295-310.

BALARD Michel **La Romanie Gênoise (XIIe-Dêbut du XVe Siêcle)** Vol. I. Genova, 1978.

BALARD Michael, "Les Milieux Dirigeants dans les Comptoirs Génois d'Orient (XIIIe-XVe s.)" **Lastoria dei genovesi: Atti del Convegno di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova: Genova: Centro internazionale di studi sui ceti dirigenti nelle istituzioni della Repubblica di Genova: vol. 1: , 1981, 159-181.**

BALARD Michael, **Gênes et l'Outre-Mer. T. 1.Les Actes de Caffa du Notaire Lamberto di Sambuceto. 1289-1290.** Paris La Haye; Mouton & Co., 1973.

BALARD Michael, **La Mer Noire et la Romanie Géoise (XIIIe-Xve siècles)**, London 1989.

BALARD Michael, **La Romanie génoise, XIIIe -début du XVe siècle**(Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 235 I-II, Rome-Paris 1978.

BALARD Michael, Mediterraneo, Levante e Mar Nero A stampa in La Società Ligure di Storia Patria nella Storiografia Italiana. 1857-2007, a cura di Dino Puncuh, "**Atti della Società ligure di Storia Patria**", n.s. ,50 (2010), s:331-348.

BALLOD F.V. **Staryy i Novyy Sarai, Stolitsy Zolotoy Ordyy**. Kazan, 1923.

BARKAN Ömer Lütfi, "Hüdavendigâr Livası Kanunnamesi", **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar I**, İstanbul Üniversitesi Yayınları 1943.

BARKAN Ömer Lütfi, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt: X, 1953, s: 1-26.

BARTHOLD Wilhelm ; "Batu" , **İ.A.** , c:II , İst.1955, s:351-353

BARTHOLD Wilhelm, "İhanlılar Devrinde Malî Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, 1(1931), s.135- 159.

BARTHOLD Wilhelm, "Batu", **İA**, II, İstanbul Maarif Matbası, İstanbul 1944, s. 351-353

BARTHOLD Wilhelm, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. H. D. Yıldız, İstanbul 1981, s. 63-65.

BARTHOLD Wilhelm, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul, 1927.

BARTHOLD Wilhelm, "Saray", **İslam Ansiklopedisi**, X, s:206-207.

BASKICI Murat, **Bizans Döneminde Anadolu İktisadî ve Sosyal Yapı(900-1261)**, Phoenix Yayınevi, 2009.

BASSO Enrico, Il "Bellum de Sorchaty" ed i Trattati del 1380-1387 tra Genova e l 'Ordo d 'Oro", **Studi Genuensi** (N.S.). - Genova, 1991, V. 8, s. 11 - 26.

BAYKARA Tuncer "Türkiye Selçukluları'nda Bazı Vergilere Dair" **Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990.

BEDİRHAN Yaşar , "Türkiye Selçuklularında Para ve Devletin Para Politikası", **Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)** Eylül 2014 September 2014 Yıl 7, Sayı XIX, s: 307-327.

BEJENARU1 Luminița, Ludmila Bacumenco- Pirnâu, "Meat Consumption In The Cities of Mediaeval Moldavia. Archaeozoological Data And Documentary Mentions, *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași*, s. Biologie animală, Tom LVII, 2011, s. 159.

BELENİTSKIY A. Max, Bentovich I.B., **Bol'shakov O.G. Srednevekovyy gorod Sredney Azii**, L.: Nauka, 1973.

BELİAEV-Leonid A. Chernetsov Alexei, "The Eastern Contribution to Medieval Russian Culture", **Muqarnas**, 16, 1999, s: 97-124.

BENEDİCTOW Ole J..**The Black Death, 1346.1353: The Complete History**, The Boydell Press, Woodbridge, UK. 2004.

BEREZİN İlya Nikolayeviç,**Vnutrenneye Ustroystvo Zolotoy Ordı Po Hanskim Yarlıkam**, İmperatorskaya Akademiya Nauk Yayınları, S. Petersburg 1850.

BEREZİN, N. I-, Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Cucieva, **TVO VIII**, S. Petersburg 1864.

BERTELE Tommaso, DORİNİ Umberto, Ist. Italiano per il Medio ed Estremo Oriente (a cura di), **Il Libro dei conti di Giacomo Badoer (Costantinopoli 1436-1440)**, Roma, Istituto poligrafico dello stato, 1956.

BIYIK Ömer, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi (1600-1774)**, Ötüken, İstanbul, 2014.

BİLDİRİCİ Ziyaettin, **Türk Vergi Sistemi**, Eskişehir, 1995.

BİRAN Michal, ""The Mongol Transformation: From the Steppe to Eurasian Empire"
Inner Asian Studies and Mongolian Studies, Medieval Encounters, Volume 10,
Issue 1-3: 2004, s: 339-375.

BLUM Jerome, **Lord and Peasant in Russia: From the Ninth to the Nineteenth Century**, Princeton: Princeton University Press. 1961.

BOYLE John Andrew, "Dynastic and Political History of the İl-khans", **The Cambridge History of Iran, V. 5, The Saljuq and Mongol Periods**, edited by J. A. Boyle, Cambridge University Press, 1968, s:303-421.

BRATIANU George I. , **Recherches sur Le Commerce Génois Dans La Mer Noire Au XIII é Siècle** , Paris 1929.BRĂȚIANU Gheorghe I.,**Marea Neagră**, I, ed. a cura di V. Spinei, București,1988.

BRĂȚIANU, Gheorghe I.,**Marea Neagră**, I, ed. a cura di V. Spinei, , cit., vol. II, București, 1988.

BRĂȚIANU, Gheorghe,**Actes des Notaires Génois de Pèra et de Caffa de la fin du Treizième Siècle (1281–1290)**, Bucaresti,Editura de l'Academie Roumain 1927.

BUGARCHEV Alekseî I., Belyaev A.V. "Numismatic Materials from the Excavation trench CLXVIII at the Bulgar Settlement"**Povolzhskaya Arkheologiya. №2 (8)**. 2014, s: 165-175.

BÜYÜKCAN Sayılır Şeyda, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012), s.563-580.

CAFEROGLU, Ahmet, **Türk Kavimleri**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

CAFEROĞLU Ahmet, **Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları**, , **Türkiyat Mecmuası**, C.IV, İstanbul, 1934, s: 1-43

CAHEN, Claude, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", çev. Aykut Derman, **Cogito**, sayı: 29, 2001, s. 132-143.

CAN Ahmet Vecdi, KARABINAR Salahattin, KÜÇÜKER Metehan, "Kutadgu Bilid'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu", **MUFİTAD Dergisi**, Ocak 2012, s: 68-100.

CANBEK Ahmet, **Kafkasya'nın Ticaret Tarihi**, (Eskiçağlardan XVII. Yüzyıla Kadar), İstanbul 1978.

CANDAN Nesrin, "İbni Haldun'un Gözüyle Kamu Maliyesi Yaklaşımı", **Celal Bayar Üniversitesi Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, Yıl: 2007, Cilt: 14, Sayı: 2, s: 235-245.

CANESTRİNİ Giuseppe, *Il Mar Nero e le Colonie degli Italiani nel Medioevo*, **Archivio Storico Italiano**, V: V/1, 1987.

CARUCCI Giuseppe, "Monete Russe Dei Secoli XIV e XV", **Panorama Numismatico**, 07-08 2013, s:46.

CASARINO Giacomo, *Tra «Estraneita» E Cittadinanza: Mercato Del Lavoro e Migrazione A Genova* **Revista d'Historia Medieval 10**, s. 85-121.

CESSIR., *Problemi Monetari Veneziani fino a Tutto il Secolo XIV*, «R. Accademia dei Lincei: Documenti finanziari della Repubblica di Venezia», serie IV, vol I, Padova, Cedam, 1937.

CHİPERİS A.M., **K Voprosu o Torgovykh Svyazyakh Sredney Azii s Krymom i Vostochnoy Yevropoy v VIII-XIV vv**, UZ Turkmenskogo GU (Zapiski Turkmenskogo Gosudarstvennogo Universiteta), Vyp.31.1969.

ÇİOCÎLTAN Virgil, **The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, Translated by Samuel Willcocks, BRILL, 2012.

ÇİPOLLA Carlo, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Ötüken Yayınları, 2013

ÇİPOLLA, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, Çev: Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul 1980.

CIUCCIOVINO Carlo, "Cronaca 1300-1310", In: **La cronaca del Trecento italiano. Giorno per giorno l'Italia di Giotto e Dante. 1: 1300-1325.** UniversItalia, Roma, 2007, s. 1-306.

CIUCCIOVINO, Carlo, "Cronaca 1341-1350" In: *La cronaca del Trecento Italiano. Giorno per Giorno l'Italia di Petrarca, Boccaccio e Cola di Rienzo sullo sfondo della Morte Nera. 2: 1326-1350.* UniversItalia, Roma, 2011, s. 740-1212.

CLOT Andre, **Kölelerin İmparatorluğu Memlûkluların Mısırı (1250–1517)**, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005.

COSMO Nicola di "Black Sea Emporia and The Mongol Empire: A Reassessment of the Pax Mongolica", **JESHO-53**, nos. 1–2, 2010, s: 83–108.

COSMO Nicola Di, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks And Others**, ed. R. Amitai – M. Bıran, Leiden-Boston 2005, s. 391-424.

COSUTTO Giuseppe, "When the Italians Turn into Tatars: Notes on the Italian Legacy in Eastern Europe and Black Sea", , **The Historical Heritage of the Tatars**, C: II, Bucureşti, România, 2012, s:119-135.

CRUMMEY Robert O., **The Formation of Muscovy 1304-1613**, London, Longman, 1987.

ÇAĞATAY Saadet, "Codex Cumanicus sözlüğü", **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, 1978.

ÇAKIR Coşkun, "Türkiye'de İktisat Tarihi Çalışmalarının Tarihi Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003, 7-63.

ÇAVUŞDERE, Serdar, **Marino Sanudo Torsello'nun Gözünden XIV. Yüzyılın Birinci Yarısında Ege'de Egemenlik Mücadelesi, 1291-1353 Latinler, Denizci Türkmen Beylikleri ve Haçlılar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.

ÇAVUŞDERE, Serdar, **Avrupa'nın Türk Sorunu**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.

ÇAVUŞDERE, Serdar, Ege'de Türk-İtalyan Hububat Ticareti, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, No: 46, 2009, s.275-303.

ÇETİN Altan , **Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**, TTK. Basımevi, Ankara, 2009.

ÇETİN Altan, "**Memlûk Dönemi Doğu Akdeniz Müslüman Şehirlerinin Ekonomik Yüzü:Çarşılar**", **GEFAD**, 2009, s: 371.

ÇETİN Altan, "Memlûkler Devrinde Karimî Tüccarları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 22, Ankara, 2004, s. 71-87.

ÇİZAKÇAMurat, **İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi**, Çev. Şehnaz Layıkel, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, No: 75, İstanbul, 1999.

DARKEVİCH V. P. "Khudozhestvennyy Metall Vostoka, VIII–XIII vv." : **Proizvedeniya Vostochnoy Torevtiki na Territorii Yevropeyskoy Chasti SSSR i Zaural'ya M.: Nauka**, 199, 1976., s.189–197.

DAVYDOV Fedorov-G.A. **Zolotoordynskiye Goroda Povolzhiya**, Moscow: Izd. Misk. Gos. Univ. 1994.

DELİLBAŞI Melek, "Türk Tarihinin Bizans Kaynakları", **Cogito**, Sayı: 17, 1999, s:339-351.

DELİLBAŞI Melek, "Orta Çağ'da Türk Hükümdarlarının Ahidnamelerle Batılılara Verdikleri İmtiyazlara Genel Bir Bakış", **Belleten**, XLVII/185 (1983), s. 95-103.

Desturü'l-katib fi ta'yini'l-meratib, Şemseddin Şems-i Münşi Muhammed b. Hinduşah Nahcuvani Şems-i Münşi, 777/1375; yay. Haz. Abdülkerim Alioğlu Alizade, Moskova: Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR, 1971. 1. c. 2. cüz.

DEVİN De Weese D., **Islamization and the Golden Horde: Baba Tu'kles and the Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition**, University Park,1994.

DEVLET Nadir ;“Altın Ordu”, **Doğuştan Günümüze Büyü İslam Tarihi**, c. 9, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s: 103-123.

DEVLET Nadir, **Rusya Tarihi**, Ünite 2,5-7, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.

DOĞAN İ. Banu, **Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

DONUK Abdülkadir, "Eski Türk Devlet Teşkilâtında Tarhan Unvânı ve Tarihi Gelişmesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 34, İstanbul 1984, s: 81-82.

DOUMERC Bernard , "Les Vénitiens a La Tana (Azov) Au XVe Siècle", Les Vénitiens à La Tana (Azov) au XVe Siècle, **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 28, n°1,Janvier-mars 1987, s.5-19.

DOUMERC Bernard, “La Tana au XVe siècle: comptoir ou colonie?” **État et Colonisation au Moyen Age et à la Renaissance**, ed. M. Balard Lyon, 1989, s. 251-266.

DURMUŞ İlhami “Türk Kültür Çevresinde Kımız”, **Millî Folklor**, 2014, Yıl 26, Sayı 104, s:75-84.

DZHANPOLADYAN R.M.,**Nekotoryye Voprosy Organizatsii Torgovli v Srednevekovoy Armenii**, **Kratkiye Soobshcheniya İnstituta Arkheologii AN SSSR**, 1973.

EAGLETON Catherine - Williams Jonathan, **Paranın Tarihi**, çev: Fadime Kahya, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

EHRENKREUTZ A., "Strategic Implications of the Slave Trade between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century," **The Islamic Middle East, 700–1900: Studies in Economic and Social History**, ed. A.L. Udovitch, Princeton, 1981, s. 335–45.

EKER Süer, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı Sogdlular, Sogd ve Sogdca", **Türkbilig**, 2012/24, s: 77-92.

EMECEN Feridun, "Antalya" maddesi, **DİA**, cilt: 03; sayfa: 234-236.

ENGİN Nihat, **Osmanlı Devletinde Kölelik**. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1998.

ERDEM İlhan, Paydaş Kazım; **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi**, Birleşik Yayın, Ankara 2007.

ERDEM İlhan, "Olcâytû Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler Ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", **TAD**, Sayı 31'den Ayrı Basım, s:1-35.

ERDEM İlhan; **Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

ERGÜN Deniz, **Sabri Fehmi Ülgener'in İktisadi-Felsefi Anlayışı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (İslam Felsefesi Bilim Dalı), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

ERKAL Mehmet, "Âmil", **İ. A., III**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, s:136-137.

ERSAN Mehmet, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar", **Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu**, 30 Haziran-1 Temmuz 2000 Bildiriler, İstanbul 2000, s. 55-61.

FAHREDDİNOV Ravil Abdurrahmanoviç, "Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler", Çev:İlyas Topsakal, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, Adana 2000, s: 287-292.

FARZALİYEV Ş. Firdevsî, "XV-XVI. Yüzyıllarda Suyural (Hasan Bek Rumlu'nun Ehsanu't-Tevarih'ine Göre)", çev. İ. Kamalov, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 5, İstanbul, 2006, s. 101-103.

FEDEROV Davidov, G.A. **Deneznoe delo Zolotoj Ordy**, Moskva: İzdatel'stvo, 2003.

FEDOROV Davydov German A., **The Monetary System Of The Golden Horde, İngilizce'ye Çev: L. I. Smirnova (Holden)**, 2011.

FEDOROV G. A. Davıdov, **Moneti Moskovskoy Rusi: Moskva v Borybe za Nezavisimoye i Tsentralizovannoye Gosudarstvo**, Moskova 1978.

FEDOROV G. A. Davıdov, **Moneti- Svideteli İstoriyi**, Moskovskiy Gosudarstvenniy Universitet Yayınları, Moskova 1985.

FEDOROV G. B., "Denygi Moskovskoğo Knyajestva Vremeni Dmitriya Donskoğo i Vasiliya I (1359-1425)", s. 157-176.

FEDOROV German A.-Davıdov, **Kladı Djuçidskih Monet, Numizmatika i Epigrafika**, I, Moskova 1960.

FEDOROV German Davydov - German Aleksevic, **Zolotaya Orda i Mongol'skiy Iran**, Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriya Istoriya. 1978.

FEDOROV-Davydov G. A. "Zolotaya Orda i Mongol'skiy Iran", **Vestnik Moskovskogo universiteta: Seriya 8. Istoriya**. 1978, no. 6, s: 25-37.

- FEDOROV-Davydov G.A. **Raskopki Novogo Saraya v 1959**, 62 gg. SA., 1964.,No: 4, s. 248–271.
- FİŞHER Alan, “Muscovy and the Black Sea Slave Trade”, **Canadian- American Slavic Studies**, 6:4, 1972, s: 575-594.
- FİŞHER Alan, **The Crimean Tatars**, Stanford: Hoover Institution Press, 1978.
- FLEET Kate, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- FORCHERİ, Giovanni, **Navi e Navigazione a Genova nel Trecento: il Liber Gazarie**, Genova 1974.
- FRANCESCO BALDUCCİ PEGOLOTTİ, **La Pratica della Mercatura**, ed. Allan Evans. Cambridge, Mass.: Mediaeval Academy of America, 1936.
- FREEDMAN Paul, **Doğunun Armağanı-Baharatın Yolculuğu**, çev: İmge Tan, Everest Yayınları, 2011.
- FYODOROV Davıdov G. A., **Obsçestvennyy Stroy Zolotoy Ordı**, İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973.
- FYODOROV G.A.-Davydov, **Kochevniki Vostochn Evropy pod Vlast’yu Zolotoordynskih Hanov**, Moskova, 1966.
- GABASHVILI Manana, “İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler” , çev :Mahmut Yavaşı , **Türkler Ansiklopedisi**, C: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s : 386-395.
- GARİFOVİCH Safargaliyev Magamet, **Raspad Zolotoy Ordı**, Mordovskoe Knijnoe İzd., Saransk 1960.
- GARLAN Yuon, **Slavery in Ancient Greece**, çev: Janet Loyd, İthaca 1988, s. 46-48

GENÇ Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

GENÇ Reşat, "Karahanlılar", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (IX):, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s: 137- 176.

GIOFFRÉ Domenico, **Il Mercato degli Schiavi a Genova nel Secolo XV**, Genova, 1971.

GİLYEVİCH AM, "Monety İz Raskopok Portovogo Rayona Khersonesa V 1963-1964" **Antichnaya drevnost' i sredniye veka**, Sverdlovsk, Vyp. 7. 1971, s:62-79.

GORDLEVSKY Vasili; **Anadolu Selçuklu Devleti**, çev:Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara 1988.

GREKOV, Boris Dimitrievich, Yakubovskiy, Aleksander Yu., **Zolotaya Orda i Yeyo Padeniye**, Moskva-Leningrad, 1950.

GRİGORYEV A. P., **Sbornik Hanskig Yarlıkov Russkim Mitropolitam**, S. Petersburg 2004;

GRİGORYEV A. Petrovicâ, **Sbornik Hanskih Yarlıkov Russkim Mitropolitam**, St. Petersburg 2004.

GRİGORYEV Vasili Vasilevic, **O Dostovernosti Yarlıkov Dannih Hanami Zolotoy Ordi Russkomu Duhovenstvu**, Moskova 1842.

Guillaume de Rubruck, **Moğollar'ın Büyük Hanına Seyahat (1253-1255) ,** çev:Engin Ayan , Ayışığı Kitapları , İstanbul 2001.

GUMİLEV, Lev, **Muhayyel Hükümdarlığın İzinde**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenga Yayınları 2002.

GÜCER Behcet, **Venedik ve Doğu'ya Ait Siyasi Akitler Mecmuası (TTK. Basılmamış Tercüme)**

- GÜÇLÜAY Sezgin, "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Ticaret Politikası" **Türkler Ansiklopedisi**, C: 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s: 365-374
- GÜÇLÜAY Sezgin, "Ortaçağda Ticârî Müesseseler (Bankalar, Birlikler, Şirketler)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11 Sayı: 2, , Elazığ-2001, s: 295-304.
- GÜL Muammer, "İslam İktisadî Gelişmesinin Tarihi ve Dini Dinamikleri", **Tarih Okulu**, Mart 2014, Yıl: 7, Sayı: XVII, s: 71-106.
- GÜNER Galip, "Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflama Denemesi", **Turkish Studies**, 5 (3), 1416-1448.
- GÜRAN Tevfik, **İktisat Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- HABİBİrfan, **Economic History of Medieval India, 1200-1500**, Cambridge University Press, 2011.
- HALIKOV A. H., **Mongol, Tatarı, Zolotaya Orda i Bulgariya**, İzdatelystvo FenYayınları, Kazan 1994.
- HALPERİN Charles J., **Russia and The Golden Horde**, Indiana University Press Bloomington 1985.
- HAMMER Purgstall, **Geschichte der Goldenen Horde**, Pet. 1840.
- HASENİ Ahmed Hasen, **İslamda Para: Fıkhî ve İktisadî Açından**, Çev: Adem Esen, İz Yayıncılık İstanbul 1996.
- HAUSSİG H.W., **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi** (çev: Müjdat Kayayerli), Ötüken Yayınları, Kayseri 1997.
- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Çev. Mümtekin Ökmen, 2. Baskı, İstanbul: Kültür Yayınları. Tarih, VII. 1983.
- HEYD Wilhelm, **Histoire Du Commerce Du Levant Au Moyen-Âge**. V. 2. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1886.

HEYD Wilhelm, **Geschichte des Levant Handels im Mittelalter**, Vol. II, Stuttgart 1879.

HEYD Wilhelm, **Yakın-Doğu Ticaret Tarihi**, Çev: Enver Ziya Karal, TTK Yayınevi, Ankara 2000.

HINZ Walter "Orta Çağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri" **Bellekten** , c:XIII , sayı:49-52, Ankara 1949 s:771-793.

HİNZ Walter, İslâm'da Ölçü Sistemleri, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul 1990.

HOPKİRK, **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, New York Kodansha, 1992.

HUDYAKOV Mihail, , **Kazan Hanlığı Tarihi**, Çev: Ayaz İshakî, Hazırlayan: İlyas Kamalov, TTK Yayınları, 2009.

HUZİN, **Voljskaya Bulgariya v Domongolskoe Vremya**, Kazan, 1997.

IORGA Nicola, "Notes et Extraits Pour Servir a l'histoire des Croisades au XVe siecle". **Revue de l'Orient Latin**, Publiee Sous La Direction de MM. Le Marquis de Voguê et Ch. Schefer, Membres de l'Institut., Tome IV, **Paris**, 1896.

ILÎESCU Octavian, "Emisiuni monetare ale oraselor medievale de la Dunarea de Jos", **Peuce 2**, 197, s: 261-266.

ILÎESCU Octavian, "Nouvelles éditions d'actes notariés instrumentés au XIVE siècle dans les colonies Génoises des bouches du Danube—Actes de Kilia et Licostomo," *Revue des Études Sud-Est européennes*, 15, 1977, s. 119;

Istoriya Stran Zarubezhnoy Azii v Sredniye Veka . Moskva, 1970.

İLYİN A. Aleksander, **Klassifikatsiya Russkih Udelynih Monet**, Moskova-Leningrad 1940.

İNALCIK Halil, “15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, XV/1-4, 1954: s: 51-67.

İNALCIK Halil, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlíks, Soyurghals, Yurdruk-Ocaklıks, Mâlikâne-Mukâta‘as and Awqâf”, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* (ed. J. Pfeiffer - Sholeh A. Quinn), Wiesbaden 2006, , s. 112- 134.

İNALCIK Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, C:I, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

İNALCIK Halil,; “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700” **Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, Ankara: TTK,1999, s. 25-36.

İstoria Deneg i Denezhnogo Obrashcheniya v Rossii: Uchebnove Posobiye-Nizhnevartovsk İzd-vo Nizhnevart Gumait, Un-Ta, 2012.

JACKSON, Peter. **The Mongols of the West 1221-1410**. Harlow: Pearson Education Ltd 2005.

JACOBY David, "The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of Their Evolution", **Jewish Reception of Greek Bible Versions**, 2009, s: 157-181.

JONHSTON James Hugo, “The Mohammedan Slave Trade”, **The Journal of Negro History**, XII/4, October 1928, s. 478-491.

KAFALI Mustafa, **Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2009.

KAFALI Mustafa, "Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu", **İÜEFTD.** , S.25, İstanbul 1971, s:179-188.

KAFALI Mustafa, **Ak-Orda Hanedanı Devrinde Altın-Orda Hanlığı(1227-1360)**, İstanbul, 1972.

KAFALI Mustafa , "Batu" **İA.** s: 208-210.

KAFALI Mustafa; "Altın Orda Hanlığı" **Türkler Ansiklopedisi**, C: 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s:397-411.

KAFALI Mustafa; **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976.

KAFESOĞLU İbrahim, "Ortaçağın Türk Asıllı Tarihçileri, II (Zehebî)", **TKA,I/2**, Ankara 1964, s. 191-196.

KAFESOĞLU İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, 4. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.

KALAN Ekrem, "Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray Örneği)", **Reşat Genç Armağanı**, 2009, s: 448-462.

KALAN Ekrem, "Moğollar Devrinde İpek Yolu" **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; yayına hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:93-106.

KALAN Ekrem, "Nüvizmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı isim ve Unvanlar (1227-1357), **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2012, Sayı 33, s:23-34.

KALAN Ekrem, "XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları", **Avrasya Etüdleri, İpek Yolu Özel Sayısı**, Yıl: 20, Sayı: 45 (2014/1), Ankara , 2014, s:43-62.

KALAN Ekrem, **Torgovo-Ekonomicheskiye Svyazi Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordı) So Stranami Vostoka (Vtoraya Polovina Xiii-Xiv Vv.)**, Kazan 2012.

KAMALOV İlyas İlknur Mirgaliyev, "Altın Orda-Osmanlı Münasebetleri", **Gazi Akademik Bakış** Cilt 2, Sayı 3 Kış 2008, s:187-198.

KAMALOV İlyas, "Altın Orda Devleti'nde Toprak ve Vergiler", **Altın Ordu ve Kazan Hanları**, Rızaeddin Fahreddin, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s:199-218.

KAMALOV İlyas, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri", **Karadeniz Araştırmaları**, IV, 2005, s. 3-21.

KAMALOV İlyas, "Altın Orda-Bulgar Knezliği Münasebetleri", **Rumeli Kültürü**, S. 19, Yaz 2008, s. 36-43.

KAMALOV İlyas, "Saray", **DİA**, cilt 36, İstanbul 2009, s. 121-122.

KAMALOV İlyas, **Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

KAMALOV İlyas, **Moğolların Kafkasya Politikası**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

KAMALOV İlyas, "Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 141, 2002, s. 115-121.

KAMALOV, İlyas "Yarlık" **TDV İslam Ansiklopedisi**, cilt 43, 2013, s. 334-335.

KANAT Cüneyt, Baybars, "Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XVI, Bornova, İzmir, 2001, s: 31-47.

KAPANSKİ Ataullah Bogdan, "Ortaçağın Sonlarında Kırım Hanlığı ve Polonya-Litvanya Birleşik Kraliyeti'nde Müslüman Yerleşim Alanları 1", **Yesevi**, Sayı:18, Haziran 1995, s.14-16.

KARAÇOR Zeynep, İbrahim Özmen, Fatma Nur Yorgancılar, "Asgari Ücret, İşsizlik Oranı ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği (1987–2010)" 2014, s: 4-18.

KARPOV Sergey Pavloviç , "Venezia e Genova: Rivalità e Collaborazione a Trebisonda e Tana a Tana, Secoli XIII- XV", **Genova, Venezia İl**

Levante Nei Secoli XII- IV., Genova, Venezia 10-14 Marzo 2000, eds Gherardo Ortalli and Dino Puncuh Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti Atti della Società Ligure di Storia Patria, n.s., XLI/1, Genova-Venezia 2001. s: 257-272.

KARPOV Sergey Pavloviç, "L'Empire de Trébizonde" **Le Monde Byzantin - Dynamic layout**, s: 355- 367.

KARPOV Sergey Pavloviç, "On the Origin of the Medieval Tana", **Bizantino Slavica**, LVI, 1995, s:225-235.

KARPOV Sergey Pavloviç, "Perché Tana? Motivazioni Ufficiali per Proteggere e Mantenere un Lontanissimo Innesamento Veneziano", **Polidoro Studi Offerti ad Antonio Carile a Cura Digiorio v Espignani, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo Spoleto**, 2013, s: 569-575.

KARPOV Sergey Pavloviç, "The Grain Trade in the Southern Black Sea Region: The Thirteenth to the Fifteenth Century", **Mediterranean Historical Review**, Volume: 8, June 1993, Number: 1, London 1993, s: 55-73.

KARPOV Sergey Pavloviç, "Venezia e Genova: rivalità e collaborazione a Trebisonda e Tana, secoli XIII-XV" Genova, Venezia, il Levante nei secoli XII-XIV (Atti del convegno internazionale di studi, Genova- Venezia, 10-14 marzo 2000), **In Genova, Venezia, il Levantenei Secoli XII-XIV, eds Gherardo Ortalli and Dino Puncuh**. Venezia: Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed arti: 2001, s: 257-272.

KARPOV Sergey Pavloviç, "Grecs et Latins à Trébizonde (XIIIe-XVe siècle)" **Collaboration économique, Rapports Politiques, État et Colonisation au Moyen Age**, ed. Michal , 1989, s: 413-424.

KARPOV Sergey Pavloviç, "Génois et Byzantins Face à la Crise de Tana de 1343 d'après Les Documents d'archives inédits", **Byzantinische Forschungen** 22: (33-51) 1996, s: 33-51.

KARPOV Sergey Pavloviç, **Ital'ianskie Morskie Respubliki i Iuzhnoe Prichernomor'e v XIII–XV vv.: Problemy Torgovli**, Moscow, 1990.

KARPOV Sergey Pavloviç, "Italian Trade in the Black Sea Area in the Thirteenth to the Fifteenth Centuries", in: **XVIIIth Int.Congress of Byzantine Studies**. Selected Papers: main and communications, Moscow, 1991, vol. I: History. Shepherdstown 1996, s. 303-309.

KARPOV Sergey Pavloviç, **L'impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461. Rapporti Politici, Diplomatici e Commerciali**, Roma 1986.

KARPOV Sergey Pavloviç, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi**, Çev: Enver Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, İstanbul, 2016.

KARPOV Sergey Pavloviç, Venetsianskaya Tana po Aktam Kantslera Benedetto B'yanko (1359-60), **Prichernomor'e v Srednie Veka** (The Black Sea Region in the Middle Ages). Is. 5. Moscow, St. Petersburg, 2001, s. 9–26.

KARPOV Sergey Pavloviç. "Trapezundskaya İmperiya i Zapadnoyevropeyskiye Gosudarstva v XIII–XV vv. M., 1981"; On zhe: **Ital'yanskiye Morskiye Respubliki i Yuzhnoye Prichernomor'ye v XIII–XV vv. Problemy Torgovli**. Moskova, 1990.

KAYALOĞLU İsmet, Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 24, Sayı: 1, s:370.

KEÇİŞ Murat, "Trabzon Rum İmparatorluğunun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: XXVIII, Sayı: 46, Ankara, 2009, s: 143-162.

KEÇİŞ, Murat, **Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

KELEŞ Bahaeddin, "Memlûkler'de Ticaret", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, c: 5, Ankara 2002, s: 431-445.

KEMALOĞLU İlyas, "Altın Orda", **Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları**, Haz: Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2016, s: 98-149.

KEMALOĞLU İlyas, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu İle Bağlantılı Ticaret Yolları", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ; Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2015, s:363-377.

KĘPKIEWICZ Jerzy, Leszek Podhorodecki. Warszawa, **Kulikowe Pole 1380**, 2. baskı, 2008.

KHAYDAROV T.F. "Torgovyie Otnosheniya Ganzeyskogo Soyuzo i Zolotoy (1262-1357 gg.)", **Zolotoordynskaya Tsivilizatsiya**, Institut istorii i imeni Shigabutdina Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan (Kazan), Sayı: 5, Yıl: 2012, s:335-339.

KHELLER K. Zolotaya Orda i Torgovlya s Zapadom, Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy): Ot Kalki do Astrakhani (1223–1556), Kazan': In-t istorii AN RT, 2002.

KHLEBNÍKOVA T.A. **Kozhevennoye delo, Gorod Bolgar, Ocherki Remeslennoy Deyatel'nosti**. Moskva, 1988.

KHROMOV Konstantin K., Some notes on the Golden Horde numismatics of Crimea. Crimean coins of Tula-Buga (1287-1291) // Numismatics and phaleristics, №3, s. 20-23. Kiev, 1999, s: 96-97.

KHUZİN F.SH. **Bulgarskiy gorod X. v Nachale XIII. vv.** , Kazan,2001.

KHVOL'SON Daniil Avraamovich, **Izvestiya o Khazarakh, Burtasakh, Bolgarakh, Mad'yarakh, Slavyanakh i Rusakh, Sretnikovaya Rus**, 2007.

KILIÇ Emel "Torgovyie Otnosheniya Zolotoy Ordy s Anatoliyey: Mekha i Raby", **Zolotoordynskoye Naslediye. Sbornik Statey, Vypusk 2 Materialy vtoroy Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii «Politicheskaya i sotsial'no-Ekonomicheskaya İstoriya Zolotoy Ordy»**, Posvyashchennoy Pamyati

M.A.Usmanova. Kazan', 29–30 marta 2011 g. / Otv. red. i sost. I.M. Mirgaleyev. Kazan: OOO «Foliant», Institut istorii im. SH.Mardzhani AN RT, 2011., s: 124.

KILIÇ Emel, "Kırım Topraklarında Ahiliğin İzleri" **Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat, Prof. Dr. Mikail Bayram'a Armağan Kitabı**, Kömen Yayınları, Konya, 2009, s.365-371.

KILIÇ Emel, "Bir Ortaçağ Yerleşiminin İktisadi Yapısı Üzerine Bazı Değerlendirmeler: XIII-XV. Yüzyıllar Arasında Samsun", Osman Köse [Editör]: **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik**, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, No: 5, Mayıs 2013, s. 19-46.

KILIÇ Emel, **Türkiye Selçuklu-Altın Orda İlişkileri, Siyasi, Ekonomik, Sosyo-Kültürel (1242-1308)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005

KILIÇBAY Ahmet, **İktisadın Prensipleri**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul, 1974.

Kırım'daki Tatar (Türk-İslam) Mimari Yadigarları, Yazarlar: Hakan Kırımlı, Nicole Kañçal Ferrari, Gökçe Günel, İbrahim Abdulla, Neriman Abdülvaap, Safiye Eminova ve Gülşen Dişli Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2016.

KİNG Charles, **Karadeniz**, Çeviri: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 1. Basım, İstanbul, 2008.

KNOBNER, A.; "Timur'un Yükseliş ve Batı'nın Diplomatik Cevabı", çev. Musa Şamil Yüksel, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.18/2005, s.231-243.

KOCA Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, c:7, Ankara 2002, s:344-453.

KOÇ Dinçer , **Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devletleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

KOÇ Dinçer, "Aşağı İdil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", Dominance Struggles in Lower İtil Region and Astarhan (Haji Tarhan) Khanete **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, XII/1 (Yaz 2012) , s.455-495.

KOŁODZİJCZYK Dariusz, "Divided Sovereignty in the Genghisid States as Exemplified by the Crimean Khanate:“Oriental Despotism” à Rebour? **Acta Slavica Iaponica**, Issue: 32 / 2012, s: 1-21.

KONAK İsmet,“Moskova Knezliği’nin Bağımsızlığa Geçişinde Türk-Moğol Dünyasının Rolü”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 22/Bahar, 2012, s:99-122. .

KOPAR Metin; **Moğol İstilâsı Döneminde Anadolu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 1999.

KOPRAMAN Kâzım Yaşar, “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, C.5, Ankara, 2002.

KOPRAMAN Kazım Yaşar,"Mısır Memlukleri",**Türkler Ansiklopedisi**, C: V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.99.

KORKMAZ Adem, **Çağdaş Gelişmeler Açısından Asgari Ücret**, KAMU-İş Sendikası Yayınları, Ankara 2003, s: 5

KOSTJUKOV E. Peter, **Kypchaki i Zolotaya Orda: XIV Uralskoe Arheologicheskoe SovesHanie** (21-24 Aprelya 1999), Tezisy Dokladov, Chelyabinsk, 1999.

KÖK Recep, **İktisadın Tarihi ve Felsefi Temelleri**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1999.

- KÖPRÜLÜ M. Fuat, "Bibliyografya Tenkidiyle-Altın Orda'ya Ait Yeni Araştırmalar", **Belleten** V/19, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1941, s. 397-440.
- KÖSE Murtaza, "Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002, sayı: 17, s. 151-177.
- KRADIN Nikolay N **Alternatives of Social Evolution**(N.N. Kradin, A.V. Korotayev, D.M. Bondarenko, V. de Munck, and P.K. Wason, eds.). Vladivostok: Far-Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences, 2000, s:274-288.
- KRADIN Nikolay, "Cultural Complexity of Pastoral Nomads", **World Cultures** 15:, 2006, 171-189.
- KRADIN Nikolay,. "Nomadic Empires in Evolutionary Perspective", s. 501-524.
- KRAMAROVSKY Mark G. "The Golden Horde and Levant in the Epoch of Fr. Petrarca: Trade, Culture, Handicrafts." **Rivista di Bizantinistica**, no. 3. Bologna, 1993.
- KRAMAROVSKY Mark G. **Chelovek Srednevekovoy Ulitsy. Zolotaya Orda. Vizantiya. Italiya**, Saint Petersburg, Yevraziya. 2012.
- KRAMAROVSKY, Mark G., The Import and Manufacture of Glass in the Territories of the Golden Horde, **Gilded and Enamelled Glass from the Middle East**, ed. WARD, R., London, 1998.
- KRASNOV, E.A. "Nekotorye Voprosy İstorii Zemledeliia u Zhitelei Goroda Bolgara i ego Okrugı." **Gorod Bolgar: Ocherki İstorii i Kul'tury**, Moscow, 1987, s.218
- KROPOTKİN V.V. Novyye Materialy po İstorii Denezhnogo Obrashcheniya v Vostochnoy Yevrope v Kontse VIII – Pervoy Polovine IX vv. **Slavyane i Rus**, Moskva, 1968,s. 115.

KRYZHANİVSKİY Andrey, "Obstoyatel'stva l'vovskoy Chekanki Monet v XIII–XIV vv", **Bankaŭski Viesnik**, Sniezan, 2012, 57-64.

KULPİN E.S. **Zolotaya Orda: Problemy Genezisa Rossiyskogo Gosudarstva.** , Sotsioestestvennaia istoriia, 1998.

KURAT Akdes Nimet, **Başlangıçtan 1917'ye Kadar Rusya Tarihi**, TTK, 2. Baskı, Ankara 1987.

KURAT Akdes Nimet, **Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlıklar ve Bitikler**, DTCDF Yayınları, İstanbul 1940.

KURAT Akdes Nimet, **Türk Dünyası El Kitabı**, C. I, Coğrafya-Tarih, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, Ankara, 1992.

KURAT Akdes Nimet, **Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı**, İstanbul Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1937.

KURAT Akdes Nimet, **IV.-XYIII yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992.

KUSHENOVA Ganizhamal, "Ögedey Kaan Devrinde Türkistan'da Teşkilat Yapısı" **Bilig**, Yaz 2006, Sayı 38, s.38.

KUSHENOVA Ganizhamal, ""CengizHan'ın İki Valisi, Mahmut Yalavaç ve. Yeh-Lu Ch'u-Ts'ai: Devlet İdare Anlayışları ve. Uygulamaları" **Bilig**, Yaz: 2007, s: 229-242.

KUSHENOVA Ganizhamal, **Ögeday Kaan Döneminde Türkistan ve Maverâünnehir (1229-1241)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

KUTAL, M. **Teorik Esasları ve Tatbikatı Bakımından Asgari Ücret**, Sermet Matbaası, İstanbul, 1969, s:17

KÜÇÜKKALAY Abdullah Mesut, Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler- Avrupa ve Osmanlı Devleti-, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya, 2001.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Ahidname" maddesi, DİA cilt: 01; sayfa: 540.

LABİB Subhi Y., "Ortaçağ İslam Dünyasında Kapitalizm", çev. Mustafa Alican, **Tarih Okulu**, sayı XIV, İlkbahar-Yaz, İzmir 2013, s. 225-243.

LABİB Suphi Y. , "Egyptian Commercial Policy in the Middle Ages", **Studies in the Economic History in the Middle East**, M. A. Cook, London, 1970, s. 63-78.

LAİAOU Angeliki Elizabeth, MORRISON Cecile, **The Byzantine Economy**, 2007.

LATRİE Mas Louis, "Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak", **Bibliothèque de l'école des chartes**. Vol. 29. 1868. s. 580–595.

LEBEDEV Vinnichek P "K numizmatike Kryma Zolotoordynskogo Perioda. Yarmaki Kryma, Srebro Zakonnoye dlya Obrashcheniya", **Numismatic Album of MNO**,6, 1996, s. 62-67.

LİPPARD Bruce, **The Mongol and Byzantium, 1243-1341**, Ph. D. Dissertation (Department of Uralic and Altaic Studies, Indiana University, 1983.

LOPEZ Robert Sabatino "Majorcans and Genoese on the North Sea Route in the Thirteenth Century". In: **Revue Belge de Philologie et d'histoire**, tome 29, fasc. 4, 1951. s. 1163-1179.

MALİSHEV Alex B. Zolotaya Orda ı Iran: Politicheskıye, Ekonomicheskıye ı Kul'turnyye Svyazi", **Nihneye Povoljiye i İslamskaya Respublika İran: İstoriçeskiye, Kulyturnıye, Politıçeskiye i Ekonomiçeskiye Svyazi. Materialı Nauçnoy Konferentsiyi**, Saratov 2004, s. 73-92.

MARTİN Janet, "Les Uşkujniki de Novgorod: Marchands ou Pirates", **Cahiers du Monde Russe et Sovietique**, 16, 1975, s: 5-18.

MARTÍN Janet, "North-Eastern Russia and the Golden Horde", **From Early Rus' to 1689**, Volume I, Edit: Maureen Perrie, The Cambridge History of Russia, Cambridge University Press, s: 127-187.

MARTÍN Janet, "The Land of the Darkness and Golden Horde(The Fur Trade Under the Mongols XIIIrd-XIVth)"**Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, XIX (4) , oct.-déc. 1978, s:401-421.

MARTÍN Janet, "Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia", Cambridge University Press, London, 2004.

MARTÍN Janet, **Medieval Russia, 980-1584**, Cambridge University Press, Dec 6, London, **2007**.

Materialy po istorii Sredney i Tsentral'noy Azii X–XIX vv. Otv. red. B.A. Akhmadov Tashkent: Fan Uzbekskoy SSR, 1988, s.91.

Materialy po İstorii Tatarskogo Naroda, Kazan, 1995.

MATSCHKE Klaus-Peter, "Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries",**Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington**, 2002, s: 771-806.

MATSUI Dai, "Taxation Systems as Seen in the Uigur and Mongol Documents from Turfan: An Overview", Hirosaki University Repository for Academic Resources, **Transactions of the International Conference of Eastern Studies**. 50, 2005, s.67-82.

MCKEE Sally, "Domestic Slavery in Renaissance Italy",**Slavery and Abolition** Vol. 29, No. 3, September 2008, s: 305-326.

MCNEILL W.H., **La Peste nella Storia**, Torino 1981

MERÇİL Erdoğan, "Hazinedar" **DİA**, s: 141-143.

- MERÇİL Erdoğan, **Türkiye Selçuklularında Meslekler**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİRGALEYEV İlnur M., **Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı Perioda Pravleniya Toktamış-Hana**, s. 128-129.
- MİRGALEYEV İlnur Midkhatovich, "The Golden Horde State in the System of International Relations", **Zolotoordynskoye Obozreniye**, No: 1, 2015, s: 142.
- Monety Cucidov: **Zolotaya Orda, Tatarskiye Hanstva**, Kazan, 2008.
- MOROZZO della Rocca R., "Notizie da Caffa," **Studi in onore di Amintore Fanfani**, vol. İii, Milano, 1962, s. 265–95.
- MOROZZO della Rocca, "Notizie da Caffa," **Studi in Onore di Amintore Fanfani**, vol. İii (Milano, 1962), s. 289–95.
- MORRİSON Cecile, **Antik Sikkeler Bilimi Nümizmatik**, Genel Bir Bakış, Çev: Zeynep Çizmeli Öğün, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kanaat Basımevi, İstanbul, 2002.
- MORRİSON Cecile, "Coin Usage and Exchange Rates in Badoer's Libro dei Conti", **DOP 55**, 2001 (désormais Morrisson, Coin Usage,. 217-245.
- MUELLER Reinhold, **Mercanti e imprenditori Fiorentini a Venezia nel Tardo Medioevo, Societa e Storia**, cit. LV, Firenze, s. 29-60.
- MUHAMADİYEV A. G., **Bulgaro-Tatarskaya Sistema XII-XV Bekov**, İzadetlystvo Nauka, Moskova 1983.
- MUKMİNOVA Raziya G., "Srednyaya Aziya i Rossiya: Torgovo-Ekonomiçeskiye Vzaimosvyazi v XV-XVIII Vekah", **Türkologiçeskiy Sbornik 2002**, İzdatelyskaya Firma Vostoçnaya Literatura RAN, Moskova 2003, s. 292-307.
- MYSKOV Vladimir E. P., **Politicheskaya İstoriya Zolotoi Ordy (1236–1313)**, Moskova, 2003.

NABIYEV Rüstem F., "Severnyy Torgovyy Put iz Bulgara v Skandinaviyu",
Aktualniye Problemy Istorii Gosudarstvennosti Tatarskogo Naroda, red.
A.A. Arslanova, Kazan 2000.

NEDASHKOVSKY Leonard Fyodorovich, "Economy of the Golden Horde
Population" **Anthropology & Archeology of Eurasia**, vol. 48, no. 2 (Fall
2009), s: 35–50.

NEDASHKOVSKY Leonard Fyodorovich, "Agriculture, Cattle Breeding and Trade
in the Golden Horde Based on Data from Written Sources", **Terra Sebus:
Acta Musei Sabesiensis, Special Issue**, 2014, s. 291-303.

NEDASHKOVSKY Leonard Fyodorovich, "Nizhnevolzhskii Zolotoordynskii Gorod
i ego Okrug." **Russkaia Arkheologiya**, 2006, no. 4. s. 79–81.

NEDASKOVSKY Leonard Fyodorovich. "Remeslo Zolotoy Ordy" **Problemy
Istorii, Filologii, Kultury**, No: 3 (41) Yıl: 2013, 136-154.

NEDASKOVSKY Leonard Fyodorovich.- SEMYKIN Yuriy Anatol'yevich
"Rezultaty metallograficheskogo Analiza İzdeliy iz Chornogo Metalla s
Zolotoordynskikh Pamyatnikov Nizhnego Povolzh'ya (po Materialam
Khmelevskogo i Bagayevskogo Selishch)" **Uchenyye Zapiski Kazanskogo
Universiteta. Seriya Gumanitarnyye Nauki Scholar** , № 3 / tom 156 /
2014, s:31-43.

NEKRASOV, M.; "XVI. Yüzyılda Rus-Osmanlı Ekonomik İlişkileri" **Türk Rus
İlişkilerinde 500 Yıl**, Ankara:TTK, 1999, s. 91-96.

NİCOL David M. , **Bizans'ın Son Yüzyılları (1261-1453)**, cev. Bilge Umar,
İstanbul, 2000.

NİKİFOROV Aleksander R.; **Problemy İstorii Solhata-Krıma v Otoçestvennoy
İstoriografii, İstoriya i Arheologiya Yugo-Zapadnogo Kırıma**,
Simferopol , 1993.

NOONAN Thomas S., "The Flourishing of Kiev's International and Domestic Trade, ca. 1100-ca. 1240", **Ukrainian Economic History. Interpretive Essays**, ed. I.S. Koropecy (Cambridge, MA, 1991), s:101-146.

NOONAN Thomas S., "Suzdalia's Eastern Trade in the Century Before the Mongol Conquest" **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, vol. 19, n°4, Octobre-Décembre 1978. s: 371-384.

NOSOV Nikolai E., **Russkiy Gorod Feodalnoy Epohi: Problemy i Puti İzuçeniya. Problemy Sotsialno-Ekonomiçeskoj İstoriyi Rossii**, S. Petersburg 1991, s. 67-69.

Nuveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb, **Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler**, Haz. W. De Tiesenhausen, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s.245.

OBERLÄNDER Ernest -Târnoveau, "The coinage of the Genoese settlements of the western Black Sea shore and on the Danube", s: 291.

ORİGOİris, "The Domestic Enemy. Eastern Slaves in Tuscany in the XIV and XV Centuries", **Speculum**, XXXIX (1955), s. 321-366, s: 327.

Ortaçağ'da Aktöbe (Aktöbe in the Medieval Ages - Orta Asırlardağı Aktöbe), Metin: V. Şalekenov - N. O. Aldaber Genov, Resim ve Altyazılar: Rüstem Bozer, Ankara 2006.

ORTAYLI İlber, "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları (15. Yüzyılda İnan Toprak Rejiminde Görülen Muafiyet ve İmtiyaz Sistemi Üzerine)", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 4 ,1978,72-77.

OSTROGORSKY Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, çev: Fikret İşıltan, Ankara, 1995, s. 387-430.

OSTROWSKI Donald, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions", **Slavic Review** Vol. 49, No. 4 (Winter, 1990), s. 525-542.

OSTROWSKI Donald, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions,"
Slavic Review, 49,1990, s: 527.

OSTROWSKI Donald, "The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions,"
Slavic Review, 49 (1990): 527.

OSTROWSKI Donald, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier1304-1589**, Cambridge,. Cambridge University Press, 1998.

OSTROWSKI Donald, **Muscovy and the Mongols: Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier**, s:120.

ÖLMEZ Mehmet, "Soyurgical" maddesi, DİA cilt: 37; sayfa: 389.

ÖZCAN Altay Tayfun, "XV. veXVI.Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Doğu Mallarına Dair", **Belleten**, Cilt: LXXV-Sayı: 274-Yıl: 2011, s: 719-743.

ÖZCAN Altay Tayfun, **Moğol-Rus İlişkileri 1223–1341**, Ege Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

ÖZCAN Koray, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I Pazar Panayır Yerleşmeleri" **Sosyal Bilimler Dergisi** 2006/I, s: 205-224.

ÖZDAL Ahmet N., "Ortaçağ İslam Dünyasında Farklı İşletmecilik Türleri ve Organizasyonel Yapıları-Bir Taslak Çalışması", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, Bahar 2014, s: 73-95.

ÖZDAL Ahmet N., **İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X.-XIV. Yüzyıllar)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.

ÖZDAL Ahmet N.,**Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar (X-XIV. Yüzyıllar)**, Selenge Tarih Dizisi, 2016.

ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, **Gazan Han ve Reformları, (1295-1304)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

ÖZKIRAZ Ahmet, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık- Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme”-I.Ü. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** No:36 (Mart 2007), s: 35-59.

ÖZTÜRK Yücel "Kefe", **DİA**. cilt: 25; 2002, sayfa: 182-184.

ÖZTÜRK Yücel, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması Bizans Uygulaması ve Osmanlı İle Mukayesesi" **Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, Sayı:31, Yıl: 2012,'den Ayrı Basım, Ankara 2013, s:157-208.

ÖZTÜRK Yücel, **Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475–1600**, Ankara 2000.

ÖZTÜRK Yücel; İkiel Cercis; "Kırım’da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16–19. Yüzyıl)",**Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**,Cilt. 1, 2001, s. 69-74.

ÖZYETGİN A. M., **Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslub İncelenmesi**, Ankara 1996

ÖZYETGİN A. Melek “Altın Ordu ve Osmanlı Devletlerinde Tütün Vergisi”, **KÖK Araştırmalar, Osmanlı Özel sayısı**, Ankara: KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, 2000, s: 93-103.

ÖZYETGİN Ayşe Melek, “On the Term Ortuq (~ Ortaq) “Merchant” among the Old Turks”. **International Journal of Central Asian Studies**, 11(1), 2007, s: 1-17.

ÖZYETGİN Ayşe Melek, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 2004.

ÖZYETGİN Melek, "İpek Yolunda Uygurlar", **İpekYolu**, editör Ahmet Taşağıl ;
Yayına Hazırlayan Fatma Yücel Ayık, İstanbul : Türk Kültürüne Hizmet
Vakfı, 2015, s:85-91.

ÖZYETGİN Melek, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri" **International
Journal of Central Asian Studies**, Volume 13, 2009, s: 441-458.

ÖZYETGİN Melek, **Eski Türk Vergi Terimleri**, KÖKSAV, Tengrim Türklük
Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 4, Ankara, 2004.

ÖZYETGİN Melek, **Orta Zamanda Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler**,
Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

ÖZYETGİN Melek, "Altınordu Hanı Toktamış'ınBik Hacı Adlı Kişiyeverdiği 1381
Tarihli Tarhanlık Yarlığı" **Türkoloji Dergisi**, Cilt: XIII(1), Cilt: XIII, 1. Sayı,
Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları: No: 1, Ankara, 2000, s: 167-192..

ÖZYETGİN, A. Melek "Türklerde Nüfus Sayımı ve Bununla İlgili Kayıtlar
Üzerine". **V.Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı Bildirileri-II** (20-26 Eylül
2004),s.2379-2394.

PASHUTO V. T. ,**Mongol'skii Pohod Vglub' Evropy: Tataro-Mongoly v Azii i
Evrope**, Moskova, 1977.

PAYDAŞ Kazım, "Moğol veTürk Devletlerinde Suyurgical Uygulaması", **Bilig**, Sayı:
39, s:195-218.

PEACOCK, Andrew C, "Black Sea Trade and the Islamic World down to the
Mongol period" in G. Erkut and S. Mitchell (eds.), **The Black Sea: Past,
Present and Future**, London and Istanbul: British Institute at Ankara and
Istanbul Technical University (2007): 65-72.

PEACOCK, Andrew C, "Black Sea trade and the Islamic world down to the Mongol
period" in G. Erkut and S. Mitchell (eds.), **The Black Sea: Past, Present and
Future**, London and Istanbul: British Institute at Ankara and Istanbul
Technical University (2007): 65-72.

PEDANÌ Maria Pia, "The Oath of a Venetian Consul in Egypt (1284)", **Arabica, Quaderni di Studi Arabi**, C. 14, 1996, s: 215-222.

PEDANÌ Maria Pia , "Venedik" maddesi, **DİA**, cilt: 43; sayfa: 44-47.

PEDANÌ, Maria Pia, "The Mamluk Documents of the Venetian State Archives: Historical Sorvey", **Quaderni di Studi Arabi**, C. 20-21, (2002-2003), s. 133-146;

PEDANÌ, Maria Pia, "Bahri Memlüklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar", **Türkler Ansiklopedisi**, C. V, Ankara, 2002, s. 804-818.

PELENSKI Jaroslaw, **Russia and Kazan**, Paris, 1974.

PELENSKI Jaroslaw, 'The Contest Between Lithuania-Rus and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe', **Archivum Eurasiae Medii Aevi**, s:303-320.

PELLIOT Paul, **Notes sur l'histoire de la Horde d'or Suivies de Quelques Noms Tures d'Librairie d'Amérique et d'Orient**, 1949.

PETECH, Luciano "Les Marchands italiens dans l'Empire Mongol," *Journal Asiatique* 250, 1962, s. 549-574.

PETROV Sergey Anatolyevich, "voprosu ob ustanovlenii «iga» v Ryazanskoy Zemle: Pokhod Batyya i Perepis' 1257 Goda", **Nauchnyye Vedomosti**, Seriya İstoriya Politologiya, Ekonomika, İnformatika, 2010. № 13 (84). Vypusk 15, s:109.

PETROV P.N. Ocherki po numizmatike mongol'skikh gosudarstv XIII–XIV vv. – N. Novgorod, 2003.

PETROV Sergey Anatolyevic, "Voprosu ob Ustanovlenii «iga» v Ryazanskoy Zemle: pokhod batyya i perepis' 1257 goda, Nauchnyye Vedomosti", **Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnformatika**, 2010. № 13 (84). Vypusk 15, s:109.

- PETROV, V.I., **Katalog Russkikh Monet /Catalogue des Monnaies Russes**, 1899.
- PETRUSHEVSKYİ. P., "The Socio-Economic Condition of Iran Under The Ilkhanids", **The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods**, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, s. 483-537.
- PİRENNE Henri, **Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, Çev: Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1991.
- PİRİYEV V.Z. Mukhammad ibn Khindushakh Nakhchivani o Nekotorykh Voprosakh Organizatsii Torgovli, **Blizhniy i Sredniy Vostok**. Istoriya i Ekonomika, T. I. M., 1967,s. 193.
- PİSTARİNO, Geo."Genova e i Genovesi nel Mar Nero (XII-XV s.)", **Bulgaria Pontica**, eds Vassil Gjuzelev et al. Sofia: 1988, vol. 2,s:27-85.
- POCHEKAYEV R. Yu, **Yarlıki Khanov Zolotoy Ordı Kak İstochnik Prava i Kak İstochnik İstorii Prava**, Kodeks İno, 2004.
- POCHEKAYEV Roman Yulianovich,, " Tamgha and the Struggle Against it: on the History of Medieval Turkic-Mongol Taxation System" , **Zolotoordynskoye Obozreniye**, № 4 / 2014, s: 77-95.
- POCHEKAYEV, Roman Yulianovich., **Yarlyk Khanov Zolotoy Ordı Russkoy Tserkvi:K Voprosu Okhronologicheskoye**, Kandidat Yuridicheskikh Nauk, Nauchnyy Tatarstan, 2010.
- POLAT Mehmed Said, "Osmanlı Öncesi Türkiye'nin İktisat Tarihine İlişkin Sorunlar", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Mayıs 2010, Sayı:21, s.43-58.
- POLAT Mehmed Said;**Moğol İstilâsına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadî Hayat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi , İstanbul 1997.

- POLAT Mehmet Said; "Selçuklu Türkiyesi'nde Ticaret" **Türkler Ansiklopedisi**, C: VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s:375-385.
- POLAT Mehmet Said, **Selçuklu Göçerlerin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Kolu'na**, İstanbul, 2004.
- PONOMAREV A. L. "Ekonomicheskaya İstoriya: Yezhegodnik" 2002. M.: Rosspen, 2003. s. 575.
- PONOMAREV Alexandre L., "Monetary Markets of Byzantium and the Golden Horde: State of Affairs According to the Account Books of Genoese Treasurers of Caffa", 1374-1381", **In: Essays Sergei Karpov** 2009, s. 595-612.
- PONOMAREV A. L. "Silver in, silver out: Principles for Calculating Outflow of a Medieval Currency" **Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini". Relazioni economiche tra Europa e mondo islamico**, secc. XIII–XVIII. -Vol. 2., Prato, 2007. s. 1008–1026.
- PONOMAREVA L. v, **Money of the Golden Horde and the Trapezund Empire**, Moscow, Moscow State University Press, PSPL 10, 2002.
- PUBBLICI Lorenzo, "Venezia e Il Mar d'Azov: Alcune Considerazioni Sulla Tana Nel XIV Secolo", **Archivio Storico Italiano**, 163, 2005, s: 435-483.
- PUBBLICI Lorenzo, **Dal Caucaso al Mar d'Azov**. L'impatto dell'invasione Mongola in Caucasia fra Nomadismo e Società Sedentaria (1204-1295), Firenze University , 2007.
- RACHEWİLTZ, Igor de "Turks in China under the Mongols: A Preliminary Investigation of Turco-Mongol Relations in the 13th and 14th Centuries". (Ed.) M. Rossabi, **China among Equals: The Middle Kingdom and its Neighbours, 10th-14th Century**, 1983, s:281-310.
- RADLOFF W.W.: Yarlık Temir-Kutluğa,; **Zapinski Vostöç. Ot. İmp. Rus.** Ar. Ob. S. Petresburg 1889, s:S. 17

- RAKHİMZİANOV Bulat. **Kasimovskoe khanstvo (1445–1552 gg.).Ocherki İstorii.** Kazan Tatarskoe Knizhnoe İzdatel'stvo, Kazan', 2009.
- RIZAEDDİN Fahreddin, **Altın Orda Hanları**, Kazan, 1996.
- ROEMER Hans R., "Timurlular" maddesi, , **M.E.B.İA.**, İstanbul,1974, C.13, s.346-370.
- ROTHMAN E.Natalie, **İmparatorluk Simsârları: Venedik-İstanbul Arasında Mekik Dokuyanlar**, İstanbul 2016.
- ROUX Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001, s. 270.
- RYAZANOV, Sergey Vladimirovich, **Chugunoliteynoye Remeslo v Zolotoy Orde**, Kandidata İstoricheskikh Nauk, 2009.
- SABLUKOF, "Kıpçak Hanlığının Dâhilî Kuruluşu", **Izvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografya** C. 13, 3- 94.
- SAFRAN Mustafa, **Yaşadıkları Sahâlarında Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara, 1993.
- SALİHLİOĞLU Halil, "Akçe" maddesi, **TDV.İA**, 2, İstanbul, 1989, s: 224-227.
- SALİHLİOĞLU Halil, "Darphane", **Anadolu'da Paranın Tarihi**, Yayın Danışmanı: Halil İnalçık, Editör: Bülent Arı, Ankara 2011, s: 215-221.
- SAMOYLOVİÇ, AN. N. "Cuci Ulusunda Payca ve Basyaya Dair", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, XXXIX/2 (1932), s. 53-71
- SARAY, Mehmet, "Altın Orda Hanlığı" **İslam Ansiklopedisi**, C. 2, s. 538-540.
- SAVELEV P. **O Torgovle Volzskih Bulgar v IX-X vv.** Arhiv Naucnyh issledovaniy o Rossii, T.6., Berlin, 1848.

SCHURMANN, Herbert F., "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, vol. 19, Issue 3/4, December 1956, s:304-389.

SERTKAYA, Osman Fikri ALİMOV Rysebek, **Eski Türklerde Para: Göktürklerde Uygurlarda Türkişlerde**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

SERTOĞLU, M. **Osmanlı Tarihi Lügati**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1986.

SEVİM Ali, YÜCEL Yaşar ; **Türkiye Tarihi**, TTK, Ankara 1990.

SHCHAPOVA YU.L. **Steklo Kiyevskoy Rusi**.-Moskva: Izd-vo MGU, 1972.

SHURMANNH. F., "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, volume 19, Issue 3-4, December 1956, s. 348-350.

SIROEÇKOVSKİY V.E., **Gosti-Surojane**, Sotsekgiz Yayınları, Moskova-Leningrad 1935.

SİNGATULLİNA Asija Ahmetova Z., **Djuchid coins of the İtil region cities of the 13th Century**, Kazan, 2003, s: 16-26

SİVRİOĞLU U. Töre, "İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi", **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:20, 2013, s:89-104.

SKRİNSKAJA E.C., "Storia della Tana," **Studi Veneziani**, 10,1968, s. 8-13.

SKRZNSKAJA, Elena C, "Un Ambasciatore Veneziano all'Orda d'Oro. Analisi dell'epitafio di Jacopo Cornaro-Tana, 1362", **Studi Veneziani**. 16 (1974) S. 67-96.

SMITH John Mason, Jr., "Moğol İran'ında Gümüş Para Birimi The Silver Currency of Mongol İran", çev: Kansu Ekici, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/ Journal of Turkish Studies** , XIII/2 (Kış 2013), c. XIII, S. 2, İzmir 2013, s. 347-369.

- SMİRNOV Alekseî Petrovich, Fedorov-Davydov G.A. **Zadachi Arkheologicheskogo İzucheniya Zolotoy Ordy**, SA. , 1959, № 4, s. 128–134.
- SMİRNOV Alekseî Petrovich, **Novyye Dannyye ob İstoricheskoy i Sotsial'noy Topografii Goroda Velikiye Bulgary**, Goroda Povolzh'ya v Sredniye Veka, 1974, s: 12.
- SMİRNOV V. D. **Krymskoye Khanstvo pod Verkhovenstvom Otomanskoı Porty do Nachala XVIII Veka**, SPb., 1887.
- SMİRNOV V. D., Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı, Çeviri: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2016.
- SMİTH John Masson," Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire," by, Jr.,**Journal of Asian History**, vol. 34, no. 1, 2000. Reprinted with permission from the publisher, Harrassowitz Publishing House, s. 1-12.
- SMİTH, John Mason, "Mongol and Nomadic Taxation" **Harvard Journal of Asiatic Studies**, Vol. 30, 1970, s. 46-85.
- SPULER Berthold, **Die Goldene Horde: die Mongolen in Rußland 1223–1502**,Leipzig, 1943 ve 2. Baskı, Wiesbaden 1965.
- SPULER Berthold **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220–1350**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara: TTK, 1987.
- STELLO Annika, **Grenzerfahrungen. Interaktion und Kooperation im spätmittelalterlichen Schwarzmeerraum**, Diss. Trier 2011.
- SÜMER Faruk, **Yabanlu Pazarı**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1985.
- ŞAPŞALOĞLU Sereya, "Kırım Karay Türkleri", **Türk Yılı**, İstanbul: 1928, s: 575-615.

ŞERBAN Papacostea & Virgil Ciocîltan, Nations, Nation-States, Trade and Politics in the Black Sea, **Euxeinos** 14, 2014, s: 3-14.

ŞEŞEN Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar**, İstanbul İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları, İstanbul, 1998.

ŞIKLAR İlyas, **İktisada Giriş**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2008.

ŞODUAR S., **Obozreniye Russkih Deneg i İnostrannih Monet, Upotrebyavşihya v Rossiye s Drevneyşih Vremen**, I, S. Petersburg 1837.

TABAKOĞLU Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

TANERİ Aydın; **Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı**, Bilge Yayınları, 2.basım, Konya 1978.

TAYMAS Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

TEKİN Oğuz, "Sikke" maddesi **DİA** yıl: 2009, cilt: 37, sayfa: 179-184.

TEKİN Zeki, "Osmanlı Devleti'nde Kürk Ticareti"**Türkler Ansiklopedisi**, C. X. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754-763.

TELLIER Luc-Normand, **Urban World History: An Economic and Geographical Perspective**, Québec, Presses de l'Université du Québec, 2009.

TELLİOĞLU İbrahim, "Trabzon Rum Devleti'nin Hırsitiyan Dünyasıyla İlişkileri (1214-1458)", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 5, 2008, s:33-53.

TEMİR Ahmet, **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han (Çingiz Han)**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.

TERÉSHCHENKO Aleksánder Vlásyevich, Chetyrekhetniye Arkheologicheskiye Poiski v Razvalinakh Saraya, ZAN. 1850. T. 2. S. 364-410. ve Aleksánder

Vlasyevich Tereshchenko. Okonchatel'noye İssledovaniye Mestnosti Saraya, TA. 2001, No: 1-2.

TERESHCHENKO Aleksandr Vlasyevich, "Okonchatel'noye İssledovaniya Mestnosti Saraya s Oçerkom Sledov Deštikiçakskoço Tsarstva", **Uçeniye Zapiski İmperatorskoy Akademiyi Nauk Po Pervomu i Tretyemu Otdeleniyam.,** S. 2, Moskova 1854, s. 89-105.

TEZCAN Mehmet, "Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", **Tarih İncelemeleri Dergisi,** Cilt:XXIV, Temmuz 2009, s:151-194.

The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy, Edited by: Suraiya Faroqi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene, s: 7.

THIÉRET F. **Délibérations des Assemblées Vénitiennes Concernant la Roumanie.** T. 1. 1160-1363. Paris La Haye: Mouton & Co., 1966, 329 p.; T. 2. 1363-1463. Paris - La Haye: Mouton & Co., 1971.

THIÉRET F. **Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie.** T. 1. 1329-1399. Paris — La Haye: Mouton & Co., 1958.

TIKHONOV Vasili D., "Nalogi i Nalogovyje Terminy v Uigurskom Gosudarstve", **Uchjenyje Zapiski Instituta Vostokovedeniya** 16, 1958, s: 52-77.

TOKUDA Hisaji, **Uygun Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8-9. yüzyıllarda),** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

TOGAN Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,** Cilt: 1, İstanbul, 1931, s:1-42.

TOGAN Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981.

TONIOLO, P., **Notai Genovesi in Oltremare.** Atti Rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403 – 1405) Genova 1995.

TOPSAKAL İlyas, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552–1917)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve İslam Sanatları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

TREPAVLOV Vadim V. **Zolotaya Orda v XIV Stoletii**, İzdatel'stvo Kvadriga, Moskva, 2010.

TSETSKHLADZE, "The Export of Slaves from Colchis", **Classical Quarterly**, Vol. 39, No. 1, 1989, s:114-25.

TUCCİ Ugo, "La Navigazione Veneziana nel Duecento e nel Primo Trecento e la Sua Evoluzione Tecnica"- In: **Venezia e il Levante Fino al Secolo XV Tl.** 1 1973, s. 821-842 .

TUGAY Esad Fuad, **Rusya Tarihi I**, Giriş, İstanbul, 1948.

TURAN Şerafettin, **Türkiye İtalya İlişkileri I**, Ankara 2000.

TURAN Osman -**Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti**,Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1978.

TURAN Osman, "Selçuklu Kervansarayları", **Bellekten**,1946, x/39 :471-496.

TURAN Osman, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri",**A.Ü. DTCF Dergisi**, 1951, S.29, s:447-457.

TURAN Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1996.

TURAN Osman, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**,TTK. Yay., 2. Baskı, Ankara 1988.

TURAN Osman,**Selçuklular Zamanında Türkiye,Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-132)** 5. baskı , 8Boğaziçi Yayınları , İstanbul 1998.

TURAN Osman; **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 1980.

Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, III, 1503

ULI USZBARDACH, Złota Orda, Litwa i Rus w XIV. Początku XV WIEKU, Warszawa; "Dokonçaniye Velikoço Knyazyia Vasiliya Dmitriyeviça s velikim Knyazem Ryazanskim Fedorom Olygoviçem", **DDG**, s. 52-55.

USMANOV M.A., "XIV-XVI. Yüzyıllarda Çoçı Ulusu'nun Osmanlı Devletiyle Kançılaryla İşlerindeki Temaslarının İncelenmesi Üzerine", **X.Türk Tarih Kongresi**, C.III, Ankara 1991, s.904.

USPENSKIY I. F. "Vizantiyskiye İstoriki o Mongolakh i Yegipetskikh Mamlyukakh" **Vizantiyskiy Vremennik**.– T. XXIV.– L., 1926, s. 16.

USTA Aydın, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticarî Münasebetleri (XI-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 170, Ekim 2007, s: 221-240.

Uzun Hasan ve Fatih mücadelesi döneminde Doğu'da Venedik elçileri: Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Caterino Zeno, Ambrogio Contarini; Çeviri ve notlar Tufan Gündüz, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2006.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, TTK yayınları, Ankara, **1984**.

ÜLGEN Pınar, "Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 21, Bahar 2012, s: 359-381.

ÜLGENER Sabri, **İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul, 1981.

ÜNAL Kerami, "15. Yüzyılda Rus Tüccar Afanasiy Nikitin'in Üç Deniz Ötesine Seyahat Notları", **International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 6, December 2012, s. 535-549.

VALEYEV R.M. **Torgovlya i Denezhnyye Otnosheniya Bulgarskogo Gosudarstva**, Kazan, 2003.

VALEYEV R.M. **Torgovlya i Torgovyye Puti Srednego Povolzh'ya i Priural'ya v**

VALİULİNA, Svetlana. I. . "International Contacts of the Early Kazan Khanate on Materials of the Toretskoe Settlement". **In Russia and East in IX-XVI Centuries**,. Nauka, Moscow, 2010, s: 183-191.

VALİULLİNA Svetlana I. **Steklo Volzhskoy Bulgarii po Materialam Bilyarskogo Gorodishcha**, Kazan': Izd-vo KGU, 2005.

VALİULLİNA Svetlana I., "Some Evidence of South European Contacts of the Middle İtil and Kama in the Material Culture of Toretskoe Urban Settlement", **Journal of Sustainable Development**, Vol. 8, No. 4; 2015, s: 292-301.

VASARY Istvan "The Origin of the Institution of Basqaqs", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung**, Tomus XXXII/2 (1978), s. 201-206.

VASARY Istvan, "Susun and sösün in the Middle Turkic Texts", **Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae**, XXXI, Budapeşte 1977, s.51-59.

VASARY Istvan, "The Golden Horde Term Daruga and its Survival in Russia," **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**. 30, no. 2, 1976, s: 188.

VASARY İstvan, "Bir Kez Daha Tartanaq Terimi Üzerine", **Sovetskaya Türkologia**, sayı: 4, Budapeşte, 1987, s. 97–103.

VASARY İstvan, "Jalo-vanniye Gramotı Cuçiyeva Ulusa, Danniye Ital'yanskim Gorodam Kafa i Tana", **Istoçnikovedeniye İstorii Ulusa Cuçi (Zolotoy**

Ordu) ot Kalki do Astarhani 1223–1556, otv. red.M.A. Usmanov, Akademi Nauk Tatarstana İnstitut İstorii, Kazan 2001, s.193-206.

VASARY İstvan, **Az Arany Horda Kancellarıaja**, Budapeşt 1987.

VASİL'EV Dmitry V., "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve M. Bilal Çelik, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, 5–6 Kasım 2007, Sakarya, 2008, s: 155.

VASİL'EV, Dmitry V. "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve, M Bilal Çelik, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri** (5–6 Kasım 2007), Sakarya 2008, s: 153-170.

VASİLYEV Dimitriy Viktoroviç, İtil Deltasındaki Antik Şehir, Çev: Mustafa Işık, **SAÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2008-1, s:5-33.

VEİNSTEİN Gilles, "İtalyanlar'dan Osmanlılar'a: Onaltıncı Yüzyılda Kuzey Karadeniz Kıyılarının Durumu" Çev: Arif Erdoğan, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Nisan 1995, s: 162.

VELYAMİNOV V. V. -Zernov, **Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar**, Haz.: A. Melek Özyetgin-İlyas Kamalov, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

VERLİNDEN Charles, "Medieval 'Slavers'",**David Herlihy, Robert S. Lopez and Vsevolod Slessarev (Eds.)**, "Economy, Society and Government in Medieval Italy", Kent State University Press, 1969, s. 1-14.

VERLİNDEN Charles, "Le colonie vénitienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVE et au debut du XVe siecle," in Studi in onore di Luigi Luzzatto, vol. ii (Milano, 1949), s. 8; L. Balletto, Genova Mediterraneo Mar Nero (secoli XIII–XIV), Genova, 1976, s. 199.

VERLİNDEN Charles, Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIIIe et XIVE siècles). In: **Miscellanea histórica in onorem L.Van der Essen**. Brussel-Parijs, 1947.

VERLİNDEN Charles, La Colonie Vénitienne de Tana Centre de la Traite des Esclaves au XİVe et au Début du XVe Siècle, **Studi in Onore di G. Luzzatto**, vol. 2, Milano 1950, s. 1-25.

VERLİNDEN Charles, **The Beginnings of Modern Colonization: Eleven Essays with an Introduction**, Cornell Univ. Press, 1970.

VERNADSKİY Georgio, **Mongol i Rusy**, Agraf Yayınları, Moskova 2001, s. 384-385. ; M. F. Vernadskiy, V. Georgi, **İstoriya Rossiya. Mongol i Rus**, Lean Agraf, Tver Moskva 1997, s: 134.

VERNADSKİY Georgio, "Mikhail Paleolog Devrinde Altın Orda, Mısır ve Bizans Devletleri Mütakabil Münasebetleri", **Ülkü Halkevleri Dergisi**, XII/72, Şubat 1939, s.525- 534.

VERNADSKY George, **Moğollar ve Ruslar**, 2. Baskı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

VILLANI Giovanni, **Cronache**, , L.XII, Padova 1841.

VLADİMİRSKİY Budanov, **Obzor istoriyi Russkogo Prava**, İzdatelystvo Ogloblina Yayınları, St. Petersburg Kiev, 1915.

VLADİMİRTSOV B.Y., Moğolların İçtimai Teşkilatı, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

WAİNES David, Orta Çağ İslam Toplumlarında "Lüks Gıdalar", çev: İlcan Bihter Barlas, **Tarih Okulu**, Ocak-Nisan 2010 Sayı VI, 173-185.

WANSBROUGH John, "Venice and Florance in the Mamluk Commercial Privileges", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, , Vol. 28, Part 3, Londra 1965.

WEBER Max, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhı**, (Çev: Zeynep Gürata), Ankara: Ayraç Yayınevi, 2002.

YAĞCI Zübeyde “16. yüzyılda Kırım’da Köle Ticareti”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S.8, Çorum 2006, s.12-30.

YAKOBSON A.L. **Srednevekoviy Kırım**, Moskova, Leningrad, 1964.

YAKUBOVSKİY A.Y., **Altın Ordu ve İnhitatu**, çev: Hasan Eren, Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul, 1955.

YAKUBOVSKİY A.Y., **Altın Ordu ve Çöküşü**, çev: Hasan Eren, TTK.Yayınevi, Ankara 1992.

YEGOROV E V., "Saray, Sarayçik, Bahçisaray", **Rodinall-IV**, Moskva 1997, s.72-77.

YEGOROV V.L.; **İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı (XIII-XIV)**, Moskova 1985.

YEMANOV A.G. **Razvitiye Torgovykh Svyazey Kafy v XIII–XV Vekakh**, 1989.

YILMAZ Özgür, “Karadeniz’in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2 (7), 2009, s: 359-382.

YILMAZ Salih, "Kıpçak Türkleri ve Yerleştikleri Sahâlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 140, s:53-64.

YİĞİT, Akkuş Fatma, "İskenderiye'de Venedik Ticareti, Konsolosları ve Fondaco'su" **EBAD/JABS Ege ve Balkan Araştırmaları Dergisi/Journal of Aegean and Balkan Studies** Cilt/Volume: 2015-2 Sayı/Issue: 2, s: 19-36.

YUVALI Abdulkadir, "Daruga", **DİA**, VIII., yıl: 1993, C: 8, s: 505-506.

YUVALI Abdulkadir; “Moğollar’ın Ön Asya’daki İlk İlhamı Hakkında”, **Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, c:1 ,s:2 (1928), s:117-119.

YUVALI Abdulkadir, "XIII. Yüzyılda Önasya’daki Siyasi Bloklaşma", **Türk Kültürü Dergisi**, cilt.1, 1985, s.111-121.

YUVALI Abdulkadir, “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (13.y.y.)”, **Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğt. Fak. Dergisi**, S. 3, 1988, s.65.

YUVALI Abdülkadir, "XIII.Yüzyılda Karadeniz Ticareti", **II.Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi, (1-3 Haziran 1988) Bildirileri**, Samsun,1990 , s:233-240.

YUVALI Abdülkadir, **İhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1997.

YUVALI Abdülkadir;"XIII.Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma", Türk Kültürü, XXIII/262, s:111-120;

YÜCEL Göksel, "Muhasebenin Çağlar Boyunca Gelişimi", **İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi**, Cilt: 11, Sayı: 1, İstanbul 1982, s: 217-227.

YÜCEL Mualla Uydu, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, TTK. Yayınları, Ankara, 2007.

ZACHARIADOU Elizabeth A., Prix et Marchés des Céréales en Roumanie (1343 1445)", **Nuova Rivista Storica**, LXI, Milan, 1977.

ZACHARIADOU Elizabeth A., **Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)**, Venice, 1983.

ZAHODER Boris N., "Zakhoder B.N. "Shirazskiy kupets na Povolzh'ye v 1438 g. (k Voprosu ob Ekonomicheskikh Svyazyakh s Sibir'yu, Sredney Aziyey i Perednim Vostokom)" **Korotkiye soobshcheniya Instituta Vostokovedeniya**. Vyp. XIV. M., 1955. Moskova, s. 166–172.

ZAKİROV S., **Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptom v XII-XIV vv.**, Moskova 1966.

ZAKİROV S., **Diplomatiçeskiye Otnoşeniya Zolotoy Ordı s Egiptomv XII-XIV vv.**, Moskova 1966;

ZANELLİ Agostino, **Le Schiave Orientali in Firenze Nei Secoli XIV e XV**, Firenze 1885.

ZAVYALOV V.I., ROZANOVA L.S., TEREKHOVA N.N., **Russian Blacksmith's Craft in the Golden Horde Period and in the Epoch of Muscovite State**, Moskova, 2007.

Zolotoordynskie Goroda Povolzh'ia: Keramika. Torgovlia, Byt, Moscow, 2001.

ZUPKO Ronald Edward, **Italian Weights and Measures from the Middle Ages to the Nineteenth Century**, Memories of the American Philosophical Society, Volume: 145, 7, Issue: 1, 1981, s: 135-141.

Zübdetü'l-fikre fi tarihi'l-hicre, Rükneddin Baybars el-Mansuri en-Nasiri ed-Devadar Baybars ; thk. D. S. Richards, Beirut; Berlin: Das Arabische Buch, 1998/1419.

İnternetten Erişim Sağlanan Araştırmalar:

“Yarlık Atülyaka Tsarya Mihailu Mitropolitu Kiyevskomu i Vseya Russiyi”, **PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy**, s. 539-540. Erişim Tarihi: 20.08. 2014.

“Yarlık Mengü Temir Oksan Tsarya, Russkim Mitropolitom, Bezımyanno Vsem Tserkovnim Lüdem”, Erişim Tarihi:20.08. 2014.

“Yarlık Tsaritsı Taydulı Feognostu Mitropolitu Kiyevskomu i Vsya Russiyi”, **PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy**, s. 541-542.

“Yarlık Tsaritsı Taydulı İoane Mitropolitu Kiyevskomu i Vsya Russiyi”, **PSRL, III, Voskresenskaya Letopisy**, s. 549-541.

KAUFMAN İ. İ., “Russkiy Ves, Ego Proishojdeniye i Razvitiye v Svyazi s İstoriyey Russkih Denejnih Znakov s Drevneyşego Vremeni”, **Zapiski Numizmatičeskoğo Otdeleniya Russkoğo Arheologiçeskoğo Obşestva**, I/1, S. Petersburg 1906, s. 127-128. <http://books.e-heritage.ru/book/10079630>
Erişim Tarihi: 19. 03. 2015.

Anaszewicz, Gerard, Early Coinage of Moscow, article in Perspectives in Numismatics, Studies Presented to the Chicago Coin Club, 1986 & 1996.
: <http://www.ece.iit.edu/~prh/coins/PiN/ecm.html> Erişim Tarihi: 20.02. 2016.

CAN Ahmet Vecdi, "Luca Pacioli Muhasebenin Babası Mıdır?", İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi- Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi**, Sayı: 12- Mayıs 2007, Celalabad Kırgızistan, Erişim Tarihi: 18.09.2010.

Fatma Özkan, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/12188,husamkatippdf.pdf?0> Erişim Tarihi:

Hakan ERYÜZLÜ, **İktisat Ders Notları**:http://www.eryuzlu.sakarya.edu.tr/sites/eryuzlu.sakarya.edu.tr/file/DERS_NOTU-1.pdf Erişim Tarihi: 17.04.2016.

<http://muzeydeneg.ru/eng/?p=505>, Erişim Tarihi: 25.01.2015.

<http://voiceofrussia.com/2009/10/30/2148727/> Erişim tarihi: 18. 11. 2013.

http://vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIV/Yarlyck_mitrop/neue_seite_4.htm
Erişim Tarihi: 20.03.2014.

http://www.hourmo.eu/09_Sylloge_Italy_&_Sicily/Genoa_Caffa/2839_Caffa_Aasper_AR.htm
Erişim Tarihi: 18.05.2015.

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c37/c370121.pdf>Erişim Tarihi:20.08. 2016.

<http://www.umitarifozsoy.av.tr/yazi8.htm>, Erişim T. 21/04/2016

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIII/12601280/Mengu_Timur/frametext.htmErişim Tarihi: 20.03.2014.

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1340-1360/Berdibek/Jarlyk_1357/frametext.htmErişim Tarihi: 23. 08. 2015.

<https://ricolor.org/history/ka/period/1/orda/>Erişim Tarihi:03.09. 2014.

İsmail Yurdakök, "Harezmi Kavunu Bunlar: 13. Yüzyılda İslam Topraklarının Ekonomik Durumu",https://www.academia.edu/3633734/ON_UCUNCU_YUZYI

LDA_ISLAM_TOPRAKLARININ_EKONOMIK_DURUMU, Erişim Tarihi:
15.04.2016

Kofner YU. Ekonomika Zolotoy Ordy. URL: [http:// www.gumilevcenter.ru/ehkonomika-zolotojj-ordy/13.02.2013](http://www.gumilevcenter.ru/ehkonomika-zolotojj-ordy/13.02.2013).

Koray Şerbetçi, "İbn Haldun'un Tarih Tezi Çerçevesinde Doğu'da Kent (Kentlerin Oluşumu ve Ekonomik Yapısı)" <http://www.akademiktarih.com/tarih-anabilimdal/2124-tarih-bilimi-aratrmalar/tarih-bilimi-aramalar/15470-bn-haldunun-tarih-tez-cercevesnde-douda-kent.html> Erişim Tarihi: 28.04.2014.

Kozina, Alena **The Impact of Mongol Invasion on Russian Trade**, An essay for the 2011 Undergraduate Awards Competition by Alena Kozina. Originally submitted for World Economy at Trinity College, Dublin, with lecturer Kevin O'Rourke in the category of Business & Economics,

<http://tr.scribd.com/doc/104306060/The-Impact-of-Mongol-Invasion-on-Russian-Trade>Erişim Tarihi: 25.01.2016.

Nikolaï Khan, "Actual Problems of Economic History of Golden Horde"
<http://nkhan.ru/actual-problems-of-economic-history-of-golden-horde-2/>
Erişim Tarihi: 25.09.2016.

Pigarëv E. M, "Monety v pogrebeniyakh Zolotoy Ordy"http://www.saray-almahrusa.ru/monety_v_pogrebeniyah_zolotoj_ordy.htmlErişim Tarihi:24.09.2014.

qha.com.ua/tr/bilim-teknoloji/luhansk-ta-altin-orda...han.../111881/ Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2012.

qha.com.ua/tr/bilim-teknoloji/ukrayna-da-altin-orda...ait.../121381 Erişim Tarihi 25.01.2013.

Reuven Amitai "Mamluks of Mongol Origin and Their Role in Early Mamluk Political Life"The Hebrew University of Jerusalem,

http://mamluk.uchicago.edu/MamlukStudiesReview_XII-1_2008.pdfErişim Tarihi:20.08. 2014.

Thierry Ganchou. Giacomo Badoer et kyr Théodôros Batatzès, « chomercier di pesi » à Constantinople (flor. 1401-1449). **Revue des études Byzantines**, tome 61, 2003.s.49-95. *Revue des Études Byzantines* 61, 2003, s: 49-95 http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rebyz_07665598_2003_num_61_1_2272ET:: 21.05.2012

www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/http://ricolor.org/history/ka/period/1/orda_yarlyc/ Erişim Tarihi: 20.03.2014.

ZATTONI Piero, **Tana 1343: inizio di una crisi** , Forlì 2009, s:1-9. http://www.pierozattoni.it/pdf/Tana%201343_%20inizio%20di%20una%20crisi.pdf Erişim Tarihi: 25. 05. 2014.

ZVEZDANA Dode, **Silk Fabrics of the Golden Horde: Historical, Cultural and Ideological Aspects**, Stavropol State University, Russia, *Kubachi Reliefs: A Fresh look at Ancient Stones* 2010, *The Rich Golden Horde Graves in the Interfluves of Don and Sal Rivers* 2006, and *The Medieval Costume of the Peoples of the Northern Caucasus* 2001, <http://web.international.ucla.edu/institute/event/9537>Erişim Tarihi: 13.02.2014.

EKLER

EK-1. ALTIN ORDA TİCARETİNDE KULLANILAN ÖLÇÜ VE TARTILAR

Ağırlık Ölçüleri:

batman (battimano veya patumani): Bir tür ağırlık ölçüsüdür. Farsça kökenli olan batman iki ilâ sekiz okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsüdür.

mudd (modius veya moggio): hububat için kullanılmış bir ölçü birimidir. 1130'larda 1 mud = 69,5 kg'a eşittir¹⁹⁰³.

mine: ağırlık ve kuru ölçek birimidir. Cenova'da 1 mine tahıl yaklaşık olarak 82 kg.'a denk gelmekteydi¹⁹⁰⁴.

shinik (sinik) : hacim ölçüsü olarak kullanılmıştır.

seruch (çeyrek) : hem ağırlık, hem uzunluk, hem de bir hacim ölçüsü

Napoli vegatası veya butlası, mistato ve caratellum: şarap ölçüsü

cassa veya capsa: sabun ölçüsü birimidir.

accono veya ancona: kumaşlar için kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir.

caratellum: şarap ölçüsü birimidir. Tana'da da kullanılmıştır.

kantar: Anadolu'da Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar zamanında bir ağırlık ölçüsü olarak kullanılan kantar, hâlen geçerliliğini kaybetmemiştir. 1 kantar, 56.443 kg. eşittir.¹⁹⁰⁵. Kantar Yüz yirmi rıtlık ölçü. 1 Kırım Kantar'ı = ¹⁹⁰⁶44 okka'dır. W. Hinz'a göre kantar ölçüsü 176 dirhem=100 Lodra=56.443 kg'dır¹⁹⁰⁷.

¹⁹⁰³Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 57.

¹⁹⁰⁴Kate Fleet, **Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti**, çev. Özkan Akpınar, İstanbul 2009, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s: 242.

¹⁹⁰⁵Walter Hinz, a.g.e. s. 33

¹⁹⁰⁶Ömer Bıyık, **Kırım'ın İdari ve Sosyo-Ekonomik Tarihi**, s:244.

¹⁹⁰⁷Walter Hinz, a.g.e. s. 33

Ağırlık ölçü birimleri **dirhem**, **dinar** ve **miskal** gibi Orta Çağ İslam hukukunda ölçü alınan birimlerdir¹⁹⁰⁸.

Dinâr: < Ar. < Grk. Yirmi sekiz gramlık halis gümüş ağırlığında altın sikke; 4,810 gramlık ağırlık ölçüsüdür. W.Hinz'a göre Yakın Doğu'da 1 dinar= 1 miskal, 1 miskal=4.81 gram ve 1 dinar=4.81 gramdır¹⁹⁰⁹.

direm: Arapça kökenli bu kelime, ölçü birimi olarak okkanın dört yüzde biridir.

Dirhem: < Ar. Okkanın dört yüzde biri değerinde bir ağırlık ölçüsü birimidir.

Orta Çağda bir okka 600 dirhem, Halep'te 720 dirhem

Miskal : < Ar. Dirhem'in üçte biri değerinde bir ağırlık ölçüsü (4,810 g). (Osmanlı standartlarında) 1.5 dirhem=24 kirat = 4.81 gramdır. Sicillere göre daha çok altın ve gümüş ağırlıkların belirlenmesinde kullanılmıştır.

livre: Lat libra libre. bir tartı birimi, 2. bir libre gümüş değerinde para birimi ~

Kap: Bu ölçü birimi olduğu bilinmekle birlikte kab'ın katı mı sıvı mı olduğu kesin olarak anlaşılamamaktadır. Altın Orda Yarlığında geçmekle birlikte katı mı sıvı mı ölçü birimi olduğu net olarak bilinmemektedir. Yarım litreye ya da bir galonun 1/8 eşittir (ayrıca mısır ve toz veya granül yapıdaki diğer kuru maddeler için) sıvılar için kapasitesinin bir ölçümüdür; farklı zamanlarda ve yerlerde içeriği değişiklik göstermiştir.

yarmak: madenî para birimidir¹⁹¹⁰. Uygur döneminde para anlamı ile kullanılmaya başlayan bu kelime Altın Orda sahasında kaleme alınan Nehcü'l-Ferâdis isimli eserde de sıklıkla geçmektedir¹⁹¹¹.

¹⁹⁰⁸Kırım sahasında yaklaşık iki yüzyıl kadar sonra ölçü ve ağırlık birimlerinde dikkate değer çeşitlilik görülmektedir. Bu iyimser bir yaklaşımla ticaret başta olmak üzere iktisadî yapının gelişme kaydetmesi olarak düşünülebileceği gibi Latinler'i bu sahadan dışlayan Osmanlı'nın yarattığı Türk İslam kültürünün bir neticesi de olabilir. Ya da daha net bir yaklaşımla Ortaçağ kaynaklarının sınırlı veriler sunması sonucu diye düşünebiliriz.

¹⁹⁰⁹Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Türkçe Tercüme: Acar Sevim, İstanbul 1990, s 6.

Summo: Altın ve gümüş para için kullanılan para ağırlık ölçüsü birimidir¹⁹¹². Pegolotti'ye göre Tana'da geçerli olan para ağırlık ölçüsü birimi sommi'dir¹⁹¹³. Kaynaklarda "sommi", "somma" vb. adlar ile de geçen bu para birimi aynı zamanda kervanlar ile taşınan, bir hayvan yükü olarak baharatların ağırlık ölçüsü birimiydi¹⁹¹⁴. **Pound** (kısaltması lb), bir ağırlık ölçüsü birimidir. 0,45359237 kilograma ve 16 onsa eşittir. libbra da denilmekteydi¹⁹¹⁵.Pegolotti'ye göre Tana'da Balmumu, demir, kalay, bakır, biber, zencefil, bütün kaba baharatlar, pamuk, kök boya ve iç yağı, peynir, keten, yağ, bal ve benzeri satışı büyük pound ile yapılmaktaydı. İpek, safran ve benzeri tüm küçük baharatların satışı ise küçük pound ile yapılmaktaydı. Ceneviz poundu Pera, Kefe, Tana ve diğer Levant şehirlerinde kullanılmaktaydı.

Fusco: Pegolotti'ye göre Tana'da havyar "fusco" adlı bir ölçü birimi ile satılmaktadır. Bir fusco, balığın balık yumurtası tam balığın derisinin kuyruğunun yarısı kadardır.

Pegolotti'ye göre Tana'da Tilkiler, samur, sansar ve kurt derisi, ipek ve altın tüm bezler parça ile satılırken at ve midilli de adet olarak fiyatlandırılmıştır¹⁹¹⁶.

Pegolotti'ye göre Tana'da altın ve inci "saggio"(bir ons1/6) adı verilen ölçü biçimi ile satılmaktadır¹⁹¹⁷. Tana'da Buğday ve diğer tüm mısır ve bakliyat (1

¹⁹¹⁰A. Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı"**Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1 (Kasım 2004), s:94.

¹⁹¹¹Mahmud b. Ali Kerderli, **Nehcü'l-Feradis Uştmahtarının Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)**, Metin, Dizin, Sözlük, Tıpkıbasım Birleştirilmiş Baskı, Yayımlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar,; Tıpkıbasım ve Çeviri yazı Janos Eckmann, Dizin-Sözlük, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

¹⁹¹²Ronald Edward Zupko, *Italian Weights and Measures from the Middle Ages to the ...*, s: 258.

¹⁹¹³Pegolotti "Cenova veya Venedik'ten yukarıda adı geçen yerlere gitmek isteyen ve Cathay'a yolculuk yapmak isteyen biri yanında kumaşlar (tekstil) taşınmalıdır ve o eğer "Organci"yi ziyaret ederse bu ürünleri iyi bir şekilde elden çıkaracaktır. Organci'da gümüş "sommi" satın almalıdır" kaydını düşmüştür. Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s: 25.

¹⁹¹⁴Virgil Ciociltan,**The Mongols and the Black Sea Trade in the Thirteenth and Fourteenth Centuries**, s:105.

¹⁹¹⁵Ronald Edward Zupko, *Italian Weights and Measures from the Middle Ages to the ...*, s: 135.

¹⁹¹⁶ Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**,s: 57.

¹⁹¹⁷Pegolotti, a.g.e. s: 58.

Cantaro1/5) "cascito"denilen bir ölçü ile satılmaktadır. Yine Pegolotti'ye göre Yunan şarap ve tüm Latin şarapları ise geldikleri şekilde varil ile satılırken; Malmsey ve Triglia ve Candia şarapları ise ölçüyle satılmaktadır¹⁹¹⁸.

Genel olarak Türkler ve Moğollar tarafından gümüş külçeler ticârette ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Gümüş için stır, yarmak, bakır ölçü birimleri geçerli olmuştur. Altun gibi cezaî ödemelerin dışında kümüş, arazi alım satımlarında, köle satışlarında, para ödünç alıp vermelerde, ayrıca belirli malların alım-satımı karşılığında ödeme aracı olarak kullanılmıştır¹⁹¹⁹

¹⁹¹⁸Francesco Balducci Pegolotti, **La Pratica della Mercatura**, s: 23-25.

¹⁹¹⁹Melek Özyetgin, "Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı" **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1 (Kasım 2004), s:94.

EK-2. ALTIN ORDA HANLARININ KRONOLOJİK LİSTESİ

I. Batu Soyundan Gelen Cuci Hanedanlığı

Batu 1236-1255

Sartak, Batu'nun oğlu 1255

Ulakçı, Batu'nun veya Sartak'ın oğlu (?) 1255

Berke, Batu'nun kardeşi 1256-1266

Mengü-Timur, Berke'nin yeğeni 1266-1282

Tuda-Mengü, Batu'nun torunu 1282-1287

Tula Boka 1287-1291

Tokta, Mengü-Timur'un oğlu 1291-1313

Özbek, Mengü-Timur'un torunu 1313-1342

Tinibek, Özbek'in oğlu 1342

Canibek, Özbek'in oğlu 1343-1357

Berdibek, Canibek'in oğlu 1357-1359

II. Batu Soyu'nun Tükenmesi, 20 Yıllık Fetret Devri

Kulpa 1359

Nevruzbek, Altın Orda'nın batı bölgelerinin Hanı 1359-1360

Hıdırbek 1360

Timur-Hoca, Hıdırbek'in oğlu 1361

Ordu-Melek 1361

Kildibek 1361

Mir-Pulat (Timur-Bulat) 1361

Murat (Murid, Amurat) 1361-1363

Bulat-Hoca 1364

Aziz, Timur-Hacı'nın oğlu 1364-1367

Abdullah 1367-1368

Hasan 1369-1374,1375-76

Hacı-Çerkes 1374-1375

Alibek (Aybek, İlbek, Ali-Hoca) 1374-1375

KarıHan (Gıyaseddin), Alibek'in oğlu 1375-1377

Arabşah 1375-1377

Urus Han 1377-1378

Toktoga, Urus Han'ın oğlu 1378

Timur Melek 1378-1379

III. Altın Orda'da Birliğin Tekrar Kurulması

Toktamış 1379-1391

Bek-Bulat 1391

Timur Kutluğ 1391

Toktamış 1392-1395

Taş Timur-Oğlan 1395-1396

Kuyurcak, urus Han'ın oğlu 1396

II. Berdibek 1396

Timur Kutluğ 1396-1399

Şadibek, Timur Kutluğ'un kardeşı 1399-1406

Pulat (Bulat), Timur Kutluğ'un oğlu 1406-1407

Celeleddin, Toktamış'ın oğlu 1407

Pulat (Bulat), Timur Kutluğ'un oğlu 1407-1411

Timur, (Bulat), Timur Kutluğ'un oğlu 1411-1412

Celaleddin, Toktamış'ın oğlu 1412

Kerim-Berdi 1412-1413

Kepek 1414

Çekri (Çengiz Oğlan) 1414-1416

Cabber Berdi 1416-1417

Derviş 1417-1419

Uluğ Muhammed Han 1419-1423

IV. Altın Orda'nın Parçalanması

Uluğ Muhammed Han 1421-1422

Hudad (Hudaydat) 1422-1424

Barak 1422-1423

Uluğ Muhammed Han 1425

Cumaduh Han 1425-1428

Devlet berdi 1426-1427

Uluğ Muhammed Han 1427-1431

Kiçi Muhammed, Timur Kutluğ'un torunu 1431-1443

Gıyasuddin 1430

Haci Girey 1432

Uluğ Muhammed 1437

Seyid Ahmet 1442-1455

Kiçi Muhammed 1443-1459

Mahmud, Kiçi Muhammed'in oğlu 1459-1465

Ahmet, Kiçi Muhammed'in oğlu 1465-1481

Ek Tablo 1. Altın Orda Darphaneleri¹⁹²⁰

<i>Alagir</i>	Kafkasya'da Daryal Geçidi yakınlarında
<i>Azak</i>	
<i>Bakü</i>	
<i>Barcin</i>	
<i>Bekbazar</i>	Azak-Astarhan arasında
<i>Bulgar</i>	Bugün Kazan Cumhuriyeti'nin Spask bucağında
<i>Derbend</i>	Kafkasya'da
<i>Gülistan</i>	İdil kıyısında Eski ve Yeni Saray şehri arasında
<i>Hacitarhan</i>	Astarhan-Ajderhan
<i>Harezmi</i>	Urgenç
<i>Keefe</i>	
<i>Kırım</i>	Eski Kırım Solhad
<i>Macar</i>	Kuzey Kafkasya'da Kabarda'da
<i>Mahmudabâd</i>	Güney Kafkasya'da
<i>Mohşi=Mokşa</i>	Bulgar Şehri'nin güney batısında Morduvalar'da
<i>Ordubazar</i>	Azak-Astarhan arasında
<i>Uvek-Uğek</i>	İdil boyunda Saratof yakınlarında
<i>Racan</i>	
<i>Sakcı</i>	İsakça, Tuna boyunda
<i>Saray</i>	İdil'in ağzından 100 km. kuzeyde ve İdil'in doğu kıyısında bugünkü Seliterenniy Gorodok Mevkiinde
<i>Saraycık</i>	Yayık-Ural Irmağı'nın aşağı havzasında
<i>Selmes</i>	İran Azerbaycanı'nda
<i>Sıgnak</i>	Doğu Kıpçak'ta, Akordu başkenti
<i>Şaberan</i>	Hazar Denizi kıyısında
<i>Şamahi</i>	Güney Kafkasya'da
<i>Şehr'el-Cedid</i>	Batı Kıpçak'ta
<i>Tebriz</i>	İran Azerbaycanı'nda
<i>Timurbekbazar</i>	Azak-Astarhan arasında
<i>Yeni Saray</i>	İkinci başkent, İdil'in doğu kıyısında Aktöbe kolu üzerinde bugünkü İtilgorad şehri yakınlarında Çarev mevkiinde
<i>Yangışehir</i>	Batı Kıpçak'ta

¹⁹²⁰Tablo Nurettin Ağat'ın, **Altınordu Paraları Kataloğu 1250-1502**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1976. isimli eserindeki bilgilerden oluşturulmuştur. s: 52-53.

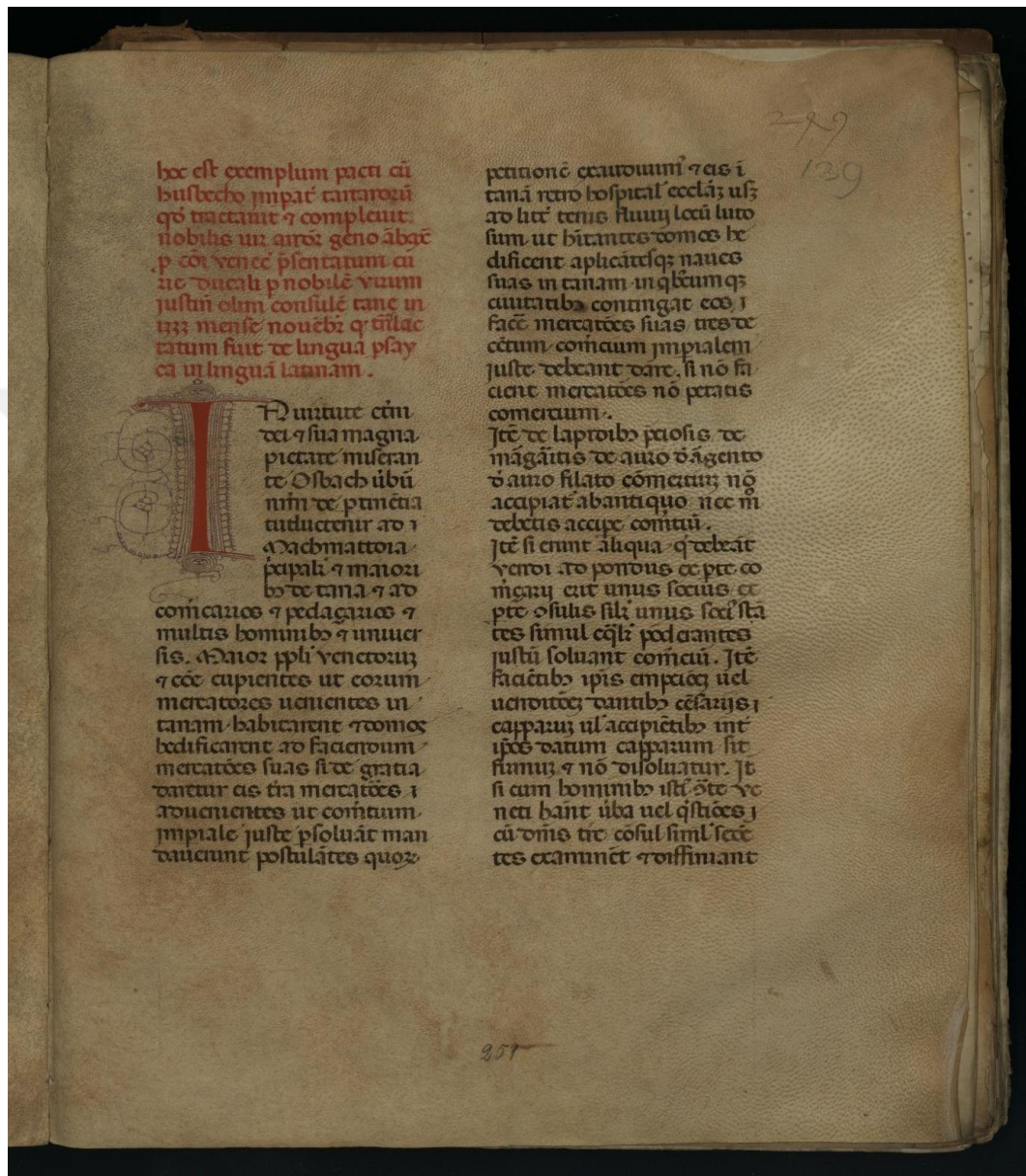
İpek Yolunda Tüccarlar

Kaynak: <http://expositions.bnf.fr/ciel/catalan/index.htm>

Venediklilerin Tatarların İmparatoru Özbek ile Akdettiği Anlaşma 1333 Miladi

Yılı: ASV Liber Albus, c. 249.

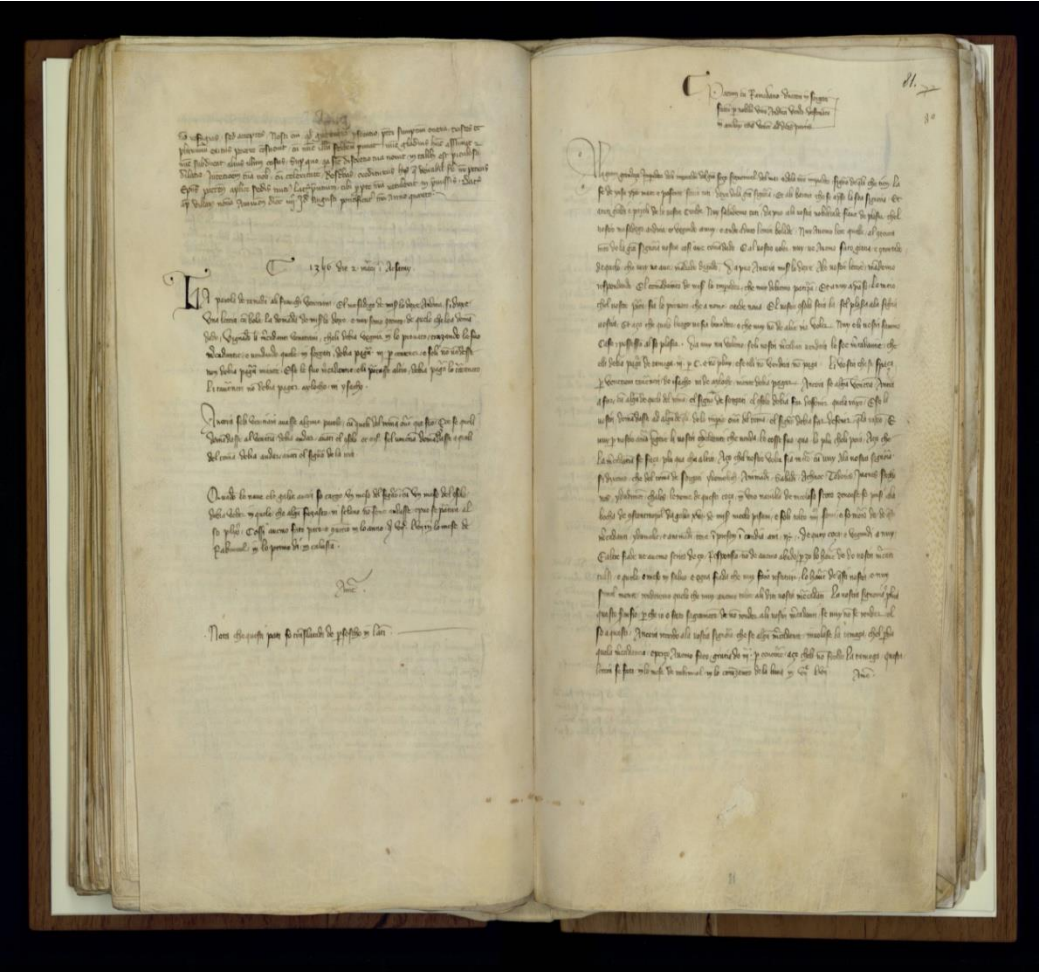
hoc est exemplum pacti cum bustecho imperator tatarorum quod tractavit et complevit nobilis vir auro genos abas p. eor. venec. presentatum cu. ne ducali p. nobile virum iustum olim consule tunc in 1333 mense nouembri q. silac ratum fuit de lingua psay ca in lingua latinam.

Inter cetera cetera dei et sua magna pietate miserante Osbach ubi nunc de punita iudicatur ad i. adachmattoria papali et maiori bo de tana et ad comitatus et pedagagos et multis hominibus et uniuersis. Adior populi venetorum et cetera cupientes ut eorum mercatores uenientes in tana habuerent et comoc bedificarent ad faciendum mercatores suas si de gratia darentur eis tra mercatores et aduenientes ut comitatum impiale iuste psoluat manducant postulantes quoz

249
139

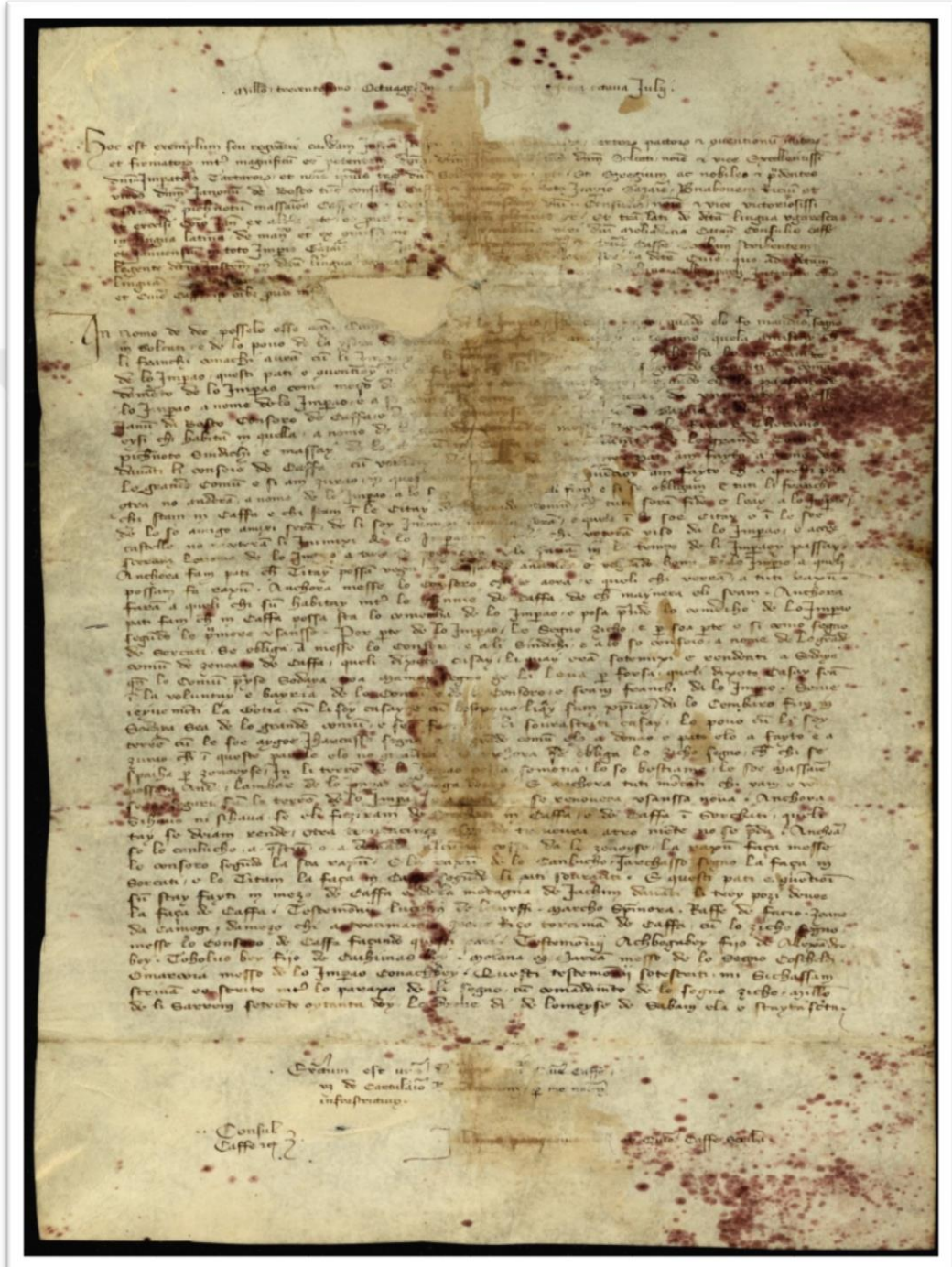
petitione caruorum et as i tana retro hospital ecclia usq ad lare tenis fluy locu luro sum ut bitantes comes be dificent aplicatqz naues suas in tana in qbeumqz ciuitatibz contingat eoz i face mercatores suas tres de ceterum comitatum impialem iuste debeant dare. si no faciant mercatores no petas comertum. Itē de laproibz piosis de magātis de auro d' argento d' auro filato comertum no accipiat ab antiquo nec in teletis accipe comitū. Itē si erunt aliqua q' debeant venoi. ad pondus et pte. comertum aut unus socius et pte osulis sili unus societas simul eoz pdaantes iustu soluant comitū. Itē faciatis ipis ampeoz uel uenitoz cantibz ceteris capparum ul accipietibz int ipos datum capparum sit firmum et no dissoluant. It si cum hominibus isti dte veneti hant uba uel qstioes i cu dms tre cosul siml scet tes examinet et rissimant

Kırım Hâkimi Ramazan'ın Venedikli Tüccârlara Verdiği Yarlık 1356 ASV.

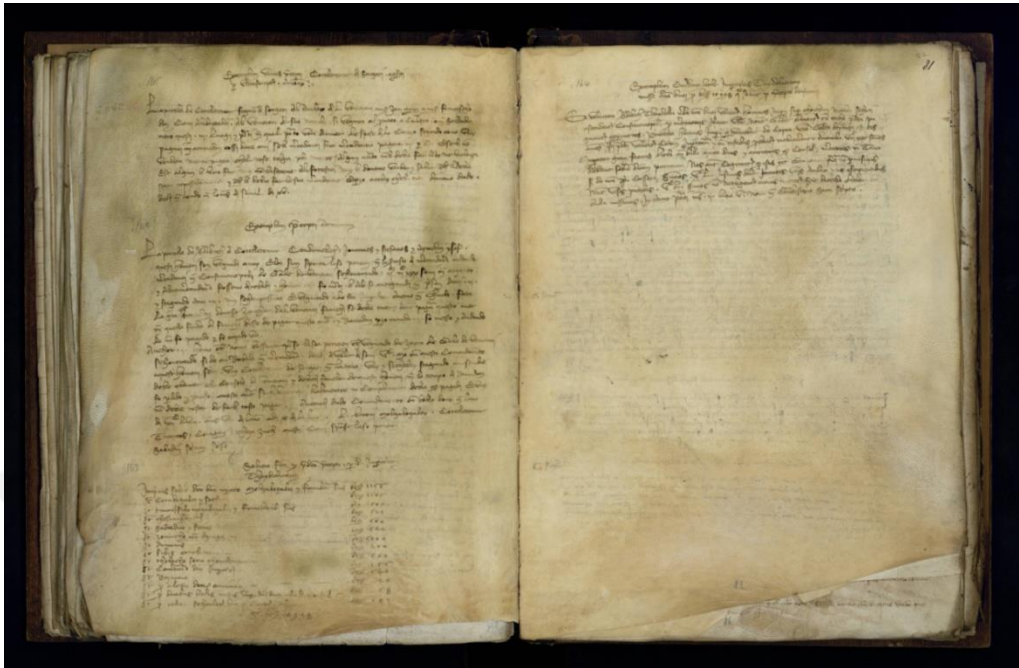

Kefe Hakimi İlyas Bey'in Cenevizli Tüccarlara Verdiği Yarlık 1381 ASG

Segreti

Taytuğlu Hatun'un Ödemelere Dair Belgesi ASV Commemoriali Registri 5

ÖZET

Emel Kılıç, Altın Orda Devletinin İktisadî Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar) Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İlhan Erdem, 650 shf.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada Altın Orda Devleti'nin İktisadî tarihi incelenmiştir. Tez kaynak ve araştırmalar, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Altın Orda Devletinin iktisadî politikaları, devletin tarım ve hayvancılık tarihi, iç ve dış ticareti, Altın Orda Hanlarının, ülkelerinde ticareti teşvik etmek için Venedik ve Ceneviz tüccarlarına verdikleri ticarî yarlıklar ve Rus Metropolitlerine verdikleri iktisadî muafiyet belgeleri niteliğindeki yarlıkların incelenmesi Altın Orda iktisadî tarihinin aydınlanması açısından son derece önemlidir. Altın Orda Devleti sınırlarında esnaf ve zanaatkâr örgütlenmeleri, devletin uyguladığı iktisadî politikaların sosyal ve kültürel alana etkileri araştırılmıştır. Altın Orda Devleti'nin iktisadî tarihini konu edinen bu tez çalışması ile gerek ülkemizde ve gerekse yurtdışında bu konuda yapılmış çalışmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada Altın Orda Devleti'nin iktisadî siyaseti, tarih ve iktisat tarihi bilim dallarının araç ve metotları dikkate alınarak incelenmiştir. Tez çalışması, arşiv belgeleri ve arkeolojik malzemeler gibi birinci el tarih kaynaklarının yanı sıra çeşitli dillerde yapılmış tetkik eserlere dayanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, ticaret, iktisat, vergi, para

ABSTRACT

Emel Kılıç, Economic History of Golden Horde (Between XIIIth and XVth Centuries), PhD Dissertation, Advisor: Prof. Dr. İlhan Erdem, 650 pg.

The economic history of Golden Horde has been analysed in this PhD dissertation study. The dissertation consists of resources, definition of research works, introduction and five main chapters. Analysing the economic policies of Golden Horde, its agricultural and animal husbandry history, the commercial yarliqs given by the Golden Horde rulers to Venetian and Genovese tradesmen and economic exemptions given to Russian Metropolitans in order to encourage domestic and foreign trade is very important in terms of lightening the economic history of Golden Horde. The craftsmen and tradesmen's getting organised in Golden Horde, the impact of state's economic policies of Golden Horde on the social and cultural life has been researched. This dissertation which is about the economic history of Golden Horde aims to make contribution to the researches at home and at international arena.

In this study, the economic history of Golden Horde has been analysed, considering the tools and methods of history and economic history disciplines. This dissertation has been prepared not only based on such firsthand materials as archive documents and archaeological materials but also analysing works published in various languages.

Key words: Golden Horde, trade, economy, tax, money